T.C.

İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
İslam Hukuku Bilim Dalı

Doktora Tezi

İSTİBDAL UYGULAMALARI IŞIĞINDA OSMANLI VAKIF HUKUKUNUN DÖNÜŞÜMÜ

HATİCE KÜBRA KAHYA

2502130606

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Mürteza BEDİR

İstanbul 2021

ÖZ

İSTİBDAL UYGULAMALARI IŞIĞINDA OSMANLI VAKIF HUKUKUNUN DÖNÜŞÜMÜ

Hatice Kübra Kahya

İstibdal, vakfın mülk ile mübadelesi anlamına gelir. Vakıf kurumsal olarak bir malın ebediyen tedavülden alıkonulması fikri üzerine kurgulandığı için istibdal hem izahı oldukça güç hem de suistimale fazlasıyla açık bir hukuk kurumudur. Nitekim vakıfların iptaline giden yolda istibdalin nasıl araçsallaştırıldığı hakkında pek çok tarihi veri bulunur ve ilgili eleştirilerin odağında, istibdal kararı alma noktasında esas yetkili kabul edilen kadılar yer alır. Nihayet 951/1544-5 tarihli *emr-i sultân* ile Osmanlı Devleti'nde kadılar üzerinde bir denetim mekanizması geliştirilir ve vakıf akarı ilgilendiren istibdal kararları, sultanın iznine tabi kılınır. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında ise şer'î yargıyı tamamen devre dışı bırakarak, Evkaf Nezâreti eliyle vakıfların nakit karşılığında istibdalini mümkün kılan yasalar çıkarılır. Parlamentonun varlığı, fıkhî olanın bazen karşısında bazen de yanında daha kuvvetli bir kanuni söylem geliştirilmesini ve böylece vakıf ıslahatlarına daha geniş bir faaliyet alanı açılmasını mümkün kılar. Bu ıslahatlar, cüz'î vakıfların yararını küllî vakfın yani Evkaf Hazinesi'nin yararı karşısında terk etme fikri üzerine kurgulanır. Geleneksel fıkhın araçlarıyla söylenmesi zor olan bu modern fıkıh çözümlemeleri ise halifenin tercihine yüklenen yeni anlamlar üzerinden meşrulaştırılmaya çalışılır. Kanunu ve fıkhı tek bünyede toplayan bu melez ve çok mezhepli hukuk düzeninin ya da yeni fıkhın yeni usulü de yazılır. Hukuk sisteminin merkezine yerleştirilen halife, mevzuatın bağlayıcılık karakterinin esas vericisi olarak sunulur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, vakıf, istibdal.

ABSTRACT

THE TRANSFORMATION OF OTTOMAN WAQF LAW IN THE LIGHT OF ISTIBDAL PRACTICES

Hatice Kübra Kahya

Istibdal means the exchange of *waqf* with property. Since the *waqf* is institutionally built on the idea of keeping a property, eternally, out of circulation, istibdal is a legal institution which is hardly explainable and very open to abuse. As a matter of fact, there is a lot of historical data about how istibdal was instrumentalized on the way to the annulment of *waqf*s, and the focus of the relevant criticisms was on the kādīs, who were considered the main authority in making the decision of istibdal. Eventually, in the Ottoman Empire, with the *amr al-sultān* dated 951/1544-5, a supervisory mechanism was developed over the kādīs, thereby the decisions of istibdal concerning the reel estate *waqf*s became subject to the permission of the sultan. During and after the constitutional period, laws were enacted that made it possible to exchange the *waqf*s in return for cash, only by means of the Ministry of *Waqf*s, dispensing completely with the need for the *shar'ī* judicial process. The presence of the parliament also provided an opportunity to develop a relatively stronger *qānūnī* argument, for and against the *fiqhī* one, and thus smoothed the way for reforming the *waqf* system. The reforms were built on the idea of disregarding the benefit of minor *waqf*s for the benefit of the major *Waqf*, namely the *Waqf* Treasury. Such modernized *fiqhī* solutions, that are extremely difficult to be acquired with the tools of the conventional *fiqh*, were legitimized by the new qualifications ascribed to the caliph's choice. The new *usūl* of this hybrid and multi-denominational legal order, that is to say the new *fiqh*, that combines *qānūn* and *fiqh* in one body, was also drawn up. The caliph, who was placed at the center of the legal system, was depicted as the main transmitter of the binding character of the law.

Keywords: Ottoman, *waqf*, *istibdal*.

ÖNSÖZ

Vakıf, tarihi, hukuki, iktisadi, siyasi, sosyal ve antropolojik pek çok araştırma alanında oldukça fazla ilgi görmesine rağmen, tarihi ve hukuku ortak bir havzada buluşturan vakıf incelemeleri yok denecek kadar azdır. Halbuki Osmanlı Devleti'nin bir vakıf medeniyeti olmaklığı, vakfı, pek çok kuruma değen uzantılarıyla birlikte incelemeyi zorunlu kılar. Önünüzdeki çalışma, ebediyen tedavülden alıkonulma fikri üzerine kurgulanan vakfın mülk ile mübadelesi anlamına gelen istibdali, klasikten moderne Osmanlı tarihi boyunca geçirdiği tüm dönüşüm ve değişimlerine odaklı bir fıkıh/hukuk tarihi meselesi olarak inceler.

Çalışmanın bir hukuk/fıkıh tarihi incelemesi olması, bir düzeyde de olsa tarihçiliğin gerektirdiği belli araçların edinilmesini zaruri kıldı. Arşiv belgeleriyle ilk tanışıklığım kıymetli hocam Erol Özvar'la oldu. Harvard Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi'nde (CMES) misafir araştırmacı olarak bulunduğum iki yıllık süre zarfında, sonsuz desteği ve hayranlık duyulası tarihçiliğiyle ilmi kariyerime tarifsiz katkıda bulunmuş olan Cemal Kafadar ile kelimelerin gizemli dünyasında seyyahlık yapmanın nasıl bir şey olduğunu görmüş oldum. Her ikisine de ne kadar teşekkür etsem azdır. Harvard Üniversitesi'nde bulunduğum zaman zarfında, fakülte sponsorluğumu bir süreliğine üstlenmiş olan Intisar Rabb'a, tezimin belli parçalarını okuyarak kıymetli tavsiyelerde bulunan ve derslerinden de istifade ettiğim Baber Johansen ve Himmet Taşkömür'e de minnettarım.

Düzenledikleri *Revisiting Ottoman Reforms' Workshop* ile aralarında Engin Deniz Akarlı ve Sami Erdem gibi önemli isimlerin yer aldığı bir toplulukla tezimi paylaşmama imkân sunan Recep Şentürk ve Jonathan Brown'a, HERA tarafından fonlanan USPPIP (*Understanding Shari'a: Past Perfect Imperfect Present*) projesi kapsamında Exeter Üniversitesi'nde düzenlenen yaz okulunda araştırmamın bir kısmını sunmamı sağlayan, teşvik ve desteklerini de hiçbir zaman esirgemeyen Robert Gleave'e ve kaleme aldığım metni titizlikle okuyarak fikirlerini benimle paylaşan Omar Anchassi, Knut Vikør ve Eirik Hovden'a ayrıca teşekkür ederim. Düzenlediği çalıştay ve panellere beni de dahil ederek, araştırmalarımı akademik platformlarda paylaşmam için fırsat yaratan Samy Ayoub'e ve her zaman beni cesaretlendiren Dale

Correa'ya, organizasyonunu üstlendikleri *Son Okuma Seminerleri* ile tezimin büyük bir kısmını İsmail Kara, Ali Adem Yörük, Süleyman Kaya, Hamdi Çilingir, Ömer Koçyiğit ve Cemal Atabaş gibi değerli ilim insanlarının bulunduğu nezih bir ortamda tartışmaya açmama fırsat sunan İSAR Araştırma Merkezi'ne kıymetli arkadaşım Arif Erbil ve M. Tahir Kılavuz'un zatlarında teşekkür ederim.

Araştırma ve yazım sürecinde tezimi benden defalarca dinlemek zorunda bıraktığım ve görüşleriyle pek çok düşüncemin gelişmesine katkıda bulunan arkadaşlarım Ayşe Didar Akbulut, Ayşegül Şimşek ve Tuba Yıldız'a, tezin bazı başlıklarını veya tamamını okuyarak değerli yorumlarını benimle paylaşan arkadaşlarım Hüseyin Sağlam, Merve Özaykal, Murat Sarıtaş ve Sümeyye Sarıtaş'a, gerek kaynaklara erişim noktasında gerekse tavsiyeleriyle bana yardımcı olan Abdurrahman Atçıl, Adam Sabra, Ahmad Atif Ahmad, Ahmet Hamdi Furat, Asım Cüneyd Köksal, Bayram Pehlivan, Emine Arslan, Eyyüp Said Kaya, Hüseyin Örs, Jun Akiba, Khaled Fahmy, Nuray Sarman, Salman Mirza, Seher Erdem Örs, Selim Argun, Şaban Kütük, Tuba Erkoç Baydar, Yasir Beyatlı, Zainab Alwani ve Ekrem Arslan'a, ahkam defterlerinin okunmasında yardımcı olan Salih Değirmenci'ye, teknik destekleri için Şeyma Akbayır, Batuhan Buğra Akartepe ve Hatice Ahsen Kahya'ya teşekkür ederim.

Doktora eğitimim sırasında yurt içinde ve yurt dışında yaptığım araştırmalarıma 2211 Yurt İçi Doktora ve 2214 Yurt Dışı Doktora Sırası Burs Programları ve ayrıca yaklaşık bir yıl bursiyer olarak görev aldığım *Osmanlı Hukukunu Kurmak* adlı proje kapsamında maddi destek sunan TÜBİTAK'a, Amerika'da bulunduğum süre zarfında barınma bursu sağlayan Turken Foundation'a, İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi ve dökümantasyon birimi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul'da ve çeşitli illerde bulunup eserlerinden istifade ettiğim diğer yazma eser kütüphaneleri, Widener Kütüphanesi, İstanbul Müftülüğü Meşihat Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Araştırma Merkezi'nin nazik çalışanlarına teşekkür ederim.

Katıldığım programlardan yurt içinde ve yurt dışında yaptığım araştırmalara hatta doktora öncesinde lisans yıllarıma kadar uzanan ve hep devam edecek olan talebelik serüvenimde, adeta rahle-i tedrisinde yetiştiğim ve akademik hayatım

boyunca hep arkamda duran değerli hocam ve danışmanım Murteza Bedir'e teşekkürü bir borç bilirim. Kendisinin engin bir ilmi birikime ve aynı zamanda kapsayıcı ve analitik bir düşünme tarzına yaslanan yönlendirmeleri bu teze tarifi imkânsız katkı sağlamıştır. Tezimi baştan sona titizlikle okuyarak kıymetli ilmi eleştirilerini benimle paylaşan değerli jüri üyelerim Mehmet Akif Aydın ve Özgür Kavak'a, gerek tezimi dikkatle okuyarak gerekse komitemde bulundukları süre zarfında bana vakit ayırarak bu çalışmayı bir adım daha öteye taşımama yardımcı olan komite üyelerim Halil Akkanat ve Şükrü Özen'e de teşekkür ederim. Bir süreliğine tez izleme komitemde bulunan Necmettin Kızılkaya'ya ve İ.Ü. İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı'nın diğer tüm üyelerine destekleri ve anlayışları için teşekkür ederim.

Gerek insani vasıfları gerekse akademik yetkinliğiyle beni kendisine hayran bırakarak fıkıh alanında ilerleme kararı almama vesile olan kıymetli hocam İbrahim Kafi Dönmez'i, akademik metin üretimini ilk defa kendisiyle tecrübe ettiğim Bilal Aybakan'ı ve zihnimdeki fıkıh algısını hukukun yaşanmışlığı ve yaşanırıl olmaklığı nokta-i nazarından sorgulamam gerektiğini bana öğreten Ali Bardakoğlu'nu ve doktora eğitimimin yeterlilik safhasına kadar danışmanlığımı üstlenen Hasan Hacak'ı da zikretmeden geçemeyeceğim. Hepsine minnettarım.

Son olarak destekleriyle hep yanımda olan, büyük zahmetlerle beni büyütüp okutan, hayatın tüm zorluklarına benle birlikte göğüs geren ve hangi konuda olursa olsun başaracağıma dair inançlarını hiçbir zaman yitirmeyen anneme ve babama, ilim yolunda birlikte yürüdüğüm ve sayesinde bu yolun gerek kolaylıklarını gerekse daha fazla olan zorluklarını önceden görme fırsatı bulduğum ablam Özlem Kahya'ya, kardeşim Sabri Mustafa Kahya'ya ve her daim duacım olan dedem Halil İbrahim Kahya'ya da ne kadar teşekkür etsem azdır. Tezimi anneannem Necmiye Çelik ve babaannem Hatice Kahya'ya ithaf ediyorum. Allah her ikisine de rahmetiyle muamele buyursun.

İstanbul, 2021

Hatice Kübra Kahya

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **ii**
ABSTRACT ..... **iii**
ÖNSÖZ ..... **iv**
İÇİNDEKİLER ..... **vii**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **ix**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **x**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xi**
GİRİŞ **1**

BİRİNCİ BÖLÜM

19. ASIR ÖNCESİ MEMLÜK-OSMANLI HUKUKUNDA İSTİBDALİN TARİHİ SERENCAMI

1.1. Vakfın Ebediyeti ve İstibdal Şartı **17**

1.2. Memlük Hanefi Fukahasının İstibdal Tartışmaları **23**
1.2.1. İstibdal Şartının Yokluğu: İbnü'l-Harîrî (ö. 728/1328) Sirâceddin Ömer'e (ö. 717/1310) Karşı 25
1.2.2. Fahreddin et-Türkmânî'den (ö. 731/1330) İbnü'l-Harîrî'ye Cevap 29
1.2.3. İstibdali Yasaklayıcı Şartın Varlığı: Tarsûsî (ö. 758/1357) İçtihat Mı Yapıyor? 32
1.2.4. Kâriü'l-Hidâye (ö. 829/1426): İstibdalin Haklı Sebebi Olarak Bedelin Üstünlüğü 37
1.2.5. Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474): Mamur Vakfın İstibdali Mümkün mü? 42
1.2.6. Kâfiyeci (ö. 879/1474): İstibdalin Tanımı Yapılıyor 44
1.2.7. Memlük'ten Geçip Osmanlı'ya Giderken 45

1.3. Osmanlı Hanefi Fukahasının İstibdal Doktrinine Katkısı **48**
1.3.1. Osmanlı Mısır'ında Bir İstibdal Vakası: Nureddin et-Trablusî (ö. 942/1535) ve İstibdal Fetvası 51
1.3.2. Kadıların İstibdal Konusunda *Emr-i Sultânî* ile Sınırlandırılması 59
1.3.3. Osmanlı Fukasından İstibdalin Şartlar Listesine Yeni Teklif ve Yorumlar 65
1.3.3.1. Kınalızâde Ali Efendi'den (ö. 979/1572) İlave Şart Teklifi: Vakıf ve Bedelinin Aynı Cins Olması 75
1.3.3.2. Zeynüddin İbn Nüceym'den (ö. 970/1563) Bir İlave Daha: İstibdalin Nakit Değil Akar Karşılığında Yapılması 76
1.3.3.3. Abdülkâdir Efendi'den (ö. 1138/1725-6) İstibdal Bedelinde Üstünlük Kaydına Yeni Yorum 84
1.3.3.4. Kadızâde Mehmed Tâhir (ö. 1254/1838) ve Yasaklayıcı Şarta Rağmen Nakit Karşılığı İstibdalin İmkânı 92

1.4. İstibdalin Mezhebi Serüveninin Özü **102**

İKİNCİ BÖLÜM

EVKÂF-I HÜMÂYÛN NEZÂRETİ'NİN KURULUŞ ASRINDA İSTİBDALİN TEORİSİ VE PRATİĞİ

2.1. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin Kuruluşu **103**

2.2. Vakıf Hukuku Kanunlaşma Yolunda: *Ahkâm-ı Evkaf* Literatürü **118**

2.3. *Ahkâm-ı Evkaf* Literatüründe İstibdal Problemi 132

2.4. Asrın İstibdal Uygulamaları ve Fetvâhâne..... 137
2.4.1. Dersaadet İstibdalleri: 19. Yüzyıl İstibdal Pratiğinin İstatistiksel ve Hukuki Analizi **138**
2.4.1.1. 20 Numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde Yer Alan İstibdaller (1820-1832) 139
2.4.1.2. 25 Numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde Yer Alan İstibdaller (1859-1871) 143
2.4.1.3. 26 Numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde Yer Alan İstibdaller (1871-1910) 146
2.4.1.4. Değerlendirme 157
2.4.2. Taşra İstibdalleri: *Emr-i Sultânî* ile Taşra Vakıflarının Merkezi Denetimi **160**
2.4.3. Yitik Topraklarda Vakfın İstibdali ve Hukuk-ı Vakfın İhlali **173**
2.4.3.1. Osmanlı Yitiği İlk Gayrimüslim Devlet: Yunanistan 174
2.4.3.2. 93 Harbi'nin Yitikleri ve Bulgaristan 180
2.4.3.3. İngiliz Sömürgesi Bir Osmanlı Diyârı: Kıbrıs 197

2.5. Sonuç..... 213

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRÛTÎ DÖNEMİN İSTİBDAL YASALARI

3.1. Modern Dünyanın Vakıf Algısında Yaşanan İdeolojik Dönüşüm 219

3.2. İttihat ve Terakki Hükümetinin İstibdal Politikası ve Fetvâhâne ile Arasındaki İstibdal Gerilimleri 235

3.3. II. Meşrutiyet Dönemi ve Sonrasında Yürürlüğe Giren İstibdal Kanunları 252
3.3.1. 1911 İmaretlerin Lağvı Kanunu ve Şart-ı Vâkıfın Yorumunda Kırılma **258**
3.3.1.1. İmaretlerin Lağvı Kanunu Meclis'ten Geçerken 264
3.3.1.2. İmaretlerin Lağvı Kanununun Sonuçları 274
3.3.1.3. İmaretlerin Lağvı Kanununun Çıkış Sürecinin Söyledikleri 278
3.3.2. 1911 İstibdal Kanunu: Meclis-i Mebusan'da Bir *Müfta Bih* Kavil Tartışması **280**
3.3.2.1. Meclis-i Mebusan'ın *Müfta Bih* Tavizi 281
3.3.2.2. Hanefi Literatüründe Cami-Mescitlerin İstibdali Problemi ve Osmanlı Uygulaması 287
3.3.2.3. Meclis-i Ayan *Müfta Bih*i Takipte 309
3.3.2.4. İstibdal Kanununun İcrası 314
3.3.3. 1921 Kabristanların Nakli ve İstibdali Kanunu: Başka Mezhepler de Varmış! **325**
3.3.3.1. Osmanlı Devleti'nin Son Yarım Asrında Kabir ve Kabristan Nakli/İstibdali Örnekleri 333
3.3.3.2. Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata ve Kabataş Mezarlıklarının Nakli Hakkında Kararname 350

3.4. Fıkıhtan Kanuna Sözün Özü 360

3.5. Usûl-i Fıkha İlave Başlık: Halife ve Kanun 364

SONUÇ 374

KAYNAKÇA 378

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 20 Nolu İstanbul Ahkam Defteri'nde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar ..139
Tablo 2: 25 Nolu İstanbul Ahkam Defteri'nde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar ..144
Tablo 3: 26 Nolu İstanbul Ahkam Defteri'nde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar ..147
Tablo 4: 20, 25, 26 Nolu İstanbul Ahkam Defterlerinde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar.....158

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Dikilmesi Planlanan Şehitler Anıtı.....334
Şekil 2: Kabristanın Bulunduğu Mevki ve Nakli İçin Tayin Edilen Tepe 336
Şekil 3: Tashih ve Tadil Edilen Mazbatanın Sureti.....354

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.: Aynı eser

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

A.m.: Aynı makale

A.y.: Aynı yer

Bkz. / bkz.: Bakınız

C.: Cilt

CCC: Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi

COA: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi

D.: Devre

DİA: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

Ed.: Editör

h. Hüküm

Haz.: Hazırlayan

İç.: İçtima

MA: İstanbul Müftülüğü (Meşihat) Arşivi

Nr. / No.: Numara

ö.: Ölüm tarihi

s.: Sayfa

VGMA: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

vr.: Varak

GİRİŞ

Tezin Konusu ve Önemi

Sanayi devrimi sonrasında dünyanın büyük bir kısmına hakim olan kapitalist iktisadi düşünce, serveti bizatihi amaç haline getirerek zenginin servetiyle ilişkisini değiştirdi. Halbuki geleneksel Osmanlı toplumunda servet, sosyal ve siyasi fonksiyonlarıyla bir anlam ifade ediyordu ve başlı başına bir amaç değildi. Toplumda yer edinme veya sırf hayır yapma niyetinde olan bir zengin cami, mektep, medrese, darüşşifa veya bir çeşme yaptırarak bu niyetini fiile dökerdi. Geleneksel bir toplum için iktisadi modernleşme, aynı zamanda servetin bu pazar dışı fonksiyonlarının azalması anlamına geliyordu.[1] Serveti pazara hapseden yeni sistemdeki hizmet alanı boşluğu, artık modern devlet kurumlarınca dolduruluyordu. Merkeziyetçi modern devlet, modern öncesi dönemde vakıflar tarafından finanse edilen eğitim, sağlık, ulaşım ve sosyal hizmetler gibi kamu yararına dönük hizmetleri tek başına üstlenmek istiyordu. Modern anlamda belediyeciliğin tam da merkezileşmenin büyük ivme kazandığı Tanzimat sonrası dönemde Osmanlı bürokrasisine dahil edilmesi tesadüf değildi.[2] Bu hizmetlerin vakıflar yerine doğrudan devlet eliyle gerçekleştirilmesi, ‘‘hizmet’’in hayri niteliğini yitirerek sekülerleşmesi anlamına geliyordu. Vakıflar bu sistemde yerini artık kamu mallarına bırakıyordu. Ancak kamu malları, Allah’ın mülkü sayılan vakıflara kutsiyet zırhı giydiren uhrevi yaptırımdan yoksundu. Zamanla vakıfların kutsiyetini kamu mallarına yansıtmak yerine, vakıfları kamu malı gibi görmeyi tercih eden bir eğilim ortaya çıktı. Bu eğilimin bir ürünü olan mevzuat değişiklikleriyle, kamu hizmetlerinin finansmanı için mevcut vakıf varlıklar tüketilmeye başlandı.

[1] Şerif Mardin, ‘‘Batıcılık,’’ **Türk Modernleşmesi: Makaleler 4**, Der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 2014, s. 28.
[2] Osmanlı Devleti’nde modern belediyeciliğin doğuşu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010.

Merkezileşmeyi modernleşme için bir araç olarak kullanmaktan ziyade amaçlaştıran Osmanlı bürokrasisi[3] ekonomik kaynaklar üzerinde de tam bir denetime sahip olmak istedi. Tüm vakıfları tek potada eritip, kaynaklarının kontrolünü devlet elinde toplama fikri üzerine Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kuruldu. Böylece vakfiyede vücut bulan mevzuatı ve kendine has bütçesiyle devletin müdahalelerine karşı büyük oranda bağışık olan geleneksel vakıf kurumunun otonom yapısına büyük bir darbe indirildi. Vakıfların cüz'î şahsiyetleri ortadan kaldırılarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nde vücut bulan küllî ve tek şahs-ı manevînin varlığı kabul edildi.[4] Nezâretin idare ve denetimine tabi olan bu vakıfların vakfiye şartları devre dışı bırakılarak, vakıflar arası kaynak aktarımı ve diğer kamu hizmetlerinin bu vakıfların ortak hazinesinden finansmanı mümkün hale getirildi. Bu durum vakfın yararı ile kamu yararı arasında tercihi zorunlu kılan yeni bir sorun ortaya çıkardı.[5] Bu sorunun öteki yüzünde vakfedenin daha soyut bir gaye ışığında kurgulanan farazi iradesi ile vakfiyedeki somut gayeyi belirleyen kurucu iradesi arasında çatışmalar yaşandı. Modern Osmanlı hükümeti ile daha geleneksel olan Fetvâhâne'nin konuya ilişkin tercihlerindeki yaklaşım farklılıkları kurumlar arası gerilime sebep oldu.

Fakirliği ve fakirleri lanetleyen sosyal Darwinist ilkelerin kol gezdiği modern dünyada, fakire bakış dünyanın her yerinde olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de değişmişti. Bu ilkelerden beslenen Osmanlı entelektüelleri, esas gayesi sadaka olan vakıf kurumunu, sosyal ve iktisadi terakkînin önünde büyük bir engel olarak görmeye başladılar.[6] Batı kapitalizminin yoksulluğa açtığı savaşın zaferlerinden biri olan ''serserilik yasası''nın Osmanlı mevzuatına girişi de bu sıralarda gerçekleşti.[7] Dahası iktisadi gelişmişlik ile sermayenin tedavülü arasında zaruri bir ilişki öngören yeni iktisadi zihin, serveti ''ebediyen'' pazar dışına hapsetme ve tedavülden alıkoyma fikri üzerine kurgulanan vakıf sistemini kabullenemedi. Aynı sorun İngiliz ve Amerikalı hukukçuların da zihinlerini meşgul ediyordu. Hatta ebedi *trust* karşıtı *The Rule Against*

[3] Kemal Karpat, **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Çev. Ceren Elitez, İstanbul, Timaş Yay., 2014, s. 102.
[4] Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkâf**, Tâbi': Mehmed Şükrü, 1327, s. 184-85.
[5] **A.e.**, s. 145-47.
[6] Hamdi Efendi, **Ahkâm-ı evkâf**, Tâbi': Ahmed Hâlid, 1326-27, s. 4.
[7] Nadir Özbek, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İstanbul, İletişim Yay., 2002, s. 65-114.

Perpetuities'in klasik formu da yine 19. asırda kapitalist ilkelerin gölgesinde geliştirildi.[8] Osmanlı entelektüellerinin vakfa düşmanlığı mutlak değildi ve para vakıflarıyla ilgili bir sorunları yoktu. Tam da bu nedenle diğer *evkafın nükûda tahvili(nin) taraftarlığını* yapıyorlardı.[9] Çünkü para vakfı vakıflar için var olan mübadele yasağının muhatabı değildi. İşin ilginç tarafı, Müslüman ülkelerin sömürgeci idareleri ile yitik Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim yerel yönetimler de aynı tarafgirlik içerisindeydi. Bu tahvili mümkün kılan tek hukuki araç ise vakfın mülk ile mübadelesi veya paraya çevrilmesini ifade eden istibdal kurumu idi.

Vakfın nakitle istibdali, Osmanlı'nın son on yıllarında pek çok mevzuat değişikliğinin ana gündem maddesi olması yanında, Osmanlı'nın sona ermesinden sonra da kurumsal önemini yitirmedi. Sadece 1926-1972 yılları arasında toplam 3900 adet vakıf hayrat eserin satışı yapılarak vakıflar nakde tahvil edildi.[10] 20. yüzyılın ilk yarısında yürürlükte kalan mevzuat vakıf ismini bile yasaklamış, bunun yerine tesis kavramını tercih etmişti. Dahası vakfın geleneksel Hanefi doktrinindeki olmazsa olmaz vasfı olan ebedilik de artık bir gereklilik olmaktan çıkarılarak süreklilik özelliği yeterli görülmüştü. 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, Türkiye hükümetleri yüzyılın ilk yarısına nazaran vakfı daha çok olumlayan bir çizgi benimsedi. 13.7.1967 tarih ve 903 sayılı kanunla tesis kelimesi yerine tekrar vakıf kelimesi ikame edildi. 1969 yılında Türkiye'nin en köklü vakıflarından birisi olan Vehbi Koç Vakfı kuruldu. İlerleyen yıllarda binlerce yeni vakıf bu vakfı takip etti. 1984 yılında ilk vakıf üniversitesi olan Bilkent Üniversitesi kuruldu. Sonraki yıllarda yeni vakıf hastaneler de açıldı. Belli ki 20. yüzyılın modern devleti, üçüncü sektöre geleneksel rollerini iade etme eğilimine girmiş, vakıfları ekonomik gelişmişliğin önünde büyük bir engel olarak gören kapitalist zihin de artık tavır değişikliğine gitmişti. Bu tavır değişikliği Türkiye'ye has bir durum da değildi. Anglo-Amerikan hukuk sisteminde yaklaşık iki asırlık bir geçmişi olan ve malı piyasada tutmak ve böylece ''dead hand''in kontrolünü sınırlamak amacıyla üretilen *The Rule Against Perpetuities*, 1950'li yıllardan itibaren

[8] Lawrence M. Friedman, **Dead Hands: A Social History of Wills, Trusts, and Inheritance Law**, Stanford, Stanford University Press, 2009, s. 126.
[9] Mehmed Hamdi, **İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kamil, 1330, s. 175.
[10] Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, TDV Yay., 1995, s. 551.

reform sürecine girmişti.[11] Kuralda reforma gitmekle de kalınmamış, özellikle 1986 yılından sonra Amerikan eyaletleri bu yüzlerce yıllık geçmişi olan kuralı ilga ederek ebedi *trust*ları yasallaştırmaya başlamıştı. 2004 yılına gelindiğinde bu eyaletlerin sayısı yirmiyi buldu.[12] 21. Yüzyıl Türkiyesinde ise bir adım daha ileri gidilerek, daha önce bir şekilde vakfiyetini yitiren kültür varlıklarının kamulaştırılarak bunlara yeniden vakıf kimliği kazandırılması yönünde bir politika benimsendi.[13] Vakfı ve vakfedenin iradesini korumaya alan bu politika, vakfın istibdali/değiştirilmesi için öngörülen koşullara da yansıdı.

Günümüz Mevzuatında Vakfın Değiştirilmesi

Vakfiye veya vakıf senedine yansıyan kurucu irade, yasaların buyurucu hükümlerine aykırı olmadığı müddetçe hukuk kuralı etki, değer ve gücündedir ve ilkesel olarak değiştirilemezdir. Bu değiştirilemezlik zırhına, vakıf senedinin olmazsa olmaz üç esaslı unsurundan biri olan vakfın amacına özgülenmiş mal varlığı değerleri de sahiptir.[14] Ancak değiştirmeyi haklı kılan sebeplerin varlığı, bu zırhı delen bazı istisnaların getirilmesini zaruri kılar. Vakıf malların değiştirilmesini konu edinen 22.11.2001 tarih ve 4721 sayılı Türk Medeni Kanunu'nun 113. maddesi ile 20.2.2008 tarih ve 5737 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 12. maddesi, bu istisna alanını düzenler. Buna göre mülhak, cemaat ve esnaf vakıfları ile yeni vakıflara başlangıçta özgülenen mal ve hakların, haklı kılan sebeplerin bulunması halinde daha yararlı olanları ile değiştirilmesi[15] veya paraya çevrilmesi mümkündür. Bunun için vakfın yönetim

[11] Reform önerilerinden birisi için bkz. W. Barton Leach, ''Perpetuities: The Nutshell Revisited,'' **Harvard Law Review**, No:78/5, 1965, s. 973-992.

[12] Robert H. Sitkoff, Max M. Schanzenbach, ''Jurisdictional Competition for Trust Funds: An Empirical Analysis of Perpetuities and Taxes,'' **The Yale Law Journal**, No:115/356, 2005, s. 359, 365-367, 373. Ebediliğin nesiller arası mülkiyet geçişinin gerektirdiği vergilere karşı *trust*ları bağışık kılması literatürde bu eğilimin temel sebepleri arasında gösterilir.

[13] Tuba Akar, ''Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Vakıf Kültür Varlıklarının Korunması,'' **ERDEM**, No:59, 2011, s. 10-11, 24-25.

[14] Pakize Ezgi Akbulut, **Vakıf Senedinin Tamamlanması ve Değiştirilmesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2020, s. 269-271.

[15] Maddede geçen değiştirilme kavramı kapsamına paraya çevirme şeklindeki satış, takas, trampa gibi değiştirme işlemleri, hisse senetlerinin bölünmesi, taşınmazın nemalandırma biçiminin değiştirilmesi, vakıf taşınmaz üzerinde kat karşılığı inşaat ve gayrimenkul devir sözleşmeleri de girer. Veli Tolu, **Uygulamada Yeni Vakıf Davaları**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2020, s. 243.

organı[16] veya denetim makamının[17] başvurusu üzerine diğerinin yazılı görüşünü alan yetkili asliye hukuk mahkemesinin değiştirilmeye izin vermesi gerekir.[18] Denetim makamı yani Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ilgili görüşü mahkemeyi bağlayıcı nitelikte değildir. Ancak yasada aranan şekil şartının bir gereği olarak görüşünün alınması zorunludur.[19] Vakfiye veya vakıf senedinde zikredilmeyen ve vakfın sonradan iktisap ettiği mal ve hakların daha yararlı olanları ile değiştirilmesi veya paraya çevrilmesi için ise bağımsız ekspertiz kuruluşlarınca düzenlenmiş rapora dayanan yetkili organ kararı[20] yeterlidir.[21]

Vakıf malın satışı/değiştirilmesi davası, davacısı vakfın kendisi olup hasımsız görülen ve ancak sınırlı hallerde açılabilen satışa izin davasıdır.[22] Mahkeme, vakfın satışına, vakıf lehine olacak şekilde belli bir alt fiyata riayet etme veya vakıf için yeni bir taşınmazın satın alınması gibi infaza elverişli belli bir şartla kayıtlı izin verebilir.[23] Değiştirilme sonrasında vakfın edindiği yeni mallar, yine aynı amaç için kullanılır.[24] İlgili maddede geçen 'haklı kılan sebepler varsa' ifadesinde 'varsa' kelimesinin tercih edilmesi, sebebin bulunmasının emredici nitelikte olduğunu gösterir. Mahkeme, davacı vakıf yönetiminin denetime elverişli biçimde sunduğu nedenlerin haklı neden olup olmadığını, yine satış sonucu elde edilecek gelire ihtiyacın acil olup olmadığını ve nasıl değerlendirileceğini inceler ve denetime elverişli olacak biçimde dosyaya

[16] Vakıf senedinde özel bir şart bulunmadığı takdirde yönetim organının basit çoğunlukla aldığı karar yeterlidir. Tolu, **a.g.e.**, s. 242.
[17] Denetim Makamı ile kastedilen Vakıflar Genel Müdürlüğü'dür. Suat Ballar, **Yeni Vakıflar Hukuku 1**, İstanbul, Der Yay., 2020, s. 949.
[18] Mustafa Dural; Tufan Öğüz, **Türk Özel Hukuku II: Kişiler Hukuku**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2020, s. 374; M. Serhat Yener, **Türk Medeni Kanununa Göre Kurulan Vakıfların Temel Mevzuatı**, Ankara, Bilge Yayınevi, 2021, s. 11, 22; Ballar, **a.g.e.**, s. 949.
[19] Tolu, **a.g.e.**, s. 243.
[20] Vakfın yetkili organı ile kastedilen Mütevelli Heyeti'dir. Ballar, **a.g.e.**, s. 950-51.
[21] Dural; Öğüz, **a.g.e.**, s. 374; Yener, **a.g.e.**, s. 11, 22; Ballar, **a.g.e.**, s. 949. Başlangıçta özgülenen malları, tescile esas olan noter senedinde kuruluş malvarlığı olarak gösterilen mal ve haklar oluşturur. Tolu, **a.g.e.**, s. 241.
[22] Tolu, **a.g.e.**, s. 239-40. Dolayısıyla davanın kabul veya reddi halinde tüm yargılama giderleri ve vekalet ücreti de davacı olan vakıf tarafından karşılanır. **A.e.**, s. 245.
[23] **A.e.**, s. 243.
[24] Ballar, **a.g.e.**, s. 949. Vakfa tahsis edilen mal varlığının satış veya kamulaştırılması sonucunda elde edilen gelir vakfın yıllık giderlerine harcanmaz. Bunun yerine vakfa gelir sağlayacak çeşitli yatırımlara tahsis edilebilir. Ayrıca yatırım öncesinde gelirin faiz getirisi olmuşsa, bu miktar zorunlu olarak vakfın yıllık gelirlerine dahil edilir. M. Serhat Yener, **Yeni Vakıfların Mevzuatı**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2009, s. 183.

yansıtır.[25] Dolayısıyla kanunun değiştirilme için aradığı tek ölçüt daha yararlı olma değil aynı zamanda haklı bir sebebin varlığıdır ve yarardaki üstünlük değiştirilme gerekçesi olarak tek başına yeterli değildir. Şayet böyle olsaydı, piyasa koşullarındaki fiyatı etkileyen her türlü hareketlilik, vakfa özgülenen malların değişimini mümkün kılardı. Değişimi haklı kılan bir sebep ortaya konulamadığında ise ilgili istemin reddi gereklidir.[26]

Vakfın gelirinin giderini karşılayamaması, kıymetine uygun gelir getirememesi veya vakıf mallarının vakfın amacını gerçekleştirmede yetersiz hale gelmesi, senet değişikliği için haklı sebepler arasında görülür.[27] Buna göre uygun gelir getirisi olmayan tahviller, banka kasa kirasını dahi karşılayamayan pay senetleri, geliri giderini karşılamadığı veya hiç gelir getiremediği gibi hiçbir şekilde kullanma olanağı da bulunmayan binaların bu madde kapsamında başka mal veya para ile değiştirilmesi mümkündür.[28] Mesela kira gelirinden yararlanılan çok iyi mevkideki vakıf bir taşınmazın kira gelirinin eskimeden kaynaklı olarak rayicinin altına düşmesi ve bakım masraflarındaki artış, binanın yıkılıp yeniden yapılması veya satımı için haklı sebeptir.[29] Vakfa gelir sağlaması hedeflenmediği halde, vakfın amacına özgülenen büro ve tesis binaları, hayrat ve kültür varlıklarının da değiştirilmesi mümkündür. Yani gelir kavramı aynı zamanda yarar şeklinde de anlaşılmalıdır.[30] Çünkü bu tip aynından faydalanılan vakıf malların, vakıf için verimliliğini ve yararlılığını yitirerek,

[25] Tolu, **a.g.e.**, s. 242.
[26] Metin İkizler, ‘‘Vakıf Senedinde Değişikliğe Gidilmesi: TMK m. 107, 112 ve 113’ün Kapsamı ve Birbirleriyle İlişkisi,’’ **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.XI, No:1-2, 2007, s. 200. Doktrinde farklı yorumlar da yapılmaktadır. Örneğin Murat Doğan, tahvil senedi ve hisse senedi gibi menkul kıymet türü vakıflarda, vakıf malın kıymetine uygun gelir getirisi olsa bile daha fazla gelir getirisi olma gerekçesiyle bir başka malla değiştirilmesini mümkün görür. Murat Doğan, **Vakıflarda Mal Varlığı**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2000, s. 288. Doğan bu yorumu yaparken vakıf mallarında akar ve menkul değer ayrımına gitmiş olabilir.
[27] M. Kemal Oğuzman, Özer Seliçi vd., **Kişiler Hukuku: Gerçek ve Tüzel Kişiler**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2013, s. 385; Dural, Öğüz, **a.g.e.**, s. 374; Sanem Aksoy Dursun, **Vakfın Örgütlenmesi ve İşleyişi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2021, s. 246-47. Vakfın gelirinin giderini karşılamaması veya kıymetine uygun gelir getirmemesi 743 sayılı mülga Medeni Kanunun 80. maddesinde haklı sebep olarak görülmüş, doktrinde hala geçerli haklı sebep olarak benimsenmiştir. Dural, Öğüz, **a.g.e.**, s. 374; Dursun, **a.g.e.**, s. 246-47; Akbulut, **a.g.e.**, s. 244.
[28] Ballar, **a.g.e.**, s. 948.
[29] İkizler, **a.g.m.**, s. 200.
[30] Ballar, **a.g.e.**, s. 948; Akbulut, **a.g.e.**, s. 244.

masraflarıyla vakfa yük olması, vakfın amacına hizmet edecek bir başkasıyla değiştirilmesini haklı kılar.[31]

Amaca özgülenen vakıf malların değiştirilmesine ilişkin kanunun uygulama aşamasında kurucu iradenin korunmasına dikkat edilir[32] ve vakıf malların değiştirilmesine ilişkin vakıf senedinde yer alan herhangi bir hüküm kanuni sınırlar çerçevesinde ise kural olarak bu hükme göre hareket edilir.[33] Kanun koyucunun güncel gelişmeleri öngöremeyeceği gibi vakıf kurucu iradenin de aynı şekilde öngöremeyecek olması, vakfedenin farazi iradesi esas alınarak vakıf senedinde değişikliğe gidilmesini mümkün kılar. Bu doğrultuda vakıf senedinde yer alan değiştirilmeyi yasaklayıcı hükmün vakfedenin farazi iradesine uygunluk kriteri çerçevesinde yorumlanması ve vakıf malların değiştirilmesini mümkün kılacak biçimde vakıf senedinde değişikliğine gidilmesi doktrinde kabul görür.[34] Vakıf malların değiştirilmesinde mahkeme kararına gerek bırakmayan hükümlerin vakıf senedinde bulunması halinde ise bu hükmün dikkate alınmayacağını savunan görüşler olduğu gibi değişiklik için mahkeme kararının aranmaması gerektiğini savunan görüşler de vardır.[35] Bu konuda tutarlı bir yorumun yapılabilmesi, mahkeme kararını gerekli kılan kanun hükmünün emredici nitelikte olup olmadığı sorusunun yanıtlanmasına bağlıdır.

Tezin Amacı, Planı ve Kaynakları

Bugünkü adı ‘‘vakıf malın değiştirilmesi’’ olan hukuki işlemin Hanefi hukuk geleneğindeki adı vakfın istibdalidir. Şu da var ki istibdal, vakıf malın değiştirilmesi yanında zaman zaman vakfın amacında veya senedinde yapılan değişiklikleri de ifade eden şemsiye bir kavramdır.[36] Bu çalışma, daha çok vakıf malın değiştirilmesi

[31] Doğan, **a.g.e.**, s. 280.
[32] Kazım Uslu, **Kısa Açıklama ve Özet Yargı Kararlarıyla Birlikte Eski ve Yeni Vakıflar Mevzuatı**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2015, s. 30.
[33] Akbulut, **a.g.e.**, s. 235.
[34] **A.e.**, s. 251-52; Dursun, **a.g.e.**, s. 247-48. Nitekim mülga mevzuatta vakıf senedinde aksine hüküm bulunması vakıf malın değiştirilmesine engel görülmemiştir. **A.e.**, s. 247-48.
[35] Oğuzman, Seliçi vd., **a.g.e.**, s. 355. Örneğin Sanem Aksoy Dursun’a göre mahkeme kararını gerekli gören kanun hükmü emredici nitelikte olduğundan, vakıf senedinde mahkeme kararına gerek bırakmayan hükümler dikkate alınmaz. Dursun, **a.g.e.**, s. 249.
[36] Vakfın malında, amacında ve senedinde yapılan değişiklikleri ifade eden istibdal, tebdil, tağyir ve tahvil gibi kavramların anlam içeriklerinin ve sınırlarının tam olarak belirlenmesi daha titiz bir çalışmayı gerektirmektedir.

anlamındaki istibdale odaklanacaktır. Günümüz mevzuatında değiştirilmeyi düzenleyen kurallar manzumesinin her bir parçasının izlerini, istibdalin, içerisinde büyük değişim, dönüşüm ve kırılmaları barındıran uzun tarihinde bulmak mümkündür. Vakfa özgülenmiş mal karşılığında teklif edilen bedelde üstünlük özelliğinin aranması ve bu üstünlüğün ‘‘daha yararlı’’ kavramıyla ifade edilmesi, değiştirilmenin mahkeme iznine tabi olması, Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün merkezi denetim makamı olarak görüşünün alınması, değiştirilme işleminin mümkün olduğunca karşısında tavır alınarak bunun için bir haklı sebep aranması ve hatta paraya çevrilme şeklindeki bir değiştirilmenin de mümkün görülmesine kadar pek çok detayın istibdalin uzun tarihinde izdüşümleri vardır. Bu kavram, kural ve kurumların Hanefi hukuk metinlerine girişi de bir anda değil, kendi döneminin mevzuatını belirleyen fukahanın toplumun temel ihtiyaç ve dinamiklerini gözeterek ortaya koyduğu çözümlemelerin, doktrinin sıhhat süzgecinden geçmeyi başarmasıyla, ancak zaman içerisinde gerçekleşmiştir. Bu çalışmanın temel amacı işte bu sürecin başarılı bir tasvirini ortaya koymaktır.

Fıkhın sosyal gerçekliklerden ayrık ve değişmez ya da tamamıyla kadının inisiyatifine bırakılmış keyfî kurallardan ibaret olduğunu savunan Max Weber ve Joseph Shacht’ın artık oldukça eski olan argümanları Wael Hallaq, Haim Gerber, Baber Johansen, Murteza Bedir, Şükrü Özen, Süleyman Kaya, Samy Ayoub, Sherman Jackson ve Guy Burak gibi pek çok önemli isim tarafından zaten çürütüldü. Hatta bu değişimin nasıllığına ilişkin vakıf kurumunu merkeze alan başarılı tasvirler de yapıldı. Peter Hennigan’ın *The Birth of a Legal Institution* adlı eseri, Hanefi hukuk tarihinin her ikisi de miladi dokuzuncu asırda kaleme alınan en erken vakıf monografileri olan Ebu Bekir Ahmed b. Ömer el-Hassâf eş-Şeybânî’nin (ö. 261/875) *Ahkâmü'l-evkâf*’ı ile Ebu Bekir Hilâl b. Yahyâ el-Basrî’nin (ö. 245/860) *Ahkâmü’l-vakf*’ını merkeze alarak yaptığı sistematik metin analiziyle, mevcut Hanefi kategoriler üzerinden vakfın tutarlı izahının nasıl yapıldığını gösterdi.[37] Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerine Bir İnceleme* adlı eserinde, bir hukuk okulu sistematiği içerisinde Orta Asya Hanefi fukahasının

[37] Peter Hennigan, **The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafi Legal Discourse**, Leiden, E. J. Brill, 2003.

değişimi nasıl yönettiğinin izahını vakıf kurumu üzerinden yaptı.[38] Süleyman Kaya, *Osmanlı Hukukunda İcâreteyn* adlı çalışmasında, genel ilke ve kurallarındaki değişime yaptığı vurguyla, *icâreteyn* akdinin ortaya çıkışından 18. yüzyılın sonuna kadarki tarihi serencamını ortaya koydu.[39]

Bu çalışma ise istibdalin daha çok teorisine odaklanan birinci bölümünde, Memlük Hanefileriyle başlatılan istibdal hikayesini, tüm doktrinel dönüşümlerine ışık tutarak Osmanlı'nın son asrına kadar taşıdı. Bu kronolojik hassasiyeti ve istibdalin teorisi yanında özellikle sonraki iki bölümde pratiğine de geniş yer ayırması, Murat Beyaztaş'ın *İslâm Hukukunda Vakıfların Tağyîri ve İstibdâli* adlı doktora tezinden bu çalışmayı farklı kılan en önemli özelliktir. Zira Beyaztaş, istibdali, 20. yüzyılın geleneksel mukârin fıkıh metodunu kullanarak, dört sünni mezhebin de sınırlarını aşan doktrinel bir genişlikte zamansal olarak da hiçbir sınırlamaya gitmeden ele aldı.[40] Fernandes ve Emin, Memlük Devleti'nde istibdalin pratiğini, dönemin tarihçilerinin sunduğu veriler üzerinden tanımlayan titiz çalışmalar yaptılar. Ancak meselenin hukuki boyutuna çok fazla ilgi göstermediler.[41] Osmanlı Devleti'nde istibdalin teorisi ve/ya pratiğini bir oranda ele alan önemli eserler de üretildi. Kenan Yıldız'ın *1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi* kitabı, *harîk-i ekber* olarak adlandırılan ve İstanbul'un gördüğü en büyük yangınlardan birisi olan 1660

[38] Murteza Bedir, **Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İSAM Yay., 2014.

[39] Süleyman Kaya, **Osmanlı Hukukunda İcâreteyn**, İstanbul, Klasik Yay., 2014.Ahmet Akgündüz, *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi* adlı oldukça ilgi gören çalışmasında vakfa ilişkin hemen hemen her problemi, zamansal ve mekânsal olarak neredeyse hiçbir sınır gözetmeksizin ele aldı. Ahmet Akgündüz, **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul, OSAV, 1996. Münir Yaşar Kaya'nın *İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Aile Vakıfları* adlı doktora çalışması ve Hamdi Çilingir'in *Vakıfta Amaç: Hanefi Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir Araştırma* adlı kitabı, incelediği vakfa ilişkin problemi Osmanlı bağlamına taşıyan hukuk çalışmaları arasındadır.

[40] Murat Beyaztaş, ''İslâm Hukukunda Vakıfların Tağyîri ve İstibdâli,'' **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Konya, 2016. (Doktora tezi). Yazarın istibdal ve tağyir konularını ele aldığı makaleleri için bkz. Murat Beyaztaş, ''İslâm Hukukuna Göre Vakıf Üzerinde Gerçekleştirilen Değişiklikler: Tağyîr,'' **IHYA**, C.IV, No:1, Bahar 2018, s. 114-34; ''İslâm Vakıflar Hukukunda İstibdâl,'' **IHYA**, C.III, No:1, Bahar 2017, s. 1-21; ''Vakfın Satışı Bağlamında Bir Risâle: İbn Nüceym (ö. 970/1562), Fî sûreti bey'i'l-vakfi lâ 'alâ vechi'l-istibdâl,'' **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:33, 2019, s. 473-500.

[41] Leonor Fernandes, ''*Istibdal*: The Game of Exchange and Its Impact on the Urbanization of Mamluk Cairo,'' **The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim**, Ed. Behrens-Abouseif, Doris, Kahire/New York, The American University in Cairo Press, 2000, s. 203-22; Muhammed Muhammed Emin, **el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fi Mısr: h. 648-923/m. 1250-1517**, Kahire, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.

yangınından sonra, elli yedi yıllık bir gecikmeyle inşası tamamlanan Eminönü Yeni Valide Camii'nin yapımı aşamasındaki istimlakleri inceledi. Bu cami ve külliyesinin saha genişletme çalışmaları sırasında, Müslüman vakıflarının istimlaki için istibdalin araçsallaştırılması ve Galata, Kumkapı, Langa ve Zeyrek civarında bulunup kamulaştırılan ve sonrasında Hatice Turhan Sultan'a temlik edilen harap haldeki kilise ve sinagogların istibdalde bedel olarak verilmesi bu anlatının önemli parçalarıdır.[42]

Richard Van Leeuwen, Şam şehri ile vakıfları arasındaki dinamik ilişkiyi incelediği *Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus* adlı kitabında vakıf kurumunun hukuki çerçevesini sunduğu bölümde, el-Hassâf'ın *Ahkâmü'l-evkâf*'ı, Burhâneddîn et-Trablusî'nin (ö. 922/1516) *el-İs'âf fî ahkâmi'l-evkâf* 'ı, Hayreddin er-Remlî'nin (ö. 1081/1671) *el-Fetâvâ'l-Hayriyye*'si üzerinden incelediği istibdal problemini, yazarını bilmediği bir istibdal risalesinin istinsah tarihine dayanarak 18. yüzyıla taşıdığını iddia etmiş, ancak ilgili risalenin 16. yüzyıl Osmanlı alimi Kınalızâde Ali Efendi'ye (ö. 979/1572) ait olduğu gerçeğini gözden kaçırmıştır.[43] Osman Safa Bursalı, *Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri* adlı doktora çalışmasında, vakfın tamiri ve bunu çevreleyen hukuk kurallarını, fıkhi bilginin uygulanması sorunsalı çerçevesinde incelemiş, çalışmanın tamir edilemeyen harap vakıfların akıbetinin incelendiği son bölümünde vakfın satım ve istibdali konularına da yer ayırmıştır.[44] Hatice Gökçen Özkaya, İstanbul Ahkam Defterlerinde yer alan ve 1742-1764 tarihleri arasında verilmiş 212 istibdal hükmünü incelediği *18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları* adlı doktora tezinde, istibdalin 18. yüzyıl İstanbul'undaki pratiğine ilişkin önemli istatistiki veriler

[42] Kenan Yıldız, **1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017.
[43] Richard Van Leeuwen, **Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus**, Leiden, E. J. Brill, 1999.
[44] Osman Safa Bursalı, ''Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri,'' **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2019. (Doktora tezi) Yazarın istibdal hakkındaki makalesi için bkz. Osman Safa Bursalı, ''Hicaz'ın Hanefi Fukahası Mesaide: Vakfa Gelir Getiren Malın Tamiri ve İhyası Hakkında Bir Risale ve Takarizi,'' **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: XVIII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2018, C.I, s. 211-39.

ortaya koymuş, fakat çalışmanın odağında meselenin hep mimarlık tarihi açısından önemi yer almıştır.[45]

Bu çalışma ise Hanefi metin ve şerhleri, istibdal risaleleri, Memlük ve daha çok Osmanlı fukahasına ait fetva derlemeleri üzerinde kapsamlı bir incelemede bulunarak, istibdalin Memlük-Osmanlı Hanefi doktrinindeki değişim ve dönüşüm serüvenini ortaya koydu.[46] Bu değişimin, mevcut mesailden tahriçte bulunma, Hanefi metinlerindeki mutlak ifadelerin takyit edilmesi veya ilgili hükümlerin Hanefi mesailinde örneklenen tikel alana hasredilerek diğer problem alanlarının yeni çözümlere açık hale getirilmesi, zamanın değişimi veya fesadının yeni tedbirleri mümkün kılması gibi çeşitli araçlarla nasıl yönetildiği veya yeni çözümlerin nasıl Hanefileştirildiği bu çalışmanın birinci bölümünde tüm detaylarıyla ele alındı. Böylece vakfın paraya çevrilmesini mümkün kılan nakitle istibdal kurumunun da tarihi işlenmiş oldu.

Çalışmanın ikinci bölümünde istibdalin hikayesi, teorisi ve pratiğiyle 19. yüzyıla taşındı. Bugüne kadar vakfın herhangi bir cihetini bir hukuk problemi olarak Osmanlı'nın son asrı odağında inceleyen araştırma eseri veya doktora tezi düzeyinde herhangi bir çalışma yapılmadı. John Robert Barnes'in *An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire*'ı ile Nazif Öztürk'ün *Türk Yenileşme Tarihinde Vakıf Müessesesi* adlı kitabı, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluş sürecini ve II. Mahmud'la ivme kazanan merkeziyetçi yönetim anlayışının vakıf sistemi üzerindeki

[45] Hatice Gökçen Özkaya, ''18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları,'' **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, İstanbul, 2011. (Doktora tezi) Yazarın aynı konuyu ele aldığı bir de makalesi vardır. Bkz. Hatice Gökçen Özkaya, ''Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?'' **TALİD**, C.VIII, No:16, 2010, s. 467-88. Yazar istibdal hükümlerini Ahmet Kal'a'nın çalışmasından istifadeyle incelemiştir. Kal'a'nın ilgili çalışması için bkz. **İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi 1 (1742-1764)**, proje ve yayın yönetmeni: Ahmet Kal'a, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yay., 1998.

[46] İstibdal risalelerini tahkikini amaçlayan çok sayıda çalışma mevcuttur. Örneğin bkz. Yasin Erden, ''İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi,'' **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü**, İstanbul, 2014. (Yüksek lisans tezi); ''Tokatlı Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir'in İstibdal Risalesi: Tahkik ve Tercüme,'' **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:30, 2017, s. 631-651; ''İbn Kutluboğa'nın *Tahrîcü'l-akvâl fî mes'eleti'l-istibdâl* İsimli Risâlesinin Tahkik ve Tahlili,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:39, 2018, s. 89-148; Hasan Özer, ''Kâfiyeci (v. 879/1474) ve ''İstibdâl'' Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi,'' **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:18, 2011, s. 169-184; Cemal el-Hûlî, **el-İstibdal ve iğtisâbü'l-evkaf: dirâse vesâikiyye**, İskenderiye, Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, t.y.

etkilerini, tarihi vesikalara dayanan detaylı çalışmalarında tasvir ettiler.[47] Selim Argun, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulama, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)* adlı çalışmasında, bağımsız elit yapılanma olarak gördüğü ilmiye sınıfının ve diğer sınıfların bu merkeziyetçi vakıf politikalarından nasıl etkilendiğini ortaya koydu.[48]

Bu çalışma ise ikinci bölümüne, meselenin daha çok hukuki boyutuna yoğunlaşarak, Yeniçeri Ocağı'nın ilgası ve Bektaşi tekkelerinin kapatılması sonrasında, bu oluşumlara ait vakıflara devletçe el konulma sürecinde, istibdalin nasıl araçsallaştırıldığının tasviriyle başladı. Bölümün ikinci kısmında, çalışmanın birinci bölümünde geleneksel fıkıh doktrini diliyle tanımlanan istibdalin, *Mecelle* modelinde oluşturulan yeni tip *ahkâm-ı evkaf* literatüründeki ifadesi resmedildi ve İstanbul, Şam ve Mısır'da üretilen dört *ahkâm-ı evkaf* eseri merkezinde, istibdalin Dersaadet ve taşra uleması nezdindeki teorisi özetlendi. Dersaadet'ten, Ahmet Cevdet Paşa'nın 19. yüzyılın İmâm-ı A'zamı olarak nitelediği Ömer Hilmi Efendi'nin (ö. 1307/1890) birçok dilde çevirisi bulunan *İthâfü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf*'ı ve bir Osmanlı şeyhülislamı ve aynı zamanda evkaf mahkemesi hakimi olan Hüseyin Hüsnü Efendi'nin (ö. 1849-1911) *el-İhsâf fî ahkâmi'l-evkâf'ı*, Mısır'dan bir hukukçu ve aynı zamanda bir devlet adamı olan Muhammed Kadri Paşa'nın (ö. 1306/1888) *Kânûnü'l-adl ve'l-insâf li'l-kazâ alâ müşkilâti'l-evkâf*'ı ve Suriye'den meşhur Şam müftüsü Mahmud Hamzâvî'nin (ö. 1305/1887) *Kavâidü'l-evkâf*'ı seçildi.

Teorik izahı bu literatür üzerinden özetlenen istibdalin pratiği ise Dersaadette, taşrada ve kaybedilen topraklarda örneklendi. Dersaadetin pratiği, 20 (1820-1832), 25 (1859-1871) ve 26 (1871-1910) numaralı İstanbul Ahkam Defterlerinin kapsadığı 63 yıllık zaman diliminde verilen 122 istibdal hükmü üzerinden ortaya kondu. Elde edilen istatistiki veriler, Özkaya'nın 18. yüzyıla ait verileriyle mukayese edildi ve trampa

[47] John Robert Barnes, **An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire**, Leiden, E. J. Brill, 1986; Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, TDV Yay., 1995.

[48] Selim Argun, **Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulama, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)**, South Africa, Gravity International Print and Design, 2013. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluş sürecini inceleyen ancak arşiv incelemesi açısından daha çok Öztürk ve Barnes'i tekrar eden bir başka çalışma için bkz. Zübeyde Erdoğan Çelikkın, ''Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839),'' **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2019. (Doktora tezi)

olarak adlandırılan ayn-ayn mübadelesi formundaki klasik istibdal biçiminin, 19. asırda, nakit karşılığı istibdale dönüşüm eğilimi sorgulandı. Bu bölümde yalnızca Dersaaadet değil taşra istibdalleri de incelenerek, istibdalin merkeziyetçi devlet anlayışının gölgesindeki bürokrasisine ve merkezin gerekli bürokratik adımlara riayet edilmesi konusundaki hassasiyet düzeyine taşra detayı eklendi. Miriam Hoexter, *Endowments, Rulers and Community: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers* adlı çalışmasında, Cezayir Harameyn vakıfları idaresinin 17. yüzyıl sonundan 1830 Fransız işgaline kadarki hikayesini yazmıştı. Vakıf mallarının işletimine ayırdığı başlıkta, 19. yüzyılın ilk on yılına ait istibdal istatistiğini de çıkardı.[49] Bu da Özkaya'nın çalışması sayesinde ardışık iki asır arasında yapılan istibdal mukayesesinin, bu defa aynı asırda fakat taşra ile Dersaadet arasında yapılmasını mümkün kıldı. İkinci bölümün muhtemelen en dikkat çekici yönü, Osmanlının yitik topraklarındaki istibdal pratiğini de incelemesidir. 93 Harbi sonrasında işgale uğrayarak Hristiyan idaresine geçen Balkan topraklarında ve bir İngiliz sömürgesi olan Osmanlı Kıbrısında bulunan Müslüman vakıfları, bu bölümde mercek altına alındı. Balkanların işgali sonrasında topraklarını terk etmek zorunda kalan binlerce Müslüman mescit, medrese, mektep, mezarlık ve bunların finansmanı için tahsis edilmiş akar türünden pek çok vakfı da geride bıraktı. Bu durum, işgalci hükümet ve gayrimüslim yerleşimcilerce gasp edilen veya gasp edilme tehdidi altındaki bu vakıfların istibdalini bir çözüm olarak gündeme getirdi. Osmanlı Meşihatinin bu yeni ve olumsuz şartlarda, istibdale yaklaşımında daha esnek bir tavır geliştirip geliştiremediği sorusunun cevabı bu bölümde verildi.

Çalışmanın üçüncü bölümünde, ahkamı soyut bir maslahat algısı temelinde yeniden inşaya çalışan yeni fıkıh/şeriat algısının, II. Meşrutiyet dönemi ve sonrasında, vakıf mevzuatı üzerindeki etkileri incelendi. Nakit karşılığı istibdali çözüm olarak sunan üç ayrı kanunu mercek altına alan bu bölümün büyük anlatısını, *şâriin nassı*na bakıştaki bu değişimin, klasik öğretide *şâriin nassı* gibi görülen *vâkıfın şartı*na bakışı etkileyip etkilemediği oluşturdu. Parlamentonun ürettiği kanunun, vakıf hukuku alanında fıkha alternatif oluşturma kabiliyeti ve 1914 yılı sonrasında Hanefi mezhebini aşma yetisi kazanan yeni fıkıh anlayışının, nakitle istibdal kapısını daha geniş bir alana

[49] Miriam Hoexter, **Endowments, Rulers and Cummunity: Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers**, Leiden, E. J. Brill, 1998.

açıp açamadığı da bu bölümde sorgulandı. Son olarak fukahanın ürettiği fıkhı ve parlamentonun ürettiği kanunu bir arada bulunduran bu yeni ve çok mezhepli hukuk düzeninin yeni usulünü yazma denemeleri incelendi.

Çalışmanın asıl odağını teşkil eden bu ikinci ve üçüncü bölümleri önemli kılan temel husus, İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde bulunan 374-402 numaralar arasında kayıtlı *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defterleri*'nin tamamının ayrıntılı olarak incelenmesi neticesinde ulaşılan verilerin bu bölümlerde bir girdi olarak kullanılmasıdır. Meşihat'e gelen soruların neredeyse tamamının yer aldığı bu defterler sayesinde, imparatorluğun son elli yılında Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ve diğer devlet kurumları yanında taşra yerel idareleri, kaybedilen topraklardaki Müslüman temsilciler ve bireylerin istibdal girişimlerinin Meşihat'te nasıl yankı bulduğu detaylı bir şekilde resmedildi. Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Cumhurbaşkanlığı Arşivindeki ilgili belgelerin ve hatta dönemin süreli yayınlarındaki çeşitli makalelerin de bu tabloya eklenmesiyle, vakıfla ilgili mevzuat değişikliklerinin ve çeşitli istibdal girişimlerinin, devlet kurumları ile Meşihat/Fetvâhâne arasında oluşturduğu gerilimlerin arka planındaki yaklaşım farklılıkları ve farklı kesimlerden entelektüellerin meseleleri değerlendirme biçimi de görülmüş oldu.

Tezin Ana Kaynaklarını İnceleme Metodu

Çalışmanın istibdalin Hanefi doktrinindeki tarihi serüvenini inceleyen birinci bölümünün en temel kaynaklarını Hanefi fukahanın istibdal problemini müstakil olarak incelemek üzere kaleme aldığı istibdal risaleleri oluşturur. Çünkü risaleler değişimin kendisini ve bu değişimi meşrulaştıran araçları en açık biçimde sunan fıkıh yazın türüdür. Hanefi klasiklerinde yer alan eski ibarelerin yeni yorumlarının veya yeni sorulara üretilen yeni çözümlerin savunusunun yapıldığı bu literatürdeki yorum ve çözüm tekliflerinin doktrinde ne oranda kabul gördüğü ise Hanefi *mütûn*u üzerinde yapılan inceleme ile ortaya kondu. Osmanlı fukahasının tutumu ise Osmanlı şeyhülislamları ve taşra müftülerine ait fetva derlemeleri ve Osmanlı fukahası tarafından kaleme alınan risaleler merkezinde resmedildi. Bu dönemde yazımı sürdürülen metin ve şerh edebiyatında konunun takibine de eş zamanlı olarak devam

edildi. Böylece metin ve şerh yazarları ile Osmanlı şeyhülislam ve müftülerinin *esah* kavil algısı arasında diakronik ve senkronik karşılaştırmaların yapılması mümkün hale geldi. Hatta İbn Şelebî, İbn Nüceym veya Timurtâşî gibi metin/şerh yazarlarının fetvalarının yer aldığı derlemeler, belli fakihlerin nazarî ve amelî fıkıh anlayışları arasında da mukayese yapmaya imkân tanıdı. Klasik dönemin senkronik incelemesinde, İstanbul-Mısır-Suriye-Mekke hattında yer alan fukahanın notalarına özellikle kulak verildi. Çünkü aynı hatta yer alan modern dönem fakihlerinin 19. asırda *ahkâm-ı evkaf* literatüründe yankılanan sesleri de bu dizekte yerini alınca, fıkhî tutarlılığın ve değişimin geleneksel-modern arasındaki ardışık (diakronik) frekansı da yakalanmış oldu.

19. asır öncesi istibdal uygulamaları, büyük oranda, 40 cildi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Ajansı ve İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) ortaklığıyla, 60 cildi ise İBB Kültür A.Ş. ve Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi ortaklığıyla vücut bulan kadı sicilleri külliyatında yer alan istibdal kayıtlarından istifade ile incelendi. Bu tablo Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivlerinde yer alan diğer istibdal örnekleriyle renklendirildi. Fıkhın pratiğinin bir anlamda şablonunu sunan *sak/şurut* literatürü ve aynı zamanda bu pratiğin soruları için üretilen cevapların prototipini sunan fetva literatürü de istibdal uygulamasını detaylandıran kaynaklar olarak kullanıldı. İstibdalin bu çalışmadaki asıl pratiği ise modern dönemin çeşitli kaynakları üzerinden sunuldu. İstanbul Ahkam Defterlerinde yer alan istibdal hükümleri Dersaadet'in 19. asırdaki istibdal pratiğinin esas malzemesi olarak kullanıldı. Mahkemelerde kaleme alınan istibdal ilam ve hüccetlerinde bulunan detayların hemen hemen tamamını içermesi, bu hükümlerin fıkhın pratiğini sunan kadı sicillerine alternatif bir kaynak olarak kullanılmasına imkân tanıdı. Yalnızca bu defterlerle de yetinilmeyip Dersaadet vakıflarına ilişkin davaları gündemine alan Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği (Evkaf Mahkemesi) kayıtlarının bir kısmı da bu çervede incelendi. VGMA ve COA'ndeki ilgili belgeler ise hem Dersaadet ve taşra hem de yitik topraklardaki istibdalin teorisi ve pratiğinin detaylandırılması için kullanıldı. Modern öncesi dönem fetva derlemelerinin yerini bu dönemde daha kurumsal olan Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defterleri aldı. Bu fetvaları önemli kılan husus,

güçlü bir hukuki argüman sunmaları yanında, içerdiği karar ve hükümlerin vakfa ilişkin şer‘î nitelikli tüm davalar için emsal niteliğinde olmasıdır.

Bu çalışmayı metodik anlamda özel kılan hususlardan birisi de II. Meşrutiyet dönemi Meclis-i Ayan ve Meclis-i Mebusan Zabıt Defterleri’nin vakfın istibdali çerçevesindeki mevzuat değişikliklerinin arka planındaki fıkhî/kanuni tartışmaların sunumu için sistematik olarak kullanılmasıdır. Üyeleri arasında ilmiyenin pek çok zirve ismini barındıran bu meclisler, kanunun şer‘îliği veya şeriata aykırılığı iddiasında olan bir argümanın nasıl geliştirileceği ve şer‘î alandaki bir yasamanın hangi gerilimleri doğurabileceği konusunda detaylı bir resim sunar. Yalnızca meclis kayıtları değil, başta Meşihat ve Evkaf Nezâreti olmak üzere Şura-yı Devlet, Meclis-i Ahkam-ı Adliyye ve Meclis-i Vala gibi çeşitli devlet kurumlarının birbiri arasında veya diğer birimlerle yaptığı yazışmalarda kullanılan meşruiyet kriterleri de bu çalışmanın önemli bir parçasını oluşturur. Çünkü hukuka uygunluk süzgecinden geçmesi zaruri olan resmi talep veya karşı çıkışların -vakfa ilişkin meselelerde yürürlüğe giren birkaç kanun bir kenara bırakıldığında- yaslanabileceği tek kaynak fıkıhtır. Dolayısıyla ilgili her iddia, fıkhın alternatif okunma biçimlerini örnekler.

BİRİNCİ BÖLÜM

19. ASIR ÖNCESİ MEMLÜK-OSMANLI HUKUKUNDA İSTİBDALİN TARİHİ SERENCAMI

1.1. VAKFIN EBEDİYETİ VE İSTİBDAL ŞARTI

Hanefi mezhebinin kurucu imamı Ebu Hanife (ö. 150/767), vakfın kurumsal varlığını kabul etmiyordu.[50] Ancak kurucu imamının bu tavrı dahi, vakfın, Hanefi hukuk sistemine meşru bir kurum olarak yerleşmesine engel olamadı. Vakfa ilişkin mezhep öğretisinin belirlenmesi ise hocalarının aksine vakıf yanlısı olan Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve İmam Muhammed'e (ö. 189/805) kaldı. Onlara göre vakıf, bir mülkün ''ebediyen'' temlik ve temellükten alıkonmasını ifade ediyordu. Bu, prensipte, satım başta olmak üzere hibe, miras gibi mülkiyetin intikali sonucunu doğuran hiçbir hukuki işlem veya tasarrufun vakfa ilişemeyeceği anlamına geliyordu. Vakıf işlemi, sonraki mezhebî literatürde, bir malın mülkiyetinin sahibinin mülkiyetinden çıkarılıp ebedi olarak Allah'ın mülkiyetine geçirilmesi şeklinde de yorumlandı. Dolayısıyla vakıf malın, artık, özel bir mülkiyete intikali tasavvur edilemezdi. Böylece vakfın en önemli vasfının da adı konmuş oldu: *ebediyet.*

Ebu Hanife öncesi erken Irak hukukunda bir hukuk kurumu olarak vakfı kabul etmeyen güçlü bir çizginin var olduğu ve Kadı Şüreyh'in (ö. 80/699 [?]) isminin bu bağlamda özellikle zikredildiği biliniyor. Hukuk okullarının doğmasıyla birlikte Irak hukuk mektebi, Ebu Hanife ve Hanefi mezhebi ile özdeşleşince, Ebu Hanife vakıf konusundaki muhalefetin sembol ismi haline geldi. Hanefi mezhebinde vakfın bir kurum olarak yerleşmesi, tam da bu nedenle, Ebu Hanife'nin vakıf karşıtı tavrına yönelik bir tutum geliştirmeyi zaruri kıldı. Bu doğrultuda Ebu Hanife'nin aslında vakfa temelden karşı olmadığı, sadece, vakfın bağlayıcılığını kabul etmediği iddia edildi ve böylece onun bu karşı görüşü, vakfın lüzumundaki basit bir detay ihtilafı gibi

[50] Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, **el-Asl**, Thk. Mehmet Boynukalın, Beyrut, Dâr-i İbn Hazm, 2016, C.XII, s. 105.

sunulmaya başlandı.[51] Bu, fıkhın değişkenlik kabiliyetinin ilginç bir örneğidir. Ancak bu ihtilaf bile tek başına, vakfı iptale götüren yargı kararlarının doğması için yeterli bir sebepti. Bu ihtimalin ortadan kaldırılması ve vakfın hukuk nezdindeki tanınırlığına ebedilik vasfının kazandırılması için bir tedbir olarak Irak vakıf uygulamalarında, daha çok erken bir dönemde, tescil usulü geliştirildi.[52] Vakfın kuruluşunun ardından vâkıfın, Ebu Hanife'nin görüşüne dayanarak, vakfın iptali istemiyle mahkemeye yaptığı başvuruyla başlayan bu süreç (*rücu*), mütevellinin vakfın lüzumu yönündeki karşı talebiyle çekişmeli bir davaya dönüştürülürdü. Kadının Ebu Yusuf ve İmam Muhammed'in görüşlerine dayanarak vakfın lüzumuna hükmetmesiyle tescil süreci tamamlanır ve vakfın iptaline giden kanun yolları kapatılmış olurdu. Çünkü çekişmeli bir dava sonrasında alınan mahkeme kararı, ilkesel olarak bozulamazdı. Böylece Hanefi mezhebinin üç kurucu imamının tamamının görüşü dikkate alınmak suretiyle vakfiyet kararı kesinleştirilmiş olurdu.[53]

Sonsuzluk vazgeçilmez niteliği olmasına rağmen, vakfın sonlu varlıklar üzerinde vücut bulması, hakiki manada bir ebedilik tasavvurunu vakıflar için imkânsız kılıyordu. Bu imkânsızlığa rağmen vakfı çevreleyen kurallar manzumesinin tamamı, vakfın maddi ve gâî ebediliğini temin merkezinde kurgulandı. Vakfın maddi ebediyeti, vakıf malın fiziksel varlığının korunması demektir. Tam da bu nedenle vakfın en ideal modeli, en kalıcısı olan arsa/arazi vakıflarıydı. Menkul malın ve paranın vakıflaştırılmasındaki meşruiyet tartışması da yine vakıfta aranan maddi ebediyet özelliğinden kaynaklanıyordu. Özellikle para, ancak tüketilmesiyle bir fayda doğurabildiği için vakıflaştırılması şiddetli tartışmalara sebep olmuş, uygulamanın

[51] Bu sürecin detaylı analizi için bkz. Murteza Bedir, **Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İSAM Yay., 2014, s.186-191. Vakfın bağlayıcılığı tartışması için ayrıca bkz. Ahmet Hamdi Furat, ''İslam Hukukunda Vakıf Akdinin Bağlayıcılığı,'' **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No:27, 2012, s. 61-84.

[52] Şeybânî, **a.g.e.**, C.XII, s. 72.

[53] Süreci tasvir eden bir fetva şöyledir: Mesele: Zeyd vakfettiği evkafın İmâm-ı A'zam kavli üzere hükm-i kadı lâhik olup vakıf lazım olması şer'an nice olur? Cevab: İfraz edip bir kimesneyi mütevelli nasbedip ona teslim ettikten sonra rücu edip hâkime murafaa edip "sabıkan vakfedip masarıf tayin edip mülkümden ifraz edip mütevelliye teslim eyledim. İmâmeyn katında eğerçi lazım oldu, İmâm-ı A'zam katında yine rücu sahih olmayın yine rücu edip mülk edinirin" deyip mütevelli niza edip hâkim "İmâmeyn katında mülkünden çıkıp vakıf lazım olmuştur. Onlar mezhebi üzerine vakfın sıhhatine ve lüzumuna hükmettim" diyecek İmâm-ı A'zam katında dahi lazım olur. Ebussuud Efendi, **Resâilü'l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1115, vr. 233a-b.

lehtarları, vakıfta aranan ebedilik vasfının paranın mislinde sürdürüldüğü iddiasıyla muhalif grubu ikna etmeye çalışmıştı.[54]

Vakfın gâî ebediyeti ise vâkıfın şartı denilen vakfın kuruluş iradesinin ve vakıfla amaçlanan temel faydanın sürdürülmesiyle mümkündü. Bunun için de özellikle vakfın gayesinin bizatihi sürdürülebilir nitelikte olması gerekiyordu.[55] Vakfiyede belirlenen sarf kalemlerinin kesintisizliğinin öngörülememesi gibi vakfın gayesinin ebedilik vasfına ilişkin bir endişe söz konusu olduğunda, fakirlere sadaka verilmesi gibi sürekliliği öngörülebilir bir amacın vakfiyeye yerleştirilmesi veya zımnen varsayılması bundandı.[56] Hatta *masrafsız vakfın masrafının fukara olması* ilkeleşmişti.[57] Vakfın maddi varlığında ebediyetin temini ile gayesinde ebediyetin temini arasındaki herhangi bir çatışma halinde tercih edilen de prensip olarak maddi ebediyetti. Çünkü madde yoksa gaye de olamazdı. Bunun en güzel örneği, *rakabe* kurumudur. Vakıflar ‘‘ebedi fakat tamire muhtaç’’mülklerdir.[58] Bir vakfın bakım ve onarıma ihtiyaç duyması halinde, bunun için ayrılmış özel bir bütçesi yoksa veya yeterli değilse, vâkıfın şartıyla belirlenmiş hak sahipleri, mütevelli dahil, bir süreliğine de olsa vakıf üzerindeki maddi haklarından mahrum bırakılıyordu. Çünkü ‘‘rakabe tekmil cümleden mukaddemdir.’’[59] Bu yolla oluşturulan bütçe, vakfın onarımı yani maddi ebediliğinin temini için harcanmaktaydı. Kimi durumlarda ise tıpkı istibdalde olduğu gibi maddi ebediyetin hükmen de olsa temini için vakfın mevcuttaki maddesinden hem de vâkıfın bunu yasaklayıcı hükmüne rağmen vazgeçilebiliyordu.

---

[54] Kaşif Hamdi Okur, ‘‘Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler,’’ **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.IV, No:7-8, 2005/1-2, s. 46.

[55] Vakfın gayesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamdi Çilingir, **Vakıfta Amaç: Hanefi Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir Araştırma**, İstanbul, İktisat Yayınları, 2018.

[56] Zeynüddin b. İbrahim b. Nüceym, **el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C.V, s. 330-2.

[57] Ebussuud, **a.g.e.**, vr. 213a. Mesele: Evlada vakıf bir değirmeni evlad münkariz olmakla emir ile Bekr-i hâkim âhardan fukaraya hüccet verdiklerinden sonra Bişr-i hâkim zikrolan değirmenin gallesi fukara-i mezbura haramdır dese şer'an hâkim-i mezbur âsim olur mu? Cevab: Olur nâ-meşru sözdür masrafsız vakfın masrafı fukaradır. **A.e.**

[58] Bu ifade Osman Safa Bursalı'nın doktora çalışmasından alındı. Osman Safa Bursalı, ‘‘Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri,’’ **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2019. (Doktora tezi)

[59] Şeyhülislam Ebussuud Efendi, **Ma'rûzât**, haz. Pehlül Düzenli, İstanbul, Klasik Yay., 2013, s. 243-6.

Vakfın gayesinin kurucu unsuru olan vakfiyedeki hükümlerin emredici nitelikte olduğunun en açık ifadesi şu külli kaidedir: *''Vâkıfın şartı, şâriin nassı gibidir.''* Literatürde bu kaide için düşülen ''gereğince amel etmenin vücubu anlamında'' şeklindeki açıklayıcı kayıt,[60] vâkıfın şartı ile şâriin nassı arasındaki benzerliğin, aşkınlıktaki bir benzerlikten ziyade, aksi yöndeki davranış ve işlemleri dışlayıcılıktaki bir benzerlik olduğuna işaret eder. Ancak bu, vakfa giydirilen kutsallık zırhının yapay veya mahza dünyevi olduğu anlamına da gelmez. Vakıf malın suistimali ve vakıf tüzüğünde yer alan hükümlerin mazeretsiz ihmali, sorumlularını, Allah'ın, peygamberlerin, meleklerin ve tüm mahlukatın lanetini dileyen vakıf bedduasının muhatabı kılıyordu. Vâkıfın şartı ile şâriin nassı arasındaki çatışma hallerinde ise yok sayılan vâkıfın şartı oluyordu. Bunun en uç ifadesi, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (ö. 982/1574) şu sözleridir: '*Vâkıflar, ''Mütevelli olanlar ne fesad ederlerse etsinler beyler ve kadılar dahlederlerse lanet üzerlerine olsun!'' demek murad ederlerse kendiler mel'ûnlardır. Şeriat-ı şerîfeye muhalif olan şerâit cemîan lağv ve batıldır.*'[61] Öte taraftan ''makul ve meşru olan maddelerde'' kadı ve mütevellilerin birbirlerine muhalefetini engellemek üzere ferman bile çıkarılmıştı.[62] Zaten vakfa ilişkin kural ve uygulamaların tamamı, vakfın menfaat ve maslahatının korunması fikri üzerine kurgulandığı için şeriata aykırılık nihai kertede vakfın maslahat ve menfaatine aykırılık anlamına geliyordu. Halbuki vakıf için daha yararlı olan (*enfa'*) ne ise onunla fetva vermek temel bir esastı.

Vakfın gayesini belirleyen kurucu iradenin, yani vâkıfın şartının lafzi manasının, zaman içinde koşulların değişmesiyle hem maddi hem de gâî ebediyetin teminine engel teşkil ettiği görüldü. Vakfın ebediliğinin temini, bu gibi durumlarda ancak vâkıfın şartının yok sayılmasıyla mümkün hale geliyordu. Yani vakıf kurucu iradeye riayetle korunan maddi veya gâî ebedilik, bu defa, vakfın hem maddesini hem de gayesini belirleyen lafzın ebediliğinden, yani vâkıfın kurucu hükmünün *zâhir* manasından vazgeçmeyi gerektiriyordu. Bu tip çatışma hallerinde de tercih edilen çoğu zaman lafzın değil hükmen bile olsa maddenin ve gayenin ebediliği idi. Mesela

[60] Zeynelabidin b. İbrahim b. Nüceym, **el-Eşbâh ve'n-nezâir**, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003, s. 221.
[61] Ebussuud, **a.g.e.**, vr. 194b.
[62] **A.e.**

vakfiyede vakfın bir yılı aşkın bir süre için kiralanmasını yasaklayıcı bir hüküm yer almasına rağmen, bu koşullarda kiracı bulunamadığında, vakfın hem maddi hem de gâî ebediliğinin temini tehlikeye girebiliyordu. Vakfı bu riskten korumak için vâkıfın şartı yok sayılıyor ve uzun süreli kira sözleşmelerine de kapı aralanıyordu.[63] İlginçtir ki vakıf senedinde herhangi bir hüküm yokken bile vakıf malların kiralanmasına getirilen süre kısıtının bizzat kendisi de *müteahhirîn* Hanefi fakihlerinin öngördüğü sonraki bir tedbirdi. Bu tedbirin arka planında da vakıf malların ebediyetini tehlikeye sokan suistimallerin önüne geçme düşüncesi vardı.[64] Yani ebediliğin temini için öngörülen hukuki tedbir veya vakfiye hükmü yine aynı amaçla terk edilebiliyordu. Tek örnek bu da değildi. Vakfedenler klasik öğretide, vakıflarının idare (*tevliyet*) ve denetimine (*nezâret)* ilişkin tüm detayları belirleyebiliyor, vakfın muhasebesi dahil tüm işlemlerde tek bir kişiyi, yalnızca mütevelliyi yetkili kılabiliyorlardı. 1537-8 yılında yürürlüğe giren Osmanlı fermanı, *mütevellilere bi'l-külliye irhâ-i 'inân olunup şart-ı vâkıfla amel olunmasını* kaldırarak *re'y-i hâkim inzimamı(nı)* şart koştu.[65] Yani bu tarihten itibaren vâkıfın şartı için ancak denetimli bir uygulama alanından söz edilebilecekti.

Vakıf malın satılarak değiştirilmesi anlamına gelen istibdal, ebediyet fikri üzerine formüle edilen ve özü gereği satılamaz olan vakıf kurumu için izahı oldukça güç bir işlemdi. İstibdal işlemiyle, vakfın maddi ebediliğinin hükmen temini fikri geliştirildi ve böylece maddi ebedilik tasavvuruna yeni bir boyut kazandırılmış oldu. Bu denklemde *zâhir* ebedilik yerini *manevi* ebediliğe bırakacaktı. Hanefi mezhebinin kurucu imamları döneminde, istibdal kurumuna ilişkin tartışmalar, vâkıfın istibdal şartının sıhhati yani istibdal konusunda yetkilendirici bir hüküm doğurup doğurmadığı etrafında döndü. Ebu Hanife'nin iki talebesinin bu konudaki kanaatleri farklıydı. Ebu

[63] İbn Nüceym, **el-Eşbâh**, s. 221.
[64] Bedir, **a.g.e.**, s. 211.

[65] Ebussuud, **a.g.e.**, vr. 172b. Alıntılanan ibarenin genel bir ilke mi yoksa vakfın muhasebesi özelinde geliştirilmiş bir prensip mi olduğu çok açık değildir. Fetva metni aynen şöyledir: ''Mesele: Tevliyeti evlada meşrut olan vakıftan şart-ı vâkıf cemî-i umûrda re'y-i mütevellinin olsa vakf-ı mezburun muhasebesi görülmek lazım oldukta mütevelli mi görür yoksa vakfın nâzırı mı görür? Cevab: Mütevellilere bilkülliye irhâ-i 'inân olunup şart-ı vâkıfla amel olunmak erbea ve erba'în ve tis'u-mie tarihinde ref' olunup re'y-i hâkim inzimamı ile olmak emrolunmuştur. İkisinin mahzarında muhasebeleri re'y-i hâkimle görülüp mütevellinin ârâ-yı sahihasına müsaade olunup ârâ-yı muhtellesi reddolunur. Emr-i şer-i şerîf dahi budur.'' **A.e.**

Yusuf'a göre, vâkıf, vakfiyesinde istibdale yetkilendirici herhangi bir şarta yer verdiğinde hem şart hem de vakıf geçerlilik kazanıyordu. İmam Muhammed'e göre ise böyle bir durumda vakıf caiz ve geçerli ancak şart batıldı.[66] Yani vâkıfın istibdale yetkilendirici bu şartının hiçbir hükmü yoktu. Çünkü ona göre bu durum, vakfın satılamazlığını öngören şer'î prensiplerle vâkıfın şartı arasındaki bir çatışma haliydi ve yukarıda da geçtiği üzere bu gibi durumlarda vâkıfın şartına uygulanacak müeyyide belliydi: yok sayılmak *(butlan)*.

İstibdal şartının artık kabul gördüğü, hatta geçerliliğine dair icmadan bile söz edilen[67] Hanefi mezhebinin kuruluş sonrası döneminde, vakfiyesinde istibdal şartı bulunmayan bir vakfın istibdalinin imkânı sorgulanmaya başlandı. Savaş, yangın, deprem vb. nedenlerle harap hale gelen vakıfların istibdaline duyulan gereksinim ile istibdalin kötü niyetli ellerde istismara açık bir kurum oluşu arasında kararsız kalan fukaha, bu konuda birbirinden farklı tavırlar sergiledi. Eş zamanlı olarak, böyle bir durumda istibdal yetkisinin kimin elinde olacağı sorunsalı da ortaya çıktı. Vakfiyeden kaynaklı bir yetkilendirme söz konusu olduğunda, mütevellinin istibdale yetkili olduğu zaten önceki bir çözümdü. Peki vakfiyede şart yoksa ne olacaktı? Bu sorunun çözümündeki kilit isim Fahreddin Hasan b. Mansûr Kâdîhân (ö. 592/1196) olmuştu. Kâdîhân, Hanefi doktrinine bu konu hakkında iki önemli ibare miras bıraktı. Bu ibarelerden birincisi şu şekildeydi:

> ''(Meşâyih), vâkıf vakfiyede (*aslü'l-vakf*) kendisi için istibdali şart koştuğu takdirde hem istibdal şartının hem de vakfın sahih olduğu ve vâkıfın istibdale yetkili olduğu konusunda icma ettiler. İstibdal şartı bulunmadığında ise *es-Siyer*'de işaret edildiğine göre istibdale, yalnızca, bunda maslahat gördüğü takdirde, kadı yetkilidir.''[68]

Birkaç paragraf sonra gelen ikinci ibare ise şöyleydi:

> ''Vakıf, istibdal şartı bulunmayan *mürsel* bir vakıfsa, vakıf arazi kullanılamaz bir bataklık bile olsa, vakfı satıp istibdal etme yetkisi yoktur. Çünkü vakıfta usul

[66] Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr el-Merginânî, **el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî**, Karaçi, İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, C.IV, s. 443; **Muhtârâtü'n-nevâzil**, Thk. Ahmet Güneş, İstanbul, Mektebetü'l-İrşâd, 2014, s. 479.

[67] Kâdîhân, **Fetâvâ Kâdîhân**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, C.III, s. 183. Bedir'e göre Kâdîhân'ın iddia ettiği bu icma, kurucu imamların konuya ilişkin ihtilafı kesin olduğundan Meşayih'in icmaı olmalıdır. Bedir, **a.g.e.**, s. 218.

[68] Kâdîhân, **a.g.e.**, C.III, s. 183.

satılamayacak şekilde ebedi olmasıdır. İstibdal yetkisinden (*velâyetü'l-istibdal*) ancak şart koşulduğu takdirde söz edilebilir, aksi halde söz edilemez.''[69]

Kâdîhân ikinci alıntıda, kuruluşu sırasında istibdal şartına yer verilmeyen bir vakfın, harap olsun veya olmasın, kesinlikle istibdal edilemeyeceğini açıkça söylüyordu. Ancak aynı Kâdîhân, ilk alıntıda ise mütevellilerin aksine, işlemde maslahat gören kadıları istibdale yetkili kılıyordu. Hatta bunu mezhebin kurucu otoritelerinden birine söyletmişti. *Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr*'de *an* lafzı ile Ebu Yusuf'tan nakledilen bir ifadenin istibdalin şartsız da mümkün olabileceğine işaret etmesi ona yardımcı olmuştu.[70] Ancak bu görüşün mezhep literatüründe yerleşik kabul görmesi Kâdîhân'ın marifetiydi. Osmanlı dönemi istibdal ilam ve hüccetlerinde bile sıklıkla Kâdîhân'ın bu ifadesi alıntılanacaktı. Hanefi mezhebinin kurucu metinlerinde vakıfların istibdaline çıkan kapının kilidini açan anahtar, vâkıfın şartı idi. Anlaşılan o ki bu kilit için artık yeni bir anahtar bulunmuştu: *İstibdalde maslahat gören kadının kararı*. *Velâyet-i âmme* sahibi kadılar, vakfiye hükmünden değil makamlarından aldıkları yetkiyle istibdal kilidini açabileceklerdi. Alıntılanan iki ibare arasındaki çelişki de sonraki fukaha tarafından giderilecek ve ikinci alıntıdaki yasaklamanın muhatabının kadılar değil vâkıf ve mütevelliler olduğu iddia edilecekti.[71] Gerçi istibdal kurumunun tek belirsizliği bu değildi ve çözüm bekleyen daha pek çok soru ve sorunu vardı. Bu soruların bir kısmının Osmanlı fukahasınca da benimsenen cevapları Memlük fukahası tarafından verildiğinden Memlük dönemine özel bir başlık ayrıldı.

1.2. MEMLÜK HANEFİ FUKAHASININ İSTİBDAL TARTIŞMALARI

Memlük topraklarında ve özellikle Kahire'de yoğun bir şehirleşme hareketi boy göstermiş, Kahire ve çevresi doğrudan vakıf olan veya bir vakfa tahsis edilen pek çok yapıyla dolmuştu. Vakıf yapılarındaki artış, özellikle yönetici sınıftan talep gören

[69] **A.e.**, C.III, s. 184.
[70] Serahsî, Muhammed b. Ahmed, **Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-kebîr**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C.V, s. 257.
[71] İbn Nüceym, **Tahrîru'l-mekâl fî mes'eleti'l-istibdal**, s. 162-3. (**Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye**, Thk. Muhammed Ahmed Serâc, Ali Cumua Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 2006)

prestijli alanların inşaata açılmasında sıkıntı doğurdu.[72] Zaten imar edilmiş olan bir şehirde, planladıkları inşaata saha açmak için hukuki yol arayışında olan Memlük vâkıfları, bu amaçlarına hizmet etme potansiyeli oldukça yüksek ama fukahanın pek de hoş bakmadığı bir kurumu yeniden keşfettiler: *istibdal.*[73] İstibdalin bu dönemde yaygınlaşması şehirleşmeyi yeniden canlandırmış, Kahire, büyük ölçekli yeni inşa projelerine sahne olmuştu.[74] Bu süreçte istibdal, yönetici elit ile iş birliği içinde olan bazı kadılar elinde vakıfların dokunulmazlık zırhını delen hukuki bir silaha dönüşmüştü. Bazen haklı bir sebep aranmaksızın, bir vakfın sadece adının değiştirilmesi için bile istibdale başvurulduğu oluyordu. Dönemin tarihçileri, istibdalde aşırıya kaçmayı kadılar için bir yergi, istibdalden sakınmayı ise bir övgü sebebi olarak görüyordu. Bu nedenle Fernandes'in kadıların meslek ahlakındaki bozulma oranı ile Memlük vâkıflarının istibdali kullanım sıklığı arasında öngördüğü doğru orantının haklılık payı yüksekti.[75]

İstibdal pratiğindeki bu sıklaşmanın istibdalin doktrinini etkilememesi imkânsızdı. İstibdali onaylayan hukuk uygulayıcılarının aldıkları kararlara mezhebî meşruiyet kazandırması, istibdale karşı çıkanların ise alınan kararların mezhebe aykırılığını ortaya koyması için kendi mezheplerinin geçmiş mesaisi üzerinden bir okuma yapmaları gerekiyordu. Memlük vakıflarının büyük bir kısmının vâkıf, mütevelli/kayyım/nâzır, mutasarrıf, lehtar vb. pek çok roller üzerinden ekonomik ve politik gücünü sürdürmek isteyen sultan ve emirlerce kontrol edildikleri hatırlandığında,[76] siyasi gücün talepleri karşısında direniş gösteren fukahanın gücüne güç katmak için geleneğe müracaat etmesi zaten kaçınılmazdı. Başlangıçta bu okuma, temelde, istibdal şartının yokluğu veya istibdali yasaklayıcı şartın varlığı hallerinde istibdalin imkânını sorgulamak için yapıldı. Yönetici sınıfın istibdal talepleriyle karşı karşıya kalan Mısır Hanefi başkadıları, istibdalin yanında ve karşısında duran önemli metinler ortaya koydular.

---

[72] Leonor E. Fernandes, "Istibdal: The Game of Exchange and Its Impact on the Urbanization of Mamluk Cairo," **The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim**, Ed. Behrens-Abouseif, Doris, Kahire/New York, The American University in Cairo Press, 2000, s. 204-205.
[73] **A.m.**, s. 205.
[74] **A.m.**, s. 206.
[75] **A.m.**
[76] Isarashi Daisuke, **Land Tenure and Mamluk Waqf**, Berlin, EB-Verlag, 2014, s. 40.

Mısır Hanefi Başkadısı İbnü'l-Harîrî, vakfiyeden kaynaklı bir yetkilendirme söz konusu olmadığında, vakıf tamamen faydasız ve harap bile olsa, mahkemede istibdal kararı alınmasını mümkün görmüyordu. Hatta vakfiyede istibdal şartına yer verilmesinin de önünü alma niyeti vardı. Bu kanaati, onu, bir istibdal davasında Sultan Muhammed b. Kalâvûn'la karşı karşıya getirdi. Memlük topraklarının önde gelen Hanefi fakihlerinden Fahreddin et-Türkmânî ise onun gibi düşünmüyordu. Ona göre Hanefi doktrini, faydasızlaşması halinde yetkilendirici şart olmaksızın da vakfın istibdaline imkân veriyordu. Şam Hanefi Başkadısı Necmeddin et-Tarsûsî, bu doktrinel imkânı bir adım daha ileriye götürerek, vakfiyede istibdali yasaklayıcı bir şart bulunsa bile istibdalin hala mümkün olduğunu savundu.

1.2.1. İstibdal Şartının Yokluğu: İbnü'l-Harîrî (ö. 728/1328) Sirâceddin Ömer'e (ö. 717/1310) Karşı

Şemseddin Muhammed b. Osman İbnü'l-Harîrî, 710/1310 yılı yazında, ölümünden sadece birkaç gün önce görevinden azledilen Şemseddin Ahmed b. İbrahim es-Serûcî yerine Mısır Hanefi başkadısı olmuştu.[77] Bu sırada sultan olan el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn (ö. 741/1341) ise bundan kısa bir süre önce el-Melikü'l-Muzaffer Rükneddin Baybars'tan (ö.709/1310) saltanatı devralmıştı.[78] Sultan, ilerleyen yıllarda, Emir Baktimur es-Sâkî için Kahire yakınlarındaki Fil Gölü'ne nâzır görkemli bir saray inşa ettirdi. Emir Baktimur ise sarayı yakınındaki ahırını genişletmek için gölün bulunduğu bölgeden bir parça daha arazi satın almak istiyordu. Ancak almak istediği arazi Memlük eski sultanı el-Melikü'z-Zâhir el-Baybars'ın (ö. 676/1277) aile vakfına aitti. Emir Baktimur, Sultan Melik en-Nâsır'dan, bu arazinin istibdali için Mısır Hanefi Başkadısı İbnü'l-Harîrî ile kendisi arasında aracı olmasını talep etti.[79] Sultan da kendi mezhebinin kurallarına göre (*alâ kâideti*

[77] İbn Hacer el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine**, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, C.IV, s. 39.
[78] Kâsım Abduh Kâsım, ''Muhammed b. Kalavun,'' **DİA**, C.XXX, s. 547-8. Ayrıca bkz. Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizi, **es-Sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C.II, s. 442.
[79] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.IV, s. 40.

mezhebihî) istibdale hükmetmesi için İbnü'l-Harîrî'ye ferman yolladı.[80] İbnü'l-Harîrî, verdiği hükümlerde oldukça katı (*müteşeddid*), makam sahiplerine (*zevi'l-câh*) asla iltifatı olmayan dürüst bir alimdi[81] ve istenilen hükmü vermekten *tenezzühen ve teverruan* imtina etmişti. Sultanla bir araya gelerek meseleyi ayrıca izah etti.[82] Özetle *''Bu Ebu Yusuf'tan gelen zayıf bir rivayettir ve ben bu görüşle amel etmiyorum''*[83] diyordu. Hatta sultanın yüzüne *''Bunun hiçbir yolu yoktur, benim mezhebimde istibdal caiz değildir''* de dedi.[84] Yaptığı tüm izahlara rağmen, sultanın bu vakıf araziyi elde etmek için ne kadar ısrarcı olduğunu görünce de yanından sinirli bir şekilde ayrıldı ve evine gitti.[85] İbnü'l-Harîrî gerekçesinde haklıydı. Çünkü bu vakfın istibdalindeki esas sorun vakfiyesinde istibdale ilişkin yetkilendirici bir şarta yer verilmemesiydi.[86] Bu durumda da -yukarıda geçtiği üzere- istibdalin kapısını açan tek anahtar Ebu Yusuf'tan *an* lafzı ile aktarılan zayıf bir rivayetti.

Sultan elbette bu duruma çok sinirlendi ve İbnü'l-Harîrî'yi Nâzıru'l-Hâs[87] Kadı Kerîmüddin el-Kebir'e şikâyet etti.[88] Kerîmüddin, gayrimüslim tebaaya karşı zulme varan katı tutumu dolayısıyla, İbnü'l-Harîrî'ye zaten kızgındı. Bu sırada, Hüseyniye kadısı Sirâceddin Ömer b. Mahmud, Kerîmüddin'e ulaşarak, kadılık görevi kendisine verildiği takdirde istenilen istibdal hükmünü bizzat verebileceğini söyledi ve Hanefi mezhebinin kendisini destekleyen nakillerini ona sundu.[89] Sirâceddin, Mısır Hanefi eski başkadısı Şemseddin es-Serûcî'nin damadıydı. Kerîmüddin bu duruma çok sevinmiş ve derhal sultana giderek durumu arz etmişti. Sultan ise hiç vakit kaybetmeden İbnü'l-Harîrî'yi Mısır başkadılığı görevinden azledip yerine Sirâceddin Ömer'i tayin etti. Ancak Kahire kadılığını İbnü'l-Harîrî'nin elinde bıraktı.[90]

---

[80] Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizi, **Kitâbü'l-mevâiz ve'l-itibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr**, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C.III, s. 125.
[81] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.IV, s. 39.
[82] Makrizi, **Mevâiz**, C.III, s. 125.
[83] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.IV, s. 40.
[84] Makrizi, **Sülûk**, C.II, s. 524-25.
[85] Makrizi, **Mevâiz**, C.III, s. 125.
[86] İbnü'l-Harîrî risalesinde ilgili vakfı *mutlak* vakıf şeklinde niteleyerek vakıfnamesinde istibdal şartı bulunmadığını açıkça belirtmiştir. İbnü'l-Harîrî, **İstibdalü'l-vakf**, s. 21. (**Resâil havle'l-vakf**, Thk. Muhammed Şevki b. İbrahim el-Mekkî, 1999)
[87] Sultana ait arazi ve malların idaresinden sorumlu kişi.
[88] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.III, s. 192-93, C.IV, s. 40.
[89] **A.e.**, C.III, s. 192-93; Makrizi, **Mevâiz**, C.III, s. 125; **Sülûk**, C.II, s. 524-25.
[90] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.III, s. 192-93; Makrizi, **Mevâiz**, C.III, s. 125; Makrizi, **Sülûk**, C.II, s. 524-25.

Sirâceddin Ömer de vadettiği gibi 1 Receb 717/9 Eylül 1317 tarihinde beklenen istibdal hükmünü verdi.[91] Sirâceddin Ömer, Baybarsiye hankâhlarının bir kısmının istibdaline hükmedebilmesi için kayınpederi Serûcî'nin kendisine daha önce verdiği bir izni de İbnü'l-Harîrî aleyhine delil olarak kullandı.[92] Tüm bu olanlara çok öfkelenen İbnü'l-Harîrî, haklılığını kanıtlamak için oldukça sert bir dille, Hanefi literatüründe ulaşabildiğimiz ilk istibdal risalesini kaleme aldı. Ancak bu mağduriyeti uzun sürmeyecekti. Çünkü Sirâceddin, görev başı yapıp istibdal hükmünü verdikten yalnızca altmış iki gün sonra hayatını kaybedecek[93] ve İbnü'l-Harîrî'den daha fazla hiç kimseden çekinmediğini açıkça itiraf eden Sultan en-Nâsır[94] da İbnü'l-Harîrî'yi görevine iade edecekti.[95]

İbnü'l-Harîrî'nin *Îzâhu'l-istidlâl alâ ibtâli'l-istibdâl* adlı savunu risalesini yazmaktaki temel amacı, vakfiyesinde istibdale yetkilendirici şart bulunmayan bir vakfın istibdal edilebilirliği konusunda, Hanefi mezhebinin esas görüşünü tespit etmek ve bu görüşe aykırı olarak verilen hükmün nakzedilebilirliğini kanıtlamaktı. Nitekim sultana verdiği yanıtını burada da tekrar edip şartsız istibdali onaylayanların ellerindeki tek delilin Ebu Yusuf'tan gelen (zayıf) bir rivayet olduğunu savundu.[96] İbnü'l-Harîrî, vakfı köle azadı gibi *iskat* formunda ve geri dönüşü mümkün olmayan bir tasarruf olarak gören Ebu Yusuf'un, aynı zamanda vakfın istibdalini kabul etmesini imkânsız buluyordu. Bu durumda, muhaliflerinin ellerindeki tek delil de yok hükmünde olacağından, istibdal yanlısı görüşlerin tamamı "delilsiz" iddialara dönüşecekti. Hatta sadece delilsiz değil, ona göre mezhebin esas görüşüne hatta

---

[91] Makrizi, **Mevâiz**, C.III, s. 125. Yasin Erden, risaledeki ibareyi hatalı okunmasından dolayı hükmü veren kadıyı Sirâceddin es-Serûcî şeklinde ifade etmiştir. Ancak hükmü veren kişi Şemseddin es-Serûcî'nin damadı Sirâceddin Ömer'dir. Zaten İbn Hacer ve Makrizi'nin verdiği hüküm tarihine bakılacak olursa, istibdal kararının alındığı tarihten çok öncesinde Serûcî vefat etmiştir. Yasin Erden, ''İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi,'' **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü**, İstanbul, 2014, s. 23. (Yüksek lisans tezi)

[92] Şemseddin Muhammed b. Osman İbnü'l-Harîrî, **İstibdalü'l-vakf**, s. 22 (**Resâil havle'l-vakf**, Thk. Muhammed Şevki b. İbrahim Mekkî, 1999)

[93] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.III, s. 192-93.

[94] Fatiha Bozbaş, **Fethinden Günümüze Mısır'da Fıkıh Tarihi**, İstanbul, Kitaparası Yay., 2019, s. 405.

[95] Mısırlı fakih tarihçi İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) bu ani ölümü İbnü'l-Harîrî'nin kerametinden *(krameten li'l-Harîrî)* görürken Mısırlı tarihçi Makrizi (ö. 845/1442) ise onun bereketinden *(min beraketi'l-Harîrî)* sayıldığını söyleyecektir. İbn Hacer, **a.g.e.**, C.III, s. 192-93; Makrizi, **es-Sülûk**, C.II, s. 525.

[96] İbnü'l-Harîrî, **a.g.e.**, s. 21-22.

icmaya da aykırıydı.[97] İbnü'l-Harîrî, ikinci aşamada asılsızlığını savunduğu bu delile bina edilen hükmün nakzedilebilirliğini inceledi. Kadı hükmünün nakzedilemezliği ilkesine herhangi bir itirazı yoktu, ancak bu ilkenin bazı istisnaları olabileceğini hatırlatıyordu. Çünkü ona göre "nakzedilemez" nitelikteki bir hüküm, öncelikle bir delile dayanmalı, bunun yanında Kitap, Sünnet ve icmaya da aykırı olmamalıydı. Hatta kimi metinlerde cumhura muhalif olan görüşlerin bile dikkate alınamayacağı açıkça yazıyordu. Dolayısıyla delilsiz olduğu gibi mezhebin esas görüşüne de aykırı olan şartsız istibdal hükmü nakzedilebilir nitelikteydi.[98]

İbnü'l-Harîrî, üçüncü aşamada, şartsız istibdale karşı tavrını Hanefi mezhebinin otorite metinleri üzerinden desteklemeye çalıştı. Naklettiği ilk ibare büyük Hanefi fakihi Kâdîhân'dan alıntılanan ve şartsız istibdali faydasız vakıflarda da yasaklayan ikinci ibarenin birebir aynısıydı. Kâdîhân'ın Ebu Yusuf'dan gelen bir nakil çerçevesinde, kadıları şartsız istibdale yetkili kılan birinci ibaresine ise risalesinde hiç yer vermedi.[99] Ebu Yusuf'un bahsi geçen zayıf görüşünü de Şeyh Burhaneddin Ebü'l-Meâlî'nin *Tetimmetü'l-fetâvâ's-suğra*'sından nakletti.[100] Risalesinde dikkat çeken bir diğer husus, onun İmam Muhammed'den gelen rivayetleri yorumlama biçimiydi. İmam Muhammed'in istibdali olumlayan tüm rivayetlerini aksi yönde başka bir rivayet zikrederek etkisizleştirmeye çalıştı.[101] Muhtemelen istibdal şartını pasif bir şart olarak gören İmam Muhammed'in istibdali onaylayan her sözünün, esasında şartsız istibdali kabul etmek anlamına geleceğinin farkındaydı. Yüz iki eseri inceleyerek ulaştığını söylediği sonuç şuydu:

> ''Her kim mezhebin istibdal olduğunu veya istibdalin cevazını savunanların daha fazla olduğunu iddia ederse, mezhebe yalan isnad etmiş olur. İstibdalin, vakıfların iptaline yol açan mefsedetin kapısını açmak olduğu ayan beyan ortada iken bundan vazgeçilmesi gerekir. Benim kendisini dayanak kılıp hüküm ve fetvada esas aldığım (görüş) budur. Allah (sübhânehû ve teâlâ) en doğrusunu bilendir.''[102]

Görüldüğü gibi Kâdîhân'ın, kadı eline verilmiş bir anahtarla *maslahat*a açılabileceğini söylediği istibdal kapısı, İbnü'l-Harîrî'nin nezdinde yalnızca *mefsedet*e

[97] **A.e.**, s. 22-23.
[98] **A.e.**, s. 23-26.
[99] **A.e.**, s. 26-27.
[100] **A.e.**, s. 27-28.
[101] **A.e.**, s. 28.
[102] **A.e.**, s. 29.

açılabilirdi. Dolayısıyla o Ebu Yusuf'un zayıf kavline dayandırılan ikinci anahtarın varlığını toptan reddediyordu. Belli ki Kâdîhân'ın ifadeleri, şartsız istibdali kadı elinde mümkün kılan tartışmasız bir araca henüz dönüşmemişti. İbnü'l-Harîrî, açık bir şekilde, harap haldeki vakıfları dahi çizdiği yasak alanına dahil ediyordu. Hatta risalesinin sonlarına doğru, istibdal şartının vakfın bizatihi kendisini de batıl kılacağını savunan görüşü mezhebin *muhtâr*ı olarak niteledi.[103] Belli ki istibdali tamamen yasaklama niyetindeydi. Merğinânî'nin vakfın doğrudan satımını öngören şartı hedef alan sözlerini, sanki bunları istibdal şartı için söylemişçesine bu niyetini desteklemek için kullandı.[104] Ancak tüm bunlar Serûcî'nin talebesi Memlük Hanefi fakihi Fahreddin et-Türkmânî'nin gözünden kaçmadı ve o da İbnü'l-Harîrî'ye reddiye niteliğinde -İbn Hacer'in ifadesiyle meseleyi biraz da abartarak- bir istibdal risalesi kaleme aldı.[105]

1.2.2. Fahreddin et-Türkmânî'den (ö. 731/1330) İbnü'l-Harîrî'ye Cevap

İbnü'l-Harîrî, Sirâceddin Ömer'in istibdal kararını eleştirdiği risalesinde dolaylı da olsa onun kayınpederi Şemseddin es-Serûcî'yi de eleştirmiş oluyordu. Tüm bunlar olurken Serûcî hayatta değildi. Ancak Mısır'ın önde gelen Hanefi fakihleri arasındaki talebeleri onu savunmak için hazırdı. Fahreddin Osman b. İbrahim et-Türkmânî ileride Mısır Hanefi başkadısı olacak oğlu Alâeddin İbnü't-Türkmânî ve bir diğer oğlu Tâceddin İbnü't-Türkmânî ile birlikte Serûcî'nin talebesiydi.[106] Hocasını savunmak için mi yoksa yalnızca doktrinel bir tartışmaya dahil olma niyetiyle mi yazdı bilinmez ama reddiye risalesini yazan da baba Fahreddin et-Türkmânî idi.[107]

---

[103] **A.e.**, s. 28-29.
[104] **A.e.**, s. 28.
[105] İbn Hacer, **a.g.e.**, C.IV, s. 40; Makrizi, **es-Sülûk**, C.II, s. 524-25.
[106] Ahmet Özel, ''Serûcî,'' **DİA**, C.XXXVI, s. 572-73.
[107] İbn Hacer'in söylediklerine bakılırsa İbnü'l-Harîrî'nin risalesine karşı eleştiri risalesi kaleme alıp hatta durumu biraz da abartan kişi Hanefi başkadı Alâeddin İbnü't-Türkmânî idi. İbn Hacer, **a.g.e.**, C.IV, s. 40. Ancak incelenen iki yazma nüshada müellif adlarının Fahreddin Ebu Amr Osman b. İbrahim b. Mustafa (Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 250, vr. 65a) ve Fahreddin Ebu Amr Osman b. Ebi Şems Mustafa (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1152, vr. 113b) şeklinde ifade edilmesinden yola çıkılarak reddiyenin Fahreddin et-Türkmânî'ye nispet edilmesi uygun görüldü. Medine-i Münevvere'deki Arif Hikmet Kütüphanesi'nde kayıtlı 103 numaralı yazmayı esas alarak yaptığı tahkik çalışmasında, Muhammed Şevki b. İbrahim Mekkî de reddiye yazarını Fahreddin Ebu Ömer Osman b. İbrahim b.

Fahreddin et-Türkmânî, şartsız istibdali mümkün kılan tek delilin Ebu Yusuf'tan gelen zayıf bir rivayet olduğunu kesinlikle reddediyor, Hanefi mezhebi fukahasının, vakfın maslahatına olması halinde istibdalin caiz olduğunu *kütüb-i ümmehât*ta açıkça belirttiğini düşünüyordu. Ebu Yusuf'un "vakıf-köle azadı" benzetmesinden yola çıkılarak Ebu Yusuf rivayetinin asılsızlığının savunulmasını ise vehimden ibaret görüyordu. Çünkü Ebu Yusuf'un kastı bunların her yönüyle değil, salt sözlü irade beyanı neticesinde mülkiyeti ortadan kaldırmaları yönüyle birbirlerine benzer olmalarıydı.[108] Köle azadı hem mülkiyetin hem de *mâliyyet*in[109] iptali iken, vakıf *mâliyyet*in değil yalnızca mülkiyetin iptali idi.[110] Zaten istibdal işlemi ile mülkiyetin iptali arasında herhangi bir zıtlık ilişkisi de yoktu. Şayet böyle bir durum söz konusu olsaydı, şartlı istibdal de vakfın mantığına ters ve yasak bir işlem olurdu. Halbuki öyle değildi.[111]

Fahreddin et-Türkmânî, İbnü'l-Harîrî'nin icmaya aykırılık iddiasını, mezhebe aykırılık iddiasından daha da garip bulmuştu. Çünkü ne ashab-ı kiramdan ne de tabiinden konuya ilişkin olumlu-olumsuz hiçbir görüş nakledilmemiş, *cumhur* da bu eksende ortak bir kanaat belirtmemişken icmaya aykırılıktan nasıl söz edilebilirdi? Hakkında hiç konuşulmamış bir konuda içtihat ehlinden bir kimsenin şer'î delile dayalı bir görüş beyan etmesinin icmaya muhalefet anlamı taşıması nasıl düşünülebilirdi? Şayet böyle olsa idi, İmam Ebu Hanife, İmam Muhammed ve İmam Şafii gibi müçtehitler, ashabın hiç söz etmediği konulara ilişkin görüşlerinde hep icmaya muhalefet etmiş olurlardı. Burada asıl iftira Ebu Yusuf'a atılmıştı.[112] Bu durumda icmaya muhalefet gibi bir durumun söz konusu olması mümkün değildi.[113]

Mustafa el-Mardînî şeklinde tespit etmiştir. **Resâil havle'l-vakf**, s. 29. Ayrıca İbn Kutluboğa'nın daha sonra kaleme alacağı bir istibdal risalesinde de bu reddiye risalesi Fahreddin Ebu Amr Osman b. İbrahim et-Türkmânî'ye nispet edilir. İbn Kutluboğa, ''Tahrîcü'l-akvâl fî meseleti'l-istibdâl,'' Thk. Yasin Erden, **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:39, 2018, s. 125. Yasin Erden'in risaleyi Alâeddin İbnü't-Türkmânî'nin oğlu Cemâleddin İbnü't-Türkmânî'ye hangi gerekçeyle nispet ettiği ise tespit edilemedi.

[108] İbnü't-Türkmânî, **a.g.e.**, s. 29-30. (Bu risale İbnü'l-Harîrî'nin risalesinin ekinde reddiye şeklinde yer alır.)

[109] Mal olma hali.

[110] **A.e.**, s. 30.

[111] **A.e.**, s. 31.

[112] **A.e.**, s. 34-35.

[113] **A.e.**, s. 35-36. Zaten Fahreddin et-Türkmânî'ye göre sahabe, tabiin ve dört mezhep imamından istibdali olumlayan çeşitli rivayetler de nakledilmiştir. Hatta İmam Ahmed b. Hanbel'in tartışmasız *meşhur* görüşü, mescit dışındaki vakıfların faydasızlaşmaları (*muattal)* halinde istibdallerini mümkün görür. **A.e.**, s. 35-36.

Risalenin asıl önemli noktası, şartsız istibdalin Hanefi mezhebinin esas görüşüne aykırılığı iddiasını hangi kurucu metinler üzerinden çürüttüğü idi. Fahreddin et-Türkmânî hiç vakit kaybetmeden, İbnü'l-Harîrî'nin sansürlediği, vakfiyede şart bulunmasa da maslahat görmesi halinde kadıyı istibdale yetkili kılan Kâdîhân ibaresini nakletti.[114] Ayrıca *Zehîra, el-Fetâvâ'z-Zahîriyye*, *Hizânetü'l-ekmel, Kâdîhân* gibi önemli metinler üzerinden İmam Muhammed'i de burada ön plana çıkardı. İmam Muhammed'den yaptığı alıntılarda, vakıfta gelir yetersizliği veya faydasızlaşma hallerinde, vakfın satım-satın alma yoluyla değiştirilebileceği yazıyordu. Ancak bu alıntıların bir kısmında, yetki vakfın mütevellisine verilirken, diğer bir kısmında ise kadının tek yetkili olduğu yazıyordu.[115] Fahreddin et-Türkmânî bu karışıklığı gidermek için hiçbir açıklama yapmadı. Zaten Ebu Yusuf'tan nakledilen zayıf görüş dışında şartın yokluğu halinde istibdali olumlayan ikinci bir görüş de nakledememişti. Muhtemelen istibdal şartını pasif gören İmam Muhammed'in ibareleri üzerinden, şartsız istibdale açılan kapının Ebu Yusuf'un zayıf kavline mahkum olmadığını ima ediyordu.

Özetle vakıf faydasızlaştığında (*teattul*) veya müdahale edilmediği takdirde böyle olacağına kesin gözüyle bakıldığında, Fahreddin et-Türkmânî'ye göre, Hanefi mezhebi doktrini şartsız istibdal çözümüne açıktı.[116] Ayrıca İbnü'l-Harîrî'nin *mefsedet* kapısının anahtarı olarak gördüğü istibdal, ona göre, bazı olumlu sonuçlar da doğurabilirdi. Mesela vakfın ihyası, vâkıfın amacının yaşatılması, vakıf lehtarlarının yararında sürekliliğin sağlanması gibi.[117] Elbette bu sözler yalnızca doktrinel bir imkânın savunusuydu. Teoride istibdale olumlu yaklaşan Fahreddin et-Türkmânî, pratikte asla istibdal yanlısı bir tutum içerisinde değildi. Zaten risalesine de şu sözleriyle son vermişti:

> ''Allah şahidim olsun, istibdal kapısının açılmasına razı değilim…Bil ki **bu hakla batıla tevessül edilir**, vakıflar satılır ve vakıfların hali ifsat olur. İstibdalle ilgili meseleler bana getirildiğinde çok defa istibdal aleyhine görüş beyan ettim.''[118]

[114] **A.e.**, s. 38.
[115] **A.e.**, s. 36-37, 40.
[116] **A.e.**, s. 42.
[117] **A.e.**, s. 32, 41.
[118] **A.e.**, s. 42.

Görünen o ki İbnü'l-Harîrî ve Fahreddin et-Türkmânî'nin esasında ayrıldıkları tek nokta vakfiyesinde istibdal şartı bulunmayan faydasız (*âtıl*) vakıflardı. Yaptığı sınırlama ile Fahreddin et-Türkmânî de istibdale ilişkin özel bir yetkilendirme olmadan mamur bir vakfın istibdalini mümkün görmüyordu. O halde kayıtsız bir maslahat mülahazasını yeterli gören Kâdîhân ibaresi, Fahreddin et-Türkmânî tarafından kayıtlandırılmıştı.[119] Buradaki maslahat adeta vakfı âtıllıktan kurtarmak gibi anlaşılmıştı. Buhara'dan Ubeydullah b. Mesud Sadrüşşerîa'nın (ö.747/1346) tavrı da çağdaşı Fahreddin et-Türkmânî'den çok farklı değildi. Hanefi doktrininin şartsız istibdale kapı araladığını onun gibi itiraf ediyor, ancak kendi hukuk ameliyesinde aşağıdaki şu sözleriyle bu nazarî imkânı yok sayıyordu:

> ''Gelir açısından zayıfladığı durumlarda (*zaaf*), şart koşulmamış olsa da vakıf arazinin istibdali caizdir. Ancak biz bununla fetva vermiyoruz. Çünkü şartsız istibdal uygulamalarında sayısız suistimale (*fesat*) şahit olduk. Zalim kadılar istibdali Müslüman vakıflarının pek çoğunu ortadan kaldırmak (*iptal*) için hile edindiler ve yapacaklarını yaptılar.''[120]

Sadrüşşerîa'nın bu ifadeleri o kadar önemlidir ki, iki asır sonra kadıların istibdal kararı almasını yasaklayan bir fermanın aslî veya sonradan varsayılan gerekçesi olacaktır. Hem Sadrüşşerîa'nın hem de Fahreddin et-Türkmânî'nin, şartsız istibdal yetkisini *harâbiyet*, *teattul* veya gelirin zayıflaması (*zaaf*) gibi haklı sebeplerin bulunması halleriyle sınırlandırması da çok önemli bir detaydır. Çünkü bu hallerin şartsız istibdalin imkânı için zaruri bir kayıt olup olmadığı daha uzun yıllar tartışılacak, hatta problem arazi ve diğer gayrimenkul vakıflar arasında yapılan çeşitli ayrımlarla ilginç detay ve yorumlara sahne olacaktır.

1.2.3. İstibdali Yasaklayıcı Şartın Varlığı: Tarsûsî (ö. 758/1357) İçtihat Mı Yapıyor?

Memlük topraklarında yavaş yavaş yükselişe geçen istibdal vakaları Memlük vâkıflarını huzursuz etmeye başlamıştı. Çünkü yakın bir gelecekte kendi vakıflarının

[119] Kâdîhân'ın kullandığı ibarenin kayıtsızlığı, mutlak bir maslahat mülahazasını istibdal için yeterli gördüğü anlamına gelmez. Ancak asıl kastının ne olduğundaki belirsizlik, sonraki fukahanın kendi görüşlerini bu ibarenin muhtemel tüm anlamlarına dayandırmasını mümkün kılmıştır.

[120] Sadrüşşerîa Ubeydullah b. Mesud el-Mahbûbî, **Şerhu'l-Vikâye**, Thk. Safa Abdurrahman Hasan, Mekke, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2002, C.I, s. 425-426. (Doktora tezi)

da aynı akıbete uğraması çok muhtemeldi. Huzursuz olan elbette sadece vâkıflar değildi. 1345 yılında Şam Hanefi başkadısı olan Ebû İshâk Necmeddîn İbrâhîm b. Alî et-Tarsûsî,[121] *Enfa'ul-vesâ'il'*indeki istibdal başlığını Mısır diyarı kadılarının yolsuz istibdal uygulamalarına yönelttiği eleştirileriyle başlatmıştı. Ona göre bu kadılar, dünyalık elde etme ve devlete yanaşma gibi beklentilerle, idarecilerin konum ve değer itibariyle oldukça üstün nitelikteki vakıfları düşük bir ücret karşılığında almalarını kolaylaştırmak için istibdale başvuruyorlardı.[122] Tarsûsî de tüm bu olanların gölgesinde konuşacaktı.

Tarsûsî, istibdal problemini şu üç halde inceledi: vakfiyede istibdal şartının bulunması hali, bulunmaması hali ve vakfiyede istibdali yasaklayıcı şartın bulunması hali. İstibdal şartının varlığı haline ilişkin tartışmaya, İbnü'l-Harîrî'nin iması bir kenara bırakılırsa, çoktan son nokta konmuştu.[123] Şartın bulunmaması hali ise hala bazı belirsizlikler taşıyordu. Çeşitli nakillerle kapı aralanan bu tip bir istibdal kararının kim tarafından alınacağı henüz tam anlamıyla açık değildi. Kâdîhân *Fetâvâ'*sında ve Muhammed b. Ebu Bekir er-Razi de *Edebü'l-kâdî'*sinde bu yetkiyi yalnızca kadıya vermişti. Ancak *Zehîra, Muhît* ve *el-Fetâvâ'z-Zahîriyye* gibi metinlerde kadıyla ilgili herhangi bir kayda yer verilmiyordu.[124] Yani vakıf mütevellilerinin/nâzırlarının istibdal kararının alınması sürecindeki pozisyonu tam olarak açıklığa kavuşmamıştı. Tarsûsî'nin buradaki çözümü, ikinci grup metinlerin kayıt içeren birinci grup metinlere hamledilmesiydi.[125] Çünkü ona göre bahsettiği suistimallerin çoğu tam da bu noktada vuku buluyordu. Kimi cahil kadılar, vakıf nâzırlarının, kadıdan izin almaksızın yaptıkları istibdalleri kayıt altına alarak *(tespit*) sıhhatine hükmetmekteydi. Bu yolla kıymetli vakıf çiftlikler ve bol ürün veren büyük vakıf bostanlar istibdal edilerek, karşılığında, Kahire'de bir ev veya kullanılmaz haldeki çeşitli gayrimenkuller bedel olarak alınmaktaydı. Şam'daki Beyt-i Naymer ile Bîsirî Mezrası bu yolla kaybedilen

[121] Muharrem Kılıç, "Tarsûsî, Necmeddin," **DİA**, C.XL, s. 114.
[122] Necmeddin et-Tarsûsî, **Enfeu'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil**, Kahire, Matbaatü'ş-Şark, 1926, s. 108-9.
[123] **A.e.**, s. 109-112.
[124] **A.e.**, s. 112-114.
[125] **A.e.**, s. 114.

vakıflar arasındaydı.[126] Tarsûsî'ye göre açıkça hatalı olan böyle bir hükme ne Ebu Yusuf'un bahsi geçen görüşü ne de bir başka görüş üzerinden meşruiyet atfedilmesi mümkün değildi ve hükmün derhal nakzedilmesi gerekiyordu. Böyle bir kararı nakzeden kadının büyük bir sevap kazanacağını da ayrıca ekledi.[127] Tarsûsî'nin bu yolsuzlukların üstesinden gelmek için takip edilmesini gerekli gördüğü ideal istibdal usulü (*tarîkü'l-istibdal*) ise şuydu:

> ''Zaruret ve hacet dolayısıyla istibdal gerekli görüldüğünde, kadı, imkân bulduğu takdirde bizzat giderek, istibdal edilecek vakıf malı ile karşılığında verilen bedeli (*ıvaz*) inceler. Şayet istibdal işleminde maslahatın vakıf cihetinde olduğunu düşünürse, yani vakfın bedeli kendisinden daha yararlı (*hayr*), bulunduğu muhiti (*mahalle*) daha nezih ise veya vakıf ve bedeli aynı mahallede yer almasına rağmen, bedelinin geliri daha çok ve binası daha yeni veya arazi yönüyle vakıftan üstün ise, kadı, bu durumda, âdil, emin, sözü dinlenir, kıymet belirleme ve arazi alan ölçümü konusunda tecrübe sahibi, şehadetleri konusunda itham altında ve özensiz (*mütesâhil*) olmayan iki kişiyi inceleme yapmak üzere görevlendirir. Bunların her biri ayrı ayrı gerekli incelemeleri yaparak, -şayet öyleyse- iddiaları doğrulayan bir rapor hazırlar. Süreç tamamlanıp mesele tekrar kadının önüne geldiğinde ve bu iki kişinin tanıklıkları (*şehadet*) kadıyı tatmin ettiğinde, raporları vakfiyeye iliştirilir, mahkemede hazır bulunan şahitler maslahatın vakıf cihetinde olduğuna dair yazılı beyanda bulunur ve kadı da nihayet vakfiyenin kenarına besmele hizasında "buna (istibdale) izin verdim" yazar. Aynı şahitler bu sırada vakfın nâzırı ve bedel sahibi kişi arasında icra edilen istibdal işlemine de tanıklık ederler. Ancak grup kadı huzuruna tekrar gelir ve bedel sahibi kişi, vakfın nâzırının vakıf malına el koyduğunu ve teslime yanaşmadığını iddia eder. Davacı bedel sahibi, zikri geçen şahitlerden istibdalin icra edilmiş olduğuna tanıklık etmelerini talep eder ve onlar da kadının huzurunda talebini yerine getirirler. İddiası artık sabit olan bedel sahibi, kadıdan istibdalin sıhhat ve lüzumuna hükmetmesini talep eder. Kadı da hükmü vererek daha önceki süreçte hazırlanmış olan istibdal belgesinin (*kitâbü'l-istibdâl*) hamişine, istibdalin Hanefi mezhebinde ihtilaflı olduğunun bilincinde olarak bu hükmü verdiğini gösterir şekilde imzasını atar. Bu bilgileri direkt vakfiyeye işler ve ardından istibdal vesikasının birer nüshasını vakfın nâzırı ile vakfı satın alan kişiye verir.''[128]

Görüldüğü üzere Tarsûsî, sürecin başından sonuna kadar işlemin hep kadı denetiminde yapılmasını öngördü. Her ne kadar örneğinde zaruret halini kullansa da Fahreddin et-Türkmânî ve Sadrüşşerîa'ya nazaran, şartsız istibdalin teorik imkânını biraz daha genişletmişti. O, vakıf harap halde olmasa bile karşılığında daha iyi bir bedel teklif edildiği takdirde istibdali mümkün görüyordu. Çünkü sorusunu daha en başta şöyle formüle etmişti: *İstibdal şartı bulunmayan bir vakfın mütevellisi, kadı*

[126] Matbu nüshada bulunmayan bu örnekler için bkz. Necmeddin et-Tarsûsî, **Enfeu'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2271, vr. 66a.
[127] Tarsûsî, **a.g.e.**, s. 114.
[128] **A.e.**, s. 114-15. Birebir tercüme yapılmamıştır.

izniyle veya kadı izni olmaksızın bu vakfı daha yararlı (enfa'/ecved) olan bir başkasıyla istibdal edebilir mi?[129] Bu soruya kadı izni kaydıyla verdiği olumlu cevaba rağmen örneğinde zaruret ve hacet vurgusu yapması da önemli bir detaydır. Zaten Hanefi mezhebinin şartsız istibdali meşrulaştırmaya müsait verileri sunduğuna ilişkin değerlendirmeleri ve ideal istibdal usulü modellemesi, onun işlemin bizzat destekçisi olduğu anlamına da gelmez. Fahreddin et-Türkmânî ve Sadrüşşerîa gibi o da *Hanefi bir hâkim için daha doğru olan(ın) bu kapıyı tamamen kapatması* olduğunu düşünüyordu. *Çünkü bu kapıyı açtığı takdirde, kovup geri çeviremeyeceği kimseler de bu kapıdan girecek ve onu büyük bir sıkıntıya sokacaklardı*.[130]

Tarsûsî'yi asıl önemli kılan husus, Hanefi mezhebi literatüründe daha önce hiç sorulmamış ve dolayısıyla cevabı da bulunmayan bir soruya verdiği yanıttı. Memlük topraklarında yeni bir *örf* ortaya çıkmış ve vakıf kurucuları, vakfiyelerine istibdali yasaklayan belli kayıtlar eklemeye başlamışlardı. Nihayetinde istibdalin kendilerinden önceki kimselerce kurulan vakıfların iptali için nasıl hukuki bir silaha dönüştüğünü görmüşlerdi. Buradaki soru şartsızlık halinde olduğu gibi yasaklayıcı şartın bulunması halinde de bunda maslahat gören kadının istibdale izin ve karar verme yetkisine sahip olup olmadığıydı. Bir diğer ifadeyle kadı vâkıfın açık şartına muhalefet edebilecek miydi? Tarsûsî, vakfın maslahatı ile vâkıfın iradesi arasındaki bu çatışma (*teâruz*) halinde, kadının *velâyet-i âmme*sine yaptığı vurguyla birincisini tercih etti. Bu çözümü *tahrîc* yöntemi ile elde etmiş ve onu Hanefi mesailiyle de desteklemişti (*teşâbüh*).[131] Böylece Hanefi literatürüne yepyeni bir ilke kazandırmış oldu: istibdali yasaklayıcı şartın varlığı hali istibdal şartının yokluğu haliyle eştir ve bu hallerde kadı kararı esastır.[132] Tarsûsî burada *tahrîc*de bulunduğunu açıkça söylemesine rağmen bazı fukaha tarafından *içtihat* ve *kıyas* yapmakla itham edilecekti.[133] Mezheplerin teşekkülü

[129] **A.e.**, s. 112.
[130] **A.e.**, s. 115.
[131] Tarsûsî, vâkıfın icare-i tavilenin yasaklanması, belli bir mütevellinin azledilmemesi, kadı ve sultanın vakfa müdahalesinin yasaklanması gibi hususları içeren şartlarının gerekirse dikkate alınmayacağını gösterir nakilleri vererek bunlardan tahrîc yaptığını söyler. Tarsûsî, **a.g.e.**, s. 116-17.
[132] Tarsûsî, **a.g.e.**, s. 115-17.
[133] Bunlardan birisi Zeynüddin İbn Nüceym'di. Çünkü ona göre vâkıfın şartı ancak *zaruret* halinde devre dışı bırakılabilirdi. Durum istibdali yasaklayıcı şart için de aynıydı. İbnü'l-Hümam'ın Tarsûsî için kullandığı "O fıkıhtan uzaktır" (İlgili ibare için bkz. İbn Hümam, **Şerhu Fethi'l-kadîr ale'l-Hidâye şerhi Bidâyeti'l-mübtedî**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2009, C.VI, s. 186-187.) ifadelerine sığınan İbn Nüceym, zaten onun fıkhı ile (*tefekkuhât*) amel edilemeyeceğini düşünüyordu. Gerçi yıllar sonra

sonrasındaki süreçte, fukahanın içtihat karşıtı ifadelerinin fıkhın donuklaştığı iddialarının temel gerekçesi olarak sunulmasının ne kadar isabetsiz olduğu da buradan açıkça anlaşılır. Çünkü bu ifadeler, tam da yeni sorunlar için üretilen yeni çözümlerin mezhepler üstü bir içtihat mahsulü olmayıp bir mezhebin temel parametreleri dikkate alınarak (*tahriç*) formüle edilen mezhebî bir çözüm olduğunu itiraf için sarf ediliyordu. Fukahanın hedefi, mezheplerin devlet sınırlarını aşan normatif değerini kendi ürettikleri bireysel çözüme de yüklemekti.[134]

Hanefî doktrin yazarlarının yanında doktrinin pratiğini yapan bazı Memlük kadıları da istibdal karşıtlarına katıldı. Mısır Hanefi Başkadısı Cemâleddin İbnü't-

Mekke kadısı Mehmed el-Ensârî, İbnü'l-Hümam'ın da pek çok görüşünün *Meşayih* tarafından reddedilmesine rağmen, Hanefi fukahanın yine de onun görüşünü almaktan çekinmediğini söyleyecek ve Tarsûsî'nin bu görüşünün amel edilebilir olduğunu savunacaktı. (Kadı Mehmed b. Mehmedzâde el-Ensârî, **Kurratü'l-ayn şerhi risaleti'l-allâme Zeyn**, Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 224Y, vr. 108a-b.) Şu da var ki aynı İbn Nüceym bir fetvasında *adem-i istibdâl* şartı taşıyan bir vakfın istibdale '*müsevviğ'* bir halin bulunması durumunda hakimin izniyle istibdal edilebileceğini savunuyordu. (İbn Nüceym, **el-Fetâvâ'z-Zeyniyye**, Thk. Said b. Salim el-Ğâmidî, Riyad, Daru Künûzi İşbiliya, 2011, s. 219.) Buradaki '*müsevviğ'* hal zaruret hali olarak yorumlanırsa ortada bir çelişki yoktu. Ancak vâkıfın şartına ittibâ zorunluluğunun istisnalarını listelediği *el-Eşbâh*'taki listesinin yedinci maddesi de *adem-i istibdâl* şartı idi ve İbn Nüceym, burada, zaruret halinde değil *aslah olduğu takdirde kadının istibdale yetkisi olduğunu* söylüyordu. (İbn Nüceym, **el-Eşbâh**, s. 222.) Zaten onun Tarsûsî'nin denklemini redde daveti pek karşılık bulmamıştı. Kınalızâde, Ahmed b. Eminüddin b. Abdül'âl, Haskefi, İbn Abidin gibi pek çok alim Tarsûsî'nin denklemini kayıtsız sürdürmeye devam etti. (Kınalızâde Ali Efendi, **Risale fî isti'câri'l-evkaf ve istibdalihâ**, s. 80 (Yasin Erden, ''İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi,'' **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü**, İstanbul, 2014. (Yüksek lisans tezi)); Ahmed b. Eminüddin b. Abdül'âl, **Risale fi cevâzi istibdali'l-vakf me'a muhâlefeti şarti'l-vâkıf**, Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 2199Y, vr. 1b-2a.) Kınalızâde, Tarsûsî'nin içtihat rütbesinin çok uzağında olduğundan şüphe etmiyordu fakat onun yaptığının itham edildiği gibi kıyas değil yalnızca bir *tahrîc* olduğunu söylüyordu. Ortada selefin belirlediği bir *kâide-i külliyye* vardı. Bu kaide, vâkıfın şartının, hâkimin vakfın maslahatını gözeten kararına muhalefet ettiği takdirde dikkate alınmamasını öngörüyordu. Tarsûsî'nin yaptığı bu kaidenin cüzlerinden birini açıklamaktan ibaretti. (Kınalızâde, **a.g.e.**, s. 93.) Gerçi Ahmed b. Eminüddin b. Abdül'âl'e bakılırsa bu denklemi ilk kuran kişi zaten Tarsûsî değildi. Ondan önce *el-Fusulü'l-İmâdiyye* sahibi Zeynüddin el-Mergînânî, İmam Hassâf ve *Muhit* sahibi gibi Hanefi fukaha, istibdali yasaklayıcı şarta rağmen istibdalin caiz olacağını savunmuşlardı. (Ahmed b. Eminüddin, **a.g.e.**, vr. 4a-5a.) Çözüm kime ait olursa olsun İbn Nüceym'e rağmen net olan şey bu yasaklayıcı hükmün aşılabilirliğiydi.

[134] Memlük topraklarındaki istibdal pratiğini yöneten tek grup Hanefi fukaha değildi. Hanbeli kadılar da belki Hanefileri geride bırakacak kadar bu pratiğin içindelerdi. Emir Kosun, Kosun Camii'nin yapımı sırasında vakıf bir hamamın vakfiyetinin iptali (*hall*) için Hanbeli başkadı Şerefüddin el-Harrânî'den talepte bulunmuştu. Karar sürecini kolaylaştırmak için vakfın bir kısmını da tahrip ettirmişti. Ardından hamamın harap olduğuna dair bir rapor (*mahzar*) hazırlattı. Raporun şahitlerce imzalanması gerekiyordu. Ancak aralarından biri şu sözleriyle imzaya yanaşmadı: *''Sabahın erken vakti mamur haldeyken bu hamama girip içinde temizlenip sonra çıkıp aynı gün kuşluk vaktinde harap olduğunu söyleyemem.''* Yerine hemen bir başkası bulundu ve Hanbeli başkadı raporu onaylayarak vakfın satımına hükmetti. Bunun üzerine Emir Kosun, hala mamur halde olan bu hamamı, vâkıfının vârislerinden doğrudan satın aldı. Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Makrizi, **Kitâbü'l-Mevâiz ve'l-itibâr bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr**, Beyrut, Dâr-ı Sâdır, C.II, s. 85.

Türkmânî (ö. 769/1368) vakıfların istibdaline giden kapıyı açmamakta ısrar ediyordu.[135] İbn Hacer, "Bir daha Hanefilerden onun gibisi gelmedi!"[136] dese de yanılıyordu. 1376 yılında, bazı Memlük emirleri, Hanefi başkadı Şerefüddin b. Mansur'a yalnızca bedelde üstünlük (*ahsen*) gerekçesiyle bir kısım vakıf evlerin istibdaline hüküm vermesi için baskı yapıyorlardı. Makrizi'ye bakılırsa, "istibdal bu sırada Mısır ve Şam'da *gayri mamul bih*ti" ve Hanefi kadılar ihtilaflı olan bu meselede hüküm vermekten zaten çekiniyorlardı. Nitekim başkadı İbn Mansur da hükmü vermedi. Emirler üstündeki baskıyı artırınca da görevinden istifa etti.[137]

1.2.4. Kâriü'l-Hidâye (ö. 829/1426): İstibdalin Haklı Sebebi Olarak Bedelin Üstünlüğü

6 Mart 1378 tarihinde, Emir Berkuk (ö. 801/1399), Mısır'ın önde gelen fukahası ile bir araya geldi. Amacı Mısır ve Suriye'de bulunan cami, mescit, medrese, hankâh, zaviye, ribat gibi kurumların gelir kalemi olan arazi vakıflarının iptali için ulemayı ikna etmekti. Temel argümanı, haraç arazilerinin beytülmalden satılmasının kabul edilemez oluşu ve bu tip bir vakıflaşmanın devlete büyük ekonomik kayıplar yaşatarak İslam ordusunun zayıflamasına sebebiyet vermesiydi. Belli ki argümanı ulemayı çok da ikna edememişti. Fetva sorduğu Sirâceddin el-Bulkînî talebini kesinkes reddetti. Sultan ve emirlerin kendileri ve nesillerine büyük paylar ayrılsa bile en nihayetinde, ulema ve fukaha, imam ve müezzin gruplarını destekleyen bu vakıfların hiçbir nedenle iptal edilemeyeceğini, alternatif bir çözüm olarak ikinci gruba ayrılan payın kurucu nesilleri aleyhine yükseltilebileceğini önerdi. Ancak ulemanın tamamı Sirâceddin el-Bulkînî ile aynı fikirde değildi. Aralarından biri bütün haraç arazilerinin sultana ait olduğunu ve kararın da gücü elinde tutan emirlerin kararı olduğunu söyledi. Bu defa Bedreddin el-Bulkînî buna şiddetle karşı çıktı. Ulemanın bu tavrına rağmen sonraki süreçte bazı emirler pek çok vakfı iptal etti. Gerçi ulema da bu soruya hiçbir zaman açık ve tek bir cevap veremedi. Bu belirsizliğe rağmen

[135] İbn Hacer el-Askalânî, **ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine**, Beyrut, Dâru'l-Ceyl, 1993, C.II, s. 276.
[136] **A.e.**
[137] Makrizi, **Sülûk**, C.V, s. 6.

vakıfların büyük bir kısmı hem Memlük hem de Osmanlı idaresi altında önemli bir müdahaleye maruz kalmadı.[138]

Vakıflara doğrudan ve dolaylı müdahaleler Berkuk'tan sonra tahta oturan el-Melikü'n-Nâsır Ferec (ö. 815/1412) döneminde de devam etti. Müdahaleler elbette vakıfların yalnızca iptaline yönelik değildi. Varlıkları muhafaza edilen vakıfların isimleri ve vasıflarına da müdahale ediliyordu. Bu hedef için en fonksiyonel hukuki enstrüman elbette ki yine istibdaldi. Bu dönemde görevde olan Mısır Hanefi Başkadısı Cemâleddin Yûsuf b. Mûsâ el-Malatî'nin (ö. 803/1400) istibdale çokça başvurmasını tarih kitapları nefretle andı.[139] Anlatılanlara bakılırsa 806/1403-4 yılından itibaren vuku bulan *mihne* döneminde kadılar, vakfın istibdali ve vakıf enkazının satımı sürecini oldukça kolaylaştırmışlardı.[140] Öyle ki sultanın en güçlü emiri Cemâleddin Yusuf ile 1403 kışında Mısır Hanefi başkadısı olarak atadığı Kemaleddin Ömer İbnü'l-Adîm'in[141] pek çok usulsüz istibdalde nasıl iş birliği ettikleri dönemin tarihçilerinin diline düşmüştü. Anlatılanlara göre Emir Cemâleddin herhangi bir vakfı ele geçirmek istediğinde, iki yalancı şahitle, ilgili vakıf gayrimenkulün gelen gidene zarar verdiğini ve istibdal yolunun açık olduğunu iddia ederdi. Ardından başkadı Ömer İbnü'l-Adîm istibdal hükmünü verirdi.[142] Emir Cemâleddin, yalnızca Ömer İbnü'l-Adîm'in desteğiyle de yetinmiyor, zaman zaman vakıfların hak sahiplerine de icbarda bulunuyordu. İtiraz ettikleri takdirde ise türlü entrikalar çeviriyordu. Ele geçirmek istediği vakıf mahalle, gece vakti adamlarını yollayıp binaların temeline zarar verip yıkıldı yıkılacak hale getirtiyordu. Sabahında ise yine adamlarıyla, vakıf binalardan gelecek muhtemel zarara karşı çevre halkını uyarıyordu. Haberler yayılınca vakfın hak sahipleri hiç vakit kaybetmeden istibdale yanaşıyorlardı. Hatta önceden teklif ettiğinin daha da azını vererek onlardan istediğini alıyordu. Yalnızca vakıf lehtarları değil

[138] Adam Sabra, ''Public Policy or Private Charity: The Ambivalent Character of Islamic Charitable Endowments,'' **Stiftungen in Christentum, Judentum und Islam von der Moderne: Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiösen Grundlagen, praktischen Zwecken und historischen Transformationen**, Berlin, Akademie Verlag, 2005, s. 106-7.
[139] İbn Hacer el-Askalânî, **İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr**, Kahire, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1994, C.II, s. 196.
[140] Makrizi, **Mevâiz**, C.II, s. 132.
[141] Makrizi, **Sülûk**, C.VI, s. 87.
[142] Makrizi, **Mevâiz**, C.II, s. 296.

istibdale karşı olup istibdal şartlarını ağırlaştıran kadılara karşı da aynı taktiği kullanıyordu.[143]

Hanefi başkadı Ömer İbnü'l-Adîm, yalnızca Emir Cemâleddin gibi makam sahiplerine değil onları arkasına alan veya rüşvet teklif eden kimselere de istedikleri istibdal hükmünü veriyordu. Pek çok mamur vakıf sarayın ve ihtişamlı vakıf evlerin istibdali hükmünü yine o vermişti.[144] Yaptıklarının uzun yıllar unutulmadığını İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) yıllar sonra Kadı Kerîmüddin b. Abdülaziz'den işittiği şu sözler doğruluyordu: '*Bir cenazede bulunduğum sırada mezarlığa doğru yönelince İbnü'l-Adîm'i gördüm. (Aldığı) pek çok istibdal (kararı) ile vakıfların hürmetini zedelediği için onu azarladım. O da bana ''Eğer ben ve -Salim el-Hanbeli'ye işaretle- Kadı Mecdüddin yaşamış olsaydı beldenizde hiçbir vakıf kalmazdı.'' dedi.'*[145]

Önceleri türlü oyunlarla en azından zâhirde tedbirli olmaya çalışan Emir Cemâleddin, desteğini kazandığı Hanefi ve Hanbeli kadılar sayesinde artık bu oyunlara ihtiyaç duymadan istediği istibdal kararını aldırtabiliyordu.[146] Beştek ve Hicâziye gibi ışıl ışıl sarayları Cîze'den bir avuç toprak karşılığında istibdal etmişti.[147] 1409 yılında Emir Cemâleddin'i öldürten Sultan Ferec de bu defa onun vakıflarına göz koymuştu. Emir'in vakıf medresesinin güzel mermerlerine ve çok gelirli vakıflarına el konulması için bir grup sultanı ikna etmişti. Ancak Kâtibü's-sır Fethuddin Fethullah günde beş vakit ezan okunup namaz kılınan ve hem ilme hem de ilimle iştigal edenlere hizmet veren böyle bir medresenin ortadan kaldırılmasını dinde gedik açma (*vasmeh fi'd-dîn*) olarak niteliyordu. Sultanın derdi ise medreseyi yok etmekten ziyade Emir Cemâleddin'in adını oradan silmekti. Medrese bazı türbelere ait vakıf bir alan üzerinde kurulmuştu. Emir Cemâleddin, Cîze'deki haraç arazileri karşılığında burayı istibdal etmiş, Hanefi başkadı Ömer İbnü'l-Adîm de istibdalin sıhhatine hükmetmişti. Ardından burada bulunan vakıf binayı yıkarak yerine bu medreseyi inşa ettirmişti. Karşı vakfın mütevellisi Emir Cemâleddin'in ölümüne kadar bahsi geçen haraç

[143] Makrizi, **Mevâiz**, C.II, s. 296; İbn Hacer, **İnbâ**, C.II, s. 447.
[144] Makrizi, **Mevâiz**, C.II, 296.
[145] İbn Hacer, **İnbâ**, C.II, s. 447.
[146] **A.e.**; Makrizi, **Mevâiz**, C.II, s. 296.
[147] İbn Hacer, **İnbâ**, C.II, s. 447.

arazisini elinde tutmuştu. Sultan Ferec ise şimdi Emir Cemâleddin'in bu araziyi almak için türlü yalanlarla kendisini kandırdığını, beytülmalden satımı için de önceden verilmiş herhangi bir iznin söz konusu olmadığını iddia ediyordu. Bunun üzerine Maliki alim Muhammed Şemseddin el-Medenî, medrese binasını kendisine ait olmayan bir arazi üzerine yaptırdığı için bu vakfın sahih olmadığına ve binanın da Emir Cemâleddin'in kendi mülkü olup ölümü sonrasında vârislerine kaldığına fetva verdi. Sultan da bilirkişi raporuyla belirlenen 12000 dinar karşılığında medrese binasını Cemâleddin'in vârislerinden satın aldı. Ancak daha sonra ödediği bu miktarı vakfı için kullanmak üzere geri aldı. Ardından medresenin kurulu olduğu araziyi Hanefi hâkimin istibdal kararıyla satın aldı. Sultan Melik en-Nâsır el-Ferec, sonrasında hem araziyi hem de satın aldığı medrese binasını tekrar vakfetti. Emir Cemâleddin tarafından tertip ettirilen vakfiyeyi de yırtarak yeni bir vakfiye kaleme aldırdı. Dahası medresenin vakıf gelirlerinden Emir'in evlatlarına ayrılan payı da iptal etti. Medresenin Cemâliyye olan adı ise artık Nâsıriyye oldu.[148]

Sultan Ferec'den sonra da vakıflara istibdal yoluyla yapılan müdahaleler aralıksız devam etti.[149] Öyle ki Şafii kadı el-Kâyâtî, ailesi ve çocukları için Kahire'de bir ev satın almaktan bile imtina ediyordu. Buradaki emlakin vakfa, vakıflarınsa defalarca tekrar emlake dönüştürülmesinden dolayı *ihtiyaten* böyle bir yol tercih etmişti.[150] Peki uygulamadaki bu sıklığın Hanefi vakıf doktrinine yansıması nasıl olmuştu? Burcî Memlükler devri Hanefî fakihi Kâriü'l-Hidâye Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer'e (ö. 829/1426)[151] bakılırsa çok şey değişmişti. O, faydasızlaşmış vakıfların istibdalini İmâmeyn'in her ikisinin de onayladığını, hala gelir getirisi olan vakıfların

[148] Makrizi, **Mevâiz**, C.II, s. 402-3. Bu medrese vakfının hikayesi burada bitmedi. Sultan Ferec ölünce Emir Cemâleddin'in kardeşi ve evlatları medrese ve vakıflarının ellerinden haksızca gaspedildiği iddiasıyla karşı dava açtılar. Bu defa da Hanefi başkadı Sadreddin Ali b. el-Âdemî, medrese ve vakıflarının eski haline iadesine hükmetti. Hatta diğer kadılar da bu hükmü tenfiz etti. Cemâleddin'in kardeşi ve damadı Şerefüddin medresede biriken bütün meblağa el koydu. Vakıfnâmesini kendilerince tekrar yazdılar. Vakıfnâmeye gerçeğe aykırı biçimde medrese nezaretinin Cemâleddin'in kardeşi ve kendi zürriyyetine şart koşulduğu kaydedildi. Bir grup da buna şahitlik etti. Kadı Sadreddin ve diğer kadılar da vakıfnâmeyi onayladı. Ancak daha sonra bir belgeye dayalı olarak nezaretin kâtibü's-sırda olduğuna dair dava açılınca Cemâleddin'in kardeşi nezaretten el çektirildi. **A.e.**

[149] Muhammed Muhammed Emin, **el-Evkaf ve'l-hayatü'l-ictimaiyye fî Mısr: 648-923/1250-1517**, Kahire, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980, s. 351-53.

[150] Sehâvî, **et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli'l-mülûk**, Bulak, el-Matbaatü'l-Emîriyye, s. 164.

[151] Ömer b. Raslan el-Bulkînî'nin de öğrencisidir. İbn Hümam ve İbn Kutluboğa en tanınmış öğrencileridir.

ise bulunduğu muhit yönüyle daha iyi (*ahsen suk'an*) ve geliri daha yüksek bir bedel karşılığında Ebu Yusuf'a göre istibdal edilebileceğini söylüyordu. En ilginç olan nokta ise Ebu Yusuf'un bu görüşünü amelde esas (*ve'l-amelü aleyh*) olarak nitelemesiydi.[152] Buna göre sırf üstünlük gerekçesiyle ve başka bir haklı sebep aranmadan vakfın istibdal edilmesi mümkündü. Daha doğrusu bedelin üstünlüğü Kâriü'l-Hidâye'ye göre tek başına haklı sebepti. Muhtemelen Memlük topraklarında uzun bir süredir harap veya değil pek çok vakfın istibdali için alınan mahkeme kararları, Ebu Yusuf kavlinin yorumunu biraz daha esnetmiş ve mamur haldeki vakıfları da bu lafzın altına sokmuştu. Daha da ilginç olanı Kâriü'l-Hidâye gibi önemli bir isme ait *ve'l-amelü aleyh* nitelemesinin vakıanın tespitinden ziyade görüşün sıhhat derecesini yükselten bir yargı niteliği taşımasıydı. Zaten Timurtâşî, Kâriü'l-Hidâye'nin bazı nüshalarında *ve'l-amelü aleyh* yerine *ve'l-fetvâ aleyh* ifadesinin yer aldığını söylüyordu.[153] Yani üstünlüğü istibdal için tek başına haklı sebep kılan bu görüş, İbnü'l-Harîrî nezdinde zayıf hatta yoksayılması gereken bir görüş iken şimdi doktrinel bir güç kazanarak ''fetvada esas'' olarak nitelenmeye başlamıştı.

Halbuki istibdalin uygulamasına bakıldığında doktrin yazarlarından daha tedbirli olmaları bekleniyordu. Mısırlı tarihçi Şemseddin es-Sehâvî (ö. 902/1497) sadece Şafii başkadı Celâleddin el-Bulkînî'nin (ö. 824/1421) marifetiyle yedi yüz istibdal hükmü verildiğini naklediyordu.[154] Sultan Ferec'in Şam Şafii başkadılık teklifini reddeden Mısırlı tarihçi Makrizi[155] ise zamanındaki sefih kadıların çok daha ileriye giderek, çevresi harabeye dönen cami ve mescitlerin de satımına hükmedip, enkaz bedellerini vâkıfın vârislerine teslim ettiklerini hayretle anlatıyordu. Anlatılanlara bakılırsa bazı kadılar, istibdal değil doğrudan satım yoluyla da vakıfları elden çıkarmaya başlamıştı.[156] İlginç olan Şafii el-Bulkînî yanında diğer bir Şafii alim

[152] Sirâceddin Ömer b. Ali Kâriü'l-Hidâye, **Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye**, Thk. eş-Şeyh Said Lokman el-Habbâr el-Mevsılî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012, s. 108.
[153] Muhammed b. Abdullah el-Gazzî et-Timurtâşî, **Fetâva't-Timurtâşî**, Thk. Abdullah Mahmud Ebu Hassan, Amman, Dâru'l-Feth, 2014, C.I, s. 315.
[154] Sehâvî, **a.g.e.**, s. 164.
[155] Fatih Yalçın, ''Memlukler Döneminde Kahire'de Bir Müderris: Bedruddîn el-Aynî,'' **Uluslararası Bedruddîn El-Aynî Smepozyumu ve II. Hadis İhtisas Toplantısı: Sempozyum Tebliğleri, Müzakereleri, İhtisas Toplantısı, Konuşma Metinleri ve Alınan Kararlar**, Ed. Recep Tuzcu, Ankara, TDV Yay., 2016, s. 100.
[156] Makrizi, **Mevâiz**, C.II, s. 296.

Sübkî'nin istibdal konusundaki bu ılımlı tavrını Suyûtî'nin anlayışla karşılayarak zamanın ihtiyaçlarına göre davrandıklarını söylemesiydi.[157]

Belki bu olanlara kayıtsız kalamadığından, İbnü'l-Hümâm'ın (ö. 861/1457) istibdale bakışı hocası Kâriü'l-Hidâye'den farklıydı. O, bir vakfın istibdali için haklı sebep (*mûcib*) arıyordu. İstibdal şartının varlığı halinde bu haklı sebep şartın bizatihi kendisiydi.[158] Şartın yokluğu halinde vakıf faydasızlaşmışsa, haklı sebep bu defa zaruretti. Ancak vakıf mamursa tek başına bedeldeki üstünlük, istibdal için haklı sebep olmaya yeterli değildi. Çünkü ortada vakfın her yönüyle sürekliliğini ve muhafazasını gerektiren ilkeyi aşmayı mümkün kılan bir zaruret durumu yoktu.[159] Yani Tarsûsî'den ve hocasından farklı olarak İbnü'l-Hümâm, şartsız bir istibdale yalnızca zaruret halinde onay verdi. Böylece hocası nezdinde amelde esas olan görüşü de reddetmiş oldu. Üstünlüğün istibdal için tek başına haklı sebep olarak takdir edilmesine, net bir ifade kullanmak yerine ''caiz olmaması gerekir'' gibi aksini kesinkes reddetmeyen bir ifadeyle karşı çıkması da belki Kâriü'l-Hidâye gerçeğinden kaynaklı bir çekingenliktendi.[160] Peki İbnü'l-Hümam'ın talebesi kimin yolundan gitmişti, hocasının mı yoksa hocasının hocasının mı?

1.2.5. Kâsım b. Kutluboğa (ö. 879/1474): Mamur Vakfın İstibdali Mümkün mü?

İbnü'l-Hümâm'a tam otuz beş yıl talebelik eden İbn Kutluboğa,[161] kendisine gelen şu istibdal sorusu üzerine bir risale kaleme aldı: Vakıf bir köyün nâzırı, gelirinin daha fazla olması (*ekseru galleten ve akrabu istiğlâlen*) gerekçesiyle başka bir arazi parçası karşılığında bu köyü istibdal etti. Bu istibdalin, köy gelirlerinde hak sahibi olanların maslahatını temin ettiği düşünülmüştü. İşlem Hanefi bir kadı tarafından kayıt

[157] Fernandes, **a.g.m.**, s. 209.
[158] İbnü'l-Hümâm, **a.g.e.**, C.VI, s. 212. Miriam Hoexter, İbnü'l-Hümâm'ın istibdal şartı bulunan ve bulunmayan her iki vakıf için de istibdalde zaruret halini aradığını belirtir. Ancak ifadelerinde istibdali mümkün kılıcı olan zaruret halini istibdal şartının kasîmi olarak sunması bunun tam aksini gösterir. Bkz. Miriam Hoexter, ''Qādī, Muftī and Ruler: Their Roles in the Development of Islamic Law,'' **Law, Custom, and Statute in the Muslim World: Studies in Honor of Aharon Layish**, Ed. Ron Shaham, Leiden; Boston, Brill, 2007, s. 76.
[159] İbnü'l-Hümâm, **a.g.e.**, C.VI, s. 212.
[160] İbnü'l-Hümâm, **a.g.e.**, C.VI, s. 211. İbnü'l-Hümâm bir vakıf mütevellisinin yalnızca şartın bulunması halinde istibdale yetkili olduğunu da açıkça söyler. **A.e.**
[161] Talat Sakallı, "İbn Kutluboğa," **DİA**, C.XX, s. 152-153.

altına alınıp sıhhat ve cevazına hüküm verildikten sonra diğer üç mezhebin kadıları tarafından da tenfiz edildi.[162] Ancak daha sonra arazinin iddia edilenin tam aksi durumda olduğu ortaya çıktı. Arazinin bir kısmı ekim-dikime müsait olmayan dikenlik bir alandı. Ayrıca eskiden beridir ordular burada konaklamakta, güç kullanarak ellerinde tuttukları bu araziyi hiçbir ücret ödemeden ekip biçmekteydi.[163] İbn Kutluboğa, risalesinde, bu istibdal kararının en başından beridir zaten batıl olduğunu kesin bir dille söyledi. Çünkü karşılığında alınan arazinin daha fazla gelir getirmesi, ona göre istibdal için haklı sebep (*müsevviğ*) değildi. Bedeldeki üstünlüğün tek başına *müsevviğ* olarak nitelenmesi ise ya cehaletten kaynaklanıyordu ya da kandırma amaçlıydı. Yani iptal kararına (*fesih*) bile gerek duyulmadan butlanın tespiti durumunda olduğu gibi mesele kendisine intikal ettirilen herhangi bir hâkim, vakıf köyün alıcılarından el çektirecek (*ref'u'l-yed*), istibdal sonrasında geçen müddetin tazmini için de onlardan ücret talep edecekti.[164] Çünkü ona göre Hanefi metinlerinde geçen ve şartsız istibdal için kadıyı yetkili kılan maslahat, vakfa halel gelmesi (*husûlü'l-halel*) şeklinde anlaşılmalıydı.[165] Teklif edilen bedelin üstün olma hali ise bu şartı sağlamıyordu. Çağında hiçbir vakıf kurucusunun vakfiyesinde istibdal şartına yer vermediğini, aksine istibdali yasakladığını söyleyen İbn Kutluboğa,[166] bu istibdali batıl olarak niteledi. Özetle, İbn Kutluboğa hocası İbnü'l-Hümâm gibi hatta belki de daha keskin bir şekilde mamur vakfın istibdaline açılan kapıyı kapattı. Derslerine katılan Mısır Hanefi Başkadısı Ebü'l-Fazl Muhibbüddîn Muhammed İbnü'ş-Şıhne'nin (ö. 890/1485)[167] 1464 ve 1469 yıllarında aldığı iki istibdal kararına bakılırsa, o da İbn Kutluboğa'nın yolundan gidiyordu. Biri vakfiyesinde istibdal şartı bulunan diğeri bulunmayan iki vakfın istibdal kararı, harap ve gelir getirmez halde olduklarına ilişkin mühendis raporları ve şahitlerin istibdali vakfın lehine gören beyanları üzerine

[162] İbn Kutluboğa, **Tahrîcü'l-akvâl fî meseleti'l-istibdâl**, Thk. Yasin Erden, **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:39, 2018, s. 114.
[163] **A.e.**
[164] **A.e.**, s. 115.
[165] **A.e.**, s. 117.
[166] **A.e.**, s. 133.
[167] Şükrü Özen, ''İbnü'ş-Şıhne, Ebü'l-Fazl,'' **DİA**, C.XXI, s. 220-1.

titizlikle alınmıştı.[168] Demek ki İbn Kutluboğa'nın sandığının aksine bazı vakfiyelerde hala istibdal şartı yer alabiliyordu.[169]

1.2.6. Kâfiyeci (ö. 879/1474): İstibdalin Tanımı Yapılıyor

İbnü'l-Hümam'dan sonra Şeyhûniyye Hankâhı Hanefi mezhebi başmüderrisliğine getirilen Kâfiyeci'ye göre istibdalin cevazı, şartının varlığına bağlıydı. Bu şart ise vakfın, gelirce çok yetersiz harap bir vakıf haline gelmesi idi.[170] Vakıf, ancak bu durumda, daha yararlı (*bi-hayrin minhü*) olan bir başkası ile değiştirilebilirdi. Şartı tahakkuk etmemiş bir istibdalin sıhhati yönünde alınan mahkeme kararı ise batıldı. Aynen İbn Kutluboğa gibi Kafiyeci'ye göre de zaten yok hükmünde olan böyle bir kararın nakzından söz etmek yersizdi ki, yargı örfünde nakza yüklenen anlam da bu değildi.[171] Kâfiyeci, istibdalin başlı başına bir akit değil bir tür *istihlâf* (yerine geçmek) olduğunu düşünüyordu. Gerçi istibdal=istihlâf ve istibdal=akit denklemlerinden her biri, ona göre zikredilen şartın yokluğu halinde istibdalin butlanı sonucu doğuracaktı.[172] Kâfiyeci diğer Hanefi fukahadan farklı olarak istibdalin ve istibdal ilminin tanımını, konusunu, gaye ve hikmetini, rükün ve şartlarını da tespite koyuldu.[173] Bu başlıkları, istibdal tartışmasının bu dönemde ne oranda entelektüel derinlik kazandığını açıkça ortaya koyuyordu. Özetle Kâfiyeci'ye göre de bedeldeki üstünlük vakfın istibdali için tek başına haklı sebep değildi. Bunun en açık ifadesini Kâfiyeci'nin şu mısralarında görmek mümkündür:

هذا تم بجهد وتعب بعد نشاط وطرب

---

[168] D. S. Richards, ''Documents From Sinai Concerning Mainly Cairene Property,'' **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, C.XXVIII, 1985, s. 255-262.

[169] Bu vakfiyelerin, İbn Kutluboğa'nın yaşadığı dönemin çok daha öncesinde düzenlenmiş olma ihtimali burada hatırda tutulmalıdır.

[170] Kâfiyeci, **er-Remz alâ kenzi'l-avârif li-tâlibi'l-ulâ ve'l-maârif**, ''Kâfiyeci (v. 879/1474) ve ''İstibdâl'' Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi,'' Thk. Hasan Özer, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:18, 2011, s.180. Diğer risalesinde bir yerde aynı ifadeyi kullanırken diğer yerde şartı vakfın gelirinin zayıflaması (*zaaf*) ve mutadının altına düşmesi şeklinde tanımladı. Kâfiyeci, **Kitâbü'l-muhtasar fi ilmi'l-istibdâl**, ''Kâfiyeci (v. 879/1474) ve ''İstibdâl'' Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi,'' Thk. Hasan Özer, **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:18, 2011, s. 174.

[171] Kâfiyeci, **Kitâbü'l-Muhtasar**, s. 174.

[172] **A.e.** İstibdali akde eşitleyen denklemde gerekli gördüğü şartı, vakfın harap olması ve gelirinin çok yetersiz kalması şeklinde tanımladı. **A.e.**

[173] Kâfiyeci, **er-Remz**, s.180.

فلا يبع ولا يهب ولو بواد من ذهب[174]

1.2.7. Memlük'ten Geçip Osmanlı'ya Giderken

Memlük istibdal uygulamaları 16. yüzyıl başlarında da hiç hız kesmeden devam etti. Kadıların yolsuz istibdal kararlarına bunca zamandır yöneltilen eleştirilere rağmen, kadıları kontrol eden etkin bir mekanizma hala geliştirilememişti. *el-İs'âf fî ahkâmi'l-evkâf*'ın sahibi büyük Hanefi fakih Burhâneddin İbrahim b. Musa et-Trablusî (ö. 922/1516) bir deneme yaptı ve -zamanında sıkça görüldüğünü belirterek- istibdalin yolsuz kadılar elinde Müslüman vakıflarının iptaline yol açmasını engellemek adına, istibdal hükmü veren kadının bilgi ve tercübe sahibi (*zi'l-ilmi ve'l-amel*) yani hadis-i şerifteki ifadesiyle cennetlik bir kadı (*kâdi'l-cenne*) olmasını şart koştu.[175] Ancak pratikte bu söylediğinin hiçbir karşılığı yoktu. Hatta kendisi şartsız istibdaller konusunda salt maslahat gerekçesiyle kadıları yetkilendiren doktrine hiçbir kayıt düşmeyerek kadıların elini bir oranda güçlendirmişti de.[176] Bu suistimalleri önlemek adına İbn Kutluboğa ve Kâfiyeci'nin yaptığı gibi maslahat ifadesine tedbîrî bir kayıt getirerek, haraplık veya gelirde yetersizlik gibi haklı sebeplerin varlığını arayabilirdi. Ancak o hiçbir işlevselliği olmadığı halde kadıları belli vasıflarla kayıtlamayı tercih etti. Halbuki çağdaşı Hafîd-i Teftâzânî (ö. 916/1510) şu sözleriyle serbest istibdal alanının sınırlarını çok açık bir biçimde çizmişti:

> ''Gelir getirebilir durumda olan (*alâ hâli'r-ray'*) vakıf bir arazinin istibdali [mezhep imamlarından gelen] hiçbir rivayete göre caiz değildir. Zamanımız kadılarının vay haline ki, zalim kimseler için, hiçbir kusuru olmayan vakıfların istibdaline cevaz verdiler.''[177]

Hafîd-i Teftâzânî, bedeldeki üstünlüğün vakfın istibdali için tek başına haklı sebep teşkil edemeyeceğini açıkça söylüyordu. Ancak şikâyet ettiği bu kadılar ondan

---

[174] **A.e.**, s. 181. Çeviri: Bu [vakıf] tamam oldu nice gayret ve meşakkatle, bunca uğraş ve sevinçten sonra, ne sat ne hibe et, verseler bile karşılığında bir vadi dolusu altın.

[175] Burhânüddin İbrahim b. Musa et-Trablusî, **el-İs'âf fî ahkâmi'l-evkâf**, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2006, s. 37. Kâdi'l-cenne ifadesinde şu hadis-i şerîfe telmihte bulunulmuştur:
القضاة ثلاثة قاضيان في النار، وقاض في الجنة، قاض قضى بالهوى فهو في النار، وقاض قضى بغير علم فهو في النار، وقاض قضى بالحق فهو في الجنة

[176] **A.e.**

[177] Seyfüddin Ahmed b. Yahya el-Herevî (Hafîdü't-Teftâzânî), **Haşiyetü alâ Şerhi'l-Vikâye**, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 625, vr. 165a.

sonra da tedbirsiz istibdal uygulamalarına devam ettiler. 1501 yılında Mısır Hanefi başkadısı olduktan sonra belli kesintilerle 1514 yılına kadar bu görevini sürdüren Seriyyüddin Abdülber b. Muhammed İbnü'ş-Şıhne (ö. 921/1515) bu kadıların en meşhurları arasındaydı. Öyle ki istibdalde ifrata kaçan kararları, onu, 1507 yılında, kavgalı olduğu hiciv şairi Ubeyd es-Selemûnî'nin diline düşürmüştü. Hakkında yazdığı seksen beyitlik[178] *kasîde-i fâhişe* öylesine ağır ifadeler içeriyordu ki, Mısırlı tarihçi İbn İyas haya ederek yalnızca seçme beyitleri eserine alabilmişti. Selemûnî'ye göre İbnü'ş-Şıhne elinden gelse Kabe'yi bile satacaktı.[179] Bu ithamları karşısında İbnü'ş-Şıhne de şairi sultana şikâyet etti. Sultan Kansu Gavrî (906-922/1501-1516) dostu İbnü'ş-Şıhne'nin uğradığı bu hakarete kayıtsız kalmadı ve Ubeyd'i huzurunda yargılattı. Suçu sabit olup hakkında tazire hükmedilen Selemûnî'ye, *şer-i şerîf*in gerektirdiği ceza ne ise verilmesi için İbnü'ş-Şıhne görevlendirildi. Sultanın isteği doğrultusunda Salihiyye Medresesi'ne götürülen şair hakkında, Başkadı İbnü'ş-Şıhne,

---

[178] Demîrî, **Kudâtü Mısr fî'l-karni'l-âşir ve'r-rub'u'l-evvel mine'l-karni'l-hâdî aşra'l-hicrî**, Kahire, Dâru'l-Arabî li'n-Neşri ve't-Tevzî', 2000, s. 173.

[179] Muhammed b. Ahmed İbn İyas, **Bedâiü'z-zühûr fî vekâyiü'd-dühûr**, Thk. Muhammed Mustafa, Mekke, Mektebetü Dâri'l-Bâz, C.IV, s. 113-14. Tarihçi Demiri de haya ettiğini söyleyerek kasidenin hiçbir beyitine eserinde yer vermemiştir. Demîrî, **a.g.e.**, s. 173. İbn İyas'ın seçtiği beyitler şu şekildedir:

فشا الزور في مصر وفي جنباته ولم لا وعبد البر قاضي قضاتها
أينكر في الأحكام زور وباطل واحكامه فيها بمختلفاتها
إذا جاءه الدينار من وجه رشوة يرى أنه حل على شبهاتها
فإسلام عبد البر ليس يرى سوى بعمته والكفر في سنماته
أجاز أمورا لا تحل بملة بحل وبرم مظهرا منكراتها
الست ترى الأوقاف كيف تبدلت كانت على تقديرها وثباتها
وقد وثبت فيها قضاياه بالأذى وبالبيع شبه الأسد في وثباتها
فان كان في الأوقاف ثم بقية تكذبني فيها أقول فهاتها
ولا بد من بيع الجوامع تارك الجماعات منها مبطل جمعاتها
ولا بد أن يستبدل الناس أعبدا بأحرارها بيعا لنفس ذواتها

ولو أمكنته كعبة الله باعها وأبطل منها الحج مع عمراتها
ومصداق قولي أنه كان مغريا ليحيى بن سبع في خراب جهاتها
وقد كان ذئبا لابن سبع وقومه يطالع بالأخبار قبل رواتها
ولو يعط دينارا وطاوعه الورى لأسقط عنها صومها وصلاتها
شكت ملة الإسلام مما ينالها بأفعاله يا هل تزيل شكانها
فيبكى على الدين القويم وشرعه وأحكامه فيها بمنعوجاتها
نعى مذهب النعمان من قبح فعله على فتوات الزور لا عن ثقلتها
تعقب يعقوبا وخالف رأيه فكم حل من وقف وأبدى شتاتها
وعن زفر قد زفر النقل كاذبا بتزويج أحام لحين براتها
وقد خان قاضي خان في فتواته بتغييرها عن مقتضى موجباتها
فلا تخشى إثما أن تخوض بعرضه فغيبته للناس خير لغاتها
فماذا على الإسلام حل من الردا بأيام عبد البر مع سنواتها

kırbaçlanıp Kahire'de teşhir edilmesine karar verdi. Ancak kırbaçlamaya kalkıştıklarında avamdan büyük bir grup orada hazır bulunan başkadıyı taşlamaya kalktı. Bunun üzerine bu cezadan vazgeçilerek, şair, uzun süre hapisle cezalandırıldı.[180]

Cemal el-Hûlî, Sultan Kansu Gavrî'nin saltanatı döneminde artış gösteren ve 1517 yılında zirveye ulaşan istibdal pratiğinin, Osmanlı-Memlük devletleri arasında şiddetlenen savaştan doğan askeri harcamaları karşılamak isteyen Gavrî'nin istibdal yoluyla vakıfları ele geçirme arzusundan kaynaklanabileceğini düşünür.[181] 16. yüzyılın ikinci yarısında yaşayan tarihçi Demîrî de İbnü'ş-Şıhne ile Sultan Gavrî arasındaki yakınlığı, aldığı pek çok istibdal kararıyla vakıf akarları sultanın mülküne geçirmesine bağlar.[182] Demîrî, onun istibdal konusundaki şöhretinin tüm dünyada duyulduğunu,[183] hatta onun dönemine tanıklık eden ihtiyarlardan işittiğine göre, İbnü'ş-Şıhne'nin haberinin Osmanlı Sultanı Selim Han'ın (*Sultânü'r-Rûm Selim b. Osman*) kulağına kadar gittiğini söyler. Haberi duyan Sultan Selim, bazı vezirlerini teçhizatlandırarak hacca gitme bahanesiyle Mısır'a yollamıştır. Buraya vardıklarında onları Sultan Gavrî ve beraberindeki ulema karşılar. Nihayet Hanefi Başkadı İbnü'ş-Şıhne de gelip veziri muhabbetle selamlamış[184] ve İbnü'ş-Şıhne ile vezir arasındaki şu ilginç diyalog yaşanmıştır:

> Vezir: ''Ey Şeyhülislam! Hac dönüşünde ikamet etmek üzere istibdale uygun geniş bir ev istiyorum.''
> Başkadı: ''Mümkündür, kolay iş!''
> Vezir: ''Mısır'da yalnızca Ezher Camii'ni beğendim. Çünkü geniş ve aynı zamanda ikamete uygun biçimde dönüştürülmeye de müsait.''
> Başkadı: ''Ey Vezir Efendimiz! Bu basit bir iştir. Çünkü Ezher Camii, vakfiyesi zamanımıza kadar ulaşmadığından *meçhul* bir vakıftır. Aynı zamanda o beytülmal emlakindendir…''
> Vezir: ''İnşallah hacdan döndükten sonra yapalım!''

Vezir hac dönüşünde Osmanlı topraklarına varınca hiç vakit kaybetmeden olan biteni haber verir. Demîrî'nin aktarımına göre bu olay Sultan Selim'i, Mısır'ı Sultan

[180] İbn İyas, **a.g.e.**, C.IV, s. 112-13.
[181] Cemal el-Hûlî, **el-İstibdal ve iğtisâbü'l-evkaf: dirâse vesâikiyye**, İskenderiye, Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, s. 61.
[182] Demîrî, **a.g.e.**, s. 172.
[183] **A.e.**, s. 171-72.
[184] **A.e.**, s. 172.

Kansu Gavrî'nin elinden almaya iten sebeplerden biridir.[185] Mısır'ın fetih sebepleri arasında yer alır mı bilinmez ancak en azından o döneme tanıklık eden bir ihtiyarın gözünde o düzeyde tesirli bir yolsuzluktur ve bu diyalog ve yorum, usulsüz istibdal uygulamalarının kamu vicdanını ne oranda yaraladığını gayet açık bir şekilde ortaya koyar.

1.3. OSMANLI HANEFİ FUKAHASININ İSTİBDAL DOKTRİNİNE KATKISI

Yavuz Sultan Selim 1516-17 yıllarında Memlük topraklarını fethettiğinde oldukça zengin bir ilmî birikimi de miras almıştı. Neticede Osmanlı ulemasının büyük bir kısmı uzun yıllar boyunca bu topraklarda yetişmişti. Sultan Berkuk'un oğlu Ferec'in hocalığını yapan isyankâr Osmanlı alimi Bedreddin Simâvî (ö. 823/1420), II. Murad'ın İstanbul Müftüsü Molla Fenârî (ö. 834/1431) ile birlikte Memlük Hanefi Başkadısı Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) öğrencileri arasındaydı.[186] 15. asırdan itibaren Osmanlı medreseleri de İslami ilimleri en ileri seviyede tahsil eden ulemayı yetiştirmeye başladı. Mesela Molla Yegân (ö. 865/1461 civarı) tahsilini Osmanlı topraklarında tamamlamıştı.[187] Fatih'in *zamanın Ebu Hanifesi* diye övdüğü İstanbul müftüsü Molla Hüsrev (ö. 885/1480) de Molla Yegân'ın talebesiydi.[188] Osmanlı kadılarının el kitabı *Gurer* ve şerhi *Dürer* de Molla Hüsrev tarafından kaleme alındı. Osmanlı entelektüel dünyası bu tarihten sonra da diğer ilim merkezlerinden beslenmeye devam etti. Memlük Sultanı el-Melikü'z-Zâhir'in yakın çevresindeki ulemadan olup daha sonra gözden düşen Molla Gürânî'yi (ö. 893/1488), Molla Yegân bizzat Anadolu'ya getirmiş, hatta bu genç alim daha sonra İstanbul müftülüğüne kadar yükselmişti.[189] Osmanlı Hanefi okulunun en önemli metinlerinden birisi olan

[185] **A.e.**, s. 172-73. Gerçi Osmanlı sultanının İbnü'ş-Şıhne'nin vakıf konusundaki gayrı ciddi tavırlarından haberdar olması için bu diyaloğa ihtiyacı da yoktu. İbnü'ş-Şıhne, Müeyyediyye Medresesi'nin vakfı olan Fahreddin er-Râzî tefsirini gizlice alarak Osmanlı sultanına göndermekle de itham edilmiş ve hatta kendisini cezalandırmak isteyen devâdârın elinden atabegin ricasıyla ancak kurtulabilmişti. Şükrü Özen, "İbnü'ş-Şıhne, Seriyyüddin," **DİA**, C.XXI, s. 226.
[186] Arif Aytekin, ''Bâbertî,'' **DİA**, C.IV, s. 378; Abdurrahman Atçıl, **Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2017, s. 41-42.
[187] **A.e.**
[188] Fethat Koca, ''Molla Hüsrev,'' **DİA**, C.XXX, s. 252.
[189] M. Kâmil Yaşaroğlu, ''Molla Gürânî,'' **DİA**, C.XXX, s. 249-50.

Mülteka'l-ebhur da Memlük topraklarını bırakıp Osmanlı'ya göçen İbrahim b. Muhammed el-Halebî (ö. 956/1549) tarafından İstanbul'a kaleme alınacaktı.[190] Tüm bunlar Osmanlı-Memlük ilim hattındaki silsile örneklerinin yalnızca birkaçıydı. Memlük topraklarının fethinin ardından Sultan Selim hem ulemanın hem de kitapların İstanbul'a taşınmasına yönelik özel girişimlerde de bulundu.[191]

Osmanlı, fethettiği diğer bölgelerde olduğu gibi, Memlük topraklarındaki mevcut düzeni de büyük oranda korumaya çalıştı. Buna rağmen Memlük'ün Osmanlı'ya intibak süreci büyük sıkıntılar doğurdu. Özellikle bazı idari ve adlî tedbirler, yerel ayan, ulema ve sıradan halkın büyük tepkisiyle karşılaştı. Sultan Süleyman, bölgeyi kurumsal anlamdaki bu belirsizlik ve karmaşa halinden kurtarmak üzere Makbûl/Maktûl İbrahim Paşa'yı Mısır Valiliği'ne atadı. İbrahim Paşa ve beraberindeki Celalzâde Mustafa Çelebi'nin girişimiyle 931/1525 yılında Mısır Kanunnâmesi ilan edildi.[192] Kanunnâme, aşağıdaki fıkrasıyla, vakıfları yolsuzluk çemberine alan usulsüz satım ve istibdal uygulamalarına da meydan okumuştu:

> ''Ve cihât-ı vakıfta haraba müşriftir deyu bazı musakkafat tebdîl suretiyle satılıp nice evkaf bel' ve ketm olunurmuş. Bu dahi emr-i Padişâhî ile ref' olundu. Min ba'd tebdîl evlâdır ve harap olmaya müşriftir deyu vakfa müteallik nesne alınıp satılmaya. Şöyle ki ba'de't-tenbih yine satıldığı zâhir olursa bâyie ve müşteriye siyaset oluna. Ve mâl-i vakıf bel' ve ketm olunmak mazınnesi yerler teftiş olunup zâhir olursa nâzır-ı emvâle arz olunup beylerbeyi marifetinle mahsul-i vakıf tazmin olunduktan sonra kendüye siyaset oluna.''[193]

---

[190] M. D'ohsson, bu metni Hanefi mezhebinin kodu olarak niteler. M. D'ohsson, **Oriental Antiquities, and General View of the Ottoman Customs, Laws, and Ceremonies**, Philadelphia, 1788, s. 3. İbrahim el-Halebî ve *Mülteka'l-ebhur* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kasım Kopuz, ''Reproduction of the Ottoman Legal Knowledge: The Case of Ibrahim Al-Halabi's Multaqa Al-Abhur and Defining the Concept of *Baghy* in Commentarial Writings on It (16th to 18th Centuries),'' **Binghamton University**, New York, 2019, s. 1-267 (Doktora tezi); Şükrü Selim Has, "Mülteka'l-ebhur," **DİA**, C.XXXI, s. 550.

[191] Gamal El-Din El-Shayyal, ''Some Aspects of Intellectual and Social Life in Eighteenth-century Egypt,'' **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 117.

[192] Kaya Şahin, **Empire and Power in the Reign of Süleyman**, New York, Cambridge University Press, 2013, s. 57; Doris Behrens-Abouseif, **Egypt's Adjustment to Ottoman Rule (Institutions, Waqf and Architecture in Cairo: 16th and 17th Centuries**, Leiden, E. J. Brill, 1994, s. 38.

[193] Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI'inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1943. C.I, s. 384. Doris Behrens-Abouseif'in sandığı gibi burada istibdal tamamen yasaklanmamış, muhtemelen kadının gözetimi dışında ve vakfa zarar doğuracak şekilde icra edilenleri yasaklanmıştı. Doris Behrens-Abouseif, **a.g.e.**, s. 148-9.

Görüldüğü gibi bu tarihe kadar pek çok Memlük vakfının istibdal bahanesi olan ‘‘tebdîl evlâdır ve harap olmaya müşriftir’’ argümanı bu kanunla prensipte geçersiz kılınmış ve vakfın kanunsuz alıcı-satıcılarına *siyaset* cezası getirilmişti. Ancak bu kanun, Mısır kadılarını sınırlayıcı herhangi bir hüküm içermiyordu. Muhtemelen muhatap kitlesi de mahkemeye başvurmaksızın vakıflarını istibdal eden nâzırlar ve müşterileri ve belki de bu istibdalleri kayıt altına alan kadılardı. Osmanlı'nın fıkhî doktrininin belirleyici metinleri ise Memlük topraklarını kasıp kavuran istibdal tartışmasına başlangıçta çok fazla müdahil olmadı. Molla Hüsrev, *Dürer*'inde şartsız bir istibdalin ancak mahkeme kararı ile gerçekleştirilebileceğini söylemekle yetindi. Referansı elbette Kâdîhân'dı.[194] *Mültekâ* ise yalnızca istibdal şartının geçerliliğini gündemine aldı.[195] 1526-1534 yılları arasında şeyhülislamlık makamında bulunan İbn Kemal (ö. 940/1534) belli ki kadıları istibdal kararlarında daha sınırlı bir alana hapsetmek istiyordu. Çünkü *hükm-i kâdî ile* ve daha yararlı (*enfa'*) bir bedel karşılığında yapılsa bile, zaruret hali dışında vakıf binaların istibdaline cevaz vermiyordu.[196] Bir önceki ana başlıkta özetlenen Mısır'daki yaygın uygulama ise böyle bir tavır için elbette kabul edilemezdi.

Osmanlı Devleti'nin usulsüz istibdallere karşı Mısır vakıflarını koruyucu tedbirleri bu kanunla sınırlı kalmadı. 934/1527-8 yılında Mısır kadılığına getirilen Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi (ö. 954/1547) ile eski defterler de açıldı. Osmanlı Mısır'a hâkim olduktan sonra buradaki tüm vakıfların nezâreti de Osmanlı-Mısır kadısına tevdi edilmişti.[197] Mısır kadısı hem vakıf mallarını hem de vakıfta hak sahibi olan birey ve grupların haklarını korumakla yükümlüydü. Bu sorumluluğu onu,

---

[194] Molla Hüsrev, **Dürerü'l-hükkâm Şerhu Gurerü'l-ahkâm**, Thk. İlyas Kaplan, Beyrut, Dâr-ı Sâdır, 2018, C.II, s. 185.

[195] İbrahim b. Muhammed b. İbrahim el-Halebî, **Mülteka'l-ebhur**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C.II, s. 576-77. (**Mecmeu'l-enhur** içinde)

[196] Ahmet İnanır, **Şeyhülislam İbn Kemal'in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı'da Hukuki Hayat: Mes'eleler ve Çözümleri**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011, s.169-170. "Mesele: Vakıf ebna olan emlaki enfa'ına istibdal hükm-i kadı ile şer'an caiz midir? el-Cevap: Bila zarure caiz değildir. Seyyid Ahmed bin Mustafa Lâlî Saruhanî, **Mecmau'l-mesâili'ş-şer'iyye fi'l-ulûmi'd-dîniyye**, İSAM Ktp., İsmail E. Erünsal Özel Koleksiyonu, nr. 63897, vr. 133a-b.

[197] Galal H. Nahal, **The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century**, Chicago, Bibliotheca Islamica, 1979, s. 68. Memlük'ten Osmanlı'ya geçiş döneminde Mısır adli teşkilatında yaşanan gelişmeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Abdurrahman Atçıl, ‘‘Memlükler'den Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilât ve Hukuk (922-931/1517-1525),’’ **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:38, 2017, s. 89-121.

vakıfların kayıtlarını inceleme, vakıflara ilişkin çeşitli atamalar yapma, vakıf şartlarına aykırı davranan ya da görevini ihmal eden nâzırları azletme ve vakıfların onarımıyla ilgili kararlar alma hususlarında yetkili kılıyordu.[198] Çivizâde de buradaki görevi sırasında pek çok cami ve medresenin tamirini gerçekleştirmiş, halkın takdirini kazanmıştı.[199] Bununla da kalmamış, hiciv şairlerinin diline düşen Hanefi Başkadı İbnü'ş-Şıhne'nin daha önce aldığı istibdal kararlarını iptal ederek, bu vakıfları eski haline iade etmişti. Görevi sırasında ilginç istibdal vakalarıyla da karşı karşıya kaldı. Bunlardan birinde vakıf bir ev, aynı vakfa ait bir başka ev karşılığında istibdal edilmiş, yani hiçbir bedel ödenmeden ele geçirilmişti.[200] Has talebesi Kınalızâde'nin aktardığı şu sözlerine bakılırsa, bu yaptıkları Çivizâde için bir gurur kaynağıydı:

> ''(Bu) kapıyı kapatmak için Mısır'daki hükümetimde hiçbir istibdale izin vermedim. Rum (diyarında) müftülük yaptığım günlerde de hiçbir istibdalin cevazına fetva vermedim. Kim bir korunun etrafında gezinirse her an içine düşebilir.''[201]

Çivizâde'nin bu tavizsiz koruyucu tavrı Mısır'ı karıştıran şu büyük olayın da fitilini ateşledi.

1.3.1. Osmanlı Mısır'ında Bir İstibdal Vakası: Nureddin et-Trablusî (ö. 942/1535) ve İstibdal Fetvası

Osmanlı hakimiyetindeki Mısır'da Memlük Hanefiliğinin önde gelen isimlerinden fakih Ali b. Yasin Nureddin et-Trablusî'ye vakfın satımının batıl mı yoksa fasit mi olduğuna ilişkin bir soru geldi.[202] Sorunun bağlamı şuydu: Bilinen bir medresenin daha önce istibdal edilen vakıf mekanlarını, beldenin eşrafından birisi, ikinci veya üçüncü alıcısından satın almıştı. Ardından satın aldığı bu mekânları tekrar

---

[198] Doris Behrens-Abouseif, **a.g.e.**, s. 77; Nahal, **a.g.e.**, s. 71; Daniel Crecelius, ''Observations on some religious institutions in Damiette and Faraskur in the eighteenth century,'' **Mamluks and Ottomans**, Ed. David J. Wasserstein, Ami Ayalon, New York, Routledge, 2006, s. 226; M. Khalid Masud, ''Adan al-qâdî,'' **Judicial Practice Institutions and Agents in the Islamic World**, Ed. Boğaç A. Ergene, Boston: Brill, 2009, s. 11.

[199] Mehmet İpşirli, ''Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi,'' **DİA**, C.VIII, s. 348.

[200] Kınalızâde Ali Efendi, **Risale fî isti'câri'l-evkaf ve istibdalihâ**, s. 80 (Yasin Erden, ''İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi,'' **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü**, İstanbul, 2014) (Yüksek lisans tezi)

[201] **A.e.**, s. 100.

[202] Ahmed b. Yunus İbnü'ş-Şelebî, **Fetâvâ İbni'ş-Şelebî**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018, C.II, s. 24. Trablusî aşağıda gelecek açıklamaların tamamını talebelerine bizzat imlâ ettirmiştir. İbnü'ş-Şelebî, **a.g.e.**, C.II, s. 24.

vakfetmiş, Hanefi bir kadı da bu vakfın sıhhat ve lüzumuna hükmetmişti.[203] İşlemin sıhhatini belirleyen kilit nokta, medrese vakfı üzerinde gerçekleştirilen satım/istibdal işleminin mahiyetinde gizli olduğundan Trablusî'ye de burası soruldu. Soru ilk bakışta önemsiz bir detayı sorgular gibiydi. Çünkü hem batıl hem de fasit, akitlere nispet edilen hükümsüzlük müeyyidesinin farklı kategorilerini ifade ediyordu. Dahası belirtilen her iki müeyyide de vakfın satımını yanlışlıyor ve bizatihi akdin kendisi ile mülkiyetin bağlayıcı olarak intikaline prensipte engel teşkil ediyordu. Ancak Hanefi mezhebinin fasit akitlere bağladığı detay sonuçlara bakılırsa soru oldukça önemliydi. Çünkü bu mezhebe göre fasit bir akitle satılan mal, alıcısı tarafından kabzedildiğinde, mülkiyeti alıcısına intikal ediyordu. Bu durumda satılamaz nitelikteki vakıfların satım sözleşmesinin fasit olduğu kabul edilirse, sözleşmeyi takip eden kabzla birlikte vakfın mülkiyeti de devredilmiş olacaktı. İlk işlem batıl olarak nitelendiği takdirde ise zincirin devamındaki tüm satım, vakıf vb. tasarruflar da tamamen geçersiz hale gelecekti. Trablusî'nin de cevabı netti: Vakfın satımı batıl değil fasittir.[204]

Fasit akitlerin ikinci önemli sorunu, kabz sonrasında bile olsa, akdin taraflarca feshinin gerekli görülmesiydi. Çünkü akitte yer alan fesadın giderilmesi (*ref'u'l-fesâd*) Allah hakkı (*hakkullah*) kategorisinde görülüyordu. Trablusî'ye göre ise bu durum alıcı tarafın kabzettiği mal üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunmaması haline ilişkindi. Fasit bir akitle mülk edinilen mal, satım, hibe veya ivazsız temlik gibi işlemlere konu edildiği takdirde, fasit olan bu akit sahih, nafiz ve lazım hale gelecekti. Çünkü malın yeni sahibi üzerinden kul hakkı (*hakkulabd*) kategorisinde yeni bir hak doğacaktı. Allah hakkı ile kul hakkı karşı karşıya geldiğinde, öncelenen ilkesel olarak kul hakkıydı.[205] Yani vakfın satımı fasit olarak nitelendiği takdirde, zincirin ikinci halkasındaki satım işlemi, ilk satım işlemini bağlayıcı hale getiriyordu. Dolayısıyla takip eden satım veya vakıflaştırma biçimindeki tüm tasarruflar da en baştan sahih ve lazımdı. Örnekteki ilk satışı bir veya birden fazla satım akdi ve sonrasındaki vakıflaştırma işlemi takip ettiği için vakfın ilk halkadaki satım veya usulsüz istibdalinin fasitliği, hukuki müeyyide yönüyle artık önemsizleşmişti. Çünkü işlem en

[203] **A.e.**, C.II, s. 26-27.
[204] **A.e.**, C.II, s. 24.
[205] **A.e.**, C.II, s. 26. Çünkü kul ihtiyaç içerisinde iken Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur.

kötü ihtimalle fasitti ve fasit bir satım sözleşmesi/istibdal kabzı takip eden diğer işlemlerle bağlayıcı hale gelmişti. Dolayısıyla örneğimizdeki işlemler zincirinin son halkasında, Hanefi bir kadı tarafından onaylanan vakıf kurma hadisesi, Trablusî'ye göre bütünüyle sahih ve lazım bir işlemdi.

En ilginç nokta ise bu ilk işlemin bir satım mı yoksa istibdal mi olduğu sorunsalının Trablusî için hiçbir şey ifade etmemesiydi. Çünkü Trablusî soruya verdiği yanıtta, açıkça, vakfın doğrudan satımı ile haklı sebep (*müsevvigât-ı şeriyye*) bulunmaksızın *gayri sahih* bir yolla istibdal edilmesini birbirine eşitlemişti. Önümüzdeki çalışma açısından bu önemli bir detaydır. Çünkü usulsüz istibdal kararlarının bozulması hakkındaki doktrine ilginç bir detay kazandırır. Trablusî'ye göre istibdal için haklı sebep, vakfın hiç gelirinin olmaması veya gelirinin çok yetersiz kalması (*fahiş*) gibi durumlardı. Böyle bir haklı sebebe dayanan istibdal, Hanefi mezhebinin *müftâ bih* görüşüne göre zaten sahih ve lazımdı. Haklı sebebe dayanıyorsa, istibdal şartı bulunmayan bir vakfın, vâkıfı veya nâzırı eliyle istibdal edilmesi de ona göre *müftâ bih*e uygundu. Vakfın doğrudan satımı veya hiçbir haklı sebep gösterilmeksizin istibdali ise mezhebin sahih görüşüne *(es-sahîh fi'l-mezheb*) göre fasitti.[206] Peki Trablusî bu çözümünü hangi otorite metinler üzerinden meşrulaştırmıştı?

Hanefi mezhebinin temel metinlerinde, satım akdine konu edilen (x+y) kümesindeki (*safka-i vâhide*) ''x''in satımına uygulanan hükümsüzlük müeyyidesinin ''y''ye sirayeti problematize edilir. ''x'' için satım akdi batıl olduğunda, bu butlan müeyyidesi her ne olursa olsun ''y''ye de sirayet eder. ''x''in satımı fasit olduğunda ise fesat ''y''ye sirayet etmez. Satımı batıl olan ''x'' için hür, leş ve domuz gibi Müslüman nazarında mal olarak kabul edilmeyen şeyler örnek gösterilir. Satımı fasit olan ''x'' için literatürde sıklıkla verilen örnek ise *müdebber-mükâteb-ümmü veled* köleler ile vakıftır. Yani (vakıf+milk) kümesinin satımı halinde, işlem vakıf için fasit, milk için sahih/nafiz/lazımdır. Trablusî'nin *Kenzü'd-dekâik/Hidâye* ve şerhleri gibi Hanefi mezhebinin temel metin ve şerhlerinden hareketle kurduğu denklemin bilineni, yapılan satım akdinin (vakıf+milk) kümesinde yer alan milk için sahih olduğudur. Bu

[206] **A.e.**, C.II, s. 26, 28.

takdirde vakfın satımına en kötü ihtimalle fesat müeyyidesi öngörülmüş olmalıdır.[207] Çünkü vakıf, her ne olursa olsun, *mütekavvim, intifa* edilebilir ve telef edilmesi halinde tazmini gereken *muhterem* bir maldır.[208] Dolayısıyla satımına butlan müeyyidesinin iliştirilmesi mümkün değildir.

Trablusî kendinden o kadar emindi ki, mesele önüne getirilen *veliyyü'l-emr*in bu son vakfı her türlü saldırıdan koruması gerektiğini ve bu yolla büyük bir sevap elde edeceğini, bunu yapmaktan sakınırsa da dünya ve ahirette Allah'ı kendisinin hasmı kılacak büyük bir günah işlemiş olacağını söylüyordu.[209] Peki istibdal kapısına adeta kilit olan Çivizâde, Mısır'ın kadısı olarak bu fetva karşısında nasıl bir tavır almıştı? Çivizâde hem Mısır bölgesinde çokça sevilen hem de Rum diyarında saygın bir mevki edinmiş etkili ve başarılı bir Osmanlı hukukçusuydu. Nureddin et-Trablusî ise Yavuz Sultan Selim zamanında Mısır Hanefi başkadısı olmuş, Çivizâde kendisini azledene kadar da bu görevini sürdürmüştü.[210] Azledildikten sonra evinde münzevi bir hayat yaşamayı tercih eden Trablusî, ifta ve tedris faaliyetlerini de evinden yürütüyordu.[211] Muhtemelen katline ferman çıkarttıran bu fetvayı da evinde yürüttüğü ilmi faaliyetler sırasında talebelerine yazdırmıştı.[212] Fetvanın ardından Mısır'da büyük bir fırtına koptu.[213] Nihayet Mısır kadısı Çivizâde ve ekibi, Trablusi hakkında Sultan Süleyman'a şikayette bulundular.[214]

Mısır'ın önde gelen Hanefi ulemasından Ahmed b. Yunus İbnü'ş-Şelebî (ö. 947/1540) arkadaşı Trablusî'yi bu süreçte yalnız bırakmadı. Trablusî'nin fetva metni üzerine bizzat kaleme aldığı satırlarda, Hanefi mezhebinin sahih kavline göre vakfın

---

[207] **A.e.**, C.II, s. 25-26.
[208] **A.e.**, C.II, s. 25.
[209] **A.e.**, C.II, s. 27.
[210] İbn İyas, **Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 253-254. Hatta kadılığı sırasında Abdülber İbnü'ş-Şıhne'nin aldığı bir kararı bozunca diğer üç mezhep kadısı tarafından talebesi olduğu bir kimsenin hükmünü bozduğu için kınanmış, bu defa kararından dönerek, hocasının kararını yürürlükte bıraktığını söyleyince, bu defa aldığı bir kararı çabucak bozması büyük bir eksiklik ve hata olarak görülmüştü. **A.e.**
[211] Necmeddin Muhammed b. Muhammed el-Gazzî, **el-Kevâkibü's-sâire bi-ayâni'l-mieti'l-âşire**, Beyrut, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C.II, s. 212.
[212] Şürünbülâlî, Hasan b. Ammâr, **Hüsâmü'l-hükkâmi'l-muhakkikîn li saddi'l-büğâti'l-mu'tedîne an evkâfi'l-müslimîn**, C.II, s. 268. (**Mecmûu resâili'l-Allâme eş-Şürünbülâlî**, Thk. Ahmed Fevvâz el-Humeyyir vd., İstanbul, Dâru'l-Lübâb, 2017)
[213] İbnü'ş-Şelebî, **a.g.e.**, C.II, s. 26.
[214] Gazzî, **a.g.e.**, C.II, s. 212. Dönemin tarihçisi Şa'râvî'ye bakılırsa, bu grup Trablusî'yi işlemediği bir suçla itham etmişti. **A.e**.

satımının batıl değil fasit olduğunu ve Trablusî ile aynı kanaati taşıdığını söyledi.[215] Hatta Çivizâde'ye hitâben de bir yazı kaleme alarak, butlan görüşü için Ebu'l-Leys Semerkandî ve takipçilerini, fesat görüşü için de Hâfizüddin en-Nesefî ve takipçilerini temsili isimler olarak seçmiş, Hanefi meşayihinin pek çoğunun tercih ettiğini özellikle vurguladığı fesat görüşünü de mezhebin sahihi (*hüve's-sahîh mine'l-mezheb*) olarak nitelemişti.[216] Yalnızca İbnü'ş-Şelebî değil, Mısırlı çağdaşı Eminüddin b. Abdül'âl de onunla aynı fikirdeydi.[217] Ancak bu destek, Trablusî aleyhine baş gösteren *mihne*ye engel olamadı.[218] Sultan Süleyman'ın fermanı da bu *mihne*nin başlangıcından üç gün sonra, Trablusî'nin öldüğü gün ve ancak defni sonrasında buraya ulaşmıştı. Sultan onun *katl*ine veya *nefy*ine ferman yollamış, fakat Trablusî çoktan vefat etmiş olduğu için ceza infaz edilememişti. Şa'râvî bunu Trablusî'nin kerameti olarak görüyordu.[219] Mısır kadısı Çivizâde onun cenaze namazını kıldırmayı reddetmiş, ancak Şam Emevi Camii'nde bile Trablusî için gıyâbî cenaze namazı kılınmıştı.[220]

Çivizâde ve ekibinin Trablusî'yi fetvası dışında neyle itham ettikleri henüz bilinmiyor. Ancak şu bir gerçek ki, Trablusî bu fetvasıyla Mısır Kanunnamesi'nin yukarıda alıntılanan maddesine aykırı tasarrufların önünü açıyordu. Çünkü bu fetva, vakıf nâzırları eliyle ve hiçbir haklı sebep bulunmaksızın yapılan istibdalleri/doğrudan satımları hukuken tanıyor, diğer bir ifadeyle sultanın *siyaset* cezasını öngördüğü bir suçu yasal ve fıkhî kılmak istiyordu. Yine de bir alimin fıkhî bir meseledeki görüşü dolayısıyla böyle bir saldırıya maruz bırakılması çağdaşı bazı alimleri rahatsız etmişti. Mesela Şa'râvî onun sadece kendisine göre *râcih* olan kavil ne ise ona göre fetva verdiğini söylüyordu.[221] Asrın Mısır'daki en büyük Hanefi fakihi ve aynı zamanda hem İbnü'ş-Şelebî'nin hem de Eminüddin b. Abdül'âl'in talebesi olan[222] Zeynüddin İbn Nüceym (ö. 970/1563) de bu duruma çok öfkelenmişti. İlim ve amel sahibi

[215] İbnü'ş-Şelebî, **a.g.e.**, C.II, s. 28.
[216] **A.e.**, C.II, s. 128; Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî, **Hüsâmü'l-hükkâmi'l-muhikkîn li-saddi'l-büğâti'l-mu'tedîn**, C.II, 275-76. (**Mecmû-u resâili'l-allâmeti'ş-Şürünbülâlî**, İstanbul, Lubab Yazma Eserleri İhya ve İlmi Araştırma Yay., 2017)
[217] Ahmed b. Eminüddin b. Abdül'âl, **Risale fi cevâzi istibdali'l-vakf me'a muhâlefeti şarti'l-vâkıf**, Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 2199Y, vr. 6a.
[218] Demîrî, **a.g.e,**, s. 228.
[219] Gazzî, **a.g.e**, C.II, s. 212.
[220] **A.e.**
[221] **A.e.**
[222] Ahmet Özel, ''İbn Nüceym, Zeynüddin,'' **DİA**, C.XX, s. 236.

kadıların verdikleri hükümlerin iptalden *masûn* olduğunu, cezalandırılamayacaklarını ve hükümlerinin istikamete (*sedâd*) hamledilmesi gerektiğini aktardığı satırlarda, *''O halde nasıl olur da Şeyhu'l-meşâyihi'l-İslam et-Trablusî bu özellikleri icma ile taşırken cezalandırılabilir!''* diye yakınmıştı. Gerçi İbn Nüceym'in kafası bu konuda oldukça karışıktı.[223]

Hatta hocası İbnü'ş-Şelebî'nin diğer fetvalarına bakıldığında onun da tutarlı bir çizgiye sahip olmadığı anlaşılıyordu. Çünkü fetvalarında pek çok istibdal kararı için açıkça butlan müeyyidesini öngörmüştü. Trablusî olayından yaklaşık on yıl önce, İbnü'ş-Şelebî'ye şöyle bir soru gelmişti: Bir Mısır melikinin medreseye tahsis ettiği bir vakıf, nâzırı eliyle istibdal edilmiş, ardından istibdalin haklı bir sebebe (*müsevviğ-i şer'î*) dayandığı huzurunda ispat edilen Hanefi bir kadı, işlemin sıhhatine hükmetmişti. Ancak daha sonra başka bir Hanefi kadı huzurunda, bu haklı sebebin asılsız olduğu ispatlanmıştı. İbnü'ş-Şelebî, hissî verilerin ilk şahit grubunu yalanladığı bu durumda, alınan istibdal kararının batıl olduğunu, istibdal kararını takip eden satım ve vakıflaştırma gibi işlemlerin de buna bağlı olarak batıl olacağını savundu. Hatta adeta Trablusî'nin cümlelerini tersten söyleyerek, mesele kendisine intikal ettirilen *veliyyü'l-emr*in vakfı ilk haline iade etmesi gerektiğini ve bu yolla büyük bir sevap kazanacağını söyledi.[224] İbnü'ş-Şelebî'nin başka fetvaları da vardı. Bunlardan birinde vakfın kıymetinin altında bir bedel karşılığında istibdalini batıl olarak niteliyordu.[225]

---

[223] İbn Nüceym, **Suretü bey'i'l-vakfi lâ alâ vechi'l-istibdal**, s. 347 (**Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye**, Thk. Muhammed Ahmed Serâc, Ali Cumua Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 2006). Çünkü İbn Nüceym, Hanefi mezhebi içerisinde böyle bir hükmün yeri olmasa bile, bu defa Ahmed b. Hanbel'in vakfın satımının cevazı yönündeki görüşünün meseleyi *ictihâdî* kıldığını ve bundan dolayı, Hanefi bir kadının bile cevaz hükmünün *nafiz* olması gerektiğini savunuyordu. İbn Nüceym, **Mekâtîbü'l-evkâf ve butlânühâ**, s. 275 (**Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye**, Thk. Muhammed Ahmed Serâc, Ali Cumua Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 2006). İbn Nüceym'in kafasının biraz karışık olduğunu fetva eserindeki şu soru ve yanıt da haklı çıkarır. Soru: Bir adam bir akara sahip olur, sonra başkasına satar, alıcısı da başkasına satar ve bu hal üzere yıllar geçer, sonra ilk satıcı satımdan önce akarın vakfedildiğine şahitlik eden vakfiye hücceti (*mektub-i şer'î*) izhar ederse bu dava dinlenip beyyine kabul edilir mi? Sabit olduğunda satım batıl olur mu olmaz mı? Cevap: Evet dava dinlenir ve beyyine kabul edilir. Sabit olursa satım batıl olur. İbn Nüceym, **el-Fetâvâ'z-Zeyniyye**, Thk. Said b. Salim el-Gâmidî, Riyad, Daru Künûzi İşbiliya, 2011, s. 225.

[224] İbnü'ş-Şelebî, **a.g.e.**, C.I, s. 273-6. Bu fetvalarından birinde, defalarca el değiştirdikten sonra ortaya çıkan bir belge ile vakfiyeti kanıtlanan bir malı daha önce konu edinen satım sözleşmelerinin tamamının batıl ve mülga olacağını söyler. **A.e.**, C.I, s. 248-9. Diğer bir fetvada da istibdale teşebbüsü azil sebebi sayan şarta rağmen istibdalin nâzır eliyle yapılmasını, vakfın iddia edilenin aksine hala kullanılabilir durumda olmasını ve istibdalin gabn-i fâhişle kıymetinin altında bir bedel karşılığında yapılmasını butlan sebepleri arasında sayar. **A.e.**, C.II, s. 266-68.

[225] **A.e.**, C.I, s. 276-7.

Vakfiyesinde istibdali yasaklanan bir vakfın, mahkeme kararı alınarak da olsa haklı sebebe dayanmayan istibdalinin batıl olacağını da söyledi.[226] Hatta ona göre istibdali yasaklayıcı bir şart taşımayan bir vakfın nâzırı eliyle yapılan istibdali -daha sonra Hanefi bir kadı tarafından sıhhatine hükmedilse bile- kesinlikle batıldı.[227] İbnü'ş-Şelebî'nin bu çizgisi vakfın doğrudan satımını dahi fasit olarak niteleyen Trablusî'den oldukça farklıdır. Zaten ortadaki bu çelişki yıllar sonra Şürünbülâlî'nin de gözünden kaçmayacaktır.[228]

Trablusî bu desteği almıştı ama Mısır'da onu tek suçlayan Çivizâde ve ekibi de değildi. Mısırlı Hanefi fakih İbn Gânim Nureddin Ali b. Muhammed el-Makdisî (ö. 1004/1596) de onu suçlayanlar arasındaydı. Onun da öğrencisi Hasan eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) ise Trablusî'yi en şiddetli eleştiren kişiydi. Olaydan yıllar sonra oldukça sert bir dille kaleme aldığı risalesinde *''takdir kalemi''*nin yazdığının Trablusi'nin başına geldiğini söyleyerek olanları hak ettiğini bile ima etti.[229] *Zelle-i azîme* olarak nitelediği bu fetvanın verdiği zararın çok uzun bir süre devam ettiğini, kötü niyetli ve zalim pek çok kişinin Trablusî ve İbnü'ş-Şelebî'nin verdiği bu fetvalara dayanarak mamur haldeki vakıfları haklı bir sebep bulunmaksızın sattıklarını anlattı. Bu kimselerin eleştiriler karşısındaki savunu cümleleri ise *''Başkadı Nureddin et-Trablusî şöyle fetva verdi, Şeyhulislam Ahmed b. Yunus eş-Şelebî de onun gibi böyle fetva verdi''* idi.[230] Şürünbülâlî tüm bu olan biteni şöyle özetledi:

> ''Vakfın satımının butlanı konusunda herhangi bir rivayet ihtilafı yoktur. Zeylaî'nin kullandığı ifade onuncu asır başları ve civarında yaşayan bazı müftülerin zihninde şüphe uyandırınca, ihtilafın vakfın satımında olduğunu zannettiler ve ilgili

[226] **A.e.**, C.I, s. 278-9.
[227] **A.e.**, C.I, s. 279.
[228] Şürünbülâlî, **a.g.e.**, C.II, s. 268-70. İlginçtir ki aynı çelişki bir oranda diğer Trablusî destekçisi Eminüddin b. Abdül'âl için de geçerlidir. Bir fetvasında mahkeme huzurunda faydasızlaştığı (*lâ yüntefa'*) sabit olduktan sonra alınan izinle yine nâzırı tarafından istibdal edilen vakıf arazinin, ikinci nâzırı tarafından aslında faydası sürdüğü sırada istibdal edildiği kanıtlandığı takdirde, istibdal kararının butlanına hükmedilebileceğini savunur. Vakıf nâzırlarının yalnızca yetkilendirici şart varken istibdali icra edebileceklerini de ayrıca ekler. Eminüddin Muhammed b. Abdül'âl, **Fetâvâ Eminüddin**, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 574, vr. 82a-b. Bir fetvasında istibdale teşebbüsü azil sebebi sayan şarta rağmen herhangi bir *müsevviğ-i şer'î*ye dayandırılmayan bir istibdale *iltifat* edilmeyeceğini ve vakfın derhal iadesinin gerektiğini açıkça söyler. Hatta *müsevviğ-i şer'î*ye dayandırılsa bile istibdale yalnızca kadının yetkili olduğunu açıkça belirtir. Halbuki Trablusî, aynen burada olduğu gibi, nâzır eliyle icra edilip daha sonra Hanefi bir kadıya tescil ettirilen istibdale varlık hakkı tanımıştır. Ancak burada kullandığı "sahih değildir" ifadesi ve istibdal üzerine satım veya vakıflaştırma gibi ikinci bir işlemin gerçekleştirilmemiş olması tam bir çelişkiden bahsetmeyi zorlaştırır. **A.e.**, vr. 63b.
[229] Şürünbülâlî, **a.g.e.**, C.II, s. 282.
[230] **A.e.**, C.II, s. 283.

> rivayeti vakfın fesadı ve butlanından bahsediyormuş gibi anladılar. Dahası vakfın satımının fasit olduğunu söyleyen rivayeti *esah* olarak niteleddiler. Bu anlayış üzerine de vakfın temellük edilebilirliğini ve zikredilen satın almaya bağlı olarak da vakfiyetin butlanını bina ettiler. (Trablusî'nin) yüksek makamı ve şöhreti dolayısıyla, bu konuda onu taklit ederek peşinden gidenler oldu. Bu kimseler, Trablusî'nin kendi fetvasını doğruladığını zannettiği, ancak esasında kendi anlayışına açıkça zıt olan nakilleri incelemediler. Bu nedenle pek çok mamur vakıf zayi oldu. Kadılar yalnızca bu fetvaya dayandı, hatta hem kendisi ve hem de alıcı kişinin hücceti olarak satım vesikasına bu fetvayı yazıp sicile de kaydettiler. Bu müftüden (Trablusî) sonra gelenler, ilgili hükmün tahkikini yapıp bu batıl fetvaya itiraz edenlerin sözlerine aldırış etmediler. Çünkü bu, kanunsuzca mal ve rüşvet elde etme amaçlarına ters düşüyordu.''[231]

Bu tartışmanın Çivizâde gibi güçlü bir ismin hem de Osmanlı sultanını arkasına alarak yaptığı müdahaleyle sonlandığı ve muhalif grupların bütünüyle bertaraf edildiği zannedilmemelidir. Çünkü politik bazı yönleri olsa da en nihayetinde bu doktrinel bir meseledir ve tartışmayı bitirecek olan da sürdürecek olan da yalnızca fukahadır. Nitekim kısa bir süre sonra yaşanan benzeri bir hadiseyle aynı tartışma bu defa İstanbul'da yeniden alevlenecektir. Değirmen vakası olarak bilinen bu meşhur davada, Osmanlı'nın en etkili vezirleri olan Rüştem Paşa ile Davud Paşa karşı karşıya gelecektir. Büyük şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin kanaati Rüstem Paşa'nın elini güçlendirirken, dönemin önde gelen fakihlerinden Sabık Anadolu Kazaskeri Ma'lûl Emir'in görüşü ise Davud Paşa'yı haklı çıkaracaktır. Nihayet dava İstanbul ulemasının neredeyse tamamının dahil olduğu belki de asrın en büyük fıkıh tartışmalarından birisi haline gelecektir. Ancak Mısır'dakinin aksine bu davada esas meselenin vakfın istibdalinden çok doğrudan satımı olması ve hatta vakfın satımının da vakfa ilave milkin satımına uygulanacak hükümsüzlük müeyyidesinin tespiti noktasında tâlî olarak incelenmesi dolayısıyla, bu meşhur dava çalışma dışında bırakılmıştır.[232]

---

[231] **A.e.**, C.II, s. 265-6.

[232] Değirmen vakası ile ilgili bugüne kadarki en detaylı çalışma Mehmet Gel tarafından yapılmıştır. İlgili makaleler için bkz. Mehmet Gel, ''Kanûnî Devrinde Vüzerâ Gölgesinde "Vakfa İlâve Mülkün Satışı" Üzerine Bir Hukukî Tartışma: "Da'vâ-yı Âsiyâb," **Belleten**, C.LXXVII, No:280, 2013, s. 927-953; ''Bir Osmanlı Âlimi Olarak Taşköprülüzâde'nin Siyasetle İmtihanı: Da'vâ-yı Âsiyâb (Değirmen Vak'ası) Örneği,'' **Taşköprülüzâde'de Dil, Ahlâk ve Siyaset**, Ed. İhsan Fazlıoğlu, Halil İbrahim Üçer, İstanbul, İlem Yay., 2020, s. 275-306. Bu çalışmanın yazarı tarafından, İstanbul'un ve Mısır'ın önde gelen fukahasınca değirmen davası hakkında telif edilen onu aşkın risale detaylı olarak incelenip yakın zamanda bir makale kaleme alınmıştır. Makale halen yayıma hazırlık aşamasındadır.

1.3.2. Kadıların İstibdal Konusunda *Emr-i Sultânî* ile Sınırlandırılması

Kadıların istibdal kararı alma sürecinde etkin bir denetime tabi tutulmaması asırlardır pek çok problem doğurdu. Vakıf kurucularının istibdali yasaklayıcı şartlarıyla otonom bir denetim sağlama girişimi de Hanefi fukaha tarafından bu şartın etkisiz kılınmasıyla sonuçsuz kaldı. Ancak vâkıflar yine de vakfiyelerine bu şartı derç etmeyi bırakmadılar. Bunlardan birisi de 1527 tarihli vakfiyesinde vakfının satım ve istibdalini yasaklayan Ayas Paşa idi.[233] Bu tip şartların etkili veya etkisiz kılınması, davayı gören kadının inisiyatifindeydi. İstibdale karar sürecinde, işlemin vakfa objektif faydasını sayısal verilerle ortaya koyan bilirkişiler de yine mahkeme tarafından atandığı için etkin bir dış denetim sunmaktan uzaktı. Vakıf mütevellileri ve lehtarlarının girişimiyle tekrar mahkemeye taşınan usulsüz istibdal vakalarından sonuç almak ise çetrefilli bir mücadeleyi gerektiriyordu. Ancak Çivizâde gibi güçlü ve kararlı bir figürün süreçte rol almasıyla belli sonuçlar alınabiliyordu. Durum bu iken Buhara'nın büyük müftüsü Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Kuhistânî (ö. 962/1555), Buhara'nın ''sultanü'l-ulema''sı Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) yukarıda da geçen şu ifadelerini eserinde alıntıladı:

> ''Vakıf arazinin, gelir açısından zayıfladığı durumlarda (*zaaf*), şart koşulmamış olsa da istibdali caizdir. Ancak biz bununla fetva vermiyoruz. Çünkü şartsız istibdal uygulamalarında sayısız suistimale (*fesat*) şahit olduk. Zalim kadılar istibdali Müslüman vakıflarının pek çoğunu ortadan kaldırmak (*iptal*) için hile edindiler ve yapacaklarını yaptılar.''[234]

Kuhistânî bu alıntının hemen peşi sıra da şunları söyledi:

> ''Bunlar onun zamanında olanlardı ki o ne güzel bir zamandı. Ancak buna rağmen şikâyet ediyor. Bizim zamanımızda ise vakıflardan eser kalmadı…Bu nedenle Allah'tan bundan sonrası için bir **emir** ihdas etmesini diliyoruz.''[235]

Maverâünnehir'in önde gelen fetva mercilerinden Buhara müftüsü Kuhistânî, Moğol istilasına çok yakından tanıklık eden bir ailenin üyesi olan Sadrüşşerîa'nın

---

[233] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil, s. 581.
[234] Sadrüşşerîa, **a.g.e.**, C.I, s. 425-426.
[235] Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Horasani el-Kuhistânî, **Kuhistânî fi'l-fıkh**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 242, vr. 334a; **Câmiu rumûzi'r-rivâye fî Şerhi Muhtasari'l-Vikâye**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, C.III, s. 609; Haskefî, **ed-Dürrü'l-müntekâ fî şerhi'l-Mültekâ**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C.II, s. 578.

zamanın kötü gidişatına haklı olarak yaptığı vurguya şaşırmıştı. Belki zamandaki kötüye gidişi sürekli artan önü alınamaz bir olgu olarak görmesinden, belki de Şah İsmail'in Şiileştirme faaliyetlerinden kaçarak Buhara'ya sığınan sünni bir alim olarak bunları söylüyordu.[236] Ancak alıntıdaki asıl dikkat çeken nokta alimlerin *fesâdü'z-zaman* algıları değil, Kuhistânî'nin yaptığı "emir" çağrısıydı. Bu çağrı, asırlardır vakıfların yok olmasına sebep olan istibdale bir müdahale çağrısıydı.

16. yüzyıl Osmanlı pratiği hukukun belli açmazlarına çözüm üretmek adına bu müdahaleyi mümkün kılan etkin bir mekanizmayı devreye sokmuştu: *emr-i sultân.* Osmanlı siyasi ve hukuki yapısı fetva-ferman arasında üç tip ilişki kurdu. Fetva fermanı teyit edebilirdi. Bunun Osmanlı tarihinde belki yüzlerce örneği vardı. Fetva fermana sınırlama getirebilirdi. Ebussuud'un *''Na-meşru olan nesneye emr-i sultânî olmaz''* çıkışı bu ilişki tipinin sloganik ifadesiydi.[237] Hatta benzeri bir ifadeyi Ayasofya evkafı ile ilgili bir anlaşmazlık sırasında da kullanmış, muhalifinin getirdiği fermanı *''Emr-i sultânî ile na-meşru olan nesne meşru olmaz. Haram olan nesne helal olmak yoktur…''* diyerek reddetmişti.[238] Fetva-ferman arası bir diğer ilişki biçimi, fermanın fetvaya sınırlama getirmesiydi.[239] Zaten fetva ve kaza sahası, kadı ve müftüleri *esah* kaville amele mecbur tutan beratlar üzerinden belli bir sınırlamaya tabi tutulmuştu. Ancak bu sınırlamanın yetersiz kaldığı veya Hanefi mezhebinin *esah* kavlinden hatta Hanefi mezhebinin bizzat kendisinden vazgeçmeyi gerektiren bazı hususlarda, muhtemelen üst düzey ilmiye sınıfı ile yürütülen müzakere sonrasında şeyhülislamın sultana arz ettiği belli fetvalar, yürürlüğe giren fermanla hukuken bağlayıcı hale getiriliyordu. Bunun tipik örneği Ebussuud Efendi tarafından farklı zamanlarda Sultan Süleyman'a arz edilen ve her birine emredici olma özelliği kazandırmak adına *emr-i sultân* iliştirilen fetva derlemesi *Maruzat* idi. *Maruzat* bir anlamda fetvanın kanunlaşmasının örneğiydi. Bu, fetva ve kaza sahasındaki sınırlamanın yine bir fetvanın fermanla teyidi üzerinden yapıldığı anlamına geliyordu. Çoğunlukla *esah* kavli devre dışı bırakarak hukuk uygulayıcılarını *zayıf* kaville amele

[236] Ahmet Yaman, "Kuhistânî," **DİA**, C.XXVI, s. 348.
[237] Mehmet İpşirli, ''Osmanlı Fetvaları Üzerine Değerlendirmeler ve Bazı Örnekler,'' **Osmanlı Hukukunda Fetva**, Ed. Süleyman Kaya vd., İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 163-65.
[238] **Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları**, Haz. Ahmed Akgündüz, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018, s. 22.
[239] İpşirli, **a.g.m.**, s. 164.

mecbur tutan *Maruzat*'ın hukuka farklı biçimde müdahaleleri söz konusuydu. İstibdal kurumu bunun ilginç bir örneğidir.

Tesadüf budur ki, Kuhistânî'nin eserini kaleme alışından (941/1534) -Haskefî'nin hesabıyla- yalnızca on yıl sonra,[240] bu sırada henüz Rumeli kazaskeri olan Ebussuud Efendi'nin önerisi üzerine, istibdale karar verme yetkisini kadılardan alarak sultanın iznine bağlayan şu *emr-i şerîf/sultânî* sâdır oldu:

> ''Vakıf akarın bey' u istibdâline müsevviğât-ı şer'iye mevcûde iken bey' u istibdâl eylemekten kudâtı men için *emr-i şerîf* vârid olmuş mudur? el-Cevâb: İhdâ ve hamsîn ve tis'i mie (951/1544-5) tarihinde vârid olmuştur. *İzn-i sultânî* ile amel olunmak ferman olunmuştur.''[241]

Daha da ilginç olan bu *emr-i sultânî*nin Hanefi doktrininden kendisine seçtiği referansın Kuhistânî'nin tam da Şadrüşşerîa'dan alıntıladığı ifadeler olmasıydı. Hem Timurtâşî'nin (ö. 1004/1595) *Tenvîrü'l-ebsâr*'ına hem de Halebî'nin *Mültekâ*'sına yazdığı şerhleriyle Osmanlı dönemine damgasını vuran en önemli hukuk metinlerini şerh etmiş olan Şam müftüsü Alâüddîn Muhammed b. Alî el-Haskefî (ö. 1088/1677),[242] Kuhistânî'nin ölümünden yaklaşık bir asır sonra bu yaşananları şöyle değerlendirdi:

> ''(Kuhistânî'nin) duası bereketiyle -Müftü Ebussuud'un ifade ettiği gibi- Sadrüşşerîa'nın tercihini takiple istibdali tamamen yasaklayıp sultanın izniyle –*Allah onun yardımcısı olsun*- yapılmasını emreden bir *emr-i şerîf-i sultân* hâdis oldu. Bu olay 951 yılında gerçekleşti.''[243]

Kuhistânî ''emir'' kelimesini kullanırken belki de zihninde böyle bir şey yoktu. Nitekim şârihi Fahreddin Efendi buradaki ''emir'' kelimesini ''şeriatı terviç edip münderis vakıfları ihya eden'' şeklinde nitelemişti.[244] Ancak Haskefî'nin nazarında onun duayla beklediği emir, istibdal *emr-i sultânî*si idi. Bu ferman ile istibdal kararı alma konusunda kadıları mutlak yetkili kılan Hanefi doktrinine, sultan ile kadılar arasındaki vekalet ilişkisine dayanan bir müdahalede bulunuldu. Böylece daha

---

[240] Haskefî, **a.g.e.**, C.II, s. 578. Haskefî Kuhistânî'nin kitabını temize çekmesiyle (tebyiz) emrin ihdası arasında on yıl olduğunu ve bunu Kuhistânî'nin kendi hattıyla düştüğü 941 tarihinden çıkardığını söyler. **A.e.**

[241] Ebussuud, **Ma'rûzât**, s. 115-116.

[242] Ahmet Özel, "Haskefî," **DİA**, C.XVI, s. 387-88.

[243] Haskefî, **a.g.e.**, C.II, s. 578.

[244] Fahreddin b. İbrahim Efendi el-Kazânî el-Buhârî, **Gavvâsu'l-bahreyn fî mîzâni'ş-şerheyn**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1971, C.III, s. 609. (*Câmiu rumûz* içinde)

öncesinde Memlük Hanefilerince üretilen ‘‘kâdi’l-cenne’’ olma şartı gibi fiiliyatta karşılığı olmayan sınırlama denemeleri, Osmanlı döneminde fiilen gerçekleşmiş oldu. Artık kadılar, akar niteliğindeki vakıfları ilgilendiren istibdal kararlarını tek başlarına alamayacaklardı. Hanefi mezhebinin *esah kavl*ini takiple haklı sebeplere dayansalar bile karara yetkili değillerdi. Önlerine gelen her bir istibdal talebinin sultana arzından sonra kendilerine verilen özel bir izinle ancak istibdal kararını verebileceklerdi. Hatta dava sürecinde vakıf ve bedeli üzerinde araştırma yaparak mahkemeye kıymet takdir raporu sunan bilirkişiler de saraya bağlı hassa mimarları arasından seçilecekti. Böylece istibdal davalarının merkezi denetimi objektif kişiler ve rasyonel veriler üzerinden daha da etkin kılınacaktı. Ebussuud Efendi’nin de bir fetvasında işaret ettiği gibi bu *emr-i sultân* elbette geriye yürümeyecekti, ancak 951/1544-5 yılından itibaren sultanın izni olmadan alınan hiçbir istibdal kararı sahih olmayacaktı.[245]

İstibdal süreci artık şu örnekteki gibi ilerliyordu: Hasan b. Yusuf adlı bir kimse, İstanbul’un Akbıyık Mahallesi’nde bulunan evinin *sükna*sını, önce kendisi sonra sırasıyla eşi Şirin ile kız kardeşi Esma’ya, evladına ve evlad-ı evladına, nesli kesildiği takdirde ise Medine-i Münevvere fakirlerine vakfetmişti. Halihazırda bu evde evladından Ömer Bey oturuyordu. 1612 yılında evin mutasarrıfı Ömer Bey ve Medine-i Münevvere Evkafı mütevellisi olan Babüssaade Ağası Hacı Hasan Bey birlikte mahkemeye başvuruda bulunarak bu evin Veziriazam Nasuh Paşa’nın kethüdası Hüseyin Ağa’ya ait bir evle istibdali isteminde bulundular. Mahkeme, öncelikle, Mimarbaşı Mehmed Ağa ile inşaattan anlayan bir grup Müslümanın içinde bulunduğu bir keşif heyeti oluşturdu. Bu heyet, arsa yüzölçümlerinin belirlenmesi, arsa+bina kıymetlerinin tespiti ve günlük kira bedellerinin takdiri için her iki evde de incelemede bulundu. Bu inceleme neticesinde, vakıf evin arsa yüzölçümünün 680 zira, bina ve arsasının toplam kıymetinin 40000 akçe ve *ecr-i misl*inin ise günlük 2 akçe olduğu ortaya çıktı. Aynı heyet, Hüseyin Ağa’ya ait mülk evin arsa yüzölçümünü 731 zira, bina ve arsa kıymetini 80000 akçe ve *ecr-i misl*ini ise günlük 5 akçe olarak raporladı. Ardından mahkeme tarafından, tarafların istibdal talebini ve keşif heyetinin istibdalin

[245] Ebussuud Efendi, **Resâilü’l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1115, vr. 197b. Mesele: Emr-i sultânîsiz vakfın istibdali sahih olur mu? Cevab: İhdâ ve hamsîn ve tis‘i-mie tarihinden beride istibdal olundu ise olmaz. **A.e.**

vakfın menfaatine olduğunu sayısal verilerle gösteren raporu ile mahkeme huzurundaki şahitliklerini ortaya koyan bir ilam kaleme alındı. Sonraki adımda vakıf evin *haraba müşrif* olduğu ve istibdalin vakıf için daha yararlı olduğu gerekçe gösterilerek *izn-i hümâyûnun sudûru* için arzda bulunuldu. *İstibdal oluna deyu fermân-ı âlîyi müştemil emr-i şerîfin* mahkemeye ulaştırılması üzerine, vakfın mutasarrıfı Ömer Bey ve mütevelli Hacı Hasan Bey, Hüseyin Ağa'ya ait ev ile vakıf evi istibdal edip teslim ve tesellümde bulundular. Kadı da icra edilen istibdalin sıhhati yönünde karar alıp ilgili hücceti kaleme aldı.[246] Böylece istibdalin karar süreci tamamlanmış oldu.

951/1544-5 tarihli istibdal fermanı ilk bakışta, yalnızca, istibdalin sıkı bir denetime tabi tutularak, uygulama alanının daraltılmasına hizmet eder gibi görünür. Ancak mesele bu kadar basit değildir. Her bir istibdal kararının, ilgili talebin yazılan ilamla sultana arzı sonrasında gelen özel izinle alınması, kadıların, Hanefi mezhebinin yalnızca *râcih* değil *mercuh* kavli ekseninde de karar almasını mümkün kılıyordu. Çünkü kadıları *esah* kaville amele mecbur tutan genel yetkilendirme kuralından sultanın izniyle istisna yapılabiliyordu. Yani sultan bir nevi kendi kıyasında istihsan yapabilirdi. Bunun yansımasını istibdal hüccetlerinde de görmek mümkündür. Vakıf bir evin istibdali için kaleme alınan hüccetteki ''*esah kavl olmadığı takdirde hâkim emr-i şerîf-i celîlü'l-kadr ile istibdal edicek nakzına mecal yokdur''* ifadesi bu yorumu haklı çıkarır.[247]

Hanefi mezhebinin ihtilaf alanına giren istibdal kararının bozulmasını engellemek için de iki rüculu bir hüccet yazım sistemi benimsendi. 17. yüzyılda artık standart bir forma kavuşan bu hüccetlerde, istibdalin sıhhati yönünde alınan karar sonrasında, vâkıf/mütevelli veya vakfın alıcısı mezhebi bir argümanla rücu ve vakfın/mülkün iadesi talebinde bulunur. Böylece istibdal davası, hasımsız görülen sıradan bir satışa izin davası olmaktan çıkarılarak çekişmeli bir davaya dönüştürülmüş olur. Rücu sırasında kullanılan argümanlar, vakfiyede istibdal şart koşulmadığı takdirde İmam Muhammed'in mutlak olarak Ebu Yusuf'un ise bir rivayette istibdalin

[246] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil, s. 125.
[247] Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil, s. 234. Emr-i sultânın mahkeme kararının nakzını engellediğini ifade eden diğer istibdal hüccetleri için bkz. VGMA, Defter no: 638, s. 279, 285-86.

sahih olmayacağı görüşünde olması,[248] *Hülâsa* adlı eserde geçtiği üzere İmâm Zahîrüddîn'in önceleri istibdalin cevazı yönünde fetva verirken sonra bu görüşünden rücu etmesi, İmam Muhammed nezdinde vakfiyedeki istibdal şartının bile sahih olmaması[249] gibi mezhebî ihtilafa odaklı gerekçelerdir. Karşı taraf ise *Fetâvâ-yı Kâdîhân*'da geçen ''*(Meşâyih), vâkıf vakfiyede (aslü'l-vakf) kendisi için istibdali şart koştuğu takdirde hem istibdal şartının hem de vakfın sahih olduğu ve vâkıfın istibdale yetkili olduğu konusunda icma ettiler. İstibdal şartı bulunmadığında ise es-Siyer'de işaret edildiğine göre istibdale, yalnızca, bunda maslahat gördüğü takdirde, kadı yetkilidir''* şeklindeki meşhur ibareye referansta bulunarak, istibdalin vakfın maslahatına olduğunun mahkeme huzurunda sabit olduğunu ve bu noktadan sonra alınan kararın iptalinin mümkün olmadığını söyleyerek hâkimin istibdalin sıhhatine hükmetmesini talep eder. Hâkim de sıhhat hükmünü verir. Ardından ''*İmâm-ı A'zâm katında sıhhat lüzumu müstelzime değildir''* argümanıyla bir rücu ve iade talebinde daha bulunulur. Karşı tarafın, ''*Lakin İmâmeyn katlarında sıhhat müstelzime-i lüzumdur''* itirazından sonra kadı tekrar devreye girerek İmâmeyn'in görüşünü takiple istibdalin lüzumuna hükmeder.[250] Bu kurgusal ihtilaf, istibdal hüccetini sıradan bir resmi kayıt olmaktan çıkararak, çekişmeli bir dava sonucunda alınmış bir mahkeme kararına dönüştürür. *Muhtelefün fih* bir meselede belli bir görüşün tercihiyle hazırlanan resmi bir kayıt dokunulmaz değildir, ancak böyle bir meseledeki çekişmeli bir dava neticesinde alınan mahkeme kararı bozulamazdır.[251] Böylece Kâdîhân'ın meşhur ibaresi, vakfiyedeki yetkilendirici şarta dayanmayan istibdal kararlarının temel referansı haline gelmiştir.

951/1544-5 tarihli istibdal *emr-i sultânî*si ile istibdalin doktrinel serüveni son bulmamıştı. Mezhebin *râcih-mercuh* kavillerinin neliğinin tespiti pratikte bir yere kadar önemsizleşmişti, fakat kadılar istibdal istemini kendi görüşleri doğrultusunda en baştan reddetme yetkisine sahipti. Bu nedenle, Osmanlı fukahasının istibdalin

[248] İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil, s. 552. İfade şöyledir: ''*…vâkıf vakfiyesinde istibdâli şart etmedikçe İmâm Ebû Yusuf bir rivâyetde ve İmâm Muhammed mezheb-i münîfinde mutlakan istibdâl sahîh olmadığına binâen…''* Benzer bir ifade için ayrıca bkz. VGMA, Defter no: 638, s. 288.
[249] VGMA, Defter no: 639, s. 39-40.
[250] İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil, s. 430.
[251] Resul b. Salih Aydınî, **Fetâvâ-yı adliyye**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 194, vr. 27a-b.

doktrinel imkân sınırlarını nasıl belirledikleri önemini koruyordu. Zaten ortada hala belirsizlikler de vardı. Bunların en başında Kâdîhân'ın maslahatla neyi kastettiği geliyordu. Ayrıca mezhebin istibdale kapı aralayan zayıf kavlinin de sınırlarının iyi çizilmesi lazımdı. Çünkü bu sınır da aşıldığı takdirde *emr-i sultân*la alınmış bile olsa istibdal kararı temelsiz kalacaktı. Bu da kararın sürdürülebilirliğine yönelik büyük bir tehditti. Zaten fukaha da istibdali tüm detaylarıyla tartışıp belirsizlerini giderme ya da bu belirsizliklerden yeni çözümlere kapı aralama çabasını yüzyıllar boyunca sürdürecekti.

1.3.3. Osmanlı Fukasından İstibdalin Şartlar Listesine Yeni Teklif ve Yorumlar

951/1544-5 tarihli istibdal *emr-i sultânî*si, yürürlüğe girişinin hemen ardından Osmanlı fetva literatürüne hızlı bir giriş yaptı.[252] *Rey-i hâkim ve emr-i sultânî* ikilisi istibdale olumlu yaklaşan fetvaların ayrılmaz bir parçası haline geldi. Ancak emirdeki ifadesi *müsevviğât-ı şer'iye* olan haklı sebeplerin ne olduğu sorusunun hala net bir cevabı verilememişti. Vakfiyesinde istibdal şartı bulunan vakıflar için şartın bizzat kendisi bu cevabı veriyordu, ancak istibdal konusunda suskun kalan veya yasaklayıcı tavır alan vakfiyeler cevap hakkını fukahaya bırakıyordu. Şartsız istibdalin kapısını açan anahtarı, Kâdîhân, ''istibdalde maslahat gören kadı''ya vermişti. Ancak -İbn Nüceym'in de dediği gibi- *maslahatın ne ile gerçekleşeceğini açıklamamıştı*.[253] Zaten istibdal fermanından sonra doktrin yazarları bu ifadede tadile gitmiş ve maslahat görmesi halinde kadının -ancak sultanın izniyle- istibdale malik olduğunu söylemeye başlamışlardı.[254] Bir kısım fukaha, maslahatın neliğindeki bu kapalılığı kendi yöntemleriyle gidermeye çalıştı ve vakfiyesinde istibdal şartı bulunmayan bir vakıf hakkında kadının istibdal kararı alabilmesi için gerekli olan aşağıdaki şartlar listesini hazırladı:

1) Vakfın *bi'l-külliye* intifadan çıkması,
2) Vakfın tamiri için gerekli bütçeye (*ray*') sahip olmaması,

[252] Emr-i sultânın Hanefi doktrinine giriş sürecine ilişkin daha detaylı bilgi için bkz. Samy A. Ayoub, **Law, Empire, and the Sultan: Ottoman Imperial Authority and Late Hanafī Jurisprudence**, New York, Oxford University Press, 2020.
[253] İbn Nüceym, **Tahrîru'l-mekâl**, s. 162.
[254] Mesela bkz. Damad Efendi, **Mecmeu'l-enhur**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C.II, s. 576.

3) Vakfın *gabn-i fâhiş*le (zararına) satılmaması,
4) İstibdal kararı alan kadının bilgi ve tecrübe sahibi *kâdi'l-cenne* olması.[255]

İstibdal karşıtlığıyla gururlanan Çivizâde'nin '*iki çeşm-i cihân beynim mesabesindedir*' dediği en gözde iki talebesinden biri olan Kınalızâde,[256] yalnızca vakfın hâsılının sıfırlanması veya vakfın, hâsılı masrafını karşılamaz hale gelmesi şeklinde tanımladığı 'vakfın *bi'l-külliye* intifadan çıkması' durumunda, Hanefi mezhebinin *esah* kavlinin istibdale kapı açtığını savunuyordu.[257] *Fi'l-cümle* de olsa vakfın faydasının devam etmesi halinde, teklif edilen bedel gelir ve fayda yönüyle daha üstün de olsa, ona göre, Hanefi mezhebinin *esah ve muhtar* kavli istibdal kapısını kapatmıştı.[258] Zira Kınalızâde, bir vakfın ancak istibdal şartından kaynaklı bir yetkiyle veya zaruret gerekçesiyle istibdal edilebileceğini düşünüyordu.[259] Kendinden o kadar emindi ki, aksi gerekçeyle alınan bir istibdal kararının *ism-i (günah) mahz ve vebâl-i sırf* olduğunu söyleyerek kadıları ikaz ediyordu.[260]

Bu şartlar listesinin bir anlamda isim babası olan İbn Nüceym'in duruşu ise değişkendi. Bir risalesinde, istibdalin *gabn-i fâhiş*le yapılmış olmasının bile işlemin sıhhatine zarar vermeyeceğini ve bu durumun mezhep içi *telfik*le izah edilebileceğini söylüyordu. Yapılan *telfik*le, istibdalin sıhhat hükmü Ebu Yusuf'a, istibdal sürecinde vakfın *gabn-i fâhiş*le satımının sıhhat hükmü ise Ebu Hanife'ye dayandırılacaktı. Ona göre tek bir hükümde iki görüşün *telfik*ini mümkün kılan ilke, Hanefi mezhebinin esas

[255] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 372. Bu son madde -daha önce geçtiği üzere- Trablusî'nin eseridir. İstibdal konusunda meselenin düğüm noktasını Makdisî de şu sözleriyle kadının niteliklerine bağlar: İstibdal konusunda ibret kadının adalet ve verâsınadır. İlim ve adalet sahibi bir kadı olduğunda istibdali onay ve mende kadıya itimad edilir. Ali b. Muhammed b. Ğânim el-Makdisî, **Evzâhu remz alâ nazmi'l-Kenz**, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1042, vr. 470a. Bu şartlar için ayrıca bkz. Haskefî, **ed-Dürrü'l-müntekâ fî Şerhi'l-Mültekâ**, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C.II, s. 577. (**Mecmeu'l-enhur** içinde)

[256] Mehmet Gel, ''XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir Yaklaşım: Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme,'' **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2010, s. 89. (Doktora tezi) Diğer talebesi Şah Çelebi'dir (ö. 978/1570-1).

[257] Kınalızâde **a.g.e.**, s. 80.

[258] **A.e.**, s. 81.

[259] **A.e.**, s. 85.

[260] **A.e.**, s. 94.

görüşü (*hüve'l-mezheb*) idi.[261] Bir diğer risalesinde de yalnızca harap vakıfların istibdal edilebileceği düşüncesini vehim olarak niteliyor ve Kâriü'l-Hidâye'nin mamur vakfın istibdali için açtığı kapıya işaret ediyordu.[262] Hatta Çivizâde'ye karşı Nureddin et-Trablusî'yi savunduğu risalesinde, Hanefi bir kadının, Ahmed b. Hanbel'in görüşüne dayanarak da olsa, her şart altında vakfın satım kararını alabileceğini söylüyordu. Ancak İbn Nüceym'in Hanefi doktrinine yerleşen asıl görüşünü yukarıdaki şartlar listesinin ilk maddesi temsil ediyordu. 964/1557 yılında kaleme aldığı *Tahrîru'l-mekâl fî meseleti'l-istibdal* adlı risalesinin son cümlelerinde, istibdal karşısındaki tavrını net olarak ortaya koyup, Şemsü'l-eimme es-Serahsî gibi istibdali mutlak olarak yasaklamaktan yana olduğunu açıkça söylemişti.[263] Hatta bunu *Bahr*'da

---

[261] İbn Nüceym, **Suretü bey'i'l-vakf**, s. 346-47. Ahmed b. Eminüddin de Emir Kayıtbay'ın vakıflarından birine ilişkin istibdal kararının fesadı yönünde fetva vermesinin gerekçelerinden biri olarak istibdalin gabn-i fâhişle yapılmasını gösterir. Ahmed b. Eminüddin, **a.g.e.**, vr. 6a-b.

[262] İbn Nüceym, **Mekâtîbü'l-evkâf ve butlânühâ**, s. 272.

[263] İbn Nüceym, **Tahrîru'l-mekâl**, s. 182. İbn Nüceym bu teorik zemini 964/1557 yılı sonbaharında Mısır'daki bir kadının almış olduğu istibdal kararını reddetmek için oluşturur. Davaya konu vakıf han, bir kısmının harap ve bir kısmının yıkık halde olması, kalan kısmının da gelirindeki yetersizlik gerekçe gösterilerek istibdal edilmiştir. Kaleme alınan istibdal hüccetinde (*mektûbü'l-istibdal*) istibdali meşru kılıcı gerekçe (*mesevviğ*) olarak vakfın kullanımındaki imkânsızlık öne sürülür. Ayrıca bu istibdal kararı nakit (*dirhem*) karşılığında alınmış ve vakfın alıcısı aldığı hanı tekrar vakıflaştırmıştır. İbn Nüceym'e göre bu vakıf han, esasında, şehir içinde *Bâbü'n-Nasr* denilen bölgede bulunan, kafilelerin gelip konakladığı, hatta çoğu günler hiç boş yeri kalmayan bir handır ve buna rağmen hem de nakit karşılığında istibdal edilmiştir. Hikâye burada bitmemiş, bir süre sonra doğruluğu ve iffetiyle meşhur başka bir kadı göreve gelmiş ve bu istibdal kararı alındığı sırada hanın yüksek bir ücret karşılığında kirada olduğunu kiracının bizzat kendi ikrarıyla ortaya çıkartmış ve daha sonra da istibdalin ilgili vakfın maslahatına olmadığına kanaat getirerek kararın iptaline *(butlan)* ve hanın ilk vakfa iadesine hükmetmiştir. Bu iki kadıdan hangisinin haklı olduğu sorusuna cevap vermesi beklenen kişi ise İbn Nüceym'dir. İbn Nüceym, *Tahrîru'l-mekâl fî mes'eleti'l-istibdal* adlı risalesini bu soruya cevap vermek için yazmış ve şu gerekçelerle ikinci kadıyı haklı bulmuştur:

- İstibdal hüccetinde vakıf hanın tamiri için yeterli gelirinin bulunup bulunmadığı belirtilmemiştir. Halbuki istibdal çözümü öncesinde elenmesi gereken seçeneklerden birisi budur.
- Nakit karşılığı istibdalle vakfın maslahatının gözetilmesi mümkün değildir. Çünkü nakit karşılığı istibdal vakalarında, alınan nakdin vakıf mütevellileri ve nâzırlarınca harcanıp, gerekli akar alımının yapılmaması sık karşılaşılan bir durumdur.
- İkinci kadı nezdinde vakfın *gabn-i fâhiş*le satıldığı ortaya çıkmıştır.
- Hanefi mezhebinin mutemed kitaplarında harap binaların istibdal edilebileceği yönünde herhangi bir ibare yer almaz. Dolayısıyla bir bina olan hanın istibdaline hükmeden kadı delilsiz hüküm vermiştir.
- Hanefi metinlerinde yer alan istibdalle ilgili genel ifadelere veya harap haldeki evin (dâr) istibdalini olumlayan yalnızca bir rivayete dayanarak yahut da geliri zayıflayan vakıf araziye "kıyas"la bu hanın istibdaline hükmedilemez. Çünkü amel bu yönde değildir. Zayıf görüşe dayanan kadı kararları ise nafiz değildir. Literatürde zayıf görüşe dayanan bir hükmün önünü açan tüm ifadeler müçtehit kadılarla ilgili olup mukallit kadılar mezhebin sahih/meşhur/râcih görüşüyle hüküm vermekle yükümlüdür. Bu nedenle müçtehidin olmadığı bir zamanda zaten

da tekrar etti.[264] Ancak istibdal kararlarının akıbetini şahsi kanaatlerinin değil Hanefi mezhebinin doktrinel imkân sınırlarının belirlediğini bildiği için istibdalin uygulanabilir olduğu alanın en uç sınırlarını tespite koyulmuştu.

İbn Nüceym, şartsız istibdali mümkün kılan koşulları belirlemek amacıyla, vakıfları, içinde bulundukları olumsuz şartlara göre şu iki halde inceledi: *istiğlalde teazzur* ve *istiğlalde zaaf* hali. İbn Nüceym'e göre bu iki halde de istibdale kapı aralayan Hanefi isim veya metinler yalnızca vakıf arazilerden bahsediyordu. Vakıf binaların istibdal edilebilirliği ise hiçbir zaman açık bir biçimde metinlerde geçmemişti. İbn Nüceym'in teklifi, her iki halde de yalnızca vakıf arazilerin istibdaline kapı açıp, vakıf binalar için bu kapıyı kapatmaktı.[265] Ancak genellikle vakfın bütünüyle harap hale gelmesiyle ortaya çıkan *istiğlalde teazzur* halinde, vakıf binaların istibdali için var olan doktrinel imkânı da reddetmiyordu. Çünkü *teazzur* halinde istibdale olur veren büyük Hanefi fakih Hulvânî, mutlak vakıf ifadesini tercih etmişti ve bu ifade hem arazileri hem de binaları içine alıyordu. *İstiğlalde zaaf* halinde istibdali bir seçenek olarak sunan rivayetler ise yalnızca vakıf arazilerden bahsediyordu. Yani Hanefi literatürü, yapılarının sadece bir kısmının harap hale gelmesi gibi sebeplerle geliri zayıflayan vakıf binalar (*dâr*) için istibdali bir çözüm olarak öngörmemişti (*meskûtün anh*). Hatta *ashâb-ı mütûn,* harap vakıf evlerin *sükna hakkı* sahibince tamir edilmesi gereğinden, hak sahibi sorumluluğunu yerine getirmediği takdirde ise kadının evi kiralayarak eline geçen ücretle gerekli onarımı yapacağından bahsediyordu. Kiralama da mümkün olmadığında çözümün ne olacağını bir sorunsal olarak inceleyen İbnü'l-Hümam, açıkça mezhebî nakillerde bu konuda herhangi bir hükmün yer

---

sahih olmayan bu hüküm için "kadı hükmünün nakzedilemezliği" prensibi uygulanamaz. Dolayısıyla bu hüküm nakzedilmelidir.

- Vakfın harap kısmına tebean mamur kısmı için istibdal hükmü verilemez. Çünkü İbn Nüceym (harap+mamur) vakfın istibdalini (vakıf+milk)'in satımı gibi görür. Vakfiyesinde istibdal şartı bulunmayan mamur-müseccel bir vakfın satılamazlığındaki icma ilgili satıma *butlan-ı kavî* müeyyidesini iliştirir. Dolayısıyla mamur vakıftaki butlan hükmü harap vakfa da sirayet eder.
- Dahası vakıf hanın kurucusu vakıfnâmesinde istibdali yasaklamıştır. Tarsûsî'nin açtığı kapıdan girilse bile ilk istibdal kararının onanması mümkün değildir. Çünkü Tarsûsî bu kapıyı maslahat gerekçesiyle açmıştır. Maslahat ise 'vakfın kazanç yönünden daha fazla, mahalle itibariyle de daha güzel' bir bedel karşılığında istibdal edilmesiyle ancak tahakkuk edebilir. Olaydaki han ise hem nakit karşılığında hem de gabn-i fahişle istibdal edilmiştir. İbn Nüceym, **Tahrîru'l-mekâl**, s. 161-182.

[264] İbn Nüceym'in harabiyet halinde bile istibdale karşı çıktığı ifadeleri için bkz. İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 343-45.

[265] **A.e.**, C.V, s. 367; **Tahrîru'l-mekâl**, s. 166-68.

almadığını söylemişti. Yani istibdal bir seçenek olarak hiç gündeme getirilmemişti. Benzer durumdaki vakıf dükkanlar (*hânût*) için de Hanefi literatürünün istibdal yerine sunduğu seçenek *istidâne* (borçlanma) idi. İbn Nüceym'in tüm bunlardan çıkarımı, geliri zayıflayan vakıf binalar için istibdal kapısının tamamen kapalı olduğuydu. Aynı durumdaki vakıf araziye kıyasla, istibdal seçeneğinin vakıf binalar için de devreye sokulmasına ise kesinlikle karşıydı. Çünkü kıyas kapısı artık kapalıydı ve ulemaya düşen yalnızca Hanefi mezhebinin mutemed kitaplarından nakilde bulunmaktı. İbn Nüceym'in sosyo-ekonomik bir gerekçesi de vardı. Geliri zayıflayan vakıf bir arazi genellikle alım-satım için talep görürken, binaların *icare-i tavile* yoluyla tamiri için de piyasada talep mevcuttu.[266] Yani kıyas kapısı açık tutulsa bile, arazi-bina arasındaki bu önemli fark kıyasa engeldi.

Nitekim Şeyhülislam Çivizâde de yanıp sırf arsa halinde kalan, bütçesi olmayan ve 20-30 senedir atıl vaziyette kalmış vakıf bir evin, önce kiralanarak ücreti ile tamirini, ancak tamiri asla mümkün olmadığında *izn-i sultân* ile istibdal edilebileceğini savunuyordu.[267] Şeyhülislam Ebussuud Efendi ise günümüz istibdal mevzuatının tarihteki izdüşümü olan bir istibdal gerekçesi öngörmüştü: *hanenin kıymetine nispeten icâresi(nin) şey-i kalîl olup ve kıymeti(ni) dahi satın aldığı bahâsından ziyade eyleme(nin) imkânı*.[268] Bu vakfın kıymetinin çok altında gelir getirmesinin istibdal için haklı sebep olabileceği anlamına geliyordu. Şeyhülislam Bayramzade Zekeriya (ö. 1001/1593) *ribhi meremmetine vefa etmeyen* vakıf bir hamamın, *emr-i sultân* ve *izn-i hâkim*le vakıf için başka bir akar alınmak üzere *değer*

[266] İbn Nüceym, **Tahrîru'l-mekâl**, s. 166-69.
[267] **Mecmüatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, vr. 131a.

[268] Ebussuud Efendi, **Resâilü'l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1115, vr. 190a. Mesele: Zeyd-i vâkıf vakfiye-i şer'iyesinde tebdil ve tağyirini mademki kayd-ı hayatta evvela kendisine şart eylediği hanenin kıymetine nispeten icâresi şey-i kalîl olup ve kıymeti dahi satın aldığı bahasından ziyade eylemek caiz olduğun görmeğin istibdalini vakfa enfa' bilip dahi izn-i hâkim olmadan vâkıf-ı mezkur zikrolunan evi bey'-i men-yezîd edip satın aldığı bahasından ziyadeye Amr'a satıp akçesini alıp bir mutemedün aleyh kimesnede emanet koyup sonra zikrolunan hane icâresinden ziyade hasıl olur milk düştükte ondan bedel satın alırım dese şer'an bey'-i mezbur sahih olur mu? Cevab: Tebdil ve tağyirden mütebâdir olan tebdil-i şerâit-i vakıftır ve nefs-i vakfı tebdil eylemek değildir. Vâkıfın muradı ayn-ı vakfı tebdil etmeye dahi mütenâvil idüğü sabit olsa sahih ve meşrudur. Suret-i mezburede vâkıfın muradı ayn-ı vakfı tebdil etmeye dahi mütenâvil idüğü sabit olup ve bey'-i mezbur sahih olduğu takdirce ol akçe ile vâkıf-ı mezbur hane-i mezbura icâresinden ziyade icâre hasıl olur milk alamayıp kalsa veyahut ol akçe bir tarîk ile zayi olsa hane-i mezbura müşteri-yi merkumun milk-i sahihi olur mu? Cevab: Milk-i sahihtir asla müşteriye dahlolunmaz. **A.e.**

bahasına satılabileceğini söylemişti. İstibdalin şartlarına riayet etmenin gerekliliğini de ayrıca hatırlatmıştı.[269] Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi (ö. 1008/1599), bir köy mescidine ait harap haldeki vakıf bir evin istibdali için haraplığın kati *(mukarrar)* olması, başka bir yolla tamirinin mümkün olmaması, satımın vakfın mütevellisi eliyle ve *hakim-i adl marifeti* ile yapılması gibi kayıtlar düşmüştü.[270] Şeyhülislam Sunullah Efendi (ö. 1021/1612) de benzeri şekilde harab haldeki vakıf değirmenin öncelikle *istidâne* yoluyla tamirini, ancak bu mümkün değil ise emin bir mütevelli, adil bir hakim ve *izn-i sultân* ile enkazının satılarak başka bir akarın alımı için kullanılabileceğini söyledi.[271] Hoca Sadeddin Efendi'ninkine oldukça benzer bir başka fetvası daha vardı.[272]

Şeyhülislam Zekeriyâzâde Yahya Efendi (ö. 1053/1644) görüşünü belki de en net şekilde ortaya koyan şeyhülislamdı. Bir mescide ait vakıf bir evin, *galle*si ve kıymeti iki kat fazla olan bir başka ev karşılığında hem de *emr-i sultânî ile ve hâkimü'ş-şer' marifetiyle* istibdalinin sahih ve nafiz olup olmadığı sorulduğunda, kiralama veya *istidâne* yoluyla ya da aynı vâkıf tarafından aynı cihete tayin edilen diğer vakıfların bütçesiyle tamiri mümkünse, ilgili vakfın istibdal edilemeyeceğini, karşılığında teklif edilen bedelin çok daha fazla gelir getirmesinin yeterli bir gerekçe oluşturmayacağını söyledi. Dahası '*Husûsen vakıf mamur olunca hiç mesağ yokdur'* diyerek mamur vakıflar için istibdal kapısını tamamen kapattı.[273] *Haraba müşrif* olan vakıf bir ev ve bağ için ise bulunduğu muhit, getirdiği gelir ve kıymeti itibariyle vakıftan üstün bir akar teklif edildiğinde, yukarıdaki kiralama, istidâne vb. kayıtları zikretmeden istibdal kapısını açmıştı.[274] Yani haraplığın aksine üstünlüğün istibdal

[269] Bir vakıf hamamın bir yılda 63 bin akçe mahsulü ve 150 bin akçe harc-ı lazımı olup ribhi meremmetine vefa etmeyecek mütevelli-i vakıf hamam-ı merkumu izn-i hakim ile değer bahasına bey' edip semeni ile vakfa enfa' vakıf için akar-ı âhar almaya kadir olur mu? Cevap: Emr ile izn-i hakim ile olur şurut-ı istibdal riayet olunmak gerektir. Zekeriyya. Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, **Mecmûatü'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1070, vr. 100b.

[270] Hoca Sadeddin Efendi, **Fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2728, vr. 25a.

[271] **Mecmüatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, vr. 131a.

[272] Fındık Mustafa Efendi, **Nûru'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1062, vr. 348a.

[273] Zekeriyâzâde Yahya Efendi, **Fetâvâ-yı Yahya Efendi**, Der. Esîrî Mehmed Efendi, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1087, vr. 97a.

[274] **A.e.**, vr. 119a. Mesele: Hind'in utekasına ve evladlarına ve ba'de inkırazihim Medine-i Münevvere'ye gallesi sarf olunmak üzere vakıf ve şart ettiği menzil ve bağ haraba müşrif olmakla mahall-i rağbette ray'an ve kıymeten ve rağbeten bunlardan ekser ve evfer olan Zeyd'in milk akarı ile mütevellisi olan Amr emr-i sultânî ve izn-i hâkim ile istibdal edip hâkim dahi ba'de'l-murâfaa ol istibdalin sıhhat ve lüzumuna hükmeylese halen ol mütevellinin yerine mütevelli olan Bekir nakz-ı

için tek başına haklı bir sebep olamayacağını söylemiş oldu. Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1677) de İstanbul'da Hisar içinde ve *mahall-i rağbette* bulunan boş vakıf arsanın hala kullanımda iken (*müntefeun bihâ)*, mülk ev ile istibdaline ''Olmaz!'' diyerek karşı çıkmıştı.[275]

Anlaşılan o ki listedeki şartların Osmanlı şeyhülislamları nezdinde belli bir karşılığı vardı. Hatta Trablusî'nin *kâdi'l-cenne* olma kaydı bile fetvalardaki ''adil hâkim'' vurgusu ile söylem düzeyinde de olsa bir karşılık bulmuştu. Bazı istibdal kararlarında da adeta İbn Nüceym'in şartlar listesine gönderme yapılıyordu. Mesela İstanbul'daki Çıkrıkçı Kemal Mahallesi'nde yer alan vakıf evin mutasarrıfına ait İstanbul'un Muhtesib İskender Mahallesi'ndeki bir başka evle istibdali için alınan kararda, evin haraba yüz tuttuğu (*müşrif-i harâb*), tamir edilmeden oturulmasının mümkün olmadığı, tamiri için vakfın bütçesi bulunmadığı gibi günlük bir akçe olan *icâre-i müeccele*siyle de tamirinin imkânsız olduğu ve mutasarrıfı Ali Ağa'nın tamire yanaşmadığı gerekçe gösterilmiş ve istibdalin vakıf için yararlı (*nâfi')* olduğu iddia edilmişti.[276]

İbn Nüceym, istibdalin en uç imkân sınırlarını tespitine koyulduğu için kendisi her ne kadar istibdale yalnızca *bi'l-külliye intifadan çıkma* halinde olur verse de Hanefi doktrininin mamur vakfın istibdali için de müsait veriler sunduğunu inkâr etmiyordu. *el-Eşbâh*'ında istibdal edilebilecek mamur vakıfları şöyle listeledi:

---

istibdal ve Zeyd'in akar-ı mezkurunu Zeyd'e teslim ve sabıkan vakıf olan bağ ve menzili vakıf için istirdat ve ahza kadir olur mu? el-Cevab: Olmaz. Yahya. **A.e.** Ayrıca bkz. **Mecmüatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, vr. 131a.

[275] Menteşizade Abdürrahim Efendi, **Fetâvâ-yı Abdürrahim**, İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, 1243, C.I, s. 461. Bir diğer fetvası şöyledir: Zeyd'in evkâfı müstegallatından olan bir vakıf yahudihaneye Amr icâre-i muaccele ve müeccele ile mutasarrıf iken birkaç sene mürurunda fevt olup evladına intikal edip evlad dahi birkaç sene zabtedip bu kadar müddete Amr ba'dehu evladı muacceleyi istîfâ ettiklerinden sonra ol yahudihane harikde muhterik olup ba'dehu ol mahalle karib cami-i şerîf olmağla yahudihaneler bina olunmamak üzere emr-i sultânî varid olduktan sonra Zeyd'in vakfı mütevellisi Beşir ol yahudihanenin arsa-i hâliyesin cemî'-i şerâit-i istibdal mevcude olmağla emr-i sultânî ile Bekir'in arsasını ve üzerinde olan ebniyesini mülk olan akar ile istibdâl edip hüccet-i şer'iyye verilip Beşir Zeyd'in vakfı için ol akarı kabz etdikte Amr'ın evladı "Bizim olur" deyu ol akara müdahaleye kadir olurlar mı? *el-Cevab:* Olmazlar. **A.e.**, C.I, s. 460-461. Bu fetva eseri her ne kadar Abdürrahim Efendi'ye nispet edilse de fetvaların Minkârîzâde Yahya Efendi'ye ait olduğu tespit edilmiştir. İlgili tespit için bkz. Ahmet Faruk Çelik, ''XVII. Yüzyıl Osmanlı Merkez ve Taşrasında Fetva: Kitabu's-Siyer Örneği,'' **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2018, s. 5-6 (Yüksek lisans tezi); ''Minkârizâde Yahya Efendi'nin Fetvalarının *Fetâvâ-yı Abdürrahim* Olarak Tedavüle Girişi Üzerine Değerlendirmeler,'' **Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, No:60, Haziran 2021, s. 57-76.

[276] İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil, s. 74.

- Vakfiyede istibdal şartı yer aldığında mamur bir vakıf da istibdal edilebilir. (*el-Hâniyye*)
- Gâsıp gasp ettiği vakıf araziyi ziraat yapılamayacak şekilde su altında bırakırsa, vakfın mütevellisi arazinin kıymetini bu kişiye tazmin ettirip yerine (*bedelen*) bir başka arazi satın alabilir. (*el-Hâniyye*)[277]
- Gâsıbın gaspını inkâr etmesi ve gaspın varlığını kanıtlayan hiçbir şahidin (*beyyine*) de bulunmaması halinde, vakfın kıymeti yine gasp eden kişiye tazmin ettirilebilir. (*el-Hâniyye*)
- Vakfın taliplisinin, geliri daha çok (*ekser galleten*) ve nitelikleri daha iyi (*ahsen vasfen*) bir bedel teklif etmesi halinde -Ebu Yusuf'un görüşüne göre- vakfın istibdal edilmesi caizdir. (*Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye*)[278]

Bu dörtlü, İbn Nüceym'in kendi buluşu değil literatürde yer alan ifadelerden yaptığı bir derlemeydi ve sonraki literatürde İbn Nüceym'e referansla sık sık tekrarlanacaktı. Ancak İbn Nüceym'in bina-arazi vakıflarının ayrımı için yaptığı teklif pek kabul görmeyecekti. Hatta sicil kayıtları incelendiğinde *vakfın bi'l-külliye intifadan çıkması* gibi bir kayıt aranmadan, teklif edilen bedeldeki üstünlük gerekçesiyle pek çok vakfın istibdal edildiği de görülüyordu. Bu, istibdalin sadece karlılık endişesiyle bile yapılabileceği anlamına geliyordu. Daha önce de söylenildiği gibi süreçte *emr-i sultân*ın zorunlu olarak yer alışı, *kavi-zayıf* herhangi bir görüşe dayanılarak istibdal kararı alınmasını mümkün kılıyordu.[279]

* İstanbul Kadısı Pervîz Efendi'den Rüstem Paşa'nın camisi için istibdal kararı

İstanbul kadısı Pervîz Efendi'nin İstanbul kadılığı sırasında aldığı bir istibdal kararı her ne kadar arka planında başka amaçlara hizmet ediyorsa da neticede bedeldeki üstünlük gerekçesine dayandırılmıştır. Kararı destekleyen fetvayı veren ise Şeyhülislam Ebussuud Efendi idi. Rüstem Paşa henüz hayatta iken Tahtakale

[277] Hamevî bu durumda vakfın mamur olmadığını söyleyerek İbn Nüceym'i eleştirir. Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed el-Hamevî, **Gamzu uyuni'l-besair: Şerhu Kitâbi'l-Eşbah ve'n-nezair,** Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405, C.II, s. 227.
[278] İbn Nüceym, **el-Eşbâh**, s. 220-21; Timurtâşî, **Muînü'l-müftî alâ cevabi'l-müsteftî**, Beyrut, Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, 2009, s. 284; Ahmed b. Eminüddin, **a.g.e.**, vr. 5a-5b. İlk üç maddenin tamamı Kâdîhân'ın *Hâniyye*'sinden alınmıştır. Zeynüddin İbn Nüceym, **el-Fevâidü'z-Zeyniyye fî mezhebi'l-Hanefiyye**, Dar-ı İbni'l-Cevzi, s. 64-65.
[279] Ebussuud Efendi, **Resâilü'l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1115, vr. 210a.

yakınındaki Kenise Mescidi olarak da bilinen Hacı Halil Mescidi yerine bir cami ve külliye inşa etmek için hem şeyhülislamdan *fetva-yı şerîfe* hem de Sultan Süleyman'dan icazetname almış[280] ve gerekli hazırlıklara başlamıştı. Ancak bu sırada vefat edince, tamamlanması yönündeki vasiyetini yerine getirmek için mütevellisi Mehmed Çelebi harekete geçti. Mescidin genişletilip camiye çevrilmesi için etrafındaki bazı yapıların istimlak edilmesi gerekiyordu ve bu yapılar arasında vakıf olanlar da vardı. Bu durum istibdalin yine devrede olacağı anlamına geliyordu. Cami, bu sırada mimarbaşı olan meşhur Mimar Sinan tarafından inşa edilecekti ve istibdal için gerekli keşif ve kıymetlendirme çalışması da bizzat onun tarafından yürütüldü.[281] Aralarında Ayasofya Vakfı'na ait olanların da bulunduğu pek çok vakıf akarın *izn-i sultânî* ile daha yararlı başka bir bina karşılığında istibdali için fetva veren de Şeyhülislam Ebussuud Efendi idi.[282] Ancak ortada bir problem vardı. Muhtemelen Rüstem Paşa vefat ettikten sonra merhum Vezir Ahmed Paşa'nın vakıf akçelerinin mütevellisi de aynı yerde bir cami ve medrese inşa etmek üzere sultandan -önceki icazetnameden hiç bahsetmeden- izin almıştı. Böylece hangi iznin geçerli olduğuna ilişkin büyük bir sorun ortaya çıkmıştı. Rüstem Paşa tarafı ikinci iznin ilk izin zikredilmeksizin verilmesini, *nesih* mülahazasına engel olarak görüyor ve ilk iznin geçerliliğini savunuyordu. Mesele en nihayetinde Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye intikal ettirildi. Ebussuud Efendi ise karar merciinin Sultan Süleyman olduğunu söyledi.[283] Ancak kendisine Amr (Ahmed Paşa) canibinin yalnızca bir cami ve bir

[280] VGMA, Defter no: 648, s. 10-12.
[281] VGMA, Defter no: 648, s. 15-18; Defter no: 635, s. 6-7.
[282] VGMA, Defter no: 648, s. 21.
[283] Bir belde-i azimin kapılarından bir meşhur uğrak kapısının iç yüzünde mahallât-ı kesire olup yakınlarında cami-i şerîf ve çeşme olmamağın gayetle muzdar olduklarından gayrı ol etrafta müsafirler nüzul edecek asla bir mesken olmamağın geç gelen müsafirler ve kapıdan dışar duran pazara gelenler nihayette zahmetler çekmemeğin ehl-i mahallâttan vesair tavâiften cem-i kesir Zeyd-i vezire müracaat edip ol makamı ihya etmek için tazarru ettiklerinde Zeyd-i mezbur dahi kabul edip ol makamda bir cami-i şerîf ve tamam vüs'at üzerine ayende ve revendeye kifayet edecek sebilhanlar ve meskenler bina edip ve sular getirip ol canibi tamir ve ihya etmeye müteahhit olup ol husus için bazı evler ve dükkanlar alıp ve âlât-ı bina ihzar etmek sadedinde iken dâr-ı ahirete intikal ettikte ol husus için izn-i şerif-i sultânî alınıp etraf nevâhîye esbab-ı bina ihzarı için ahkam-ı şerîfe dahi alınıp tertib-i mukaddimat sadedinde iken ahar mühimmata meşgul olunmakla ol binalara mübaşeret olunmadan ahar vezir-i müteveffa Amr'ın vakıf akçesine mütevelli olan Bekir mukaddemen Zeyd canibine verilen izn-i şerîfi ilam etmeden mevzi-i mezburda bir cami-i şerif ve bir medrese bina etmek için izn-i sultânî alıp esbab-ı bina cem edip ve bazı yerler alıp binaya mübaşeret etmek kastetmekte Zeyd-i mezbur canibinden Amr'ın mütevellisine ''Sizin izn-i şerifiniz mukaddemen bize sadaka buyurulan izn-i şerîf zikrolunmadan verilmiştir. Bizim izn-i şerifimizi nesh eylemez. İzn-i şerîfimiz mucebi üzerine binamıza mübaşeret

medrese inşa edeceği, öte yandan Zeyd (Rüstem Paşa) canibinin ise pek çok ihtiyaca cevap verecek bir kompleks inşa edeceği detayıyla aynı soru tekrar sorulduğunda *izn-i şerîf-i sâbık ile amel(in) evlâ* olduğunu söyledi.[284] Durumu nihayet Sultan Süleyman'a arz eden İstanbul kadısı Pervîz Efendi'ye sultanın yanıtı gecikmedi. Sultan, Rüstem Paşa için verilen ilk iznin geçerli olduğunu söyleyip, Vezir Ahmed Paşa'nın mütevellisinin, ilgili mahalde inşaat girişiminde bulunmaktan men edilmesini emretti.[285] Sonrasında ilgili vakıf mahallerin istibdal yoluyla istimlaki için *izn-i şerîf* talep edildi ve sultan da gereken izni verdi.[286] Ardından istibdal işlemi icra edilip satın alınan yerlerin hücceti kaleme alındı.[287] Böylece bir mescidin camiye dönüştürülme safhasında gerekli görülen istimlak, istibdal için haklı bir sebep oldu.

Tek örnek bu da değildi. 1619 yılı sonunda İstanbul'da Kalenderhâne Mahallesi'ndeki Haremeyn-i Şerîfeyn Evkafı'na ait vakıf bir evin yine İstanbul'da Ördek Kasap Mahallesi'ndeki bir başka evle istibdali kararı alınırken, istibdal gerekçesi olarak yalnızca üstünlük kaydına yer verildi.[288] 24 Şubat 1667 tarihli bir istibdal hüccetine bakılırsa, İstanbul İskender Ağa Mahallesi'ndeki mamur vakıf evin, bitişiğindeki bir diğer evle istibdalinin tek gerekçesi, mülk evin *binâ ve ray' ve kıymet ve rağbet cihetlerinden vakf-ı mezbûrdan ekser ve evfer* olmasıydı.[289] 1668 yılı yazında Edirne'deki mamur haldeki altı vakıf bakkal dükkanı, altı oda karşılığında istibdal edilmiş, tescil sırasında rücu talebine itiraz eden taraf gelir, kıymet ve arsa cihetinden bedelin vakıftan üstünlüğüne işaret ederek, *esahh-ı akval*e göre istibdalin caiz olduğu, özellikle de ilgili kararın *emr-i sultânî* ile alınması halinde kesinlikle bozulamayacağı argümanını kullanmıştı.[290]

---

ederiz.'' deseler vâkıâ Amr canibine sadaka buyurulan izn-i şerîf mukaddemen Zeyd canibine sadaka buyurulan izn-i şerifi bilkülliye nesih ve iptal eder mi eylemez mi? Beyan buyurulup müsâb oluna. El-Cevap: İzn-i sânî asla izn-i evvel mülahaza buyurulmadan sadır olucak nesih mukarrer olmaz ama evla budur ki tafsil-i mezbur der-i devlete arz olunup ferman-ı hümâyûn ne vecihle sâdır olur ise mucebi ile amel oluna. Ebussuud. VGMA, Defter no: 648, s. 22-23.

[284] VGMA, Defter no: 648, s. 24.

[285] Edirnekapısı'nda cami inşa edilmesi için verilen icâzet-i şerif hükmü için bkz. VGMA, Defter no: 648, s. 14.

[286] Edirnekapısı'nda inşa edilecek cami için istimlak edilen vakıfların istibdaline verilen izn-i şerif için bkz. VGMA, Defter no: 648, s. 14-15.

[287] Mesela Ayasofya Vakfı'na ait yerlerin istibdal hücceti için bkz. VGMA, Defter no: 648, s. 15-18.

[288] Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil, s. 295.

[289] İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil, s. 594.

[290] VGMA, Defter no: 641, s. 328-29.

Yukarıda seçilen şeyhülislam fetvaları her ne kadar haraplığı ön koşul gibi sunsa da aslında pek çok fetva derlemesinde istibdal için şartlarının mevcudiyetinin gerekliliğinden bahsedilirken, bu şartların neliğine ilişkin ucu açık ifadeler tercih ediliyordu.[291] Şeyhülislam Hocazade Esad Efendi'nin (ö. 1034/1625) ifadesiyle vakfın istibdalinin cevazı, bedelin vakıftan her yönüyle (*min külli'l-vücûh*) üstünlüğünün netleşmesinden (*tekarrur*) sonra *izn-i sultâ*na bağlıydı.[292] Vazgeçilmez koşul ise işlemin vakfın zararına olmamasıydı.[293]

1.3.3.1. Kınalızâde Ali Efendi'den (ö. 979/1572) İlave Şart Teklifi: Vakıf ve Bedelinin Aynı Cins Olması

Vakfın istibdaline ilişkin vakfiyede yer alan hükümler kural olarak korunur. Yani bedelin ev, arazi vb. ne türde bir akar olacağı, hangi şehirde yer alacağı gibi sorulara yanıt sunan her türlü kayıt bağlayıcıdır. Vakfiyede istibdal şartı ve ilgili kayıtlar yer almıyorsa bu durumda Kınalızâde'ye göre, vakfın amacının *sükna-istiğlal* ikilisinin neresinde yer aldığı tüm süreci belirleyecektir. Kınalızâde, vakfın gayesi *sükna* olduğunda, vakıf-bedel arasında cins birliği şartını devreye sokuyordu. Bedelin bulunduğu muhit (*mahalle*) itibariyle vakfa eşit veya vakıftan üstün olması da ayrıca gerekliydi.[294] Osmanlı uygulamasında bu şart büyük oranda gözetiliyordu. Mesele medrese ve mektep gibi vakfın esas gayesini teşkil eden ve aynından istifade edilen hayrat eserler olunca, bu şartın gerekliliği zaten tartışmasızdı. Bunun yanında özellikle imam, müezzin, tekke şeyhi veya vâkıf ve neslinin *sükna*sı için vakfedilen evlerin istibdalinin de bir başka ev karşılığında yapılmasında titizlik gösteriliyordu. Mesela 16 Nisan 1678 tarihli istibdal kararı ile Sadrazam Kara Mustafa Paşa'nın *sükna*sını

[291] Mesela bkz. Kandiye Müftüsü Kasım el-Benderî, **el-Vâkıatü'l-Kebîretü'l-Girîdiyye**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 162, vr. 115a; Sabık Karahisar Kadısı Mehmed, **Fetâvâ-yı Karahisarî**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 924, vr. 80b. Kastedilen ifade şu şekildedir: ''…şerâit-i istibdal mevcut olduğu halde rey-i hakimle ve emr-i sultânî ile…''

[292] Esad Efendi, **Fetâvâ-yı Esad Efendi**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 157, vr. 98b.

[293] Muhammed el-İspîrî, **el-Hulâsateyn**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 941, vr. 17a; Çatalcalı Ali Efendi'nin bu ifadeyi taşıyan fetvaları için bkz. Debbağzâde Numan Efendi, **Fetâva'n-Numaniyye**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1080, vr. 338b.

[294] Kınalızâde, **a.g.e.**, s. 100-101.

evladına şart koştuğu vakıf yalı ve arsası, yine bir yalı ve bahçe karşılığında Sultan Ahmed tarafından satın alınmıştı.[295]

Kınalızâde'ye göre gelirinden istifade edilen (*istiğlal*) vakıflarda ise vakıf-bedel arası cins birliği gereklilik olmaktan çıkar. Çünkü bu tip vakıflar kâr odaklı olduğundan, daha fazla gelir getiren, masraf ve tamir ihtiyacı daha az ve süreklilik kabiliyeti daha yüksek (*edvem-ebkâ*) herhangi bir bedel karşılığında istibdal edilebilir. Buna göre yangın vb. nedenlerle yok olma tehdidi altındaki vakıf bir dükkânın, getirisi dükkân kirasından yüksek olan bir arazi karşılığında istibdali vakıf için tartışmasız daha yararlıdır. Kısacası *istiğlal* amaçlı vakıflarda cins birliği şartı devre dışıdır.[296] Zaten uygulamada da ev, dükkân, hamam vb. geliri amaçlanan vakıf yapılar farklı türde akar karşılığında istibdal ediliyordu. Bu çalışmanın ikinci bölümündeki istatistiki veriler bu durumu açıkça ortaya koymaya yeterlidir. Ayrıca Kınalızâde'nin *sükna-istiğlal* ayrımına yaptığı bu vurgu, modernleşme dönemine bir perspektif sunması itibariyle de önemlidir. Çünkü vakfın gayesini yani vâkıfın şartını bir üst pencereden okumayı teklif eder.

1.3.3.2. Zeynüddin İbn Nüceym'den (ö. 970/1563) Bir İlave Daha: İstibdalin Nakit Değil Akar Karşılığında Yapılması[297]

Osmanlı reayasının farklı türde istibdal uygulamaları bulunuyordu. En sık karşılaşılanı akarın akarla mübadelesi şeklinde olsa da nakdin akara tebdili formunda da istibdaller yapılıyordu. Hatta pek çok vakfiyede vakıf nakdin, gerekli görüldüğü takdirde akara tebdil edilmesi özellikle şart koşuluyordu.[298] Yürürlüğe giren *emr-i sultân* yalnızca ''vakıf akarın bey' u istibdâline *müsevviğât-ı şer'iye* mevcûde iken bey' u istibdâl eylemekten kudâtı men için'' çıkarıldığından, yani akar vakıflarını gündemine aldığından, nakit veya menkul vakıfların istibdali için *izn-i sultân*ın alınması gibi bir gereklilik yoktu. İlgili fetvalarda da nakdin yalnızca *rey-i hâkimle, vakfa nâfi akara tebdili*nin önünün açık olduğu hatta yeni bir tescile de gerek olmadığı

[295] COA, C.SM., nr. 159/7984, 1176.
[296] Kınalızâde, **a.g.e.**, s. 100-101.
[297] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 372.
[298] Mesela bkz. İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 10 Numaralı Sicil, s. 782.

açıkça belirtiliyordu.[299] Bu fetvalar çoğunlukla paranın zayi olmasından korkulması haliyle detaylandırılırken,[300] kimi fetvalarda vakfa yararlı olduğu takdirde mütevellilerin bu nakdi -mahkeme kararı ile- diledikleri zaman akar alımında kullanabileceği belirtiliyordu.[301] Mesela Rumeli Kazaskeri Ganîzâde Mehmed Nâdirî tarafından 1624 yılında alınan bir istibdal kararında, *mürûr-i eyyâm ve leyâlî ile vakfın zayıfladığını görüp, nukūdu, rağbet ve i'tibâr gören bir mevzi'deki akārla istibdâlin vakıf için enfa' olduğuna kanaat getirip hâkimden istibdâl izni* isteyen vâkıfe Hatice Hatun'un, aldığı izinle vakıf nakdini vererek karşılığında bir dükkan ve otuz altı oda satın aldığı, ardından hakimin işlemin sıhhatine hükmetmesiyle sürecin tamamlandığı anlaşılır.[302] Görüldüğü gibi istibdal sürecine *emr-i sultân* hiç dahil edilmemiştir. Ayrıca bu işlem için vâkıfın vakfiyesinde yetkilendirici bir şart koşmasına da gerek yoktur. Mütevelli gerekli gördüğü takdirde ilgili mahkemeye başvurarak akar alımını gerçekleştirebilir.[303]

Nakit-akar mübadelesi formundaki bu istibdal tipi, hukuken herhangi bir mahzur taşımadığı gibi istibdal fermanının getirdiği kısıtlamaların da dışında tutulmuştu. Ancak istibdalin bir de akar-nakit mübadelesi biçimi vardı ve bu işlem akar olan bir vakfın istibdali olduğundan, fermanın kapsamına da giriyordu. Mısır'ın

[299] Mesela bkz. Zeyd yüz bin akçesini bir cihet-i birre vakıf ve tescîl-i şer'î ve teslîm ile'l-mütevellî etdikden sonra mütevellî-i vakıf nukûdun zâyi' ihtimâli olmağla re'y-i hâkimle meblağ-i mezbûru vakfa nâfi' akâra tebdîl eylese ol akâr içün tekrâr tescîl-i şer'îye ihtiyâc var mıdır? *el-Cevab:* Yokdur. Menteşizade Abdürrahim Efendi, **Fetâvâ-yı Abdürrahim**, İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, 1243, C.I, s. 460.

[300] İbrahim b. İsmail Kastamonî, **Fetâvâ-yı hallî**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 1193, vr. 131a-b; Hasan b. Ali, **Semhatü'l-ebrâr fî beyâni gumûzi'l-esrâr**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 384, vr. 220b. Zeyd mütevellisi olduğu vakfı nükûdu zayi olmak ihtimali olmakla rey-i hakimle vakfa nâfi akara tebdile kadir olur mu? Cevap: Olur. Çatalcalı Ali Efendi. Fetva Emini Mahmud Efendi, **Mecmûatü'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr.138/2, vr. 63b. Bir vakfın vakfiye-i ma'mûl-bihâsında nükûd akara tebdil olunmak şart olunmayıp lakin mal-i vakıf bazı zimemde zayi olmak ihtimaliyle mütevelli-yi vakıf marifet-i hâkim ile nükûdu vakfa nâfi' akara tebdile şer'an kadir olur mu? El-Cevap: Olur. Ketebehu Yahya el-Merhum. Fındık Mustafa Efendi, **a.g.e.**, vr. 348b-49a. Benzeri fetvalar için bkz. Şerifzade Ataullah Mehmed, **Revâyihu'l-zekiyye fî fihrisi'l-fetâva't-Türkiyye**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 3244, vr. 165b; **Mecmüatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, vr. 131a; Karahisar Kadısı Mehmed, **Fetâvâ-yı Karahisarî**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 924, vr. 80b; Kandiye Müftüsü Kasım el-Benderî, **el-Vâkıatü'l-Kebîretü'l-Girîdiyye**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 162, vr. 114b.

[301] Gelibolulu Efendi. Ali en-Nisârî, **el-Fevâidü'l-'aliyye mine'l-mesâili'ş-şer'iyye**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 278, vr. 69b.

[302] Rumeli Sadâreti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil, s. 182.

[303] Bkz. Bir vakfın vakfiye-i ma'mûl-bihâsında nükûd akara tebdil olunmak şart olunmayıp lakin mal-i vakıf bazı zimemde zayi olmak ihtimali oldukta mütevelli-i vakıf marifet-i hâkimle nükûdu vakfa nâfi' akara tebdile kadir olur mu? *el-Cevab:* Olur. Abdürrahim Efendi, **a.g.e.**, C.I, s. 460.

büyük fakihi İbn Nüceym, akar vakıfların bu yolla nakde tahvilinin önüne geçmek istediğinden, istibdalin akar karşılığında yapılmasını zorunlu tutmayı teklif ediyordu. Gerekçesi ise mevcut vakıf nâzırlarının istibdal işlemi neticesinde aldıkları nakdi çoğu zaman yiyip tüketmesi, çok azının bu nakdi, akar alımı için kullanması ve oldukça fazla sayıdaki istibdal vakasına rağmen hiçbir kadının işlemleri teftiş etmemesiydi. Hatta İbn Nüceym'in uyarısı üzerine bazı kadılar teftişe bir süre özen göstermiş, ancak bir zaman sonra yine ihmal göstermeye başlamışlardı. Dolayısıyla İbn Nüceym'e göre bu şart ilavesi *zamanın bir gereği*ydi.[304] Mısır kadısına yollanan 25 Eylül 1574 tarihli hükme bakılırsa İbn Nüceym endişesinde haklıydı da. Bu hükümde, *vakfın şer'an istibdali caiz olmayan mamur evleri ve dükkanları ve bilfiil minber ve mihrap mevcut olup mesken ettikleri cevâmî ve mesâcid* yanında, mamur olduğu halde *dükkanları ve arazisi haraba müşrif olmuştur deyu bir bahane ile edna bahaya* satılan, *külliyen akçesi telef olan* veya yerine bir başka akar alınmak üzere satıldıktan sonra karşılığında alınan nakit *hıfz ol(un)muş iken murûr-ı zaman ile nazırlar ve mübaşirler mâ-beyninde ekl ve bel'* edilen vakıflar hakkında Mısır kadısı ikaz edilmiş, teftişe özen gösterilmesi, yolsuzlukların giderilmesi ve *kimsenin zimmetinde mal-ı vakıftan bir akçe ve bir habbe baki konmaması* emredilmişti.[305] Yalnızca bu ferman bile vakıf nakdin muhafazasında yaşanan sıkıntıları gayet açık bir şekilde ortaya koyuyordu.

İbn Nüceym, yaptığı bu şart ilavesini Hanefi doktrinine de söyletmeye çalışmış, kendisine bir nakil dayanağı bile bulmuştu. Ona göre, Kâriü'l-Hidâye'nin *es-Sirâciyye'si* ve *el-Kunye* gibi eserlerde, istibdalin akar-akar mübadelesi şeklinde resmedilmesi, nakit karşılığı istibdalin yasaklığına delalet ediyordu.[306] Gerçi bu ilave şart teklifini kendi kardeşi Sirâceddin İbn Nüceym bile olumlu karşılamamıştı. Kardeşine göre istibdal kararı alan kadı, *kâdi'l-cenne* olduğu takdirde, istibdal nakit karşılığı (*derâhim ve denânîr*) yapılsa bile, alınan nakdin zayi olma riski ortadan kalkıyordu.[307] Yalnızca kardeşi değil talebesi Timurtâşî de bu konudaki belirleyici

[304] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 372.
[305] COA, A.DVNSMHM.d., nr. 26/658, 983.
[306] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 372.
[307] Siraceddin İbn Nüceym, **a.g.e.**, C.III, s. 320.

figürün kadı olduğunu ve kadının açık bir maslahat görmesi halinde istibdalin nakit karşılığı da yapılabileceğini savunuyordu.[308]

Osmanlı şeyhülislamlarının ise bu işleme karşı bir çekingenliğinin olduğu kesindir. Şeyhülislam İbn Kemal, bir kısmı harap olan vakıf hücrelerin akçeye tebdiline ‘‘*Olmaz!*’’ diyerek karşı çıkmıştı.[309] Muhtemelen Şeyhülislam Ebussuud Efendi de nakitle istibdale pek sıcak bakmıyordu. Kendisine, vakıf bir evin *emr-i sultânî* ile nakde (*akçe*) tebdil edilmesinin caiz olup olmadığı sorulduğunda, *‘Emr-i sultânî ile akara tebdil meşrudur’* cevabını vermiş,[310] bir anlamda sorudan kaçmıştı. Kira ücretine mukabil vâkıfının ruhuna cüz tilaveti için vakfedilmiş bir evin harap olmasından dolayı satılarak, elde edilen nakdin muamele yoluyla işletilmesi ve *ribh*in kira ücreti yerine geçirilmesini teklif eden bir başka soruya ise açıkça *‘Olmaz, yerine bedel mülk alır’* yanıtını vermişti.[311] Bir mescidin kandillerinin yağ masrafını karşılamak üzere vakfedilen bir evin harap olup *sükna*ya kabiliyetini yitirmesi sebebiyle satılarak nakdin işletilmesi (*istirbah*) teklifine de kadının satıp başka bir ev almaya yetkili olduğu cevabını verdi.[312] Müezzin için vakfedilmiş ve tamiri için bütçesi bulunmayan harap odaların *izn-i sultânî* ile satılıp elde edilen meblağın muameleye verilmesinin imkânını sorgulayan bir soruya yanıtı da, izin verilmesi halinde yapılabileceği fakat vakıf *sükna* amaçlı ise izin verilemeyeceği şeklinde idi.[313] Bu son fetva iznin yani *emr-i sultân*ın istibdal sürecindeki meşrulaştırıcı fonksiyonunu

[308] Muhammed b. Abdullah el-Gazzî et-Timurtâşî, **Fetâva’t-Timurtâşî**, Thk. Abdullah Mahmud Ebu Hassan, Amman, Dâru’l-Feth, 2014, C.I, s. 315.

[309] **Şeyhü’l-İslâm Ebüssu’ûd Efendi Fetvâları**, Haz. Ahmed Akgündüz, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018, s. 350-51.

[310] Vakıf olan menzili emr ile akçeye tebdil caiz olur mu? El-Cevap: Emr ile akara tebdil meşrudur. Ebussuud Efendi. Fındık Mustafa Efendi, **a.g.e.,** vr. 348b.

[311] Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, **Memûatü’l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1070, vr. 161b.

[312] Ebussuud Efendi, **Resâilü’l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1115, vr. 173a. Mesele: Zeyd bir mescidin kandiline dühn için bir menzil vakfedip menzil-i mezbur icareye verilip ücret dühne verilip kandil-i mezkur da îkâd oluna diye şart eyleyip nice zaman şart-ı vâkıf ile amel olunup halen menzil harap olup süknaya kabiliyetten kalsa mütevelli onu bey‘ edip semenini istirbâha kadir olur mu? Cevab: Harap olup süknaya kabiliyetten kalsa kadı onu bey‘ edip semeni ile menzil-i âhar iştira eylemeye kâdir olur. **A.e.**

[313] **A.e.**, vr. 207a. Mesele: Zeyd-i müezzine vakıf olan odalar harap olup tamiri için zevaidi olmasa Zeyd mezkur odaları izn-i sultânî ile bey‘ edip akçesin muameleye vermeye kadir olur mu? Cevab: İzin verilir ise olur ama süknası meşrut ise verilmez. **A.e.**

tekrar hatırlatır. Yani nakitle istibdal konusunda da belli ki *emr-i sultân* esas meşrulaştırıcıdır.

Vakfın, daha en başından akarın nakitle istibdali planlanarak kurulması ise *Maruzat*'ta yer alan bir hükümle yasaklanmış ve vakfın böyle bir şartla tescilinin meşru olmadığı net bir biçimde ortaya konmuştu. İlgili hüküm şöyleydi:

> ''Zeyd menzilini evvela kendüye ba'dehû kendûden sonra zevcesi(ne) ba'dehâ bey' olunup bahası istirbah olunup ribhi ile iki cüz-i şerîf tilavet oluna deyu vakıf ve tescil olunup bir zamandan sonra Zeyd fevt olup zevcesi Hind dahi hissesin şer'le iskat edip vakf-ı mezburun mütevellisi olan Amr menzil-i mezburu Bekr'e bey' eylese bey'-i mezbur sahih olur mu?
>
> el-Cevap: Şart-ı mezbur üzerine vakıf tescil(i) asla meşru değildir. Lakin vech-i meşruh üzerine vakfı meşru sanıp anın üzerine musırran fevt olmakla menzil-i mezbur vakfiyyede mastûr olan vecih üzere tasarruf olunup sonra bey' olunup semen istirbah olunmayı vasiyet etmiş olur. Hind'den gayrı vârisi yok ise bey-i mezkur sahih ve meşrudur. Beytülmal kıbelinden asla dahl olunmaz. Var ise sülüsten ziyade anındır ve kabulü lazımdır.''[314]

Gerçi bu yasaklamanın asıl sebebi, nakitle istibdal karşıtlığından ziyade doktrinel bir gereklilikti ki, benzeri bir tescil planlaması için Ebussuud Efendi'nin verdiği aşağıdaki yanıt bu gerekliliği izah ediyordu.

> ''Mesele: Hind hal-i hayatında ve kemal-i sıhhatinde *'Milk evim içinde olan esbâb vakıf olsun!'* deyip tevliyetin Zeyd'e şart edip evi esbâbı ile teslim ve tescil-i şer'î ettirip ba'de'l-fevt ev ile esbâb bey olunup akçesinin ribhiyle cüz kıraat oluna deyu şart edip hâkimü'l-vakt vakfiyetine ve lüzumuna hükmedip badehu kadı-yı âhar dahi hâkim-i evvelin hükmünü tenfiz eylese şer'an vakıf lazım olur mu?
>
> Cevab: Bâtıl-ı mahzdır ikisi bile lağvdir. Vakfın istibdalin şart etmeyi tecviz eden İmam Ebu Yusuf ile Hilal'dir. İkisi bile sıhhat-i vakfiyet-i nukûda münkirlerdir vakıfta şart-ı fâsit olmuş olup vakıf fâsit olup tescil bâtıl olur. İtibar hemen vasiyete ve sülüsün kifayetinedir.''[315]

Zaten önceki cevapları da vakıf akarın nakitle istibdali kararının geçersizliğine ilişkin net bir iddia taşımıyordu ve cevapların işlemin önünü alma gibi bir hedefe hizmet ediyor olması kuvvetle muhtemeldi. Nitekim nakitle istibdalin mahkeme kararı ve *emr-i sultân* ile yapılması bu olumsuz cevapları anlamsızlaştırıyordu. Zaten hem Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin hem de Şeyhülislam Çivizâde Efendi'nin çeşitli fetvaları, nakitle istibdal kararının bu kayıtlar dahilinde kesinlikle iptal

[314] Ebussuud Efendi, **Ma'rûzât**, s. 244.
[315] Ebussuud Efendi, **Resâilü'l-mesâil**, vr. 218b-219a.

edilemeyeceğini açıkça söylüyordu.[316] Yine de bu fetvalar, adı geçen şeyhülislamların, vakıf akarın nakde tebdilini en azından pek hoş görmedikleri konusunda yeter veri sunuyordu.

Zaten bu çekingenliğin Osmanlı mahkemelerinde alınan nakitle istibdal kararlarında da izlenmesi mümkündü. Rahime Hatun Vakfı'na ait Eyüp'teki Yâvedûd Mahallesi'ndeki harap bir ev, aynı değerdeki bir başka ev karşılığında istibdal edilirken, *sükna* hakkı sahibesi Belkıs bt. Abdullah'ın *vakıf menzil tûl-i zamân ile harâba müşrif ve dâsir olup ta'mîr ve termîmine müsâ'ade olmayıp ve benim dahi ta'mîr ve termîme adem-i kudretim olduğundan mâ'adâ menzil-i mevkūf mekābir-i müslimîn içinde olmağla icâre-i tavîle âhar tâlibi dahi olmamağın her vechile menzil-i mezbûr bey' olunup semeni ile alâ sebîli'l-istibdâl ve ibdâl menzil-i âhar iştirâ olunmak evlâ ve ahrâ ve cânib-i vakfa menâfi'-i kesîre olduğu müttefekun-aleyh olmağın* diyerek mahkemeye başvurup istibdal için izin talebinde bulunmuştu. Gönderilen keşif ekibinin, bu vakıf evin haraba yüz tutmuş olduğu ve istibdalinde ihmal gösterilirse tamamen yıkılarak faydasızlaşacağını rapor etmesi üzerine, mahkemeden istibdal izni alan Belkıs, müzayede sonunda belirlenen 6000 akçe karşılığında, evi Mehmed b. Abdullah adlı bir kişiye satmıştı. İstibdal işlemi nakit karşılığında gerçekleştirilmiş olsa da o sırada mahkeme huzurunda bulunan Eyüp sakinlerinden Maden b. Davud, aynı mahallede bulunan evini istibdalden elde edilen nakdin tamamı karşılığında satmıştı.[317] Böylece nakit karşılığı yapılan bir istibdal, akar-akar mübadelesine dönüştürülmüştü ki, buna benzer istibdal hüccetleri, imparatorluğun son asrında da dönemin meşhur hukukçularınca kaleme alınacaktı.

[316] Bir mescide imam olanlara vakıf olan ev haraba müşrif olup icaresi tamirine vefa etmez oldukta mescid-i mezbura imam olan Zeyd marifet-i hâkim ile mezbur evi Amr'a bey' edip semenini muamele-i şeriyye eylese badehu mescid-i mezbura Bekir imam oldukta bey'-i merkumu feshe kadir olur mu? Olduğu takdirce Amr semenin alıp ribhini mezbur evin icaresine tutmaya kadir olur mu? El-Cevap: Bey' emr-i sultânî ile olmadı ise fesholunur. Ribh Zeyd'in metâı ile muameleden hasıl olacak Amr ondan nesneye müstehik olmaz ki ecr-i misle tuta. Ebussuud bi-hattıhi. **Mecmüatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, vr. 131a; **Çivizâde Efendi'nin Fetâvâ Suretleri**, vr. 222a. Ancak Ebussuud şu fetvasında kâr amaçlı vakfedilen bir hamamın muamele edilmek üzere izn-i sultânî ile para vakfına dönüştürülebileceğini ifade eder: "Bir vakıf hamamın suyu munkatı olup kifayet eder su bulunmayıp bey' olunup akçeler muamele olunsa yahut âhar mülk alınıp yerine vakfedilse hamamdan hasıl olandan ziyade nesne hasıl olmak mukarrer olsa rey-i hâkim ile bey' olunmak şer'an caiz olur mu? Cevap: İzn-i sultânî olmayacak olmaz. Ebussuud" Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi, **Mecmûatü'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1067, vr. 161b.

[317] Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil, s. 247.

1782 yılında Üsküdar'ın Tenbeller Mahallesi'nde mektep inşa etmek isteyen bir kişi de istimlak edilecek vakıf akarın istibdalinde kullanmak üzere yine Üsküdar'da akar tedarik etmişti.[318] Bu istibdallerin bir şekilde akar-akar mübadelesine dönüştürülmesi, esasında nakitle istibdale sıcak bakılmamasından ziyade *sükna*sı amaçlanan veya mektep gibi hayrat türünde vakıflar olmasındandır. *İstiğlal*i amaçlanan vakıflarda böyle bir hassasiyetin bulunup bulunmadığı başka bir sorudur.

Gazzeli meşhur fakih Hayreddin er-Remlî (ö. 1081/1671),[319] nakitle istibdali açık sözlerle onaylayan Kâdîhân ve diğer pek çok alimin varlığına rağmen, İbn Nüceym ve takipçilerinin Kâriü'l-Hidâye'nin işlem hakkında müspet veya menfi hiçbir yargı içermeyen ifadelerine dayanan muhalefetini anlamsız buluyordu.[320] Remlî'ye göre meselede belirleyici kriter, maslahatın varlığı veya yokluğu idi. Harap olup tamamen kullanılmaz hale gelen ve karşılığında akar türü bir bedel alınma imkânı da bulunmayan bir vakfın nakitle istibdalinde maslahat olduğu ona göre gayet açıktı. Remlî'nin çağdaşı olan pek çok fakih de onunla hemfikirdi. Hatta Remlî'ye göre, vakfiyesinde istibdali yasaklayıcı şart bulunan vakıflar da nakitle istibdal edilebilirdi. Meseleyi noktalarken yıllar sonra Meclis-i Mebusan'da da yankılanacak olan şu sözleri sarf etti: ''*Müteahhirîn ulema ihtilaflı meselelerde vakıf için daha yararlı (enfa') olan ne ise onunla fetva verme konusunda ittifak etti.*''[321]

Remlî'nin meşhur iki talebesi Alâeddin el-Haskefî ve otuz yıl süreyle Kudüs Hanefi müftülüğü görevini sürdüren Seyyid Abdürrahim el-Lütfî[322] de hocalarının peşindeydi.[323] Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin emri üzerine, kendisi gibi Kudüs müftüsü olan oğlu Muhammed tarafından fetvaları derlenen Abdürrahim el-Lütfi,[324] vakfiyesinde istibdal şartı bulunan vakıflarda, nakitle istibdalin caiz olduğu konusunda

[318] COA, C.MF., nr. 141/1196, 1196.
[319] Ali Pekcan, ''Remlî, Hayreddin b. Ahmed,'' **DİA**, C.XXXIV, s. 563-4.
[320] Hayreddin er-Remlî, **el-Fetâvâ'l-Hayriyye**, Bulak, el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Mîriyye, 1300, C.I, s. 217-8. Çünkü Kâdîhân'daki ifadeye göre Ebu Yusuf ve Hilal nezdinde istibdal yalnızca nakit karşılığı yapılabilir. **A.e.** Gerçi bu ifadenin varlığını İbn Nüceym de inkâr etmez. İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 372.
[321] Remlî, **a.g.e.**, C.I, s. 217-8.
[322] Abdalqader Steih, ''Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek İçin Gelen Âlimler,'' **Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ed. Zekeriya Kurşun; Ahmet Usta, İstanbul, Seçil Ofset, s. 17.
[323] Haskefî, **ed-Dürrü'l-müntekâ**, C.II, s. 577.
[324] Muhammed b. Abdürrahim el-Lütfi (Kudüs Müftüsü), **el-Fetâvâ'r-Rahîmiyye fî vâkıâti's-sâdâti'l-Hanefiyye**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2382, vr. 2a-b.

çok emindi. Çünkü istibdale ilişkin mutlak yetkilendirmenin, nakitle istibdali de kapsadığını düşünüyordu.[325] Zaten İbn Nüceym de nakitle istibdali yasaklayan açıklamalarının, istibdal şartlı vakıfları ilgilendirmediğini açıkça söylemişti.[326] Muhtemelen Kudüs müftüsünün netliği de buradan kaynaklanıyordu. Ancak o, vakfiyesinde istibdal şartı bulunmayan vakıfların da Hanefi mezhebinin *müftâ bih* görüşüne göre nakit karşılığında istibdal edilebileceğini savunuyordu.[327] Böylece nakitle istibdali olumlayan Hanefi görüş, Kudüs müftüsünün dilinde *müftâ bih* sıfatını da kazanmıştı. Onlar baba-oğul Lütfî ailesinin son Kudüs Hanefi müftüleriydi. Devlete isyan eden gruplara destek olmaları, ailenin devlet nezdindeki itibarını zedelemişti.[328] Ancak buna rağmen Abdürrahim el-Lütfî, Hanefi mezhebi literatüründe etkin bir isim olmalı ki, İbn Abidin onun ismini açıkça zikredecekti. Zaten yalnızca Remlî ve talebeleri değil Şeyh İsmail el-Hâik'in de aralarında bulunduğu bir grup Hanefi fukaha da vakfın maslahatı söz konusu olduğunda nakit karşılığı istibdalin caiz olduğunu düşünüyordu.[329] Sonraki başlıkta zikri geçen Medine Müftüsü Seyyid Esad (ö. 1116/1705) da bu grupta yer alıyordu. Onun ifadesiyle fakihlerin meseleye ilişkin temel kriteri, maslahatın varlığı veya yokluğu idi. Tamamen harap olup faydasızlaşma riski taşıyan bir vakfın nakit karşılığı istibdalinin vakfın maslahatına olacağının gayet açık (*müteayyen*) olduğunu düşünüyordu.[330] Yalnızca o da değil aşağıdaki davanın baş kahramanı Mekke müftüsü Abdülkâdir Efendi ve destekçisi Mekke kadılarından Kadızâde Mehmed b. Mehmed el-Ensârî de Hayreddin er-Remlî'yi takip ederek nakit karşılığı istibdalin savunuculuğunu yapacaktı.[331] Ancak yine de 18. asrın sonuna kadar nakitle istibdal karşıtı bazı çatlak sesler çıkmaya devam edecekti.

[325] **A.e.**, vr. 95a.
[326] İbn Nüceym, **Tahrîru'l-mekâl**, s. 171.
[327] Kudüs Müftüsü, **a.g.e.**, vr. 95a.
[328] Steih, **a.g.m.**, s. 18.
[329] Haskefi, **ed-Dürrü'l-muhtar**, C.VI, s. 587; Remlî, **a.g.e.**, s. 218; İbn Abidin, **Ukûdü'd-dürriyye**, C.I, s. 115.
[330] Seyyid Esad Efendi, **el-Fetâvâ'l-Es'adiyye fî fıkhi'l-Hanefiyye**, el-Matbaatü'l-Hayriyye, s. 267.
[331] Kadı Mehmed b. Mehmedzâde el-Ensârî, **Kurratü'l-ayn şerhi risaleti'l-Allâme Zeyn**, Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 224Y, vr. 61b, 78a-79a; Abdülkâdir b. Ebî Bekr es-Sıddîkî, **Kat'u'l-cidâl fî mes'eleti'l-istibdal**, Darü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1888, vr. 75b-76a, 87a.

1.3.3.3. Abdülkâdir Efendi'den (ö. 1138/1725-6) İstibdal Bedelinde Üstünlük Kaydına Yeni Yorum

1703 yılında on sekizi Mekke'den ve altısı Medine'den yirmi dört alim, Mekke Müftüsü Abdülkâdir es-Sıddıkî'ye[332] destek olmak için tek vücut oldu ve Hoca Mehmed İbâdullah Vakfı'na ait bir hanenin istibdali davasında usulsüzlükle suçlanan Abdülkâdir Efendi'nin yanında yer aldılar. Bu vakıf ev, geliri hayır işlerine *(hayrat-meberrât)* harcanmak üzere vakfedilmiş, ancak zaman içinde harap olup oturulamayacak hale gelmişti. Hatta bilirkişiler (*ehl-i hibre ve marife*) göçük tehlikesi dolayısıyla eve giriş-çıkışların yasaklanması yönünde görüş bildirmişlerdi. Hal böyle iken, bu vakıf evi yeni bir ev karşılığında istibdal etmeyi teklif eden bir alıcısı çıkmıştı. Müftü, durumu Mekke Şerifi Saad b. Said'e arz edip istibdal için izin istemiş, şerif de izni vermişti. Müftü Abdülkadir, sonraki adımda, Mekke kadısına (*nâib-i şer-i şerîf)* giderek istibdalin icrası için mahkemeden izin çıkarılmasını talep etmişti. Kadı, öncelikle, bilirkişi (*ehl-i hibre ve marife*) ve mühendisler ile halk içinde sözüne ve bilgisine güvenilen kimselerden oluşan bir keşif heyetiyle birlikte, önce vakıf eve sonra da teklif edilen milk eve giderek incelemede bulunmuş, inceleme neticesinde, vakıf evin haraplığı, bedel olarak teklif edilen evin de mamuriyeti doğrulanmıştı. Heyetin her bir üyesinin sunduğu rapora göre vakıf evin kapladığı alan milk evin kapladığı alanın yaklaşık iki katıydı, ancak milk evin kıymeti vakıf evin kıymetinden üçte bir oranında daha fazlaydı. Dolayısıyla tüm heyet, planlanan istibdalde vakıf için açık bir maslahat olduğunda ittifak etmişti. Nihayet Mekke kadısı, istibdalin icrası için Müftü Abdülkâdir'e izin verdi. Müftü, bu izin üzerine, istibdal işlemini gerçekleştirdi ve kadı da yapılan işlemi usulüne uygun bir şekilde tescil etti. Tescil sırasında mahkemede hazır bulunan şahitler arasında, olayı tüm detaylarıyla bize aktaran ve bu sırada henüz Mekke Harem-i Şerif müderrisi olan Kadızâde Mehmed b. Mehmed el-Ensârî de vardı. Ancak daha sonra -Ensârî'nin ifadesiyle- *tahâret* ahkamında bile sözüne güvenilemeyecek bazı kişiler bu istibdale itiraz ettiler. Müftü Abdülkâdir de

[332] Hakkında daha fazla bilgi için bkz. Abdullah b. Abdurrahman b. Abdurrahman el-Muallimî, **Kudâtü Mekketi'l-Mükerreme mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî hatte'l-asri'l-hâzir**, Cidde, 1431, C.I, s. 491-93.

kendini savunmak için bir risale kaleme aldı ve bu istibdal kararının Hanefi mezhebinin *mutemed* görüşüne uygun olduğunu savundu.[333]

Müftü Abdülkâdir yalnızca bu risaleyi yazmakla kalmamış, risalesini Mekke ve Medine'nin önde gelen ulemasına da arz etmişti.[334] Bunlar arasında Medine'den Medine müftüsü Seyyid Esad el-Hanefi, Medine eski müftüsü Hatib İbrahim el-Pîrî, Mescid-i Nebevî hatîbi İlyaszade Hayreddin b. Taceddin, Hatib Abdülkerim b. Abdullah el-Halîfî el-Abbâsî, Şeyh Hasan b. Ali, Medine Rüstem Paşa Medresesi müderrisi Şeyh Ahmed b. Mehmed; Mekke'den Kadı Mehmed Said b. İsmail, Şeyh Taceddin b. Ahmed ibn Şeyh ed-Dehhân, Şeyh Ali b. Taceddin es-Sincârî, hikayemizi anlatan Mekke Harem-i Şerif müderrisi Kadızâde Mehmed el-Ensârî, Medine Şeyhülislam Medresesi müderrisi Abdullah Efendi, Nâib Mehmed b. Mustafa, Şafii müftü Şeyh Said b. Muhammed el-Menûfî, Şeyh Ahmed b. Ali el-Ûdî, Şeyh Abdullah b. Salim b. Muhammed el-Basri el-Mekki, Mescid-i Haram müderrisleri Şeyh Mehmed en-Nakşibendi ve Şeyh Abdülkerim, Sirâc Ömer b. Muhammed Ali b. Selim, Mekke mahkemesi görevlilerinden Yusuf b. Muhammed el-Kudâmî eş-Şâmî, İbrahim Efendi b. Mehmed ed-Dımaşkî el-Kâmilî, Hüseyin b. Abdürrahim el-Mekki el-Hanefi, Harem-i Şerif müderrisleri Sunullah el-Halebî (& el-Mekkî) ve Ahmed er-Rûmî, Mekke Davud Paşa Medresesi müderrisi Mahmud b. Ahmed el-Hanefi yer alıyordu. Bu alimlerin her biri, Müftü Abdülkadir'e olan muvafakatlerini ve desteklerini gösteren bir *takriz* kaleme alıp imzaladılar.[335]

Müftü Abdülkâdir Efendi'ye muhalefet eden grup, bir vakfın ancak harap olup tamamen faydasızlaşması (*huruç ani'l-intifa*) ve karşılığında teklif edilen bedelin daha iyi konumda (*ahsen suk'an*) ve daha kârlı (*ekser galleten*) olması halinde istibdal edilebileceğini iddia ediyordu. Onlara göre istibdal için haklı sebep sadece buydu ve iki şarttan herhangi birinin yokluğunda alınan istibdal kararlarına butlan müeyyidesi uygulanmalıydı. Dahası bedelin konum itibariyle iyiliğini ifade eden *ahseniyet*

---

[333] Ensârî, **a.g.e.**, vr. 39b-40b.
[334] **A.e.**
[335] Takriz metinleri için bkz. **Risale fi suveri tekârizi ulemâi'l-Medineti'l-Münevvere alâ risâleti'l-istibdal elleti ellefehâ Mevlana Abdülkâdir Efendi Müftî Mekkete'l-Mükerreme**, Afyon Gedik, nr. 17387, vr. 133a-138a; **Risale fi suveri tekârizi ulemâi'l-Mekketi'l-Müşerrefe ale'r-risâleti'l-müsemmât bi Kat'i'l-cidâl bi-tahkîki meseleti'l-istibdal elleti ellefehâ Abdülkâdir Efendi Müftî Mekkete'l-Müşerrefe**, Afyon Gedik, nr. 17387, vr. 139a-154a.

kavramını da *eşrefiyet* olarak anlıyorlardı (*fî buk'atin eşref min buk'ati dâri'l-vakfi*).[336] Ayrıca vakfiyede istibdalin yasaklanmış olmasını da istibdal kararı alma noktasında, Mekke kadısının yetkisizliğine gerekçe olarak görüyorlardı.[337] Müftü Abdülkâdir ise risalesi boyunca Necmeddin et-Tarsûsî, İbn Kutluboğa, İbnü'ş-Şelebî, Kınalızâde Ali Efendi, İbn Nüceym, Hayreddin er-Remlî gibi Hanefi fukahasına yaptığı çok sayıda referansla, tüm bu iddialara karşı çıktı. Müftü, '*istibdal için haklı sebep (müsevviğ-i şer'î) = (haraplık + faydasızlık) + bedelde üstünlük*' denkleminin istibdali mümkün kılan tek denklem olduğunu reddediyordu. Ona göre *'haklı sebep = haraplık',* '*haklı sebep = faydasızlık'* ve '*haklı sebep = bedelde üstünlük*' denklemlerinin her biri doğru idi. Dolayısıyla birinci şartın ortaya çıkması halinde, yani vakıf için haraplık veya faydasızlık söz konusu olduğunda, ikinci şart, yani bedelin vakıftan iki yönden üstün olma şartı devre dışı kalacaktı. Bu durumda, kadı, vakfın menfaatine ve maslahatına olduğunu düşündüğü herhangi bir bedel karşılığında hatta nakit karşılığında bile olsa vakfı istibdal edebilecekti. Ancak vakıf mamur olup gelirinde de herhangi bir eksilme söz konusu olmadığında, istibdalin geçerliliği için ikinci şart yani bedelde üstünlük kaydı aranacaktı.[338]

Karara itiraz eden grup, getirdiği şahitleriyle vakfın kısmen harap halde olduğunu ve az da olsa gelir getirdiğini iddia ediyordu. Bu durumda Müftü Abdülkâdir'in vakfın faydasızlığı şartına yoğunlaşması gerekiyordu. Hanefi literatüründe vakfın faydasızlığı, genellikle, vakfın hiç gelir getirmemesi veya getirdiği gelirin masrafını karşılayamaması şeklinde anlaşılıyordu. Müftü Abdülkâdir'e göre ise vakfın gelirinin kendi ortalamasının altına düşmesi de bir tür faydasızlık haliydi. Bu durumda bir vakıf, menfaatine olması halinde, sadece gelirinin düşmesi sebebiyle bile istibdal edilebilecek ve bedeldeki üstünlük şartı devre dışı kalacaktı. Yani bedelde üstünlük şartı yalnızca mamur ve gelirinde eksilme olmayan (*el-âmiru'l-bâkî alâ ray'ihi'l-asliyyi/el-âmiru'l-kâmilü'r-ray'*) vakıflarda aranacaktı.[339] Ayrıca bedelin vakıftan konum itibariyle üstünlüğünü ifade eden

[336] Sıddîkî**, a.g.e.**, vr. 73b.
[337] Ensârî, **a.g.e.**, vr. 59b.
[338] Sıddîkî**, a.g.e.**, vr. 74b-75a, 77a.
[339] **A.e.**, vr. 80a-81a. Ensârî de gelirdeki azalmayı, vakfın gelirinin mutadının altına düşmesi olarak anlar. Ensârî, **a.g.e.**, vr. 50a.

ahseniyet kavramının *eşrefiyet* olarak anlaşılmasına da karşıydı. Ona göre *ahseniyet* ve *ahyeriyet*le kastedilen mekândan bağımsız olarak vakfın *galle*sinin tahsili ve faydasının devamlılığından (*devâmü'l-menfaat*) başka bir şey değildi. Bu durumda, mesela vakfın mescit yakınında yer almasından dolayı teklif edilen bedelde de benzeri bir konumda yer almasını mecburi tutmak söz konusu değildi.[340]

Hikayemizin anlatıcısı ve yakın zamanda Mekke kadılığına getirilecek olan Kadızâde Mehmed el-Ensârî, Müftü Abdülkâdir'e desteğini yalnızca *takriz* yazısıyla göstermemiş bir de risale kaleme almıştı. Bu risale esasında İbn Nüceym'in *Tahrîru'l-mekâl fi meseleti'l-istibdal* adlı risalesinin bir şerhiydi. Ancak Ensârî'nin hedefi, bu risalede öne sürülen argümanları izah etmekten ziyade onları çürütmekti. Çünkü İbn Nüceym gibi büyük bir ismin, haraplıkla ortaya çıkan *istiğlalde teazzur* hali dışında, vakıf evlerin kesinlikle istibdal edilemeyeceğini savunması büyük bir problemdi. Dahası İbn Nüceym, bu risalesinde, istibdali yasaklayıcı şartın dikkate alınması gerektiğini de savunuyordu. Yani Mekke'deki bu vakıf ev için alınan istibdal kararına, bu risalede üretilen pek çok argümanla karşı çıkılması mümkündü. Bu nedenle Kadızâde Mehmed el-Ensârî, 'evin istibdal edilemeyeceği' görüşünün Hanefi mezhebinin *mutemed* görüşü olmadığını kanıtlamak ve ilim talebelerinin İbn Nüceym'in risalesinden kaynaklı yanlış anlamalarının önüne geçmek için bu şerhi kaleme almıştı.[341] Ensârî, İbn Nüceym'e karşı, yine İbn Nüceym'in yukarıda bahsi geçen aksi yöndeki fikirlerini ve Necmeddin et-Tarsûsî, Kâfiyeci, İbn Kutluboğa, Kınalızâde Ali Efendi ve Hayreddin er-Remlî gibi Hanefi isimlerin karşıt görüşlerini kullandı.[342]

Müftü Abdülkâdir gibi Ensârî de *ekseriyet-i galle/ray* ve *ahseniyet-i suk'/mahalle*'nin yalnızca mamur vakıfların istibdali için aranan bir özellik olduğunu ve mahalledeki *ahseniyet*in de gelirin fazlalığı (*kesîret-i galle/ekseriyet-i ray'*) ve menfaatin devamlılığından başka bir anlama gelmediğini savundu. Yani *eşrefiyet* olarak anlaşılmasına -Müftü Abdülkâdir gibi- o da karşıydı. Çünkü ona göre *ahseniyet,* bedelin bulunduğu mahallenin vakfınkinden daha mamur olması anlamına geliyordu.

---

[340] Sıddîkî**, a.g.e.**, vr. 95a-b.
[341] Ensârî, **a.g.e.**, vr. 40b.
[342] **A.e.**, vr. 52b, 58b. Müftü Abdülkâdir'in İbn Nüceym'in oğlundan aktardığına göre, onun mamur bir vakfın bile istibdaline kapı aralayan görüşü, en son görüşüdür. Sıddîkî**, a.g.e.**, vr. 86b.

Harap bir vakfın istibdalinde ise zaten bu tipte özel bir şart aranmayacak ve karar kadıya bırakılacaktı.[343] Bu durumda teklif edilen bedelin vakıftan daha mamur olması bile yeter sebep olabilecekti.[344] Ensârî'ye göre harap veya haraba meyletmiş bir vakıf için aranan tek şey, *asla zâid bir maslahat*tı ve bundan dolayı vakfa faydası dokunacak herhangi bir istibdal biçimi onaylanmalı ve böylece vakfın yok olmasına engel olunmalıydı.[345]

Ensârî, İbn Nüceym'in ev-arazi ayrımına kesinlikle karşıydı. Vakıf arazi için açık tutulan bir istibdal kapısının vakıf evler için kapatılmasına anlam veremiyordu. Çünkü binalar yıkılma ve yangında hasar görme gibi pek çok riskle karşı karşıyaydı ve süreklilikleri için tamir ve onarıma ihtiyaçları vardı. Dolayısıyla evlere oranla daha sürekli ve kalıcı olan araziler için açılan bu kapının evler için *evlâ* olarak açık tutulması gerekiyordu. Burada söylemeye çalıştığı şey, İbn Nüceym'in iddia ettiği gibi doğrudan evlerin istibdalini konu edinen mezhebi bir nassın yokluğu varsayılsa bile, araziler için üretilen mezhebi çözümlemelerin evler için de kullanılabileceğiydi.[346] Gerçi o nassın yokluğunu da reddediyordu. Çünkü Ebu Yusuf'un *Siyer-i kebir*'de istibdali mutlak olarak tecviz eden ifadeleri, ona göre her cinsteki vakfı içeriyordu. Hatta tam da bu nedenle Hayreddin er-Remlî de *Bahr* şerhinde, İbn Nüceym'in dayandığı delillerin kendi iddiasını desteklemediğini söylemiş ve bu ayrımı *gayri sahih* olarak nitelemişti.[347] Dolayısıyla İbn Nüceym'in kıyas kapısının kapalı olmasıyla ilgili söyledikleri de bir anlam ifade etmiyordu. Çünkü kıyastan ancak nassın yokluğunda bahsedilebilirdi ve *gallede zaaf* halinde vakıf evlerin istibdaline kapı aralayan mezhebî naslar *gökteki yıldızlar gibi* açık seçikti, yani kıyasa zaten ihtiyaç yoktu.[348] Ensârî, İbn Nüceym'in *icâre-yi tavile*yi istibdale öncelemesini de sakıncalı buluyordu. Çünkü kiralama süresinin uzaması, vakıf mutasarrıflarının vakıf akar üzerinde, özel mülkleri gibi tasarrufta bulunmalarına sebep olabilirdi.[349] Bu da vakıf için büyük bir riskti.

[343] Ensârî, **a.g.e.**, vr. 47a, 59a, 78a, 79b.
[344] **A.e.**, vr. 46b.
[345] **A.e.**, vr. 79b-80a.
[346] **A.e.**, vr. 67b-68a.
[347] **A.e.**, vr. 68a.
[348] **A.e.**, vr. 73a-b.
[349] **A.e.**, vr. 69b.

Mekke müftüsü Abdülkâdir'e ulemanın verdiği destek, politik bir tavır alıştan ziyade doktrinel tercihlerinin gerçek bir ifadesiydi. Bunun en bariz örneği *takriz* yazarlarından Medine müftüsü Seyyid Esad el-Hanefi idi. Kendisi, değişik zamanlarda verdiği fetvalarında, vakfiyesinde istibdal şartı bulunmayan vakıfların, bedelin üstünlüğüne dayanan mahkeme kararıyla istibdaline olur vermişti.[350] Hatta bulunduğu mahalle yönüyle vakfa eşit olan bir bedelin sadece gelir getirisindeki üstünlüğünün de istibdal için haklı sebep olduğunu ve böyle bir sebebe dayanan istibdal kararının bozulamayacağını söylemişti.[351] Vakfın maslahatına olduğu düşünüldüğünde istibdalin nakit karşılığı yapılabileceğini de açıkça söylemişti. Şu da var ki nakit karşılığı istibdal çözümlemesinin kurgusunu hep faydasızlaşmış vakıflar üzerinden oluşturdu.[352]

Peki Mekke'de bunlar yaşanırken İstanbul'daki Hanefi fukaha ne yapıyordu? 1703 yılı tarihe Edirne Vakası veya Feyzullah Efendi Vakası olarak geçen olayların yaşandığı yıldı ve bu olay sırasında türlü işkencelere uğrayan Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö. 1115/1703), asilerce başı kesilerek katledilmişti. Olaylar başlamadan birkaç yıl önce Mustafa Bey Vakfı'na ait bir arsanın istibdali için 4 Aralık 1700 tarihinde hükm-i hümâyûn talep edilmişti. Haraplık ve benzeri hiçbir sebebe dayanmaksızın, *vüs'at ve rağbet ve ray' ve kıymet cihetlerinden ekser ve evfer* olan bitişikteki mülk arsası karşılığında bu vakıf arsayı istibdal etmek isteyen kişi Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin ta kendisiydi.[353] Bu da gösteriyor ki, bedeldeki üstünlük ona göre de istibdal için tek başına haklı bir sebep teşkil ediyordu. Yani Osmanlı istibdal pratiği bu dönemde de yalnızca harap vakıflarla sınırlı değildi. Müftü Abdülkâdir, bu yönüyle aslında Osmanlı pratiğini Hanefi doktrini üzerinden tanımlıyordu. Şu da var ki, Osmanlı mahkemelerinde kaleme alınan istibdal ilam ve hüccetlerinde, vakıf harap bile olsa bedelin üstünlüğüne yapılan vurgu devam ediyordu.

Mesela 19 Aralık 1703 tarihinde Edirne Kadısı Ataullah Efendi tarafından fermân-ı âlî talebi için kaleme alınan arzda, haraba yüz tutmuş vakıf bir evin*, sükna*

[350] Mesela bkz. Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 267.
[351] Seyyid Abdullah Esad Efendi, **Uddetü erbâbi'l-fetvâ**, Bulak, el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emiriyye, 1305, s. 164.
[352] Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 267; Abdullah Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 165.
[353] COA, C.EV., nr. 36/1768, 1112.

hakkı sahibi Seyyid Hüseyin'in tamire güç yetirememesinden dolayı, Halil adlı bir kişinin mülk evi ile istibdali talep edilmişti. Gerekçe olarak ise mülk evin arsa, bina, kıymet ve kalite yönünden vakıftan üstünlüğü özellikle vurgulanarak istibdalin vakıf için daha yararlı olduğu gösterilmişti.[354] Halep Kadısı Feyzullah Efendi de haraba yüz tutmuş ve geliri giderini karşılamayan vakıf değirmenin bir börekçi fırını ile altı dükkan, bir boyahane ve iki ev karşılığında istibdali için 17 Ağustos 1711 tarihinde *emr-i sultân* talebinde bulunurken, bedel emlakin daha kârlı olduğunu vurgulamıştı.[355]

1709 yılında İstanbul'da Abdi Çelebi Mahallesi'nde Ayşe Hatun Vakfı'na ait vakıf bir arsanın ev karşılığında istibdali davasında, zimmi İsayi v. Begos evinin üzerinde bulunduğu bu vakıf arsayı Ali Fakih Mahallesi'nde bulunan iki katlı, havlulu evi karşılığında istibdal etmek istemişti. Vakıf arsa 614 zira iken aylık 15 akçe ücret-i müeccele getiriyordu ve vakfın başka herhangi bir geliri de yoktu. Mülk evin arsası ise sadece 455 zira idi. Buna rağmen hassa mimarlarının da içinde bulunduğu keşif ekibi, mahkemeye gelerek *menzil-i mezbûrun arsası arsa-yı mevkūfe-i mezbûreden yüz altmış dokuz zirâ' noksan olup lâkin binâ ve ray' ve rağbet ve kıymet cihetinden ezyed ve evfer olmağla istibdâl olunmak cânib-i vakfa evlâ ve enfa'dır* şeklinde görüş bildirmişti.[356] *İzn-i sultân* talebi için bu ilamı kaleme alan İstanbul Kadısı, Abdürrahim Efendi'den sonra şeyhülislamlık makamına oturacak olan Ebu İshak İsmail Efendi (ö. 1137/1725) idi.[357] Nitekim bir ay geçmeden istibdal kararı için beklenen izin Kadı Ebu İshak'a ulaşmıştı.[358] Bu istibdal kararı Mekke'deki karardan sadece altı yıl sonra İstanbul'da alınmış ve açıkça vakfın arsa alanı itibariyle bedelinden üstünlüğünü istibdale engel görmemişti. Tam da bu nedenle, istibdali meşrulaştıran ve vakfın maslahatına olduğunu kanıtlayan *ezyed*ler kümesine *mesâhaten* ifadesi dahil edilmemişti. Dolayısıyla Mekke'deki vakıf evin arsa alanı itibariyle bedelinden üstünlüğünü, bedelin kıymetteki üstünlüğü karşısında yok sayan istibdal kararı emsalsiz değildi.

[354] COA, İE.ADL., nr. 13/888, 1115.
[355] COA, İE.EV., nr. 38/4360, 1123.
[356] İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil, s. 137.
[357] COA, İE.EV., nr. 70/7564, 1121.
[358] İstanbul Kadı Sicilleri Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil, s. 138.

Ebu İshak İsmail Efendi'den sonra şeyhülislamlık makamına oturan Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1156/1743), geliri için vakfedilen vakıf bir evin daha kârlı olan ve daha çok talep gören başka bir evle istibdaline, işlemin izn-i hâkim ve *emr-i sultâni* ile yapılması kaydıyla olur vermişti. Fetvada vakıfla ilgili özel hiçbir kayda yer verilmemesi vakfın mamur olduğuna işaret ediyordu. Ayrıca burada da bedel için *mesâhaten* üstünlük belirten hiçbir nitelemeye yer verilmemişti. Şeyhülislama hemen peşi sıra, bir diğer hâkimin, alınan bu istibdal kararını nakza yetkili olup olmadığının sorulması da oldukça manidardı ve cevabı tabii ki de olumsuzdu.[359] 8 Mayıs 1730 yılında, İstanbul Kadısı Mehmed tarafından kaleme alınan ilamda, Serrâc İshak Vakfı'na ait yine Serrâc İshak Mahallesi'nde bulunan vakıf evin, mutasarrıfına ait Akşemseddin Mahallesi'nde bulunan mülk ev ile istibdali için *emr-i şerîf* ricasında bulunulmuştu. Haklı sebep olarak ise mülk evin bina-arsa kıymeti ile kirasının vakfınkinden daha yüksek olması ve mülk evin daha çok talep görmesinden dolayı istibdalin vakıf için daha yararlı olduğu gösterilmiş,[360] dokuz gün sonra da *emr-i şerîf* çıkmıştı.[361] Yenişehirli'nin şeyhülislamlığının son aylarında alınan bu kararda da bedelin üstünlüğü istibdal için yeterli görülmüştü. Sırf üstünlük gerekçesiyle alınan istibdal kararları sonraki yıllarda da devam etti. 25 Aralık 1756 tarihli istibdal ilamında, Eminzâde Ahmed Ağa Vakfı'na ait Beşiktaş'taki vakıf evin mutasarrıfı Artin'e ait Eyüp'teki mülk ev ile istibdalinin zikredilen haklı sebebi, mülk olan evin konum, kıymet, arsa yüzölçümü, kira miktarı ve talep görme yönleriyle vakıf evden üstünlüğü idi.[362] 1758 tarihli bir istibdal hüccetinde de İstanbul'daki mamur vakıf evin, İstanbul'un farklı mahallelerinde yer alan on ev karşılığında sırf üstünlük gerekçesiyle istibdal edildiği yazıyordu.[363]

---

[359] Yenişehirli Abdullah Efendi, **Behcetü'l-Fetâvâ**, Haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yay., 2011, s. 259. 3 Aralık 1718 tarihinde Karahisar-i Şarki'nin (bugünkü Şebinkarahisar) sabık müftüsü Seyyid İsmail Efendi, evini zevcesi Havva Hatun'a vakfetmiş ancak haraba müşrif olması gerekçesiyle evi dükkanlar ile istibdal etmek istemiş ve bu sırada şeyhülislam olan Yenişehirli Abdullah Efendi'den bu istibdali onaylayan fetva-yı şerifeyi de almayı başarmıştır. COA, AE.SAMD.III., nr. 74/7391, 1131. 26 Ocak 1727 tarihinde Halep kadısı, Arslan Dede Tekkesi'ne ait vakıf evin kendisinden her yönden üstün aynı mahalledeki bir mağaza ile istibdali için izn-i hümâyûn talebinde bulunur. COA, C.EV., nr. 243/12116, 1139.

[360] COA, İE.ADL., nr. 9/607, 1142.

[361] COA, A.DVNSMHM.d., nr. 137/245, 1142.

[362] COA, AE.SOSM.III., nr. 17/1124, 1170.

[363] VGMA, Defter no: 740, s. 61-62.

1 Kasım 1761 tarihinde, Dîvân-ı Hümâyûn'da teşrîfâtî olan Akif Mehmed Bey, İstanbul'da Koca Mustafa Paşa yakınındaki Hace Mihrişah Hatun Mahallesi'nde bulunan Hacı İbrahim Efendi Vakfı'na ait mutasarrıfı olduğu vakıf evin istibdali için vakfın halihazırdaki mütevellisi olan Hacı İbrahim kızı Rukiye ile birlikte girişimde bulunmuş, bedeldeki üstünlük dışında bir haklı sebep sunmayan keşif raporunun mahkemeye sunulmasıyla istibdal ilamı çıkarılmıştı.[364] Teşrîfâtî 7 Haziran 1762 tarihinde yine aynı mahallede mutasarrıfı olduğu bir diğer vakıf evi de Ali Fakih Mahallesi'ndeki başka bir evi karşılığında istibdal etmişti.[365] Yine Akif Mehmed Bey'in mutasarrıfı olduğu Koca Mustafa Paşa Camii yakınındaki dört vakıf ev ve arsası İstanbul kadısı Neylîzade Mehmed Hâmid Efendi'nin 1766 yılında aldığı kararla, Akif Efendi'ye ait üç ayrı mahallede bulunan dört ev karşılığında istibdal edilmişti. Zikredilen haklı sebep yine sadece üstünlüktü (*mesâhaten ve kıymeten ve rağbeten)*.[366] Görüldüğü gibi Koca Mustafa Paşa civarındaki hepsi mamur olan vakıf evler, bir plan dahilinde Akif Efendi tarafından istibdal yoluyla satın alınmıştı. Sırf üstünlüğün istibdal için haklı sebep olarak yaygın kabul görmesi elbette imparatorluğun her bir köşesinde bu yönde bir ortak kanaatin bulunduğunu göstermiyordu. Aşağıdaki başlık bunun bir göstergesidir.

1.3.3.4. Kadızâde Mehmed Tâhir (ö. 1254/1838) ve Yasaklayıcı Şarta Rağmen Nakit Karşılığı İstibdalin İmkânı

Hicri 1209/1794-5 senesinde, bir çiftçi (*fellâh*) ile Kahire'deki bir vakfın nâzırı arasında yaşanan anlaşmazlık üzerine, çiftçi, kendisine eşlik eden büyük bir kalabalıkla (*cem-i ğafîr*)[367] Kahire Kadısı Kadızâde Mehmed Tâhir'in huzuruna çıktı. Çiftçinin iddiasına göre, o, bu vakfı kuran kişinin oğluydu ve babası vakfiyesinde açıkça yasaklamasına rağmen, vakfa ait bir araziyi nakit karşılığında istibdal eden nâzırdan şikayetçiydi. Ona göre nâzır yetki sınırlarını aşarak vakfiye şartlarına aykırı

[364] COA, AE.SMST.III, nr. 135/10591, 1175.
[365] VGMA, Defter no: 46, s. 40-41.
[366] İstanbul Kadı Sicilleri İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil, s. 262-63.
[367] Mısır sicillerinde davalarda kaç kişinin yer aldığı belirtilmez, genellikle az sayıda kişinin ismi verilerek geri kalanı tıpkı örneğimizde olduğu gibi cem-i ğafîr kavramıyla ifade edilir. İsmi verilenlerin sayısı 7 ila 21 arasında değişkenlik gösterir. Bunlar arasında çoğu zaman asker, bürokrat, tüccar ve zanaatkarlar yer alır. Nahal, **a.g.e.**, s. 56.

hareket etmişti. Dolayısıyla istibdal kararının bozularak, ilgili arazinin derhal vakfa iade edilmesi gerekiyordu.[368]

Kahire kadılığı Osmanlı İmparatorluğunun en yüksek kadılık makamlarından birisiydi. Osmanlı ilmiyesinin kıdemlileri arasından seçilen kadı, bir-iki yıl hizmet vermek üzere görevlendirilirdi. Kahire'nin en yüksek mahkemesi olan Bâb-ı Âlî Mahkemesi'nde davaları bizzat gören Kahire kadısı, yükünü hafifletmek için genellikle Mısır'ın yerlileri arasından Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli mezheplerine mensup birer naip atıyordu. [369] Vakıflarla ilgili *icâre-i tavîle* ve istibdal davaları da yalnızca bu Bâb-ı Âlî Mahkemesi'nde görülürdü. Hatta bu mahkemede yer alan naibler dahi Kahire kadısı izin vermediği sürece bu tür davaları göremezdi.[370] Süreçte önce Kahire kadısına dilekçeyle başvuru yapılır, kadı da -örneğin Hanbeli naibe- davayı görmesi için izin verirdi. Naib tarafından alınan karar, Hanefi doktrinine aykırı bile olsa Kahire kadısı tarafından onaylanır[371] ve böylece karar süreci tamamlanmış olurdu.

Muhtemelen anlatılan olay da bu mahkemede geçmekteydi. Hatta şikayete konu olan istibdal kararı da yıllar önce yine bu mahkemede bir Osmanlı kadısı tarafından alınmıştı. Davacıyı dinleyen Kadızâde, davayı görmeden önce bu vakıfla ilgili dava hakkının olup olmadığından emin olmak için, çiftçiye, vâkıfın çocuğu olduğuna dair şahidi olup olmadığını sordu. Çünkü bu çekişmeli davanın açılabilmesi için (*hasım*), davacının vakıf lehtarları arasında yer alması gerekiyordu. Çiftçi, vâkıfın çocuğu olduğunu şahitleriyle ispatladıktan sonra bu istibdalin gerekli şartlarından yoksun olduğu ve ilgili hüccetin de geçersiz (*bâtıl*) olduğu iddiasını yineledi. Bununla da yetinmeyip, kadıya, dört mezhep ulemasının (*şüyûh*) fetvalarının yazılı olduğu bir belge sundu.[372] Fetvaları gören Kadızâde, çiftçiye, butlan iddiasını hangi mezhebe dayandırdığını sorunca da çiftçi, ''Ebu Hanife'nin mezhebine'' cevabını verdi. Bunun üzerine Kadızâde Mehmed Tâhir şunları söyledi:

> ''Bu istibdal Hanbeli mezhebine dayanılarak icra edilmiş ki zaten Mısır'daki istibdallerin tümü Hanbeli mezhebine göre icra edilir. Sen ise Ebu Hanife'nin

[368] Kadızâde Mehmed Tâhir, **el-Akvâlü'l-mardıyye fî fetâva'l-aktâri'l-Mısriyye**, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1073, vr. 4a-b.
[369] Doris Behrens-Abouseif, **a.g.e.**, s. 62-63; James Baldwin, **Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017, s. 35.
[370] Nahal, **a.g.e.**, s. 16. İflas ve nikahın feshi davaları da bunlar arasındadır.
[371] Baldwin, **a.g.e.**, s. 90.
[372] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 4b.

mezhebindeki görüşlere dayanıp iki mezhebi birbirine karıştırmak suretiyle bu istibdal kararının iptalini talep ediyorsun!''[373]

Bu tip fetvalar yargılama sürecinde belli bir etkiye sahipti; fakat kadıyı bağlamıyordu. Osmanlı'nın *Diyâr-ı Rum*'unda fetvalar sıklıkla mahkemeye taşınır, hatta kimi zaman bizzat kadının talebiyle fetva yargılama sürecine dahil edilirdi. Ancak bu fetvalar, çoğu zaman, davacı ve davalı tarafların ellerini güçlendirmek için kullandığı tavsiye nitelikli hükümler olmanın ötesine geçmiyordu.[374] Bundan dolayı müftü fetvalarına aykırı kadı kararlarına rastlamak mümkündü.[375] Müftülerin kadılardan daha bilgili olmasının bile fetvanın bağlayıcılığı üzerinde bir tesiri yoktu.[376] Nitekim olayımızdaki çiftçinin yetki gaspı iddiasına dayalı iptal talebi de elindeki fetvalara rağmen reddedilmişti. Gerçi söz konusu olan şeyhülislam fetvası olunca meselenin farklı bir boyut kazandığı da kesindi. En nihayetinde çiftçinin iddiası, zımni olarak, bu istibdal kararını alan sabık Osmanlı kadısının hata ettiği iddiasını da taşıyordu. Çünkü Mısır'da bir istibdalin icrası ancak Osmanlı kadısının izni dahilinde gerçekleştirilebilirdi. Kadı davayı naibine havale etmek istediğinde bile, karar alınmadan önce davayı bizzat incelemekle yükümlüydü.[377] Yani ortada bir hata varsa, o yalnızca naibin veya nâzırın değil aynı zamanda Osmanlı kadısının da hatasıydı. Hatta Baldwin'in bazı kayıtlara dayanan tespiti doğruysa, 18. yüzyılda Kahire'deki istibdal kararları Divan-ı Âlî'de alınmaktaydı. Divandaki tüm işlemler ya doğrudan Kahire kadısı ya da Kahire kadısı ve Mısır paşası ile yakın irtibat halinde olan Divan kadısının gözetiminde gerçekleştirilirdi.[378] Yani istibdal kararına karşı çıkış sıradan bir kadı hükmüne değil aynı zamanda Divan-ı Âlî kararına da karşı çıkmak anlamına geliyordu.

---

[373] **A.e.**
[374] Nahal, **a.g.e.**, s. 23.
[375] Uriel Heyd, ''Some Aspects of the Ottoman Fetvâ,'' **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C.XXXII, No:1, 1969, s. 56.
[376] M. Khalid Masud, ''Adan al-qâdî,'' **Judicial Practice Institutions and Agents in the Islamic World**, Ed. Boğaç A. Ergene, Leiden, E. J. Brill, 2009, s. 11.
[377] Nahal, **a.g.e.**, s. 17.
[378] Baldwin, **a.g.e.**, s. 92. Muhtemelen Baldwin'in gördüğü kayıtlar Rum diyarındaki istibdaller için verilen mühimme ve ahkam defterlerinde kaydı tutulan fermanların Mısır'daki versiyonudur. Büyük ihtimalle de istibdal ilamı yine kadı tarafından kaleme alınmakta, Divân-ı Âli ise İstanbul'u temsilen bu istibdale izin vermektedir.

Osmanlı kadısında umduğunu bulamayan çiftçinin kanun yolları henüz tükenmemişti. Asırlardır, farklı dilleri konuşan idarecilerle yönetilen Arap Mısır halkını üst makamlar nezdinde temsil eden bir de ulema sınıfı vardı. Olayın yaşandığı dönemde hala altın çağını yaşamakta olan Mısır uleması, halkla aynı dili konuşan ve halkın içinden bir sınıf izlenimi veriyordu.[379] Ulemanın konumuz açısından daha önemli olan vasfı ise Mısır'ın en büyük alimi olan *Şeyhü'l-Ezher* riyasetinde, davaların istinafı konusunda yetkili olmalarıydı. Yani gerekli gördükleri takdirde bir tür temyiz merciine dönüşmekteydiler. Bunu çok iyi bilen çiftçi de son çare olarak Mısır ulemasının (*şüyûh*) reisi Şeyh Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkâvî'ye (ö. 1227/1812) gidip Kadızâde'den şikayetçi oldu.[380] Şerkâvî, 1793 yılında Ezher şeyhliğine (*Şeyhü'l-Ezher*) getirilen ve ölene kadar da bu vazifesini sürdüren meşhur Şafii alimiydi.[381]

Ezher mensupları, geniş Kahire toplumu ile iç içeydi ve pek çoğu üretim ve ticarette aktif rol sahibiydi.[382] Ezher şeyhlerinin liderlik ettiği Mısır uleması tam da bu nedenle tarih boyunca idarecilerle Mısır halkı arasındaki anlaşmazlıklarda hep Mısır halkının yanında yer almayı sürdürmüş ve onların haklarını savunmuştu. 18. asırda da bunun örneklerine sıkça rastlanıyordu. Sahte parayla karşılaşmaktan bıkan Mısırlı satıcılar 1702 yılında bir araya gelip Ezher Camii'ne giderek idarecilerin katılacağı bir divanın tertibi için Ezher ulemasından yardım istemiş ve ulemanın yardımı ile istediklerini elde etmişlerdi.[383] 1735 yılındaki bir hadisede ise sultanın Mısır'a yapılan belli harcamaların kesilmesi yönündeki emrini uygulamak isteyen Osmanlı kadısı ile

---

[379] Afaf Loutfi El Sayed, ''The Role of the 'ulama' in Egypt during the Early Nineteenth Century,'' **Political and Social Change in Modern Egypt**, Ed. P. M. Holt, London, Oxford University Press, 1968, s. 264-66.

[380] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 4b.

[381] Hilal Görgün, ''Şerkâvî,'' **DİA**, C.XXXIX, s. 12. Şeyhu'l-Ezherlik 17. yüzyıl sonlarında oluşturulduğu tahmin edilen bir statüdür. Buna göre ilk Şeyhu'l-Ezher de Şeyh Muhammed Abdullah el-Huraşî'dir. Bayard Dodge, **Al-Azhar A Millennium of Muslim Learning**, Washington, The Middle East Institute, 1974, s. 82.

[382] Baldwin, **a.g.e.**, s. 25. Ezher, Kahire'deki entelektüel camianın merkezidir. Fatimiler döneminde kurulan bu cami-medrese kompleksi, Osmanlı'nın burayı fethinden sonra yönetici ve seçkinlerce vakfedilen medrese vb. ek yapılarla ciddi oranda gelişmiştir. Ezher'i oluşturan çok sayıdaki medrese büyük vakıflar tarafından finanse edilir. Binaların bakım masrafları ve öğrenci-hocaların maaşları bu vakıflardan karşılanır. Medresede bulunan kütüphaneler bile vakıf kitaplardan oluşur. Ezher'in ayrıca sembolik bir önemi de vardır. İdarecilerden şikayetçi olan ulemanın Ezher'in kapılarını kapatması bir halk ayaklanmasının ilk sinyalleri anlamına gelir. **A.e.**

[383] El-Shayyal, **a.g.m.**, s. 123. Osmanlı paşası, Mısır emirleri, Osmanlı kadısı, ağalar, eşrafın reisi ve seçkin ulemanın katıldığı bir toplantı düzenlenir. Bu toplantının sonunda halkın hakkını garantiye alan tatmin edici bir karar alınır. **A.e.**

Mısır'ın büyük alimi Süleyman Mansuri karşı karşıya gelmişti. Nihayetinde Osmanlı sultanı ve kadısı geri adım atarak ulemanın arzusunu yerine getirmişti.[384]

Hikayemizdeki çiftçi de haksızlığa uğradığını düşündüğü bu davanın ulemanın (*şüyûh*) huzurunda yeniden görülmesi (*istînâf*) için Ezher şeyhi Şerkâvî'den yardım istedi. O da çiftçinin arzusunu yerine getirerek, dört mezhep ulemasının tamamını, bu davayı tekrar görmek üzere evinde topladı.[385] Mısır'ın gerçek (*de facto*) idarecisi olan *Şeyhu'l beled*'in[386] davetiyle, Kadızâde Mehmed Tâhir'den de bu toplantıya katılması talep edildi.[387] *Şeyhu'l-beled,* bu sırada, Osmanlı'nın asi kölemen beyi İbrahim Bey'di. İbrahim ve Murad Beyler'in zulmünden bunalan Mısır halkı, tam da çiftçinin davasının görüldüğü 1209/1795 yılında Ezher şeyhi Şerkâvî ve diğer ulemanın öncülüğünde ayaklanmıştı.[388] Halkı İbrahim Bey'e karşı isyana teşvik edip Kahire sokaklarına döken de Şerkâvî'nin bizzat kendisiydi. En nihayetinde Osmanlı kadısının bizzat kaleme aldığı vergiyi artırmama sözü veren anlaşma metnini, paşa ve iki beye imzalatmayı başarmışlardı.[389] Yani *Şeyhu'l-Ezher* Şerkâvî ve *Şeyhu'l-beled* İbrahim Bey'in Osmanlı kadısına karşı herhangi bir iş birliği içinde olduklarından söz etmek

---

[384] **A.e.** 1148/1735 yılında vuku bulan bu olayda Osmanlı sultanı halkın menfaat ve refahı için yapılan belli harcamaların iptalini emreder. Mısır'ın Divan üyeleri sultanın fermanını dinlemek üzere bir toplantı düzenler. Osmanlı kadısı sultanın emirlerine itaat edilip karşı gelinmemesini emreder. Kısa bir süre geçmeden Mısırlı alim Süleyman Mansuri, Osmanlı kadısına, bu tahsisatın alenen sultanın temsilcilerince yapıldığını, bunların emirlerinin sultanın bizatihi kendisinin emirleriyle aynı güce sahip olduğunu, ayrıca bu geleneğin önceki idarecilerce de takip edildiğini ve harcamaların cami ve çeşme gibi sadaka kurumları için harcandığını, bundan dolayı kesinlikle sona erdirilmemesi gerektiğini savunur. Hatta bunun sadakanın (charity) ilgası ve İslami ritüellerin iptali anlamına geleceğini söyler. Allah'a ve peygamberine gerçekten iman eden hiçbir Müslümanın buna tahammül edemeyeceğini, şeriata aykırı olduğu için sultanın bu emrine karşı çıkılması gerektiğini, şeriatla çeliştiği noktada hiçbir kimsenin efendisine itaat edemeyeceğini de sözlerine ekler. Süleyman Mansuri'nin bu muhalefeti etkili olur ve olay emrin geri alınmasıyla sonuçlanır. **A.e.**

[385] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 4b.

[386] Helen Anne B. Rivlin, **The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt**, Cambridge, Harvard University Press, 1961, s. 3.

[387] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 4b. (hâmişte)

[388] Hilal Görgün, ''İbrahim Bey,'' **DİA**, C.XXI, s. 286-87.

[389] El-Shayyal, **a.g.m.**, s. 124. Kriz üç gün sürmüş ve her geçen gün halk yığınları artmaya devam etmiştir. Bu durum dolayısıyla telaşlanmaya başlayan İbrahim Bey ve diğer emirler, nihayet Osmanlı paşasının evinde bir araya gelmişlerdir. El Sayed, **a.g.m.**, s. 269; ''The Ulama of Cairo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries,'' **Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious İnstitutions in the Middle East Since 1500**, Ed. Nikki R. Keddie, Los Angeles, University of California Press, 1972, s. 158-59. Osmanlı kadısı bizzat, Murad ve İbrahim Beylerin halka vergiyi arttırmama sözü verdikleri anlaşma şartlarını kaleme alır. Hem beyler hem de Osmanlı paşası bu belgeyi imzalamak zorunda kalır. El-Shayyal, **a.g.m.**, s. 124. Ayrıca bkz. Caberti, **Acâibü'l-âsâr**, Thk. Hasan Muhammed Cevher, Ömer ed-Desûkî, 1967, C.VII, s. 189, 191.

zordur. Bu tip istinaf davaları için davetiyenin *şeyhu'l-beled*den gitmesi belki de teamüldür. Nihayet çiftçi, nâzır, dört mezhebin büyük alimleri ve muhtemelen İbrahim Bey de Mısır'ın en büyük alimi Şerkâvî'nin evinde toplanmıştı. Kadızâde Mehmed Tâhir de kendi ifadesiyle ''izzet ve vakarla'' onlara katıldı. Kadızâde, bu defa diğer alimlerin huzurunda davayı tekrar dinledi ve hazır bulunan ulema ile arasında büyük bir tartışma vuku buldu. Kendi deyimiyle okyanus dalgalarıyla boğuşur gibi ulemanın tüm itirazlarına cevap vererek tartışmada galip geldi ve ulemanın tamamı onun haklılığını itiraf etti.[390] Bu olayın ardından Kadızâde de -aynen Mekke müftüsü Abdülkâdir Efendi'nin yaptığı gibi- *el-Akvâlü'l-mardıyye fi fetâva'l-aktâri'l-Mısriyye* adlı savunu risalesini kaleme aldı[391]

* Bu İstibdâle Karşı Çıkanlar Mutaassıptır

Memlük Devleti dört sünnî mezhebin kadilkudâtlık düzeyinde temsil edildiği tarihte eşine az rastlanır bir hukuk sistemine sahipti. Osmanlı Devleti 16. asırda buraya hâkim olduktan sonra mezheplerin temsil biçimini farklı bir hiyerarşik yapılanma içerisine soktu. Bu hiyerarşide Hanefi mezhebi en zirvede kadılık düzeyinde temsil edilirken, diğer mezhepler ancak naiblik düzeyinde hukuk pratiğine dahil edilecekti. Bu aynı zamanda diğer üç sünni mezhebin hukuk sistemi içindeki varlığının bilinçli bir biçimde korunduğunu da gösteriyordu. Zaten aşağıda detaylarını vereceğimiz

[390] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 5a. Derkenardaki açıklamanın devamı şöyledir: ''Bu olaydan bir gün önce rüyamda, kendimi, harap bir mescid içinde kıbleyi bilmeyen ve kıblenin yönünü bulmak için çabalayan bir topluluğun arasında gördüm. Bunlardan birisi bana gelip kıbleyi sordu. Mescidin etrafına bakındım, kıblenin alameti yoktu. Sonra mescidin çatısına baktım açıktı, güneşi gördüm. Araştırıp kıbleyi buldum ve kıbleye işaretle ¨Ey topluluk! Bu kıbledir.¨ dedim. Tek bir ağızla ¨Hayır!¨ dediler. Sonra izah ettim ve onları ikna ettim. Ardından da iki rekat tahiyyetü'l-mescid namazı kıldım ve Allah beni uykumdan uyandırdı. Bir gün sonra da bu hadise gerçekleşti ve ben de bu risaleyi kaleme aldım.'' **A.e.**, vr. 4a, 5a.

[391] **A.e.**, vr. 5a. Literatürde ilk defa Şükrü Özen bu makaleden bahsetmiş ancak hataen risalenin Mısır Hanefi fukahasının Hanbeli mezhebine dayanarak istibdalin cevazına verdiği fetvaları eleştirdiğini söylemiştir. Aslında risale Hanbeli mezhebine göre alınan istibdal kararlarını Hanefi mezhebinin kurallarına göre bozmak isteyen ve istibdalin yalnızca harap vakıflarda caiz olduğunu savunan istibdal karşıtlarını eleştirmektedir. Şükrü Özen, ''Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü,'' **TALİD**, C.III, No:5, 2005, s. 372. Yakın zamanda da Yasin Erden risalenin tahkik-tercüme, nüsha analizleri ve yazarının biyografisini içeren iki makale kaleme almıştır. Yasin Erden, ''Tokatlı Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir'in İstibdal Risalesi: Tahkik ve Tercüme,'' **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:30, 2017, s. 631-651; ''Tokatlı Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir'in Hayatı, Eserleri ve *İstibdal* Risalesi,'' **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:31, 2018, s. 661-683. Biz çalışmamızda Hacı Mahmud Efendi koleksiyonunda bulunan 1073 numaralı nüshayı esas alacağız.

risalemizin temel problemi de mezhebî veya mezhepler arası, birden fazla meşruiyet zemini olan bu hukuk sisteminde, kadı kararlarının meşruiyet analizlerinde ortaya çıkan zemin kaymalarıydı. Kadızâde'nin kendi ifadesiyle meselenin özü şuydu:

> ''Kahire'deki müftülerin çoğu, bazen Hanbeli mezhebine göre istibdalin sıhhatine fetva verirken bazen de Hanefi mezhebine göre adem-i sıhhatine fetva vererek, bu (iki mezhebi) ayırt etme yetisinden yoksun oldukları için mezhepleri birbirine karıştırıyorlar. Halbuki, Kahire'deki istibdaller daima Hanbeli mezhebine göre icra edilir.''[392]

Kadızâde risalesinin bir başka yerinde de şöyle diyordu:

> ''Garip ve acayip bir biçimde Mısır halkı vakıflarını önce Hanbeli mezhebine göre istibdal edip sonrasında Hanefi mezhebindeki ihtilaflara dayanarak bu istibdal kararlarına itiraz ediyorlar. Halbuki yapılan istibdallerin şartlara uygunluğunu bir tarafa bırakın, Kahire vakıflarının çoğu zaten (sizin kriterlerinize göre) sahih bile değildir. Çünkü hepsinin kökeni istibdale dayanır.''[393]

Ancak Hanbeli kadının aldığı istibdal kararlarının daha sonra Hanefi kadı tarafından tenfiz edilmesi de iki probleme yol açıyordu. Bu problemlerden birincisi Hanbeli kadının istibdal kararının meşru olup olmadığı, ikincisi ise Hanefi bir kadının Hanbeli bir kadının kararını tenfize yetkili olup olmadığıydı. Buradaki istibdal kararı da önce Hanbeli naib tarafından alınmış sonra da dönemin Osmanlı kadısı tarafından tenfiz edilmişti. Kadızâde'nin risalesinin büyük bölümünü yapılan tenfizin Hanefi mezhebine göre geçerliliği ve bağlayıcılığını ispata ayırması bundandı. Hanefi mezhebinde aralarında istibdalin yer almadığı yirmi dokuz mesele dışında bir kadı zaten *müçtehedün fih* bir meselede kendi görüşüne aykırı hüküm verebilir veya bu istibdal kararında olduğu gibi kendisinden farklı görüşteki birini davayı görmesi için yetkilendirebilirdi. Hanefi mezhebinin *sahih* ve *müfta bih* görüşüne göre alınan bu tipteki bir karar hem geçerli hem de bağlayıcıydı.[394] Çemberin en dış halkası olan *tefviz-tenfiz* işlemleriyle ilgili şüpheleri bu şekilde gideren Kadızâde, ikinci aşamada Hanbeli kadının istibdal kararının sıhhatini sorguladı. Çünkü Hanefi kadının onayının bir anlam ifade etmesi için öncelikle Hanbeli kadının kararı geçerli olmalıydı. Tam da bundan dolayı Kadızâde, 14. yüzyılda Kahire'de yaşamış Hanefi alim[395] Muhammed

[392] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 4b.
[393] **A.e.**, vr. 5b.
[394] **A.e.**, vr. 5a.
[395] Hüseyin Kayapınar, ''Kâkî,'' **DİA**, C.XXIV, s. 216.

b. Muhammed el-Kâkî'nin (ö. 749/1348) dört mezhep imamının görüşlerine yer verdiği *Hidâye* şerhi *Mi'râcü'd-dirâye* adlı esere referansla, istibdal şartı veya haraplık söz konusu değilken de Ahmed b. Hanbel'e göre istibdalin mümkün olduğunu ispata çalıştı. Çünkü Hanbeli kadının aldığı istibdal kararının sıhhati, kendi iç hukuk kurallarıyla uyumuna bağlıydı.[396] Ondan önceki Hanefi fukaha da Hanbeli görüşlerin tespitinde hep aynı eseri kullanmıştı.

Osmanlı kadısının, vakıfların, vakfiye şartlarına göre idaresini teminle yükümlü oldukları daha önce ifade edilmişti. Hikayemizdeki çiftçinin babası vakfiyesinde açıkça yasaklamasına rağmen, bu şarta aldırış etmeyen nâzır, dönemin Osmanlı kadısından aldığı izinle vakfı nakit karşılığında istibdal etmiş ve ilgili hüccet de yazılmıştı. Peki bu istibdalin akıbeti ne olacaktı? Kadızâde istibdali yasaklayıcı şartı Hanefi literatüründe ilk defa problematize eden 14. yüzyıl Memlük Hanefi Başkadısı Tarsûsî'ye referansla bu şartın istibdal için haklı sebepler söz konusu olduğunda dikkate alınmayacağını savundu.[397] Nitekim Müftü Abdülkâdir ve destekçisi Mehmed el-Ensârî de aynı şeyi yapmıştı. Kadızâde'nin buradaki çelişkisi, istibdali yasaklayıcı şartın pasifliğini Hanefi mezhebi doktrini üzerinden açıklamasıydı. Halbuki istibdal kararını veren kadının Hanbeli mezhebine mensup olduğunu defalarca tekrar eden kendisiydi. Kadızâde özetle şunu iddia etti: Bir kadı vakfın maslahatına olduğunu düşünerek nakit veya akar karşılığı istibdal kararı aldığında, bir başka hâkimin bu kararı bozması söz konusu değildir. Yani *müçtehedün fîh* bir mesele olan istibdale ilişkin kararlarda kadı hükmü için nakzedilemezlik ilkesi söz konusudur.[398] Meselenin bizi en çok ilgilendiren kısmı ise aşağıda alıntıladığımız itiraza verdiği cevapta gizlidir:

> ''Bu istibdal, haklı sebeplerin bulunmamasından dolayı sahih değildir. Çünkü istibdalin en önemli şartlarından birisi akarın haraplığıdır. Burada ise herhangi bir haraplık durumu söz konusu değildir. Dolayısıyla alınan istibdal kararı sahih değildir.''[399]

[396] **A.e.**, vr. 5a-b; Muhammed b. Muhammed el-Kâkî, **Mi'râcü'd-dirâye fî şerhi'l-Hidâye**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1974, vr. 534b.
[397] Kadızâde, **a.g.e.**, vr. 5b.
[398] **A.e.**, vr. 5b-6a.
[399] **A.e.**, vr. 6a.

Kadızâde'nin bu itiraz çerçevesinde şekillendirdiği argümanlardan, alınan ilk istibdal kararının, vakfın harap olduğunu iddia eden şahitlerin ifadelerine dayandırıldığı anlaşılır. Hatta muhtemelen çiftçi Kadızâde'nin huzuruna geldiğinde, yalnızca babasının istibdali yasakladığını söylememiş, aynı zamanda, istibdal lehine şahitlikte bulunanların söylediklerinin aksine vakfın harap durumda olmadığını da iddia etmişti. Belki de iddiasını destekleyen şahitleri de vardı ve bu şahitler istibdal kararı alındığı sırada vakfın ne kadar gelir getirdiğinden bahsediyorlardı.[400] İlk kadının hükmünün hatalı olduğu bu yolla ispat edilebilirse hüküm de nakzedilebilir hale gelecekti. Çünkü yalan beyana dayalı bir hükmün hatalı olduğunda şüphe yoktu. O halde bu istibdal kararının dayanağı olan şahitlerin beyanlarının asılsızlığına ilişkin bir iddia da ortaya atılmalıydı ki çiftçi de tam olarak bunu yapmıştı. Muhtemelen kendine eşlik eden kalabalık da ona bu hususta yardımcı olmuştu. Ancak Kadızâde bir şahit grubunun bir diğer şahit grubunun mücerret beyanıyla *tan* altında bırakılamayacağını düşünüyordu. Büyük ihtimalle istibdal edilen vakıf arazi, Kadızâde'nin zamanında, çiftçinin şahit grubunu doğrulayacak biçimde iyi durumdaydı. Yani *hissi* bir delil bu şahitleri doğrulamaktaydı. Ancak Kadızâde istibdali takip eden yıllar zarfında vakfın tamirattan geçirilerek haraplıktan kurtarılmış olma ihtimalinin her iki tarafı da haklı çıkarabileceğini hatırlatarak bu itirazı da kabul etmedi.[401]

Kadızâde, üzerinden yıllar geçmiş istibdal kararlarının iptali için yapılan çağrıların yol açabileceği tehlikelerden de bahsediyordu. O, yıllar sonra bu kararların peşine düşerek ilgili kararın nakzı yönünde talepte bulunmayı gereksiz buluyordu. Halbuki selefi Çivizâde Mısır kadısı iken pek çok istibdal kararının peşine düşmüştü. Kadızâde ise bu durumun toplumsal bir kargaşaya ve huzursuzluğa sebep olabileceğini düşünüyor, böyle faydasız işler peşinde koşmak yerine toplumun menfaatine olan konularda çaba sarf etmeyi teklif ediyordu.[402] Kadızâde'nin çalışmamız boyunca tespit etmeye çalıştığımız haklı sebebin (*mesağ-ı şer'î*) neliği konusundaki fikrini de aşağıdaki alıntı çok açık bir biçimde ortaya koyuyordu:

[400] **A.e.**, vr. 6a-b.
[401] **A.e.**, vr. 6b.
[402] **A.e.**

> ‘‘Bil ki bu mutaassıp, istibdal için haklı sebebin yalnızca vakıf malın haraplığıyla sınırlı olduğunu vehmeder. Halbuki durum onun vehmettiği gibi değildir. Aksine bazı durumlarda mamur bir vakfın istibdali de caizdir.’’

Ardından Kâriü’l-Hidâye’nin bedeldeki üstünlük gerekçesiyle istibdali Hanefi mezhebinin *müfta bih*i olarak niteleyen meşhur ibaresini alıntıladı.[403] Bir Osmanlı Hanefi kadısının zihni, istibdal pratiğinin vakıftaki haraplık haliyle sınırlandırılmasını kabul edememekte ve böyle bir tavrı taassup olarak görmekteydi. Çünkü asırlardır büyük Osmanlı şeyhülislamları, müftüleri ve diğer Hanefi fukaha, vakfın lehine olduğunda haraplık kaydı aramaksızın istibdale olur veren fetvalar kaleme almışlardı. Hatta bunlar arasında doğrudan nakitle istibdali olumlayan fetvalar da yer alıyordu. Bu fetvalara, kadı sicillerine, mühimme ve ahkam defterlerine asırlardır kaydedilen bu yöndeki istibdal kararları da eşlik etmişti. Nitekim Özkaya, 1742-1764 yılları arasında İstanbul Ahkam Defterlerine giren 211 istibdal hükmünden yalnızca 55 tanesine, harap ve kullanılmaz haldeki vakıf gayrimenkullerin konu edildiğini tespit etmişti.[404] Peki Kahireli bir Hanefi zihnin istibdali haraplıkla sınırlandırması gerçekten taassup olarak nitelenebilir miydi? İbnü’l-Harîrî’nin istibdal risalesiyle başlattığımız bu hikayemizde gördük ki pek çok Hanefi alim, istibdali harabiyet haliyle kayıtlayarak, vakıfların suistimal edilmesinin önüne geçmeye çalıştı. Hatta istibdal risalelerinin büyük bölümü hep Mısır ve çevresinde kaleme alındı. Şu da var ki mamur vakıfların yalnızca üstünlük gerekçesiyle istibdaline hem de mezhebin *müfta bih*i diyerek kapı aralayan da yine Mısırlı bir alim olan Kâriü’l-Hidâye idi. Dahası, fikirleri değişkenlik göstermekle birlikte İbn Nüceym de bu tipteki istibdal kararlarının zaman zaman savunusunu yaptı. Mekke müftüsü Abdülkâdir Efendi ile daha sonra Mekke kadısı olan Mehmed el-Ensârî de istibdali haraplıkla sınırlamaya çalışanlar için türlü aşağılayıcı ifadeler kullandılar. Kadızâde Mehmed Tâhir’le gelinen son noktada istibdali yasaklayıcı şarta rağmen, hem de harap olma gibi bir sebebe dayanmadan, bir vakfın nakitle istibdalinin mümkün olduğu açıkça ortaya konmuş oldu.

---

[403] **A.e.**, vr. 7a.

[404] Hatice Gökçen Özkaya, ‘‘18. Yüzyıl İstanbul’unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları,’’ **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul**, 2011, s. 14.

1.4. İSTİBDALİN MEZHEBİ SERÜVENİNİN ÖZÜ

14. asırda Memlük Hanefi Başkadısı İbnü'l-Harîrî ile Mısır'da başlayıp 18. asrın sonunda yine Mısır'da Osmanlı kadısı Mehmed Tâhir ile bitirdiğimiz istibdal hikayemizde, bir hukuk kurumunun ne oranda değişip dönüşebileceği görüldü. Hikâyenin başlangıcında tartışmanın odağı, vakfiyede yer alan istibdal şartının vakıf kurumuna uygunluğu ve geçerliliği ekseninde idi. Sonraki aşamada, vakfiyede yetkilendirici şart bulunmasa da istibdalin imkânı gündeme geldi ve Kâdîhân'ın vakfın maslahatına olması halinde kadıyı işlem için yetkili kılan çözümü doktrinde kabul gördü. Ancak bu maslahatın yani istibdal için haklı sebebin ne olduğu sorusuna hiçbir zaman net ve tek bir cevap verilemedi. Haraplık, gelir yetersizliği, gelirde eksilme, teklif edilen bedeldeki üstünlük gibi koşulların istibdal için haklı sebep teşkil edip etmeyeceği uzun yıllar tartışıldı. İstibdal işlemlerinin zaman içinde oldukça yaygınlaşması ve hukuk uygulayıcılarının toplum nezdinde kabul görmeyen istibdal tatbikatı karşısında, vakfedenler yeni bir tedbir geliştirerek, vakfiyelerinde "istibdali yasaklayan şart"a yer vermeye başladılar. Ancak bu koruyucu "yeni" tedbir, Tarsûsî'nin çözümüyle yok sayılarak, İbn Nüceym'in "vakfedenin ihmal edilebilen şartları'' listesine girdi. 16. asrın ilk yarısında, Ebussuud Efendi'nin girişimiyle, istibdal kararları üzerindeki merkezi denetim artırıldı ve Osmanlı kadılarının istibdal kararı alma yetkisi sultanın iznine bağlı hale getirildi. Zeynüddin İbn Nüceym, vakfa ait/vakıf nakitleri ilgilendiren zimmet suçunun önüne geçme düşüncesiyle, nakit karşılığı istibdali yasaklayan yeni bir tedbir önerisinde bulundu. İbn Nüceym'in bu yeni tedbiri hem çağdaşları hem de 17. asrın büyük Hanefi fakihi Hayreddin er-Remlî ve takipçileri tarafından şiddetle eleştirildi. Zaten 18. asrın sonunda Mısır kadısı Mehmed Tâhir'le gelinen noktada, istibdali yasaklayan şartın da vakfın mamur oluşunun da bir vakfın nakitle istibdaline engel olamayacağı kabul edildi. Bu 19. asrın şafağında, bir vakfın nakitle istibdalinin önünde artık hiçbir engel kalmadığı anlamına geliyordu. Küçük harfle vakfın özel maslahatının temini, her türlü istıbdal formu için haklı sebepti. Büyük harfle vakfın genel maslahatı uğruna küçük vakıfların özel maslahatlarını ve vâkıflarının kurucu iradelerini yok sayan sistemik değişimler henüz baş göstermemiş, nakit karşılığı istibdal de vakıfları tasfiye aracına dönüşmemişti.

İKİNCİ BÖLÜM

EVKÂF-I HÜMÂYÛN NEZÂRETİ'NİN KURULUŞ ASRINDA İSTİBDALİN TEORİSİ VE PRATİĞİ

2.1. EVKÂF-I HÜMÂYÛN NEZÂRETİ'NİN KURULUŞU

Osmanlı Devleti'nin mülkî ve askerî en yüksek makam sahipleri ile ilmiyenin seçkin isimleri 25 Mayıs 1826 tarihinde İstanbul'daki bir konakta bir araya geldi. Burası meşhur istibdal davasını gören Mısır eski kadısı ve şimdi şeyhülislam olan Kadızâde Mehmed Tâhir Efendi'nin konağıydı. Şeyhülislam Mehmed Tâhir, kendi hanesinde kurulan bu mecliste, Batı usulünde talime muhalefet eden yeniçeriye karşı askeri eğitimin zaruretini savunan bir fetva verdi. Bu fetva doğrultusunda bir *hüccet-i şer'iye* de kaleme alınarak,[405] mecliste hazır bulunan Rumeli Kazaskeri Arif Efendi, Anadolu Kazaskeri Tâhir Bey Efendi, İstanbul Kadısı Sadık Efendi, Gümüşhânevî'nin hocası Kürd Hoca Abdurrahman el-Harpûtî, Mekkîzâde Efendi, Yasincizâde Efendi gibi ulemadan önemli isimler ve devlet erkanının önde gelen şahsiyetleri tarafından imzalandı.[406] Ma'zul ulemanın en kıdemlisi sabık şeyhülislam Dürrîzâde Abdullah Efendi ve sabık kazasker Pîrîzâde Yahya Efendi de mazbatada imzası bulunanlar arasındaydı.[407] Yalnızca İstanbul uleması değil Harameyn ve *Ümmü'd-dünya*'nın (Mısır) dört mezhep müftüleri de aynı yönde fetva verdi.[408] Emre itaatsizlik eden yeniçerinin katline verilen fetva da peşi sıra geldi.[409] Böylece yüzyıllardır imparatorluğun temel askeri gücünü oluşturan Yeniçeri Ocağı'nı tarihten silecek olan Sultan II. Mahmud'un yeniçeriye kalkan kılıcı meşruiyet kazanmış oldu. Sultanın

[405] Hüccetin sureti için bkz. Sahaflar Şeyhizade Esad Efendi, **Üss-i Zafer**, İstanbul, Süleyman Efendi Matbaası, 1293, s. 36-40.
[406] Mehmet İpşirli, ''Kadızâde Mehmed Tâhir,'' **DİA**, C.XXIV, s. 97; Ekrem Özer, ''Osmanlı'da Tekke ve Tarîkat Islahâtları: II. Mahmud Dönemi ve Sonrası,'' **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 2007, s. 68-69 (Doktora tezi). Ayrıca bkz. Esad Efendi, **a.g.e.**, s.123-24.
[407] Mehmet İpşirli, ''Dürrîzâde Abdullah Efendi,'' **DİA**, C.X, s. 36; Dilek Arıboğa, ''II. Mahmud Döneminde Kamuoyu Oluşturmada Bektaşi, Mevlevi ve Halidi Tarikatlerinin Rolü,'' **TİDSAD**, No:21, Haziran 2019, s. 155.
[408] Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 88-89.
[409] **A.e.**, s. 40.

sancak-ı şerîf altında toplanan sadık askerlerine medrese talebeleri ile diğer gönüllüler de katıldı ve birkaç saat süren kanlı çarpışma sonunda çok sayıda yeniçeri katledildi.[410]

Mesele yalnızca yeniçeriliğin ilgasıyla da kalmadı. Cevdet Paşa'nın ''Devlet-i Aliyye'nin kalbinde bir seretân'' olarak nitelediği bu teşkilatla doğrudan ya da dolaylı irtibat halinde olan her türlü kişi ve kurumla mücadeleye girilerek kapsamlı bir bürokratik temizlik süreci başlatıldı. Yeniçeri ağalarının kabirlerindeki alâmetler dahi bu kıyımdan kurtulamadı.[411] 8 Temmuz 1826 tarihinde Topkapı Sarayı Camii'nde yine Şeyhülislam Mehmed Tâhir'in riyasetinde toplanan meşveret meclisinde, bu defa Yeniçeri Ocağı ile yakın ilişki içerisinde olan Bektaşiler hakkında oldukça sert kararlar alındı.[412] Mevlevi, Nakşibendi, Halveti, Sa'di ve Kadiri tarikat şeyhlerinin hazır bulunduğu bu mecliste, *erbab-ı rafz ve ilhad*dan olduğu *mütevatir* olan Bektaşilerin ''şer'an ve siyaseten katl ve idam edilmesi,'' böyle olmayanların da *tashih-i itikad* ile ulemanın bolca bulunduğu bir başka mahalle sürülmesi (*nefy ve iclâ*) kararlaştırıldı. Kararın bu çalışma için asıl önemli noktası ise bir vakıf kurumu olan Bektaşi tekkelerinin akıbetiydi. Alınan karar tekkelerin *hedm ve imha*sı yönündeydi. Sultan II. Mahmud da Bektaşi tekkelerinin yıkılması konusunda meclisle hemfikirdi. Ancak Bektaşi vakıfları tekkeleriyle sınırlı değildi. Bu tekkelere gerek sultanlar tarafından vakıf ve temlik olunan gerekse bu zümrenin başka yollarla edinerek *ekl ü bel'* etmekte olduğu vakıf köy, mezra ve araziler de vardı. Sultan II. Mahmud öncelikle bu meselenin şer'î yönünün açıklığa kavuşturulması için *istiftâ*da bulundu.[413] Çünkü Bektaşi kontrolündeki vakıfların *şart-ı vâkıf*a aykırı olarak bu grubun elinden alınabilirliğinin hukuken izah edilmesi gerekiyordu. Yeniçerilerle yapılan silahlı mücadele öncesinde dahi -en azından *Üss-i Zafer*'in anlatısına göre- fıkhın, isyan suçunun (*bağy*) teşekkülü için gerekli gördüğü şartların varlığını sorgulayan bir devlet

[410] Cemal Kafadar, ''Janissaries and other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels Without A Cause?'' **Int. J. Turkish Studies,** C.XIII, No:1-2, 2007, s. 133; Şükrü Hanioğlu, **A Brief History of the Late Ottoman Empire,** New Jersey, Princeton University Press, 2008, s. 59.
[411] Ahmed Sıtkı Ali Şükayrat, **Mu'cemu şüyûhi'l-İslâm fî'l-ahdi'l-Osmânî (h. 828-1341/m. 1425-1922)**, İrbid, Alemü'l-Kütübi'l-Hadis, C.II, s. 780-81.
[412] Esra Yakut, ''II. Mahmud Döneminde Bektaşiliğe Yönelik Uygulamalar,'' **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, No:1-2, 2004, s. 245-47.
[413] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242.

yapısında, hem de kutsal addedilen vakıflara hukuka aykırı bir yolla ayan beyan el konulması oldukça zordu ve yapılsa bile kesinlikle sürdürülebilir değildi.

İlgili vakıfların büyük oranda *irsadi* vakıf olması, aşağıda görüldüğü gibi, bu izahı kolaylaştırıyordu. Çünkü sultana verilen fetvada *bu gürûh-ı alevî ve ravâfız birer takrîb arâzi-i mîriyeyi zapt ve birer zâviye ittihaz ve vakfiyeler tertîb ile menâfiini kendilerine hasr ile ibâdullahı idlâl etmekliği itiyâd etmişler ise de ibtidâ arâzi-i mîriyenin temlîk-i sahih*[414] *ile temlîk olunmadıkça vakfiyeti sahih olmayıp temlîk-i sahih olsa dahi ehl-i bid'a vakıf sahih olmadığı ve vakf-ı sahih olanda dahi meşrut lehum mün'adim veyahut melâhid ve ravâfiz olsa onda hükm-i şer'î hükm-i hümâyûnuma müfevvaz ve kezalik cihât-ı vakıf gâlib-i halde kurâ ve mezâri' olduğu vakitte aslı beytülmalden olmak hasebiyle bu makûlelerde şart-ı vâkıfa muhalif olsa dahi her ne vecihle emr-i hümâyûnum olur ise öylece amel olunmak velhasıl melâhide ve ibâhiyyûn gürûhuna vakıflar bir vecihle sahih olmayarak yedlerinden alınıp keyfe mâ yeşâ ve yehtâr tasarruf kılınmak mücâz ve meşru olduğu muteberât-ı kütüb-i fıkhiyede…*[415] *muharrer ve mestur olan nükul-i sahiha ile sabit* olduğu belirtildi.[416] Kadılara yollanan çeşitli emirlerde yer alan Hanefi nakiller arasında *Mebsut, Kunye, Hizânetü'l-fetâvâ*, *Fetâvâ-yı Hindiyye, Tatarhâniyye*, *Dürrü'l-muhtâr* ve muhtemelen alıntıda kırpılan naklin de sahibi Şeyhülislam Atâullah Efendi yer alıyordu.[417] Amaç *temlik-i sahih*le de olsa temliksiz de olsa, *mülhid* ve *râfizî* olmakla itham edilen Bektaşilerin istifadesine sunulan bu *irsadi* vakıflarda, ilgili şartların değiştirilebileceğini kanıtlamaktı. Bilâhare kaleme alınan iki fetva da Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tâhir tarafından bilfiil imzalandı. Bunlardan birisi şöyleydi:

---

[414] Miri arazilerin satımını gerektiren bir maslahat bulunduğu takdirde Beytülmal de müzayakada ise hakiki kıymeti karşılığında, müzayakada değilse hakiki kıymetinin iki katı bedel karşılığında satılması ile *temlik-i sahih* gerçekleşir. Bazen maslahat gerektirdiği takdirde, mesela memleketin imar ve iskanı, askerin teşvik ve tatmini gibi hedeflerle karşılıksız temlik de sahih kabul edilmektedir. Ömer Lütfi Barkan, ''Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı (1),'' **İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C.VII, 1941, s. 232-3.

[415] Burada aktarılan pasajın çevirisi şöyledir: Kendileri veya kendileri dışındaki kimseler için vakfedilen arazilere gelince, bidat ehli için konulan şart batıldır. Onlardan birisi için yapılan vakıf da yine batıldır. Çünkü bu şart şer'an kerahetten hâlî olamaz. Ve yine vakıf sahih olmazsa ve vâkıf da ölmüşse arazi beytülmale döner ve bu vakıfta artık sultanın tasarrufu caizdir. Hak sahipleri için gallenin tayini de sultanın yetkisindedir.

[416] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242.

[417] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242.

‘‘Selâtîn-i mâziyeden Zeyd bazı kurâ ve mezârii temellük ve vakıf ve gallesini bir zaviyede şeyh olanlar ile ol zaviye hücurâtında sakin olanlara şart ve tayin buyurup bir müddet mezburlar galle-i merkumeye mutasarrıflar iken fevt olup ol zaviyede şeyh ve hücurâtında sakin olanlar ehl-i bid‘at ve müdemmin-i hamr ve fesakadan olup galle-yi merkumeye müstehik olmasalar halen padişah-ı İslam eyyedellahu ilâ yevmi’l-kıyâm hazretleri galle-i merkumeyi *cihet-i uhrâya* sarfa kadir olur mu? el-Cevap: Olur.’’[418]

Görüldüğü gibi bulunan hukuki çözümde, vakfın *sahih* ve *gayri sahih* (*irsad*) olması hatta *gayri sahih* vakfın da temlikle veya temliksiz olma ihtimallerinin tümü tüketilerek, Bektaşi vakıflarının her hal ve şart altında onların elinden alıp *cihet-i uhrâ*ya sarf edilebileceği öne sürüldü. Şu da var ki, *cihet-i uhrâ*ya nasıl bir anlam yüklendiği burada önemliydi. Zira tüm bu olanlara Şam’dan tanıklık eden büyük Hanefi fakih İbn Abidin (ö. 1252/1836), *irsadi* vakıfların masraf kalemlerinin değiştirilmesi hususunda şunları söylüyordu:

‘‘[İrsâdî vakıflarda] vâkıfın şartına riayet mecburiyetinin olmamasıyla kastedilen imam veya nâibinin artırma veya eksiltme gibi [tasarruf] hakkına sahip olmasıdır. Yoksa kastedilen ulemanın vazifesinin kesilmesi gibi vakfın muayyen bir cihete sarfına engel olup başka bir cihete sarf edilmesini sağlamak değildir. Nitekim bazı idareciler (*mülûk*) buna teşebbüs etmiş ancak asrının alimleri onlara engel olmuştur.’’[419]

Bu okuma biçimi yalnızca İbn Abidin’e de ait olmayıp, Osmanlı Devleti’nin son yıllarına kadar beytülmalin masraf kalemlerine tahsis edilmiş tüm *irsadi* vakıflar konusunda Fetvâhâne’nin genel tavrını teşkil ediyordu.[420] Şu da var ki Bektaşilerin

---

[418] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242. Diğer fetva da şu şekildedir: Selâtîn-i mâziyeden Zeyd bazı kurâ ve mezârii kat‘ ve tayin ile Amr’a temlik Amr dahi ba‘de’t-temellük vakıf ve gallesini bir zaviyede şeyh olanlar ile zaviyenin hücurâtında sakin olanlara şart ve tayin edip bir müddet mezburlar galle-yi merkumeye mutasarrıflar iken fevt olup halen ol zaviyede şeyh ve hücurâtında sakin olanlar füsekadan olup ehl-i bid‘atten olmalarıyla galle-yi mezburaya müstehik olmasalar halen padişah-ı İslam eyyedellahu teala bi’n-nasri ilâ yevmi’l-kıyâm hazrelerinin galle-yi merkumeyi cihet-i uhrâya sarfı caiz olur mu? Olur. COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242.

[419] İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz Dımaşkî, **Reddü’l-muhtâr ale’d-Dürri’l-muhtâr**, Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Riyad, Dâru Âlemi’l-Kütüb, 2003/1423, C.VI, s. 655.

[420] Dönemin Evkaf Nâzırı tarafından Fetvâhâne’ye yöneltilen bir soru ve 30 Mayıs 1914 tarihinde verilen yanıt şöyledir:

Ekser cihâtı kurâ ve mezârîden ibaret olan vakfın tebdil ve tağyirine sultanü’l-Müslimin kadir olup emriyle amel olunur. Arazi-i emiriyeden olup temlik-i hümâyûn ile ba‘de’t-temlik vakıf olunan araziyi mütevellisi icar etmekte iken taraf-ı sultandan bir cami masarıfına tahsis olunsa mütevellisi arazi-i mezkureye müdahaleye kadir olmaz. *Hülasatü’l-ecvibe*’de vaki olan bu iki mesele hakkında mukteziyat-ı şer‘iyenin beyanına dair.

Evkaf Nezâret-i Celilesinden bi’l-vürud havale buyurulan işbu tezkire ve merbutları mütalaa olundu. Arazi-i emiriyeden iken temlik-i sahih ile temlik vaki olmadan masarıf-ı beytülmalden olmayan

ehl-i bid'at olarak nitelenmesi, bunlara ait vakıfların her durumda butlanı sonucunu doğurduğundan, *cihet-i uhrâ*nın dar veya geniş her türlü okunma biçimini haklı çıkaracaktı. Çünkü batıl olan *irsadi* bir vakfın döneceği yer beytülmaldi ve sultan bu vakıfları beytülmalin masraf kalemi olan dilediği başka bir cihete sarf etme yetkisine sahipti.

Zaten sultan hiç vakit kaybetmeden imparatorluğun dört bir yanına, alınan bu kararı bildiren fermanlar yolladı. Sonraki adımda memurlar tayin edilerek imparatorluk sınırlarında bulunan bütün Bektaşi tekke ve zaviyeleri ile bunlara bağlı vakıf köy, mezra, arazi ve müsakkafat türü diğer vakıfların durumunun tahkiki emredildi. Emre göre boş kalan eski ve yeni tekkeler doğrudan yıkılmayacak, cami, mescit, mektep veya medrese edinilecek,[421] ilgili *memleketin bi'l-cümle ulema ve sulehas*ı tekkelerin ehl-i sünnetten bir başka tarikat şeyhine tahsisini uygun görüp talep ettikleri takdirde ise durum Dersaadet'e arz edilecekti. İhtiyaç duyulmayan tekkeler için ise ayrıma gidildi. *Şunun bunun yaptırmış oldukları muhdes ve bî lüzûm ve durması muzır* olanları yıkılacak, *kadim olup da bî lüzûm olanlar*a ise ilk aşamada dokunulmayacaktı.[422] *Kadîm-muhdes* olma sınırı da *Dâr-ı fetvâ*'da altmış yıl olarak belirlendi.[423] Tekkeler dahilinde medfun bulunan kimselerin *mazınne-i kiramdan* olması muhtemelse, buraya, o mahallin hakim, müftü ve uleması marifetiyle birer türbedar tayin edilerek durum sultana bildirilecekti.[424] Tekkelere bağlı arazi ve müsakkafat türü vakıflar hakkında ise öncelikle sultana bir rapor sunulacak, hakikaten Bektaşi tekkesi ve vakıfları ise *ecr-i muaccel* karşılığında *icâreteyn*e verilerek alınan ödeme Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin masrafları için harcanacaktı.[425]

---

cihâta vakfedilmiş olur ise tebdil olunabilir. Ama temlik-i sahih ile temlik olunduktan sonra vakfolunur yahut arazi-i emiriye bi-izni's-sultan masarıf-ı beytülmalden bir cihete vakfedilirse tebdil asla caiz değildir. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 147. Evkaf Nezâretinden gelen bir diğer soruya da 7 Ocak 1912 tarihinde şu yanıt verilmiştir: Evkaf-ı gayri sahihanın gallesi eğer mesacid ve zevaya ve ribatat ve mekabir ve ulema ve talebe gibi marasıf-ı şer'i ve mesalih-i ammeye tahsis edilmiş ise kat' ve tağyiri caiz olmayıp ancak îcâb-ı şer'î takdirinde tezyid veya tenkis cihetine gidilebilir. Ve eğer galle-i mezkure beytülmalden masraf-ı şer'îsi olmayan vâkıfın mesela evladına veya utekasına gibi bir mahalle tahsis edilmiş ise bu surette tebdil ve tağyiri caiz olur. Ve evkaf-ı mezkurenin tevliyeti dahi evkaf-ı sairenin tevliyeti gibi mütevellinin azlini mucib ahvalin hîn-i tahakkukunda azledilmesi hilafı suretinde azledilmemesi iktiza eder. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 94.

[421] Böylece vakfın ciheti tam anlamıyla değiştirilmiş olacatır.

[422] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242; COA, CD.MF, nr. 160/7969, 1244.

[423] Esad Efendi, **a.g.e.**, s. 209.

[424] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242; COA, CD.MF, nr. 160/7969, 1244.

[425] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242.

Gerçekten de Bektaşi tekke ve vakıfları, yaygın kanaatin aksine karşılıksız olarak herhangi bir kurum ya da kişilere veya doğrudan Nakşibendî tarikati mensuplarına tahsis edilmeyip, *muaccele*sinin ödenmesi karşılığında tâliplilerine devredilmişti. Elde edilen gelirler ise Mukataat Hazinesi'ne aktarılarak *Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye*'nin masrafları için harcandı.[426] Yıkılan tekke ve zaviyelerin inşaat malzemeleri bile bırakılmayarak cami ve medreselerin onarımında kullanıldı.[427] Ancak asıl itibariyle Halveti, Celveti ve Kadiri gibi tarikatlerin vakıfları olmasına rağmen halihazırda Bektaşilerce kullanılanların *zaptı gayrı caiz olacağına binaen* bunların hak sahiplerine iadesi öngörüldü.[428]

Hal böyle iken Yeniçeri Ocağı'nı doğrudan besleyen vakıfların unutulması mümkün değildi. Ocağın ilgasından sadece birkaç ay sonra, *tâife-i makhûre-i yeniçeriyâna me'vâ iken lillâhi'l-hamd ve'l-minne hedm-i birle evvelen Eski Odalar* olarak isimlendirilen bazı vakıf gayrimenkullerin istibdali için irade-i seniyye çıkarıldı ve ilgili arsalar Bâb-ı Âlî'nin yeniden inşası için kullanılmak üzere Hazine-i Hümâyûn'ca satın alındı.[429] Satın alınan bu arsaların bir kısmı, bu defa, Bâb-ı Âlî'nin inşasında kullanılacak civar vakıf arsaların istibdal[430] yoluyla *vakfiyetten kurtarılması* karşılığında bedel olarak verildi. Emrin detaylarına bakılırsa, *Eski Odalar* olarak bilinen kışla arsaları konum olarak elverişli olmasından dolayı hane inşası için kullanılacak, *Yeni Odalar* olarak bilinen kışla arsaları ise *vakf-ı hümâyûn-ı mülûkânelerine tashih ile* uygun kısımlarında hane, kalan kısımlarda ise bostan olarak kullanılacak ve taliplilerine *icâreteyn* yoluyla satılacaktı (*füruht*).[431]

---

[426] Zeki Tekin, ''Kapatılan Bazı Bektaşi Tekkelerinin Mal Varlıkları Üzerine Bir Değerlendirme,'' **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, C.I, No:2, 2012, s. 84-86.

[427] John Robert Barnes, **An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire**, Leiden, E. J. Brill, 1986, s. 90

[428] COA, CD.ADL, nr. 29/1734, 1242.

[429] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 190-91, h. 487; s. 191-92, h. 488; s. 192-93, h. 489; s. 194-95, h. 495; s. 195, h. 496. Ancak bu vakıf arsalar karşılığında ilgili vakfa verilen arsaların nasıl kullanıldığına ilişkin detayları bilmiyoruz.

[430] Bektaşi ve Yeniçeri vakıflarının satımında istibdalin sistemik olarak kullanıldığını gösteren 1826 tarihli belge için bkz. COA, MAD.d, nr. 9768/3, 1247.

[431] COA, HAT, nr. 294/17489, 1242. İlgili emirde geçen dükkan lafzının geniş okunarak -bir tür siyasi arena olan- kahve dükkanı inşasından *zinhar* uzak durulması ve yapıldığı takdirde yıktırılacağı ayrıca bildirilmiştir. COA, HAT, nr. 294/17489, 1242. Zaten başköşesi Bektaşi babası için ayrılan kahvehanelerin açılması Yeniçeriler arasında oldukça yaygın bir uygulama olduğundan, ocağın ilgası sonrasında kahvehaneler de yıktırılmıştır. Dilek Arıboğa, ''II. Mahmud Döneminde Kamuoyu Oluşturmada Bektaşî, Mevlevî ve Halidî Tarikatlerinin Rolü,'' **TİDSAD**, No:21, Haziran 2019, s. 152.

Böylece Yeniçeri ve Bektaşi muhalif grupların ekonomik mevcudiyetlerine de vakıflarını dahi istisna etmeyen büyük bir darbe indirildi.[432] Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla Osmanlı siyasi sisteminin yüzyıllardır süregelen hassas güç dengesi bozulmuş, kimi tarihçilere göre, saray-ulema-yeniçeri arasındaki ''zımnî sözleşme'' ilmiyeden büyük bir grubun desteğiyle saray tarafından sona erdirilmişti. Bu durum ulemanın bir zamanlar sahip olduğu askeri yaptırım gücünden artık mahrum kaldığı anlamına geliyordu.[433] Gerçi Kırmızı'ya bakılırsa saray-ilmiye-askeriye arasındaki bu birbirini sınırlayan ve denetleyen kurulu güç dengesi hiçbir zaman varlığını yitirmemiş, daha sonra dördüncü bir grup olan mülkiyenin de katılmasıyla ve konumlarındaki konjonktürel değişimlerle birlikte hep devam etmişti.[434] Nasıl yorumlanırsa yorumlansın, yeniçerilerin bertaraf edilmesi, uzun bir süredir daha merkezi bir devletin hayalini kuran Sultan II. Mahmud'un işini oldukça kolaylaştırmıştı. Temelde Fransa devleti ve bürokrasisini model alan yeni devlet sistemine geçişin ilk adımları da bu dönemde atıldı.[435] Pek çok nezareti doğuran bu süreçte Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti de vücut buldu.

Klasik Osmanlı vakıf geleneğinde hayır sahipleri vakıflarının nezaretini, sadrazam, şeyhülislam, darüssaade ağası gibi makam sahiplerine tefviz ederdi. İlgili vakıfların muhasebe kayıtlarını da bu nezaretlerin müfettişleri incelerdi.[436] Mesela Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman'ın vakıflarının idaresi sadrazamlara, Sultan Bayezid Vakfı'nın idaresi ise şeyhülislamlara şart kılınmış idi. Diğer padişahların vakıfları ile nesilleri kesilmiş olan vüzera ve ümera vakıflarının idaresi ise saray mensuplarına *çıraklık* olarak verilirdi.[437] 16. yüzyılın son çeyreğinde Darüssaade Ağası Habeşi Mehmed Ağa'ya ilgili nezaretin tevdi

[432] Hanioğlu, **a.g.e**., s. 60-61; Ali Akyıldız, ''Hükümet,'' **DİA**, C.XVIII, s. 471.
[433] Kafadar, **a.g.m**., s. 114, 129; Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 59-61; Abdülhamit Kırmızı, ''19. Yüzyılı Laiksizleştirmek: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları,'' **Cogito**, No:94, 2019, s. 15.
[434] Kırmızı, **a.g.m.**, s. 16-17.
[435] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 62.
[436] Muhammed Vâmık Şükrü, **Evkâf-ı Ümem Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ktp., C.VII, s. 872. Mesela sadrazam nezaretindeki vakıfların umumi idaresini reisülküttaplar, şeyhülislam nezaretindekilerin idaresini tezkireci efendiler ve kapı ağası nezaretindekileri ise kapı halifeleri icra eder. İbnü'l-emin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin, **Evkâf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli**, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1335, s. 13-14.
[437] Vâmık Şükrü, **a.g.e.**, C.VII, s. 872.

edilmesiyle nezâretlerin en büyüğü olan Harameyn Nezâreti de ortaya çıkmış oldu.[438] Bu nezârete sultanlar, eşleri ve diğer hanedan mensuplarının vakıflarının yanı sıra darüssaade ağaları ve müntesiplerine ait vakıfların nezâretleri de dahil oldu[439] ve kurum büyük bir önem kazandı.[440] Vakfın ebedilik şartını sağlamak adına nihai olarak gelirleri Mekke ve Medine'ye tahsis edilen yüzlerce vakıf, zaman içinde Harameyn vakıflarına katıldı.[441] Sonraki yıllarda İstanbul, Galata ve Eyüp kadıları, kapudan paşa ile yeniçeri ağaları, sekbanbaşı ve bostancıbaşı nezaretlerinin de ortaya çıkmasıyla İstanbul'da bulunan nezâretlerin sayısı on ikiye ulaştı.[442] 1775 yılında Sultan I. Abdülhamid kendisine ait olan Hamidiye vakıflarının müstakillen idaresi için özel bir daire oluşturmuştu.[443] Hamidiye vakıflarının idaresine hasredilen bu müstakil kurum aynı zamanda Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin teşkiline de yön vermişti.[444] Zaman içinde Harem-i Hümâyûn kadınları ve bazı devlet ricalinin[445] vakıflarının da bu kuruma ilhak edilmesi daireyi daha da önemli hale getirdi.[446] Sultan II. Mahmud, kendi vakıflarını da bu daireye bağlayınca Hamidiye ve Mahmudiye vakıfları nezareti adını alan kurum, darphane emininin idaresine bırakıldı. Böylece darphane emaneti ile Hamidiye ve Mahmudiye vakıflarının *mütevelli kaimmakamlığı* tek bir şahısta toplanmış oldu.[447] Yeniçeriliğin ilgasından sonra yeniçeri ve sekbanbaşı ağalarının nezâretindeki vakıflar da bu *kaimmakamlığa* devredildi. Böylece darphane-i âmirenin iş yükü olağanüstü seviyede artmış oldu. Bunun üzerine Yeniçeri Ocağı'nın ilga

[438] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 14, 17.
[439] ''Vakıf sahibi vefat eder, nesli kesilir, vakfın şart edildiği hiçkimse hayatta kalmaz, bu noktada Harameyn Vakıfları mütevellisi devreye girerek mahkeme aracılığı ile vakıf yerin ilhakını sağlardı. Eğer vakıf yer, yangın veya bakımsızlık gibi nedenlerden dolayı artık işlemez hale gelmişse vakıf sahiplerinin rızaları ve kararları ile Harameyn'e doğrudan ilhak da olunabilirdi. İlhak edilecek vakfa ait varlıkların öncelikle eksiksiz tespiti ve sonrasında zaptedilmesi şeklinde gerçekleşen bu işlem büyük bir dikkat gerektirmekteydi.'' Kenan Yıldız, ''Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi,'' **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,** No:42, 2019, s. 39.
[440] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 15-16.
[441] Yıldız, **a.g.m.**, s. 38. Bu vakıflar kurucularının ismiyle değil Harameyn vakfı olarak anılırdı ve bundan dolayı anonim bir yapıya sahiplerdi. Yıldız, **a.y.**
[442] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 16.
[443] **A.e.**, s. 19-20.
[444] **A.e.**, s. 21; Barnes, **a.g.e.**, s. 85.
[445] Mesela Bostancıbaşı Abdullah Ağa, Havâce-i Şehriyari Hafız Mustafa Efendi gibi.
[446] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 21.
[447] **A.e.**, s. 25.

edildiği 1826 yılında müstakil bir nezâret olarak Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kuruldu. İlk Evkaf Nâzırı da Darphane eski nazırı Hacı Yusuf Efendi oldu.[448]

Vakıf idaresini merkezileştirici bu adımlar sonraki yıllarda da artarak devam etti. *Rey-i hakim ve emr-i veliyyü'l-emr* ile atanan mütevelliler ve kapı ağalarının kontrolündeki vakıfların idaresi birbiri ardına, 1831 yılı başında ise bostancıbaşı, topçubaşı, hazinedarbaşı, kilercibaşı ve saray-ı cedid ağaları nezaretindeki vakıfların idaresi, cümleten, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne devredildi.[449] Aynı yıl içinde defterdar, reisülküttab, İstanbul, Galata, Eyüp ve Üsküdar kadıları ile Harameyn müfettişi ve saray ağası nezaretlerinde bulunan 632 vakfı takiben, kapudan paşa ve çavuşbaşı vakıfları ile sadrazam nezâretindeki vakıfların idaresi de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlandı.[450] 1835 yılında Anadolu ve Rumeli kazaskerleri, imam-ı evvel şehriyârî ve Davud Paşa naibi elindeki beş vakfın nezâreti yine Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'yle birleştirildi. Aynı yıl Anadolu ve Rumeli vilayet merkezlerinde, Evkâf-ı Hümâyûn ve Harameyn Nezâretleri eliyle *muaccelât nâzırı* adıyla evkaf müdürleri tayin edilerek taşra vakıfları da kontrol altına alınmaya başlandı.[451] 1836 yılında şeyhülislama tahsis edilen 10.000 kuruş maaş karşılığında onun nezâretinde bulunan vakıfların idaresi de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlandı.[452] Yılın ikinci yarısından itibaren mütevellileri mevcut olan vakıfların mütevellilerine de maaş bağlandı ve bu vakıflar da Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından zapt edildi.[453]

II. Mahmud, 15 Nisan 1838'de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ni yine Darphane-i Âmire Nezâreti'ne bağladı. Yaklaşık bir ay sonra da Haremeyn Nezâreti'ni Evkâf-ı

---

[448] **A.e.**, s. 26.
[449] **A.e.**, s. 28.
[450] **A.e.**, s. 28-29. *Çıraklık* vb. uygulamalar da böylece sona ermiş oldu. Vâmık Şükrü, **a.g.e.**, C.VII, 872.
[451] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 33.
[452] **A.e.**, s. 32. 1845 yılında da ilk Şam müdîrü'l-evkâf'ı Muhammed Said Efendi atanmıştır. Astrid Meier, ''Waqf only in Name, Not in Essence: Early Tanzimat Waqf Reforms in the Province of Damascus,'' **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Ed. Jens Hanssen vd., Würzburg, Ergon Verlag, 2002, s. 212-214.
[453] Nazif Öztürk, ''XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri,'' **İslâmî Araştırmalar**, C.VIII, No:1, 1995, s. 17. Zaten 1838 yılında nakdi maaş sistemi getirilerek merkezi ve parasal ekonomiye geçişte büyük bir adım atılacaktır ki ilginç bir şekilde bu ıslahat, II. Mahmud'a, bir alim olan Keçecizade İzzet Molla (1786-1829) tarafından önerilmiştir. Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 69-70; Selim Argun, **Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulama, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)**, South Africa, Gravity International Print and Design, 2013, s. 19, 181.

Hümâyûn'a dahil ederek vakıf gelirlerinin kontrolünü sıkı bir denetim altına almış oldu.[454] Bunu, muhtemelen, artan bürokratik ve askeri harcamaları karşılamak için Evkaf Hazinesi'nden darphaneye para aktarımını kolaylaştırma düşüncesiyle yaptı.[455] 2 Ağustos 1839 tarihinde darphane ile vakıf idaresi tekrar birbirinden ayrıldı ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti müstakil bir kurum olarak tekrar teşkil edildi. Böylece *umûm-ı evkâf-ı İslâmiyenin mercii Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti oldu.*[456] Evkâf-ı Hümâyûn ve Evkâf-ı Harameyn nezâretlerinin bu şekilde birleştirilmesinin ardından ilgili nezâretlerin müfettişlikleri de Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği adı altında birleştirilerek bir *mahkeme-i teftiş* (*Evkaf Mahkemesi*) ihdas edildi.[457] Dersaadetteki tüm vakıf davaları ile taşra vakıflarına ilişkin kararların temyizi artık bu mahkemede görülecekti. Meselenin asıl açmazı ise muhtemel bir anlaşmazlık halinde, davalı olan Evkaf Hazinesi'nin aynı zamanda hakimlik sıfatını da taşımasıydı. Çünkü *mahkeme-i teftiş* de Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bağlı bir daireydi.[458] Bu durum -Evkaf Nâzırlığı da yapmış olan Mustafa Nuri Paşa'nın ifadesiyle- nezâretin, *vakıfların hamisi olacak iken muhribi* olmasına neden oldu.[459]

Vakfiye şartları gereğince darüssaade ağalarının nezaretinde bulunan vakıfların Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kontrolüne bırakılması, bir anlamda *şart-ı vâkıfı fiilen tadil* anlamına geliyordu. Bu nedenle ilgili vakıfların nezâreti darüssaade ağası uhdesinden sarf edilmişti.[460] Yani bir tür vekalet ilişkisi kurularak, nezâretin

---

[454] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 34; Ali Akyıldız, ''II. Mahmud Döneminde Merkez İdaresinde Yapılan Düzenlemeler,'' **II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul**, Ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul, Seçil Ofset, 2010, s. 58-59.

[455] Barnes, **a.g.e.**, s. 83; Mehmet İpşirli, ''II. Mahmud Döneminde Ulema ve Vakıflar,'' **II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul**, Ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul, Seçil Ofset, 2010, s. 275.

[456] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 36-37; Vâmık Şükrü, **a.g.e.**, C.VII, 872.

[457] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 35.

[458] 8 Ekim 1871 tarihinde Evkaf-ı Hümâyûn Teftiş Mahkemesi'nin evkafa ilişkin şer'î nitelikli işleri gören Meclis-i Teftiş'i mevcut heyetiyle birlikte şeyhülislamlığa nakledilmiştir. Ancak uygulamada doğan sıkıntılar nedeniyle sonrasında tekrar eski usule dönülmüştür. Teftiş Mahkemesi'nde çözüme kavuşturulamayan davalar ise şeyhülislamın nezaret ettiği huzur murafaalarında neticelendirilmeye devam etmiştir. İlhami Yurdakul, **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017, s. 226.

[459] Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-vukûât: Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, sdl. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1980, C.III-IV, s. 287. Mustafa Nuri Paşa'nın 150 yıldır gelen Osmanlı padişahlarının en akıllısı olarak nitelediği II. Mahmud'un vakıf çerçevesinde eleştirdiği bir diğer icraatı, kendi kurduğu vakıflara gelir bulma düşüncesiyle icat ettiği ''adı var sanı yok'' bir tür tekel ayrıcalığı olan gediklerdir. Ona göre gedikler hem eski vakıfların hem de sahiplerinin haklarının müsaderesi için kullanılan bir tür hileye dönüştürülmüştür. **A.e.**, C.III-IV, s. 285-86.

[460] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 26-27.

varlığı ile vâkıfın şartı arasında fıkhen izah edilebilir bir ilişki kurulmuştu. *Şart-ı vâkıf* gereğince Evkâf-ı Harameyn Nâzırı ünvanı darüssaade ağasına ait olduğundan, Harameyn Hazinesi'nin idaresinden fiilen el çektirilse de nâzırlık ünvanı hala ağanın uhdesindeydi. Bundan dolayı hazine bir müdüriyet vasıtasıyla idare ediliyor ve bu durum pek çok karışıklık ortaya çıkarıyordu. Buna son vermek adına darüssaade ağasının nezâretten *afv*ı yoluyla nezâret ve müdüriyet de birleştirildi.[461]

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tüm vakıfları kuşatan şemsiye bir kurum haline geldikten sonra, vakıflar idari açıdan yeni bir hukuki tasnife tabi tutuldu. Buna göre üç sınıfa ayrılan[462] vakıfların birinci sınıfında ***mazbut*** vakıflar vardı. *Doğrudan doğruya Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından idare olunan*[463] bu vakıfların hem nezâreti hem de tevliyeti asaleten ve vekaleten Evkaf Nezâreti'ndeydi. Bu sınıf da kendi içinde üç gruba ayrılıyordu.

Birinci grupta Osmanlı Sultanları ve hanedanına ait vakıflar yer alıyordu. Hatta Evkaf Nezâreti'nin kuruluş sebebi de temelde bu vakıfların idari bütünlüğünü temindi. Sultan ve nâzır arasında kurulan vekalet ilişkisi ile vakıfların idaresi nezarete aktarılmıştı. [464] Bu durumda *asaleten* mütevelli *zât-ı hazret-i padişâhî* iken Evkaf Nâzırı bu vakıflar açısından *mütevelli vekili* konumundaydı.[465] Mütevellinin tasarruf hakkını tevliyete ehil bir başka kimseye bu şekilde *ferağ ve tefvîz*inin önünde zaten fıkhî bir engel de yoktu ve bu *ferağ tevkîl* anlamına geliyordu.[466]

İkinci grupta tevliyeti *şart-ı vâkıf* ile tayin edilmesine rağmen, hak sahibi neslin (*meşrût leh*) inkırazıyla tevliyet ve nezareti Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından zapt edilen vakıflar yer alıyordu.[467] Aslında bu vakıfların mütevellilerinin ilkesel olarak

---

[461] **A.e.,** s. 30.

[462] 1870 yılında yürürlüğe giren *Müsekkafat ve Müstegallat-ı Evkafın Muamelatı Hakkında Nizamname*'nin 1. maddesi şöyledir: Memalik-i Devlet-i Aliyyede bulunan evkaf iki kısım olup birincisi evkaf-ı mazbuta ve ikincisi evkaf-ı gayrı mazbutadır. Evkaf-ı mazbuta tevliyet ve idaresi veyahut tevliyeti meşrut lehi uhdesinde bulunduğu halde yalnız idaresi mazbut olan ve kâffe-i mesalihi doğrudan doğruya Hazine-i Evkaf-ı Hümâyûndan idare olunan evkaftır ve evkaf-ı gayrı mazbuta Evkaf-ı Hümâyûn Hazinesi'nin nezaret ve inzimam-ı malumatıyla mütevellileri tarafından idare olunan evkaftır. COA, A.DVN.MKL, 8/22, 1287.

[463] Ömer Hilmi Efendi, **İthâfü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkaf**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1307, s. 9.

[464] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 9; Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkâf**, s. 107-9; Cemâleddin Efendi, **Ahkâm-ı evkaf**, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1335, s. 57.

[465] Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 57; Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 141.

[466] Ali Haydar, **Tertîbü's-sunûf fî ahkâmi'l-vukûf**, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1337, s. 539-40.

[467] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 9; Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 107-9; Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 58.

kadı tarafından naspedilmesi gerekiyordu. Ancak *emr-i kaza*nın da temelde Padişah'ın yetki alanında olması, Padişah tarafından atanan Evkaf Nâzırı'nın bu vakıfların *bizzat/asaleten mütevelli*si mevkiinde olmasını mümkün kılıyordu.[468]

Üçüncü grupta ise *şart-ı vâkıf* gereğince tayin edilen mütevellileri bulunmasına rağmen *sâhib-i cihet* olan bu mütevellilerin muayyen bir maaş tahsisiyle *umûr-ı vakfa* müdahaleden alıkonulmasından sonra Evkaf Nezâreti tarafından doğrudan doğruya idare edilmeye başlanan vakıflar yer alıyordu.[469] Evkaf Nâzırı bu vakıfların da *kaimmakâm-ı mütevelli*si[470] konumundaydı.[471] Ancak asrın büyük alimlerine göre *bu yolda zapt-ı evkaf şer-i şerîf ile asla kâbil-i tevfîk değil* iken[472] ve *bu babdaki icâbât-ı şer'iye katiyyen nazar-ı dikkate alınmadığı için bu misillü zaptlar gayrı meşru* idi.[473] Şu da var ki bu eleştiriler hiç dikkate alınmadı.

Vakıfların ikinci sınıfını ise *Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırının taht-ı nezaretinde olarak mütevelli-i mahsusları marifetiyle idare olunan* ***mülhak*** vakıflar oluşturuyordu.[474] Bu vakıfların çoğunun nezâreti vaktiyle -yukarıda görüldüğü gibi- sadrazam, şeyhülislam, darüssaade ağası, kazaskerler, fetva eminleri, İstanbul ve bilâd-ı selâse kadıları gibi makam sahiplerine şart koşulmuşken daha sonra bu hak veya sorumluluk Evkâf Nezâreti'ne devredilmişti.[475] Vakfa nezaret yetkisinin/sorumluluğunun bu şekilde devrinin meşruiyeti darüssaade ağası örneğinde görüldüğü gibi taraflar arasında kurulan *vekalet* ilişkisiyle sağlanmıştı.[476] Evkaf Nâzırı ise bu vakıflara nispetle *nâzır-ı vakıf* konumundaydı. Evkaf Nâzırının nezâret yetkisi, *şart-ı vâkıf* gereğince hususi nâzırları bulunan vakıflarda *vekaleten (nâzır vekili)*, bulunmayanlarda ise *asaleten*di.[477] Üçüncü sınıfta da *Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı'nın*

---

[468] Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 58; Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 141.
[469] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 9; Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 107-9.
[470] *''Kaimmakam-ı mütevelli şer'an muayyen olan ahvalde mütevelli makamına kaim olmak ve ona ait vezaifi ifa etmek üzere taraf-ı hâkimden nasbolunan kimsedir. Mütevellisi olan bir vakfa taraf-ı hâkimden kaimmakam nasbolunması ihtiyaç ve zarurete binaen tecviz olunur ve illa nasbolunan kaimmakamın vakıf hakkında olan tasarrufatı nafiz ve muteber olmaz.''* Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 59-60. (Dipnot)
[471] **A.e.**, s. 59.
[472] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 9
[473] Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 59.
[474] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 10.
[475] Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 60.
[476] **A.e.**
[477] Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 142.

nezâreti ve müdahalesi olmayarak hod be hod mütevelli-yi mahsusları tarafından idare olunan ***müstesna*** vakıflar yer alıyordu.[478] Tevliyet ve nezâretleri konsunda vakfiyelerine göre hareket edilen bu vakıflar zaten fıkhın ideal vakıf tipini oluşturuyordu.

Evkaf Nezâreti ile bu üç sınıf vakıf arasında kurulan ilişki büyük oranda teorik bir izahtan ibarettir. Yukarıdaki açıklamalar kurumun *nazariyat-ı şeriyeye tatbiki* denemesinden ibaret olup şer'iliği yönünde herhangi bir iddia içermez. Çünkü Evkaf Nâzırının bu yetkilerle donatılması ancak *ashâb-ı cihâttan nezâret ve tevliyet sıfatında bulunmasıyla* mümkündür[479] ve nâzırın tevliyete/nezârete ilişkin taşıdığı sıfatları şer'î usullere uygun bir şekilde kazanıp, yetki aşımından da sakınması gerekir. Halbuki Evkaf Nezâreti'nin bu yetkilerle donatılma süreci, *tevcih-i cihât* ahkamı çerçevesine sokulabilecek nitelikte değildir. Nâzır tayinlerinde vekalet alınması gereken durumlarda herhangi bir müracaatta bulunulmaz. Ayrıca vekalet akdi kuralları gereğince müvekkilin yani asıl mütevellilerin, vekili olan Evkaf Nezâreti'ne müdahale hakkını yitirmesi de vekaletin mantığına aykırı bir durumdur. *Kaimmakâm-ı mütevelli* tayini ise normal şartlar altında yalnızca şer'î ve zaruri sebeplerin bulunması halinde ve ancak mahkeme kararı ile yapılabilmelidir.[480] Uygulama ise bunun tam aksi yönündedir. Şu da var ki, bu eleştirilerin hiçbir önemi yoktur ve aşağıda görüleceği üzere *mazbut-mülhak* vakıf kategorileri olduğu biçimde yerleşik hale gelmiştir. Nitekim bu geçekçelerle kurumun vekalet kurumu üzerinden değil *velâyet-i amme* çerçevesinde tanımlanmasının daha doğru olduğu asrın fukahasınca dile getirilecektir.

Devletini ve ordusunu adeta yeniden kuran II. Mahmud'un acil nakit ihtiyacı içinde olduğunu tahmin etmek zor değildir. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşunun Yeniçeri Ocağı'nın ilgasıyla aynı yıla denk gelmesi de bir tesadüf değildir. Çünkü sultan hazineden her zaman aslan payını alan ordu masraflarına ve devletin diğer harcamalarına vakıf kurumu üzerinden kaynak temini arayışındadır.[481] Daha nezâretin kurulduğu yıl, Evkaf Hazinesi'nde toplanan nakdin *tavizat* suretiyle

[478] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 10.
[479] Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 140-41.
[480] **A.e.**, s. 142-43.
[481] Argun, **a.g.e.**, s. 158-59.

devlet hazinesine aktarılması bunun en büyük göstergesidir.[482] Dahası II. Mahmud'un hükümranlığının son yıllarında Evkaf Hazinesi'nin belli gelir kalemleri iltizam yoluyla bir yıllığına Mansûre Hazinesi'ne verildi.[483] Aslında bu yeni bir şey değildi. Özellikle *selâtîn ve vüzerâ* vakıflarının gelir fazlalarının (*avâid ve zevâid*) Hazine-i Âmire'ye teslimi önceki asırlarda da sıkça rastlanan bir uygulamaydı. Hatta öncesinden farklı olarak artan sefer masrafları dolayısıyla hazinenin büyük açık verdiği 17. yüzyılın son çeyreğinde, *fermân-ı hümâyûn* gereğince, vakıflar, çalışanlarının altı aylık maaşlarını merkeze teslim etmek zorunda bırakıldı.[484] 19. yüzyılda olan ise bunun sistematik ve sürekli hale getirilmesi ve daha da önemlisi vakıf kaynaklarının merkezden talep edilmesi değil tamamının merkeze çekilerek, sürekli artan kesintilerle vakıflara iade edilmesiydi.

II. Mahmud, vakıf kaynaklarını yalnızca doğrudan yaptığı kesintilerle de kullanmadı. Başta kamu hizmeti olmak üzere Hazine-i Hümâyûn'dan karşılanması beklenen bazı yatırımlar da Evkaf Hazinesi üzerinden finanse edildi. Hatta başarısızlığa mahkum bazı ekonomik yatırımlar zorla Evkaf Hazinesi'nin üstüne bırakıldı. Büyük bir ekonomik kayıpla kapılarını kapatmak zorunda kalan iplik fabrikası bunlardan biriydi.[485] 1826 yılında Âsâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin yazlık elbise ihtiyacını gidermek üzere İstanbul'da bir iplik fabrikası kurulmasının ferman buyurulması üzerine Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından hızla kurulan fabrika, ertesi yıl fiilen üretime başladı.[486] Bu, Evkâf-ı Hümâyûn Hazinesi'ne *tavizat* yoluyla yapılan ilk borçlanmaydı ve Eyüp'te kurulan bu fabrikanın binalarının inşası, makinelerinin imali ve monte edilmesi için 1826-33 yılları arasında toplam 1.134.394.76 kuruş para aktarıldı.[487] Tüm bunların, II. Mahmud'un vakıf müessesesi karşısında tümüyle lakayt bir tavır takındığı şeklinde yorumlanması da yanlıştır. Aynı

[482] Nazif Öztürk, **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, TDV Yay., 1995, s. 72.
[483] Barnes, **a.g.e.**, s. 127.
[484] Kayhan Orbay, ''Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı,'' **Vakıflar Dergisi**, No:39, Haziran 2013, s. 76-77, 85.
[485] Argun, **a.g.e.**, s. 161.
[486] Nazif Öztürk, ''XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası,'' **Vakıflar Dergisi**, No:21, 1990, s. 31, 38.
[487] Nazif Öztürk, ''Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar,'' **Vakıflar Dergisi**, No:23, 1994, s. 297; Öztürk, **a.g.e.**, s. 72.

sultan 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Silistre'de ağır hasar gören çok sayıdaki cami, medrese, mektep, şadırvan, hamam ve su yollarının tamir masrafları için kendi şahsi hazinesinden büyük harcamalar yapmış, hatta bu hareketi diğer devlet adamlarının da takip ettiği örnek bir davranış haline gelmişti.[488]

Şu da var ki Tanzimat'ın ilanı ve takip eden yıllarda Evkaf Hazinesi'nden Miri Hazine'ye ve başta Maliye Nezâreti olmak üzere devletin çeşitli kurumlarına yapılan nakit akışı hızla devam etti.[489] Asıl sorun bu akışın tek meşru yolu olan *tavi*zin kullanılmasına rağmen, çoğu zaman bu borçların ödenmemesi ve en nihayetinde de borç kayıtlarının silinmesiydi.[490] Maktu bir bedel karşılığında Maliye Hazinesi tarafından zapt edilen vakıf köy ve mezraların Evkaf Hazinesi'ne tahsis edilen gelirleri 1845 yılından itibaren ya hiç ödenmemiş ya da eksik ödeme yapılmıştı.[491] Tahsilat karşılığı kesilen miktar ise sürekli Miri Hazine lehine yükseltildi.[492] Bu süreçte pek çok mütevelli, gelir kalemlerinden mahrum bırakılan vakıflarına hiçbir ödeme yapılmadığı için ilgili makamlarda protestoda bulundu.[493] Hatta Fuat Paşa zamanında vakıflar için ayrılması gereken bu ödeneğe ''iâne'' adı verilerek devlet bütçesinde açık görüldükçe miktarı azaltıldı ve en nihayetinde vakıfların asıl gelirleri dörtte birine kadar indirildi.[494] Bunun üstüne bir de Miri Hazine tarafından karşılanan bazı hizmetlerin masrafları da Evkaf Hazinesi'ne yüklendi. Osmanlı tebaasının Hazine garantisi ile dış ülkelerden aldığı borçlar dahi Evkaf Hazinesi'ne ödettirildi.[495] Kurum içi işleyişteki türlü aksaklıklar da bu tabloya eklenince, Evkaf Hazinesi büyük bir zarar gördü.[496] Nihayetinde kurum, kendi memur ve hizmetlilerinin maaşlarını ödeyemez hale geldi. Gelirlerinden yoksun kalan *selâtîn* camileri dahil pek çok vakıf abide

---

[488] Ahmet Köç, ''1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti,'' **Vakıflar Dergisi**, No:43, 2015, s. 67-68.
[489] Öztürk, ''Batılılaşma,'' s. 298.
[490] **A.m.** Mesela 1840-1842 yılları arasında toplanarak Maliye Hazinesi'ne teslim edilen gelirler Evkaf Hazinesi'ne aktarılmamıştır. Kenan Yıldız, ''Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi,'' **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi**, No:42, 2019, s. 58.
[491] Öztürk, ''Batılılaşma,'' s. 298, 304.
[492] Nazif Öztürk, ''XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri,'' **İslâmî Araştırmalar**, C.VIII, No:1, 1995, s. 32.
[493] Barnes, **a.g.e.**, s. 108-17.
[494] Mustafa Nuri, **a.g.e.**, C.III-IV, s. 287.
[495] Öztürk, ''Batılılaşma,'' s. 298, 304. Trablusgarp eski beylerbeyi Ali Paşa'nın Fransız Devleti'ne olan borcunun daha sonra Maliye Hazinesi'nden alınmak üzere tavizen Evkaf Hazinesi'nden ödenmesi için irade-i seniyye çıkarılmıştır. VGMA, Defter No: 968, s. 24-25.
[496] Mustafa Nuri, **a.g.e.**, C.III-IV, s. 285.

zamanla harabeye döndü.[497] Bu kötüye gidişin tek sorumlusu elbette Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti değildi. Başta askeri ve mali olmak üzere pek çok kurumunda türlü aksaklıklar yaşanan bir devlette, temel hedefi kamu hizmetlerinin finansmanı olan vakıf kurumunun ve hazinesinin de olumsuz bir tablo çizmesi oldukça olağandır. Şu da var ki merkeziyetçi reformlar sonrasında, devlete ve devletin politik hamlelerine karşı bağışıklığını büyük oranda yitirmesi, vakıf kurumunun son asrın kötü koşullarına olan maruziyetini artırmıştır.

2.2. VAKIF HUKUKU KANUNLAŞMA YOLUNDA: *AHKÂM-I EVKAF* LİTERATÜRÜ

3 Kasım 1839 günü Hariciye Nâzırı Mustafa Reşit Paşa tarafından okunan Gülhane Hattı Hümâyûnu artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağını haber veriyordu.[498] Zaten fermanın nâm-ı diğeri *Tanzimat* bile tüm nizamın yeni baştan kurulacağını açıkça söylüyordu.[499] Hatta yaşanan değişim ve dönüşüm, belki de fermanı ilan edenlerin bile tahayyül sınırlarını aşacaktı. 1839-1876 yılları arasına hâkim olan bu Tanzimat hareketi, kurumsal reformlarında, Avrupalı modern devleti kendine model aldı. Bu, hukuktan eğitime her alanda daha müdahaleci, daha merkeziyetçi ve daha örgütlü bir devlete geçiş anlamına geliyordu.[500] Nihayet, Tanzimat'ın dokunduğu hemen her kurumda gergin bir eski-yeni ikiliği ortaya çıktı. Eski yeninin yanında hep var olsa da Tanzimat sürekli yeni olanı destekledi.[501] Yeni

[497] **A.e.**, s. 287; Öztürk, ''Batılılaşma,'' s. 299. Mustafa Nuri Paşa'nın aktarımına göre vakıflara zarar veren bir diğer uygulama ise ferağ ve intikal harçları ve boşalmalarda önden verilen pey'in yalnızca yarısının mütevelli, cabi ve katiplere verilerek kalan yarısının Evkaf Hazinesi'nde bırakılmasıdır. Paşa bu yolun izlenmesindeki amacın ''sözde'' Evkaf Hazinesi'nde biriken bu paraların gereği halinde vakıf hayır kurumlarının onarımına harcanmasını temin etmektir. Ancak vakıf paralar, gerekli gereksiz kurulan pek çok büro ve ''sevaptır'' düşüncesiyle ihdas edilen memuriyet ve bunların aylıkları, yeni yeni ortaya çıkan tekkelerin yemek vb. harcamaları ve büyük meblağlarla yeniden onarımı gerçekleştirilen tekkeler için ''çarçur'' edilmektedir. Mahalleli ve mütevellileri tarafından onarımlarının gerekli olduğu Nezaret'e bildirilene kadar birikmiş paraları defter üstünde görünen hayrat yapılar, aslında veznede hiç paraları bulunmadığından, yardım istekleri hep geçiştirilmiştir. Mustafa Nuri, **a.g.e.**, C.III-IV, s. 286.

[498] Ali Akyıldız, ''Tanzimat,'' **DİA**, C.XL, s. 2.

[499] Selim Deringil, **The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, London, I.B. Tauris, 1999, s. 45.

[500] Murteza Bedir, ''Kur'an ve Sünnet Söylemi, Fıkıh Usûlü ve İçtihat: Modern Nassçılığın Doğuşuna İlişkin Bir İzah Denemesi,'' **Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme**, Ed. Mürteza Bedir vd., İstanbul, İsar Yay., 2019, s. 44.

[501] Hanioğlu, **a.g.e.**, s. 104-5.

olan ise her defasında eskinin kılığında geldi.[502] Şu da var ki, bu ‘‘gelen-ek’’[503] yapıların ‘‘gelenek’’ üzerine oturtulmuş bir temelde sunumu da ihmal edilmedi.[504]

Tanzimat, bürokrasinin daha düzenli bir yapıya kavuşması adına idari nitelikli pek çok kanun ve nizamnamenin yürürlüğe girdiği bir dönemdi. Vakıfların idaresine ilişkin kanuni düzenlemeler de Tanzimat'ın daha ilk yıllarında başladı. 21 Şubat 1841 tarihinde 1839 yılı başından itibaren geçerli olmak üzere 9 maddelik bir talimat yürürlüğe girdi.[505] 1845 yılında bu talimat 14 madde halinde yeniden düzenlendi ve küçük değişikliklerle 1863 yılına kadar yürürlükte kaldı.[506] 1 Aralık 1863 tarihinde taşra vakıflarının idaresine ilişkin 9 fasıl ve 56 bentten oluşan oldukça kapsamlı *Evkaf Nizamnamesi* yürürlüğe girdi. Nizamnamenin 40. bendinde, usulüne uygun yapılmayan istibdaller için üç aydan iki seneye kadar hapis veya altı aydan üç yıla kadar sürgün (*nefiy*) cezası getirildi.[507] Bu nizamnameyi 1880 yılında yürürlüğe giren *Evkaf Nezâreti'ni Teşkil Eden Devâirin Vezâifi Hakkında Nizamname* takip etti. Bu nizamname de muhtemelen 20 Temmuz 1912 tarihli *Evkaf Nezareti İdare-i Merkeziyesi Teşkilat ve Vezaifi Hakkında Nizamname'*nin kabulüne kadar yürürlükte kaldı.[508] Bu düzenlemelerin her biri Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ve ona bağlı birimleri

---

[502] Meier, **a.g.m.**, s. 201.

[503] Kavram için bkz. **Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi 1**, Der. Recep Alpyağıl, İstanbul, İz Yay., 2018.

[504] Mesela Fransız hukuk sisteminin derin tesiri altında medeni hukuk, ceza hukuku ve ticaret hukuku alanlarında faaliyet gösteren yeni tip çok dereceli nizamiye mahkemeleri, Cevdet Paşa'nın akıllıca yaptığı benzeştirme sayesinde 16. yüzyılın büyük alimi Devvânî'nin döneminin mezâlim mahkemelerini müdafaa için ürettiği argümanlarla savunuldu. Şer'î mahkemeler mevcut olmasına rağmen alternatif bir yargı mekanizmasının devreye sokulması halkta ve özellikle de ulema kesiminde bazı tepkilere yol açmıştı. Cevdet Paşa, Osmanlı uleması tarafından oldukça iyi tanınan Celâleddin ed-Devvânî'nin *Risale der Dîvân-ı Mezâlim* adlı eserine yaptığı özet çeviriyi geniş bir ulema kitlesinin bulunduğu mecliste okuyunca tepkilerin sesi kısıldı. Mehmet Âkif Aydın, ‘‘Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye,’’ **DİA**, C.IX, s. 388. Ayrıca bkz. Ahmed Cevdet Paşa, **Tezakir:13-20**, Haz. Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, s. 85-90. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi reislerinden Mehmed Said Bey'e bakılacak olursa bidayet-istinaf-temyiz şeklindeki üç dereceli mahkeme sistemi zaten İmâm-ı A'zam'ın *mahkeme-i kübrâ-yı hasmiye*sinin Mısır yorumunun Napolyonca bir taklidinden ibaretti. Ali Adem Yörük, ‘‘Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900),’’ **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, İstanbul, 2008, s. 108. (Yüksek lisans tezi) Bu açıklama biçimi de yeni olana gelenek içinde yer açmanın başka bir yoluydu.

[505] Nazif Öztürk, ‘‘XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri,’’ **İslâmî Araştırmalar**, C.VIII, No:1, 1995, s. 17.

[506] Öztürk, **a.g.m.**, s. 18.

[507] **Düstur**, 1. Tertip, C.II, s. 161.

[508] Nizamname metinleri için bkz. Seyit Ali Kahraman, **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2006, s. 111-163.

tanımlama ve bu birimlerde çalışacak memurların görev ve yetki alanlarını belirleme amacıyla yürürlüğe konmuştu. 6 Haziran 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ise yalnızca *tahsisat* kabilinden olan *arazi-yi mevkufe*yi konu ediniyordu.[509] Bunun dışında çıkarılan birkaç irade-i seniyye dışında da *ahkâm-ı evkaf*a ilişkin kapsamlı bir düzenleme henüz yapılmamıştı.

Bu sırada dönemin Adliye Nâzırı Ahmet Cevdet Paşa'nın girişimiyle fıkıhtan üretilmiş ilk kanun olan *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin tedvini sürecine girilmişti. *Mecelle*, büyüyen bürokrasinin standart hukuk ihtiyacına ve İslam hukuk sisteminin yapısına ilişkin temel değişim talebine karşı önemli bir orta yol bulma ve uzlaşma çabasıydı.[510] Tedvinin ilk aşamasında Hanefi mezhebinin ''nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak''[511] olan yani modern çağın beklentilerini en iyi karşılayan görüşlerinin seçimi usulü benimsendi. Gerektiğinde *esah* olan görüşler bu uğurda feda edildi.[512] Ne de olsa *mesail-i müçtehedün fihada İmâmü'l-Müslimîn hazretleri herhangi kavil ile amel olunmak üzere emrederse mucebince amel olunmak vacib*di.[513] Ancak bu cümle

[509] Atıf Bey, **Arazi Kanunname-i Hümâyûnu Şerhi**, Mahmut Bey Matbaası, 1319, s. 36.

[510] Recep Şentürk, ''Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:4, 2000, s. 147. Hukuk yapım sürecine zarureten de olsa ulemanın dahil edilmesi, devletin şeriatın kodifikasyonu konusundaki özgürlüğünü kısıtladı. Çünkü ulema şeriata aykırı bir tavırla kanun üretecek bir komisyonda bulunmayı reddetme hakkına sahipti ve böyle bir durum girişimin meşruiyetine büyük zarar verirdi. Rudolph Peters, ''From Jurists' Law to Statute Law or What Happens When the Shari'a is Codified,'' **Mediterranean Politics**, C.VII, No:3, 2002, s. 90-91. Yani Mecelle -en azından içerik itibariyle- hesabı verilmemiş bir kurallar yığını değil, ilmi bir heyet tarafından doktrinel endişelerle kaleme alınmış bir kanun metniydi. Bu açıklamalar Mecelle'nin özünde moderniteye verilmiş Müslümanca bir yanıt olduğunu, Mecelle'nin sunduğu hukuki nizamın geleneğin kendi içinde tartışıldığını ve yine bu gelenek içinde meşruiyetinin ortaya konduğunu göstermeye bir oranda yetiyordu. Samy Ayoub, ''The Mecelle, Sharia, and the Ottoman State,'' **Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey**, Bloomington, Indiana University Press, 2016, s. 148-49. Ancak, Samy Ayoub'un iddia ettiği gibi, Mecelle'nin, İslam hukuk düşüncesinde epistemik bir kırılmadan ziyade bu hukuk geleneğinin kendi bünyesinde gerçekleşmiş bir süreklilik ve dönüşüm olduğunu söylemeye yeterli değildi. **A.e.** Şer'î hukukun Code Civil'e karşı zaferi olarak sunulan Mecelle, esasında, Şerif Mardin'in de dediği gibi ''İslam hukukunun zafer kazanmış olduğunu değil, aksine, hukuki problemleri vaz ederken Batı Avrupa tarzı bir sunuş şeklinin gerekliliğine razı olmak zorunda kaldığını'' gösteriyordu. Şerif Mardin, ''Türkiye'de Din ve Laiklik,'' **Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler**, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 1991, s. 46. Esasında ortada kazanılmış bir zafer de yoktu. Mecelle öncesinde olduğu gibi sonrasında da Batılı kanunlar, çoğu zaman uyarlamayla da olsa Osmanlı topraklarına sızmaya devam etti. Recep Şentürk, ''Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:4, 2000, s. 147.

[511] Ali Haydar Efendi, **Dürerü'l-Hukkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm**, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, t.y., C.I, s. 7.

[512] Murteza Bedir, ''Fetva ve Değişim: Geleneksel Fıkıh Yönteminde Büyük Kırılma,'' **Hanefilerde Mezhep Usûlü**, İstanbul, Klasik Yay., 2016, s. 45.

[513] Ali Haydar, **a.g.e.**, C.I, s. 8.

sultanın tercihinin zayıf kavli *müftâ bih* kıldığına dair herhangi bir iddia taşımıyordu. Sultanın tercihine bu fonksiyonun yüklenmesi daha sonra gerçekleşecekti. *Esah* kavilden taviz vermeyen klasik tavrını sürdüren Meşihat, bu özelliği dolayısıyla *Mecelle*'ye karşı bir direnç oluşturdu. Bu durum kanun formundaki fıkıh ile hala geleneksel olan fetva arasında bir gerilim ortaya çıkardı. Bu gerilim *Mecelle*'yi sonraki tedvin sürecinde klasik tavra dönüşe zorladı. Bu dönüşün kırılma noktası *Mecelle*'nin *Havale Kitabı*'nın 692. maddesinde İmam Züfer'e ait zayıf kavlin esas kılınmasıydı. Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi, bu cesareti gösteren Cevdet Paşa'yı *hükmün asrın maslahatına uygunluğunu kendi reyi ile takdire kalkışmak*la suçluyordu. Çünkü ona göre *asrın maslahatını tayin ve cemiyete tebliğ hükümetin hakkı idi*. Cevdet Paşa ve ekibinin yani Mecelle Cemiyeti'nin[514] resen yaptıkları bu tayin ve takdir, ona göre Meclis-i Vükela aleyhine bir yetki gaspıydı. *Meclis-i Vükela'da şeyhülislam bir bostan korkuluğu mu idi? Fetvasında nakil, mehaz göstermekten bile vâreste tutulan bu yüksek makam nasıl olur da fıkıh sahasında Adliye Nezâreti'nin rehberliğini kabul edebilirdi? Bu makamı istihfaf değil de ne idi*? Mecelle Cemiyeti kesinlikle Bâb-ı Fetva'da çalışmalıydı ki, böylece zayıf kavle dayanan madde tedvininin de önüne geçilmiş olacaktı.[515] Cevdet Paşa'nın azline giden yol bu argümanlarla döşendi. Ancak ilginç bir şekilde aynı maddeyi bu defa Bâb-ı Fetva çatısı altında ve aynı şeyhülislamın nezâretinde müzakere eden yeni Mecelle Cemiyeti, maddenin olduğu gibi bırakılması kararı aldı.[516] Bir süre sonra Cevdet Paşasız bir Mecelle Cemiyeti'nin başarısızlığı herkesçe teslim edilince, Paşa görevine iade edildi. Ancak bundan sonraki süreçte iç siyaset endişesiyle hiçbir maddede mezhebin *esah kavl*inden sapılmadı.[517]

Devletin koyduğu kanun fikrinin bu şekilde yerleşmesi, şeriatın/fıkhın sivilliğine büyük bir darbe indirmişti.[518] Modern çağda devlet olmadan geçerli bir hukuk olamazdı ve devletin kendi tekelindeki hukuk olmaksızın da devletin

[514] Mecelle Cemiyeti'nde İbn Abidinzâde Alaeddin Efendi, Filibeli Halil Efendi, Şirvanizade Ahmet Hulusi Efendi, Ahmet Hilmi Efendi, Bağdatlı Muhammed Emin Efendi, Abdüssettar Efendi ve Ömer Hilmi Efendi gibi asrın önde gelen fakihleri yer alır. Ebul'l-ulâ Mardin, **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**, Ankara, TDV Yay., 2009, s. 160-166.
[515] Ebul'l-ulâ, **a.g.e.**, s. 79.
[516] **A.e.**, s. 82-83.
[517] **A.e**., s. 99.
[518] Bedir, ''Fetva ve Değişim,'' s. 47, 49.

egemenliğinden bahsedilemezdi. Hukuku uygulamak bile devletin temsilciliğini yapmakla eşti. Metinleşen ve maddeleşen şeriat da devlet yapısının içerisine yerleştirildi. Bu, özünde fakihlerin entelektüel çabası olan fıkhın siyasileşmesi anlamına geliyordu.[519] Tam da bu nedenle devletin herhangi bir alanda kanun yapma yetkisini kullanması her zaman fıkhın aleyhine bir yetki genişlemesi demekti.[520] Devletten bağımsız olan ve bir tür ‘‘epistemik cemaat’’ oluşturan ‘‘sivil fakihler’’in mezhebi sınırları dahilinde ve özgün bir usul çerçevesinde ürettikleri hukuk ya da fıkıh bu yolla pratiğinden ve yaptırım gücünden yoksunlaştırılıyordu. Fakihler normatif zeminini tamamen yitirecekleri bir sürece girmişti ve bu süreç şeriatın tamamen tasfiyesiyle sonuçlanacaktı.[521] Değişen zaman, Şentürk'ün de dediği gibi, yalnızca ahkamı değil fıkhın bizzat kendisini de değiştirmişti.[522] Dahası fıkıhta değişimin en çok arzulandığı bu zamanda, hem bu değişimi hem de uygulama esnekliğini mümkün kılan ‘‘içtihadi çoğulluk’’ ortadan kaldırılarak belli bir görüşü tek geçerli çözüm kılan bir kanun anlayışının benimsenmesi de ironikti.[523] İşin en ilginç tarafı ise tüm bunlar olurken, yapılan hiçbir eleştirinin kanunlaştırma olgusunun bizzat kendisine yönelik olmamasıydı.[524] Şeyhülislam olan bir kişi bile, üyesi bulunduğu *Meclis-i Vükela'*ya

---

[519] Wael B. Hallaq, **An Introduction to Islamic Law**, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 163-170.

[520] Bedir, ‘‘Fetva ve Değişim,’’ s. 47, 49.

[521] **A.e.**, s. 43-44, 47-48.

[522] Recep Şentürk, ‘‘Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını,’’ **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:4, 2000, s. 134.

[523] Wael B. Hallaq, **Sharī'a: Theory, Practice, Transformations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2009, s. 449.

[524] 19. yüzyıl Osmanlısında yalnızca fıkıh kanunlaşmıyor, diğer taraftan da Batı'dan kanun iktibası ve adli yapıda Batı modelli dönüşümler devam ediyordu. Hukuk sistemi karaktersiz ve karmaşık bir hale bürünmüştü. Bu duruma en şiddetli tepki ise Tanzimat bürokrasisinin ana muhalefeti olan Yeni Osmanlılardan geldi. Grubun öne çıkan isimleri Nâmık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suâvi idi. Sahip olduğu hukuk nosyonuyla bunlar arasında sivrilen Namık Kemal, Osmanlı sınırlarında fıkıhtan başka bir *tarik-i teşrî' ile husul-i adalet ve memnuniyeti* mümkün görmüyordu. Namık Kemal, ‘‘Adalet,’’ **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, İstanbul, Dergah Yay., 2005, C.I, s. 323. Kanun-ı cezanın Fransa'dan alınmasına oldukça sert eleştirilerde bulundu. Ona göre kendi fıkraları arasında dahi çelişkilerle dolu olan Fransız Ceza Kanunu yerine fıkhın ukûbât faslı tedvin olunmalıydı. Namık Kemal, ‘‘Şark Meselesi I,’’ **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, İstanbul, Dergah Yay., 2005, C.I, s. 142. (Namık Kemal, ukûbât bahsi ile birlikte tamamlanmasını ister. Namık Kemal, ‘‘Tebeddül-i Meşihat,’’ **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, İstanbul, Dergah Yay., 2005, C.I, s. 253.) Mevcut hukuk sistemlerinin tamamından üstün gördüğü fıkhın, yalnızca, münâkehât, ukûbâttan verasetle ilgili olan katl-i diyet davaları ve muâmelâtta da Mecelle'nin düzenlediği alanla sınırlandırılmasından oldukça rahatsızdı. Namık Kemal, ‘‘İdarece muhtaç Olduğumuz Tadilat,’’ **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, İstanbul, Dergah Yay., 2005, C.I, s. 173-74. *Fıkıh*

hükme müessir olan maslahatı tespitte büyük bir rol biçebiliyordu. Aslında kadim geleneğe göre şeyhülislamın bizzat kendisi fıkhın ihtilaflı konularında *nâsa erfak ve asrın maslahatına evfak* gördüğü bir görüşü resen sultana arz ederek irade alma yetkisine sahipti. Ebü'l-ulâ Mardin'e göre bu salahiyetin Bâb-ı Âlî'ye intikali *Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi'nin mücerret Cevdet Paşa ile muhâsede ve mükâberesi yüzünden* ortaya çıkmıştı. Zaten sonrasında Şeyhülislam Turşucuzade

---

gibi bir derya-yı hakikat mevcut iken ecânibden iktibas-ı ahkam etmeye duyulan mecburiyeti ise tamamen haksız buluyordu. Namık Kemal, ''Tebeddül-i Meşihat,'' **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, İstanbul, Dergah Yay., 2005, C.I, s. 254. Mecelle Cemiyeti üyelerinden ve Evkaf Mahkemesi hakimi Yunus Vehbi Efendi (ö. 1837-1913) de siyaset ahkamını maddelediği eserinde *mesail-i kütüb-i fıkhiyyeden Mecelle-i Ahkam-ı Adliye'nin daha yüz mislini istinbat ve istihracın mümkün* olduğunu söylüyordu. Yunus Vehbi, **Cevheretü'l-ahkâm**, İstanbul Ün. Mer. Ktp. Nadir Eserler-Türkçe nr. 2681, vr. 43a. Namık Kemal, farklı mevzuatlara tabi şer'î ve nizâmî mahkemelerin bitmek bilmeyen görev uyuşmazlıklarına son vermenin tek çözüm yolunu *Mecelle'nin hitamı* olarak görüyordu. Böylece şer'î ve nizâmî mahkemeler arasında hemen hemen hiçbir farklılık kalmayacak, mahkemelerin görev alanlarının belirlenmesi de kolaylaşacaktı. Ticaret mahkemeleri ise yalnızca imtiyaz sahibi ecnebilerin ticaret davalarını görebilecekti. Namık Kemal, ''Adalet ve Mahkemeler Hakkında,'' **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, İstanbul, Dergah Yay., 2005, C.I, s. 263. Namık Kemal, meşruti sisteme geçilmesi durumunda Kanun-ı Esasi'nin tanziminde rol alırsa anayasanın her fıkrasının *müfta bih* olmasını talep edeceğini, aksi halde muhtemel komisyondan çekileceğini bile söyler. İhsan Sungu, ''Tanzimat ve Yeni Osmanlılar,'' **Tanzimat I**, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940, s. 806. II. Abdülhamid'in on iki yıllık Adliye Nâzırı Abdurrahman Nureddin Paşa da mevcut durumdan rahatsızdır. Ona göre Ticaret Kanunnamesi, Osmanlı mevzuatına ve Türk dilinin inceliklerine vâkıf olmayan kimselerce çevrilmesinden kaynaklı türlü eksikliklerle doludur. Şikâyet ettiği hususlardan birisi de Ticaret Mahkemelerine çeşitli ünvanlar altında pek çok gayrimüslim azanın gerekmediği halde dahil edilmesidir. COA, YPRK.AZN. nr. 25/17, 1325. Yeni Osmanlı Ziya Paşa da şeriat dururken başka yollarla *tanzim-i kavanin fikr-i fâsidine* kapılmaktan daha büyük bir hata olamayacağını düşünüyordu. İhsan Sungu, **a.g.m.**, s. 800. Ona göre yeni mahkeme ve meclislerin açılmasıyla *şeriat mahkemelerine yalnız karı koca kavgasıyla talak ve nikah gibi sırf umûr-ı mezhebiyeye dair hususatın bırakılması, (ona göre) bi'l-cümle şer-i şerîfin vücudunu kaldırmak*tan başka bir maksada hizmet etmiyordu. **A.m.**, s. 51. Müslümanların kanununun fıkıh ve fetva olduğunu düşünen Ali Suavi de arkadaşları gibi şeriatın terki ve Batı kanunlarının taklidi konusunda ağır eleştirilerde bulundu. Mümtaz'er Türköne, **Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 74-75, 128. Hatta kendisi usûlî bir tavırla nassın lafzî yorumundan ziyade aklın ve eşyanın tabiatını önceleyen, *istihsan* ve *hüsn-kubuh* gibi kurumlar üzerinden kapanmış olduğunu düşündüğü içtihat kapısını açan yeni ve esnek bir fıkıh ya da hukuk sistemini öneriyordu. Aydın, ''İslamcılık,'' s. 68-69. Mısır kadısı iken vefat efen son dönem Osmanlı hukukçusu Cemâleddin Abdullah Efendi (ö. 1844-1901) de Tanzimat'ın hukukun üstünlüğü anlayışını memnuniyetle karşılamakla birlikte kanunların hazırlanması sürecinde şeriate yeterince müracaat edilmemesinden yakınır. Saffet Köse, ''Cemâleddin Abdullah Efendi,'' **DİA**, C.VII, s. 307; Asım Cüneyd Köksal, **Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer'iyye**, İstanbul, Klasik Yay., 2016, s. 225-26. Görüldüğü gibi Yeni Osmanlılar, Fransız hukukunun iktibasını hukuki değişimin sıradan ve normal bir mekanizması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'nın modern entelektüel kültürüyle karşılaşmasının doğal sonucu olarak gören ve İslam hukukunu şekillendiren, Moğol, Bizans, Türk adet hukuku şeklinde devam eden iktibas serisinin sonuncusu olarak niteleyen James Baldwin'le aynı fikirde değildiler. James Baldwin, **Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017, s. 140. Baldwin'in haklı olduğu nokta Fransa'dan yapılan hukuk iktibaslarına rağmen pek çok Osmanlının nazarında Osmanlı hukukunun İslami niteliğini yitirmemiş olmasıdır ki bunun teorisini yazma denemeleri de sonraki on yıllarda yapılacaktır.

Ahmet Muhtar Efendi bu durumu *muvafık görmeyip* resen arz yetkisini bizzat kullanmaya devam etmişti.[525] İleride bu yetkiyi Kanun-ı Esasi de teyit edecekti.

Mecelle'nin tedvin sürecinde Batı hukuk geleneğine hakim yeni bir yargıç sınıfı yetiştirilmek üzere ilk hukuk mektepleri de açılmaya başlandı.[526] 1880 yılında açılan Mekteb-i Hukuk'un[527] açılış konuşmasını yapan Adliye Nâzırı Cevdet Paşa'nın şeriatla kanunu eşitleyen şu ifadeleri oldukça vurucuydu: ''*Tahsil edeceğiniz ilmin kadri pek büyüktür*. *Bilirsiniz ki hesap ve hendese ve kimya gibi ulûm-ı akliyenin talimi için peygamberler gelmedi. Ama kavânîn-i şer'iyeyi telkin ve tebliğ için ulu'l-'azm peygamberler geldi. Bu babda başka delil iradına hacet göremem.*''[528] Mekteb-i Hukuk'un ilk dersini de mektebin hocalarından birisi olarak yine Cevdet Paşa verdi.[529] Ali Şehbaz Efendi gibi kanunlaştırma savunucuları, hâkimin kanun maddesine bağlılığını vurgulayarak, ironik bir biçimde, içtihattan kaçınmalarını nasihat etmeye başlamıştı bile.[530]

Mektebin hoca kadrosunda Mecelle Cemiyeti üyesi ve Evkaf Müfettişi Ömer Hilmi Efendi, Mecelle Cemiyeti Üyesi ve İlâmât-ı Şer'iyye Mümeyyizi Abdüssettar Efendi, Temyiz Mahkemesi Üyesi Hasan Tahsin Efendi, Ticaret Mahkemesi Birinci Reisi Şehbaz Efendi, Mecelle Cemiyeti ve Şura-yı Devlet Üyesi Büyük Ali Haydar Efendi, Meclis-i İntihab-ı Hükkâm-ı Şer' Üyesi Abdullah Şakir Efendi ve *Hikmet-i Hukuk* yazarı Münif Paşa gibi hukukun tedvin ve icrasında önemli roller üstlenmiş isimler yer alıyordu.[531] Müfredatta ceza, ticaret, arazi hukuku ve ilgili usul kanunları ile *Mecelle*'ye yapılan vurgu dikkat çekiciydi. Bu çalışma için asıl önemli olan husus Mekteb-i Hukuk'un önce ikinci ve daha sonra üçüncü sınıfında okutulan *Ahkâm-ı Evkaf* dersiydi. Dersin ilk hocası Cevdet Paşa'nın kıymetlisi Ömer Hilmi Efendi'ydi ve bu ders yıllarca kendisinin uhdesinde kalmıştı.[532] Müfredatta vakıf hukukuna özel

[525] Ebul'l-ulâ, **a.g.e.**, s. 106-7.
[526] Şerif Mardin, ''Yenileşme Dinamiğinin Temelleri ve Atatürk,'' **Türkiye'de Toplum ve Siyaset: Makaleler I**, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991, s. 181-83.
[527] **A.e.**, s. 3, 34.
[528] Ali Adem Yörük, ''Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900),'' **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü**, İstanbul, 2008, s. 38. (Yüksek lisans tezi)
[529] Yusuf Halacoğlu, Mehmet Âkif Aydın, ''Cevdet Paşa,'' **DİA**, C.VII, s. 447-48.
[530] Avi Rubin, **Ottoman *Nizamiye* Courts: Law and Modernity**, New York, Palgrave Macmillan, 2011, s. 113.
[531] Yörük, **a.g.e.**, s. 71-81.
[532] **A.e.**, s. 73, 79.

bir yer açılması, bir sonraki başlıkta ele alınacak olan vakıf ders kitaplarının vücuda getirilmesinin temel motivasyonlarından biriydi. Ömer Hilmi Efendi'den sonra bu ders, çalışma boyunca ismine sıkça rastlanılacak olan Hüseyin Hüsnü Efendi'ye tevdi edildi. Ancak 1901-1902 ders yılı başlamadan hemen önce ilginç bir şekilde *ahkâm-ı evkaf* dersi bizzat II. Abdülhamid'in iradesiyle müfredattan çıkarıldı.[533] Hatta bütün derslerden geçmelerine rağmen *ahkam-ı evkaf* dersini veremedikleri için sınıfta kalan Mekteb-i Hukuk üçüncü sınıf talebeleri İsmail Hakkı ve Mehmed Tevfik, bu yeni durumu gerekçe göstererek, 29 Kasım 1901 tarihinde Mekteb-i Hukuk Müdiriyeti'ne sınıftan geçirilmek için arzuhalde bulundular. Başvurularındaki en kuvvetli argüman *muhaffif-i ceza olan bir kanunun mâ kabline şümûlü kaidesi*ydi. Kurumlar arasında ihtilafa konu olan bu mesele Meclis-i Maarif'in talebe lehine aldığı kararla sonuçlandı.[534]

Benzeri mektepleşme hareketi şer'î mahkeme kadılarının yetiştirilmesinde de görüldü. 1854 yılında Şeyhülislam Ârif Efendi'nin girişimiyle mahkemeler için fıkhı ve *sak* usulünü bilen hakimler yetiştirmek amacıyla Muallimhâne-i Nüvvâb sonraki adıyla Mekteb-i Kudât/Medresetü'l-kudât kuruldu.[535] Öncesinde muhtemelen *Dürer, Mülteka* ve *İlm-i Fıkıh* dersleri bünyesinde öğretilen vakıf hukuku ise 1914 yılında *Ahkâm ve Nizâmât-ı Evkaf* adıyla Medresetü'l-kudât'ın müfredatına girdi.[536] Özetle bu asır hukuk denilen şeyin ne olduğu, nasıl uygulanacağı ve nasıl öğretileceği sorularına yeniden ve farklı bir cevap veriyordu. *Ahkâm-ı evkaf* literatürü de bu cevaplardan yalnızca birisiydi.

Mecelle'nin tedvin sürecine katkıda bulunan ve *Mecelle*'nin Arapça çevirisini de bizzat yapan meşhur Şam müftüsü Mahmud Hamzâvî[537] bir deneme yapıp

---

[533] **A.e.**, s. 90-91.
[534] COA, MF.MKT, nr. 622/23, 1320.
[535] Mehmet İpşirli, ''Medresetü'l-kudât,'' **DİA**, C.XXVIII, s. 343; İlhami Yurdakul, ''Mekteb-i Nüvvâb'', **DİA**, C.EK-II, s. 242-243.
[536] Zişan Furat, ''Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz,'' **Türk Dünyası Araştırmaları**, No:198, Haziran 2012, s. 167.
[537] *Mecelle*'nin tedvini sürecinde gerek görüldüğünde, Şam müftüsü Mahmud Hamzâvî gibi Mecelle Cemiyeti'nde yer almayan alimlerle *Mecelle*'nin çeşitli maddeleri üzerinde görüş alışverişinde bulunuluyordu. Mesela *Mecelle*'nin 1688. maddesi hakkında görüş bildiren Hamzâvî, mezhebin biri *esah* diğeri *sahih* birbirine zıt iki ayrı *kavl*inin *cem'* edilmesiyle oluşturulan bu maddenin *teşvişe* sebebiyet verebileceği uyarısını yapmıştı. COA, Y.EE, nr. 32/42/98, 1292. Hatta kısasta imza meselesinde de görüş bildiren Hamzâvî'ye Abdüssettar Efendi itiraz edince mesele bir hayli büyümüştü. Ebul'l-ulâ, **a.g.e.**, s. 178.

Kavâidü'l-evkâf adlı bir eser kaleme aldı. 1872 yılında Suriye'de basılan bu eserin kanun olma gibi bir hedefi yoktu. Ancak 50 kaideden oluşan formuna bakılırsa bir kanun olan *Mecelle*'yi örnek aldığı kesindi. Kullanılan yöntem, fıkıh eserlerinin kitap ve baplarından *kaide istihracı*ydı. Zaten bu dönemin bir özelliği de kazuistik yöntemden soyut hukuk kuralı formülasyonunu yöntem edinen hukuk anlayışına geçişin denemelerine sahne olmasıydı. Hamzâvî'nin eserinin hedefi de hukuk uygulayıcıları ve talebeleri için vakıf ahkamını yalın ve anlaşılabilir bir dilde bir araya toplayan, kullanımı kolay bir kaynak oluşturmaktı. Çünkü o, fıkha ilginin azaldığı bu dönemde özellikle vakıf hukuku alanında uzman sıkıntısı yaşandığını gözlemlemişti.[538] Hamzâvî, İstanbul'a sıkı sıkıya bağlı saygın bir alimdi. Osmanlı Devleti'nin sonsuza kadar devam edeceğini Kuran ve sünnetten delillerle ispatlayan *el-Burhân alâ bekâi milki benî Osman ilâ âhiri'z-zamân* adlı bir eser bile kaleme almıştı.[539] Ancak kanun olmak üzere *ahkâm-ı evkaf*ı tedvin vazifesi ona değil bir başka fakihe verilecekti.

Ahmet Cevdet Paşa, muamelat ve usul hukuku alanlarında *Mecelle* ile başlatılan fıkhın taknîni hareketine, tüm hukuk dallarında olduğu gibi vakıf hukukunda da devam etme niyetindeydi. Bu aynı zamanda Yeni Osmanlı hareketinin onlarca yıldır gördüğü *Mecelle'nin hitamı* rüyasının gerçek olabileceğine dair bir işaretti. Cevdet Paşa bu görevi asrın İmam-ı Âzamı olarak nitelediği Ömer Hilmi Efendi'ye (ö. 1307/1889) verdi. Ömer Hilmi Efendi, *Mecelle*'nin 13, 14, 15 ve 16. kitaplarının tedvini sürecinde de rol almıştı.[540] Ancak *Mecelle'nin devamı mahiyetinde olan ve Mecelle ahengiyle yazılmış bulunan Evkaf ve Diyât kitaplarını boşuna hazırlıyordu*.[541] Çünkü Mecelle Cemiyeti'nin haftalık toplantılarından rahatsızlık duyan II. Abdülhamid, ileride *içtimaına lüzûm-ı hakiki görülür ise suret-i içtimâı ayrıca düşünülmek üzere cemiyet-i mezkûrenin tatil-i içtimâına* karar verdi.[542] Ancak Ömer Hilmi, *İthâfü'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkaf* adıyla *evkafa dair kütüb-i fıkhiyede mestûr olan*

[538] Mahmud Hamzâvî, **Kavâidü'l-evkaf**, Matbaatü Vilayet-i Suriyeti'l-Celile, 1288, s. 2-3.
[539] Mahmud Hamzâvî, **el-Burhân alâ bekâi milki benî Osman ilâ âhiri'z-zamân**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3227, vr. 1b-7b. Bu eserle ilgili Hamzâvî'nin oğlu ve Dersaadet arasındaki yazışma için bkz. COA, Y.MTV, nr. 46/5, 1308.
[540] Ebul'l-ulâ, **a.g.e.**, s. 9 (dipnot), 165.
[541] Ebul'l-ulâ, **a.g.e.**, s. 178.
[542] COA, Y.EE, nr. 5/57, 1306.

mesâilden müftâ bih ve muâmelât-ı evkaftan el-yevm ma'mûlün bih olanlarını cem' ve tahrir ederek hem mesâil-i fıkhiyeyi ve hem de kavânîn ve teâmülü cami olan ve 482 meseleden oluşan kitabını tamamlamıştı.[543] Eser ilk defa 1889-90 yılında Mekteb-i Hukuk-ı Şahane tarafından bastırıldı.[544] *Mecelle*'ye yaptığı sayısız referanstan da kanun olma öngörüsüyle hazırlanmış olduğu açıkça ortada olan *İthâf* hiçbir zaman kanunlaştırılmadı. Hatta hakkında yasaklama kararı bile çıkarıldı.[545] Bu kararda hal fetvasını bizzat yazdığına dair Ömer Hilmi Efendi'ye atılan iftiralar veya onun yeri geldikçe vakıflara ilişkin bazı uygulamaların şeriata aykırı olduğu değerlendirmelerine eserinde yer vermesi etkili olmalıydı.[546] Muhtemelen, *Evkaf* adlı Rumca çevirisinin basımı için yaptığı başvuru, 1891 yılında Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından reddedilen Dava Vekili S. Ketena da Ömer Hilmi Efendi'nin bu eserini çevirmişti. Bu reddin gerekçesi de nizâmât ve kanunlardan bahseden eserin aslına mutabık olmaması ve kanunlara *aynen, kısmen* veya *tercemeten* yer veren bir eserin fertler tarafından basımına ruhsat verilmemesine dair Şura-yı Devletçe alınan bir karardı.[547] *İthâf*'ın ilk baskısı da bu başvurudan sadece bir yıl önce yapılmıştı.

İthâf hakkındaki ilk yasaklama kararının ne zaman çıktığını bilmiyoruz ama eserin yavaş yavaş büyük bir üne kavuştuğundan eminiz. Eserin C. G. Stavrides ve Simon Dahdah tarafından yapılan *Lois Régissent les Propriétés dédiées (Awqafs)* adlı Fransızca çevirisi daha 1895 yılında basıldı.[548] Kıbrıs Temyiz Mahkemesi (*The Supreme Court*) yargıçları C. R. Tyser ve D. G. Demetriades tarafından yapılan *A Treatise on the Laws of Evqaf* adlı İngilizce çevirisi ise ilk baskısını 1899 yılında

[543] Ömer Hilmi Efendi, **a.g.e.**, s. 13.
[544] Ömer Hilmi Efendi, **İthâfü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkaf**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1307.
[545] COA, DH.MKT, nr. 2523/142, 1319. Eserin *İthâfü'l-ahlâf fi ahkâmi'l-evkaf* adıyla geçtiği belge örneği için bkz. COA, DH.MKT, nr. 577/17, 1320. Belgeler daha önce de yasaklatılma kararı çıkarıldığına işaret ettiğinden kitabın ilk baskısını takiben kısa bir süre içerisinde yasaklatıldığı anlaşılır.
[546] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 9.
[547] COA, MF.MKT,133/28/1, 1309. 1868 yılında, daha önce bir tür yüksek yasama ve yargı organı olarak kurulmuş olan Meclis-i (Vâlâ-yı) Ahkâm-ı Adliyye, Şura-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere iki daireye ayrıldı. Kanun ve nizamnamelerin tanzimi ve kanun metinlerinin yorumundan sorumlu Şura-yı Devlet'in reisliğine Mithat Paşa getirildi. Bu çatı altındaki Maliye ve Evkaf Dairesi de vakıfların idaresine ilişkin kanun ve nizamların müzakeresini yürütmekteydi. Ali Akyıldız, ''Şûrâ-yı Devlet,'' **DİA**, C.XXXIX, s. 237.
[548] Tahsin Özcan, ''Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları,'' **TALİD**, C.III, No:5, 2005, s. 519.

Lefkoşa'da yaptı.[549] Aşağıda görüleceği üzere bu çeviri İngiliz yargıçlar tarafından ilgili davalarda aktif biçimde kullanıldı. Eser ayrıca ruhsatsız olarak bu defa *Ahkâm-ı Evkaf* adıyla yeniden basıldı.[550] Hükümet, *kütüb-i muzırra*dan olduğu gerekçesiyle basımının *Matbaa Nizamnamesi*'ne aykırı olduğunu belirtilerek 1901 yılında eser hakkında toplatılma kararı çıkardı. Basımına cüret edenlerin şiddetle cezalandırılacağı, kitabın müellifinin muallimlikten atılacağı ve eserin *Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye* talebelerine kesinlikle okutulmaması gerektiği de ayrıca vurgulandı.[551] *İthâf* piyasadan toplatılırken, mekteplerde mevcut bulunan nüshaları da encümene götürüldü. Bu toplatılma kararının Mekteb-i Hukuk müfredatından *ahkâm-ı evkaf* dersinin çıkarılmasıyla aynı yıla denk düşmesi muhtemelen tesadüf değildi. Ancak eserin piyasadan tamamen silinmesi pek mümkün olmadı. Dışarıda ruhsatsız olarak bastırılan eser, aynı yılın sonunda, Beyazıt'taki İranlı kitapçılar tarafından hala satılmaktaydı. Hatta bu kitapçıların tabiiyetlerinin farklılığını kullanarak müfettişlerin işlemlerini yapmasına şiddetle karşı çıktıkları Maarif-i Umumiye Nezâreti'nin ilgili tebligatında net olarak ifade edildi.[552] 1909 yılında Muhammed Kâmil el-Gazzî el-Halebî tarafından eserin Arapça çevirisi de yapıldı.[553] Mütercim Muhammed Kâmil'in ifadelerine bakılırsa eser *Mekteb-i Hukuk-ı Şahane ders programına idhâl ve hilafına amel olunmamak suretiyle Devlet-i Aliyye'nin bilcümle hükkâm-ı şer-i şerîfi nezdinde gayet ma'mûl bih ve muteber*di.[554] Nihayet Fetvâhâne, 1914 yılında, eserin basımında bir sakınca olmadığı kararı aldı.[555] Evkaf Mahkemesi Hakimi Süleyman Sırrı Efendi tarafından görülen 22 Temmuz 1922 tarihli vakıf davasında *Ahkâmü'l-evkaf* adıyla mutlak olarak zikredilen bu eserin 168. maddesine referansla karar alınması da eserin

[549] Çeviride eserin Nicolaides tarafından yapılan Yunanca çevirisinden ve Girne yerel mahkeme kâtibi İsmail Hakkı Efendi'den de yardım alırlar. Ömer Hilmi Efendi, **A Gift to Prosperity on the Laws of Evqaf**, Çev. C. R. Tyser; D. G. Demetriades, 2. bs., Lefkoşa, 1922, s. X.
[550] COA, DH.MKT, nr. 577/17/6, 1320.
[551] COA, DH.MKT, nr. 2523/142/1, 1319. *İthâfü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf* adıyla geçtiği belge örneği için bkz. COA, DH.MKT, 577/17/4, Eserin müellifi Ömer Hilmi Efendi bu tarihte vefat etmiş olduğundan kendisini muhatap alan cezalandırma kararının ne ifade ettiği belirsizdir.
[552] COA, MF.MKT, nr. 595/29, 1319.
[553] Ömer Hilmi Efendi, **Kitâbü İthâfi'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf**, Çev. Muhammed Kâmil el-Gazzî el-Halebî, Halep, Matbaatü'l-Bahâ', 1327.
[554] **A.e.**, s. 2.
[555] Ahmed Hamdi'nin istidası üzerine alınan Fetvâhâne kararı için bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 381, s. 95.

bir tür yarı-kanun niteliği kazandığını açıkça gösteriyordu.[556] Zaten *İthâf* bu özelliğini hiçbir zaman yitirmeyecek, Cumhuriyet tarihi boyunca da pek çok Yargıtay kararına referans olacaktı.[557]

Kanun haline gelmesi düşüncesiyle kaleme alınan tek vakıf eseri *İthâf* değildi. Cevdet Paşa'nın adeta Mısır'daki izdüşümü olan Mısır Adliye Nâzırı Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1888) da 646 maddeden oluşan *Kanunü'l-adl ve'l-insaf li'l-kaza ala müşkilati'l-evkaf*'ı ile vakıf hukukunun tedvinini hedeflemişti. Vefatından iki yıl sonra eserin Bulak'taki ilk baskısı yapıldı. Belli ki Ömer Hilmi'nin eseriyle neredeyse aynı zamanlarda basılmıştı. 1896 yılında basılan *Du Wakf* adlı Fransızca çevirisi de peşi sıra geldi.[558] Abdülaziz Kahil Bey tarafından kaleme alınan bu çeviri, daha 1907 yılında New York Halk Kütüphanesi'nin raflarına girmeyi başarmıştı.[559] Bu ününe rağmen *Kanunü'l-adl* de Ömer Hilmi'nin *İthâf*'ı ile aynı kaderi paylaştı ve hiçbir zaman kanun haline gelemedi.

Medreseden mekteplere kayan hukuk eğitiminde gerekli altyapıdan yoksun öğrencilere sade bir Türkçeyle ders kitabı üretme, hukuk uygulayıcılarının ve evkaf memurlarının ihtiyaç duyduğu vakfa ilişkin temel bilgilerin, irade-i seniyyelerin ve değişen örf vb. unsurların bir arada bulunduğu bir mevzuat derlemesi oluşturma düşüncesiyle Ömer Hilmi Efendi'yi takiben pek çok *ahkam-ı evkaf* türü eser kaleme alındı. Bunların öne çıkanlarından birisi Mekteb-i Hukuk'ta Ömer Hilmi Efendi'den sonra *ahkam-ı evkaf* dersi kürsüsüne oturan Hüseyin Hüsnü Efendi (ö. 1849-1912) idi. Hüseyin Hüsnü Efendi de Ömer Hilmi Efendi gibi *Mahkeme-i Evkaf*'ta hakimlik yapmış birisi olarak vakfın hem teorisini yazıp öğreten hem de pratiğini yapan bir alimdi. 208 meseleden oluşan *el-İhsâf fî ahkâmi'l-evkaf*'ını da Ömer Hilmi Efendi'den birkaç yıl sonra Hukuk-ı Şahane talebesi için yazmıştı.[560]

Yalnızca hukuk mektebi mezunlarının değil Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kalemlerinde ve bu kuruma bağlı müdürlüklerde çalışacak memurların da *ahkâm-ı*

[556] MA, **İlâmât Sicili**, nr. 801, s. 37-54.
[557] İlgili kararlar için bkz. Yusuf Uluç, **Açıklamalı-İçtihatlı Vakıflar Hukuku ve Mevzuatı**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2014, s. 302-5, 444-8, 456, 1443-46.
[558] Mehmet Âkif Aydın, ''Muhammed Kadri Paşa,'' **DİA**, C.XXX, s. 546.
[559] Miss I. A. Pratt, ''List of Works in the New York Public Library Relating to Muhammadan Law,'' **Bulletin of the New York Public Library**, C.XI, No:1, New York, 1907, s. 10.
[560] Hüseyin Hüsnü Efendi, **el-İhsâf fî ahkâmi'l-evkâf**, İstanbul, Âle(i)m Matbaası, 1310.

*evkaf*ı bilmesi gerekiyordu. Muhtemelen bu nedenle Mekteb-i Mülkiye müfredatına *ahkâm-ı evkaf* dersi de konmuştu. Mektebin hocalarından Elmalılı Mehmed Hamdi'nin Mekteb-i Mülkiye'deki *ahkâm-ı evkaf* dersinin iki talebesi, ders notlarını ayrı ayrı temize çekerek 1910-12 yılları arasında *Ahkâm-ı evkaf* adıyla kitaplaştırdı.[561] Dersaadet Bidayet Mahkemesi Reisi Cemâleddin Efendi'nin, 1919 yılında basılan *Ahkâm-ı evkaf*'ı da Mekteb-i Mülkiye-i Şahane ikinci sınıf talebeleri için yazıldı.[562] Darü'l-fünun Hukuk Medresesi müderrislerinden Ebü'l-ulâ Mardin'in bir sonraki yıl yayımlanan *Hukuk-ı tasarrufiye-i arazi ve ahkâm-ı evkaf* adlı eseri ise aynı mektebin üçüncü sınıf talebeleri için kaleme alındı.[563] Evkaf müdürleri ve taşra evkaf kitabetlerinde görev alacak memurların seçimi için yapılan imtihanlarda memur adaylarına sorulan sorulara bakılırsa bu derslere neden ihtiyaç duyulduğu anlaşılabilir. Hazırlanan soru paketlerinde oldukça detay sorular yer alıyordu. Mesela altmış yedi soruluk ilk paketin altıncı sorusu *icare-i vâhide* ve *tavîle* ve *istibdal-i icâreteyn*in ne olduğunu sorguluyordu. Otuz dokuz ve kırkıncı soruların konusu ise *evkaf-ı münderise*ydi. Otuz sekiz soruluk ikinci paketin on dördüncü sorusu ise şuydu: *''Bir vakfın malından diğer vakıf umur ve hususatına akçe sarfı caiz midir?''*[564] Bunların hepsi *ahkâm-ı evkaf* literatüründe cevabı rahatlıkla bulunabilecek sorulardı. Muhtemelen bu memur adayları da zikri geçen vakıf monografilerini imtihana hazırlık için etkin biçimde kullanıyordu.

Tüm bu eserlerden farklı olarak Elmalılı'nın *İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkaf* adlı yarım kalmış bir vakıf kitabı da vardı.[565] Bu eseri diğerlerinden farklı kılan İslam hukuk felsefesi temelinde fıkhın kendi ruhunu kattığı bir kanunlaştırma hareketini, *istihsan*lı Hanefi fıkhı merkezinde gerçekleştirmesinin ve hala kanunlaşamamış *ahkâm-ı evkaf*ın bu yöntemle kanunlaştırılmasının savunusunu yapmasıydı. Bunun yanında felsefi, sosyal, iktisadi ve politik bağlamıyla dönemin vakfa ilişkin tartışmalarını analiz ediyor ve gerektiği yerde vakıf karşıtı argümanları çürütmeye

[561] Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkaf**, Tâbi': Ahmed Hâlid, 1326-1327; Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkaf**, Tâbi': Mehmed Şükrü, 1327.
[562] Cemâleddin Efendi, **Ahkâm-ı evkaf**, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1335.
[563] Ebü'l-ula Mardin, **Hukuk-ı tasarrufiye-i arazi ve ahkâm-ı evkaf**, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1336. Bu son iki eser de temize çekilmiş ders notlarıdır.
[564] VGMA, Defter No: 946, s. 124-125.
[565] Mehmed Hamdi, **İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkaf**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330.

çalışıyordu. Vakıflara ilişkin çeşitli hukuki düzenlemeler hakkındaki olumsuz değerlendirmelere de dikkat çekiyordu.[566] Ancak *ahkâm-ı evkaf*a aykırı kanun ve uygulamaları en sert şekilde eleştiren monografi yazarı Elmalılı değil meşhur Mecelle şârihi Küçük Ali Haydar Efendi (ö. 1354/1935) oldu. Ali Haydar, oldukça hacimli olan 1776 maddelik *Tertîbü's-sunûf fî ahkâmi'l-vukuf'*u ile *bu vadide ilk defa neşr-i esere himmet eden* Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâf*'ı yerine adaydı. Kendisi, ani vefatı dolayısıyla eserini tetkike vakit bulamayan Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâf*'ında bazı hataların bulunduğunu düşünüyordu. Ayrıca bu eserden sonra *icâreteynli* vakıf akarları konu edinen bazı kanunlarda olduğu gibi yürürlükteki vakıf mevzuatında çeşitli değişiklikler vuku bulmuştu.[567] Ali Haydar, eseriyle bir nevi mevzuat güncellemesi yapacağını söylüyordu. Bir *Mecelle* şarihi olarak maddeli formda yazdığı eserine aynı zamanda bir fetva emini olarak çeşitli fıkıh ve fetva eserlerinden nakiller eklemişti. Bir nevi kendi şerhini içeren nükullü bir kanun metni taslağı hazırlamıştı.

Ahkâm-ı evkaf hakkında yukarıdakiler dışında da çeşitli eserler kaleme alınmıştır. Ancak bu çalışmanın hedefi tüm bu eserlerin tanıtımını yapmaktan ziyade İstanbul-Suriye-Mısır-Mekke hattında asırlardır süregelen hikayesi anlatılmış olan istibdal probleminin, 19. asırda yine bu topraklarda geldiği son noktayı ortaya koymaktır. Böylece Dersaadet, taşra ve yitik topraklardaki istibdal ameliyesinin hangi nazari çerçevede yapılması gerektiği sorusunun cevabı da verilmiş olacaktır. Bundan dolayı bir sonraki adımda Dersaadet'ten Ömer Hilmi Efendi, Şam'dan Mahmud Hamzâvî, Mısır'dan Kadri Paşa başta olmak üzere bunları besleyen çeşitli eserlerden de istifade edilerek istibdalin 19. asırdaki nazariyesi resmedilecektir.

---

[566] Elmalılı'nın vakıf hakkındaki bu üç eseri çeşitli çalışmalarda transkribe edildi. Eserlerin orijinal formunu koruyan başarılı bir çalışma için bkz. Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Osmanlı Vakıf Hukukuna Giriş: *Ahkâm-ı Evkâf***, Haz. Hamdi Çilingir, İstanbul, Vakıfbank Kültür Yay., 2020. Üç metnin sadeleştirilmiş formuyla inşa edilen tek metin için bkz. Nazif Öztürk, **Elmalılı M. Hamdi Yazır Gözüyle Vakıflar**, Ankara, TDV Yay., 1995. Elmalılı'nın vakıf kurumu hakkındaki görüşlerini analiz eden araştırma örnekleri için bkz. Asım Cüneyd Köksal, ''Siyaset ve Hukuk Arasında Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın Fıkıh Düşüncesi,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:26, 2011, s. 71-78; Hamdi Çilingir, ''Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır'ın Gözüyle Osmanlı Son Dönemi Vakıf Meseleleri,'' **İnsan ve Toplum Dergisi**, C.V, No:9, 2015, s. 33-47.

[567] Ali Haydar, **Tertîbü's-sunûf fî ahkâmi'l-vukûf**, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1337, s. 4.

2.3. *AHKÂM-I EVKAF* LİTERATÜRÜNDE İSTİBDAL PROBLEMİ

Bu başlık altında *Mecelle* formunda yazılmış *ahkâm-ı evkaf* türü eserlerde[568] vakfın istibdali problemi şu üç hal üzerinden incelendi: vakfiyede istibdalin şart koşulması, vakfiyede istibdalin şart koşulmaması ve vakfiyede istibdalin yasaklanması. İstibdal şartı ile kurulan vakıfların sahih olduğu ve istibdal için yetkilendirici bu şartın geçerliliği konusunda bütün yazarlar hemfikirdir.[569] Zaten Hanefi mezhebinin teşekkül döneminde ihtilafa konu olan bu mesele, sonraki dönemde neredeyse ulemanın ortak kanaat alanlarından biri haline gelmiştir. Bu durumda vakıf akar mamur bile olsa vakıf için *fi'l-cümle menfaat*in tahakkuku halinde istibdal icra edilebilecektir.[570] İstibdalle ilgili asıl problemli nokta son iki hal, yani istibdal şartının yokluğu (*mürsel vakıf*)[571] ve istibdali yasaklayıcı şartın varlığı halleridir. Bu iki durum bütün *ahkâm-ı evkaf* yazarları tarafından yüzyıllardır pek çok Hanefi alimce tekrar edilen Tarsûsî'nin çözümlemesini takiple birbirine eşitlenir.[572] Bunun arka planındaki ilke Ömer Hilmi Efendi'nin ifadesiyle *''vakıf hakkında enfeiyyet veyahut zaruret tahakkuk eden bazı hususatta mütevellinin rey-i hâkimle şart-ı vâkıfa muhalefet etmesinin caizliği''*dir. Yine onun ifadesiyle yalnızca mütevellinin değil *''hâkimin evkaf hakkındaki muvafık-ı maslahat ve mucib-i menfaat olan reyi, şart-ı vâkıfa muhalif olsa bile sahih ve nafizdir.''*[573] Ancak bu istibdal çözümünün işletilmesinin imkânı yönüyle vakıflar iki kategoride değerlendirilir: tamamen faydasızlaşan vakıflar ve mamur vakıflar.

Vakfın tamamen faydasızlaşması, vakfın harap hale gelip imarı için bütçesinin (*ray' ve galle*) bulunmaması, vakfın hiç gelir getirmemesi veya gelirinin masrafını karşılayamaması anlamına gelir.[574] Bu kayıtlar dahilinde istibdalin vakfın maslahatına olduğunu düşünen bir hakimin kararı ve alınan *izn-i sultânî* dahilinde istibdal işlemi

[568] Bu bölümde yalnızca 19. asırdaki istibdal pratiği inceleneceğinden Ali Haydar ve Elmalılı gibi 20. asırda bu türde eser kaleme alan isimlere yer verilmemiştir.
[569] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 35-36; Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 87; Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 96, 144; Hamzâvî, **a.g.e.**, s. 32-33.
[570] Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 87. (Dipnot)
[571] Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 98.
[572] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 198; Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 99; Bkz. Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 87. (Dipnot)
[573] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 72-73.
[574] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 35-36; Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 88-89.

gerçekleştirilebilecektir. Bu konuda tüm yazarlar hemfikirdir.[575] Hatta Kadri Paşa bunu istibdal için zaruret hali olarak niteler.[576] Peki vakfiyesinde istibdale ilişkin yetkilendirici kayıt bulunmayan veya istibdali yasaklanan mamur bir vakıf istibdal edilebilir mi? Çalışma boyunca görüldüğü üzere bu soru Hanefi doktrininin yüzyıllardır tartışa geldiği bir probleme işaret eder. Ömer Hilmi Efendi yukarıda da geçtiği gibi yasaklayıcı şartın bulunması halinde, yalnızca gelirsizlik ve gelirin masrafı karşılayamaması hallerini istibdal için haklı sebep olarak görür.[577] Açıkça reddetmese de bu tavrı, aynı haldeki mamur bir vakfın istibdaline karşı olduğu şeklindeki bir okumayı haklı kılar. Hüseyin Hüsnü Efendi ise mezhebin *esah* ve *muhtar* görüşüne göre vakıf için *fi'l-cümle menfaat* söz konusu olsa bile mamur bir vakfın istibdalinin caiz olmadığını açıkça söyler. Zaten o, istibdalin işlem basamaklarını detaylandırdığı karar-icra sürecini bile vakıf akarın *bi'l-külliye intifadan çıkma*sı yani tamamen faydasızlaşması ile başlatır.[578] Dolayısıyla ona göre şartsız istibdal ancak tamamen faydasızlaşmış vakıflar için mümkündür. Onun gibi Mısırlı Kadri Paşa da vakfiyesinde yetkilendirme bulunmadığında, Hanefi mezhebinin *râcih* kavline göre, mamur vakfın sırf üstünlük gerekçesiyle istibdal edilemeyeceğini düşünür.[579] Kadri Paşa'nın *râcih* görüşünün sâbık Mısır kadısı Mehmed Tâhir'in Kahire'sinin de *râcih* görüşü olduğu varsayıldığında, yukarıdaki taassup iddiasının da haksızlığı ortaya çıkar.

Ancak Şam müftüsü Hamzâvî, İbn Nüceym'in *el-Eşbâh* adlı eserine yaptığı referansla Hanefi mezhebinin fetvada esas olan (*aleyhi'l-fetvâ*) görüşünü tespitte onlardan ayrılır. Burada nakledilen Ebu Yusuf görüşüne göre getirdiği gelir (*galle*) ve fayda yönüyle (*nef'an*) kendisinden daha üstün (*ekser-ahsen*) bir bedel karşılığında mamur bir vakıf da istibdal edilebilir.[580] *Eşbah*'tan nakledilen bu görüş ve fetvada esas olduğu kaydı, tahmin edilebileceği gibi Kâriü'l-Hidâye'nin aktarımıdır. Gerçi Hamzâvî'nin bu tercihi asrın Suriye ulemasının tamamının ortak kanaatini temsil

[575] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, 199; Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 87. (Dipnot)
[576] Muhammed Kadri Paşa, **Kanûnü'l-adl ve'l-insâf li'l-kadâi alâ müşkilâti'l-evkaf**, Mekke, Müessesetü'r-Reyyân, 1428, s. 96. Ancak muhtemelen Mısır'ın farklı statüsünden dolayı, Kadri Paşa, *emr-i sultânî* kaydı yerine, istibdal kararı alan kadının vakıf davalarını görme konusunda sultan tarafından yetkilendirilmiş olduğunun *menşûrunda* kayıtlı olmasını gerekli bulur. **A.e.**, s. 144.
[577] **A.e.**, s. 198.
[578] Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 89.
[579] Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 100.
[580] Hamzâvî, **a.g.e.**, s. 32.

etmez. Çünkü Kudüs Müftüsü Hasan Efendi, 19. asrın ilk yıllarında Gazze'den gelen bir soruya verdiği yanıtta, vakfiyesinde istibdali yasaklanan vakıf mamur ev hakkında, Gazze naibinin verdiği istibdal kararının batıl olduğunu savunur.[581] Nablus'taki vakıf mamur evin yarısının Trablus'taki mülk bostanla istibdali için alınan mahkeme kararını da değerlendiren Kudüs Müftüsü, vakıf tamamen faydasızlaşmadıkça istibdal kararının nafiz olamayacağını savunur. Cevabına referans olarak ise İbn Nüceym'in bir diğer eseri olan *Bahr*'ı gösterir.[582] Ancak bu defa *Bahr*'dan nakledilen görüş İbn Nüceym'in kendi görüşüdür. Asıl gerekçesi ise sultanın -*Marûzat*'ta ifade edildiği şekliyle- bu tip mamur vakıfların istibdalini yasaklaması ve ilgili kararı kendi iznine tabi kılmasıdır.[583] Nitekim kısa bir süre sonra aynı soru, bostanın vakıf eve nispetle daha çok gelir getirmesi, daha nezih bir muhitte bulunması ve istibdal kararının sultanın izni dahilinde alınması gibi detaylarla sorulunca tavrını değiştirir. Bu defa Hamzâvî'nin yaptığı gibi *el-Eşbâh'*ı referans göstererek hükmün sahih olduğu cevabını verir.[584]

Kudüs Müftüsü Hasan Efendi sıradan bir müftü değildir. Öyle ki kendisine Ordu-yı Hümâyûn'dan hem de vakıfla ilgili bir soru bile gelmiştir.[585] Bu nedenle verdiği cevaplar, Şam'ın Hanefi kavlini en az Hamzâvî'ninki kadar temsil ediyor olmalıdır. Zaten 19. asra damga vurmuş en büyük Şamlı Hanefi fakihi İbn Abidin de onunla aynı fikirdedir ve Hanefi mezhebinin *esah* ve *muhtar* görüşüne göre *fi'l-cümle* fayda doğuran bir vakfın -karşılığında gelir (*ray'*) ve fayda yönüyle (*intifa*) daha üstün bir bedel verilse dahi- istibdalinin caiz olmadığını düşünür.[586] Ayrıca 16. asırda yürürlüğe giren *emr-i şerîf*in şartsız mamur vakfın istibdalini yasakladığı konusunda o

[581] Ahmed Gazzî Efendi, **Fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1100, vr. 122a-b
[582] **A.e.**, vr. 103b
[583] **A.e.**, vr. 103b, 122a-b.
[584] **A.e.**, vr. 104a. Bu hadisenin kendisine daha önce başka şekilde sorulduğunu ve o zaman da gereğince cevap verdiğini bizzat kendisi ifade eder.
[585] **A.e.**, vr. 107b.
[586] İbn Abidin, **a.g.e.**, C.VI, s. 584.

da Kudüs müftüsü ile hemfikirdir.[587] Bu konuda Hamzâvî de onlara katılır.[588] Hatta Şeyhülislam Esad Efendi'nin bir fetvası da bu tavrı haklı çıkarmaktadır.[589] Ancak *ahkâm-ı evkaf* yazarı Cemâleddin Efendi'nin söylediklerine bakılırsa, vakfiyesinde istibdal şartı bulunan vakıflarda bile istibdal kararı için irade-i seniyyenin alınması bir kuraldır.[590] Nitekim 19. yüzyılın istibdal pratiği de Cemâleddin Efendi'yi doğrulamaktadır.

Mezhebin *müftâ bih kavl*ini tespit noktasında Suriye, Mısır ve İstanbul'da destek bulamayan Hamzâvî aslında yalnız değildir. Bugün Suudi Arabistan'da bulunan el-Ahsa'dan Şeyh Ebu Bekir b. Muhammed b. Ömer el-Molla'nın kendisine yöneltilen çok sayıdaki soru üzerine 1846 yılında kaleme aldığı *Hükmü istibdâli'l-evkaf alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanife ve'l-İmâm Ahmed b. Hanbel'*e bakılırsa o da Hamzâvî ile aynı fikirdedir. Çünkü eserin temel iddiası, Hanefi mezhebinin *müfta bih* görüşüne göre, faydası süren vakıfların da maslahatına olması halinde istibdalinin caiz olduğudur.[591] Aslında önceki bölümde görüldüğü üzere Osmanlı şeyhülislamları asırlardır mamur bir vakfın da istibdal edilebileceğini zaten söylüyorlardı. Muhtemelen *ahkâm-ı evkaf* türü bu eserler fetvaların değil doktrinin *esah kavl*ini tespite çalışmışlardı. Zaten tespit ettikleri *esah kavl*in ne olduğu da pratikte çok önemli değildi. Çünkü sultan izin verdiği takdirde kadı, *muhtelefün fih/müçtehedün fih* olan bir konuda, *zayıf kavl*i kararına esas kılabilirdi. Alınan istibdal kararlarının da ön şartı *emr-i sultânî*nin istihsali olduğuna göre, söz konusu mahkeme kararlarının *müftâ bih* olmama argümanıyla bozulması mümkün değildi. 19. yüzyıl *sak* yazarı Çavuşzâde Mehmed Aziz'in istibdal örneğindeki bir detay da bu tespiti doğruluyordu. Çünkü

---

[587] **A.e.**, C.VI, s. 589. İstibdal sürecini şöyle özetler: Mütevelli ümeradan olsa da kendi başına karar alamaz. Yakınlığı dolayısıyla Sultan'a doğrudan ulaşır ve vakfın durumunu Devlet-i Aliyye'ye bildirir. Sonra Sultan'ın görüşü dahilinde şer-i şerif muktezasınca vakıfta tasarrufta bulunur. Mütevelli rütbe itibariyle ümeradan aşağıdaysa bu durumda bizzat Sultan'a ulaşması söz konusu değildir. Vakfın durumunu ümeranın bilgisi dahilinde kadıya arz eder. Şer'e uygun bir tasarruf söz konusu olduğu takdirde ne kadı mütevelliye ne de mütevelli kadıya karşı çıkabilir. İbn Abidin, **a.g.e.**, C.VI, s. 590-91.

[588] Hamzâvî, **a.g.e.**, s. 33.

[589] Esad Efendi, **Fetâvâ-yı Esad Efendi**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 157, vr. 95b. Zeyd ihlas-ı şerif tilaveti için bir mescidin müezzinine vakf-ı tescil ettiği menzil harap olup kabil-i intifa olmamakla Zeyd ol harap menzili mamur menzili ile istibdale kadir olur mu? Cevap: Şart-ı istibdal etti ise olur. Ve illa rey-i hâkim-i adil ile bade'l-izni's-sultânî olur. **A.e.**

[590] Mesela bkz. Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 52.

[591] Şeyh Ebu Bekir b. Muhammed b. Ömer el-Molla, **Hükmü istibdâli'l-evkaf alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanife ve'l-İmâm Ahmed b. Hanbel rahimehümüllahu teala ve mâ vakaa fîhâ mine'l-ittifâk ve'l-ihtilâf**, Thk. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Molla, 2002, s. 50.

istibdalin tescili sırasında vakfından rücu eden vâkıfa karşı, vakfın sıhhatine hükmü talep eden mütevelliye ‘‘*esahh-ı kavil değil ise dahi emr-i şerif-i sultânî ile istibdal olucak nakzolunmaz*’’ argümanını kullandırıyordu.[592] Nitekim benzeri ifadeler istibdal hüccetlerinde de çok defa geçmişti. Yüzyıllardır alınan istibdal kararlarına rağmen, vakfiyede bir yetkilendirme bulunmaması halinde sırf maslahat ve bedeldeki üstünlük gerekçesiyle yapılan istibdalin Hanefi mezhebinin *esah kavl*ine aykırı olduğu gerçeği tamamen değiştirilememişti. Bu durum bir yönüyle Hanefi doktrininin uygulamanın bazı dayatmalarına karşı bağışık olduğuna da işaret ediyordu.[593]

İstibdal kararının sahih olabilmesi için yalnızca bu şartlar yeterli değildir. Vakıf akar karşılığında teklif edilen mülk akarın (*müstebdelün bih*) aynı zamanda mahal ve mevki itibariyle vakfa eşit veya ondan üstün olması gerekir. Mülk akarın yüzölçümü (*mesâhaten*), piyasa değeri (*kıymeten*) ve kira miktarındaki (*ücreten*) üstünlüğü vakıf akarla istibdalini mümkün kılmak için yeterli değildir. Çünkü vakıf akarın piyasada daha çok rağbet gören (*merğûb*) bir mevkide bulunması, harap hale gelmesi halinde arsasının rağbet göreceğinin garantisidir. Bundan dolayı vakıf ve mülk akarların konumlarındaki vakıf aleyhine bir eşitsizlik halinde istibdal sahih olmayacaktır.[594] Bir örnek vermek gerekirse Divanyolu’nda bulunan vakıf akarın Kasımpaşa veya Yenibahçe’de bulunan mülk akar ile istibdali sahih değildir.[595] Ancak bu şart mülk akar ile vakıf akarın aynı beldede yer almasını gerektirmez. Mesela İstanbul’da yer alan vakıf akar İzmir’de daha iyi mevkide bulunan mülk akar ile istibdal edilebilir.[596] Ömer Hilmi Efendi, bu üstünlük veya eşitliği *şeref ve rağbetçe* kaydıyla dillendirerek, mahalde *eşrefiyet* kaydını bedel için gereksiz bulan Mekke Müftüsü Abdülkâdir Efendi’yi haksız çıkarır. Ancak her hal ve şart altında yapılan istibdal işleminin vakıf aleyhine *gabn-i fâhiş*le yapılmaması gerekir.[597] Bunun yanında istibdal işleminin nakit karşılığında yapılması da mümkündür.[598] Anlaşılan o ki 19.

[592] Mehmed Aziz Çavuşzâde, **Dürrü’s-sukûk**, İstanbul, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1860/1277, C.I, s. 187-188.
[593] İstibdal hücceti örneği için bkz. Çavuşzade, **a.g.e.**, C.I, s. 184-186.
[594] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 199; Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 89; Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 99; Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 53.
[595] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 199.
[596] **A.e.**
[597] Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 89; Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 101.
[598] Kadri Paşa, **a.g.e.**, s. 100, 103; Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 199.

asrın büyük Hanefi fakihi İbn Abidin'in Remlî'ye karşı nakitle istibdali yasaklayan İbn Nüceym'i savunması[599] onları etkilememiştir. Böylece Hanefi fukahanın asırlardır gündemini meşgul eden nakit karşılığı istibdal, meşru bir işlem olarak *ahkâm-ı evkaf* literatüründe de yerini almıştır.

Tüm bu şartlara riayet edilerek *izn-i hâkim, emr-i sultânî* ve *rey-i mütevelli* ile gerçekleştirilen bir istibdal işleminin çekişmeli bir dava sonrasında (*lede'l-mürâfaa*) tescilinin yani hâkimin istibdalin sıhhat ve lüzumuna hükmetmesinin ardından nakzedilmesi mümkün değildir.[600] Sadece istibdalin açıkça vakfın zararına olduğunun ortaya çıkması halinde bu kural bozulabilir. Mesela mamur bir vakıf harap bir akar karşılığında istibdal edilmişse, *Mecelle*'nin 1697. maddesi gereğince *mahsusun hilafına ikame olunan beyyine makbul olmadığından* istibdal kararının *nakz ve iptal*inin yolu açılmış olur.[601] Yani vakfın lehine hissî bir delil söz konusu olduğunda, irade-i seniyye dahi yok sayılabilir.

2.4. ASRIN İSTİBDAL UYGULAMALARI VE FETVÂHÂNE

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşu sonrasında mazbut veya mülhak her türden vakfın istibdali için karar ve icra süreci ana hatlarıyla şöyle ilerliyordu: Vakfını istibdal etmek isteyen mütevelli şer'î mahkemeye başvuru yaparak,[602] yapılan tahkikat neticesinde, vakıf karşılığında teklif edilen milk akarın hem kıymet itibariyle hem de piyasada talep görme açısından vakıf akara eşit veya ondan üstün olduğunun anlaşıldığını iddia ederek vakfın istibdali isteminde bulunur. Mahkemenin vakıf ve milk akar üzerinde yaptırdığı *keşf ve muayene* sonuçları ile bilirkişilerin (*erbâb-ı vukûf*) beyanı (*şahitlik*) mütevellinin iddiasını doğruladığı takdirde, mahkeme

[599] İbn Abidin, **Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahri'r-râik**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C.V, s. 373.
[600] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 200. İstibdal-i müseccelin nakzı caiz olamaz. Şöyle ki bir vakfın şerait-i istibdali mevcud olduğu halde izn-i hakim ve emr-i sultânî ve rey-i mütevelli ile istibdal olunub ba'dehu lede'l-murafaa hakim ol istibdalin sıhhat ve lüzumuyla hükmettikten sonra artık ol istibdalin nakzı caiz olamaz. **A.e.**
[601] Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 53.
[602] Hüseyin Hüsnü Efendi açıklamasında mütevellinin vakıf akarın *bi'l-külliye* intifadan çıktığı iddiasında da bulunduğunu belirtir. Ancak çalışma intifadan çıkmayan vakıf akarların istibdalini de kapsadığından bu ifadeye yer verilmemiştir.

tarafından *izn-i sultânî* talebini içeren bir *ilam-ı şer'î* tanzim edilerek Evkaf Nezâreti'ne takdim edilir. Buraya kadarki dava süreci günümüz mevzuatına göre çekişmesiz görülen satışa izin davası gibi işler. Evkaf Nezâreti'nin bu talebi Bâb-ı Âlî'ye arz etmesi üzerine de *irâde-i seniyye/izn-i sultânî* sadır olur. Vakıf akarın mütevellisi ile milk akar sahibi, mahkeme ilamı ve *izn-i sultânî* çerçevesinde istibdal işlemini gerçekleştirip, şer'î mahkemeye bildirimde bulunur. Sonrasında vakfın mütevellisi, istibdalin *adem-i sıhhat*ini savunan bir görüşüne dayanarak mahkeme huzurunda istibdalden rücu ettiğini söyler ve vakfın iadesini talep eder. Mülk akar sahibi ise onun aksine istibdalin sıhhatini savunan bir görüşe dayanarak, kadıdan istibdalin sıhhatine hükmetmesini ister. Dava böylece çekişmeli bir davaya dönüşmüş olur. Kadı da istibdalin sıhhatini savunan görüşü tercihle işlemin sıhhatine yani vakıf akarın mülk, mülk akarın ise vakıf olduğuna hükmeder ve ilgili *hüccet-i şer'iye*yi kaleme alır. İstibdali onaylayan *irâde-i seniyye* ile birlikte ilgili hüccet Cihât Kalemi'ne kaydedildikten sonra çıkarılan *ilm-i haber* üzerine, eski vakıf akar üzerinde kendi mülkü gibi tasarrufta bulunabilmesi için vakfı satın alan kişiye ilgili senet verilir ve böylece süreç tamamlanmış olur.[603] Ancak mahkemede alınan bu istibdal kararının daha sonra temyize götürülmesi mümkündür. Tam da bu nedenle istibdal talebinde bulunanlar, istibdal ilamını Fetvâhâne'ye yollayarak işlemi onaylayan bir fetva almaya çalışırlar. Çünkü Fetvâhâne'de tasdiklenmiş bir istibdal kararının temyize giden yolu kapalıdır. Zaten şer'î mahkemelerde alınan her türlü kararın temyiz mercii de Meşihat bünyesinde faaliyet gösteren Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iye'dir. İstibdalin gerekli şartlara aykırı bir usulle ve vakfın zararına olacak biçimde icra edilmesi halinde ise ne olursa olsun hüküm bozulabilir.

2.4.1. Dersaadet İstibdalleri: 19. Yüzyıl İstibdal Pratiğinin İstatistiksel ve Hukuki Analizi

Bu başlık altında 20 (1820-1832), 25 (1859-1871) ve 26 (1871-1910) numaralı İstanbul Ahkam Defterlerinde yer alıp bu 63 yıllık zaman diliminde Divan-ı Hümâyûn'dan çıkmış olan 122 istibdal hükmü incelendi. Bu hükümler sayesinde

[603] Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 89-80.

yukarıda teorisi yazılan istibdalin pratikte nasıl icra edildiği, hangi haklı sebeplere dayandırıldığı, işlemin sıhhati için gerekli şartlara riayet edilip edilmediği, kimlerin ne gibi nedenlerle istibdale başvurduğu, istibdal sürecine kimlerin dahil olduğu, konut, işyeri, ekilebilir arazi, arsa ve benzeri vakıf ve mülklerin istibdal yoluyla birbirine dönüşme oranı ve bu asırda vakıf akarın paraya çevrilme eğilimi hakkında güvenilir veriler elde edildi.

2.4.1.1. 20 Numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde Yer Alan İstibdaller (1820-1832)

1820-1832 yıllarını içine alan 20 numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde toplam 47 istibdal vakasına rastlandı. Bu, 12 yıllık zaman diliminde yılda ortalama 4 istibdal vakasının gerçekleştiği anlamına gelir. İstibdal edilen vakıflar, 14 arsa, 14 menzil, 15 muhterik/harap menzil veya menzil arsası, 6 dükkan, 15 muhterik/harap dükkan ve dükkan arsası, 1 bağ, 2'si harap 1'i mamur 3 sahilhane, 1 mektep, 3 han, 1 kireçhane ve bir arsa dahilindeki 1 adet mâ-i lezizden ibarettir. Bunlar karşılığında ise 42 menzil, 4 bahçe, 7 dükkan, 2 Yahudihane, 1 sahilhane, 1 hamam, 10 arsa, 1 konak, 1 saray, 1 han ve arsalar içinde 2 ma-i leziz ve1 nakit ödeme alınmıştır.

Tablo 1: 20 nolu İstanbul Ahkam Defteri'nde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar

<table>
<tr><td colspan="3">Konut:

Menzil, konak, saray, sahilhâne, yahudihâne vs.</td><td colspan="3">İşyeri:

Dükkan, han, hamam, kireçhane vs.</td><td colspan="2">Ekilebilir arazi:

Bağ, bahçe vs.</td><td colspan="2">Arsa</td><td>Vakıf kamu hizmet binası: Mektep vs.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Vakıf</td><td>Mülk</td><td colspan="2">Vakıf</td><td>Mülk</td><td>Vakıf</td><td>Mülk</td><td>Vakıf</td><td>Mülk</td><td rowspan="3"></td></tr>
<tr><td>H</td><td>M</td><td rowspan="2"></td><td>Harap</td><td>Mamur</td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>17</td><td>15</td><td>19</td><td>6</td></tr>
<tr><td colspan="2">32</td><td>47</td><td colspan="2">25</td><td>9</td><td>1</td><td>4</td><td>14</td><td>10</td><td>1</td></tr>
</table>

Tabloda açıkça görüldüğü gibi vakıf arsa ve dükkanlar yüksek oranda konuta dönüşme eğilimindedir. Bunun yanında az sayıda örneğe rağmen vakıflar ekilebilir araziye de ilgi duyar. Ayrıca arsaya olan talepleri de düşük değildir. Tablodaki veriler konut ihtiyacının arttığını veya konut piyasasının yükselişte olma ihtimalini akla

getirir. Ayrıca istibdal edilen 73 vakıf gayrimenkulün yarısından daha az bir kısmı harap veya boş arsa halindedir. Kalanların büyük bölümünde mülk gayrimenkulün *kıymeten-rağbeten-vüsaten-ücreten-mahallen* vakıf gayrimenkulden üstünlüğü dışında istibdal için başka herhangi bir haklı sebep zikredilmemiştir.

İstibdallerin mahkeme sürecinde *bî garaz erbâb-ı vukûf-ı müslimin*den bir grup hazır bulunurdu. Bu grup içinde mahalle imamları, müezzinleri, esnaf, memurlar, mahalle sakinleri ve özellikle hacı ve seyyid lakaplı kimseler yer alıyordu. 1830 yılı sonunda ilk defa mahalle muhtarı da bu gruba dahil edildi.[604] Zaten muhtarlık teşkilatı da ilk defa 1829 yılında uygulamaya konmuştu.[605] İlerleyen yıllarda mahalle imamları yanında muhtarların isimlerine sıklıkla rastlanacaktı. 1831 yılında Hassa Mimarlar Ocağı kaldırılarak imparatorluk genelinde imar ve inşa faaliyetlerini yürütmek üzere Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulunca, vakıf ve mülk akarların kıymetlendirme ve haritalaması için gönderilen keşif ekibini Ebniye-i Hassa Müdürlüğü çalışanları oluşturmaya başladı.[606] Müdürlük çalışanlarının keşifte bulunduğu ilk istibdal hükmü 1831 yılı sonbaharında verildi.[607] Bu müdürlüğün teşekkülünden önce keşif ekibinde uzman olarak hassa mimarları yer alırdı.

Defterde yer alan 47 istibdal hükmünden 30 tanesi *icâreteynli* bir vakfın istibdalini konu ediniyordu. Bunlar dışında 3 *icâre-i vâhideli*, 2 *mukataalı* ve 1 de *sükna* vakfı istibdal edilmişti. Kalan vakıfların büyük bölümü de -açıkça belirtilmiş olmasa da- muhtemelen *sükna* vakfı idi. 13 istibdal hükmünde istibdali talep edenler vakfın mutasarrıflarıydı.[608] 3 hükümde de vakfı mütevellisi satın almıştı.[609] Kalan hükümlerin büyük bir bölümünde alıcı kişinin vakfın mutasarrıfı olması kuvvetle muhtemeldi. Bu defter Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluşu öncesini ve kuruluşu sonrasında da henüz tüm vakıfların idaresini ele almadığı bir dönemi kapsar. Bu

[604] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 250, h. 605
[605] Ali Akyıldız, ''Muhtar,'' **DİA**, C.XXXI, s. 52.
[606] İlk hükümler için bkz. İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 268-69, h. 640; s. 270-71, h. 645; s. 271-74, h. 647.
[607] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 268-69, h. 640.
[608] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 16, h. 45; s. 59-60, h. 167; s. 80, h. 229; s. 155-56, h. 417; s. 157-58, h. 421; s. 158-59, h. 422; s. 162, h. 428; s. 209, h. 524; s. 216, h. 538; s. 217-18, h. 541; s. 238, h. 581; s. 251, h. 608; s. 271-74, h. 647.
[609] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 163-64, h. 432; s. 183-84, h. 471; s. 181, h. 467.

nedenle istibdal edilen bu vakıfların 8'i darüssaade ağası,[610] 6'sı şeyhülislam,[611] 6'sı sadrazam,[612] 5'i Harameyn,[613] 3'ü İstanbul kadısı,[614] 2'si babüssaade ağası,[615] 1'i Üsküdar kadısı,[616] 1'i Tophane-i Âmire Ocağı[617] ve 1'i Başkatip Ahmet Rıfat[618] nezaretinde iken, 1 tanesi de kimsenin nezaretinde olmayan[619] vakıflardandı. Yani vakıfların hiçbiri, mazbut veya mülhak, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin idare ve denetiminde olan vakıflardan değildi. Davaların büyük bölümü Haremeynü'ş-Şerîfeyn müfettişi ile Evkaf müfettişi tarafından görülmüştü. Ancak bunlar dışında İstanbul ve Üsküdar kadıları başta olmak üzere Edirne kadısı, Çorlu ve Ereğli naibi ve Galata kadısının gördüğü istibdal davaları da vardı.

Yeniçeri Ocağı'nın ilgası sonrasında *tâife-i makhûre-i yeniçeriyâna me'vâ iken lillâhi'l-hamd ve'l-minneh hedm-i birle evvelen Eski Odalar* şimdi ise Fevziye adıyla bilinen arsaların yeniden inşa edilen Bâb-ı Âlî'ye ilhak edilmek üzere istibdali için 5 ayrı hüküm çıkarıldı. Vakıf arsalar mülknâme-i hümâyûnla temlik olunarak karşılığında ilgili vakıflara başka arsalar verildi.[620] Kurulan yeni ordunun izlerini de istibdal hükümlerinde görmek mümkündür. Defterhâne-i Âmire ve Hazinesi'nin hemen yakınında basmacı esnafının bulunduğu bir mahalde yangın çıkmış ve yangın yayılmadan söndürülmüştü. Sultan II. Mahmud, Hazine'nin yanı başında böyle bir riski göze alamadığından tedbiren basmacı esnafını buradan tahliye ettirerek Ahmediyye adlı başka bir mahalle yerleştirmek istedi. Esnaftan boşalan mahalli ise *Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin melbûsât ve levâzim-i sâ'ireleri i'mâl olunmak üzere* tahsis etmek istiyordu. İlgili alan 27 basmacı ustasının mutasarrıfı olduğu vakıf

[610] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 16, h. 45; s. 17, h. 49; s. 189-190, h. 484; s. 191-92, h. 488; s. 208, h. 521; s. 209, h. 524; s. 213, h. 533; s. 266, h. 636.
[611] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 158-59, h. 422; s. 162, h. 428; s. 181, h. 467; s. 183-84, h. 471; s. 251, h. 608; s. 271-74, h. 647.
[612] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 22-23, h. 66; s. 155-56, h. 417; s. 157-58, h. 421; s. 164-65, h. 434; s. 172, h. 449; s. 255-56, h. 614.
[613] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 11-12, h. 33; s. 59-60, h. 167; s. 80, h. 229; s. 217-18, h. 541; s. 226, h. 557.
[614] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 126-27, h. 339; s. 175-76, h. 457; s. 270-71, h. 645.
[615] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 190-91, h. 487; s. 195, h. 496.
[616] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 238, h. 581.
[617] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 163-64, h. 432.
[618] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 121, h. 328.
[619] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 68, h. 191.
[620] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 190-91, h. 487; s. 191-92, h. 488; s. 192-93, h. 489; s. 194-95, h. 495; s. 195, h. 496.

arsa ve dükkanlardan oluştuğu için ancak istibdal yoluyla edinilebilirdi. Buranın Ahmediyye adlı mahal karşılığında istibdalini öngören irade-i seniyye de 30 Nisan 1828 tarihinde çıkarıldı.[621] Hatırlanacaktır ki yakın bir zamanda Âsâkir-i Mansûre'nin giysi ihtiyacı için Eyüp'te bir İplik Fabrikası da kurulmuştu. Bu istibdalin de aynı projenin bir parçası olduğu açıktır.

İstibdale başvuran kişiler farklı amaçlarla vakıf gayrimenkulleri satın alıyordu. Acı Kabril adlı zimmi Eyüp'teki üç vakıf evi, Üsküdar, Beşiktaş ve Zincirlikapı'da bulunan dört evi ile istibdal etmişti. Hüküm incelendiğinde bu üç vakıf evin bitişiğinde Acı Kabril'e ait bir başka evin daha olduğu görülüyordu.[622] Bu da evini genişletme veya aile ve akrabalarını bir arada tutma gibi bir amaçla civar vakıf evleri satın aldığı ihtimalini güçlendiriyordu. Beyoğlu'nda Santa Marka Mahallesi'ndeki harap iki vakıf menzili bir mülk menzil karşılığında satın alan Kirhor adlı zimminin de vakıf evlerin bitişiğinde iki ayrı evi vardı.[623] Hamaspora bt. Bogos adlı Nasranî bir kadın da Ortaköy'de kısa bir zaman içerisinde üç ayrı istibdal gerçekleştirdi ve Ortaköy'de bulunan üç vakıf sahilhaneyi satın aldı.[624] Çirmen Sancağı mutasarrıfı Vezir Mehmed Esad Paşa'nın mutasarrıfı olduğu yıkılmaya yüz tutmuş vakıf 11 sabuncu, bir attâr ve bir de eskici dükkânları, yıkılıp yerine muvakkithane[625] inşa edilmek üzere bir mülk hamam karşılığında istibdal edildi. Vakıfları *muvakkıthâne binâ vü ihyâ niyet-i hâlisasıyla* satın alan kişi ise vezirin ta kendisiydi.[626]

Eski Reisü'l-küttab İsmail Efendi'nin bina ve ihya ettirdiği İsmail Efendi Vakfı'na ait bir mektep de *mürur-ı ezmine ile münhedim* olmuştu. Yenilenmesi için vakfında kaynak bulunmayan mektep civarında birkaç (*çend adet*) mektep daha vardı. Bundan dolayı hassa mimarları tarafından yapılan kıymetlendirme neticesinde, mektebin, 210 kuruş karşılığında Seyyid Mehmed Sadeddin adlı bir kimseye satımına karar verildi. Seyyid Mehmed, mektep arsası üzerinde kendisine ait bir inşaat başlatacaktı. Esasında mektep bu nakitten ziyade Seyyid Mehmed Sadeddin tarafından

[621] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 201-2, h. 512.
[622] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 255-56, h. 614.
[623] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 164-65, h. 434.
[624] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 155-56, h. 417; s. 158-59, h. 422.
[625] Camilerin yakınında kurulan ve güneşin hareketine göre namaz saatlerini belirlemekle görevli kimselerin çalıştığı yer. Kargir ifadesi ise binanın taştan yapılacağını gösterir.
[626] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 189-190, h. 484.

İstanbul Hüsrev Paşa yakınında yeni inşa edilmiş olan bir başka mektep karşılığında istibdal edilmişti. Yıkık mektep karşılığında alınan 210 kuruş da bu yeni mektebin bahçe duvarlarının inşası için harcanacaktı.[627] 30 Aralık 1830 tarihli bu istibdal hükmü, mahalle muhtarının mahkemede şahit olarak bulunduğu ilk hükümdü.

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluş dönemi ve hemen sonrasını kapsayan bu defterde, nezaretler tek çatı altında henüz tam olarak birleştirilmemiş olduğundan, yaşanan kurumsal dönüşümün etkisini bu hükümlerde tüm detaylarıyla görmek mümkün değildir. Ancak yeniden yapılandırılan devletin muhtarlık teşkilatı ve ebniye-i hâssa müdürlüğü gibi yeni kurumlarının istibdal sürecine nasıl dahil edildiği kolaylıkla gözlemlenebilir. Bunun dışında ilga edilen Yeniçeri Ocağı'na karşı kullanılan küçümseyici ifadelerin beş ayrı hükümde açıkça geçmesi, idarenin kanaat ve ön yargılarının dahi istibdal hükümlerinde izinin sürülebileceğinin işaretidir.

2.4.1.2. 25 Numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde Yer Alan İstibdaller (1859-1871)

1859-1871 yıllarını içine alan 25 numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde yer alan 30 istibdal hükmüyle satımı kararlaştırılan vakıflardan 14 tanesi[628] Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn ve Hazine-i Evkâf'a mülhak, 5 tanesi[629] ise aynı nezaretin mazbut vakıflarındandır. Nezâret-i Harameyn ve Hazine-i Harameyn'e mülhak vakıflar 5 tane iken[630] yalnızca 1 vakıf[631] da mazbuttur. Geriye kalan vakıfların nezaretlerine ilişkin ilgili hükümlerde herhangi bir detay yer almaz. Anlaşılan o ki, 1859 yılına gelindiğinde artık Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ile Harameyn Nezâreti'nin vakıflar üzerindeki kontrolü oldukça yüksek seviyelere çıkmıştır. Zira mazbut ve mülhak vakıf kategorilerinin hayata geçirilmesi bunun en açık göstergesidir.

---

[627] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20, s. 250, h. 605.
[628] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 7, h. 15; s. 11, h. 20; s. 14, h. 27; s. 26, h. 44; s. 27, h. 45; s. 73, h. 128; s. 78, h. 138; s. 103, h. 184; s. 109, h. 194; s. 132, h. 225; s. 138, h. 232; s. 145, h. 240; s. 152, h. 249; s. 182, h. 280.
[629] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 69, h. 121; s. 107, h. 193; s. 118, h. 205; s. 177, h. 277; s. 183, h. 281.
[630] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 9, h. 18; s. 57, h. 101; s. 113, h. 200; s. 121, h. 209; s. 142, h. 236.
[631] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 115, h. 202.

12 yıllık bir zaman dilimini kapsayan bu defterde toplam 30 istibdal hükmü yer alır. Bu da yılda ortalama 2-3 istibdal vakasının gerçekleştiği anlamına gelir. Davaların tamamı Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişleri tarafından görülmüştür. İstibdal edilen vakıflar arasında 6 arsa, 10 menzil, 9 muhterik/münhedim menzil ve menzil arsası, 4 dükkan, 3 harap dükkan ve dükkan arsası, 3 bahçe, 1 konak, harap halde 1 han ve 1 kayıkhane ile 1 tane de gedik bulunur. Karşılığında alınan gayrimenkuller ise 3 arsa, 22 menzil, 2 bahçe, 1 dükkan, 1 bostan ve 1 kayıkhaneden ibarettir.

Tablo 2: 25 Nolu İstanbul Ahkam Defteri'nde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar

Konut: Menzil, konak, kayıkhane vs.			**İşyeri:** Dükkan, han vs.			**Ekilebilir arazi:** Bostan, bahçe vs.		**Arsa**	
Vakıf		Mülk	Vakıf		Mülk	Vakıf	Mülk	Vakıf	Mülk
Harap	Mamur		Harap	Mamur					
9	12		4	4					
21		23	8		1	3	3	6	3

Tabloya göre vakıflar yine arsa yerine konutları tercih eder. Bu ahkam defterinde çok sayıda vakıf gayrimenkul karşılığında sadece bir mülk gayrimenkulün alındığı pek çok istibdal hükmü yer alır. İstibdale konu edilen vakıf gayrimenkul sayısının mülk olanlara oranla fazla olmasının sebebi budur. 30 istibdal hükmünden *sükna*sı şart koşulan iki vakıf haricinde[632] vakıfların tamamı *icâreteynli* vakıflardır. 5 hükümde vakıf gayrimenkul mutasarrıfı tarafından satın alınmıştır.[633] *Sükna*sı evlada meşrut yanmış bir menzil arsası ise *evlâd-ı evlâd-ı evlâd-ı vâkıf*tan Zekiye Hanım tarafından satın alınmıştır.[634] Davalarda mütevellilere çoğunlukla vakıfların *câbî*lerinin vekalet ettikleri görülür. 1839 yılında Umûr-ı Ticaret ve Nâfia Nezâreti kurulduktan sonra mimarbaşılığın içinde bulunduğu birimler de buraya bağlanır.[635] Bundan dolayı defterdeki istibdal hükümlerinde, mahkemede bilirkişilik yapacak olan keşif ekibi *Ticaret Nezâreti tarafından memur ebniye hulefasından* kimselerce

[632] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 11, h. 20; s. 181, h. 279.
[633] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 14, h. 27; s. 57, h. 101; s. 69, h. 121; s. 121, h. 209; s. 183, h. 281.
[634] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 11, h. 20.
[635] Şerafettin Turan, ''Mimarbaşı,'' **DİA**, C. XXX, s. 91.

oluşturulur. Sadece 2 hükümde keşif ekibi Nâfia Nezâreti memurlarından oluşur.[636] Muhtemelen bu durum dönemin Ticaret ve Nâfia Nezâretlerinin kimi zaman ayrılıp kimi zaman birleşmesinden kaynaklanır.[637] İlk defa 1870 yılında olmak üzere bundan sonraki tüm istibdal işlemlerinde *keşf ve tahrir* için görevlendirilen ebniye memurları ise Şehremaneti'nden yollanır.[638]

İstibdal davalarında mutasarrıflar ve vakıf alıcıları arasında devletin en üst kademelerindeki kişiler yer alıyordu. Zülfikar Ağa Vakfı'na ait Dersaadet'te Avratpazarı yakınında Canbaziyye Mahallesi'ndeki bir vakıf arsanın mutasarrıfı Vezir Mehmed Fuat Paşa, aynı mahallede bulunan bostanı karşılığında vakıf arsayı satın almıştı.[639] Bali Çavuş Vakfı'na ait bir vakıf menzil arsasının alıcı ise Senedat Odası katiplerinden Mustafa Tevfik'ti. Kocamustafapaşa'da ve Üsküdar'da istibdal edilen vakıf menzil ve dükkânların mutasarrıfları ise Vezir Rüstem Paşa ile Hazine-i Hassa katiplerinden Ali b. Osman'dı.[640] Defterdar Abdüsselam Vakfı'na ait İstanbul'daki destgahçılar dükkânı da mutasarrıfı olan Dersaadet Ordu-yı Hümâyûn mirlivalarından Mehmed Hüsrev Paşa tarafından satın alınmıştı. Bu dükkân aynı zamanda paşa ile eşinin ortak mülkü olan bir eve de iki taraftan komşu idi.[641] Paris Sefiri Mehmed Cemil Paşa'nın tasarrufundaki Okçularbaşı'nda bulunan kahve ve aktar dükkanlarını da Divan-ı Ahkâm-ı Adliyye Nazırı Mustafa Fazıl Paşa'nın mühürdarı Seyyid Ali Necip satın aldı.[642] Eski Sadrazam Mehmed Ali Paşa'nın vefat etmesi üzerine, Mihrişah Valide Sultan Vakfı'na ait Eyüp'teki köhne ve harap haldeki iki dükkân ile bir kayıkhaneye mutasarrıf olan vârisleri Edhem Paşa, Hayriye Hanım Sultan ile Hatice Hanım, Eyüp'teki bir mülk menzil karşılığında mutasarrıfı oldukları bu vakıf mahalleri satın almışlardı.[643]

---

[636] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 132, h. 225; s. 142, h. 236.
[637] Ticaret ve Nafia Nezaretleri hakkında daha fazla bilgi için bkz. Aziz Tekdemir, ''Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti,'' **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.I, No:1, Ocak 2011, s. 121-144.
[638] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 174, h. 274; s. 177, h. 277; s. 179, h. 278; s. 181, h. 279; s. 182, h. 280; s. 183, h. 281.
[639] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 69, h. 121.
[640] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 103, h. 184; s. 107, h. 193.
[641] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 121, h. 209.
[642] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s.174, h. 274.
[643] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 183, h. 281.

İlgili hükümlerde bedel mülkün vakıftan üstünlüğünü kanıtlamak için yapılan keşif ve fiyatlama sonrasında, mülkün *kıymeten/rağbeten/vüs'aten/ücreten/mahallen* vakıftan üstün olduğu belirtilir. Bunlardan birinin eksikliği halinde de bu açıkça belirtilerek gerekçesi sunulur. Mesela Aziz Mahmud Efendi ve evladı için vakfedilen konak, *vüs'aten* karşılığında alınan mülk arsadan üstün olmasına rağmen, arsanın diğer yönleriyle vakıftan üstünlüğü gerekçe gösterilerek istibdal hükmü verilmiştir.[644] Nitekim 18. asırda biri Mekke'de diğeri İstanbul'da alınan iki istibdal kararında da vakıf arsanın mülk arsadan yüzölçümü yönüyle üstünlüğü istibdale engel görülmemişti. 20 numaralı defterde olduğu gibi bu defterde de harap olmayan vakıf gayrimenkuller yalnızca bedeldeki üstünlük gerekçesiyle istibdal edilmiştir. Bunun yanında iki defterde yer alan hiçbir istibdal hükmünde vakıf paraya çevrilmemiştir.[645]

2.4.1.3. 26 Numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde Yer Alan İstibdaller (1871-1910)

1871-1910 yılları arasında 39 yıllık bir zaman dilimini kapsayan 26 numaralı son İstanbul Ahkam Defteri'nde 45 istibdal hükmüne rastlandı.[646] En çok istibdal vakası ise Üsküdar'da görüldü. Galata ve Eyüp de istibdale sık rastlanan semtler arasındaydı. Bu istibdal işlemlerine 28 arsa ve arsa parçası, 3'ü harap/muhterik 11 menzil/hane, 2'si harap 3 sahilhâne, 2 bakkal dükkanı mahalli, 1 börekçi fırını, 1 kunduracı, 1 sabuncu, 1 muhallebici, 1 kürkçü, 1 basmacı dükkanı arsası, 1 kafesçi dükkânı olmak üzere 9 dükkan ve dükkan mahalli, 4 bahçe/bostan, 3 *müstağnen anh* mektep arsası ve 1 su hazinesi arsası ile 5 gedik vakfı konu edildi. Karşılığında ise 24 menzil/hane,[647] 3 bahçe/bostan, 4 arsa, 2 sahilhane, 1 dükkan, 4 nakit alındı.

[644] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25, s. 7, h. 15.
[645] Bunun tek istisnası olan mektep örneğinde de mektep karşılığında alınan bedel bir diğer mektebin inşaat masrafları için kullanılmıştır.
[646] İlamı ve ilm-u haberi tekrar eden istibdal hükümleri tekrarsız alınmıştır.
[647] Bunlardan 1 tanesi menzil arsasıdır.

Tablo 3: 26 Nolu İstanbul Ahkam Defteri'nde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar

Konut: Menzil, hane, sahilhane vs.			**İşyeri:** Dükkan vs.			**Ekilebilir arazi:** Bostan, bahçe vs.		**Arsa**		**Vakıf kamu hizmet binası:** Mekte p vs.	**Nakit**	
Vakıf		Mülk	Vakıf		Mülk	Vakıf	Mülk	Vakıf	Mülk		Vakıf	Mülk
H	M		H	M								
5	9		3	6								
14		26	9		1	4	3	29	4	3		4

Bu defterde de *keşf ve tahrir* için görevlendirilen ebniye memurlarının kahir ekseriyeti şehremanetinden atanır. Modern belediyecilik teşkilatının kuruluş dönemine de rastlayan bu süreçte, İkinci ve Altıncı Dâire-i Belediye mühendisleri[648] ile Evkaf Nezâreti mühendisleri[649] de keşif sürecinde rol almaya başlamıştır.[650] İstibdallerin büyük bölümü arsa vakıflarının konutla mübadelesi şeklindedir. Bu istibdaller, konutları muhtemelen yangınlar sırasında ya da başka şekillerde harap olan vakıfların tekrar konut teminine hizmet eder. Bu durum konut piyasasının ve kiralama bedellerinin arsalarınkine oranla çok daha yüksek olduğu şeklinde de yorumlanabilir. Zaten istibdal işlemlerinin meşru biçimde yapılabilmesi için mülk gayrimenkullerin piyasa değeri ve kiralama ücretinin, vakıf gayrimenkullerin piyasa değeri ve kira bedelinin üzerinde olması gerekir. Bu, istibdalin vakıf için daha yararlı olduğunun bir kanıtı ve aynı zamanda istibdal için haklı sebep olarak görülen bedeldeki üstünlüğün rakamlarla ifadesidir. İstibdal örneklerinde dikkat çeken bir diğer detay, konut karşılığında istibdal edilen arsa, bostan ve konut vakıflarının pek çoğunun *mazbut/mülhak-icâreteynli* vakıf olmasıdır. Yeni konutların kira bedellerinin (*icâre-i müeccele*) yüksekliği hüküm detaylarında açıkça görüldüğü için vakıf mütevellilerinin işleme rıza göstermeleri normal olmakla birlikte, vakıf mutasarrıflarının daha yüksek kira bedelini vermeyi neden göze aldıkları belli değildir. *İcâreteynli* vakıflarda istibdal talebinin genellikle mutasarrıflardan geldiği, böyle değilse bile ancak rızalarının

[648] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 24-25, h. 15 (2).
[649] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 75, h. 72; s. 80, h. 74.
[650] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 83, h. 76; s. 85, h. 77; s. 87, h. 78.

bulunması kaydıyla işlemin yapılabilmesi itiraza pek de mahal bırakmaz. Belki de pratikte istibdal yapılsa bile mutasarrıfın ödediği *icâre-i müeccele* miktarı hiç güncellenmiyordu ya da daha konforlu bir konut için kira ücretindeki artışa rıza gösteriyorlardı. İlgili vakfın muhasebe kayıtları incelendiği takdirde bu sorunun cevabı bulunabilir.

İstibdal edilen vakıflar arasında, mamur olanlar bulunduğu gibi pek çok harap ev, bahçe ve bostan ile çok sayıda yanmış ev de yer alır. Bu vakıfların istibdali için öne sürülen haklı sebep haraplıktır. Bazen özel nitelikli istibdal gerekçelerine de rastlanır. Üsküdar'da Kefçe Dede Mahallesi'ndeki bir kafesçi dükkanı, Emine Saffet Hanım'ın mutasarrıfı olduğu üst kattaki eve katılacağı için yine Üsküdar'da Vâlide Atîk Mahallesi'nde yer alan başka bir ev karşılığında istibdal edilir. Ereğli'de mülhak Hacı Mehmed Efendi Vakfı'na ait bir bahçe ise Molla Gürani Mahallesi'ndeki bahçeli bir mülk hane karşılığında istibdal edilir. Başvuruyu yapan Şeyh İbrahim Ethem Efendi'nin amacı bu haneyi dergâh haline getirmektir.[651] Yol düzenleme çalışmaları sırasında (*tesviye-i tarîk*) yolun iki tarafına dağılarak arsası parçalanan Hamidiye Vakfı, yolun karşı tarafında kalan arsa parçasını bitişikteki diğer arsa karşılığında istibdal eder. Benzeri bir şekilde Darüşşafaka Mektebi'nin üzerinde bulunduğu *mukataalı* vakıf arsa, açılan yol dolayısıyla parçalanınca, yolun öteki tarafındaki aynı vakfa ait *icâreteynli* diğer arsa, mektep yanında kalan arsa parçası karşılığında mübadele edilir.[652] Aynı vakfın parçası olsalar da *mukataa* ve *icâreteyn* uygulamaları üzerinden kamu yararının ve üçüncü kişilerin haklarının bu vakıflara ilişmesi, aynı vakfın bu ayrı parçalarının müstakil bir vakıf gibi muamele görmesine neden olur.

* Sultan II. Abdülhamid Han ve nakitle istibdal

Fatma Hanım Vakfı'nın mütevellisinin iskanı için vakfedilmiş olan Ortaköy'deki harap sahilhane, imarı için vakfının yeterli bütçesinin bulunmaması ve mevcut haliyle kiralanmasının da mümkün olmaması gerekçe gösterilerek, Naile

[651] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 94, h. 90. Ayrıca bkz. COA, BEO, nr. 1787/134022, 1319.; COA, Y.A.RES, nr. 112/31, 1319. İlgili Şura-yı Devlet kararı için bkz. COA, Y.A.RES, nr. 110/64, 1318.
[652] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 85, h. 77.

Sultan Sarayı'na ilhak edilmek üzere nakit karşılığında istibdal edildi. Davayı gören Evkâf-ı Hümâyûn müfettişi Osmanlı şeyhülislamlarından Hüseyin Hüsnü Efendi iken, vakıf sahilhaneyi nakit karşılığında satın alan kişi ise Naile Sultan'ın babası Sultan II. Abdülhamid'di. Aynı istibdal hükmüne bitişik olarak I. Abdülhamid Vakfı'na ait Beylerbeyi'ndeki bir başka sahilhanenin Fatma Hanım Vakfı mütevellisinin iskanına şart kılınmak üzere nakit karşılığı istibdali hükmü verildi.[653] Sicildeki detaylarına bakıldığında, bu nakitle istibdal kararının, vakfa yararlı ve *sükna*ya elverişli bir akar bulunamaması gerekçesiyle, bulunduğunda ise bu nakitle alınması kaydıyla ve ikinci istibdal sonucunda özel mülke dönüşen Beylerbeyi'ndeki sahilhanenin ilk istibdal işleminden elde edilen nakit karşılığında satılacağına sahibi tarafından mahkeme huzurunda muvafakat edilmesi üzerine alındığı görülür. Zaten Sultan II. Abdülhamid'in vekili vasıtasıyla ilk sahilhane için yaptığı ödeme 110000 kuruş iken, ikinci sahilhane için 109370 kuruş ödenmişti. Fiyatların birbirine bu düzeyde yakın olması iki istibdalin bir plan çerçevesinde yapıldığı ihtimalini güçlendirir ki zaten aynı hüccete girmiş olmaları bunun en büyük kanıtıdır.[654] Nakitle istibdali bir şekilde akar-akar mübadelesine dönüştürme eğilimi, sahilhanenin *sükna*sı meşrut vakıflardan olmasının bir sonucudur. Zira Kınalızâde, bu tip vakıflarda cins birliği şartını muhakkak aramaktaydı. İkinci vakıf sahilhane için hiçbir kayda yer verilmeden nakit karşılığı istibdal kararı alınabilmesi de muhtemelen bu vakfın *icâreteynli* ve gelirinden istifade edilen bir vakıf olmasındandı. Zaten Kınalızâde de cins birliği şartını bu kategori için devre dışı bırakmıştı. Gerçi Ömer Hilmi Efendi tarafından alınan bir diğer nakitle istibdal kararında *icâreteynli* bir vakfın istibdali olsa da işlem yine bir şekilde akar-akar mübadelesine dönüştürülmüştü. Bu davada Bâb-ı Âlî civarındaki *icâreteynli* vakıf bir menzil, mutasarrıfı Abdurrahman b. Mahmud tarafından tekke yapılmak üzere 65000 kuruş karşılığında satın alınmış, bu nakitle vakıf için satın alınacak üç ev ve sahiplerinin de davaya dahil edilmesiyle, akar-nakit formundaki istibdal davası,

[653] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 93-94, h. 88-89. Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Beylerbeyi'ndeki sahilhane için verdiği istibdal hükmü için bkz. MA, Hüseyin Hüsnü Efendi Hazretlerinin İ'lâmât-ı Şer'iye Sicili, nr. 755, s. 238-239.

[654] MA, Hüseyin Hüsnü Efendi Hazretlerinin İ'lâmât-ı Şer'iye Sicili, nr. 755, s. 238-239. Hüseyin Hüsnü Efendi'nin aldığı bir diğer istibdal kararı için bkz. MA, Hüseyin Hüsnü Efendi Hazretlerinin İ'lâmât-ı Şer'iye Sicili, nr. 755, s. 223-225. (4 Şaban 1320)

akar-akar mübadelesine dönüştürülmüştü.[655] Bu da *ahkâm-ı evkaf* literatürüne damga vuran eserlerinde nakitle istibdali onaylayan bu iki ismin kendi hukuk pratiklerinde istibdal işlemlerini mümkün olduğunca akar-akar mübadelesi formunda yapmaya çalıştıklarını gösterir. Bunun bir diğer sebebi, vakıf nakitle akar alımı işleminin geciktirilmesi halinde, ikinci bir hüccetin yazılma zorunluluğundan kaynaklanan para ve zaman kaybı da olabilir. Nihayetinde vakfa bakan yönüyle geliri amaçlanan bu *icâreteynli* vakıf konutların, mutasarrıflarına bakan yönüyle aynından istifadesi amaçlanmaktadır ve vakfın uzun bir süre nakit şeklinde tutularak hem vakfın gelirinden hem de mutasarrıfın kullanım hakkından mahrum bırakılması istenmeyecek bir durumdur.

* Pertevniyal Camii ve külliyesi: 17 istimlak 17 istibdal

Aksaray Meydanı'ndaki yanmış Kâtib Camii ile onu çevreleyen arsa üzerine Sultan Abdülaziz'in validesi Pertevniyal Sultan tarafından cami, mektep, türbe, türbedar odası, kütüphane, muvakkithane, karakol, altı adet çeşme ve yedi adet dükkandan oluşan bir külliye inşa edilmişti. Külliyenin inşası için önce alanda istimlak çalışmaları başlatıldı.[656] 26 numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde yer alan kırk beş istibdal hükmünden on yedisi yalnızca bu külliye için ihtiyaç duyulan vakıf istimlakleri için verilmişti. İlk istibdal kararı 11 Kasım 1871 tarihinde alındı. Cami, türbe ve muvakkithanenin inşa edileceği bu alanda bulunan ayrı ayrı pek çok vakfa ait çeşitli vakıf mahallerin mutasarrıfı Pertevniyal Sultan'dı. Külliyenin inşa edileceği alandaki vakıfları kendisine ait bir sahilhane karşılığında istibdal eden kişi ise Meclis-i Maliye eski azalarından Seyyid Hacı İbrahim Edhem'in kızı Seyyide Emine Zekiye Hatun'du.[657] 1875 yılında 16 ayrı vakıf mahalli ilgilendiren 16 istibdal kararı da yine bu külliyenin istimlak planı doğrultusunda alınmıştı. Anlaşıldığı kadarıyla cami, türbe ve muvakkithaneye mektep ve çeşme de dahil edilmişti.[658] Hükümlere konu edilen farklı vakıflara ait arsa parçacıkları karşılığında Ahmed İsmet'in Beşiktaş'taki bir

[655] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 80, h. 74.
[656] Doğan Yavaş, ''Pertevniyal Vâlide Sultan Külliyesi,'' **DİA**, C.XXXIV, s. 241.
[657] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 9, h. 4.
[658] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 48-55, h. 37-52.

menzili, Serkiz'in Mesih Paşa Mahallesi'ndeki iki menzil ve bir bahçesi, İbrahim'in Beşiktaş'taki sahilhanesi ile Seyyid Mehmed Reşad Bey'e Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi'nin hanımı (halîle) Ümmügülsüm Hanım'dan vasiyet yoluyla kalan bir menzil verilmişti. İstibdal edilen vakıf mahaller arasında Yenikapı Mevlevihânesi de yer alıyordu.[659] 1869 yılının Kasım ayında büyük bir törenle inşaatına başlanan caminin 5 Nisan 1872 günü yapılan yine büyük bir törenle açılışı gerçekleştirildi ve külliyenin diğer yapılarının inşası Baş Mimar Serkis Balyan denetiminde sonraki yıllarda da devam etti.[660]

* Bir Mevlevihanenin nakitle istibdali: Galata Mevlevihanesi

Defterdeki en ilginç istibdal hükmü, Galata Mevlevihanesi'nin hariminden bir parçanın nakit karşılığı istibdali için verilmişti. Osmanlı Devleti'nin son yarım asrı içinde Galata'da resmi ruhsatla kurulan Alman sıbyan mektebi, sayısı zamanla dört yüze ulaşan talebesi için yetersiz kaldı ve mektebin genişletilmesi kararı alındı. Bu yoldaki girişimler sırasında meydana gelen şiddetli bir depremle, mektep binaları tamamen harap hale geldi. 14 Eylül 1895 tarihli başvuru yazısında, mektebin müdürü ve aynı zamanda Bank-ı Osmânî Direktörü olan Gustav Wülfing, mektebin tamiri ve genişletilmesi için yardım toplandığını, elde edilen meblağın masrafların tamamını karşılamasa da en azından mektebin bitişiğinde yer alan arsanın satın alınması için yeterli olduğunu ifade etti. Ancak bu arsa Galata Mevlevihanesi'ne ait vakıf bir arsaydı.[661] Mösyö Gustav Wülfing, planlanan işlem için Mevlevihanenin postnişini Şeyh Mehmed Ataullah Efendi'nin muvafakatini almayı başarmıştı.[662] İrade-i seniyye olmaksızın vakıf arazilerin satımı mümkün olmadığından, mektep müdürü padişaha da müracaat ederek, işlemin kolaylaştırılması ve gerekli müsaadenin verilmesi

[659] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 48, h. 37. Bu şahısların satın aldıkları vakıf mahalleri külliyeye bağışlayıp bağışlamadıkları hükümden net anlaşılmamaktadır.
[660] Ali Akyıldız, ''Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan,'' **Osmanlı Araştırmaları**, C.XLVII, 2016, s. 324-25.
[661] COA, Y.PRK.MF, nr. 3/47, 1313.
[662] Ataullah Efendi'nin arsanın Alman Mektebi'ne terkinin tekke için herhangi bir zarar veya mahzur taşımadığına ilişkin ilmu haber için bkz. COA, Y.PRK.MF, nr. 3/47, 1313.

talebinde bulundu.[663] Ancak daha izin süreci tamamlanmadan, Alman Mektebi tahta perde çekmek suretiyle talep ettiği arsaya el koydu. Hatta arsanın bir kısmı üzerine de mektep binası inşa edilmişti. Normal şartlar altında mabet harimlerinin haklı bir sebep (*müsevviğ-i şer'î*) olmaksızın mukataaya verilmesi caiz ve meşru olmadığı için zapt edilen arazinin derhal iade edilmesi gerekiyordu. Mahkeme-i Teftîş-i Evkaf'ın 1898 tarihli kararı da bu yöndeydi. Yalnızca üzerinde bina bulunan arsa parçası bu iade yükümlülüğünden istisna edildi ve peşin *kıymet-i misli* (*muaccele*) ile yıllık kira bedeli -Mevlevihane'nin parçası olduğu İskenderpaşa Vakfı'na- ödenmek üzere Alman mektebi elinde bırakıldı.[664] Bu karar alınmadan önce, öncelikle Mevlevihane'nin mütevellisinin kim olduğu tespit edildi. Çünkü vakıflara ilişkin mukataa, istibdal, icâreteyn vb. tüm işlemlerin mütevelli eliyle gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Bu vakıf, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin dilediği kimseyi mütevelli tayin edebildiği mazbut vakıflardan da değildi. Mütevellinin tespiti yolundaki incelemeler neticesinde, Galata Mevlevihanesi'nin İskenderpaşa Vakfı'na bağlı olduğu anlaşıldı. Ancak mütevellisinin kim olduğuna dair hiçbir kayıt bulunmuyordu. İskenderpaşa Vakfı'nın mütevellisi Abdullah Hulusi Efendi idi; fakat bu vakfa bağlı diğer bazı vakıfların müstakil mütevellileri vardı. Bu durum, İskenderpaşa Vakfı mütevellisi Abdullah Hulusi Efendi'nin bu vakfa bağlı Galata Mevlevihanesi'nin de doğrudan mütevellisi olduğuna hükmetmeyi zorlaştırıyordu. Bir yandan da Mevlevihane Postnişini Ataullah Efendi'nin vekilliğini üstlenen Bank-ı Osmânî memuru Ziya Bey de tevliyetin postnişine şart koşulduğunu iddia ediyordu. Alman mektebi müdürünün başında bulunduğu bir bankanın memurunun, işlemin destekçisi olan postnişinin tevliyet davasında avukatlığını üstlenmesi manidardı. Oldukça karışık olan bu mesele Fetvâhâne'ye havale edildi ve burada Galata Mevlevihanesi'nin mütevellisinin Abdullah Hulusi Efendi olduğuna karar verildi.[665]

Normalde yapılması gereken Abdullah Hulusi Efendi eliyle, alınan mahkeme kararı doğrultusunda, yalnızca binanın işgal ettiği arsa parçasının Alman mektebine mukataaya verilmesiydi. Ancak Mektep Reisi Mösyö Gustav Wülfing, arsanın kalan

[663] COA, Y.PRK.MF, nr. 3/47, 1313.
[664] İlamın sureti için bkz. COA, BEO, nr. 1090/81721, 1315.
[665] Fetvâhâne'den alınan fetva mahkeme ilamında zikredilir. COA, BEO, nr. 1090/81721, 1315.

kısmı ellerinden alındığı takdirde, pek çok masrafla inşa edilen mektep binasının giriş-çıkış için kullanılan tek yolunu kaybedeceği ve bir yıldır süren inşaat sırasında arsanın tahta perde yerine dört metre yüksekliğindeki duvarla çevrildiği, zaten davaya konu olan arsanın Mevlevihane'nin avlusu değil buraya ait vakıf bir bostan olduğu gibi gerekçelerle, alınan kararın dava konusu arsanın tamamını kapsaması için talepte bulundu.[666] Sadrazam, bu durumu Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bildirdi.[667] Konuya ilişkin inceleme yapan nezaret meseleyi mahkeme üzerinden tekrar Fetvâhâne'ye taşıdı. Buradaki tahkikat sonucunda, Şeyhülislam Cemâleddin Efendi'nin imzasıyla, *mezkur mektebin mebni olduğu vakıf arsanın kıymet-i misliyesi inde'ş-şer'il-enver ba'de't-tahakkuk vakf-ı mezkur mütevellisinin inzimam-ı marifetiyle zikrolunan arsa nükûd ile bade'l-istibdal ol nükûd ile vakf-ı mezkur için başka akar iştira olunmak icab-ı maslahattan* olduğu bildirildi.[668] Davayı gören Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişi Hasan Hüsnü Efendi, bu fetvayı takip ederek, piyasa fiyatına denk bir nakit karşılığında arsanın istibdaline karar verdi. Bu defa karşı taraf, takdir edilen piyasa fiyatını ödemek için yeterli bütçesinin olmayışı, mektebin fakir çocuklara hizmet veriyor oluşu ve meselenin bu şekilde sürüncemede bırakılmasının hem vakıf hem de mektep talebeleri için zarar doğuracağı gerekçeleriyle, ısrarla, fiyatın aşağıya çekilmesini talep etti. 1899 yılı sonunda Şura-yı Devlet Maliye Dairesi'nde alınan kararla, mektebin talebine olumlu yanıt verildi.[669] Sadrazam, alınan kararı, yapılacak istibdal işlemi için gerekli olan *emr-i sultânî*'nin çıkarılması için Sultan II. Abdülhamid'e arz etti.[670] İki ay içerisinde çıkan izinle[671] Mevlevihane arsasının nakit ile istibdali için gerekli bürokratik süreç tamamlanmış oldu.

[666] Dilekçe sureti için bkz. COA, ŞD, nr. 150/39, 1317.
[667] COA, BEO, nr. 1090/81721, 1315.
[668] Fetva sureti için bkz. COA, ŞD, nr. 150/39, 1317.
[669] Şura-yı Devlet mazbatası için bkz. COA, İ.EV, nr. 24/9, 1317.
[670] COA, İ.EV, nr. 24/9, 1317.
[671] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 88, h. 79.

* Fetvâhâne'den yeni teklif: bir sıbyan mektebinin nakitle istibdali

Çorlulu Ali Paşa Vakfı'na ait harap sıbyan mektebinin hikayesi de ilginç istibdal vakalarından birisiydi. Bahçekapısı'ndaki sıbyan mektebi yıllar önce harabe haline gelince Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti eliyle yıktırılmıştı. Mektebin bulunduğu semt, *harîk-i kebir*den sonra zamanla Hristiyan mahallesi haline gelmiş, mektebi çevreleyen akarlar Hristiyanlar tarafından satın alınmış, civarda Hamidiye müderrislerinin iskanı için vakfedilen bir hane ile diğer iki ev dışında Müslüman hane kalmamıştı. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin mektebin yeniden inşası için yeterli bütçesi de yoktu. Neyse ki mektep arsasının yakınında bulunan başka bir mektep, Müslüman çocukların eğitimi için yeterli kapasitede hizmet veriyordu. Bu nedenle vakfın mütevellisi ve aynı zamanda Şura-yı Devlet Reisi ve Maliye Nâzırı olan Damad Mahmud Celâleddin Paşa, alınan peşin ödemenin (*muaccele*) Çorlulu Ali Paşa Vakfı'nın diğer hayratının tamir ve diğer masrafları için harcanması kaydıyla ihtiyaç kalmayan bu mektep arsasının *icâreteyn* yoluyla devredilmesi için başvuruda bulundu.[672] Başvuru Mahkeme-i Teftiş'e havale edildi.

Buradaki dava sürecinde mektep arsası mahallinde yapılan inceleme neticesinde, mektebin iddia edildiği gibi tamamen faydasızlaştığı (*külliyen bî lüzûm ve müstağnen anh*) anlaşıldı. Mektep mahalli altında bulunan vakıf mahzen ise mutasarrıfı Anadolu Kazaskeri Süleyman Sırrı Efendi tarafından vakfa terk edilmişti. Ancak mahkeme davayı yine de Fetvâhâne'ye taşıdı. *İcâreteyn*den ibaret olan tek seçenekli talep, Mahkeme-i Teftiş'ten Fetvâhâne'ye taşınırken ''veya arsa üzerinde vakıf için başka bir akar inşası'' şıkkı ile iki seçenekli hale getirildi. 28 Nisan 1887 tarihli yanıtında Fetvâhâne, seçeneklerin ikisini de kabul etmeyerek alternatif iki ayrı seçenek sundu. Buna göre *bi'l-külliye harap* hale gelen ve yeniden inşası için yeterli geliri bulunmayan vakfın öncelikle mütevellisi eliyle kiralanması denenmeliydi. Hedef, biriken kira bedelleri ile vakfın tamir ettirilmesiydi. Ancak bu seçenek mümkün olmadığı takdirde, vakıf nakit karşılığı istibdal edilebilecek ve elde edilen nakitle mektep yapılmak üzere başka bir akar satın alınacaktı.[673] Yani Fetvâhâne mektep

[672] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 79, h. 73.
[673] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 230.

vakfının her ne olursa olsun mektep şeklinde muhafazasını savunuyordu. Zaten doktrindeki hakim görüşe göre, bir vakfın satımından elde edilen nakdin diğer vakıfların ihtiyaçları için harcanması mümkün değildi. Çünkü bu mektebin tamamen ortadan kaldırılması anlamına geliyordu. Nitekim mahkeme de Fetvâhâne'nin bu yanıtını dikkate alarak, nakit karşılığı istibdal edilmek üzere mektep arsasını müzayedeye koydu. Müzayedeyi kazanarak arsayı satın alan, mektebin altındaki vakıf mahzenin mutasarrıfı Süleyman Sırrı Efendi oldu. Mahkeme-i Teftiş hakimi *İthâf* yazarı meşhur Ömer Hilmi Efendi, mektep mahallinin müzayedede belirlenen nakit meblağ karşılığı istibdalinin vakıf için daha yararlı (*evlâ* ve *enfa'*) olduğu gerekçesiyle satışa izin verdi ve Evkaf Nâzırı Mansurîzâde Seyyit Mustafa Paşa, bu kararı Sadaret'e bildirdi.[674] Sadrazam da durumu Sultan II. Abdülhamid Han'a arz ederek istibdal için *emr-i âlî* talebinde bulundu.[675] 1 Mart 1888 günü, elde edilen nakdin şer'an lazım gelen yere sarf edilmesi kaydıyla istibdale olur veren irade-i seniyye çıkarıldı.[676]

Nakitle istibdal edilen tek mektep bu değildi. Hacı Osman Reis Vakfı'na ait bir mektep arsası ile su hazinesi arsası, yol düzenleme çalışmaları sonrasında Ahmed Afif Paşa'nın sahilhane arsası içinde ve girişsiz kaldığı için 5415 kuruş mukabilinde istibdali için ilam çıkarılmış, Fetvâhâne'de tetkik edilen ilam bazı eksiklikleri giderilmek üzere tekrar Mahkeme-i Teftiş'e iade edilmişti.[677] Eksikliklerin giderilmesi sonrasında Fetvâhâne tarafından tasdik edilen mahkeme kararı,[678] Şura-yı Devlet tarafından da onaylandıktan sonra[679] istibdal için irade çıkarılmıştı.[680] Hayrat niteliğindeki mektep arsasının hem de nakit karşılığında istibdal edilmesi, muhtemelen ilamın Fetvâhâne'ye taşınmasının temel sebebidir. Zira cinste birlik şartı *sükna*sı meşrut olan vakıflardan da önce aynından istifade edilen hayrat türünden vakıfların istibdalinde aranır. Nitekim burada da istibdal için gösterilen haklı sebep, girişsiz kalan

[674] COA, İ.DH, nr. 1072/84113, 1305.
[675] COA, İ.DH, nr. 1072/84113, 1305.
[676] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 79, h. 73
[677] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 25.
[678] COA, ŞD, nr. 163/43, 1321.
[679] Şura-yı Devlet kararının sureti için bkz. COA, İ.EV, nr. 35/1, 1321.
[680] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 91, h. 83.

arsanın artık mektep olarak kullanılmasının yani aynından istifadenin imkânsızlaşmasıdır.[681]

* Bir arsa bir mezar

Evkaf Müfettişi Hasan Hüsnü Efendi'nin gördüğü bir istibdal davası, çalışmanın iki önemli meselesini bir araya getirmesinden dolayı oldukça önemlidir. Telgraf ve Posta eski nazırı Mehmed İzzet Efendi ile eşi Fatma Zehra Hanım'ın yarı yarıya ortak mutasarrıfı oldukları Eyüp'teki bir basmacı dükkânı arsası ve gediğinin yarı hissesi, İzzet Efendi vefat edince mahlul kaldı. Eşi *muaccele*sini ödeyerek mahlul kalan diğer yarı hisseyi de üzerine aldı ve vakfın tek mutasarrıfı oldu. Vefat eden eşini de bu vakıf arsaya defnettirdi. Arsanın bu şekilde kabristan haline getirilmesi artık başka hiçbir şekilde kullanılamayacağı anlamına geliyordu. Bu nedenle Fatma Zehra Hanım sahibi olduğu Unkapanı (Kapan-ı Dakîk) yakınındaki taşçı dükkânı arsası ile bu vakıf arsanın istibdalini talep etti. Bürokratik sürecin yürütülebilmesi için dükkân arsasının bağlı olduğu mazbut Mihrişah Valide Sultan Vakfı'na Evkâf-ı Hümâyûn Hukuk Müşavirliği'nden Ahmed Celaleddin Bey mütevelli olarak atandı. Sonraki aşamada İkinci Daire-i Belediye mühendisi Hüsnü Efendi, vakıf ve mülk arsaları haritalayarak arsa birim değerlerini tespit etti. Vakıf arsa, birim değeri itibariyle mülk arsadan daha pahalıydı ancak alan itibariyle daha küçüktü ve toplam değeri 10150 kuruştu. Mülk arsanın toplam değeri ise 26062 kuruştu. Eyyüb Ensari Hazretleri'nin türbesi civarında bulunan vakıf arsa muhtemelen mülk arsa mahallinden daha fazla rağbet gören bir mevkide yer alıyordu. Zaten arsa birim değerleri arasındaki fark da bunu doğrulamaktaydı. Fatma Zehra Hanım'ın vekili, yapılan bu değerleme sonrasında istibdal ilamı ve irade-i seniyyenin çıkarılması için mahkemeye başvuruda bulundu. Mahkeme de mühendis raporu ve *bî-garaz erbab-ı vukuftan* kimselerin

[681] Alt katı attâr dükkânı ve üst katı sıbyan mektebi olan Beyoğlu'ndaki vakıf bir bina ise, şehir yangınında küle dönüşmüş, arsasının bir kısmı da yol düzenleme çalışmaları sırasında yola gitmişti. Yeniden bir mektep inşası için yeterli boyutta olmayan arsa, zaten artık Müslümanların yaşamadığı bir semtte kalmış ve *müstağnen anh* hale gelmişti. *İcâreteynli* attâr dükkânının mutasarrıfı Mesud Bey'in başvurusu ile mektep mahalli Mesud Bey'e ait Kasımpaşa'da bulunan ve yakınında herhangi bir mektep bulunmayan bir başka arsa karşılığında, mektep burada yeniden inşa edilmek üzere istibdal edildi. Mesud Bey'in dilekçesi (istida) için bkz. COA, İ.DH, nr. 769/62687, 1295.

raporu doğrulayan şahitlikleri üzerine istibdal işleminin vakıf için daha yararlı olduğuna hükmederek satışa izin verdi ve ilgili ilamla *emr-i âlî* talebinde bulunuldu. Şura-yı Devlet'ten de olumlu karar çıkması üzerine[682] Sultan II. Abdülhamid, 15 Nisan 1897 tarihinde istibdalin icrasına olur verdi.[683] Böylece bulunduğu muhit itibariyle üstün olma şartını sağlamayan bir bedel karşılığında vakıf arsa istibdal edilmiş oldu.

2.4.1.4. Değerlendirme

İstanbul Ahkam Defterlerinde 1820-1910 yılları arasına denk düşen 73 yıllık zaman diliminde toplam 168 istibdal hükmüne rastlandı.[684] Bu yıllık ortalama 2-3 istibdal hükmünün verildiği anlamına gelir. Tespit edilen oran, Özkaya'nın İstanbul Ahkam Defterlerinde 1742-1764 yılları arasında yer alan 212 istibdal hükmünden yola çıkarak ulaştığı 9-10 civarındaki yıllık istibdal ortalamasının çok altındadır.[685] Ancak Hoexter'in 1810-1830 yılları arasında Cezayir'deki Harameyn vakıflarını esas alarak ulaştığı yıllık ortalama 1-2 düzeyindeki istibdal (*muâvaza*) ortalamasına yakındır.[686] 18. yüzyıla oranla oldukça düşük olan İstanbul istibdal ortalaması büyük ihtimalle bu yüzyılda daha az sayıda vakıf komplekslerin vücuda getirilmesinden kaynaklanır. Çünkü Pertevniyal örneğinde görüldüğü gibi cami, medrese, tekke vb. yapıların inşaatı sırasında ayrı ayrı pek çok vakfa ait arsa parçalarının istimlak edilmesi gerekiyor ve bunların her biri ayrı bir istibdal hükmünü gerekli kılıyordu. Nitekim Özkaya'nın incelediği istibdal hükümlerinden 40 tanesi padişah ve yüksek devlet erkanının bânîsi oldukları cami, mescit, medrese, zaviye, tekke ve kütüphane gibi kamusal yapıların

[682] COA, İ.DH, nr. 1253/98349, 1309.
[683] İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26, s. 87-88, h. 78.
[684] 1832-1842 yıllarını kapsayan 21 numaralı İstanbul Ahkam Defterinde yer alıp detayına girmediğimiz 46 istibdal hükmü de bu ortalamaya dahil edildi. İlgili hükümler için bkz. İstanbul Ahkam Defteri, nr. 21, h. 3, 17, 71, 81, 90, 101, 103, 107, 121, 142, 146, 152, 153, 166, 168, 182, 187, 188, 189, 192, 194, 200, 205, 206, 226, 261, 299, 304, 345, 374, 377, 383, 390, 391, 397, 402, 415, 427, 439, 443, 454, 468, 489. Ebu'l-feth Vakfı'na ait Galata Gümrüğünü ilgilendiren yakın zamanlı dört istibdal vakası dikkat çeker. İstanbul Ahkam Defteri, nr. 21, h. 377, 383, 390, 391.
[685] Hatice Gökçen Özkaya, ''18. Yüzyıl İstanbul'unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları,'' **Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü**, İstanbul, 2011, s. 8. (Doktora tezi)
[686] Miriam Hoexter, **Endowments, Rulers and Community Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers**, Leiden, E. J. Brill, 1998, s. 110-111. 1648-1786 yılları arasında yıllık itibdal vakası 1'in altında iken 1786-1810 yılları arasında bu oran 3'ün üzerine çıkmıştır. 1810-1830 yılları arasındaki oran ise 1-2'dir.

inşası sırasında yapılan istimlakleri konu edinir.[687] Hatta 14 istibdal hükmündeki alıcı, cami inşa ettiren Padişah III. Mustafa'dır.[688]

Tablo 4: 20, 25, 26 Nolu İstanbul Ahkam Defterlerinde İstibdal Edilen Vakıf-Mülk Akar

Konut: Menzil, hane, konak, saray, yahudihâne, sahilhane, kayıkhane vs.			**İşyeri:** Dükkan, han, hamam, kireçhane vs.			**Ekilebilir arazi:** bostan, bağ, bahçe vs.		**Arsa**		**Vakıf kamu hizmet binası:** Mekte p, vs.	**Nakit**	
Vakıf		Mülk	Vakıf		Mülk	Vakıf	Mülk	Vakıf	Mülk		V	M
H	M		H	M								
31	36		26	16								
67		96	42		11	8	10	49	17	4		4

Tabloda görüldüğü gibi 20, 25 ve 26 numaralı İstanbul Ahkam Defterlerinde toplam 67 konut, 42 işyeri, 8 ekilebilir arazi, 49 arsa ve 4 mektep vakfı istibdale konu edildi. Bunlar karşılığında ise 96 konut, 11 işyeri, 10 ekilebilir arazi ve 17 arsa bedel olarak verildi. 4 istibdal işlemi ise nakit karşılığında gerçekleştirildi. Bu da vakıfların daha çok konut tipi yapılara ilgi duyduğunu gösterir. İşyeri ve arsa tipi vakıfların elden çıkarıldığı da açıktır. Hoexter de benzer şekilde, Cezayir'deki Harameyn idaresinin yerleşim yeri dışındaki vakıf emlaklerini, yerleşim yeri dahilindeki konut ve işyeri türündeki yapılarla istibdal etme eğilimi gösterdiğini tespit etmişti. 1830 yılına kadarki bu istibdallerin hiçbiri nakit karşılığında yapılmamıştı.[689] Aynı döneme denk düşen 20 numaralı İstanbul Ahkam Defteri'nde de hiçbir vakıf nakit karşılığında istibdal edilmedi.

İncelenen istibdal hükümlerinin temel saikleri arasında mutasarrıfların kullanmakta oldukları gayrimenkulleri mülk edinme arzusu, vakıf mutasarrıfları veya komşularının mülkiyet sahalarını genişletmek istemeleri, kamu hizmeti veren vakıf komplekslerin inşası sürecinde yapılan istimlakler, şehrin devam eden imar sürecinde

[687] Özkaya, **a.g.e.**, s. 18-19.
[688] **A.e.**, s. 19.
[689] Hoexter, **a.g.e.**, s. 107-109, 115.

parçalanan veya fonksiyonunu yitiren vakıfları tekrar kullanılabilir hale getirme düşüncesi yer alır. Ancak en önemli saik harap bir vakfın, ki bu çoğunlukla bir konuttur, elden çıkarılarak yerine mamur bir başka gayrimenkulün alınmak istenmesidir. Şu da var ki, tabloda da görüldüğü üzere, bu yüzyılda harap vakıflar dışında pek çok mamur vakıf da istibdal edilmiştir. Aynı durum 18. yüzyıl için de geçerlidir. Özkaya'nın incelediği 211 istibdal hükmünün yalnızca 55 tanesinde harap ve kullanılmaz haldeki vakıf gayrimenkuller elden çıkarılmıştır.[690] Yine 19. yüzyılla benzer şekilde istibdale başvuranlar arasında vakıf mutasarrıfları ön plandadır. 211 istibdal hükmünün 166'sında (%78,67) vakfı satın almak isteyen kişi vakfın mutasarrıfıdır. Hatta 14 hükümde mutasarrıf padişahtır.[691] Özkaya'nın 18. yüzyılda ekonomik gücü yüksek ve üst-orta sınıf kentlilerin istibdale başvurdukları tespiti[692] 19. yüzyıl için de geçerlidir. Çünkü yukarıda görüldüğü gibi genel alıcı kitlesini oluşturan mutasarrıf kitlesi büyük oranda üst düzey devlet erkanından oluşur. Bu olağan bir durumdur. Zira normal bir mülkün alım-satımında dahi kadı işlemlerinin pahalılığı bilinen bir olgu iken, padişah iznini gerektiren süreçte hesap ve ölçümler için keşif ekibinin de devreye girmesiyle istibdal işleminin maliyeti oldukça artar.[693]

Özetle ahkam defterlerinde yer alıp sayıları yüzleri bulan istibdal hükümleri, yapılan istibdal işleminin temel gerekçesini ve işlemin kesinlikle vakıf için daha yararlı olduğunun ispatını sunar. Yani yüzyıllardır ne olduğu teorik düzlemde sorgulanan *müsevviğ-i şer'î*nin ya da haklı sebebin pratikte ne olduğunun cevabını bu hükümler verir. Dikkat edilmesi gereken husus, çalışmada gerçekleşmiş istibdallerin incelenmiş olmasından yola çıkarak her istibdal girişiminin başarıyla sonuçlandığı şeklinde bir yanılgıya kapılmamaktır. Fetvâhâne'nin karşı çıkması nedeniyle önü kesilen pek çok istibdal girişimine Meşihat arşivinde rastlamak mümkündür.[694]

---

[690] Özkaya, **a.g.e.**, s. 14. Ancak yazar menzil arsası gibi kavramları harap menzil kategorisine sokmamış ve bu yönüyle bu çalışmadan farklı bir kriter benimsemiştir.
[691] **A.e.**, s.12.
[692] H. Gökçen Özkaya, ''Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul'da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?,'' **TALİD**, C.VIII, No:16, 2010, s. 479.
[693] **A.m.**
[694] Bunlardan birisi 1876 yılında Kadı Karyesi'ndeki su yollarının tamiri için tahsis edilmiş vakıf bir bağın, 1500 kuruş tutarındaki yıllık kira bedeliyle 4000 kuruşluk vergisinin ödenmesinin mümkün görülmemesinden dolayı, burada bir mahalle kurulmak üzere parça parça taliplilerine satılmasının vakfa menfaat sağlayacağı düşünülmüş, ancak Fetvâhâne Maliye Nezâreti'nin bu planına karşı çıkmıştır. Çünkü etrafı duvarla çevrili ve üzüm kütükleri (kürûm) ile ağaçları içine alan bu bağ esasında bir başka

2.4.2. Taşra İstibdalleri: *Emr-i Sultânî* ile Taşra Vakıflarının Merkezi Denetimi

Taşradaki istibdallerin karar ve icra süreçleri Dersaadet'tekilerle büyük oranda aynı olmasına rağmen detayda bazı farklılıklar bulunur. Bunların en önemlisi istibdal kararının işleme konulabilmesi için şer'î mahkemeden alınan ilamın yanında mahalli idare meclisinde tanzim edilen bir mazbatanın da gerekli görülmesidir. İlam ve mazbatanın birlikte takdiminin ardından *izn-i sultânî*nin de alınmasıyla istibdal kararı işleme konulabilecektir.[695] 1 Aralık 1863 tarihli taşra vakıflarına ilişkin *Evkaf Nizamnamesi*'nin[696] istibdale ilişkin 40. bendi şu şekildedir:

> ''Vakıf dahilinde bulunan yerlerden birinin milk olan bir mahal ile istibdali lazım geldikte evvel emirde şurut-ı istibdaliye mevcut olduğu marifet-i şer'le sabit olduktan sonra ba-ilam ve mazbata bi'l-isti'zan müteallik buyurulacak irade-i seniyye üzerine icra olunageldiği ve irade-i seniyye istihsal olunmaksızın icra olunan istibdaller şer'an sahih olmadığı cihetle şayet bunun hilafına olarak her ne suretle olur ise olsun istibdal icra olunur ise kat'an muteber tutulmayıp o misillü istibdaller fesholunacak ve buna cüret edenler her kim ise üç aydan iki seneye kadar hapis veyahut altı aydan üç seneye kadar nefyolunacaktır.''[697]

Böylece önce 16. asırda hâkimin karar alma yetkisini kendi iznine tabi kılan merkezi denetim, istibdale ilişkin usulsüzlük ve ihlallere uygulayacağı hükümsüzlük müeyyidesi ve cezai yaptırımın da adını koymuştur: fesih ve hapis/sürgün. Bu detaylı prosedürdeki eksikliklerin hangi problemlere yol açabileceğini aşağıdaki örneklerde görmek mümkündür. Özellikle *emr-i sultânî* talebi için Dersaadet'e başvuruda bulunma konusunda gösterilen ihmaller, pek çok istibdal kararının bozulmasıyla sonuçlanmıştır. Mekke'deki şu istibdal kararı bunun tipik bir örneğidir.

* Mekkeli Abdülhay'in istibdal davası

1277/1861 yılında Mekke'de Ayşe isminde bir kadın ile İran tebeasından Dağıstanlı Said adlı bir mütevelli, Mekke kadısı Şemseddin Efendi'nin huzurunda, çok

vakfa ait arsa üzerine kurulmuş ikinci bir vakıftır. Yani bağ *iki vakıftan mürekkep*tir. Fetvâhâne bu nedenle bağın parça parça değil tek bir milk akar karşılığında istibdalini daha uygun bulmuştur. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 74.

[695] Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 90.

[696] **Düstur**, 1. Tertip, C.II, s. 145-169.

[697] **Düstur**, 1. Tertip, C.II, s. 161.

sayıdaki vakıf akarı yine akar karşılığında istibdal etti. Aradan çok zaman geçmeden mütevelli Said, istibdalin *gabn-i fâhiş*le yapıldığı iddiasıyla iptal davası açtı. Kadı, Harem-i Şerif mühendisinin de aralarında bulunduğu uzmanlarca istibdal kararı öncesinde hazırlanan bilirkişi raporunu tekrar inceleyip raporu hazırlayanları duruşma sırasında dinledikten sonra Ayşe Hanım'ın lehine karar verdi. Böylece *gabn-i fâhiş* davası reddedilmiş ve ikinci defa istibdal ilam ve hücceti kaleme alınmıştı.[698] Hem istibdal kararının alındığı mahkemede hem de *gabn-i fâhiş* davasının görüldüğü duruşmada Ayşe Hanım'ı erkek kardeşi Abdülhay b. Abdullah ez-Zübeyr temsil etti.[699] Ayşe Hanım, yaklaşık yirmi sene boyunca satın aldığı vakıf akarlar üzerinde tasarrufta bulunduktan sonra vefat etti ve akarların mülkiyeti miras yoluyla erkek kardeşi Abdülhay Efendi'ye intikal etti. Bu sırada mütevelli Dağıstânî Said de hayatını yitirdi ve yerine oğlu Ahmet Dağıstânî mütevelli oldu. Asıl mesele de bundan sonra başladı. Çünkü yeni mütevelli, 1300/1882-3 yılında, *emr-i sultânî*siz yapıldığı gerekçesiyle istibdalin iptali davası açtı ve dönemin Mekke kadısı Ömer Fehmi Efendi, o sırada Cidde'de bulunan Abdülhay Efendi'nin gıyabında (*hükm-i gıyâbî)* istibdal kararını bozdu. Dava konusu haneyi de mütevelliye teslim etti. Kendi deyimiyle kederinden hasta düşen Abdülhay Efendi, devletin pek çok makamına arzuhaller gönderdikten sonra tedavi için Londra'ya gitti.

Abdülhay Efendi, arzuhallerinde, geçen yirmi yılı aşkın süre zarfında, kız kardeşi ile kendisinin satın aldıkları emlak için binlerce riyal masrafta bulunduklarını, istibdal için ödenen miktarla birlikte toplam harcamalarının 24000 riyale ulaştığını söylüyordu. Ona göre *erbâb-ı garazkârın teşvik ve tahriki* ile aleyhine dava açan Ahmed Bey'in iddiaları yersizdi. Çünkü istibdal kararlarını *izn-i sultânî*ye tabi kılan 1296/1879 tarihli irade-i seniyyenin, 1277/1861 tarihinde alınan bir istibdal kararını etkileyecek şekilde geriye yürümesi mümkün değildi. Ona göre *gabn-i fâhiş* davasının görülmesini mümkün kılan irade-i seniyye de önceki istibdal kararının tanındığının bir göstergesiydi. Bu itirazları dile getiren Abdülhay, II. Abdülhamid'in yaveri Nusret Paşa'nın tarafına ulaştırdığı resmi mektup (*tahrîrât*) üzerine İstanbul'a gitti. Bu sırada dava Fetva Eminliği'ne havale edilmişti. Fetva emini hem istibdal hüccetini hem de

[698] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314; COA, A.DVN, nr. 166/60, 1277.
[699] COA, A.DVN, nr. 166/60, 1277.

Abdülhay Efendi'nin gıyabında verilen hükmü bozarak Mekke kadısına davayı yeniden görmesi için *emirname* yolladı.[700] Bu sırada istibdal kararını bozan Mekke kadısı Ömer Fehmi Efendi gitmiş yerine başka bir kadı gelmişti. Yeni Mekke kadısı Yunus Vehbi Efendi, emirname doğrultusunda davayı yeniden görerek ilginç bir şekilde Abdülhay'i haklı buldu ve dava konusu olan vakıf haneyi ona teslim etti. Davayı gören kadı Mecelle Cemiyeti üyesi ve Evkaf Mahkemesi hakimlerinden Yunus Vehbi Efendi idi. Demek oluyor ki bu karar onun Mekke kadılığında bulunduğu 1887-88 yılları arasında alınmıştı.[701] Mütevelli Ahmed Dağıstânî bunun üzerine Mekke Emâreti'ne hitaben bir arzuhal kaleme aldı ve istibdalin feshi ve iptali yönünde *hüccet-i şer'iye* bulunmasına rağmen, Mekke kadısı Yunus Vehbi'nin kendisinin gıyabında istibdalin sıhhatine hükmettiğini haber verdi. Talebi, kendisinin hazır bulunduğu bir mahkemede davanın tekrar görülmesi ve bu dava neticelenene kadar dava konusu haneden alınan kira bedellerinin davayı kazanana verilmek üzere hükümet tarafından muhafaza edilmesiydi.[702]

Mütevellinin talebinin yerine getirilmesi üzerine bu defa Abdülhay Efendi kira bedelinin tarafına iadesi için bazı girişimlerde bulundu ancak netice alamadı. Artık yeni Mekke kadısı Hüseyin Efendi idi. Mütevelli Dağıstânî'nin istinaf talebi de kabul görmüş olacak ki yeni kadı huzurunda dava tekrar görüldü. Abdülhay Efendi duruşma sırasında -ima ettiği üzere Kadı Hüseyin'in oyununa gelerek- istibdalin *emr-i sultânî* alınmadan yapıldığını ikrar etti ve bu nedenle dava aleyhine sonuçlandı. Dava konusu hane de zabıta yardımıyla tahliye ettirilerek Dağıstânî Ahmed Bey'e teslim edildi. Abdülhay ise derhal Taif'e gitti ve buradaki Mekke emirine durumu anlattı. Bunun üzerine Emir, mahallî ulemaya meseleyi arz etti. Ulema ise -Abdülhay'in aktarımı ile- istibdal kararı, vakıfların mübadelesine ilişkin 1296/1879 tarihli *nehy-i sultânî*den yirmi sene önce alınmış olduğu için hanenin mütevelliye iadesinin caiz olmadığı fikrindeydi. Bunun üzerine Abdülhay, meseleyi incelemek üzere bir heyet-i ilmiye teşkil etmesi için Kadı Hüseyin Efendi'den talepte bulundu ancak netice alamadı.[703]

[700] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314; COA, ŞD, nr. 2979/46, 1314. Abdülhay'e göre Fetva emininin istibdal hüccetini bozma kararı almasının asıl sebebi, başka bir dava dolayısıyla onu eski sadrazam Said Paşa'ya şikâyet etmesidir.
[701] Tahsin Özcan, ''Yûnus Vehbi Efendi,'' **DİA**, C.XLIII, s. 612.
[702] COA, DH.MKT, nr. 1563/106, 1306.
[703] COA, Y.PRK.AZJ, nr. 25/59, 1310.

Davanın Meşihat veya Şura-yı Devlet bünyesinde tekrar görülmesi için Dersaadet'teki belli makamlara da çeşitli başvurular yaptı.[704] Davanın Şura-yı Devlet'e havalesi talebi kabul edilmese de[705] 26 Haziran 1896 tarihinde, Abdülhay'in arzuhalleri incelenmek üzere Meşihat'e havale edildi.[706] Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, 4 Ekim 1896 tarihli cevabi yazısında, aleyhindeki ilama itiraz için Abdülhay'in öne sürdüğü gerekçelerin kabul görmediğini, hatta istibdalin *izn-i sultânî*siz yapıldığı konusunda ikrar ve itirafını içerdiğini ve böylece istibdalin *adem-i sıhhati*ni bir anlamda beyan etmiş olduğunu bildirdi. Zaten istibdal kararını bozan son ilam Fetvâhâne'de daha öncesinde tasdik edildiği için kararın temyiz yolu da açık değildi.[707] Nitekim Fetvâhâne 1881 yılında Adliye Nezâreti'ne yolladığı cevabi yazısında da *Fetvâhâne'den tasdik kılınmış olan ilâmat-ı şer'iyyede mahkûm aleyhlerin temyize hakları kalmadığı cihetle bunlar iadeten muhakemeyi icab eder. Bir sebeb-i meşru beyan ederek istinaf-ı davaya kıyam etmedikleri halde ilâmat-ı musaddika-i mezkure ahkamının tenfiz ve icrası lazım geleceği*ni bildirmişti.[708] Şeyhülislam Cemâleddin Efendi, buna uygun olarak istibdal kararı için *emr-i sultânî*nin alındığı iddiasını ispatlaması halinde -yani bir *sebeb-i meşru*nun bulunması halinde- meselenin yeniden incelenebileceğini de ayrıca ekledi.[709]

Abdülhay, *emr-i sultânî*si olmayan bir istibdal kararını kabul ettiremeyeceğini zaman içinde anlamış olmalı ki arzuhallerinde dil değiştirdi. Yeni iddiasına göre ilk istibdal hüccetinde işlemin *izn-i sultânî* ile yapıldığı açıkça belirtilmiş olmasına rağmen *ikinci hüccet de yine izn-i sultânîyle icra olunmakta iken merhum Şerif Abdullah Paşa hâkim-i müşârun ileyhe örf-i beldeye mürâât ve kadîmen icra olagelen usule riayetle terk-i bid'at olunmasını tevcih ve tenbih ve şayet mebhûs anha riayet olunmaz ise 100-200 sene ve daha ziyade evvelden şimdiye değin akar bi'l-akar*

[704] COA, Y.PRK.AZJ, nr. 25/59, 1310.
[705] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314. 1868 yılında, daha önce bir tür yüksek yasama ve yargı organı olarak kurulmuş olan Meclis-i (Vâlâ-yı) Ahkâm-ı Adliyye, Şura-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olmak üzere iki daireye ayrıldı. Kanun ve nizamnamelerin tanzimi ve kanun metinlerinin yorumundan sorumlu Şura-yı Devlet'in reisliğine Mithat Paşa getirildi. Bu çatı altındaki Maliye ve Evkaf Dairesi de vakıfların idaresine ilişkin kanun ve nizamların müzakeresini yürütmekteydi. Ali Akyıldız, ''Şûrâ-yı Devlet,'' **DİA**, C.XXXIX, s. 237.
[706] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314.
[707] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314.
[708] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 179.
[709] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314.

istibdal olunan bi'l-cümle vakıf hane ve dekâkînin iade ve istirdadı icab eylediğinden ve bu ise beyne'l-ahali teşviş ve fesadı mucib bulunduğunu beyanıyla Hakim Efendi dahi usul ve adet-i beldeye tatbiken bir kıt'a ilam-ı şer'î verdi ve verilen ilam-ı mezkurda izn-i sultânî zikrolunmamıştı.[710] Abdülhay muhtemelen bunu ispat edemediği için *izn-i sultân*ın gerekli olmadığı konusundaki ısrarından da vazgeçmiş değildi. *Emr-i sultânî*yi gerekli kılan iradenin 1296/1879 tarihinden çok daha önceye 16. asra kadar geriye gittiğini de bu sırada öğrenmiş olmalı ki, yeni bir argüman daha üretti: *Fetâvâ-yı Hayriyye*'de de belirtildiği gibi bir sultanın vefatı ile -sonraki sultan yenilemedikçe- bütün fermanlar hükümsüz kalır. Dolayısıyla Ebussuud Efendi'nin girişimi sonrasında Sultan Selim[711] tarafından çıkarılan istibdal fermanı da bu nedenle sultanın vefatı ile hükümsüz kalmıştır.[712] Abdülhay, Hz. Ali (r.a.), Ebu Hanife ve talebeleri Ebu Yusuf ile İmam Muhammed'i bir kenara bırakıp *Ebussuud'un kavlin*i takiple *izn-i sultânî*yi istibdal için olmazsa olmaz kılmayı da ayrıca isabetsiz bulur.[713] Kendisinin haklı olmasına rağmen aleyhine verilen ilam daha önce Fetvâhâne'de tasdik edildiği için davasının tekrar dinlenmediğini ve bu yüzden hakkı olanı yitirdiğini (*pâymâl*), sultan izin verirse davasının tekrar görülebileceğini Sadaret'e yazdığı sayısız arzuhalde dile getirir.[714]

Abdülhay'in bu mücadelesinin tam olarak nasıl sonuçlandığını bilmiyoruz. Ancak 1861 yılında Mekke kadısı Şemseddin Efendi tarafından kaleme alınan istibdal hücceti ve *gabn-i fâhiş* davası sonunda alınan karar bugün elimizdedir. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Abdülhay iddialarında haklıdır da. Zira ilgili belgede ilk istibdal kararı için *izn-i sultânî*nin alındığı açıkça yazmaktadır. Mekke kadısının fiilen almadığı *emr-i sultânî*yi sanki alınmış gibi istibdal hüccetine yazma ihtimali de tabi yok değildir. Abdülhay'in kız kardeşine vekaleten bulunduğu *gabn-i fâhiş* davasını kazandığı da doğrudur. Çünkü bilirkişi (*ehl-i hibra*) raporuna göre satın alınan vakıf akar karşılığında bedel olarak verilen emlak vakıftan bin riyal kadar daha kıymetlidir.[715] Abdülhay Efendi, *Fetâvâ-yı Hayriyye*'ye yaptığı referansta da haklıdır.

[710] COA, Y.PRK.AZJ, nr. 25/59, 1310.
[711] Sultan Süleyman'ı kastediyor.
[712] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314; COA, ŞD, nr. 2979/46, 1314.
[713] COA, BEO, nr. 802/60077/2, 1314.
[714] COA, BEO, nr. 802/60077, 1314.
[715] COA, A.DVN, nr. 166/60, 1277.

Hakikaten pek çok fakih, sultanın ölümü ile iradesinin de hükümsüz kaldığını kabul etmektedir. Abdülhay'in gözünden kaçan şey ise 16. asırda çıkarılan istibdal fermanının hep yürürlükte kaldığı gerçeği yanında 1863 yılında yürürlüğe konulan *Evkaf Nizamnamesi*'nin yukarıda alıntılanan 40. bendidir. Bahsettiği 1879 tarihli tespit edemediğimiz irade-i seniyye ile bu *Evkaf Nizamnamesi*'ni bile kastediyor olabilir. Çünkü bu nizamname de 1861 tarihli istibdal kararından iki yıl sonra yürürlüğe girmiştir. Detaydaki bu belirsizliklere rağmen, Abdülhay Efendi'nin bu hikayesi istibdal sürecinde *emr-i sultânî*nin olmazsa olmaz oluşunun en açık ifadesidir. Yine de akıllara şu soru gelir: Abdülhay'in hanesi için alınan 1277/1861 tarihli ilk istibdal kararı, imparatorluğun farklı bir noktasında *emr-i sultânî*siz alınmış olsaydı ne olurdu? Aşağıdaki örnek bu sorunun cevabını arayacaktır.

* Girit'te bir istibdal vakası

Hacı Yahya Ağa adlı bir kişi 18. asrın ikinci yarısında Girit'in Hanya Sancağı'nda bir cami ve bir mektep inşa ettirmiş, bunların masraflarını karşılaması için de Hanya Kalesi içinde ve deniz kenarında (*leb-i deryâ*) bulunan, alt katında iki dükkan ve üst katında ise odaların yer aldığı bir hanı ayrıca vakfetmişti. 30 Nisan 1840 tarihinde vakfın mütevellisi Mehmed Şerif Bey, bu vakıfları kale haricindeki bir çiftlik arazisi ile üzerindeki 160 zeytin ağacı karşılığında istibdal etti. Mehmed Şerif Bey'in yıllar sonra vefatı üzerine yerine mütevelli olan İbrahim Bey, tam da 1861 yılında, yani Abdülhay'in hikayesindeki ilk istibdal kararının alındığı tarihte, istibdalin iptali için dava açmaya karar verdi. Ona göre hem değeri hem de getiri kapasitesi, ürün dahi vermeyen bu zeytin ağaçlarından çok daha yüksek olan vakıf akarlar, mütevelli Mehmed Şerif Bey'in o sıradaki nişanlısının ağabeyi olan Hâmid Bey'e, hem de ona olan borcunu sildirmek için türlü hile ve desise ile satılmıştı. İbrahim Bey, şimdi, altı binden fazla Müslüman nüfusa hizmet veren bu cami ve mektebe bütünüyle hiyanet olan (*gadr-i küllî*) ve bunların harap halde bırakılmasına yol açan bu istibdal işleminin iptalini ve hala Hâmid Bey'in zilyedinde bulunan bu vakıfların iadesini talep ediyordu. Ona göre vakfın satımı sonrasında karşı tarafın nişanı atmasıyla mütevelli Mehmed Şerif Bey de dolandırıldığını fark etmiş; ancak karşı *tarafı davaya baş edemeyeceğini*

düşündüğünden sessiz kalmıştı.[716] İbrahim Bey belli ki fıkıh literatüründe istibdalin sıhhat şartları arasında sayılan, işlemde *gabn-i fâhiş*in bulunmaması ve alıcının mütevellinin alacaklısı olmaması gibi kayıtlar üzerinden, istibdalin iptali için şer'î argümanlar oluşturmaya çalıştı. Ancak asıl gerekçesi çok daha vurucuydu. Zira bu istibdal işleminin *emr-i âlî*siz gerçekleştirildiğini iddia ediyordu ki iddiasında da haklıydı. Dolayısıyla yukarıdaki argümanlar kabul edildiği takdirde şeriata aykırı olan bu istibdal, *emr-i âlî*siz yapıldığı için kanuna da aykırıydı (*muğayir-i şer' ve kanun)*. Bundan dolayı işlem derhal iptal edilerek vakıf akarlar tarafına iade edilmeliydi.[717]

Hâmid Bey ise istibdalin gerçekleştirildiği tarihte Girit Adası'nın idaresinin Mısır hükümetine verilmiş olduğunu ve istibdale konu edilen dükkan ve odaların o sırada harap vaziyette olduklarını, İbrahim Bey'in ise aslında elindeki emlake göz diktiği için bu iddiaları öne sürdüğünü söyledi. Ona göre ''*emr-i âlî*nin alınmamış olması'' argümanı kabul edildiği takdirde, Girit'in Mısır idaresinde bulunduğu süre zarfında geçekleştirilen çok sayıdaki istibdal de davalık olacak ve bu durum yüzlerce kişinin maduriyetine sebebiyet verecekti. Hâmid Bey, İbrahim Bey'in söylediklerinin aksine, istibdalin yapıldığı sırada, arazi ve ağaçların kıymet ve getiri itibariyle vakıf akarlardan çok daha iyi durumda olduğunu, şu anki değer kaybının mütevellinin ihmallerinden kaynaklandığını öne sürdü. Kendisinin ise geçen zaman içinde dükkan ve odalara pek çok masrafta bulunduğunu, tamir ve ek bina yapımı gibi değer artırıcı pek çok tasarrufta bulunduğunu da ayrıca belirtti. Dolayısıyla istibdale konu edilen vakıf-mülk akarlar arasındaki değer dengesizliği iddiasını da reddederek, İbrahim Bey tarafından gerçekleştirilen *mutalebenin men ve def'i*ni talep etti.[718] İbrahim Bey'e göre kandırılmış olan Girit Valisi İsmail Paşa ise bu davada Hâmid Bey'e destek çıkıyordu. Çünkü ona göre davada *emr-î âlî* istihsalini gerekli gören herhangi bir kararın alınması halinde, adadaki pek çok istibdal davasının yeniden görülmesi gerekecek ve bu durum genel bir maduriyete sebep olacaktı. Zaten idarenin Mısır hükümetinde bulunduğu bir sırada Dersaadet'ten *emr-i âlî*nin alınması gibi bir kuraldan bahsedilmesi ona da anlamsız gelmekteydi. Bu sırada işleme konulan pek çok istibdal kararı *şer'î*

[716] COA, MVL, nr. 787/82, 1278.
[717] COA, MVL, nr. 787/82, 1278.
[718] Hâmid Bey'in yazısı için bkz. COA, MVL, nr. 789/48, 1277.

mahkemede ve mahalli hükümetin bilgisi dahilinde alınmış, Dersaadet'e başvuruda bulunulması gibi bir kural hiç gündeme gelmemişti. Böyle bir kuralın bulunduğu varsayılsa dahi Mısır idaresindeki Girit'in istibdalleri için Dersaadet'ten *emr-i âlî* alınması o günün şartlarında zaten mümkün de değildi.[719]

İbrahim ve Hâmid Beyler arasındaki bu anlaşmazlık Dersaadet'e intikal ettiğinde, *şer'î* bir mesele olması yönüyle öncelikle Fetvâhâne'den açıklama talep edildi.[720] Fetvâhâne işlem sırasında vakfın harap durumda olması gibi istibdal için haklı sebepler bulunsa bile, *emr-i sultânî*siz alınmış olmasını istibdal kararının *adem-i sıhhat*i için yeterli bir gerekçe olarak gördü. Fetvâhâne'ye göre yukarıda öne sürülen özürlerden hiçbirisi şer'î özür niteliği taşımamaktaydı ve tam da bu nedenle yapılan istibdal işlemi iptal edilerek, arazi ve zeytin ağaçları Hâmid Bey'e, dükkan ve odalar ise derhal vakfa iade edilmeliydi.[721] Bunun üzerine 13 Ekim 1861 tarihinde Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'den de bu yönde karar çıktı. Ancak Girit Valisi İsmail Paşa tavrını koruyarak bir istibdal kararının bozulmasının pek çok istibdalin iptal talebini beraberinde getireceğini tekrar hatırlattı. Hatta söylediğine göre yeni bir istibdal davası çoktan gündeme gelmişti bile. Paşa bunun önünün açılması halinde, halihazırda İtalyan konsolosu gibi pek çok önemli ismin elindeki emlakin de davalık olacağını ve bu durumun pek çok sıkıntıyı (*sudâ'*) da beraberinde getireceğini belirtti ve İbrahim Bey'in davasının reddini talep etti.[722] Talebine ek olarak sunduğu belgelerde, Girit eyaletine bağlı Hanya, Kandiye ve Resmo Sancaklarında Mısır idaresi sırasında alınan otuz iki istibdal kararının bir listesini sundu. Listede ilgili vakıfların şu an kimlerin elinde bulunduğu da ayrıca belirtilmişti.[723] Bu isimler arasında Yunan devleti tebeasından bir tüccar, Hristiyan Maria, bir İtalyan konsolos ve pek çok Müslüman ileri gelen kimse bulunuyordu. Hatta Hanya Memleket Hastanesinin binası bile bu tarihlerde istibdal edilmiş vakıf bir konaktı.[724]

Bu sırada Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye başkanı olan Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876), Girit valisinin bu endişesini dikkate alarak, meselenin nezaketi dolayısıyla bu

[719] İsmail Paşa'nın yazısı için bkz. COA, MVL, nr. 789/48, 1277.
[720] COA, MVL, nr. 789/48, 1277.
[721] COA, MVL, nr. 789/48, 1277.
[722] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.
[723] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.
[724] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.

tip davaların reddinin *muvafık-ı maslahat* olacağı düşüncesiyle, 5 Ocak 1862 tarihinde Fetvâhâne'ye bir kere daha başvurdu. Bir hafta sonra, Şeyhülislam Mehmed Sâdeddin Efendi'nin (1798-1866) imzasıyla tebliğ edilen karar netti: *İzn-i sultânî*siz alınan istibdal kararları sahih değildir ve bu tip bir istibdalin hali üzere terk edilmesine Fetvâhâne'nin muvafakat göstermesi mümkün değildir.[725] Kâmil Paşa bu olumsuz yanıta rağmen çare arayışını sürdürdü. Hatta istibdalin yapıldığı sırada Girit valisi olan eski Sadrazam Mustafa Nâilî Paşa ile de istişarede bulundu. Paşa yanıtında, Girit, Mısır idaresindeyken yapılan istibdaller neticesinde vakıfların el değiştirdiğini, zaman içinde bunların elden ele geçtiğini ve bu duruma artık müdahale edilmemesinin *muvafık-ı maslahat* olacağını söyledi.[726] Sadece beş gün sonra Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Fetvâhâne'nin *mücerred muhâfaza-i ahkâm-ı şer'iye maksadına mebni* olan karşı fetvasını dikkate almayarak, Girit Valisi İsmail Paşa'nın talebinin *icâb-ı mevkie* uygun olduğu gerekçesiyle davanın reddi yönünde karar aldı.[727] Zaten bu sırada Hâmid Bey eski vakıf akarı çoktan elinden çıkarmış ve İngiliz vatandaşı bir tüccar (*bazergan*) olan Ariko'nun zevcesine satmıştı.[728] Şubat ayı sonuna doğru davanın reddini emreden irade-i seniyye de sâdır olmuş[729] ilgili karar Mart ayı başında Girit valisine bildirilmişti.[730]

Bu olay Abdülhay'in 1861 yılı ve öncesindeki istibdallerde *emr-i sultânî*nin aranmadığı iddiasının en azından Fetvâhâne açısından asılsız olduğunu gösteriyordu. Hatta Fetvâhâne Girit'in Mısır idaresine bırakıldığı sıradaki istisnai statüsünü dahi bir mazeret ya da özür olarak kabul etmemişti. Fetvâhâne'nin bu tavrı sürpriz de değildi. Zira Girit'teki bazı mütevelliler yıllar önce Girit Valisi Sâlih Vâmık Paşa zamanında da bu tip girişimlerde bulunmuş, bunun üzerine de Paşa, Mısır idaresi sırasında yapılan istibdallerin *emr-i âlîsiz*lik gerekçesiyle iptalinin önüne geçen bir irade-i seniyyenin çıkarılması için talepte bulunmuştu. Dönemin şeyhülislamı Arif Hikmet Bey'in (ö. 1786-1859) Paşa'ya verdiği 1 Eylül 1852 tarihli şu yanıt İsmail Paşa'ya verilen yanıtın neredeyse aynısıydı:

[725] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.
[726] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.
[727] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.
[728] COA, MVL, nr. 787/82, 1278.
[729] COA, I.MVL, nr. 462/20834, 1278.
[730] COA, A.MKT.MVL, nr. 142/81, 1278.

> ‘‘…şerait-i istibdal mevcude olduğu halde izn-i sultânî olmaksızın hükkâmın akârât-ı mevkûfeyi istibdâl eylemeleri nâfiz ve muteber olmamağın, bu surette mütevellilerin iâde iddiaları meşru idüğü…’’[731]

Açıkça görülüyor ki Fetvâhâne tutarlı bir biçimde *emr-i sultânî*siz alınan tüm istibdal kararlarını bozma eğilimindeydi. Girit'in idari anlamdaki farklı statüsünü bile bu uğurda göz ardı etmişti. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye her ne kadar bu tavrı yalnızca şeriatın muhafazası olarak nitelese de esasında fıkhi ilkelerden çok kanunun muhafazası anlamı taşımaktaydı. *Emr-i sultânî* kaydının fıkıh doktrini ve fetva literatürüne yerleştiği doğrudur, ancak bu durum, ilgili kuralın idari bir tedbirden ibaret olduğu gerçeğini değiştirmemekteydi.

* Selanik'te bir dut bahçesi ve istibdal

Fetvâhâne bu titiz tavrını istibdalin diğer detay kurallarında da sürdürdü. Taşrada yıllarca sürüncemede kalan Peştemalci İbrahim Ağa Vakfı'nın hikayesi buna örnektir. Vakfa ait Selanik'teki bir dut bahçesi öncelikle 5050 lira karşılığında *icâreteyn*e verilerek *emlâk-ı hümayûn*a dahil edildi. Ancak sonrasında bahçenin 5000 zira mahalli dava konusu oldu ve Selanik Vilâyeti Merkez Mahkeme-i Şer'iyesi'nde kaleme alınan 29 Haziran 1895 tarihli *icâreteyn* ilamının istinafı talep edildi. Şer'î mahkemelerin temyiz mercii olan Fetvâhâne ise bahçenin *icâreteyn*e verilmesi yerine nakit ile istibdalini uygun görüyordu. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bunun üzerine dut bahçesinin 6000 lira nakit karşılığında istibdalinin uygun olup olmadığı ve uygunsa istibdalin hangi yolla yapılacağı konusunda Fetvâhâne'ye danıştı. 19 Ekim 1905 tarihli cevabında Fetvâhâne, dut bahçesine uzman kişilerce değer biçileceğini, istibdal işleminin ise padişahın izni dahilinde şer'î mahkemede alınan karar gereğince ve vakfın mütevellisi eliyle icra edilmesi gerektiğini belirtti. İstibdal işleminin ardından nakdin bizatihi vakıf olacağını, ancak vâkıfın şartı doğrultusunda yeni bir akarın alımı için harcanması gerektiğini de ekledi.[732] Fetvâhâne'nin bu yanıtı sonrasında yeni bir problem gündeme geldi. Çünkü Peştemalci İbrahim Ağa Vakfı'nın mütevellisi Hasan

[731] COA, MVL, nr. 252/10, 1268.
[732] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 283.

Efendi vefat etmiş, yerine *evlâd-ı vâkıf*tan olduğunu iddia eden Hacı Ömer Efendi mütevelli tayin edilmişti. Ancak bir süre sonra Hancılar kethüdası Hacı Mustafa Efendi, kendisi *evlâd-ı vâkıf*tan iken -iddiasına göre- Hacı Ömer gibi bir yabancıya tevliyetin verilmesine itiraz ederek gerekli mercilere şikayette bulunmuş, bu durum da tevliyetin davalık olmasına yol açarak istibdal kararının icrasını yıllarca sürüncemede bırakmıştı. Çünkü Fetvâhâne'nin de belirttiği gibi istibdal kararının alımı ve sonraki süreçteki tüm işlemlerin mütevellinin girişimiyle yapılması[733] hatta nakdin de bizzat mütevelliye teslim edilmesi gerekmekteydi.[734] Hazine-i Hâssa bahçenin bedelini daha ilam bile kaleme alınmadan Selanik'e yollamıştı. Ancak bu belirsizlik durumu ortaya çıkınca, nakdin mevcut mütevelliye kesinlikle verilmemesini, bunun yerine Selanik'teki Osmanlı Bankası şubesinde tutulmasını emretmişti.[735] 31 Ağustos 1900 tarihli Meclis-i Mahsus-ı Vükela kararını bildiren tezkireye göre tevliyeti davalık olan vakıflarda, evkaf muhasebecisinin ya da onun nezaretindeki başka güvenilir bir kişinin hakim tarafından mütevelli kaimmakamı olarak atanmasıyla vakfın işlemleri sürüncemeden kurtarılabilirdi.[736] Tam da bu nedenle problemin acilen çözülerek istibdalin derhal işleme konması ilgili mercilere tekrar tekrar bildirilmesine rağmen, işlemin neden bu kadar geciktirildiğini Nezâret-i Evkâf-ı Hümâyûn da anlayamamıştı.[737] Meselenin nasıl sonuçlandığı bilinmez. Ancak alıcı tarafın devlet olduğu bir davada bile istibdal işleminin nasıl bir titizlikle yapıldığı ve mütevellilerin vakfa ilişkin her türlü işlemdeki merkezi önemini göstermesi yönüyle bu dava önem arz eder.[738]

[733] COA, BEO, nr. 3118/233843, 1325.
[734] COA, BEO, nr. 3214/241013, 1325.
[735] COA, BEO, nr. 3214/241013, 1325; COA, BEO, nr. 3118/233843, 1325.
[736] COA, BEO, nr. 3118/233843, 1325; COA, BEO, nr. 3088/231535, 1325.
[737] COA, BEO, nr. 3088/231535, 1325.
[738] Sultan vakıflarında ayrıca titiz davranıldığı ve adım atılmadan önce Meşihat'e fetva için başvurulduğu açıktır. Edirne'de (bugünkü Yunanistan'ın Dimetoka kasabasında) bulunan Çelebi Sultan Mehmed Camii imamının süknasına meşrut olan vakıf hanenin, bitişiğinde yeniden inşa edilen dâire-i belediyeye ilave edilmek üzere istimlaki için milk bir hane karşılığında istibdali kararı buna örnektir. Edirne mahkeme-i şer'iyesinde kaleme alınan ilam, iki adet harita ve Edirne Meclis-i İdaresi'nden mazbata ile beraber yapılan başvuru sonrasında 1902 tarihinde Şeyhülislam Mehmed Cemâleddin Efendi'nin işlemi onaylayan fetvası alınmıştır. Tüm bu aşamalar sonrasında Evkaf Nâzırı aracılığıyla istibdal için emr-i sultânî talebinde bulunulur. İlginç olan ise milk hanenin sahibinin Edirne'nin Şihabüddin Paşa Mahallesi'ndeki cami-i şerifin imamı Hacı Hafız İbrahim ve onun oğlu ile kızı olmasıdır. Vakıf ev de belediye dairesi için istimlak edilecektir. Bu durumda bu kişiler söz konusu evi

İstibdal kararlarındaki bu kontrol mekanizması yalnızca bu eyaletlerle sınırlı değildi. 1879 yılında Halep'teki mülhak Nureddin b. Zeyni Ömer el-Aziz Vakfı'na ait bir evin istibdali için hem Fetvâhâne'nin kararı tasdiki hem de irade-i seniyyenin alınmasıyla işlem ancak gerçekleştirilebilmişti.[739] Aydın Vilayeti'ne bağlı İzmir'deki Bezm-i âlem Vâlide Sultan Vakfı'na ait bir arsanın 1894 yılında istibdali sırasında da 1863 tarihli Evkaf Nizamnamesi'nin irade-i seniyye istihsalini gerekli gören 40. bendine gönderme yapıldığını görüyoruz.[740] 1900 yılında, üzerine hükümet konağı yapılmak üzere satın alınan Kosova Vilayeti'ndeki vakıf arsanın bile, irade-i seniyye alınmadan yapılan istibdalinin Evkaf Nizamnamesi'nin 40. bendi gereğince feshinin mümkün olduğu belirtilmiş ve işlemin usulüne uygun bir biçimde yapılması emredilmişti.[741] Almanya Konsolosu Kudüs'teki Şeyh Mustafa et-Türk ed-Denef Vakfı'na ait bir arsayı istibdal yoluyla satın alırken, *emr-i âlî* talebi için yollanan *şer'î* mahkeme ilamı yanında mahalli idarece tanzim edilen mazbatanın sunulmaması, bu istibdal kararının 1906 yılında Fetvâhâne'de nakzedilmesiyle sonuçlanmış ve ancak eksik evrakların tamamlanmasından sonra alınan istibdal kararı işleme konulabilmişti.[742]

Fetvâhâne'nin hakkında olumsuz karar aldığı pek çok istibdal ilamı da mevcuttu. Zile Kazası'ndaki bir camiye ait vakıf dükkanların istibdaline dair bir ilamın tetkik edilmek üzere Fetvâhâne'ye yollanması üzerine alınan 11 Mayıs 1903 tarihli kararda ilamın *noksan ve halelden hali olmadığı* belirtildi.[743] Bursa'da Tuzpazarı'nda bulunan bir mescidin müezzininin *sükna*sına meşrut mülhak harap menzilin mülk menzil ile istibdali için Bursa Mahkeme-i Şer'iyesi'nde kaleme alınan 26 Temmuz 1905 tarihli istibdal ilamı, Evkaf Nezareti tarafından tetkik için Fetvâhâne'ye yollandığında da *noksan ve halelden hâlî olmadığı* kararı alındı.[744] Evkaf Nâzır Vekilinin tasdik için Fetvâhâne'ye yolladığı Sivas Mahkeme-i Şer'iyesi'nde tanzim

belediye için hibe mi etmişlerdir yoksa başka bir durum mu söz konusudur tespit edilememiştir. COA, ŞD, nr. 159/38, 1322.
[739] COA, Y.A.RES, nr. 6/38, 1297.
[740] COA, Y.A.RES, nr. 70/18, 1311.
[741] COA, DH.MKT, nr. 2367/25, 1318.
[742] COA, ŞD, nr. 188/29, 1326.
[743] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 24.
[744] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 77.

edilmiş 8 Aralık 1906 tarihli istibdal ilamı da yapılan inceleme neticesinde *usul-i meşruasına gayrı muvafık* bulunmuş, Sivas'taki Süleyman Paşa Camii havlusundaki çeşmelerin masrafları için vakfedilen dükkanların ve diğer emlakin istibdali için alınan bu karar bozulmuştu.[745]

Kale-i Sultaniye'de Katolik cemaati tarafından kabristan olarak kullanılan vakıf arsa ile Maria Botus adlı bir kadının mutasarrıfı olduğu vakıf arsa üzerindeki bir hane ve iki mağazanın Katolik cemaati namına nakit ile istibdali için buranın şer'î mahkemesi tarafından bir ilam kaleme alınmış ve incelenmek üzere Şura-yı Devlet'e yollanmıştı.[746] Şura-yı Devlet ise öncelikle Fetvâhâne ve Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti ile bilgi alışverişinde bulundu. Fetvâhâne ilamsız yapılan ilk başvuru sonrasında bahsi geçen ilamın da gönderilmesini talep etti.[747] Her iki kurum nezdinde yapılan inceleme neticesinde kabristan mahallinin Hacı Yusuf Vakfı'na ait olduğu, hane ve mağazaların bulundukları arsanın ise Yalı Camii Şerifi'nin vakfı olduğu anlaşıldı. Zaten incelenen ilam Fetvâhânece nakzedildiği için *yapılacak bir muamele kalmadığı* Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nden çıkan 18 Haziran 1910 tarihli buyuruldu ile gerekli mercilere tebliğ edildi.[748] Böylece Fransız Konsolosluğunun da yakından takip ettiği istibdal girişimi Fetvâhâne ve Evkaf Nezâreti'nin girişimiyle akim bırakılmış oldu.

Fetvâhâne yalnızca usulsüz istibdal girişimlerine engel olmakla kalmamış aynı zamanda usulüne uygun yapılan istibdallerin de koruyucusu olmuştu. Erzurum'da 1868 yılında usulüne uygun olarak istibdali gerçekleştirilen vakıf bir evin 1885 yılında vilayet merkez mahkeme-i şer'iyesinin aldığı kararla *vakfa ircaı* kararı verilmiş, durum Fetvâhâne'ye intikal ettiğinde ise 1868 yılında yazılan istibdal hüccetinin *usul-i şer'iyesine muvafık* olduğu, bu kararı bozan ilamın ise *bi'l-vücuh muğayir-i usul-i şer'î* bulunduğu kararlaştırılarak ilk hüccetin *mamul-biha tutulması* kararlaştırılmıştı.[749]

Bir istibdal işleminin olmazsa olmazı mahkeme kararıydı. Bu Hanefi doktrininden kaynaklı bir gereklilikti. Osmanlı pratiğinde gereklilikler listesine 16.

[745] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 126.
[746] COA, DH.MUİ, nr. 106/19, 1328.
[747] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 112A.
[748] COA, DH.MUİ, nr. 106/19, 1328.
[749] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 384, s. 37

asırdan itibaren *emr-i sultânî* de eklenmişti. Taşra vakıfları söz konusu olduğunda bu listeye bir de yerel idarenin düzenlediği mazbata ekleniyordu. Fetvâhâne, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi bu listede herhangi bir eksiklik bulunduğu takdirde imparatorluğun herhangi bir köşesinde alınmış bir istibdal kararını bozmakta tereddüt etmiyordu. Hükümetin nizamı sağlamaya yönelik belli gerekçelerle bu listeden taviz vermeye yönelik bazı girişimleri oluyordu. Ancak Fetvâhâne çoğu zaman bu tavrın karşısında konumlanıyordu. Tam da bu nedenle Osmanlı istibdal pratiği, merkez-taşra münasebetlerini gözlemleme ve Fetvâhâne ile devletin diğer kurumları arasındaki ilişki biçimini ve yaklaşım farklılıklarını okuma noktasında önemli ipuçları sunar.

2.4.3. Yitik Topraklarda Vakfın İstibdali ve Hukuk-ı Vakfın İhlali

Bu surette harbî keferenin istila ve zapt ettikleri mahallerde vaki evkâfın hükm-i şer'îleri nedir?
el-Cevab: Onlar bizim evkâfımıza malik olmazlar, evkâfımız mütevellileri ke'l-evvel vakıf için zapt ederler.[750]

Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin (ö. 1215/1800) 19. asrın en başında verdiği yanıt buydu. Bağlamına bakılacak olursa, fetvada, istiladan sonra tekrar fethedilen İslam topraklarındaki vakıfların hukuki statüsü gündeme alınmıştı ve verilen mesaj netti: *Devlet-i müstevliye ahalisi evkaf-ı İslamiyeye mâlik olamaz*dı[751] ve vakıflar hangi şart altında olursa olsun yine vakıftı. Ancak bu fıkhi çözümlemenin, yitik İslam toprağı geri alınamadığı takdirde aslında çok da bir anlamı yoktu. Çünkü fakih her ne kadar ötekini fıkhın merceğinden görse de fıkhın ve fıkhın sunduğu çözümlerin ötekinin nazarında bir ehemmiyeti ya da geçerliliği söz konusu değildi. Bu gibi durumlarda fıkhın dikte edilebilmesi, uluslararası hukukun sunduğu kanallarla, yani devletlerarası antlaşmalarla mümkün kılınıyordu. Osmanlı Devleti'nin ardı arkası kesilmeyen toprak kayıplarına uğradığı 19. asırda ve sonrasında yapmaya çalıştığı da buydu.

---

[750] **Netîcetü'l-fetâvâ**, Der. es-Seyyid Ahmed Efendi, es-Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî, İstanbul, Klasik Yay., 2014, s. 110.
[751] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 309. Bir belde-i İslamiye istilaya maruz olsa *devlet-i müstevliye* ahalisi evkaf-ı İslamiyeye mâlik olamazlar. Mütevelliler ke'l-evvel vakıf için zapt ederler. **A.e.**

19. asrın ikinci yarısında Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan, Karadağ, Romanya ve Bosna-Hersek gibi Osmanlı yitiği topraklardaki Müslüman unsurlar hâkim millet olma vasfını yitirerek azınlık statüsüne düşmüşlerdi. Bu Müslüman azınlık grup, hâkim gayrimüslim idareye karşı haklarının muhafazası ve kendilerine otonomi tanınan alanlarda iç işleyişin sağlıklı sürdürülebilmesi için teşkilatlanma yoluna gitti. Bu teşkilatlanmanın merkezinde *Cemaat-i İslamiye*ler yer alıyordu.[752] Yitik topraklardaki siyasi hakimiyetini yitiren Osmanlı Padişahları da Hilafet makamının kendilerine sundukları dini kimlikten güç alarak bölge Müslümanlarının -tabiri caizse- ruhani lideri olma özelliğini sürdürüyordu. Osmanlı Devlet yapılanmasında Halife'nin bu dini otoritesinin temsil makamı Meşihat'ti. Balkan Müslümanları ile Osmanlı Devleti arasındaki bağ da bu nedenle Meşihat üzerinden kuruluyordu. 1302/1883-4 yılında *Yunanistan ve Romanya ve Sırbiya ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemâât-i İslamiye'nin Husûsât-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhulislâmîden Kaleme Alınan Talimat*'ta ümmet ile Hilafet arasındaki vasıtanın şeyhülislam olduğu açıkça belirtilmişti (18. madde). Meşihat ile *İslam Cemaatleri* arasında vasıta olarak öngörülenler ise Cemaat müftüleriydi (19. madde)[753] ki zaten *Cemaat-i İslamiye*lerin karar mekanizması da müftülerin riyasetinde teşekkül eden *Cemaat Meclisleri*ydi. Müftü içinden çıkamadığı bir mesele ile karşılaştığında yerel ulema ile yaptığı istişareden de netice alamazsa doğrudan Meşihat'e müracaat etmeliydi.[754] Cami ve vakıflar gibi dini kurumların nezâret ve teftişi de yine *Cemaat Meclisleri*'nin sorumluluğundaydı.[755]

2.4.3.1. Osmanlı Yitiği İlk Gayrimüslim Devlet: *Yunanistan*

1821 Mora İsyanı ile bağımsızlık sürecine girip 1830 yılında II. Mahmud tarafından resmen tanınan Yunanistan, yitik topraklardaki evkaf sorununun en önemli

[752] Ayşe Zişan Furat, ''Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar'da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918),'' **OTAM**, No:33, Bahar 2013, s. 75.
[753] **Yunanistan ve Romanya ve Sırbiya ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemâât-i İslamiyenin Husûsât-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhulislâmîden Kaleme Alınan Talimattır**, Çemberlitaş, Matbaa-i Osmaniye, 1302, s. 7.
[754] **A.e.**, s. 11.
[755] **A.e.**, s. 9, 14. Talimat için ayrıca bkz. VGMA, Defter no: 932, s. 258-264.

merkezlerinden biri haline gelmişti.[756] Yunanların bölgeye hâkim olmasından sonra Atina, Eğriboz, İzdin ve İstefe gibi yerlerde yaşayan çok sayıda Türk Anadolu'ya göç etti. Arkalarında bıraktıkları emlak ve vakıflarına ise Yunan hükümetince el kondu ve böylece *emlak-i İslam* sorunu ortaya çıktı. Osmanlı hükümeti sorunun çözümü için çeşitli memurlar görevlendirip, zapt edilen vakıfların iadesi için girişimlerde bulundu[757] ancak etkin bir çözüm üretilemedi. 24 Mayıs 1881 tarihinde Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir mukavele imzalandı. Bu mukavele Yunan idaresi altındaki *Cemaat-i İslamiye*lerin dini meselelerindeki özellikle de şer'î mahkemeler ve İslam vakıflarının idaresindeki otonomisini garanti altına alıyordu. Mukaveleye göre vakıf davaları şer'î mahkemelerde görülecekti. Mukavelenin vakıfların istibdaline ilişkin 24. maddesi ise aşağıdaki gibiydi:

> ''…Böyle bir memleket içinde lüzumundan fazla kalacak hayrat veyahut ahali-i Müslimesi hicret etmiş veya edecek olan bir kasaba veya karyede bulunacak bi'l-cümle müessesat-ı İslamiyenin Yenişehir Cemaat-i Müslime Meclisi tarafından **emr-i istibdali bi'l-icra** işbu bedelat-ı vakfiyenin icap edecek mahallere sarfı ve meşrut lehi munkarız veya şart-ı vâkıfın icrası gayrı mümkün olan vakıfların Harameyn-i Şerifeyn'e nakli hususları kararlaştırılmak üzere bir kıta defteri Yenişehir Cemaat Meclisi'nden ba'de't-tasdik keyfiyet Yenişehir Müftüsü tarafından Makam-ı Celil-i Meşihat'e arz olunacaktır.''[758]

Ancak Yunanistan'daki Osmanlı komiseri İsmail Hakkı'nın raporuna bakılırsa talimatta *meşrut lehleri münkarız ve müstağnen anh* olan vakıflar hakkında komisyonca yapılması gerekenler açıkça belirtilmiş olmasına rağmen Yunan hükümeti talimat gereği hareket edilmesine engel oluyordu. Osmanlı hükümeti ise bu tip *münkariz ve müstağnen anh* vakıfların satılarak (*bi'l-füruht*) semen ve diğer gelirlerinin İstanbul'daki Evkaf Hazinesi'ne aktarılmasını istiyordu.[759] Ancak Yunan hükümeti vakıflar üzerindeki kontrolünü artırmak istiyordu. 1884 yılında Yunan parlamentosuna evkafın idaresine ilişkin bir kanun layihası sunuldu. Layihanın konumuzla ilgili olan 4. bendine göre vakıf bir binanın yıkılması veya *muattal* olması ya da artık amacını gerçekleştirmesinin imkânsızlaşması halinde, Yunan nahiye

---

[756] Nurdan Şafak, ''Yunanistan'da Osmanlı Mirası: 19. Yüzyılda Türk Emlâki Meselesi (1830-1850),'' **Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş, Romanya/1-5 Kasım 2006)**, İstanbul, IRCICA, 2011, s. 628.
[757] **A.e.**, s. 629-632.
[758] COA, ŞD, nr. 2489/32/28, 1302.
[759] COA, ŞD, nr. 2489/32/25, 1302.

müdürlerinin riyasetindeki komisyon kararı ve kralın emriyle bu vakıf bina için tahsis edilen vakıflar diğer *ebniye-i hayriye veya Cemaat-i İslamiye*lere tahsis edilebilecekti.[760] Zikri geçen mukavelenin Yunanistan'daki Müslümanlara ve Osmanlı hükümetine tanıdığı imtiyazların bu layiha ile büyük oranda yok sayılması Osmanlı tarafını rahatsız etti. Layihanın *şer' ve ahde muğayir* olduğu Meşihat dahil olmak üzere devletin çeşitli kanalları tarafından dile getirilerek, layiha Yunan mercilerinde protesto edildi.

Yunan hakimiyet bölgesindeki vakıfların istibdaline ilişkin bireysel bazı vakalar da İstanbul'a ve Fetvâhâne'ye taşınıyordu. Mesela Yanya'da bulunan büyük bir medresenin masrafları için vakfedilen Narda'daki Ayşe Hanım Vakfı'na ait dükkanlar buna örnekti. Narda Yunanlıların eline geçtikten sonra Yunan hükümeti pek çok ihtarat ve tebligatta bulunarak bu dükkanları *istikamet-i tarik* için yıkma niyetini göstermişti. Medresenin müderrisi Kâmil Efendi ile *mürtezika*dan 11 diğer kişi Yunan hükümetinin bir gün yıkımı gerçekleştireceğinden neredeyse emindi ve Yunan tarafında kalan dükkanların muhafazasındaki zorlukları da aşmak istiyordu. Bir hane ve 3-4 dükkandan oluşan bu vakıfların idare değişmeden önceki yıllık kira getirisi 170 lirayı bulurken bu oran artık 60-70 liraya kadar düşmüştü ve bu miktarın tahsilinde bile büyük sıkıntılar yaşanıyordu.[761] Bu nedenle vakıf dükkanları nakit karşılığı istibdal etmek niyetiyle Fetvâhâne'ye başvuru yapıldı. Fetvâhâne de 1891 tarihli yanıtında -işlemin vakfın mütevellisi eliyle yapılması kaydıyla- istibdale olur verdi.[762]

Narda'dan Müslüman nüfusun göç etmesiyle kapalı kalıp harabeye dönüşen cami ve Müslüman mezarlıklarına yapılan tecavüzlere de engel olunamadı. Burada bulunan bir caminin yıkılarak enkaz ve arsasının, bir mezarlığın ise Faik Paşa Cami-i Şerifi kabristanına naklinden sonra boş kalan arsasının satımı için Atina Elçiliği'nden Fetvâhâne'ye başvuru yapıldı. 1891 yılı sonbaharında verilen yanıtta, Fetvâhâne harap caminin nakitle istibdaline belli kayıtlarla olur verdi. Böylece aynı yıl Bulgaristan'dan gelen bir soruya verdiği yanıttan sonra, Fetvâhâne, camilerin istibdali konusunda Hanefi mezhebinin *müfta bih* kavlinden ikinci defa vazgeçmiş oldu. Ancak kabristanın

[760] COA, ŞD, nr. 2489/32/26, 1302.
[761] COA, ŞD, nr. 123/15, 1310.
[762] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 249.

nakline karşı çıkarak muhafazasına itina edilmesini gerekli buldu.[763] Kısa bir süre sonra Fetvâhâne'ye Narda'yla ilgili bir soru daha geldi. Bu defa Faik Paşa Vakfı'na ait medrese ve matbah Yunan hakimiyeti altındaki Narda'da kalırken, bu kurumların *it'am-ı taam* masraflarının giderilmesi için vakfedilen akarlar ise Osmanlı tarafındaydı. Bu durum vakıf kaynaklarının medrese ve matbah için kullanımını imkânsız hale getirmişti ve yetkililer *şart-ı vâkıf*ın takip edilmesini artık mümkün görmüyordu. Bu nedenle *şart-ı vâkıfın ne vecihle icrası lazım geleceğinin* açıklanması için Fetvâhâne'ye başvuru yapıldı. Mart 1892 tarihli prensip kararda *bu misillü bi'l-külliye müstağnen anha olan medâris ve imârât ve mekâtib ve evkaf-ı sairenin nükûd ile istibdallerine mesağ-ı şer'î olduğu cihetle,* bu vakıfların mütevellileri eliyle nakit karşılığı istibdal edilerek, elde edilen nakdin yine vâkıfları adıyla anılmak üzere *mecme-i İslam* olan başka bir yerde aynı türden vakıfların inşası için harcanabileceği ifade edildi.[764] Tesalya'da kalan vakıfların nakitle istibdali ve elde edilen nakitle Osmanlı sınırlarında başka bir vakfın inşası için gelen soruya da benzeri bir cevap verildi.[765] Bütün bu örneklerde nakitle istibdal, Yunan hükümeti ve işgalci sivillerin kuvvetle muhtemel hiçbir ödeme yapmaksızın el koyacağı vakıfların en az zararla bu ihtimalden sıyrılması için bir araç olarak öngörüldü.

8 Ekim 1912-29 Eylül 1913 tarihleri arasında yaşanan Balkan Savaşı'nın ardından imzalanan 30 Mayıs 1913 tarihli Londra ve 4 Kasım 1913 Atina Antlaşmalarıyla Selanik, Girit ve Yanya da Yunanistan'a kaptırıldı.[766] Midilli Adası da zaten 1912 sonbaharında Yunan işgaline uğramış,[767] Midilli ve çevresinde yer alan sahabe ve evliya türbeleri ve bunlar içerisinde yer alan mescitler perişan bir hale gelmiş, içlerindeki değerli eşyalar çalınmış ve kabir taşları da kırılmıştı. Bölgedeki camiler de kapı ve pencereleri kırılarak soyulmuş, iki cami ise tamamen yakılmıştı.[768] Evliya Çelebi'nin yüz elli kadar cami ve mescit olduğunu kaydettiği Selanik'te ise

[763] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 248.
[764] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 251.
[765] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 123.
[766] Cevdet Küçük, ''Balkan Savaşı,'' **DİA**, C.V, s. 24-25; Machiel Kiel, ''Midilli,'' **DİA**, C.XXX, s. 13.
[767] Kiel, **a.y.**
[768] COA, HR.SYS, nr. 2913/22, 1913.

1913 yılına gelindiğinde yalnızca 37 cami kalmıştı.[769] Kalanlar ise artık İslami ve Türk kimliğinden yoksundu. Atina ve Selanik gibi büyük merkezlerde hala ayakta olan camilerin minareleri yıkılmış, medrese, han, hamam ve çeşme gibi vakıf hayratın kitabeleri sökülüp parçalanmış veya üzerleri sıvanmıştı.[770] Selanik Eski Valisi Ömer Paşa'nın aile kabristanı bile Balkan harbi sırasında Yunan istilasından kurtulamamıştı. Hem bu türbe hem de türbe yanına inşa edilen zaviye ve vakıf dükkanlar yakılmış, kabir taşları Yunanlılarca tahrip edilmişti. Öyle ki ayaklar altında ezilmesine engel olmak adına kabristanın kaldırılıp arta kalan arsanın nakitle istibdal edilmesi için Fetvâhâne'ye müracaat bile edildi. Ancak Hanefi mezhebinin konuya ilişkin kesin ve net karşıtlığından dolayı Fetvâhâne'den izin çıkmadı.[771]

Akdeniz'in Kıbrıs'tan sonraki en büyük adası olan Girit ise önceki başlıklardan da anlaşıldığı gibi, zaten yarım asrı aşkın bir süredir istikrarsız bir bölgeydi. 1830 yılında kurulan Yunanistan hükümetinin koruyucu devletleri olan Fransa, İtalya ve Rusya, İngiltere ile birlikte bölgede güçlü bir nüfuza sahipti ve yaptıkları siyasi ve askeri hamlelerle Girit'in muhtariyetini 1897 yılında Osmanlı'ya kabul ettirmeyi başardı. Bir yıl sonra ise Babıali'nin tüm itirazlarına rağmen Yunan kralının oğlu Girit'in fevkalade komiseri olarak göreve getirildi.[772] 16 Nisan 1899 tarihli Girit Kanun-ı Cedidi'nin 107. maddesine göre *''efrâd ve devâir ile eşhas-ı saire-i nizamiyenin taht-ı tasarrufunda bulunan her nev' emlak-i mevkufe mutasarrıflarıyla vârislerinin yedlerinde kalmak üzere mülkiyet-i sırfaya tahvil edilecekti.''*[773] Bu Girit'teki *icâreteynli* vakıfların sırf milke tahvil edileceği anlamına geliyordu.[774] Fransa, İtalya ve Rusya Devletleri de muhtemelen bu kanun kapsamında adadaki *müsakkafat* ve *müstegallat* tipi vakıfların satımı için Evkaf Nezâreti'ne teklifte bulundu. Evkaf Nezâreti'nin 27 Haziran 1899 tarihli cevabında, *müsakkafat ve müsteğallat-ı vakfiyenin tazminat mukabilinde terk ve bey'i esasen caiz olamamasıyla*

[769] Oktay Aslanapa, ''Yunanistan'da Türk Eserleri ve Türklerin Durumu,'' **Türk Kültürü**, No:41, Mart 1966, s. 481.
[770] Adil Özgüç, ''Yunanistan'daki Türk Eserleri Üzerinde Oynanan Oyun,'' **Türk Kültürü**, No:119, Eylül 1972, s. 1194; Aslanapa, **a.g.m.**, s. 483.
[771] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 390, s. 46.
[772] Cemal Tukin, ''Girit,'' **DİA**, C.XIV, s. 89-92.
[773] COA, BEO, nr. 1499/112425, 1318.
[774] COA, BEO, nr. 1499/112425, 1318.

beraber hayır kurumlarının bekasının bu vakıflara bağlılığından dolayı teklifin kabul edilmesi halinde, bu kurumların *mahv ve harabiyeti bedihi ve bu ise asla tecviz olunamayacağı*ndan vakıf hukukuna uygun başka bir çözümün bulunması tavsiye edildi.[775]

1913 Atina Antlaşması'yla Girit artık tamamen kaybedilmişti. Ancak antlaşmanın 12. maddesine göre Girit de dahil olmak üzere tüm Yunanistan'daki Müslüman vakıfları güvenceye alınarak *Cemaat-i İslamiye*lerin idaresine bırakılmıştı. Hatta gelirleri, hala Osmanlı hakimiyetinde bulunan kurumlara tahsis edilen vakıfların dahi Evkaf Vekaleti tarafından satılmadıkça yine *Cemaat-i İslamiye*ler tarafından yönetileceği taahhüt edilmişti.[776] Meşihat vakıfların idaresinin mütevellileri elinden alınarak *Cemaat-i İslamiye*lere bırakılmasına şiddetle karşıydı. Çünkü *evkaf hakkında velayet-i âmme sahibi olan sultanü'l-müsliminin vekaletini haiz olmayan Cemaat-i İslamiye heyetleri vekalet-i sultâniye haiz olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celilesine makîs ve onun mümessili olamaz. Binaenaleyh meşrût leh mütevellileri münkariz veya gayri mevcut olan evkafı dahi cemaat-i mezkure idarelerine vaz' etmek de muvafık-ı şer'* olamazdı ve vakıfların Meşihat'e bağlı bölge müftüsü tarafından atanan mütevellilerce idaresi gerekliydi.[777] Meşihat'in bu itirazı hiçbir netice vermedi ve Yunan hükümeti de yaptığı hukuki manevralarla vakıfları ele geçirmeye devam etti. Mesela Drama'da *Cemaat-i İslamiye*'nin kontrolündeki İslam mektepleri için tahsis edilen vakıf akarlar kamulaştırıldı. Gerekçe olarak ise bu tür vakıfların, daha önce Osmanlı hükümeti tarafından *münderis* vakıflar hakkındaki nizamname[778] gereğince Maarif Nezâreti adına tapuya bağlanması gösterildi. Yunan hükümeti burada sadece Osmanlı hükümetinin yerini aldığını, nizamda bir değişiklik yapılmadığını iddia ediyordu. *Cemaat-i İslamiye* ise ilgili vakıfların vakfiyetlerinin nizamname dolayısıyla hiçbir zaman sona ermediğini, Atina Antlaşması gereğince Yunan hükümetinin bu vakıflara müdahale hakkının olmadığını ve vakıf gelirlerinin eskiden olduğu gibi mekteplere sarf edilmesi gerektiğini savunuyordu. *Cemaat-i İslamiye* elini daha da

[775] COA, BEO, nr. 1325/99330, 1317.
[776] İbrahim Oğuz, ''Midilli Adası'nda Osmanlı Vakıflarının Tasfiye Süreci,'' **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.IV, No:1, Temmuz 2015, s. 58.
[777] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 90-91.
[778] Nizamnameye ilişkin detay 3. bölümde verilecektir.

güçlendirmek için ilgili akarların vakıflığının hala sürdüğüne ve Yunan hükümetinin bu vakıfları zapt etme salahiyetinin olmadığına dair fetva alabilmek için çabalıyordu.[779] Bu muhtemelen en masum ihlal örneklerinden birisiydi ve Yunanistan'daki vakıfların bu içler acısı durumu Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok daha kötüleşecekti.[780]

2.4.3.2. *93 Harbi*'nin Yitikleri ve Bulgaristan

1877-1878 tarihleri arasında Balkanlar'da Osmanlı ile Rusya arasında şiddetli bir savaş yaşandı. Savaşın ardından Osmanlı Devleti ile Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya ve İtalya devletleri arasında 13 Temmuz 1878 tarihinde Berlin Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmayla Bosna ve Hersek, Romanya, Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan artık yitik topraklar haline geldi.[781] Hatta Ruslara karşı İngilizleri yanına çekmek isteyen Osmanlı Devleti, antlaşmadan hemen önce Kıbrıs'ın idaresini de İngiltere'ye bırakmıştı.[782]

2.4.3.2.1. Bulgaristan

Sofyalı Bâlî Efendi, para vakfını yasaklayan Sultan Süleyman'a Sofya'dan yazdığı mektupta *''...Cami kapansun, namaz kılınmasun, haraba müteveccih olsun mu, cevap virüp padişah hazretleri müsâb olalar. Bunun gibi ahvalle memleket mübteladır, elân bir cami bu halle mevcuddur''* diye Sofya camileri için duyduğu endişeyi sitemkâr bir dille ifade etmişti.[783] İmparatorluğun muhteşem yüzyılının Sofyalı şeyhi, Bulgaristan camilerinin asıl yıkımının 19. asrın ikinci yarısından

[779] COA, HR.SYS, nr. 2717/1, 1920.
[780] İbrahim Oğuz, ''Midilli Adası'nda Osmanlı Vakıflarının Tasfiye Süreci,'' **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.IV, No:1, Temmuz 2015, s. 67-79; Mehmet Emin Yılmaz, ''Yunanistan'da Kiliseye Dönüştürülen Memi Baba Türbesi,'' **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, No:92, Kış 2019, s. 116; Heath W. Lowry, ''Madalyonun Diğer Yüzü, Yunanistan'da Osmanlı Camileri&Türbeleri: Yıkılan, İhmal Edilen, Dönüştürülen, Yeniden Dönüştürülen ve Restore Edilen,'' **Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu (İstanbul-Edirne/9-10-11 Mayıs 2012)**, Ankara, VGM Yay., 2012, s. 45-46; Şafak, **a.g.m.**, s. 629.
[781] Ali İhsan Gencer, ''Berlin Antlaşması,'' **DİA**, C.V, s. 516-17; Mahir Aydın, ''Doksanüç Harbi,'' **DİA**, C.IX, s. 498-99.
[782] Aydın, **a.g.m.**, C.IX, s. 499.
[783] Tahsin Özcan, ''Sofyalı Bâlî Efendi'nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:3, 1999, s. 137.

itibaren Rusların ve Bulgarların ‘‘fanatik bir çılgınlıkla’’[784] yapacağı saldırılarla gerçekleşeceğini, hatta kendi adını taşıyan Bâlî Efendi Köyü’ndeki Bâlî Efendi Camii’nin bile bu kıyımdan kurtulamayacağını tahmin edemezdi.[785]

14. asrın sonlarında fethedilen Sofya, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbi akabinde imzalanan Berlin Antlaşması’na kadar Osmanlıların hakimiyetinde kaldı. Bu antlaşma sonunda artık Sofya İstanbul’a bağlı yeni Bulgaristan Prensliği’nin merkeziydi. Savaş sırasında Rus ordularının hemen hemen girdiği bütün şehirlerde çoğu yakılıp yıkılan Bulgaristan cami ve vakıflarının kaderini, Berlin Antlaşması’nın 12. maddesi gereğince Bulgar ve Türk delegelerden oluşturulacak bir komisyon belirleyecekti.[786] İstanbul, 1880 kışı sonlarında, komisyona sunulmak üzere vakıf emlak hakkındaki görüşlerini içeren bir talimatname hazırladı. Talimatta vakıflar beş sınıfta ele alındı. Birinci sınıfı cami, mescit, medrese, mektep, imaret ve tekke gibi Müslümanlara hizmet eden *hayrat* ile çeşme, köprü ve kaldırım gibi Müslüman ve gayrimüslim herkese hizmet veren *meberrat* oluşturuyordu. Osmanlı tarafının bu vakıflar için önerisi kavram olarak geçmese de nakit ile istibdal kurumu çerçevesinde şekillendi. Öneriye göre Bulgaristan’da bulunan Müslümanların ihtiyaç duyduğu camiler belirlenip, kalanları *alâmât-ı fârika*ları ortadan kaldırıldıktan sonra yıkılarak, enkaz ve arsaları İstanbul hesabına satılacaktı (*füruht*). Çeşme ve köprü gibi *meberrat* türü vakıflara ise dokunulmayacaktı.[787] Gelirlerinin tahsis edildiği *hayrat* ve *meberrat*ını kaybeden vakıfların gelirleri ise Osmanlı topraklarında, muhacir Müslümanlar için tesis edilen köylerde inşa edilecek cami ve diğer kurumlar için harcanmak üzere İstanbul’a gönderilecekti.[788] Temelde birinci gruptaki vakıflar için tahsis edilen ancak gelir fazlasında vakfedenin neslinin de hak sahibi olduğu diğer dört grup için ise Osmanlı Devleti’nin teklifi farklıydı. *Sükna*sı şart koşulan veya *icâre-i vâhideli,*

[784] A. İşirkov’un Sofya ile ilgili olarak 1912’de söylediği bu sözün tamamı şu şekildedir: ‘‘Yunanlıları bizim eserlerimizi tahrip etmiş olmaları yüzünden kınamak için yeteri kadar kelime bulamayan bizler kendimiz Türk eserlerini fanatik bir çılgınlıkla yıktık.’’ Aşkın Koyuncu, ‘‘Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908),’’ **OTAM**, No:20, 2006, s. 200.
[785] Koyuncu, **a.g.m.**, s. 221.
[786] Ahmed Râgıb, ‘‘Bulgaristan Evkafı Hakkında,’’ **Hikmet**, No:12, 24 Haziran 1326, s. 2; Ömer Turan, ‘‘Bulgaristan’da Türk Vakıfları,’’ **Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/21-23 Nisan 2000)**, Ed. Ali Çaksu, İstanbul, IRCICA, 2002, s. 205. (Dipnot)
[787] Mehmet İpşirli, ‘‘Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu,’’ **Belleten**, C.LIII, No:207-208, Ağustos-Aralık 1989, s. 686.
[788] **A.m.**, s. 691.

icâreteynli ve *mukataalı* gayrimenkul vakıflar, yıllık gelirlerinin otuz-kırk katı gibi bir meblağın ödenmesi suretiyle kullanıcılarının (*ashâb-ı emlak*) özel mülkü haline gelecekti.[789] *Mazbut-gayri mazbut* vakıf arazilerin ise Bulgaristan hükümeti tarafından on iki senelik gelirinin Osmanlı hükümetine ödenmesiyle vakfiyeti sona erecekti.[790] Görüldüğü gibi bütün teklifler esasında vakıfların satımı daha doğru ifadesiyle nakitle istibdali dairesindeydi. Vakıflar satılacak ve elde edilen nakit İstanbul'a çekilecekti.

Bu talimatın sunulmasından bir-iki ay sonra 1880 Nisan'ında görüşmelere başlayan komisyon, çalışmalarına son verdiği 1885 yılı başına kadar toplam 83 defa bir araya geldi.[791] Komisyonun Bulgar tarafının temel tavrı İstanbul'un Bulgaristan vakıfları üzerindeki haklarını kabul etmeme yönündeydi.[792] Bu tavrın bir sonucu olarak hala bağlı oldukları Osmanlı Devleti'nin yukarıdaki son dört sınıf vakıf üzerindeki tüm hak iddialarını reddederek, vakıfların artık kendi gözetim ve denetimlerinde olduğunu Türk delegelere kabul ettirmeye çalıştılar. Hatta Bulgaristan Müslümanlarının artık ihtiyaç duymadığı camiler ve diğer vakıf emlâklerin bile Bulgar hükümetine aidiyetini savundular.[793] Komisyonun ilk 71 oturumunun raporlarını inceleyen meşhur hukukçu Büyük Ali Haydar Efendi[794] de 1883 tarihli raporunda bu tespiti doğruluyordu. Bulgar tarafı komisyon görüşmelerini gereksiz yere uzatıp sonuçsuz bırakarak, vakıfları kontrolleri altında tutmayı sürdürmek hatta gerek gördükleri takdirde satmak niyetindeydi. Bu niyetlerini uzun bir süredir fiiliyata da geçirdiklerinden bu sürünceme hali lehlerine bir durumdu.[795]

Fetvâhâne'nin cami ve mescitlerin istibdali konusunda *müfta bih* kavilden ilk sapması da bu uzatmalı komisyon çalışmaları sırasında gerçekleşti. 27 Ocak 1891 tarihli bu fetva, Doğu Rumeli'nin 1885 yılında Bulgaristan'la birleşmesinden sonra artık bir Bulgaristan kenti olan Filibe'den gelen bir soru üzerine verildi. Filibe

---

[789] **A.m.**, s. 686-87.
[790] **A.m.**, s. 686.
[791] Ömer Turan, ''Bulgaristan'da Türk Vakıfları,'' **Balkanlar'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/21-23 Nisan 2000)**, Ed. Ali Çaksu, İstanbul, IRCICA, 2002, s. 208.
[792] İpşirli, **a.g.m.**, s. 687.
[793] **A.m.**, s. 686, 691. Dokuz Kubbeli Camii Şerifi müze yapan Bulgar idarecinin, caminin artık emval-i emiriye yani Bulgar tarafına ait olduğu iddiası için bkz. COA, Y.PRK.MK, nr. 21/123, 1324.
[794] Osman Kesioğlu makalesinde bu kişinin Mecelle şarihi Ali Haydar Efendi olduğunu söylemişse de aslında Büyük Ali Haydar Efendi'dir. Bkz. Osman Keskioğlu, ''Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri,'' **Vakıflar Dergisi**, C.VII, 1968, s. 130.
[795] Turan, **a.g.m.**, s. 207-208.

Müftülüğü ile Filibe Cemaat-i İslâmiyesi'nden gelen soru Doğu Rumeli'deki (*Rumeli-i şarkî*) *müstağnen anha* olan mescit, mektep ve diğer İslam eserlerinin (*meberrat-ı İslamiye*) nakit karşılığı istibdaliyle ilgiliydi. Doğu Rumeli'nin tamamını ilgilendiren bu sorunun Filibe Müftülüğü'nden gelmesi de anlamlıydı. Çünkü Filibe, birleşmeden önceki Doğu Rumeli'nin başkenti ve muhtemelen Filibe Müftülüğü de tüm Doğu Rumeli'nin baş müftülüğüydü. 1891 yılında ise artık Bulgaristan'a ait kayıp bir toprak olan Filibe'ye Fetvâhâne'den yollanan cevap oldukça müsamahakardı. Çok yakın bir tarihte cami ve mescitlerin *ebedü'l-ebedeyn* mescit olarak kalacağını vurgulayarak, Hanefi mezhebinin *müftâ bih* kavlini takiple, mescitlerin istibdali tekliflerini tüm cevaplarında reddeden Fetvâhâne, şimdi mezhebin *sahih kavl*inin neliğiyle hiç ilgilenmiyordu. Soruya gayet açık bir şekilde, *bi'l-külliye müstağnen anha* olan mescit, mektep ve diğer vakıfların nakit ile istibdaline *mesâğ-ı şer'î* olduğu cevabını verdi. Ancak vakfın mütevellisi eliyle icra edilmesi gereken bu istibdal sonrasında, ele geçen nakdin, vakıf her ne türden ise vâkıfının ismiyle anılmak üzere aynısının yeniden inşası için kullanılması gerektiğini özellikle belirtti. Mesela bu bir cami ise elde edilen nakit yeni bir caminin inşası için harcanmalıydı.[796]

Bulgaristan'ın diğer şehirlerinde de Müslümanların vakıf kurumu üzerinden kaynak arayışları devam ediyordu. Vidin mahalli müftüsü, Sultan Ahmed Han'ın Vidin'de inşa ettirdiği ancak muharebe sırasında yanan caminin enkazının, yapılması planlanan mekteb-i rüşdinin inşasında kullanılması için Vidin tüccar vekili aracılıyla Sadaret'e ulaşarak izin istedi.[797] Sadaret ise konuyu nihai merci olan Meşihat'e havale etti. Meşihat, yukarıdaki sapmasından yalnızca bir ay sonra *bu misillü bi'l-külliye müstağnen anh olan mescid-i şerifin enkazı izn-i hakimle mütevelli tarafından semen-i misliyle bey' olunup esmân-ı hasılası Hakan-ı mağfûrun lehin diğer bazı mesâcidine sarf edilmek üzere vâkıf Hakan-ı müşârun ileyhin evkafı canibinde hıfz olunmak meşru olduğu*nu söyleyerek uygulamaya geçit vermedi. Sadaret de Bulgaristan Komiserliği'ne fetvanın gereğinin yapılmasını emretti.[798] Fıkıh literatüründe banisi bilinen mescitlere ait enkaz bedelleri ve bu mescide bağlı vakıf gelirlerinin baniye ait

[796] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 244.
[797] COA, HR.SFR.04, nr. 339/85, 1890.
[798] COA, HR.SFR.04, nr. 334/7, 1891.

diğer bir mescit için kullanımı öngörülmüştü. Meşihat'in -hiçbir şekilde meşru değilken- mescit bedellerinin mektep inşası için kullanımına kapı aralaması zaten çok zordu ve o da bekleneni yapmıştı.

Senelerdir elle tutulur bir netice elde edemeyen komisyon da bu yazışmadan birkaç yıl sonra çalışmalarına son verdi. Aynı tarihte Bulgar hükümeti *Müslümanların İdare-i Ruhanilerine Dair 1895 Tarihli Muvakkat Talimatname*'yi hazırlattı.[799] 33 Maddelik talimatnamenin 19 maddesi vakıflarla ilgiliydi. Bu zamana dek mütevelliler eliyle idare edilen vakıflar, artık teşkil edilecek *Cemaat-i İslamiyele*re bırakılacaktı.[800] Meşihat, yukarıda geçtiği üzere buna şiddetle karşıydı. Talimatnameye göre vakıf gelirlerinin yönetiminde herhangi bir suistimalde bulunmaları halinde cemaatler müftülerce mahkemeye verileceklerdi. Bulundukları yerleşim birimindeki cami emlakinin satımı ve yeni emlak alımı gibi hallerde ise Bulgaristan Hariciye ve Mezahib Nezâreti'nden izin almaya mecburlardı.[801] 1902-1904 yılları arasında Bulgaristan Emareti Komiserliği görevini sürdüren Ali Ferruh Bey'in İstanbul'a yazdığı 17 Ağustos 1902 tarihli *Bulgaristan'da Evkaf-ı İslamiye Raporu (Sofya)*'na bakılırsa talimatname oldukça kötü sonuçlar doğurmuş,[802] kırk dört camili Sofya kentinde 1902 yılına gelindiğinde yalnızca Banyabaşı Camii ayakta kalabilmişti.[803] İslam mabetlerine vakıf ve tahsis edilen yüzlerce han, hamam ve dükkandan ise bu tarihte sadece üç dükkan ayaktaydı. Sekiz mektep, on iki tekke ve beş kaplıca da gasp edilmiş, Osmanlı komiserlerinin yaptığı bütün şikayetler ise yanıtsız kalmıştı.[804]

Osmanlı tarafının ''camilerin alâmât-ı fârikaları ref' edildikten sonra enkaz ve arsalarının satılması'' şeklindeki teklifi cami ve diğer vakıf emlâke karşı yapılacak tecavüzlere kapı aralamıştı. Sofya belediyesi, adli makamların da yardımıyla *sokakların tevsii* için veya *müşrif-i harap* oldukları gibi bahanelerle Müslüman vakıflarını zapt ve tahrip etmişti.[805] Hatta Sofya'nın pek çok camiyi ve vakfı yutan

[799] H. Mehmet Günay, **Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dini Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı (1878-1945)**, İstanbul, Rumeli Araştırmaları Merkezi Yay., 2006, s. 33.
[800] **A.e.**, s. 33.
[801] Hüseyin Memişoğlu, ''Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları,'' **Vakıflar Dergisi**, No:25, 1995, s. 304.
[802] İpşirli, **a.g.m.**, s. 689.
[803] ''Bulgaristan'da Camiler,'' **Meşveret**, No:28, 29 Recep 1315, s. 4.
[804] İpşirli, **a.g.m.**, s. 688.
[805] İpşirli, **a.g.m.**, s. 687-88.

yeni şehir planında, kaldırım yapımı için bile Müslümanların altın yaldızlı mermer kitabeli mezar taşları kullanılmıştı.[806] Bu Bulgaristan'ın diğer şehirleri için de geçerli bir durumdu. Mesela Rusçuk'ta tüccar vekili olan Mustafa Halit'in 1897 yılında Sadaret'e sunduğu raporda Müslüman mabetleri, mezarlıkları ve mülklerine yapılan saldırılar göze çarpıyordu.[807] Rapora göre Rusçuk'ta açılacak yeni yolların planları İslam mahalleleri, camileri ve mescitlerine tesadüf ettirilmiş, plan dışında kalan bir-iki cami ise plan çerçevesinde kalan gelir getirir akarlarını kaybettikleri için *muattal* hale gelmişti. Şehrin tramvay hattı ise İslam kabristanının tam ortasından geçirilmişti. Rusçuk'un en meşhur İslam mabedi Cami-i Cedid de oldukça zengin olan akarları tahrip edildiği için *muattal* kalmış, yanında bulunan mezarlığa da belediyece el konularak buradaki kemikler küfelerle çukurlara dökülmüştü. Şehrin pek çoğu *mahv* ve *münderis* olan vakıflarının bir kısmı gâsıp Bulgarlar elinde kalmış, bir kısmına ise hükümetçe el konulmuştu.[808] Rusçuk'taki Bey Mezarlığı da bu tahripten kurtulamamış, önce büyük bir kısmı işgal edilerek Bulgarlar tarafından buraya bir mektep inşa edilmiş, kalan kısmına da belediyece el konularak taşları yağma edilip, kasap, dükkan, kömür depoları, mağaza hatta birkaç abdesthanenin de içinde yer aldığı çeşitli yapılar inşa edilmişti.[809] Cami-i Cedid Mahallesi'ndeki Koşu Mezarlığı'nın ise imara açılıp parça parça satılması için suni gerekçeler üretiliyordu.[810] Rusçuk'taki Hüseyin Hoca Camii ile Çelebi Camii ise daha yıkılmadan abdesthaneye çevrilmiş sonra tüm akarları ve medreseleri ile birlikte yıkılıp caminin yerine tekrar abdesthane yapılmıştı. Tüccarın listesinde yeni şehir planı çerçevesinde yıkılıp el konulan bu vakıflar dışında daha onlarca cami, mescit, tekke, dergâh ve mezarlık yer alıyordu.[811]

Bulgaristan'ın Osmanlı vakıflarına karşı yürüttüğü yaygın politikalardan biri de önce vakfın gelir getirir akarlarına el koyup, tahrip edip sonra da *müşrif-i harab* ve

[806] Koyuncu, **a.g.m.**, s. 220.
[807] Eşref Eşrefoğlu, ''Bulgaristan Türklerine ve Rusçuktaki Türk Eserlerine Dâir 1897 Tarihli Bir Rapor,'' **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, No:1, 1972, s. 22, 25.
[808] **A.m.**, s. 26.
[809] COA, A.MTZ (04), nr. 176/56, 1312. Ayrıca bkz. Eşrefoğlu, **a.g.m.**, s. 31-36.
[810] COA, A.MTZ (04), nr. 176/56, 1312. 27 Ekim 1894 tarihli rapor Bulgaristan Komiserliğine hitaben kaleme alınmıştır. Bu girişimin nasıl sonuçlandığını ise henüz bilmiyoruz.
[811] Eşrefoğlu, **a.g.m.**, s. 31-36.

mâil-i inhidam oldukları bahanesiyle belediye emlak kanunu çerçevesinde yıkmaktı.[812] Şümnü müftüsü Mehmed Rüşdü'nün 31 Mayıs 1901 tarihli raporundan öğrendiğimize göre burada bulunan bir Müslüman kabristanı tahrip edilerek topçulara talimgah olarak tahsis edilmiş, hatta mezar taşları bile gasp edilerek çeşitli yapıların inşasında kullanılmıştı. Şümnü'deki bir cami ise minaresindeki ufak hasar bahane edilerek *def-i mazarrat kisvesiyle* alkışlar eşliğinde yıkılmıştı.[813] Bulgaristan camilerine karşı yürütülen politika elbette her zaman yıkım şeklinde değildi. Kimi zaman da camilerin kiliseye çevrilmesi gibi daha vurucu yöntemler takip ediliyordu. Bulgarların Osmanlı mirasını tasfiye sürecinde ''sembolik mücadele alanı''[814] haline gelen eserlerden birisi de bu politikanın bir parçası olarak kiliseye çevrilen Kara Camii idi. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kara Camii olarak anılmaya başlanan Sofu Mehmed Paşa Camii, Osmanlı tarihine damgasını vuran Mimar Sinan'ın Sofya'da inşa ettiği Balkanların en büyük kubbeli camisiydi.[815] *93 Harbi* sırasında Sofya'yı ele geçiren Ruslarca cephanelik olarak kullanılan caminin minaresi, Sofya'daki ''minare ormanı''ndan rahatsız olan Rus komiser Dondukov[816] tarafından dinamitle uçurulmuştu.[817] Camiinin parçası olduğu vakfın medrese, mescit, hamam, dükkan gibi tüm yapıları zaman içinde Rus ve Bulgarlar tarafından yıkılıp, arsaları ise yol ve meydanlara verilmiş, kalan kısmı da satılarak yok edilmişti. Kara Camii'nin kiliseye çevrilmesi için de 1882 yılından itibaren birkaç kere girişimde bulunulmuş; ama asıl süreç 1901 Mart'ında Başbakan Petro Karavelov tarafından başlatılmıştı. Osmanlı'nın Bulgaristan komiseri Ali Ferruh Bey, İslam vakıflarına yapılan bu tecavüzü hem İslam vakıf hukukuna hem de kanuna aykırı olduğu gerekçesiyle defalarca Bulgar mercilerinde protesto etmiş, hatta Berlin Antlaşması'nın taraf ülkeleri ve diğer Avrupa devletleri nezdinde Sultan II. Abdülhamid, Sadrazam Said Paşa ve yine Ali Ferruh Bey tarafından pek çok

[812] Koyuncu, **a.g.m.**, s. 216.
[813] COA, HR.SFR, nr. 4/702/65, 1901.
[814] Bu ifadeyi Nergis İmamoğlu'ndan ödünç alıyoruz. Bkz. Nergis İmamoğlu, ''Balkanlar'da Sembolik Mücadele Alanı Olarak Kutsal Mekanlar-Bulgaristan Örneği,'' **Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.I, No:1, Aralık 2012, s. 113-126.
[815] Aşkın Koyuncu, ''Sofya'daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)'nin Kiliseye Dönüştürülmesi,'' **II. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu: Bildiriler (Manisa/13-15 Mayıs 2010)**, Yay.Haz. Ünal Şenel, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, 2010, C.II, s. 134.
[816] Koyuncu, ''Bulgaristan,'' s. 219.
[817] Koyuncu, ''Kara Cami,'' s. 135.

girişimlerde bulunulmuşsa da bir netice alınamamıştı.[818] Osmanlı komiserinin İstanbul'a sunduğu rapordan, Bulgar hükümetinin caminin kiliseye tahvilinin meşruiyetini şu argümana hatta fetvaya dayandırdıklarını anlıyoruz. Sofya müftüsü Seyyid Hafız Bilal Fehmi Efendi'den aldıkları rivayet edilen bu fetvaya göre bir süre cephane deposu olarak kullanılıp uzun bir süre de *metruk* halde bırakılan cami, *sıfat-ı asliyesi zail* olduğu için *suret-i ahara kalb ve ifrağ* edilebilecekti.[819] Şeriat kurallarını muhafaza konusundaki ihmali dolayısıyla üç yıldan beridir şikayetlerin odağı olan müftü, bizzat Bulgar hükümetince korunuyordu. Komiser Ali Ferruh Bey, müftünün tevillerinin şeriata aykırılığını -ki gerçekten de öyleydi- defalarca Bulgar tarafına iletmiş hatta müftüye yolladığı emirname ile *caminin heyet-i asliyesi ile cihet-i şer'iye ve cemaat-i İslamiyeye tevdi kılınmasını* talep etmesini sağlamışsa da bir işe yaramamıştı.[820]

Süreç Osmanlı tarafı açısından zaten sıkıntılıyken bir de 1903 Şubat'ında vefat eden Karavelov'un vasiyeti üzerine Kara Cami'nin avlusuna defnedilmesi işleri daha da karmaşık hale getirdi. Defin işini haber alır almaz işlemin şer'iliğini müzakere etmek üzere acilen adı geçen Sofya müftüsü ve Şumnu müftüsü Kesimzade Efendi ile görüşen Ali Ferruh Bey, başkasının mülküne izni olmadan defnedilen cenazenin ihraç edilmesinin gerektiği cevabını aldı.[821] Gerçekten bu durum Hanefi mezhebinde *kabir nakli*ni meşru kılan az sayıdaki *zaruret* hallerinden birisiydi. Zaten İbn Kemal'in de Ebusssuud Efendi'nin de cami avlusuna Müslüman bir kimsenin bile defnedilemeyeceğine dair açık fetvaları vardı. Gömüldüğü takdirde ise ya çıkarılacak ya da mezarı düzleştirilerek yok edilecekti.[822] Ancak Babıali'ye sunulan rapordan anladığımıza göre komiser Sofya müftüsünden protestoda bulunmasını talep etmesine rağmen, müftü, Karavelov'un ailesine nazik taziyelerde bulunmuş, -avlu da vakıf olmasına rağmen- cenazenin cami içine değil avluya gömüldüğü gibi bahanelerle

[818] **A.m.**, s. 135-38.
[819] COA, Y.PRK.MK, nr. 14/122, 1321; COA, A.MTZ.(04), nr. 102/22/1, 1321.
[820] Koyuncu, ''Kara Cami,'' s. 140-141.
[821] **A.m.**, s. 141-142. Ali Ferruh Bey'in girişimleri engelleyip en azından açılışın sessizce yapılması için yaptığı girişimi bildiren rapor için bkz. COA, Y.PRK.MK, nr. 14/122, 1321.
[822] **Şeyhü'l-İslâm Ebüssu'ûd Efendi Fetvâları**, Haz. Ahmed Akgündüz, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018, s. 96; Seyyid Ahmed bin Mustafa Lâlî Saruhanî, **Mecmau'l-mesâili'ş-şer'iyye fi'l-ulûmi'd-dîniyye**, İSAM Ktp., İsmail E. Erünsal Özel Koleksiyonu, nr. 63897, vr. 133b.

komiseri savuşturmaya çalışmıştı. Ali Ferruh Bey ise Bulgar mercilerine yaptığı tüm şikayetlerin karşılığında müftüden işittiği bahanelerin aynısını işitmişti.[823] Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iye Azasından Tırnova eski müftüsü Zarifizade Mehmed Esad Efendi'nin söylediklerine bakılacak olursa, bu müftünün *Bulgaristan olalı yirmi beş seneyi tecavüz ettiği cihetle hukuk-ı vakfiyenin sükutuyla kiliseye tahviline cevaz-ı şer'î olduğu* gibi asılsız bahaneleri de vardı.[824] Zaten 9 Ağustos 1903 günü Osmanlı komiserinin teşebbüsleri sonucu -en azından sade bir törenle- Yedi Azizler Kilisesi adıyla dönme kilisenin açılışı gerçekleştirilmişti.[825]

Ali Ferruh Bey, Bulgaristan vakıfları hakkında sunduğu raporda Bulgaristan dahilinde hemen hemen hepsine el uzatılan vakıfların değerinin milyonlara ulaştığını söyledi.[826] Ancak raporun en ilginç noktalarından birisi şurasıydı: Bulgar kesimin vakıfları yok eden politikası, vakıf mülkler üzerinde şeriata aykırı olarak kendi mülkleri gibi tasarrufta bulunan işbirlikçi mütevelliler ve *Cemaat-i İslamiyeler*den destek gördüğü için başarılı bir şekilde işlemekteydi. Hatta Osmanlı komiserliğinin vakıflara yapılan saldırılara engel olmak için yaptığı girişimlerin büyük oranda sonuçsuz kalması da daha çok bu Müslüman işbirlikçi gruplardan kaynaklanıyordu.[827] Yukarıdaki örnekte Osmanlı şeyhülislamına ve dolayısıyla halifeye bağlı müftülerin de nasıl işbirlikçiler arasında yer alabildiğini gördük. Halbuki Meşihat, hazırladığı talimatta[828] halife-ümmet arasındaki münasebetin şeyhülislam ve müftüler vasıtasıyla sağlanacağı cihetle *silsile-i merâtib*in önemi anlatılıyordu.[829] Dahası 1880 yılından beridir şer'i hakimlik sıfatını da alan Bulgaristan müftülerinin teoride de olsa[830] şeyhülislamın icazet verdiği kimseler arasından seçilmesini zaruri kılıyordu. Talimata göre müftüler hem ifta hem de kaza faaliyetlerinde Hanefi mezhebinin *ercah* kavline göre hareket etmekle yükümlüydüler.[831] Cami ve vakıflar gibi dini kurumların nezaret

[823] Koyuncu, ''Kara Cami,'' s. 141-142.
[824] COA, Y.PRK.AZJ, nr. 53/118, 1325.
[825] Koyuncu, ''Kara Cami,'' s. 141-142.
[826] İpşirli, **a.g.m.**, s. 689.
[827] **A.m.**, s. 690.
[828] Ayrıca bkz. **Yunanistan ve Romanya ve Sırbiya ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemâât-i İslamiyenin Husûsât-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhulislâmîden Kaleme Alınan Talimattır**, Çemberlitaş, Matbaa-i Osmaniye, 1302.
[829] Turan, **a.g.m.**, s. 209.
[830] Pratikte yaşanan olumsuzluklar için bkz. Günay, **a.g.e.**, s. 110.
[831] **Talimat**, s. 9.

ve teftişi de yine müftünün başkanlık ettiği *Cemaat Meclisleri*nin sorumluluğundaydı.[832] Ancak bir müftünün muhtemel hatalı tavrı -yukarıda görüldüğü gibi- tamamen hukuksuz olan bir işleme yanlış bir fetva üzerinden sahte meşruluk kisvesi giydirebiliyordu.

1904 yılında vefat eden Ali Ferruh Bey'in yerine geçen Osmanlı komiseri Azimzâde Sâdık el-Müeyyed'in raporu da Bulgar hükümetinin vakıflara karşı taarruzunun devam ettiğini gösteriyordu. Sultan II. Abdülhamid'in hazineden yolladığı paralarla ancak ayakta durabilen Sofya'nın tek camisi Banyabaşı Camii bile bu tarihlerde Bulgar idarecilerin hedef tahtasına alınmıştı. Hem de yol genişletme çalışması gibi daha makul bir gerekçeyle değil sadece hamam inşası için yıkılması arzulanıyordu. Rapordan anlaşıldığına göre asıl sebep ise oldukça merkezi bir konumda olan caminin Sofya'nın Hristiyan ve Avrupalı yeni şehir imajına zarar vermesiydi.[833] Girişimin teşebbüsten öteye geçmediğini biliyoruz, ancak Bulgarların tasfiye politikalarının bu komiserin döneminde de sürdüğünü anlıyoruz. Nitekim aynı komiseri, bir başka raporunda, Vidin'deki bir cami ve camiye ait sekiz vakıf dükkanın yıkımına engel olmaya çalışırken görüyoruz. Vidin'deki Bulgar idarecilerin iddiasına göre çamur ve tuğladan yapılmış bu cami ve dükkanları *müşrif-i harap* ve *mâil-i inhidam* bir halde bulunup şehrin görüntüsünü bozmakta, zaten uzun yıllardır da *metruk* bir halde durduğundan hiçbir işe yaramamaktaydı. Osmanlı komiseri, Vidin Belediyesi'nin bu girişimine engel olmak için mahalli bir mühendise, cami ve dükkanlar için bina sağlamlık ve dayanıklılık raporu hazırlatmıştı.[834] Bulgaristan hükümeti, Müslümanların artık yaşamadığı gerekçesiyle bazı mahallerde cami ve mescitlerin mekteplere dönüştürülmesi için de çeşitli girişimlerde bulunuyordu. Dobriç, Varna ve Şümnü'de bulunan bazı cami ve mescitler bu plan çerçevesinde mektebe dönüştürülmüştü.[835]

---

[832] **A.e.,** s. 9, 14.
[833] COA, Y.PRK.MK, nr. 21/123, 1324.
[834] COA, DH.MKT, nr. 1172/79, 1325.
[835] COA, HR.SFR, nr. 4/706/23, 1905. Mesele yalnızca mektebe dönüştürülmeleri de değildir. Vidin'e bağlı Belgratçık'taki yanmış bir caminin yeniden inşası engellenmiş ve ilgili mahal Belediye Reisi tarafından zapt edilerek üzerinde çok sayıda kasap dükkanı inşaatı başlatılmıştır. COA, HR.SFR, nr. 4/708/41, 1907.

Bulgaristan hikayesi 22 Eylül 1908 tarihinde II. Meşrutiyet'in ilanından doğan karışıklık ortamından istifadeyle bağımsızlığını ilan eden yeni Bulgaristan Prensliği ile farklı bir boyut kazandı. Osmanlı devlet adamı Ahmet Râgıp'tan öğrendiğimize göre İstanbul, Bulgaristan'ın bağımsızlığını en başta vakıf meselesi olmak üzere iki hükümet arasındaki tartışmalı hususların çözüme kavuşturulması kaydıyla kabul etmişti. Ancak kısa bir süre sonra yaşanan 31 Mart hadisesini fırsat bilen Bulgar hükümeti, vakıf meselesinin çözümü için oluşturulan karma komisyonun İstanbul'daki çalışmalarını sona erdirip, sadece Bulgar delegelerden oluşan bir komisyona meseleyi Sofya'da inceletmeyi Osmanlı tarafına kabul ettirmişti ki, bu da çözümsüzlüğü ve hak gaspını beraberinde getirmişti.[836] Bir başka yazısında gelirleri senelerdir Bulgarların ''yed-i gasbında kalan'' cami ve medreselerin perişan hallerinden bahseden Ahmed Râgıp bu duruma bir an evvel son verilmesinin İslam hükümetinin borcu olduğunu vurguluyordu. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'ya hitaben ''*Siyaset programını Kitâbullah'tan iktibas edecek derecede eser-i zühd ve takva gösteren zât-ı sâmi-i fehîmanelerinin diyanet-i İslamiyemize şiddet-i taalluku derkar olan Bulgaristan Evkafı hukukunu nazar-ı dikkatten devr tutmamalarını programlarının esasını teşkil eden adl ve hakkaniyet namına talep ve temenni eylerim.''* sözlerini sarf eden Ahmed Râgıp, Berlin Antlaşması'yla zaten yıllardır Osmanlı'ya ait olan bir hakkın istihsalinde neden bu kadar sıkıntı çekildiğine bir anlam veremiyordu. [837]

Bağımsızlık ilanından sonra 9 Nisan 1909 tarihinde İstanbul'da Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında bir protokol ve bu protokole ek olarak 8 maddelik Müftülükler Sözleşmesi imzalandı.[838] Ek protokolün 7. maddesini aynen alıntılıyoruz:

> ''Bulgaristan'da bulunan emlak-i mevkûfenin hüsn-i muhafazasına dikkat ve itina olunacak ve bir mecburiyet-i mübremeye mübteni ve kavânîn ve nizâmât-ı mer'iyeye muvafık bulunmadıkça mebâni-i diniye veya hayriyeden hiçbiri hedm edilemeyecektir. Esbâb-ı mübremeden nâşî mebâni-i mevkûfeden birinin istimlaki icab ettiği takdirde bu binanın mebni bulunduğu mahalle nispetle aynı kıymeti haiz diğer bir arsa irâe edilmedikçe ve bir de binanın kıymeti tesviye olunmadıkça buna teşebbüs olunamayacaktır. Esbab-ı mübremeye mebni istimlak olunacak olan emlak-i mevkufenin kıymetleri olarak tediye olunacak mebaliğ Bulgaristan'da kâin mebâni-

[836] Ahmed Râgıp, **Hükümet-i Seniyye ile Bulgaristan Beyninde Münakid 1906 Nisan Sene 1909 Tarihli Protokol Mucebince Sofya'da Müteşekkil Evkaf Komisyonunun Mazbatası Hakkında Layiha-i Cevabiye**, s. 2.
[837] **A.e.**, s. 3.
[838] Hüseyin Memişoğlu, ''Bulgaristan Müslümanlarının Dini Teşkilatlarını ve Kurumlarını Düzenleyen Nizamname,'' **Vakıflar Dergisi**, No:24, 1994, s. 307.

> i mevkûfenin tamir ve termimine ve lüzum görünecek mahallerde diğer müessesât-ı diniyenin inşaasına tamamen sarf ve tahsis kılınacaktır. Başmüftü bunlara müteferri hesabatı tetkik etmek ve hergûne suiistimalat vukuunu men eylemek vazifesiyle mükelleftir.''[839]

Maddede açıkça görüldüğü gibi *mebâni-i diniye* veya *hayriye*den hiçbiri kesinlikle yıkılmayacaktı. Vakıfların istimlakine gerek duyulması halinde ise istibdalin neredeyse tüm kaidelerine uyulacaktı. Yıkılan vakıf binaların kıymeti ödenip, arsasına karşılık da aynı değerde ve muhit itibariyle aynı seviyede bir başka arsa verilecekti. Yıkılan vakıf emlaklar karşılığında ödenen meblağ ise Bulgaristan'daki diğer vakıf binaların tamiri, gerek duyulan yerlerde de dini kurumların inşası için harcanacaktı. Maddedeki önemli bir problem, yıkılan bina karşılığında alınan meblağın, sadece ilk vakfın yerine bir başka vakfın inşası için değil zaten var olan başka bir vakfın tamiri için de kullanılabilmesiydi. Bu esasında Balkan Müslümanları için yayımladığı talimatnamede *ercah kavil* vurgusu yapan Osmanlı Meşihat'inin[840] tavrına ters bir durumdu. Çünkü Meşihat bu talimatnamede bir vakfın sadece gelirinin (*galle*) bile bir başka vakıf için kullanımını çok sıkı şartlara bağlamıştı.[841]

Peki antlaşmanın problemli olmakla birlikte büyük oranda koruyucu olan bu hükümleri Bulgaristan'daki tasfiye sürecini nihayete erdirmiş miydi? Osmanlı basınında yer bulan şikayetlerden, antlaşma maddesine rağmen Bulgar tarafın yolsuzluklarına devam ettiklerini anlıyoruz. Savaş sırasında zapt edilip askeri depo olarak kullanılmaya başlanan Kızanlık'taki bir cami, kasaba naibi İrfan Efendi'nin on kere iadesini talep etmesine rağmen 1910 yılında hala Müslümanlara iade edilmemiş hatta yıkımına başlanmıştı. Ayrıca bazı camilerin imam ve müezzinlerinin *sükna*sına

---

[839] Hüseyin Memişoğlu, ''Bulgaristan'da müftülükler ve Şer'iyye Mahkemeleri,'' **Vakıflar Dergisi**, No:27, 1998, s. 215-16.

[840] **Talimat**, s. 9.

[841] **A.e.**, s. 15-16. 68. madde: Bir vakfın esasen varidatı olmadığı veyahut olup da muahharan harap ve zayi olduğu surette nazar olunur. Eğer vâkıf ve cihet-i vakıf müttehid ise bu vakfa vakf-ı aharın fazlasından lüzumu miktar alınıp sarf edilmesi caiz olur. Eğer vâkıf ve cihet-i vakıf muhtelid olur ise sarfına mesağ olmayıp muhtaç olan vakıf hangi mahalde ise ol mahalle ve kifayet etmez ise diğer cemaatlerden istiâne edilir. Bu suretle dahi itmam-ı maslahat kabil olmayıp o vakfın tatil ve harabından ikame-i dine halel geleceği tahakkuk eder ise vakıf muhtacın nam ve hesabına olarak mütevellilerine ve eğer mütevellileri yoksa ahali-i mahalleden biri taraf-ı serden mütevelli nasp olunarak ona fazlalı vakıflardan istidaneye mezuniyet verilip muahharan bi't-tedric ya ianeden veyahut vücuh-i birre sarf kılınmak üzere vuku bulan vasiyetlerden işbu açık kapanacak ve hangi vakıftan hangi vakfa ne miktar sarf olunmuş ise tavizat defterlerine kayıt olunacaktır. **A.e.**

şart koşulan vakıf evler de Bulgar muhtarların keyfi tasarruflarına konu olmuştu.[842] İsmini vermeyen bir Bulgaristan firarisi, Ziştovi'deki bir Müslüman mezarlığının askeri kumandanlıkça zapt edilip talimatgâh olarak kullanıldığını, Müslüman halkın gözleri önünde mezarların çiğnendiğini yazıyordu.[843] *Sebilürreşad*'ın Bulgaristan muhabiri Aksekili Ahmed Hamdi'den öğrendiğimize göre Ziştovi'deki camiler yıkılıp tahrip edildiği gibi bunların gelir getirir vakıfları da Bulgaristan hazinesi namına memurlarca satılmıştı. Hatta ''bir vakitler abdestsiz içeri girilmesine müsaade edilmez iken'' camiler tiyatroya çevrilerek kadın ve erkeklerin dans pistine dönüştürülmüştü.[844] 1909 protokolüne göre yıkılan cami yerine aynı mahiyette bir başka caminin inşa edilmesi gerekmesine rağmen, ''duvarlarının harabiyeti bahane edilerek'' yıkılan Lisan Camii yerine kendi enkazıyla aynı mahallede ancak küçük bir cami inşa edilebilmişti. Aksekili'nin ifadesine göre bu açıkça antlaşma şartlarına ve kanuna aykırı bir durumdu. Ziştovi'deki Hasan Efendi Mescidi ise önce depoya çevrilmiş, sonrasında ise hiçbir karşılık verilmeden yıkılıp enkazı Bulgar hükümetine ait Ticaret Mektebi'nin inşasında kullanılmış, arsası da mektebin bahçesine katılmıştı. Camiler yanında pek çok İslam mektepleri de zapt edilmişti. Yol üzerine meyleden bir cami yıkılmış, enkazı en azından vakfa alınıp, arsası da bu defa vakıf adına satılmıştı (*füruht*). Aksekili yıkılan camilerin yerine yapılan yenilerinin Bulgar hükümetince yapıldığının zannedilmemesi gerektiğini, Müslümanların vasiyet ettikleri mallar ve yardımlarla ancak yapılabildiğini de hatırlattı.[845] En kötüsü ise Bulgar hükümetinin, Osmanlı'yı zora sokan Makedonya planının finansmanını da Müslüman vakıf ve gelirlerinden gasp ettiği milyonlarca para ile sağlamasıydı.[846] Aksekili, Filibe ile ilgili bir başka yazısında da Akif'e şiir yazdırtacak kadar güzel olduğunu söylediği bir bahçenin eskiden Müslüman mezarlığı olduğunu, 2000-3000 lira karşılığında satın

[842] ''Bulgaristan'da Müslümanlar,'' **Teârüf-i müslimîn**, C.I, No:18, 17 Şevval 1328, s. 298.
[843] Bulgaristan'dan firar eden bir Müslüman, ''Bulgaristan Müslümanlarının Feryadı,'' **Sebilürreşad**, No:262, 16 Şevval 1331, s.30.
[844] Aksekili Ahmed Hamdi, ''Ziştovi'de Âsâr ve Hayat-ı İslamiye,'' **Sebilürreşâd**, C.II-IX, No:31-213, 22 Şevval 1330, s. 95.
[845] **A.m.**
[846] Aksekili Ahmed Hamdi, ''Bulgaristan İmparatorluğunun (!) Tesisi İçin Bulgarlar Memâlik-i Osmaniye'de Ne Roller Oynadılar?'' **Sebilürreşad**, C.II-IX, No:32-214, 29 Şevval 1330, s. 116.

alma teklifleri reddedilince hiç para vermeden mezarlığa el koyup bu bahçeyi yaptıklarını söylüyordu.[847] Belli ki teklifin reddedilmesinden rahatsızdı.

Görüldüğü gibi vakfın satımı için tek meşru yol olan istibdal ya hiç uygulanmayarak vakıf ve camiler zapt edilmekte, uygulandığı hallerde ise ya haklı bir sebep aranmamakta ya da büyük cami yerine küçük cami inşası ve değerinin altında nakit ödemeler gibi hukuka aykırı biçimde uygulanmaktaydı. En sık kullandıkları argüman ise cami ve diğer vakıfların *müşrif-i harab, mâil-i inhidam, metruk* ve *muattal* olmalarıydı. Bu esasında emlak vakıfların fark gözetilmeksizin, camilerin ise yukarıda sayılan nitelikleri taşıdıkları hallerde, Bulgar hükümetine ait olduğunu düşünmelerinden kaynaklanıyordu. Çoğu zaman herhangi bir ödeme yapmadan bu tipteki dini müesseselere ve vakıf emlake el koymaları bu düşüncenin bir sonucuydu. Hele hele minaresi yani *alâmet-i fârikası* ortadan kaldırılmış ve savaş sırasında yara alıp kullanılmaz hale gelen bir cami için bu iddialarını daha da güçlü seslendiriyorlardı. Hatta bu hukuksuz fiillerini meşrulaştırmak için dini kurum ve vakıf emlakleri sadece şehirlerin tanzimi, yeni yolların açılması ve mevcutların genişletilmesi gibi sebeplere dayandırmakla kalmıyor, aynı muamelenin Bulgaristan'daki kilise ve diğer mezarlıklar için de geçerli olduğunu söylüyorlardı. En ilginç olanı ise kendi icraatlarının benzerinin Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul, Bursa ve İzmir gibi şehirlerde de gerçekleştirildiğine, pek çok türbe, minare ve tekkenin bu gibi amaçlarla yıkıldığına işaret etmeleriydi.[848] Ancak Osmanlı tarafından verilen cevapta bu mazeretlerinin kabul edilemez olduğu belirtilerek, imparatorluk dahilindeki vakıfların yıkım işlemlerinin yalnızca yıkımı zaruri kılan hallerde ve vakfın menfaati muhakkak gözetilerek yapıldığı vurgulandı.[849]

Bulgaristan'daki Müslüman mabetleri, mezarlıkları, tekkeler, medrese ve mektepler ile bunların masrafları için tahsis edilen vakıflar böylesine büyük bir saldırı altında iken, bu olumsuz koşullardan en az kayıpla sıyrılmak isteyen Müslümanlar çeşitli çare arayışlarına girdiler. Vakfa ilişkin meselelerde en üst karar mercii olan Fetvâhâne, bu süreçte pek çok sorunun muhatabı oldu. Anlaşılan o ki Filibe'den gelen

[847] ''Bulgaristan Muhabir-i Mahsusumuzdan,'' **Sebilürreşad,** C.I-VIII, No:23-205, 25 Şaban 1330, s. 448.
[848] İpşirli, **a.g.m.**, s. 691.
[849] **A.m.**

soruya verilen yukarıdaki istisnai yanıt, Fetvâhâne'nin sınır ötesinde kalan cami ve mescitler için geliştirdiği prensip bir karara dönüşmüştü. Sofya baş müftüsünden, bugün Dobriç olarak bilinen Hacıoğlu Pazarcığı müftüsünden ve Varna *Evkaf Encümeni*'nden ilerleyen yıllarda Fetvâhâne'ye gelen benzeri sorulara hep cami ve mescitlerin istibdal edilebileceği yanıtı verildi. Hacıoğlu Pazarcığı müftüsü,[850] ''küffar'' arasında sıkışıp kalan cami ve mescitlerin yıkılarak veya satılarak (*füruht*) akara tebdili için *mesâğ-ı şer'î* olup olmadığını sorduğunda, Meşihat, 8 Ocak 1911 tarihli yanıtında, *müstağnen anh* olan bu tip cami ve mescitlerin enkaz ve mahallerinin, bani ve vâkıfları adıyla anılmak üzere *mecme-i İslam* olan başka bir yerde cami inşası için harcanması kaydıyla nakit karşılığında istibdaline olur verdi.[851]

Aynı ay içinde bu defa *Varna Evkâf Encümeni*'nden Fetvâhâne'ye 6 soruluk bir ariza geldi. Bu sorulardan birisi, yanmış ve yeniden inşası için vakfının bütçesi

[850] Hacıoğlu Pazarcığı müftüsü 14 Kasım 1910 tarihli 61 maddelik raporunda Hacıoğlu Pazarcığı kasaba ve köylerinde bulunan mescit, cami ve medreselere ait vakıfların mevcut durumuna ilişkin veriler sunar. Listede yer alan otuzu aşkın cami ve mescitten bir kısmı yol yapım çalışmaları sırasında hiçbir bedel verilmeden yıkılmış, arsa halinde olanların büyük bir kısmı belediye idaresince bedelsiz zapt edilmiştir. Bir mescit arsası ise *Mekatib-i İslamiye Encümeni* tarafından satılmış ancak Evkaf İdaresine herhangi bir ödeme yapılmamıştır. Mescide ait vakıf dükkan ve hana ise karşılıksız el konularak Bulgar mekteb-i ibtidaiyesi inşa edilmiştir. Mahkeme Camii gibi *Encümen* idaresindeki diğer pek çok arsa halindeki cami ve mescitler üzerine de *Evkaf*'a herhangi bir ödeme yapılmadan, dükkan, fırın vb. gelir getirir yapılar inşa edilmiştir. Bulgar belediyesi de pek çok cami ve mescidi yıkarak belediye adına el koymuş veya satmıştır. Mesela Hacı Nasuh Mescid-i Şerifi yıkılmış belediye namına yirmi bin kuruşa satılmış ve *Evkaf*'a hiçbir ödeme yapılmamıştır. Özellikle artık Müslümanların yaşamadığı köylerdeki cami ve mescitlerin neredeyse tamamı yıkılmış ve *Evkaf*'a ödeme yapılmaksızın Bulgarlarca gasp edilmiştir. Zincirli Medresesi belediye tarafından bedelsiz zapt edilerek itfaiye dairesine dönüştürülmüş, bir rüşdiye mektebi Bulgaristan mektebi yapılmış, şehir meydanındaki vakıf saatin tamiri için vakfedilen dükkan belediyece alıkonulmuş, çok sayıdaki Müslüman mezarlığı hiçbir ödeme yapılmadan el konulup tahrip edilmiş, bunların bir kısmı belediye bahçesi, piyade kışlası vb. şekillerde kullanılmaya başlanmıştır. Bunun dışında üç mezarlık daha tecavüze uğrayarak tahrip edilmiştir. Mamur olan cami, mescit ve medreselerin ise neredeyse tamamına yakınının dükkan, hamam, fırın, bahçe, değirmen, mahzen vb. gelir getirir vakıflarına el konularak Bulgar idaresi adına satılmıştır. Cami, medrese, mektep, tekke ve bunlara bağlı vakıf akarları satıp Evkaf İdaresi'ne hiçbir ödeme yapmayan kimselerin kimi zaman vakıf mütevellileri, Evkaf memurları ya da Encümen oluşu dikkat çekicidir. Balçık müftüsünün raporu da farksız değildir. Hatta buradaki Çarşı Camii hükümet tarafından zapt edilerek kiliseye tahvil edilmiş, pek çok cami de yıkılmış veya depo vb. farklı amaçlarla kullanılmaya başlanmıştır. Prevadi müftüsünün listesinden anlaşıldığı kadarıyla tam 28 cami buradaki Müslüman halkın hicret etmesinden sonra Bulgar hükümeti tarafından zapt edilmiş ve karşılığında hiçbir ödeme yapılmamış, hatta burada da bir kısmı kiliseye veya Bulgar mektebine çevrilmiş ya da yıkılmıştır. Şumnu müftüsünün raporu ise burada bulunan 47 caminin yarısından çoğunun yıkıldığı enkazlarının çoğu zaman Evkaf Komisyonunca satıldığı arsalarının ise belediye tarafından zapt edildiğini gösterir. Özel olarak da Cezayirli Gazi Hasan Paşa Tekkesi ve Gazi Hasan Paşa'nın ve diğer pek çok büyüğün buradaki mezarlarının Bulgarların ayakları altında kaldığından bahseder. COA, HR.SFR, nr. 4/709/65, 1910.

[851] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 387, s. 75.

bulunmayan cemaatsiz bir cami arsası üzerine *emâkin-i vakfiye* inşası için şer‘î ruhsat olup olmadığıyla ilgiliydi. Fetvâhâne ise tamamen farklı bir çözüm arayışı içinde olan encümene, yukarıdaki cevabın aynısını vererek aslında karşı çıktı.[852] Çünkü cami ve mescitlerin mabed olma vasıflarından vazgeçilemezdi. Paketteki bir diğer soru, Bulgar hükümetinin yeni şehir planlamalarından Osmanlı vakıflarının büyük zarar gördüğünü ortaya koyması açısından oldukça önemliydi. Konu yol ve köprü çalışmaları sırasında gelir getirir vakıflarını yitiren ve bu nedenle idarelerinde büyük sıkıntılar yaşanan cami ve İslam mektepleriydi. Encümen bu duruma çözüm olarak, camilerin hazirelerinde yer alan Müslüman kabirlerini usulüne uygun bir şekilde kaldırarak, vakıflara gelir temin etmek üzere buralara bina inşa etmek istiyordu. Yol çalışması sırasında bir kısmı istimlak edilecek olan birkaç asırlık İslam kabristanının vakıf bir dükkanın inşası için kullanılmasıyla ilgili bir başka soru daha vardı. Aslında bu teklifler Bulgar hükümetinin yıllar boyunca hukuk dışı yollarla ya da kılıfına bir şekilde uydurarak yaptıklarının, en azından Müslüman kurumlarının lehine olacak biçimde formüle edilmiş benzer versiyonlarıydı. Her iki soruya da ‘‘Kabir nakli caiz değildir.’’ cevabı verildi.[853] Yani sınır dışında kalan cami ve mescitler için bir oranda esneklik gösteren Meşihat, kabirler konusunda aynı tavrı sergilemedi.

Yakın zamanda bu defa Bulgaristan’ın en yüksek şer‘î makamı olan Bulgaristan Baş Müftülüğü’nden bir soru geldi. Bu sırada Bulgaristan Baş Müftüsü, 1909 protokolü gereğince 8 Aralık 1910 tarihinde seçimle göreve getirilen ilk baş müftü Şumnulu Hocazade Mehmed Muhiddin Efendi idi.[854] Sofya’da bulunan baş müftü Bulgaristan Müslümanlarının şer‘î meselelerine ilişkin en yüksek fetva ve yargı makamıydı. Hatta Bulgaristan’daki şer‘î nitelikli davaların en yüksek temyiz mercii de olan baş müftülük, aynı zamanda son temyiz mercii olan Meşihat ile Bulgaristan’ın diğer müftüleri arasındaki köprüydü. Dahası Bulgaristan’daki tüm Müslüman

[852] Bu misillü *bi’l-külliye* harap ve *müstağnen anha* olan mesâcid ve cevâmi-i şerifenin bi’l-meşrût mütevellileri var ise onların yok ise kıbel-i şer‘-i şeriften tayin kılınacak mütevellilerin inzimam-ı rey ve marifetleriyle cevâmî ve mesâcid-i mezkura enkaz ve arsaları nükûd ile ba‘de’l-istibdal ol nükûd ile bânî ve vâkıfı namıyla yâd olunmak ve onunla, şartı her ne ise ol şartla meşrut olmak üzere *mecme-i İslam* olan mahalde yine cami yapılmak *muvâfık-ı şer‘-i âlî* olur. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 30.
[853] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 30.
[854] Memişoğlu, ‘‘Bulgaristan’da Müftülükler,’’ s. 216.

vakıflarına nezaret etmek de onun göreviydi. Teoride durum böyle olsa da anlaşma şartlarına aykırı biçimde seçilen müftülerin Meşihat'in onayına sunulmadan göreve getirilmeleri, temyiz mekanizmasının işletilmesinde sorun doğuruyordu. Çünkü Şeyhülislamlık kural gereği yalnızca kendi görevlendirdiği kadıların/naiblerin kararlarını muhatap alıyordu. Tam da bu sebeple Bulgaristan şer'î mahkeme kararlarına ilişkin pek çok temyiz istemi, Meşihat'ten ''mühürlerin Fetvâhâne'de tatbiki olmadığı'' yanıtını almış ve reddedilmişti.[855]

Baş müftü, harap olup zaman içinde (*mürûr-ı zaman*) boş bir arsaya dönüşen, arsa çevresinde de Müslüman kimse kalmadığından, tamamen *müstağnen anh* hale gelen bir mescit, daha doğrusu mescit arsasının nakde tebdili için *mesağ-ı şer'î* olup olmadığını merak etmişti. Meşihat 27 Mart 1911 tarihli yanıtında prensip bir karar aldı. Alınan kararla yalnızca *müstağnen anh* mescitler değil aynı haldeki mektep ve diğer vakıfların da mütevellileri eliyle yapılmak kaydıyla nakitle istibdallerine kapı açıldı. Ancak istibdal sonucunda elde edilen nakit, istibdale konu olan şey her ne ise muhakkak aynı cinsten bir vakfın inşası için harcanacaktı. Mesela istibdal edilen bir cami ise ele geçen nakitle yine vâkıfının adıyla anılmak üzere yeni bir cami inşa edilecekti.[856]

Hanefi literatüründe ''ebedilik'' özelliği en şiddetle vurgulanan vakıf türleri mamur haldeki cami ve mescitler ile kullanılmış vakıf mezarlardı. Bu tavır uzun bir süre harap camiler için de sürdürüldü. Ancak, Bulgaristan gibi hem camilerin hem de mezarlıkların Bulgar idareciler ve sivil işgalciler tarafından hiçbir karşılık verilmeden gasp edildiği bir ortamda Meşihat'in Hanefi mezhebinin *râcih* ve *müftâ bih* kavline sıkı sıkıya bağlı bir politika takip etmesi çok zordu. Muhtemelen bu nedenle, konuya ilişkin tespit edilen ilk sapma hamlesini, Meşihat bu yitik topraklar için yaptı. Ancak nakitle istibdal sonrasında oluşan bütçenin mevcuttaki cami ve diğer vakıfların onarımı için harcanması yönünde daha esnek bir politika geliştiremedi. Yerel Müslümanlar, özellikle eğitim kurumlarının finansmanı için buradaki vakıf kaynaklarından hatta vakıf mezarlıklardan bile istifadenin önünü açmak istiyordu. Ancak Fetvâhâne bu yönde gelen teklifleri ısrarla reddetti. Belki de Müslümanların tek

[855] Örn. bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 70.
[856] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 391, s. 4.

Halifesi adına hareket eden Meşihat, şer‘î meselelere ilişkin de evrensel bir tavır geliştirme niyetindeydi ve olağanüstü şartlarda da olsa iç tutarlılığını korumaya çalışıyordu.[857] Zaten sadece Bulgaristan ve Yunanistan’a değil Bosna’ya verdiği yanıtlarında da vâkıfın adının ve vakfın temel amacının muhafazına hizmet eden bu tutumunu değiştirmedi.[858]

2.4.3.3. İngiliz Sömürgesi Bir Osmanlı Diyârı: *Kıbrıs*

4 Haziran 1878 tarihinde imzalanan Kıbrıs Konvansiyonu’yla 16. yüzyıldan beridir Osmanlı hakimiyeti altında olan Kıbrıs Adası’nın yönetimi geçici olarak İngiltere hükümetine devredildi. 1 Temmuz 1878 tarihinde imzalanan ek anlaşma ile de konvansiyon metnine bazı önemli maddeler eklendi. Eklenen birinci maddeye göre Kıbrıs’ta bir şer‘î mahkeme kurulacak ve bu mahkeme adadaki Müslüman halkın şer‘î meselelerinin çözümünde tam yetkili olacaktı.[859] Bu maddedeki şer‘î meselenin (*religious matter*) neliği sorunsalı ileriki yıllarda İngiliz yargıçlarını sık sık meşgul edecekti.[860] Zira şer‘î mahkemelerin yetki alanının tam olarak belirlenebilmesi bu sorunun cevaplandırılmasına bağlıydı. Eklenen maddelerin bu çalışma açısından asıl önem arz edeni ise ikinci maddeydi. Maddeye göre Kıbrıs’taki camiler, İslam mezarlıkları, mektepler ve diğer dini müesseselere ait taşınır ve taşınmaz mallar İngiliz

[857] Meşihat’e Amerika’dan ve diğer ülkelerden gelen sorular için bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 86; MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 251.

[858] Rıfat Cemil imzasıyla 1911 yılında Fetvâhâne’ye ulaşan Bosna vilayeti vakıflarına ilişkin altı soruluk paket de muhtemelen bu nizamname maddesinin pratiğini sunuyordu. Bu soru paketinde Bosna vakıflarının istibdali meselesi de yer alıyordu. Fetvâhâne cevabi yazısında ilgili *müstağnen anh* vakıf mahallerin usulüne uygun biçimde nakitle istibdal edilebileceğini söyledi. Hatta bir diğer soruda aynı cevabı Müslüman ahalinin göç etmesiyle *bi’l-külliye müstağnen anh* kalan cami, medrese, mektep ve tekke gibi mukaddes mekanlar için de verdi. Ancak vâkıfın şartına muhalefet etmemek adına aynı cinsten diğer vakıf bunların yerine ikame edilmeliydi. *Evkaf*’a ait olup mahalli hükümetin defin için ruhsat vermemesinden dolayı 30 yıldır defin gerçekleştirilmeyen İslam mezarlığının satımı veya Vakıf veya Maarif’e gelir temini için inşaata açılmasına ise vakfedenin kurucu iradesine aykırı olacağı gerekçesiyle karşı çıktı. Çoktan belediye bahçesine dönüştürülmüş bir mezarlık alanın geri alınması başarıldığı takdirde alanın inşaata açılmasının mümkün olup olmadığı sorusuna da yine olumsuz yanıt verdi. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 35-36.

[859] COA, KB.MAA.FE, nr. 7/49, 1910. Ayrıca bkz. Rifat Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması: Adanın İngiltere’ye Devri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1978, s. 65-71; Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yay., 1984, s. 25.

[860] ‘‘Georghios Aggelidi v. Fehim Bey Tudjarbashi,’’ **The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1891-1893**, C.II, 1894, s. 71; ‘‘Muride Sabri v. Dervish İbrahim,’’ **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.IV, 1905, s. 1-4.

hükümetinin tayin edeceği bir memur ile birlikte Evkaf Nezareti'nin Kıbrıslı Müslüman halk arasından atayacağı bir diğer memur (*murahhas*) tarafından birlikte idare edilecekti.[861] Ancak maddede geçen ''idare''nin mahiyeti yoruma açık bırakıldığından,[862] adanın başlıca finansal kaynaklarını oluşturan vakıfları kontrolü altına almak isteyen İngiliz hükümeti, bu belirsizlikten istifadeyle Kıbrıs vakıflarıyla ilgili meselelere doğrudan müdahil olmaya başladı. Hatta Evkaf Nezareti'nin Kıbrıs vakıflarının harcamalarını teftişe salahiyeti olmadığını bile savundu. Osmanlı hükümeti 1878 tarihli konvansiyona yaptığı göndermeyle bu duruma itiraz etse de[863] İngiliz hükümeti tavrını değiştirmedi.

Sömürge idaresinin ilk yıllarında Kıbrıs vakıflarının ne durumda olduğu sorusunun cevabını Malcolm Seager verdi. Malcolm Seager, İngiliz hükümetinin talebi üzerine, Kıbrıs vakıflarını inceleyerek bir rapor hazırladı. Rapora göre yanlış idare ve yolsuzluklar Kıbrıs vakıflarını çok kötü bir duruma düşürmüştü. Evkaf Hazinesi boş, kayıtlar düzensiz ve özensiz, camiler harap halde, mektep ve medreseler ise ihmal içerisindeydi. Adada çok sayıdaki mazbut ve mülhak vakıf yasal olmayan yollarla *icâreteynli* vakfa dönüştürülmüştü. Hatta bazı mütevelliler, vakıf emlakleri araziyi işleyen mültezim veya köylülere hukuksuzca satarak adadan kaçmıştı. Zaten *icâreteynli* vakfa dönüştürülen pek çok mazbut vakıf da ikinci adımda hukuk dışı yollarla özel mülke dönüştürülüp vakıf olma özelliklerini tamamen yitirmişlerdi.[864] Ada vakıfları hakkında bu tip olumsuz tespitlerde bulunan Seager, İngiliz hükümetine birbirine alternatif iki çözüm önerisinde bulundu. Birinci çözüm adadaki vakıfların kamulaştırılmasıydı. Ancak İngiliz hükümetinin bu tipte radikal bir kararı uygulamada çekimser kalma ihtimaline binaen alternatif bir çözümü daha vardı: *Vakıfların aşamalı olarak tasfiyesi*.[865] Böylece İngiliz hükümeti evkaf meselelerini düzenleyen komplike

[861] COA, KB.MAA.FE, nr. 7/49, 1910. Ayrıca bkz. Uçarol, **a.g.e.**, s. 65-71; Gürel, **a.g.e.**, s. 25. Ayrıca bkz. VGMA, Defter No: 932, s. 12.
[862] Bernhard Hofstötter, ''Cyprus under British Rule: An International Law Analysis of Certain Land Surveys and Land Assignments Between 1878 and 1955,'' **Chinese JIL**, 2008, s. 171-72.
[863] COA, HR.SYS, nr. 900/47, 1889.
[864] Altay Nevzat, Mete Hatay, ''Politics, Society and the Decline of Islam in Cyprus: From the Ottoman Era to the Twenty-First Century,'' **Middle Eastern Studies**, C.XLV, No:6, Kasım 2009, s. 914.
[865] Reyhan Sabri, **The Imperial Politics of Architectural Conservation: The Case of Waqf in Cyprus**, Switzerland, Palgrave Pivot, 2019, s. 49.

hukuk kurallarından kurtulacak[866] ve Osmanlı hükümeti ve temsilcilerine bu tip hukuki problemlerin çözümü hususunda bırakılan yetki alanı da ortadan kaldırılmış olacaktı.

İstanbul tarafından atanmış olan son Osmanlı Evkaf Murahhası 1899 yılında vefat edince, murahhasların atamasını da İstanbul ve Evkaf Nezareti değil yine sömürge idaresi yaptı.[867] Vakıflarda cihet tayini, kira bedellerinin belirlenmesi gibi esasında şer'î nitelikli olan çeşitli kararlar da İngiliz mahkemelerinde alınıyordu.[868] İngiliz tarafı *icâreteynli* vakıfları muhatap alan *intikal* ve *ferağ* gibi kanuni düzenlemelerin varlığını, *esasında şer'î olan* bu kurumun *şer'î mesele* kapsamı dışında tutulması için de bahane olarak kullandı. Böylece -aşağıda görüleceği üzere- *icâreteynli* vakıflara ilişkin davalar İngiliz yargıçlar önüne gelecekti.[869] Mütevellilerine yapılan toplu ödeme ile vakıflardan el çektirilerek gerçekleştirilen küçük vakıfların ilgası süreci de çoktan başlatılmıştı. Sonraki süreçte şer'î mahkemelerin mütevelli atama yetkisi ellerinden alınarak İngiliz mahkemeleri yetkilendirildi.[870] 1881 yılından itibaren Kıbrıs'ta aşamalı olarak öşrün kaldırılmasının sonucunda özellikle tahsisat kabilinden vakıflar gelirlerinden mahrum kaldı.[871] Mazbut vakıfların gelir fazlalarının prensip olarak İstanbul'daki Evkaf Hazinesi'ne aktarılması gerekirken, İngiliz hükümeti geliştirdiği bir politikayla artık nakdi adada hapsetti. Adanın 1914 yılındaki ilhakına kadar sürecek olan vakıfların restorasyonu sürecini başlatarak, tüm gelir fazlalarını bu yolda kullandı. Böylece vakıf gelirlerinin İngiliz hükümeti kontrolünde kalması garantilenmiş oldu.[872] İngiliz idaresi bununla da yetinmedi, yönetimi ada dışında olan Kıbrıs vakıflarına da el koydu. Bunlardan birisi Mahmud Celaleddin Paşa'nın beşinci kuşaktan dedesinin kurduğu Çorlulu Ali Paşa

---

[866] Eleni Bouleti, ''The Muslim Community on Cyprus and British Colonial Policy, 1878-1915: The Significance of the Cyprus Evkaf in the Colonisation Process,'' **The Cyprus Review**, C.XXIII, No:2, Sonbahar 2011, s. 42-43, 48.
[867] Alexis Rappas, ''The Sultan's Domain: British Cyprus' Role in the Redifinition of Property Regimes in the Post-Ottoman Levant,'' **The International History Review**, 2018, s. 13.
[868] ''Muride Sabri v. Dervish İbrahim,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.VI, 1905, s. 8-14.
[869] Hofstötter, **a.g.m.**, s. 176-179.
[870] Rappas, **a.g.m.**, s. 13.
[871] Mustafa Şentop, ''Vakıflara İlişkin Düzenlemeler Bağlamında İngiliz Dönemi Kıbrıs Hukukunun Genel Yapısı,'' **İkinci Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu (21-25 Ekim 2010)**, Ankara, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 2011, C.IV, s. 331-32, 336.
[872] Sabri, **a.g.e.**, s. 51. Ayrıca bkz. **Cezire Evkaf Dairesi**, Sünûhât Matbaası, s. 63.

Vakfı'ydı. Vakfın muazzam boyuttaki gelirlerinin %97,5'i Kıbrıs'taki çok sayıda vakıf çiftlik ve mukataalardan gelmekteydi. Adanın İngiliz idaresine geçmesinden sonra gelirlerinde hızlı bir düşüş yaşanan vakıf; cami, medrese, mektep ve kütüphanelerinin personel ücretlerini bile ödeyemez hale geldi. Mahmud Celaleddin Paşa, İngiliz hükümeti başkanı Lord Salisbury başta olmak üzere üst düzeyde çeşitli şikâyet ve başvurularda bulunsa da hiçbir netice alamadı. Ada yönetimi vakfın gelirlerini adada bulunan cami, mescit, medrese ve mekteplerin personel ücretleri için kullanmaya devam etti.[873]

Konvansiyona göre şer'î kural ve kurumların tamamının korunacağı hususunda Osmanlı tarafına garanti verildiğinden, bilgi konusunda ötekine olan mahkumiyetinden kurtulmak isteyen Kıbrıs İngiliz idaresi, *şer'î* ve *nizâmî* mevzuatı tespite mecbur kaldı. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Austen Layard, hiç geç kalmadan 8 Ağustos 1878 tarihinde tüm Osmanlı mevzuatının Fransızca çevirisinden oluşan bir mecmuayı Kıbrıs'taki İngiliz Yüksek Komiseri Sir Garnet Wolseley'e yolladı.[874] Bir yandan da genel olarak yürürlükteki mevzuatın İngilizce'ye kazandırılması süreci başlatıldı. Bu sürece ilk Arazi Kanunu'nun çevirisiyle başlandı ve kanun 1892 yılında Frederick Ongley tarafından *The Ottoman Land Code* adıyla İngilizce'ye çevrildi.[875] Çeviri yapılmadan önce Kıbrıs Temyiz Mahkemesi'nde (*The Supreme Courts of Cyprus*) kullanılan Fransızca ve Yunanca çevirilerdeki hataların çelişkili durumlar ortaya çıkardığı ve dava sürecinde yargıçlara pek çok sıkıntı yaşattığı açıktı. Bu durum 1884 yılında İbrahim Mehmed ile Hadji Kosmo arasında yaşanan bir arazi davasında rahatlıkla gözlemlenebiliyordu.[876] Benzeri bir çeviri sorunu 1887 yılında Michael Polydoro ile Hadji Gavril arasında vuku bulan bir vasiyet davasında da yaşandı.[877]

---

[873] Ahmet Köç, ''1878 Uluslararası Krizinin Ardından Kıbrıs'ta Ali Paşa Vakıfları,'' **Adalarda Türk-İslam Kültürü**, Ed. İsmail Güleç, Oğuz Karakartal, Lefkoşa, KISBÜ, 2018, s. 195-197.
[874] Rappas, **a.g.m.**, s. 5
[875] F. Ongley, **The Ottoman Land Code**, London, William Clowes and Sons, 1892.
[876] ''Ibrahim Mehmed v. Hadji Panyioti Kosmo and Others,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1883-1890**, C.I, 1893, s. 12-15.
[877] ''Michael Polydoro and Others v. Hj. Gavril Hj. Goerghi,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1883-1890**, C.I, 1893, s. 37-44.

İngilizler Kıbrıs'ın yönetimini devraldıkları daha ilk yıllarda, vakıfların idaresine ilişkin kanunların topluca yer aldığı bir mecmuanın oluşturulması konusunda Bâb-ı Âlî'den yardım talep etmişti.[878] Kıbrıs vakıflarıyla ilgili kanun ve talimatname mecmuası neşretme girişimlerinde de bulundular.[879] Hatta İngiliz komiserliği, özel olarak vakıf emlakin satımına (*füruht*) ilişkin bazı hususlarda bilgi almak istedi.[880] 1899 yılında vakıf mevzuatının İngiliz diline kazandırılması hususunda büyük bir adım atıldı. Kıbrıs Temyiz Mahkemesi (*The Supreme Court*) yargıçları C. R. Tyser ve D. G. Demetriades[881] tarafından, Ömer Hilmi Efendi'nin vakıf monografisi *A Treatise on the Laws of Evqaf* adıyla çevrilerek 1899 yılında Lefkoşa'daki ilk baskısını yaptı.[882] İki yıl sonra aynı iki hukukçunun *The Mejelle: Being an English Translation of Majallah el-ahkam-i adliya and a Complete Code on Islamic Civil Law* adlı *Mecelle* çevirisi yine Lefkoşa'da yayımlandı.[883] Sonraki yıllarda ise Ceza ve tekrar Arazi kanunları Kıbrıs'ta görev yapan üst düzey İngiliz hukukçu ve yargıçlar tarafından İngilizce'ye kazandırıldı.[884] *Mecelle*'nin İngilizce çevirisi yapılmadan önce de İngiliz yüksek mahkemesinde *Mecelle*'nin çeşitli maddelerine atıf yapıldığı görülüyordu. Mesela 1885 yılında iki gayrimüslim arasındaki bir dava buna örnekti.[885] İngiliz mahkeme kararlarında yalnızca yasa niteliği kazanmış mevzuata değil *Hidâye* gibi Hanefi mezhebinin muteber metinlerine de referansta bulunuldu.[886] Çünkü İngiliz yargıçlarının da açıkça ifade ettiği gibi Kıbrıs'ta yürürlükte olan hukuk Hanefi

[878] COA, HR.SYS, nr. 900/38, 1884.
[879] 1886 tarihli ilgili belge için bkz. COA, HR.HMS.ISO, nr. 219/40, 1302.
[880] COA, HR.SYS, nr. 900/39, 1884.
[881] Tyser Girne Mahkeme reisi iken Demetriades ise aynı mahkemenin katibidir.
[882] Çeviride eserin Nicolaides tarafından yapılan Yunanca çevirisinden ve Girne yerel mahkeme kâtibi İsmail Hakkı Efendi'den de yardım alırlar. Ömer Hilmi Efendi, **A Gift to Prosperity on the Laws of Evqaf**, Çev. C. R. Tyser; D. G. Demetriades, Lefkoşa, 1922, s. X.
[883] Charles R. Tyser, D. G. Demetriades vd., **The Mejelle: Being an English Translation of Majallah el-ahkam-i adliya and a Complete Code on Islamic Civil Law**, Nicosia, Government Printing Office, 1901.
[884] **The Imperial Ottoman Penal Code**, Çev. John A. Bucknill; Haig Apisoghom S. Utidjian, Oxford, Oxford University Press, 1913; **Ottoman Land Laws**, Çev. Stanley Fisher, Oxford, Oxford University Press, 1919.
[885] ''Athanassi Christofides v. Nicola Tofaridi,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1883-1890**, C.I, 1893, s. 21-23.
[886] ''Muride Sabri v. Dervish İbrahim,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.VI, 1905, s. 4.

doktriniydi.[887] Mesela *veled-i zina*nın intikalde annesi üzerinden hak sahibi olup olmadığına ilişkin bir davada, çeşitli fıkıh kurumlarının tanımlanmasında *Hidâye*'den yararlanıldı.[888] Aynı davada Kıbrıs Müftüsü Ali Rıfkı Efendi'ye de başvurularak, intikal kanununda geçen *evlad* lafzının annesine nispetle *veled-i zina*yı da içereceğine dair fetva alındı.[889]

Evkaf Muhasebecisi Ahmet Hulusi Efendi'nin davacı, Yanco Apostollides, Zoitza Francoudi ve Evanthia Glykys'nin de davalı oldukları *icâreteynli* bir çiftlik vakfının davası önemliydi. Çünkü İngiliz yargıçlar C. J. Bovill ve J. Smith tarafından temyizi görülen bu davanın temel problemi, çiftlik mutasarrıfının *Evkaf*'ın iznini almaksızın vakfı satmaya yetkili olup olmadığıydı. Meselenin davalık olma sebebi ise çiftliği satan mutasarrıfın, *icâreteyn*den kaynaklı kira ödemelerini çiftliğin yeni sahiplerinin üstlenmesi gerektiğini iddia ederek ödemeleri yapmamasıydı. Bu iddiasını vakıf mülklerin artık *Evkaf*'ın elinden alınarak *Defter-i Hâkânî*'nin (*Land Registry Office*) kontrolüne bırakılmış olduğu argümanıyla savundu. Ancak İngiliz yargıçlar *Evkaf* idaresinin onayının gerekli olmadığı argümanını destekleyen herhangi bir kurala rastlamadıkları gerekçesiyle Evkaf Muhasebecisi Ahmet Hulusi lehine karar verip, satımı görmezden gelerek, mutasarrıfın kira ödemelerine devam etmesi gerektiğine hükmetti.[890] Yakın zamanda mahlul bir vakfın *Evkaf* adına satımına engel olmak için açılmış bir davada da yargıçlar, yine, Evkaf Murahhası Ahmet Hulusi Efendi'nin lehine hükmederek davanın reddine karar verecekti.[891]

Bu davalar Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâfü'l-ahlâf*'ının İngilizce çevirisi yapılmadan önce görülmüştü. Hakkında çıkarılan yasaklama kararına rağmen eserin

[887] **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, Nicosia, The Government Printing Office, 1905, C.VI, s. 27.
[888] Zina'nın tanımında yapılan başvuru için bkz. ''Vassilio Grigori Della and others v. Sava Haji Michaeli and others,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.VI, 1905, s. 23-30.
[889] ''Vassilio Grigori Della and others v. Sava Haji Michaeli and others,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.VI, 1905, s. 28-29.
[890] ''Ahmet Houloussi Mouhassebedji of Evkaf v. Yanco Apostollides and others,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1883-1890**, C.I, 1893, s. 48-52.
[891] ''Anastasia M. Chakalli v. Ahmet Houloussi as Delegate of Evkaf,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1891-1893**, C.II, 1894, s. 29-32.

İngilizce çevirisi Kıbrıs'taki vakıf davalarında aktif biçimde kullanıldı.[892] Hatta Kıbrıs kadısı tarafından kaleme alınan bir raporda, adli mercilerde sıklıkla kullanılan çevirinin, veciz üslubu dolayısıyla, pek çok fıkhi hükmü dışarıda bıraktığı belirtilip, aralarında istibdalle ilgili hükümlerin de yer aldığı eksiklikler elli maddede özetlendi.[893] Eserin eksikliklerine Ali Haydar Efendi de *Tertîbu's-sunûf'*unun mukaddimesinde değiniyordu. Ancak eserin neden yasaklatıldığı sorusunun cevabı yukarıda geçtiği üzere açık değildi. Zaten daha önce de belirtildiği gibi bu yasaklatılma kararı Kıbrıs'ta pek de dikkate alınmamıştı. Baş Yargıç (*Chief Justice*) C. J. Hutchinson, bir dava sırasında kitabın İstanbul'da yasaklatıldığına dair duyum aldığını, ancak bunun gerçek olup olmadığını bilmediğini bizzat kendisi ifade etmiş,[894] bu durum onu Ömer Hilmi Efendi'ye referansta bulunmaktan alıkoymamıştı. *İcâreteynli* arazi üzerine yapılan binaların vakıf olup olmadığına ilişkin Evkaf Murahhası Mehmed Sadık Bey ile Agia Phaneromene Kilisesi mütevellileri (*trustees)* arasındaki bir davaya ilişkin 30 Nisan 1903 tarihli kararında, Ömer Hilmi Efendi'nin eserine sayısız referansta bulunmuştu.[895] Ömer Hilmi'nin eserinin kullanıldığı tek karar bu da değildi. 3 Mayıs 1904 tarihinde, Muzaffer Bey adlı bir Kıbrıslı ile aşağıda adını sık sık göreceğimiz Evkaf Murahhası M. İrfan Efendi'yi karşı karşıya getiren mahlul bir vakfın *mürûr-ı zaman* davasında da İngiliz yargıçlar Ömer Hilmi Efendi'nin eserine ve yine İngilizlerin Kıbrıs'ta yürürlüğe koyduğu muhakeme usul kanunlarına referansla M. İrfan Efendi lehine hüküm verip davayı düşürdü.[896]

İngiliz hükümeti Kıbrıs'taki nüfuzunu yalnızca yasama ve yargı alanındaki faaliyetleriyle değil, aynı zamanda yerel İngiliz idareciler ve Kıbrıs'taki iş birlikçi Müslüman unsurlar üzerindeki politik oyunlarla da güçlendirmeye çalıştı. Kıbrıs'ta,

---

[892] Kıbrıs Kadılığı ile Lefkoşa Evkaf Dairesi arasında 1913 tarihli yazışmada eserin İngilizce çevirisinin yollatılma talebine çevirinin tükendiği cevabı verilmiştir. COA, KB.MAA.FE, nr. 2/18/26, 1913. Ayrıca bkz. Sabri, **a.g.e.**, s. 50.

[893] Detaylı bilgi için bkz. COA, KB.MAA.FE, nr. 1/11/21, 1922.

[894] ''Zehra Khanim v. Constanti Dianello,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.VI, 1905, s. 57.

[895] Arazi mütevellisinin talebi üzerine *icâre-i vâhideli* olan bu vakıf 1888 yılında *icâreteyn*e çevrilmiş, 1892 yılında ise üzerinde bulunan oda ve ağaçlarla birlikte kilise tarafından satın alınmıştır. 1892 yılından itibaren kilise arazi üzerine dükkanlar inşa etmiştir. Davanın konusu da bu dükkanların mülkiyetinin vakfa mı yoksa kiliseye mi ait olduğudur. Yargıç hükmünü Mehmed Sadık Bey lehine verir. ''Zehra Khanim v. Constanti Dianello,'' C.VI, s. 52-68.

[896] ''Muzaffer Bey v. W. Collet and M. Irfan Effendi,'' **The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus**, C.VI, 1905, s. 108-9.

Müslüman grubun siyasi temsilciliği ve toplumsal önderliğini üstlenebilecek dört önemli kurum bulunuyordu. Bunlar Kıbrıs Müftülüğü, Kıbrıs Baş Kadılığı, Evkaf Murahhaslığı ve Kavânîn Meclisi milletvekilliğiydi.[897] İngiliz sömürge yönetiminin adaya hakimiyetinin ilk zamanlarında bu temsil odakları etrafında Müslüman grupların öbeklendiği görülüyordu. İlk gruplaşmalar Kıbrıs kadısı ile karşısındaki Kıbrıs müftüsü etrafında oluştu. Evkâf-ı Hümâyân Nezâreti tarafından atanan zikri geçen Evkaf Murahhası Ahmet Hulûsî Efendi'nin 1893 yılındaki ölümü üzerine, İstanbul, onun yerine Hacı Hafız Ziyai Efendi'yi murahhas olarak atamak istedi. Zira konvansiyon şartlarına göre Evkaf delegelerinden birisi İstanbul tarafından atanacaktı. Ancak İngiliz yönetimi bu atamayı da kendisinin yapacağını iddia ederek 1894 yılında Mehmed Sadık Efendi'yi murahhas olarak atadı. Dönemin Kıbrıs Baş Kadısı Mehmed Vecihi Efendi ise Mehmed Sadık Efendi'nin vakıfları ilgilendiren bazı hususlarda yetkisiz olduğunu düşünüyordu.[898] Bu sırada hem ada yönetimine hem de Babıali'ye Mehmed Sadık'ın evkafı idaresi hakkında pek çok şikayet gidiyordu.[899]

Bu tarihten sonra Kıbrıs'ın temsil kabiliyeti yüksek bu iki önemli kurumu arasında bir mücadele baş gösterdi. İstanbul'un Evkaf murahhası olarak atama girişimi İngiliz idaresince engellenen Hacı Hafız Ziyai Efendi kadıyı destekleyen grupta yer aldı. Ziyai Efendi bu sırada Kıbrıs *Kavânîn Meclisi*'nde Müslüman halkı temsil eden üç Müslüman üyeden birisiydi. Diğer bir üye Derviş Paşa da yine kadıyı destekliyordu.[900] Bu grup evkaf ve ilgili kurumların Baş Kadılık yetkisinde olması taraftarıydı. Karşı grupta yer alan Evkaf Murahhası Mehmed Sadık Efendi ve destekçileri ise vakıfların İngiliz sömürge yönetimince atanan kimseler tarafından idare edilmesini savunuyordu. İngiliz yargıçların fetvasına başvurduğu Kıbrıs müftüsü Hacı Ali Rıfkı ve Evkaf Murahhaslığı memuru M. İrfan Efendi de bu grupta yer alıyordu.[901] İngiliz hükümeti de doğal olarak kadı ve grubunun yıpratılması

[897] Sibel Akgün, ''Kıbrıslı Müslüman Türklerin Siyasi ve Toplumsal Gruplaşma Örneği Olarak ''Kadıcılar-Müftücüler/Müftücüler-Evkafçılar (18787-1914),'' **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.VI, No:2, 2017, s. 1155.
[898] Burada kastedilen imam-hatip, kayyum ve müezzinlerin azil işlemleridir.
[899] Adem Kara, Cemil Çelik, ''Kıbrıs'ta Vakıf Yönetimi ve Denetimi Sorunu,'' **History Studies**, C.III, No:3, 2011, s. 168-169.
[900] Akgün, **a.g.m.**, s. 1157-58.
[901] **A.m.**

politikalarında hep müftü, murahhas ve ekibinin yanında yer aldı.[902] Hatta belli halk kitlelerinin de İrfan Efendi'nin kışkırtmasıyla bu yıpratma eylemlerinde yer aldığı görüldü. Kıbrıs kadılığı önünde, kadıyı tahkir edici sloganlarla yapılan bir eylem buna örnekti.[903] Bu sıralarda henüz daha güçlü olan kadı ve destekçileri 1910 yılına geldiğimizde oldukça güç kaybetmişti. Kadıcı ekipte yer alan *Kavanin Meclisi* üyelerinin tamamı yeni seçimlerde meclis dışında kalmıştı. Yeni Kıbrıs kadısı meşhur Kadı Numan Efendi ise selefinin İngiliz karşıtı politikalarını sürdürüyordu. En büyük destekçisi, Kıbrıs müftülüğüne yeni atanan ve daha önce İngiliz hükümetinin *Evkaf*'ın başına geçirilmesini engellediği Hacı Hafız Ziyai idi. Evkaf murahhaslığı koltuğunda ise yukarıdaki davada İngiliz yargıçların lehine hüküm verdiği rakip gruptan Musa İrfan Efendi oturuyordu.[904]

Yani aşağıdaki köy camisi hikayesinin yaşandığı dönemde, evkaf üzerinde yetki iddiasında bulunan karşıt figürler Evkaf murahhası Musa İrfan Bey ile Kıbrıs Baş Kadısı Numan Efendi idi. Ancak müftülük makamında bu sefer kadı destekçisi Hacı Hafız Ziyai yer alıyordu.[905] Kadı Numan, selefi gibi Kıbrıs evkafını kadılığa bağlama çabasındaydı ve bunu temin için geliştirdiği argümanların pek çoğunu, İngilizlerle iş birliği yapmakla suçladığı Musa İrfan Bey hakkında yazdığı şikâyet dilekçelerinde görmek mümkündü.[906] Kadı Numan'ın şikâyet listesinde dikkat çeken maddelerden birisi köy camilerinin çoğunun harap halde olmasına rağmen ihmallerin sürmesiydi. Bu camilerden birisi selden gördüğü zarar sonrasında bakım ve onarımı yapılmayarak ihmal edilen Limasol'deki Köprülüzade Camii idi.[907] Camiin 500 lirayı aşkın parası olmasına rağmen yıllar geçmiş ama yeniden inşa edilmemişti. Evkaf idaresi, caminin tekrar inşası için valiye müracaat ederek inşaat ruhsatını bile alan mütevelli Vehbi Efendi elinden bu parayı almış, mütevellilerin onayını almadan yaklaşık 70 lira karşılığında başka bir mahalde caminin inşası için başka bir arsa satın

[902] **A.m.**
[903] Eylem hakkında yapılan 1906 tarihli şikayet için bkz. COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912.
[904] Akgün, **a.g.m.**, s. 1160-61.
[905] **A.m.**
[906] Bu dilekçeler İstanbul'da da yankı bulmuş, Sadrazamlığa, hem şikayetler hem de bunlara verilen cevapların özeti sunulmuştur. Daire-i Sadaret'ten çıkan belge için bkz. COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912.
[907] Akgün, **a.g.m.**, s. 1162.

almıştı. Mütevelli ise yıkılan camilerin aynı yerde yeniden inşa edilmesinin gerekliliğini vurgulayan bir fetva almıştı. Sonrasında şer'î mahkemeye de başvurarak lehine karar çıkmasını sağladı. Müslüman nüfusun yoğun olduğu Limasol halkı da caminin yeniden inşası için pek çok müracaatta bulundu ama cami inşa edilmedi.[908]

Hem Arazi Kanunnamesi hem de Evkaf Nizamnamesi maddelerine aykırı olarak satılan vakıflar da Kadı Numan'ın şikâyet listesindeydi. Mesela Elye Camii harap hale gelince, bayram namazlarını toprak üstünde çarşaflar üzerinde kılan mağdur halktan yüz inşaat işçisi caminin tamiri için ücretsiz çalışacağını taahhüt etmesine rağmen mütevelli herhangi bir girişimde bulunmamış, hatta bu müracaatlar reddedilmişti. Sonrasında da caminin tamiri için Mağusa'nın en güzel yerinde, tahminen 1000 lira değerindeki kırk dönümlük vakıf arazi bizzat Evkaf memurları tarafından, burada tren yolu yapılmak üzere, İngiliz hükümetine 60 lira karşılığında satılmıştı. Halbuki *menafi-i umumiye* söz konusu olduğunda dahi vakfın asıl kıymetinin altında bir fiyat karşılığında satımı *ahkam-ı şer'iye*ye aykırıydı.[909] Havlusu Rumlar tarafından zapt edilmiş Denya Camii'nin durumu da farksızdı. Çünkü caminin mütevellisi ahalinin ilgili şikayetlerine rağmen bu hukuksuzluğa hiç kulak asmamıştı.[910] Halbuki 1886 tarihli *Immovable Property Limitation Law'*un 5. maddesine göre vakıf gayrimenkullere herhangi bir tecavüz vuku bulması halinde karşı dava açma hakkı doğrudan mütevellilere verilmişti.[911] Bu camiye ait Göl Tarlası adlı bir vakıf arazi de hiçbir ödeme yapılmaksızın bir köylü tarafından ekilip biçilmesine rağmen idarece engelleyici hiçbir girişimde bulunulmamıştı.[912] Raporda geçen bir diğer ihlal ise asla *cevaz-ı şer'î* bulunmamasına rağmen Lefkoşa'daki Ömeriye Mektebi'nin ilga edilmesi ve Ayasofya Mektebi'nin ise tebdil edilmesiydi.[913]

---

[908] **Cezire Evkaf Dairesi**, s. 33-34.
[909] COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912; **Cezire Evkaf Dairesi**, s. 16-18. Bu şikayete verilen cevap şöyledir: Elye Cami-i Şerifinin yeniden inşası evvelce yapılan tertibat mucebince Evkaf ve köylünün muavenetiyle henüz ikmal edilmiştir. Denya meselesi iki sene evvel halledilmiştir. Matbu varaka-i hesabiyede sene bidayetinde ya nihayetinde irad yazılan deyu gösterilen miktar taşraya irbah edilen paradır. Yoksa arazi mubayaasına yatırılmış değildir. COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912.
[910] COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912.
[911] Hofstötter, **a.g.m.**, s. 178.
[912] **Cezire Evkaf Dairesi**, s. 44-45.
[913] Buna verilen cevap da şöyledir: Ömeriye ve Ayasofya mektepleri ne lağv ve ne de tebdil edilmiştir. Ömeriye Mektebi muallimi mektepte talebenin azlığına binaen şimdi Ayasofya Mektebi'nde tedris etmektedir. COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912.

Hatta Musa İrfan Efendi'nin destekçisi olan eski Kıbrıs müftüsü Ali Rıfkı Efendi dahi bu muamelenin vakfa hıyanet olduğuna dair fetva vermişti.[914]

Kıbrıs'ın 1906-1912 yılları arasında yayımlanan haftalık gazetesi *Sünûhat*'ın[915] ada vakıflarına ilişkin ihbarlarına bakılacak olursa İngiliz hükümeti ve evkaf idaresinin suistimalleri Kadı Numan'ın şikâyet listesinden de uzundu. Gazetenin temel eleştirisi *bir müsevviğ-i şer'î*ye yani haklı bir sebebe dayanmayan şeriate aykırı uygulamalarla vakıflara zarar verilmesiydi. Bu zararın ortadan kaldırılması için bir önerisi de vardı: Kıbrıs vakıflarının idaresinin yalnızca Evkaf Dairesi'nin elinde olmaması, tadilat, alım-satım, kiralama vb. kararların bir *müsevviğ-i şer'î*ye dayanıp dayanmadığını, *ahkam-ı şer'iye*ye uygunluğunu ve vakfın *zâhir menfaat*ini garanti edip etmediğini denetleyecek, özellikle de vakfın elden çıkarılması durumunda işlemin mahkeme ilamı ile *şer'-i şerîfe* tatbik edilerek yapılmasını temin edecek bir komisyonun teşkil edilmesiydi. Murahhasların tüm icraatlarının denetim ve nezareti bu komisyonca yapılacaktı.[916] *Sünûhat*'ın ihbar listesinde özellikle köy camileri ve mezarlıkları olmak üzere pek çok vakıf yer alıyordu.

Evkaf idaresinin Lefkoşa'da 500 lira karşılığında satın aldığı şer'î mahkeme yakınındaki bahçe bunlardan birisiydi. Duvarları yıkılan bahçe virane haline gelmiş, ortasından bir de yol açılmıştı. Yani istimlak için İngiliz hükümetinin yapması gereken harcamalar vakıf idaresi üzerinden yapılmıştı. Bahçenin bitişiğindeki, işlek bir cadde üzerinde ve oldukça iyi bir güzergahta bulunan hane de *Evkaf* tarafından satın alındıktan sonra yıkılarak, arsası, bizzat Evkaf memurunun ruhsatıyla abdesthane inşası için belediyeye terk edilmiş ve bu durum Müslüman ahaliyi oldukça rahatsız etmişti. Ahaliden Bodamyalızade Mehmed Münir Bey icraatın *muhalif-i şer'-i şerîf* olduğuna dair bir fetva aldıktan sonra Müslüman ve Hristiyan hekimlerden, buraya abdesthane inşasının *sıhhat-i umumiyeye muzır olduğunu gösterir* bir de rapor almış, buna rağmen inşaat durdurulmayınca dava açılmış ve *bidâyeten* kazanılmıştı da. Ancak istinafa gidilince henüz abdesthaneler tamamlanmadığı ve zarar meydana gelmediği için hüküm bozulmuştu. *Nihayet belediye reisi Hristiyan olduğu halde evkaf*

[914] COA, KB.MAA.FE, nr. 2/14/23, 1912.
[915] Özcan Mert, ''Osmanlı Belgelerine Göre Bir Kıbrıs Gazetesi: *Zaman,*'' **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, No:4, 2003, s. 82.
[916] **Cezire Evkaf Dairesi**, s. 41, 75-77.

memurunun gayretine rağmen meselenin ehemmiyetini takdir ile ahalinin hakkını teslim etti ve inşaattan vazgeçti.[917]

İhbar listesinde hiçbir haklı sebep bulunmamasına rağmen müzayede vb. prosedürlere başvurulmaksızın doğrudan Evkaf memurları eliyle Wilcox Kumpanyası'na satılan kıymetli vakıf çiftlikler de yer alıyordu. Hala Sultan Türbesi'nin de içerisinde yer aldığı oldukça iyi gelir getiren vakıf çiftlik de aynı kumpanyaya senelik 120 lira bedel karşılığında dokuz seneliğine icareye verildi.[918] Adadaki mezarlıklar da bu ihmallerden nasibini almıştı. Limasol'daki bir İslam kabristanı Hasan Molla Hasan isminde birisi tarafından etrafı çevrilerek mandıra olarak kullanılmaya başlanmıştı. Aynı kasabadaki diğer iki mezarlıktan birisi mezbele haline gelirken, ortasından yol geçirilen diğer mezarlığın kalan kısmı Hristiyanların top sahası haline gelmişti.[919] Lefkoşa'daki Haydar Paşa Camii de türlü yolsuzluklara sahne oldu. Caminin tadilatı sırasında hiçbir fonksiyonu olmayan kimseler dolgun maaşlarla çalıştırılarak cami vakfının parası israf edildi. Buradaki bir başka cami ise artık ahır haline gelmişti. Özellikle köy camileri ve mezarlıkları Evkaf idaresi tarafından en çok ihmal edilen vakıflar arasındaydı.[920] Mağusa'daki bir köy camisi yıllarca harap ve viran halde kalmış, sonunda caminin taşları Hristiyan ahali tarafından gasp edilerek kilise inşasında kullanılmak üzere nakledilmişti. Müslüman bir kadının polise müracaatı üzerine Nalbantzade Hasan Onbaşı gelerek taşları geri almış ama ertesi gün ayaklanan Hristiyan ahali taşları tekrar gasp ederek çok sayıdaki usta ile derhal kilisenin inşaatına başlamışlardı. Evkaf idaresi ise bu duruma hiç müdahale etmemişti.[921] Lefke'deki bir caminin senelik 35 liradan fazla gelir getiren vakıf bahçesi ise yalnızca 45 lira karşılığında üçüncü bir kişiye satılmıştı. Bahçede alıcının değil de Lefke Evkaf Vekili ve kardeşinin tasarrufta bulunması ise işlemin taşıdığı şaibeye açık bir delildi.[922] Yani aşağıdaki köy camisinin hikayesi, her yanında özellikle de küçük köylerinde onlarca viran cami barındıran bir adada yapılan bunca yolsuzluğun gölgesinde yazılacaktı.

---

[917] **A.e.**, s. 7-10.
[918] **A.e.**, s. 24-29.
[919] **A.e.**, s. 31-32.
[920] **A.e.**, s. 64-65.
[921] **A.e.**, s. 67-68.
[922] **A.e.**, s. 97-98.

* Kıbrıs'ta bir köy camisinin istibdali

1910 yılı Ağustos'unda Büyük Kaymaklı Köyü'nden Hasan Hacı Muhsin Ağa ve Küçük Kaymaklı Köyü'nden Abdülkadir Hüseyin adlı iki Kıbrıslı Müslüman, Kıbrıs Şer'î Mahkemesi'ne başvuruda bulundu. Mahkemenin kadısı meşhur Kadı Numan'dı.[923] Bu iki Kıbrıslının kadıdan talebi Büyük Kaymaklı Köyü'ndeki, *tevâtüren* ''mescit arsası'' diye bilinen bir arsanın satılarak (*füruht*), elde edilen paranın Küçük Kaymaklı Köyü'ndeki bir cami için harcanmasıydı. Dilekçede arsanın satımını meşrulaştırmak amacıyla kullanılan tek argüman Büyük Kaymaklı Köyü'nde var olduğu düşünülen mescidin hiçbir yazılı vesikasının olmaması, hatta seksen yaşındaki Ahmet Ağa dahil hiçbir ihtiyarın bu arsa üzerinde bir zamanlar herhangi bir bina olup olmadığını bile hatırlamamalarıydı.[924] Başvuru üzerine bu defa Kıbrıs Şer'î Mahkemesi durumu İstanbul'daki Fetvâhâne'ye arz etti. Ancak mahkeme Fetvâhâne'ye olayı açıklarken hem hukuki problemi hem de kullanılan argümanları Hanefi vakıf hukukuna en uygun biçimde yeniden formüle etti.[925]

Kullanılan ilk argüman Büyük Kaymaklı Köyü'nde var olduğu düşünülen mescitle ilgili hiçbir kayda rastlanılmaması ve mescidin varlığına dair tek karinenin eskiden beridir söz konusu arsanın *mescit arsası* diye biliniyor olmasıydı (*iştihâr*). İkinci argüman Büyük Kaymaklı Köyü'nün zamanla demografik yapısının değişmesi ve bir iki kişiden başka hiçbir Müslümanın burada kalmamasıydı. Bu durum, zaten mezbele haline gelen arsanın birileri tarafından *temellük* edilme riskini artırıyordu. Üçüncü argümana göre Küçük Kaymaklı'daki tamire muhtaç köy camisinin hiçbir vakfı bulunmamaktaydı. Konum itibariyle de Büyük Kaymaklı Köyü'nün adeta bir mahallesi gibiydi. Yani ''*akrab* olana sarf'' prensibi burada işletilebilecekti. Fetvâhâne'ye sunulan dilekçedeki bir diğer ayrıntı, Kıbrıs Şer'î Mahkemesi'nin, mescit arsasının satımını ifade etmek için doğrudan satım anlamına da gelebilen *füruht* kelimesi yerine *istibdal* kavramını tercih etmesiydi. Yukarıdaki bütün argümanlarla ya

[923] Vefatına kadar görevini sürdüren Kadı Numan, ilgili belgeye göre 11 Aralık 1910'da vefat etmiştir. Bkz. COA, KB.MAA.FE, nr. 5/35/5, 1910.
[924] COA, KB.MAA.FE, nr. 6/46/15, 1905.
[925] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 387, s. 53

hiç mescit olmadığı ya da en azından *müstağnen anh* bir mescit olduğu kanıtlanmaya çalışılan bu *mescit arsası*nın istibdal talebine Fetvâhâne'nin verdiği yanıt şuydu:

> ''Bu misillü *müstağnen anha* olan mesâcid-i şerîfe arsaları vakıflarının bi'l-meşrût mütevellileri var ise onların ve olmadığı halde bunlara kıbel-i şer'-i şerîften bir mütevelli tayin olunarak mansûb mütevellilerin inzimam-ı rey ve marifetleriyle mezkûr arsa nükûd ile istibdal edilerek ol nükûd ile vâkıfı namıyla yâd kılınmak üzerine yine mescit bina olunmak üzere *mecme-i İslam* olan bir mahalde yine bir mescit arsası iştirası mukarin-i cevaz-ı şer'-i âlî olur.''[926]

1910 yılı Kasım ayında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin imzasıyla Kıbrıs Kadılığı'na yollanan bu fetvaya göre[927] Değirmenlik Nahiyesi'ne tabi Büyük Kaymaklı Köyü'ndeki *mescit arsası*nın satımından elde edilen meblağın Küçük Kaymaklı'daki köy camisinin tamir ve masrafları için kullanılması mümkün değildi. Fetvâhâne yıllar önce Bulgaristan ve Yunanistan için *müftâ bih* ve *râcih* kavilden vazgeçerek bu fetvayı verebilir hale gelse de mezhebin *râcih-mercûh* çözümlerini daha da esnetmekten çekiniyordu.[928] Yine de mescidin istibdaline açılan kapıyı aralık bıraktı.

Kural gereği taşrada vuku bulan istibdallerde, *izn-i sultânî* talebinde bulunan mahkeme ilamı ile beraber mahalli idare meclisinde de bir mazbata tanzim edilerek, *izn-i sultân*ın istihsali için takdim edilmeleri gerekiyordu.[929] Ancak Kıbrıs Adası için meclis mazbatasının alınması mümkün değildi. Çünkü İstanbul nezdinde, Kıbrıs'taki mahalli idarenin *umûr-ı evkafa* ilişkin meselelerde salahiyeti yoktu. Bu nedenle *Şura-yı Devlet*'te alınan 1887 tarihli karara göre mahalli evkaf müdürleri ile birlikte belde müftüsünün de hazır bulunduğu mecliste ilgili mazbata kaleme alınacak ve *izn-i sultânî* de bu mazbata üzerine verilecekti.[930] Yani Kıbrıs kadısı, müftü ve evkaf murahhasının her biri bu karara aktif biçimde katılmak zorundaydı.

Yukarıdaki istibdal girişiminin nasıl sonuçlandığı ve adadaki istibdallerin pratiğinin ne şekilde yapıldığı henüz tam olarak bilinmiyor. Ancak bu hikâye, ada Müslümanlarının dini kurumlarıyla ilgili hukuki sorunlarının üstesinden nasıl

[926] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 387, s. 53.
[927] COA, KB.MAA.FE, nr. 6/46/15, 1905.
[928] COA, KB.MAA.FE, nr. 6/46/39, 1905.
[929] Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 90.
[930] COA, KB.MAA.FE, nr. 6/46/39, 1905. Belgenin önemli bazı bölümleri yırtık olduğu için bilginin teyit edilmesi gerekmektedir.

geldiklerine dair önemli detaylar taşır. Mesela dilekçe sahibi Abdülkadir Hüseyin'in Küçük Kaymaklı Köyü Muhtarlığı azaları arasında yer aldığı biliniyor.[931] Reyhan Sabri, 1878-1905 yılları arasında imam, muhtar, okul müdürü ve adanın ileri gelenleri gibi yerel figürlerin cami ve eğitim kurumları başta olmak üzere hayri vakıfların bakım ve onarımını temin adına *Evkaf* idaresine yoğun bir başvuru içerisinde olduklarını zaten tespit etmişti. Mesela adadaki Ayasofta Camii'nin tamiri için imam, muhtar ve adanın ileri gelenlerinden altmış üç kişinin imzasını taşıyan bir dilekçe ile başvuru yapılmıştı.[932] Bu yerel unsurlar başlangıçta taleplerini *Evkaf* idaresine iletmeyi tercih ederken, zaman içinde özellikle hayri kurumların bakım ve onarımı konusunda sömürge idaresinin nihai otorite olarak görülmeye başlanmasıyla talepler doğrudan İngiliz komiserliğine iletilmeye başlandı.[933] Zaten 1905 yılından sonra da yerel figürlerin vakıfların onarımı sürecindeki aktif katılımları azalarak yok oldu.[934] Reyhan Sabri her ne kadar bunu adadaki Müslüman toplumun dini bağlarının zayıflamasına bağlasa da[935] bu varsayıma tereddütle yaklaşılmalı, bunun yanında halkın *Evkaf* veya sömürge idaresi yerine bu örnekte olduğu gibi Kıbrıs şer'î mahkemesine de başvurma ihtimali unutulmamalıydı.[936] Burada hatırlanması gereken Kadı Numan'ın vakıflara ilişkin her türlü hukuki ve idari konularda Kıbrıs kadılığının yetkili kılınması yolundaki özel girişimleridir. Nitekim bu davamızda da iki yerel figür, problemlerine

---

[931] Tuncer Bağışkan, **Kıbrıs'ta Osmanlı-Türk eserleri**, Lefkoşa, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği, 2005, s. 123. Edinilen bilgiye göre Küçük Kaymaklı Köyü'ndeki bir mescit 15.6.1913 tarihi itibariyle harap durumdadır. Hatta mescidin ihtiyaçları için 24 Kasım 1912 tarihinde Hacı Osman Ağa Vakfı oluşturulur. Ancak vakfın mal varlığı 11 İngiliz lirasından ibarettir. Mescidin de başlangıçta tamir edilmesi düşünülse de sonradan yeni baştan inşasına karar verilir. Hatta başlatılan inşası usta Nikoaki Kalla tarafından 6.11.1914 tarihinde tamamlanır. Sonraki yıllarda camiyle ilgili belgelerde köy muhtarının Mustafa Hüseyin olduğu muhtar azaları arasında da Abdülkadir Hüseyin'in adının yer aldığı görülür. Bahsedilen mescidin bu hikayedeki köy camisi olma ihtimali yüksektir. **A.e.**; **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs: Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları**, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000, p. 281.

[932] Sabri, **a.g.e.**, s. 56.

[933] **A.e.**, s. 57.

[934] **A.e.**, s. 106.

[935] **A.e.**, s. 105-6.

[936] Kadı Numan karşısında İngiliz Mahalli idareyi destekleyen figürlerin kaleme aldığı dilekçelerde ise aksine İngiliz hükümeti döneminde Kıbrıs vakıf gelirlerinin arttığı, Kadı Numan ve ekibinin istibdat zihniyetinin İngiliz karşıtı politikasının sadece bir yansıması olarak durumu farklı yansıttıklarını ifade eder. Hatta vakıfların lehine olan tüm girişimlerde İngiliz tarafın hep destekçi olduğu vurgulanır. Bkz. COA, KB.MAA.FE, 5/35, 1910. Kavanin Meclisi üyelerinden Mehmed Şevket'in Kadı Numan'ın ölümünden birkaç gün sonra kaleme aldığı yazıda, cami, mektep ve diğer vakıfların mamur hale getirilmesi için İngiliz mahalli idarenin nasıl destek olduğu anlatılır. Bkz. COA, KB.MAA.FE, nr. 5/35, 1910.

çözüm aramak için Kıbrıs Kadılığı'na başvurdu.[937] Başvuru yapılan kadı ise, İrfan Efendi ve destekçilerinin *istibdat* zihniyetinin bir mahsulü olarak gördükleri ve II. Abdülhamid'in ısrarlı İngiliz karşıtı politikasının Kıbrıs yerelindeki savunucusu olarak niteledikleri ''*hükümdar-ı müstebiddin son nâibi*'' Kadı Numan'dı.[938] Dava Kadı Numan tarafından İstanbul'a intikal ettirildi. Zaten bu durum sürpriz de değildi. Sadece birkaç yıl önce adadaki Yunanlı bir grubun kiliseden dönme bir caminin *hâl-i aslîsine ircaı maksadıyla* bir cemiyet kurup faaliyetlerde bulunduklarını İstanbul'a rapor eden kişi de yine Kıbrıs kadısıydı.[939] Çünkü Müslümanların ibadetgahının korunması hususunda kendisini sorumlu hissediyordu. Kadı Numan da bu küçük köy camisi için meseleyi İstanbul'a kadar taşımış, Fetvâhâne ise Hanefi mezhebinin mescit istibdali konusundaki *mercuh* kavline göre karar alarak arsanın istibdalini onaylamış ancak Bulgaristan-Yunanistan gibi olağanüstü koşullar artındaki Kıbrıs için de daha fazla esneklik göstermemişti.

5 Kasım 1914 tarihinde *Kıbrıs'ın İlhakına Dair Emirname* ile Kıbrıs vakıflarını ve şer'î hukuku koruyan 1 Temmuz 1878 tarihli ek anlaşma da iptal edildi.[940] Ancak Kıbrıs'ın İngiltere tarafından ilhakının Osmanlı-Türkiye açısından kabulü ve hukukileşmesi Lozan Antlaşması ile gerçekleşecekti.[941] İngiltere'nin Kıbrıs'ta yürürlüğe koyduğu 1928 tarihli *Emval-i Diniye-i İslamiyye İdaresi Ferman-ı Kanunisi*'nin *istibdal-i emvâl* ve *tahvîl-i emvâl* başlıklı 27. ve 28. maddelerine göre de artık ilgili herhangi bir kişinin talebi ve valinin onayı ile Evkaf murahhasları vakıfların istibdalini gerçekleştirebilecek veya onları *icâreteynli* vakfa dönüştürebilecekti. Yani işlem mahkeme kararı alınmadan tamamen Evkaf murahhasları eliyle ve İngiliz Valisinin kontrolünde yapılacaktı.[942] Nitekim uygulamada bu ve benzeri kanun

[937] Mustafa Haşim Altan, **Belgelerle Kıbrıs Türk Vakıflar Tarihi: 1571-1974**, Girne, Kıbrıs Vakıflar İdaresi, 1986, C.II, s. 187. Kıbrıs'la Meşihat arasındaki istibdale ilişkin tek yazışma bu değildir. Eylül 1887 tarihli bir belgede de bir vakfın ahalinin talebiyle mülk başka bir mahal ile istibdalinin talep edildiği görülür.
[938] COA, KB.MAA.FE, nr. 5/35, 1910.
[939] COA, DH.TMIK.M, nr. 226/21, 1324.
[940] Mustafa Şentop, ''Vakıflara İlişkin Düzenlemeler Bağlamında İngiliz Dönemi Kıbrıs Hukukunun Genel Yapısı,'' **İkinci Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu (21-25 Ekim 2010)**, Ankara, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 2011, C.IV, s. 338. 1922 yılında Kıbrıs Kadısının İslam kabristanı üzerinde başlatılan inşaat çalışmasının durdurulması ve yapıların yıkılmasına ilişkin girişimleri İngilizlerin vakıflara ilişkin yeni tavrını resmeden sembolik bir örnektir. COA, KB.MAA.FE, nr. 1/11/8, 1922.
[941] Hofstötter, **a.g.m.**, s. 182-3.
[942] Şentop, **a.g.m.**, s. 338.

maddelerinin keyfi olarak yorumlanması ve *istibdal-icâreteyn* için gerekli olan şartların gözetilmemesi, Kıbrıs vakıflarının tasfiyesine giden yolda önemli bir unsur haline gelmişti.[943]

2.5. SONUÇ

İmparatorluğun bu en uzun asrında devlet ve kurumlarının hukuk, yargı,[944] eğitim ve vakıflar üzerindeki artan kontrolü sınıfsal olarak ulemanın aleyhine sonuç verdi. Çünkü bu değişimin temelinde medresede yetişen müderris ve kadıların gördüğü fonksiyonun yeni tipte ücretli memurlara aktarılma düşüncesi yatıyordu.[945] Genel olarak eğitim sisteminin katmanlarındaki değişim ve dönüşüm yeni bir bilgi dünyası doğurdu. Ulema artık entelektüel dünyanın tek temsilcisi değildi ve yeni bilgi dünyasında yetişen yeni aydınlar sınıfı ile ulemanın ayrı dünyaları arasında Cumhuriyet dönemine kadar canlılığını koruyacak olan bir gerilim hattı oluştu.[946] Ancak yeni bilgi dünyasının kullandığı dil güçlü bir manipülasyon kabiliyetine sahipti. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın ifadesiyle *bu devirde tüm fikri münakaşalar fıkıh ve İslam Hukuku etrafında gerçekleşiyordu*.[947] Nazım Paşa'nın gözlemlerine bakılacak olursa *artık kalemlerde, evlerde, her toplantı yerinde fıkıh mübâhaseleri, kanun münakaşaları moda olmuştu. Bütün Bâbıâli efendileri kanun-şinas kesilmişlerdi*.[948] Özetle yeni Osmanlı'nın modern bürokratları *fıkıh-aşina* hale geliyordu.[949] Tabiri caizse bu defa bürokratlar alimleşiyordu.[950] Bu söylenilenler ulemanın imparatorluğun tanzim sürecine dahil olmadığı veya yeni nizamda kendisine hiç yer bulamadığı anlamına da gelmiyordu. Hatta veriler özellikle de hukuk ve eğitim alanındaki yeni kurumların teşekkül döneminde ulemanın birikim ve tecrübesiyle etkin bir rol üstlendiğini

[943] **A.e.**, s. 339-340.
[944] Mardin, ''Atatürk,'' s. 181-83.
[945] Mardin, ''Türkiye'de Din ve Laiklik,'' **a.g.e.**, s. 46.
[946] Recep Şentürk, ''Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:4, 2000, s. 141-142.
[947] Şentürk, **a.g.m.**, s. 142.
[948] Yörük, **a.g.e.**, s. 22-23.
[949] **A.e.**, s. 3, 34.
[950] Burada kastedilen yalnızca bürokrasinin fıkıh dilini kullanmasıdır.

gösteriyordu.[951] Ancak bu durum her ıslahat teşebbüsüyle birlikte biraz da ıslahatların tabiatı gereği, dini ve geleneksel kurumların hatta ‘‘dini düşünce ve geleneksel zihniyet’’in yara aldığı gerçeğini değiştirmiyordu.[952]

Osmanlı’nın son asrında yaşanan kurumsal dönüşüm ve değişimler, vakıf mevzuatına bakan yüzüyle, Mecelle ekinde gelen *ahkâm-ı evkaf* literatürünü doğurduğu gibi istibdalin pratiğini de etkiledi. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, Evkaf Müfettişliği, yeni teşkilatıyla Fetvâhâne ve hatta Şura-yı Devlet, istibdal pratiğinin 19. asırdaki yeni aktörleri oldular. Bu çok aktörlü pratik, özellikle Girit örneğinde görüldüğü gibi kurumlar arası tavır farklılığının yol açtığı belli gerilimler doğurdu. Bu gerilimde hükümet organları Fetvâhâne’ye nispetle daha müsamahakâr bir politika benimsedi. Yeni muhtarlık teşkilatı, şehremaneti, belediyeler, ebniye müdürlükleri, nezaretler, taşra yerel idareleri ve mimarların yerini alan mühendisler bu asrın istibdal denkleminin yeni değişkenlerini oluşturdular. Asrın hakim istibdal modeli akar-akar mübadelesi formunda olup -en azından İstanbul Ahkam Deflerlerine yansıdığı kadarıyla- nakitle istibdale sistematik bir kayış gerçekleşmedi. Şu da var ki incelenen istibdal hükümleri, istibdal için oldukça esnek bir haklı sebep öngörüsünün

[951] Amit Bein, ‘‘The Ulema, Their Institutions, and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1924),’’ **Princeton University**, Princeton, 2006, s. 28, 33. (Doktora tezi) Örneğin 1908 yılına kadar şer‘î mahkeme kadıları (*naip*) aynı zamanda beldenin Nizamiye mahkemelerinde reis olarak bulunuyordu. Rubin, **a.g.e.**, s. 34, 78. Aynı hakim nizamiye mahkemesinde Fransız hukuku ve şer‘î hukuk karması bir mevzuat ve usule göre hareket ederken, şer‘î mahkemede hem maddi hem de usul hukukunda şeriata göre davranıyordu. Avi Rubin, ‘‘Civil Disputes between the State and Individuals in the Ottoman Nizamiye Courts,’’ **Islamic Law and Society**, No:19, 2012, s. 262. Bu olağan bir durumdu. Çünkü yüzyılın değişen mevzuatı ve mahkeme yapısına uygun hukukçuların yetişmesi bir anda olacak bir şey değildi. Bu kurumlar her ne kadar hukukun formelleştirilmesine katkı sağlıyor olsa da yeni tip lisanslı dava vekilliğinde görüldüğü gibi kurumdan istifadenin daha maliyetli oluşu, Nizamiye mahkemelerine erişimin sosyo-ekonomik şartlara bağlılığı gibi bir dengesizlik ortaya çıkarır. Bu maliyetlilik nizamiyede görülmesi mümkün olan davaların şer‘î mahkemelere taşınmasına yol açar. Şer‘î mahkemeler prosedürel anlamda mükemmeliyetçi davranan Nizamiye mahkemelerine nispeten daha ‘‘kullanıcı dostu’’dur. Ayrıca öncesinde herhangi bir şahsın vekillik yapabilmesi mümkünken, dava vekilliğinde lisanslı olma şartının getirilmesi -Tanzimat’ın idari reform yapısına uygun şekilde- kurumu devletin sıkı kontrolüne sokmuştur. Avi Rubin, ‘‘From Legal Representation to Advocacy: Attorneys and Clients in the Ottoman Nizamiye Courts,’’ **Int. J. Middle East Stud.**, No:44, 2012, s. 114-124. Savcılık kurumu da bu yeni sisteme eklenir. Vekillikten farklı olarak tamamen yeni olan savcı ve isteminin nizamiye mahkemesindeki fonksiyonu dönemin bazı hukukçuları tarafından müftü ve fetvasının şer‘î mahkemedeki rolüyle benzeştirilir. Her ikisi de kadı veya hakimi bağlamayan tavsiye niteliğindeki kararlardır. Hatta genellikle davacı-davalı tarafların ibraz ettiği fetvalara karşın savcı istemi daha tarafsızdır. Rubin, **a.g.e.**, s. 139-40.

[952] İsmail Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994, s. 111. Bu durum modernleşmeyle birlikte paradoksal olarak geleneksel ve muhafazakâr hareketlerin de güçlenmesi sonucunu doğurur. **A.e.**

bulunduğunu da ortaya koydu. Bedeldeki üstünlük, tek başına, pek çok istibdal hükmünün tek sebebiydi. Ancak istibdal ilam ve hüccetlerine işlenen sayısal veriler - gerçeği yansıttıkları kabul edildiğinde- işlemin vakfın yararına olduğu konusunda herhangi bir tereddüde mahal bırakmayacak açıklıktaydı.[953]

Bu bölümde 19. asrın yitirilen topraklarındaki yitirilmek istenmeyen vakıfların hikayesi de incelendi. Balkanların işgali sonrasında topraklarını terk etmek zorunda kalan binlerce Müslüman, ardında pek çok cami, mescit, tekke, medrese, mektep, mezarlık ve bunlar için tahsis edilmiş vakıf akar bıraktı. Burada kalan Müslüman halk ve Osmanlı hükümeti, işgalci unsurlarca gasp edilen veya gasp edilme tehlikesi altında bulunan bu vakıflardan nakitle istibdal başta olmak üzere çeşitli araçlar üzerinden istifadenin yollarını aradılar. Yerel Müslümanların bu arayışının ardındaki temel saik çoğu zaman eğitim kurumlarının finansmanıydı. Osmanlı hükümeti ise nakitleştirilen vakıfları merkeze çekerek, bu nakitle Balkanlar'dan Anadolu'ya göçen çok sayıdaki Müslümanın ihtiyaç duyduğu cami vb. yapıların inşaat finansmanını sağlama niyetindeydi. Osmanlı Meşihati, bu yeni normalinde, Bulgaristan ve Yunanistan cami ve mescitleri için ilk defa *müfta bih* kavlinden vazgeçerek, istibdallerine belli kayıtlar dahilinde kapı araladı. Dahası kayıp topraklar için bunu prensip bir karar haline getirdi. Ancak tüm bu olumsuz şartlara rağmen, vakıf kurucu iradenin ve vakfedenin temel amacının muhafazası noktasındaki tavizsiz tavrından vazgeçmeyen Meşihat, vakfedenin farazi iradesine yöneliş tekliflerini hep reddetti. Zaten Osmanlı'nın yıkılışına kadar devam eden süreçte, kendisini vakıf kurucu iradenin muhafazası ile kamu menfaatinin temini arasında bırakan ikilemden de hiçbir zaman kurtaramayacaktı.[954]

---

[953] Bu cümle, ilgili verilerin objektif kriterler çerçevesinde, tarafsız ve şeffaf bir biçimde ortaya konulduğunu varsayar.

[954] Hindistan'ın 1947 yılında bölünmesiyle Punjab, Haryana ve Delhi gibi şehirlerden çok sayıda Müslümanın Pakistan'a göç etmesi, Balkan Müslümanlarının on yıllar önce zihnini meşgul eden bu soru ve sorunları bu defa Hindistan Müslümanlarının gündemine taşıyacaktı. Bu göç sonrasında geride kalan pek çok vakıf metruk ve harap hale gelecek, aralarında çok sayıda mescit, mezarlık, medrese ve zaviyenin bulunduğu bu vakıfların vâkıfının arzu ve şartları doğrultusunda kullanım imkânı kalmayacaktı. Tıpkı Balkanlarda olduğu gibi hem işgalci hükümetin hem de gayrimüslim yerleşimcilerin bu vakıflara saldırılarının zaman içinde şiddetlenmesi ve pek çok vakfın işgal altında olması, sonraki yıllarda Hindistan İslam Fıkıh Akademisi'nin bu vakıfların satım ve istibdaline ilişkin kararlar almasını zorunlu kıldı. İlgili vakıfların akar veya nakit karşılığı istibdali ve bu yolla Müslümanların yaşadığı diğer yerleşim yerlerinde yeni vakıfların tesisi akademinin temel gündem maddesiydi. Hatta terk edilmiş vakıfların satışından elde edilen nakdin, vakfın esas amacı

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MEŞRÛTÎ DÖNEMİN İSTİBDAL YASALARI

Askeri modernleşmenin Yeniçerilerle gerçekleştirilemeyeceğini düşünen Osmanlı siyasi aklı, ilmi ve kültürel modernleşmenin de medreselerle mümkün olmadığı kanaatini taşıyordu.[955] Modern usulle eğitim veren mekteplerin birbiri ardına açılması, bu kanaatin bir sonucuydu. II. Abdülhamid'in mekteplileri, selefleri Yeni Osmanlılar gibi Fransız tipi özgürlükçü fikirlerle değil, Alman Vülger materyalizminin bilimsel ürünleriyle eğitilmişti. II. Abdülhamid'in bilim ve teknoloji için açtığı bu kanaldan Batı'nın siyasi kültürüyle birlikte tüm ideolojisi Osmanlı ülkesine giriş yapacaktı.[956] 1889 yılında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin temelini atan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane talebesi Jön Türk Abdullah Cevdet ve arkadaşları[957] da bu sistemde yetişmişlerdi. Bu hareketin ideologları olan Celal Nuri, Kılıçzâde Hakkı ve Abdullah Cevdet gibi mütefekkirler, materyalist ve pozitivist dünya görüşünün büyüsü altında, aydınlanma ve iktisadi gelişme ile dinde reform arasında öngördükleri varoluşsal bağın savunusunu yaptılar. Bu ''âhir zaman müçtehitleri'' tabir-i diğerle II. Abdülhamid'in ''müfsid''[958] muhalifleri, yaptıkları aşırı yorumlamalarla İslam'ın bir tür materyalizm olduğunu bile savundular. Hatta Kılıçzâde Hakkı ''tekâmül nazariyesi''nin reddini ''küfr-i sarîh'' olarak damgalarken, Abdullah Cevdet,

---

gözetilmeksizin, medrese veya modern eğitim kurumlarının inşa ve finansmanı veya diğer sosyal ve dini hizmetlere harcanması da bu toplantıda gündeme geldi. Yine Balkanlarda olduğu gibi temel hedef eğitimin finansmanıydı. Ulemanın büyük çoğunluğu kurucu iradenin sürdürülme zorunluluğunu ve şartların yok sayılmasının insanların vakıf kurma motivasyonunu olumsuz yönde etkileyeceğini gerekçe göstererek karşı tavır sergiledi. Vâkıfın şartını geniş yorumlayan azınlık bir grup dini-dünyevi eğitimin ve diğer hayır işlerinin vâkıfın amacının her zaman bir parçası olduğunu savundu. Mohammed Farid Ali al-Fijawi vd., ''Waqf, Its Subtitution (Istibdâl), and Selected Resolutions of Islâmic Fiqh Academy India: A Maqâsid al-Sharī'ah Perspective,'' **Intellectual Discourse**, Special Issue, 2018, s. 1104-5, 1107; **el-Vakf: Bühûs muhtâra mukaddeme fi'n-nedveti'l-fıkhiyyeti'l-âşira li-mecmai'l-fıkhi'l-İslâmî fi'l-Hind**, Haz. Mücâhidü'l-İslâm el-Kâsimî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001, s. 23-27.

[955] İsmail Kara, ''Ulema-Siyaset ilişkilerine dair önemli bir metin: Muhalefet yapmak/Muhalefete katılmak,'' **Divan**, No:4, 1998, s. 2.

[956] Recep Şentürk, ''Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını,'' **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:4, 2000, s. 156.

[957] M. Şükrü Hanioğlu, ''İttihat ve Terakkî Cemiyeti,'' **DİA**, C.XXIII, s. 476. İttihad-ı Osmanî Cemiyeti adıyla kurulmuştur. Bkz. M. Şükrü Hanioğlu, ''Genesis of the Young Turk Revolution of 1908,'' **Osmanlı Araştırmaları**, No:3, 1982, s. 278.

[958] Jön Türk kavramının artık bir zümreyi ifade eder hale gelmesi II. Abdülhamid'i rahatsız etmiş ve 1901 tarihli irade ile Jön Türk tabiri yerine artık müfsid kavramının kullanılmasını emretmiştir. M. Şükrü Hanioğlu, ''Jön Türkler,'' **DİA**, C.XXIII, s. 585.

Darwin'in tezlerinin ''icmâlen ve remzen'' Kuran-ı Kerim'de ''pekala mevcut'' olduğunu savunuyordu.[959] Dini vecibelerini yerine getirmediği için II. Abdülhamid'in halife olamayacağını savunan da ilginçtir ki yine katı bir pozitivist olan Abdullah Cevdet idi.[960] Çağdaşları Mısır Müftüsü Muhammed Abduh (1849-1905) ve talebesi Reşid Rıza (1865-1935) gibi İslami yenilik hareketi liderleri de Batı aydınlanması ve iktisadi ilerleyişinin, Protestan reformları temelinde yükseldiğini düşünüyordu. Bu düşünce dinin materyalist ilkeler ışığında yeniden tanımlanmasını gerekli kılıyordu.[961] Bu yeni zamanda ''mukallid'' Reşid Rıza, ''muslih'' Reşid Rıza karşısında yenilgiye mahkumdu.[962]

Bu dönem mütefekkirlerince geliştirilen yeni şer'î dil, benimsediği modern akımın belli öncüllerini tartışmasız kabul ederek, bu öncüller çerçevesinde geleneksel meşru kurumları yeniden meşruiyet analizine tabi tuttu. Ancak bu analiz sürecinin yöneticileri ulemadan ziyade, ulemanın sosyal ve politik rollerini hızlı bir şekilde elinden alan aydınlar sınıfıydı. Modern dünyanın öncülleriyle ters düşen geleneksel kurumlar, yeni ''fıkhî'' argümanlar çerçevesinde bütünüyle gayri meşru addedilecek, dönüşebilir olanlar çoğu zaman tahrif edilerek ''modernize'' edilecekti. Fıkıh geleneğine bu meşruiyet analizinde söz hakkı verilmediği gibi temel dayanağı olan *haşiye* literatürü de bu nedenle küçümsenecekti.[963] Bu süreçte geleneğin otoritesinin kendi anlam dünyası da menfileştirilerek, fıkhın tüm kurum ve kavramlarına yeni baştan anlam yüklemesi yapılacaktı. Aslında tüm bu olan bitenin özeti, otoritenin el değiştirmesiydi. Matbaanın icadı ''gerçek''i bir hocanın irfanından alıp ''kitap''ın sunduğu soyut kuramlara bağladı. Bu durum, dini bilgiyi sunan metinlerin de ancak modern dünyanın tenkit süzgecinden yara almadan çıktığı oranda otorite kazanabileceği düşüncesini beraberinde getirdi. Otoriteden bağımsız bir seçme

[959] M. Şükrü Hanioğlu, ''Seçkinler, modernlik ve dindarlık,'' **Kanun-i Esasi'den Askeri Müdaheleye II. Meşrutiyet**, Yay. Haz. Yusuf Çağlar, İstanbul, Zaman Kitap, 2008, s. 68.
[960] M. Şükrü Hanioğlu, ''Abdullah Cevdet,'' **DİA**, C.I, s.90-91.
[961] Hanioğlu, ''Seçkinler,'' s. 68.
[962] İsmail Kara, ''Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: Islah ve Taklîd,'' **İslam, Gelenek ve Yenileşme**, İstanbul, İSAM Yay., 1996, s. 121-127. Reşid Rıza'nın 1324 yılında Mısır'da basılan *Muhâverâtü'l-muslih ve'l-mukallid* adlı kitabında ıslahatçı Reşid Rıza ile mukallid Reşid Rıza tiplerinin kurgusal münazarasına ilişkindir. **A.e.**, s. 122.
[963] Şerh ve haşiyelere bakışta yaşanan dönüşüm için bkz. İsmail Kara, ''Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslam'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?'' **Türkiye IV. Dinî Yayınlar Kongresi: Dinî Klasikler**, Ankara, DİB Yayınları, 2011, s. 61-86.

‘‘hürriyet’’i de yine ‘‘kitap’’ın eseriydi.[964] Modern dünyada fikirler artık nesepsizdi ve onları ‘‘rasyonel’’ eleğin üstünde tutabilecek bir gelenek bağları yoktu. ‘‘Eski’’ kurumların ‘‘yeni’’ meşruiyet analizlerinin temel parametrelerini de yine modern dünyanın modern ilkeleri sunuyordu. Sloganik ifadesiyle ‘‘esas olan Batılılaşmanın zaruretiydi, teferruat ise İslam’dı.’’[965]

Medreseli ulema ise bu süreçte sosyal ve politik rollerini bir oranda yitirmeye başlayacak ve mekteplilerin revaç bulduğu dünyada gittikçe ihmale uğrayacaktı. Avrupa ve Mısır’da öbeklenen muhalif grupların ulemayı kolaylıkla yanlarına çekebilmesinde muhtemelen bunun da etkisi vardı.[966] Osmanlı tarihinde ulema ilk defa politize olarak kurucu unsuru olmadığı bir muhalif kitleye katılmış ve muhalefetin argümanlarını bizzat belirleme işlevini büyük oranda yitirmişti.[967] Artık belirlenmiş muhalif argümanları, tabiri caizse şer‘î dile uygun biçimde sunan ve bu yönüyle meşrulaştırıcı vasfını arızi de olsa bir nispette koruyan bir kitle haline dönüşmüştü. Ancak bu durum ulemanın sosyal ve siyasal arenadan bütünüyle silindiği anlamına da gelmiyordu. Adliye ve Evkaf Nezâretleri başta olmak üzere devletin pek çok kademesinde ulema sınıfından önemli isimler görev alıyordu. Bunun yanında ulemanın en önemli kurumsal yapılanması olan Fetvâhâne ile devletin diğer kurumları arasında çok canlı bir bilgi alışverişi ve istişare mekanizması işletilmekteydi. Nizamiye mahkemesi hakimleri bazı rollerini elinden almış olsa da ulemanın yargısal fonksiyonu da hala sürmekteydi. II. Meşrutiyet’in ilk meclisindeki ulema yoğunluğuna bakılırsa, ulema meşruti rejimin araçlarıyla politik rollerini daha da güçlendirmiş ve toplumla olan ittifakını daha etkin bir şekilde siyasi arenaya yansıtmaya başlamıştı. Ulemanın hakikaten yitirdiği bir şey varsa o da şer‘î ve fıkhî bilgiye ilişkin tekeliydi.

---

[964] Şerif Mardin, ‘’19. Yüzyılda Düşünce Akımları ve Osmanlı Devleti,’’ **Türk Modernleşmesi: Makaleler 4**, Der. Mümtaz’er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 2014, s. 84-85.

[965] Bu ifade İsmail Kara’ya aittir. Bkz. İsmail Kara, ‘‘İslam ve Pozitivizm’’, **Bilgi, Bilim ve İslam (I-II)**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005, s. 176.

[966] Ulemayı İttihat ve Terakki hareketine katılımı için teşvik ve tahrik edici yazınlar için bkz. İsmail Kara, ‘‘Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema! Bizim gibi konuş!’’ **Dîvân**, C.IV, No:7, 1999/2, s. 65-134; ‘‘Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak,’’ **Dîvân**, C.III, No:4, 1998, s. 1-25.

[967] Kara, ‘‘Muhalefet yapmak,’’ s. 2; ‘‘Ey Ulema!’’ s. 77; İsmail Kara, ‘‘Üç Devir, Üç Hamdi Efendi,’’ **Bir Kuran Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır**, Ankara, DİB Yay., 2017, s. 45-46.

Çünkü zikredildiği üzere Osmanlı'nın mekteplileri de bu alanda sarf-ı kelam etmekten çekinmiyorlardı.

3.1. MODERN DÜNYANIN VAKIF ALGISINDA YAŞANAN İDEOLOJİK DÖNÜŞÜM

Bu geçiş döneminde "Batıcı" Müslüman ve ''Batılı'' gayrimüslim reform savunucuları, Batılı sosyal ve ekonomik teorilerden ilham alarak, ''geleneksel'' vakıf kurumuna ilişkin ekonomik, ahlaki, dini ve hukuki karşıt argümanları bir araya getirdiler. Bu karşıt fikirler özellikle de aile vakıfları üzerinde yoğunlaştırıldı. Aile vakıfları, büyük yekûn tutan kaynakların hapsedilmesi suretiyle kuruma sahip milletlerin sosyal ve ekonomik gelişmişliğinin önündeki tek engel olarak gösterildi. Müslüman alimlerin kahir ekseriyetinin aile vakfını meşru bir kurum olarak kabul etmiş olmasına rağmen, bu kuruma karşı çıkan Kadı Şüreyh ve Ebu Hanife gibi erken dönem Müslüman hukukçularının görüşleri reform yanlılarınca alıntılanarak, vakıf karşıtlığının yüzyıllardır süregelen bir tavır olduğu iddia edildi.[968] Bu durum modernleşme dönemi Müslüman aydınlarının kurtulamadığı bir paradokstu. ''En ileriye'' ulaşma hedefiyle ''terakki'' felsefesini benimseyen bu zihinler, kendilerince ideal olana ulaşmak için ''en geriye'' Asr-ı saadet'e ve ilk kaynaklara dönüşü teklif ediyorlardı.[969] Terakkinin önündeki ''mani''yi kaldıracak çare en eskide aranıyordu.

Jön Türk hareketinin, siyaset yerine kültüre ağırlık veren yegâne mecmuası Abdullah Cevdet'in *İçtihad*'ı[970] da Batı ve tesir ettiği çevrelere hâkim olan bu yeni entelektüel dalgadan nasibini almıştı.[971] Modernleşmenin gerçekleştirdiği zihniyet dönüşümünü en iyi sunan dönem dergisi olması yanında, İttihat ve Terakki

[968] David S. Powers, ''Orientalism, Colonialism, and Legal History: The Attack on Muslim Family Endowments in Algeria and India,'' **Comparative Studies in Society and History**, C.XXXI, No:3, Temmuz 1989, s. 538. 1950'ye kalmadan vakfa ilişkin büyük reformlar gerçekmiş, Türkiye, Cezayir, Mısır, Lübnan ve İran'da aile vakfına yönelik sıkı sınırlamalar getirilmiş, Suriye'de ise aile vakıfları tamamen ilga edilmiştir.

[969] İsmail Kara, ''Yeni Zamanların İki Muhataralı Kavramı: Islah ve Taklîd'', **İslam, Gelenek ve Yenileşme**, İstanbul, İSAM Yay., 1996, s. 127.

[970] Şükrü Hanioğlu, ''Abdullah Cevdet,'' **DİA**, C.I, s. 91. Sahibi Abdullah Cevdet'le özdeşleşen dergi savunduğu fikirleri itibariyle de Abdullah Cevdet'in fikir dünyasını yansıtır. II. Abdülhamid aleyhtarlığı ve Batıcılık zaman içinde farklılaşan derginin temel ve değişmez vasfıdır. Nazım H. Polat, ''İctihad,'' **DİA**, C.XXI, s. 446.

[971] Polat, **a.y.**

hükümetinin meşruti rejimi ile erken Cumhuriyet rejiminin ideolojisinin entelektüel veri tabanını da yine büyük oranda *İçtihad* dergisi oluşturacaktı. Derginin önde gelen yazarlarından biri olan Celal Nuri, Osmanlı modernleşmesinin çekiç gücünü oluşturan Darwinist pozitivist dünya görüşünün neredeyse tüm renklerini taşıyan makaleleriyle, dönemin vakıf algısındaki dönüşümü en iyi sunan kalemdi. Geleneğin tüm sabiteleri onun nazarında artık gerçekliği ve işlevselliği sorgulanabilir bilgi kırıntılarından ibaretti. Vâkıfın şartını şâri'in nassı gibi telakki eden klasik öğreti de ona göre sorgulanabilir bir ilke haline gelmişti. Celal Nuri, vâkıfın şartının, zamanın ihtiyacına uyum kriterlerini karşılayabildiği oranda ancak dikkate alınabileceğini savundu. Zamanın değişimiyle hükmün değişebileceğini ifade eden fıkhî kaideden aldığı destekle, değişim vurgusunu yine şeriat bayrağı (*livâ-yı şer'-i münîr*) altında yapmaya çalıştı.[972]

İmparatorluğun son asrına kadar meşruiyeti sorgusuz kabul edilen aile vakıfları, Celal Nuri'nin dilinde artık meşruiyetini yitirmiş ''hayali'' bir vakfa dönüşmüştü; o kadar ki aile vakıflarının müsadereye[973] karşı bir nevi ''sigorta'' olarak ortaya çıktığını iddia etti. ''Hakiki'' vakıf olmaya ise yalnızca *müessesat-ı hayriye*yi layık gördü.[974] Celal Nuri'nin *hayali* vakıfları ya da Gatteshi'den ilham alan Hüseyin Naci'nin *âdî* vakıfları, servetinin çocuklarına intikal edemeyeceğinden endişe duyanların müsadereye karşı kullandığı bir tür siperdi.[975] Bu mantığa göre aile vakıflarına yalnızca ruhsat çatısı altında meşru olma hakkı tanınmıştı. Kurumun

[972] Celal Nuri Bey, **a.g.e.**, s. 14; Celal Nuri, ''Evkafımızın İstikbali,'' **Tanîn**, No:186, 24 Kanun-i sani 1324, s. 2.

[973] Mustafa Nuri Paşa, II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarında tamamladığı eseri *Netâyicü'l-vukûât*'ta insanlardaki vakıf kurma dürtüsünü, müsadereden kaçınma endişesiyle servetin alt soya intikalini güvenceye alma düşüncesinden ibaret gören bu tavrı ilginç bir üst bakışla eleştirir. Ona göre her çağın insanı, kendi zamanının kötülüklerinin nedenlerini, öncekilerin yanlış idaresine bağlayarak kendini temize çıkarma eğilimi içindedir. Bunun örneklerinden birisi hiçbir sınırlamaya gidilmeksizin tüm tarihi serüveni hedef alınarak yeniçerilik kurumu hakkında yapılan aşırı ve genellemeci eleştirilerdir. Diğer bir örnek ise, geçmiş dönemlerde yaşayan vakıf kurucularının yegâne gayesinin, mallarının müsadere edilmesini engelleyerek çoluk çocuğuna gelir bırakmak olduğu iddiasını taşıyan ''anlamsız sözler''dir. Mustafa Nuri Paşa, verdiği pek çok hayrî vakıf örneğiyle vâkıfların çoğunun temelde başka endişelerle vakıf kurduklarını kanıtlamaya çalışır. Bu yoldaki en güçlü delili ise arkalarında nesil bırakmayan Darüssaade ve Kapıağaları tarafından kurulmuş çok sayıdaki salt *hayrî* nitelikli vakıfladır. Mustafa Nuri, *Netayic*, I-II, 309-310.

[974] Celal Nuri, "Hâvaic-i Kanuniyemiz: Kavânîn-i Vakfiye," **İctihad**, C.IV, No:62, 18 Nisan 1329, s. 1344; Celal Nuri, ''Evkafımız,'' s. 2.

[975] Celal Nuri, "Kavânîn-i Vakfiye," s. 1344; Hüseyin Naci, "Vakfa Dair Bir Tedkik," **Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, No:12, 1341, s. 98, 101-103.

meşruiyet gerekçesi olan müsadere ihtimali ortadan kalktığına göre bu vakıfların arızi vasfı olan vakıflıkları sonlandırılarak, sırf milke dönüşümü sağlanmalıydı. Bu dönüşümü sağlayacak temel fıkhî enstrüman ise istibdaldi.[976]

Celal Nuri de asrın oryantalistleri gibi Ebu Hanife'nin, vakıf karşıtı görüşünün sonraki yorumu olan vakfın gayrı lazımlığını istibdal savunusunun temeline yerleştirdi. İki talebesinin aksine Ebu Hanife'ye göre vakıf, vâkıf ya da mirasçılarının diledikleri takdirde hukuken geçersiz kılabileceği bir kurumdu.[977] Yani vâkıfın şartı Ebu Hanife'nin görüşüne göre hem kendisi hem de vârislerince yok sayılabilir bir otoriteyi ifade ediyordu.[978] Celal Nuri'nin aslında söylemek istediği, teoride istibdal kurumuna bile gerek duyulmadan vakıfların tasfiye edilebileceğiydi. Ancak bunu hiçbir zaman doğrudan söylemedi. Onun yerine vakıfların nakit karşılığı istibdali için öneride bulundu. Zira yerleşik Osmanlı hukuk uygulamasında, tescil edilmiş bir vakfın doğrudan satıma konu edilemeyeceğini bir hukukçu olarak çok iyi biliyordu. Zaten Celal Nuri, vakfa ilişkin kaleme aldığı hemen hemen bütün makalelerinde, vakıfların tasfiyesi yolunda çözüm olarak ısrarla nakit karşılığı istibdali savundu. Bu yolla satılmasını önerdiği emlakler arasında vakıf mezarlıklar bile vardı.[979] Hatta kaybedilen Osmanlı topraklarındaki Müslüman vakıflarının tasfiyesinin de istibdal yoluyla gerçekleştirilmesini, örnek alınması gereken idari bir politika olarak görüp şunları söyledi:

> ''Bizden nez' edilen eyâlâtın ekserisinde evkaf istibdal edilmiş ve hükümetimizin oralardaki ahlâfı bunu ilk iş olarak telakki eylemişlerdir. O halde ferdâ-yı inkılabımızda bizim de ilk uğraşacağımız şey bu olmamalı mıdır?''[980]

Ebu Hanife'nin vakıf kurumuna ilişkin fikirlerinin, vakıfların tasfiyesinin Hanefi mezhebi içinde meşrulaştırılmasına araç kılınması, ilk kaynaklara dönüş çağrısı yapan modern dünyada gayet anlamlı bir tavırdır. Elmalılı bu tavrı, memleketin üstesinden gelemediği mali sıkıntıların kurtuluş çaresini, mevcut servetlerin tüketiminde aramaya, yani hazıra göz dikmenin adet edinilmesine bağlar. Bu

---

[976] Celal Nuri Bey, **Memâlik**, s. 17-18; "Kavânîn-i Vakfiye," s. 1344.
[977] Celal Nuri, ''Evkafımız,'' s. 2.
[978] Celal Nuri, **a.y.**
[979] Celal Nuri, ''Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri Bey Efendiye İstirhamnâme-i Mekşûf,'' **İctihad**, No:87, 2 Kanun-ı sani 1329, s. 1947.
[980] Celal Nuri, ''Evkafımız,'' s. 3.

alışkanlık doğal olarak ebedi vakıf algısına karşı bir hoşnutsuzluğu da beraberinde getirdi. Bu hoşnutsuzluk, Hanefi geleneğini parantez içine alarak, Ebu Hanife'nin görüşünü öne çıkaran salt bir tercih ya da geriye dönüşle kendini sınırlamamış, *''belki lüzumuna hükmedilmiş bulunan evkaf-ı kadîmeye de sirayet ve tehattî nokta-i nazarından daha ileri gidecek temâyülât-ı nefsâniye meydan almıştı.''*[981] Bu ifadelerden Elmalılı'nın bu tavrın tamamen karşısında olduğu da zannedilmemelidir. Çünkü o da vakıf kurucu iradeye tanınan tam serbestliğin karşısındaydı. Mevcut düzenin Ebu Hanife'nin kavline meyletmesini anlamlı bularak bu tercihi meşrulaştırmak adına bir kaide bile geliştirdi: *''Evfak*[982] *ile erfak*[983] *tearuz ettikte, erfak tercih olunmalıdır.''*[984] Kaideye göre halkın yerleşik uygulaması aksi yönde bile olsa halkın lehine olan ne ise o tercih edilmelidir.[985] İfadelerinden anlaşıldığı kadarıyla amacı, vakıf algısını mescit ve köprü gibi kamu yararına sunulan hayri kurumlarla sınırlamaktı.[986] Eleştirdiği gruptan ayrıldığı nokta ise halihazırda mevcut olan vakıfların ebediliği ve dokunulmazlığını savunuyor olmasıydı.

Elmalılı'nın eleştirdiği grubun bir mensubu olarak Celal Nuri de hayır müesseselerine tahsis edilen vakıflara devlet tarafından el konulmasını rahatlıkla önerebiliyordu. Ona göre cami, mektep vb. kurumların bakım ve idaresi devlet, belediye veya nahiyelerce üstlenilip, buralarda çalışanlar da maaşa bağlandığı takdirde, vakıflarından beklenen hedef zaten gerçekleşecekti. Dolayısıyla bu kurumların masrafları için tahsis edilen vakıflara da ihtiyaç kalmayacaktı. Yapılması gereken tek şey ilgili vakıfların devlet kurumlarınca zapt edilerek satılmasıydı.[987] Celal Nuri, bu teklifini Cevdet Paşa'nın ismini kullanarak desteklemeye çalıştı. İddiasına göre dönemin padişahının istizahı üzerine Cevdet Paşa da vakıflar için buna benzer bir istibdal çözümü üretmişti.[988]

---

[981] Mehmed Hamdi, **İrşâd,** s. 172.
[982] Zamanın örf ve eğilimini dikkate alıp vakfın genel olarak lüzumunu savunan İmameyn görüşüdür.
[983] Ebu Hanife'nin yalnızca belli vakıfların lüzumunu kabul eden görüşüdür.
[984] Mehmed Hamdi, **İrşâd**, s. 169.
[985] Asım Cüneyd Köksal, **Osmanlı Anayasasına Dair**, İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 49.
[986] Mehmed Hamdi, **a.g.e.**, s. 169-171.
[987] Celal Nuri Bey, **Memâlik-i Osmâniyede Emvâl-i Gayrimenkûle ve Evkâf**, [y.y.], [t.y.], s. 16.
[988] **A.e.**

Osmanlı topraklarında vakıflara artık şüpheyle bakan kalemlerin, Batı'nın sömürgelerinde başlattığı vakıf karşıtı kampanyalarla eş zamanda ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Hatta çok büyük bir ihtimalle Osmanlı aydınları bu ideolojik kampanyanın doğrudan tesiri altındaydı. Zira aile vakıflarına karşı olan meşhur İngiliz yargıç Lord Hobhouse, yine bir hukukçu olan Celal Nuri gibi aile vakıflarını ''hayali (*illusory*)'' olarak niteleyip, Hindistan'daki Müslüman aile vakıflarının tasfiyesini destekleyen kararlara imza atıyordu.[989] Arthur Hobhouse'un kitabına ismini veren ''dead hand (ölü el)''in[990] modern dünyanın hiçbir kurumu ile bağı kalsın istenmiyordu. Hobhouse, eserinde ''hayri vakıfların zamanın ihtiyaçlarına uyarlanması'' başlığı altında, İngiliz vakıflarının ebediyen kurucularının arzusuna göre idare edilmesine karşı çıkıyordu. Liberal çağdaşı John Stuart Mill'in vakıf kurucu iradeyi kutsayan tavrına karşı, Hobhouse, servetinin ebediyen kendi isteklerine göre idaresini arzulayan zihinlerin bencilliğinden bahsederek, değiştirilemez bir *trust*ın nimet (*blessing*) değil aksine lanet (*curse*) olduğunu savunuyordu.[991]

Vakfı tarih boyunca Allah'ın mülkü sayarak kutsal addeden Osmanlı'nın ''modern'' münevverleri de artık Batılı çağdaşları gibi ''mezarın içinde yatan ceddi''nin kendi zamanına hükmetmesini hazmedemiyordu.[992] Abdullah Cevdet'in İttihat ve Terakki Cemiyetine bizzat üye olarak kaydettiği büyük ideolog Ziya Gökalp, yazdığı *Vakıf* şiirinde Garplı çağdaşları ve Garpçı arkadaşları gibi ''ölü eli''nin hakimiyetinden yakınıyordu. ''Bir ölünün pençesi''ne bırakılmış vakıf bütçelerinden dem vurup, Türk milletinin dizginlerini elinde tutan ölü elinin ''Dur!'' emrine itaat etmek istemiyordu. Aile vakıflarını ise atalet içinde hayat süren alt soyların refah düzeyinin, üst soylarınca garantiye alınmasından ibaret görüyordu.[993] Celal Nuri ise şöyle diyordu:

---

[989] Hamid Harasani, ''The English Rule Against Perpetuities and the Mandated Perpetuity of Islamic Waqfs: Three Colonial Cases,'' **The Journal of Comparative Law**, No:8, 2013, s. 177.
[990] Arthur Hobhouse, **The Dead Hand: Adresses on the Subject of Endowments and Settlements of Property**, London, Chatto&Windus, 1880.
[991] Hobhouse, **a.g.e.**, s. 220-223, 225. Çünkü bir şahıs ne kadar iyi ve bilge olursa olsun, bir veya birkaç nesil ötedeki toplumun ihtiyaçlarını öngöremez. **A.e.**, s. 222.
[992] Celal Nuri, "Kavânîn-i Vakfiye," s. 1343.
[993] Ziya Gökalp, **Ziya Gökalp Külliyatı I: Şiirler ve Halk Masalları**, Haz. Fevziye Abdullah Tansel, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1952, s. 136.

> ‘Alem değişmiş, iktisadiyat, ictimaiyat, siyasiyat bütün bütün tebeddül etmiş, hala, mezarın içinde yatan ceddimiz Defter-i Hâkânî nâzırımıza, şehreminimize, Maliye nâzırımıza, hülasa, bütün erkan-ı devletimizi kumanda ediyor. Bir bulvar açmak lazım gelirse, bir ruh-ı mefrûz makberesinden kalkıyor, ‘‘Olmaz!’’ diye bağırıyor.’[994]

Bu sıralarda Anglo-Amerikan hukuk sisteminde yeni bir moda baş göstermişti: *Rules against Perpetuities*. Bu ilkenin klasik formu 19. yüzyılda geliştirildi.[995] Harvard Hukuk Fakültesi profesörü John Chipman Gray tarafından ilk defa 1886 yılında kaleme alınarak yayımlanan *The Rule Against Perpetuities* bu türün Amerika’daki en meşhur ve en etkili örneğidir. Prof. Gray’in çağdaşı Northwestern Üniversitesi hukuk profesörü Albert M. Kales ile yukarıdaki eseri üzerine 1904-1913 yılları arasında yaptıkları yazışma ve aynı zamanda eserinin 1906 yılındaki ikinci baskısı, ebediyet

---

VAKIF

Her vakf bir Hüdaşahî hükûmet
Var kanunu, memurları, büdçesi…
Bu dîvânda değişemez bir hizmet
Mürakıbi, bir ölünün pençesi…

Niçin bilmem, dirilerin verilmiş
Dizginleri ölülerin eline?
Neden böyle bir “Dur!” emri verilmiş
Yürümeyi seven bu Türk iline?

Baba demiş: “Oğlum satar bu malı;
Vakfedeyim kalsın dâim soyumda…
Çalışmasın soyumun hiçbir dalı
Yaşasınlar hep nimette, doyumda!”

Bu fikirden doğmuş bütün vakıflar,
Yapmış halkı tevekkülcü, kaderci…
Manastıra dönmüş bütün sakflar
Ki beklerler âhiretten haberci…

İslamiyet iğrenirken ruhbandan,
Vakf ona rahipliği öğretmiş…
Harabeler mahrum kalmış ummandan,
İmaretler tembelliği üretmiş…

En azimli bir milleti bu bid‘at,
Kılmış böyle iradesiz, kötürüm…
Bizi derviş yapan değil tarikat,
Ben tekkede mürşid: Vakfı görürüm.

[994] Celal Nuri, “Kavânîn-i Vakfiye,” s. 1343.
[995] Lawrence M. Friedman, **Dead Hands: A Social History of Wills, Trusts, and Inheritance Law**, Stanford, Stanford University Press, 2009, s. 126.

karşıtı bu hareketin 20. yüzyıl başlarında yani İttihat ve Terakki idaresine denk gelen dönemde hala tazeliğini koruduğunu gösterir. Bu ilke yükselen kapitalist ekonomilerin bütün ekonomik varlıkların piyasada kalmasını gerekli gören ilkeleriyle uyum içerisindeydi ve piyasa hareketliliğinin yani malların tedavülünün önündeki tüm engelleri yok etmeyi hedefliyordu. Bu yeni moda Anglo-Amerikan hukuk sisteminin ‘‘ölü eli’’ kontrolündeki *trust*larını diğer bir ifadeyle vakıflarını gözden düşürmüştü.[996] Ebediyet karşıtı bu akım, geliştirdiği hukuki formül ve hilelerle *trust*ların ömrünü kısaltıyor ve bir nevi ebediyetlerine son veriyordu.

Salt sadaka gayesiyle kurulan İngiliz *trust*ları bu ebediyet karşıtı kuraldan istisna edildi. Prensip olarak *trust*lar ebedi olamazlardı, ancak sadaka amaçlı *trust*lar bu prensibin dışında kalıyordu. Gerçi Hobhouse *‘‘Servet ölülerin değil yaşayanlarındır’’* ilkesini ortaya koyarak, sadaka amaçlı da olsa vakıfların ölülerin değil dirilerin eliyle ve ölülerin düşünceleri yerine yaşayanların ihtiyaçları doğrultusunda idare edilmesi gerektiğini savunmuştu.[997] Bu argümanların etkisiyle midir bilinmez, 19. yüzyılın ikinci yarısında alınan bir kararla, işsizlere yardım gayesiyle kurulan *trust*ların, sadaka özelliği taşımalarına rağmen, eğitim amaçlı vakıflara dönüştürülebileceği kabul edildi.[998] Osmanlı topraklarında da yakın zamanda benzeri bir karar alınacaktı. II. Abdülhamid döneminde çıkarılan bir talimatname ile münderis vakıflara ait gelir getirir mülkler, yeni mekteplerin açılması için gerekli kaynak ihtiyacını karşılamak üzere Maarif Nezareti’ne bırakıldı. İttihat ve Terakki hükümeti döneminde ise fakirlerin yiyecek ihtiyacını karşılamaya hizmet eden imaretlerin lağvı ve ilgili bütçenin talebe-i uluma nakdi yardım olarak kullanımı için özel bir kanun çıkarılacaktı.

Sömürgeci güçler işgal ettikleri topraklardaki Müslüman vakıflarıyla karşılaştıklarında, kendi ilkelerini İslam vakıf hukukunda da işletmek istedi. İngiliz *trust*larını Müslüman vakıf kurumuna eşitleyen formülleri, sırf sadaka gayeli vakıfları anlamlı bulsa da ebedi bir aile vakfı tasavvuruna imkân vermiyordu.[999] 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiliz yargıçlar önlerine gelen davalarda Hindistan Müslümanlarının

[996] Friedman, **a.g.e.**, s. 128.
[997] Hobhouse, **a.g.e.**, s. 229.
[998] **A.e.**
[999] Harasani, **a.g.m.**, s. 174.

aile vakıflarını tek tek ilga ediyordu.[1000] Aslında bu kolonyalist zihniyetin ötekini, ötekinin bizzat kendisinden daha iyi tanımlama iddiası taşıyan algı dayatmasının bir sonucuydu. Hindistan Müslümanlarının bu algı dayatmasına karşı başlattıkları güçlü direniş pek çok çalışmada ortaya kondu. Bu direnişin bilinmeyen tarafı, Osmanlı Meşihatinin bu mücadelenin neresinde durduğu idi. Hindistan'ın Udeh Vilayeti[1001] seçkinlerinden Seyyid Muhammed Efendi'nin Bombay'da bulunan baş şehbenderlik aracılığıyla Meşihat'e ulaştırdığı sekiz soru ve bunlara verilen cevaplar fotoğrafın eksik kalan bu parçasını tamamlar. Soruların tamamı farklı kombinasyonlarıyla salt aile vakıflarının (fukaranın müşareketi olmaksızın) caiz olup olmadığını ve bu vakıfların *kurbet* vasfını taşıyıp taşımadıklarını sorguluyordu. Verilen cevaplar, vakfeden ve nesli için kurulan bu vakıfların kesinlikle caiz olduğu, *kurbet* vasfını taşıdığı ve vakfiyedeki ilgili şartların tamamının bağlayıcı olduğu yönündeydi.[1002] İngiliz sömürgesi Hindistan'dan Osmanlı topraklarına ulaşan bu sorular oldukça anlamlıdır. Zira Müslüman aile vakıfları hakkında tasfiye kararı alan Hobhouse gibi İngiliz lordlarına karşı, halifenin Meşihat'inden alınan fetva, güçlü bir hukuki dayanak oluşturmalıdır.[1003] Nitekim Fetvâhâne'nin cevabından yalnızca bir-iki yıl sonra Hindistan Müslümanları, aile vakıflarını hayri vakıf olarak niteleyip meşru addeden *Mussalman Wakf Validating Act'*i yasalaştırmayı başarmıştı.[1004]

İngiltere, Müslüman sömürgelerinde istibdal kurumunu da aktif bir biçimde vakıf tasfiye aracı olarak kullanıyordu. 1917-1948 yılları arasında İngiliz işgali altında bulunan Kudüs'te mahkemeye taşınan vakıf davalarının 2/3'ünü istibdal davaları oluşturuyordu. Halbuki önceki bir asır boyunca istibdale hiçbir zaman bu sıklıkta başvurulmamıştı. Bu istibdaller yoğun olarak iktisadi ilerleme, kamulaştırma, diğer

[1000] Powers, **a.g.m.**, s. 560. Hindistan'daki vakıf tartışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Gregory C. Kozlowski, **Muslim Endowments and Soviety in British India**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.
[1001] Bugün Pakistan sınırları dahilindedir.
[1002] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 18.
[1003] Kara, **a.g.e.**, s.159-161. II. Meşrutiyet döneminde hilafet makamının etki alanı zayıflasa da özellikle İngilizlerin ''hilafet-i Arabiye'' projesi karşısında İttihat ve Terakki hükümeti döneminde de Osmanlı hilafetinin dışarıya karşı tahkim edilmesi gerekli görülmüştür. **A.e.**
[1004] Powers, **a.g.m.**, s. 562-63. Müslüman politikacılar için bu kanun bir zafer göstergesi olmasına rağmen, pek çok varlık sahibi Müslüman için pratikte hayal kırıklığıdır. Çünkü yasa geriye yürümeyecektir ve bu yasanın sunduğu koruma da yasadan önce kurulan aile vakıflarını etkilemeyecektir. **A.m.**, s. 563.

vakıfların onarımının finansmanı ve yeni vakıf yapıların tesisi için kaynak temini gibi hedeflerle yapılıyordu ve çoğu zaman nakit karşılığı istibdal formundaydı.[1005] Yine bir İngiliz sömürgesi olan Zanzibar'da çoğunluğunu İngiliz üyelerin oluşturduğu Vakıf Komisyonu, 1916 yılından itibaren vakfın satım ve istibdali yolunda çeşitli teşebbüslerde bulunmuş, ilk zamanlarda Müslüman üyelerin büyük tepkisiyle akim kalan bu teşebbüsler sonraki yıllarda çok sayıda vakfın satımıyla neticelenmiş, İngiliz şehirleşme politikası azımsanmayacak sayıda vakfı olumsuz etkilemişti. Bu satışların hepsi yine istibdal formunda yapılmıştı.[1006]

Vaktiyle vakıf tesisinde mutlak serbestliğin hakim olduğu Fransa'da pek çok vakıf vücuda getirilmiş ve kiliseler bu yolla çok büyük servetler elde etmişti. Ancak ihtilal sonrasının modern Fransasında bu tablo değişmişti.[1007] Dönemin vakıflara yeni bakışı bir Fransız araştırmacının gözlüğünden artık şöyleydi:

> ''İnsanlara mahsus eşyadan hiçbiri ebedi kalmak için yaratılmamıştır. Hodbinlik ile yapılan vakıflar bir zaman sonra herkesin kullanmasına mahsus eşyayı bel' edebileceğinden nihayet onları imha lazım gelecektir. Eğer herkes kendine yalnız iki metrelik bir mezar vakfetmiş olsa idi hayatta olanları beslemeye lazım olan kabil-i zer' araziyi bulmak için, hiçbir hâsılât vermeyen mezarları altüst etmek icap edecek idi.''[1008]

1804 yılında düzenlenen Fransız Medeni Kanunu'nda vakfa ilişkin olumlu ya da olumsuz hiçbir hükme yer verilmedi. Kanunun bu görmezden gelen tavrının nazari gerekçesi, dünyada hiçbir malın sahipsiz olamayacağı, dolayısıyla bir vakıf tesisinin imkânsız olduğu düşüncesiydi. Ancak uygulamada şartlı *hibe* ve *vasiyet* gibi müesseseler üzerinden vakıfların dolaylı yoldan tesisine imkân tanındı.[1009]

19. yüzyılın ilk yarısında Fransızların işgaline uğrayan Cezayir de bu yeni bakışın bedelini belki de en ağır şekilde ödedi. Sömürgeci yönetim bir dizi kanunlaştırma ile vakıf kurumu üzerindeki kontrolünü artırdı. Bu politika, Cezayirliler nezdinde vakıf kurumunun itibarını zedelemeyi hedefleyen Fransız oryantalistlerce

---

[1005] Yitzhak Reiter, **Islamic Endowments in Jerusalem Under British Mandate**, London&New York, Routledge, 2013, s. 176-182.
[1006] Norbert Oberauer, ''Fantastic Charities: The Transformation of Waqf Practice in Colonial Zanzibar,'' **Islamic Law and Society**, 2008, No:15, s. 331-336.
[1007] Mustafa Reşit, "Evkaf Meselesi," **Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, No:22, 1926, s. 1167.
[1008] **A.m.**
[1009] **A.m.**, s. 1172.

yürütülen kampanya ile de desteklendi.[1010] 19. yüzyılın son çeyreğinde Zeys, Mercier ve Morand gibi oryantalistler, miras hukukunu kutsarken, aile vakıflarını yerdiler.[1011] Onlara göre miras hukuku meşru bir İslami kurumdu. Aile vakıfları ise açgözlü Türk paşaların aile servetlerinin miras yoluyla parçalanıp değersizleşmesini önlemek ya da ellerinden alınmasına mani olmak için başvurdukları gayrı meşru ve sonradan çıkmış bir uygulamaydı, hatta Kuranî ilkelerin apaçık ihlali ve hakiki bir küfürdü.[1012] Bu iddialar Fransız mahkemelerine getirilen vakıf davalarında alınacak ilga kararlarına hukuki temel sunuyordu. Ancak öncelikle ilgili davaların Fransız yargıçlar önüne getirilmesi temin edilmeliydi. Dönemin etkili oryantalistlerinden Morand, bunu temin etmek için şu soruyu ortaya attı: Aile vakıfları özel bir tür *hibe* mi yoksa bir tür *vasiyet* miydi? Hibe 1887 yılında çıkarılan bir kanuna göre Fransız mahkemelerinin görev alanına dahil edilmişti. Bu durumda aile vakıfları hibe olarak görüldüğünde Fransız mahkemelerinde kurumun ilga edilmesinin önü açılmış olacaktı. Vasiyet davaları ise şer'î mahkemelerin yetki alanındaydı. Ancak *vasiyet* servetin en fazla 1/3'ünde bağlayıcıydı ve bu, vakfın etki alanını 2/3 oranında azaltacaktı. Her şart altında Fransızlar kazanacak Müslümanlar ise kaybedecekti. Bu iki seçenek arasında Morand, aile vakıflarının *hibe* olarak kabul edilmesini yani Fransız mahkemelerinde tümden ilgasını savunuyordu.[1013] Halbuki Beyrut Hukuk Mektebi hocası Hüseyin Naci'ye göre vakıf ne bir *vasiyet* ne bir *hibe* ne de bir *substitution* (*şerait-i mahsusayı haiz hibe*) idi. Vakfı diğer hukuk sistemlerinde benzeri olmayan özel bir tür *ferağ* olarak gören Hüseyin Naci, bazı Avrupalı hukukçuların, vakfı, Fransız hukuk sistemindeki çeşitli akit tiplerine benzetme çabasını, İslam hukuk sisteminin bir parçası olan vakfı, Batı'nın hukuk manzumesi içinde anlamlandırmaya çalışmanın yanlış bir ürünü olarak görüyordu. [1014]

[1010] Powers, **a.g.m.**, s. 536.
[1011] **A.m.**, s. 551.
[1012] **A.m.**, s. 547.
[1013] **A.m.**, s. 549-551.
[1014] Hüseyin Naci, **a.g.m.**, s. 105. Hüseyin Naci, Fransızların Beyrut'u işgalinden birkaç yıl sonra kaleme aldığı bu yazısında, belli ki Cezayir'deki bu tartışmaya gönderme yapar. Cezayirli meşhur hukukçu M. Robe'a yaptığı referansla vakfın ne bir *vasiyet* ne bir *hibe* ne de bir *substitution* olduğunu savunur. Fransız hukukunun ilkeleri doğrultusunda vakfın bir tür *hibe* olduğunu kabul edip mutlak butlanına hükmeden İskenderiye karma mahkemesinin 1895 tarihli kararını da hatalı bulur. **A.m.**, s. 106-107.

Morand'ın Cezayir'deki vakıfların mahiyeti hakkındaki *vasiyet* ve *hibe*den ibaret iki seçenekli açıklaması, açıktır ki, Hüseyin Naci'nin isabetli tespitiyle, modern dönem Fransız hukuk zihniyetinin kendi vakfına bakışının Müslüman vakıf kurumuna yansıtılmasından ibaretti. Benzer bir indirgemeci tavır -görüldüğü üzere- İngiliz yargıçlarında da vardı. Burada ilginç olan nokta, vakfın meşruiyeti tartışmasının, kanunlaştırma olgusuna rastlayan bu dönemde yeniden canlanmasıydı. Mezheplerin teşekkül döneminde dillendirilen vakıf lehtarı ve aleyhtarı argümanların azımsanmayacak oranda benzerleri bu dönemde hem Batılı hukukçular hem de Osmanlı hukukçuları tarafından dile getiriliyordu. Kanunlaştırmayı bir yeniden inşa ya da iç dinamiklerle veya ''öteki'' modellerle gerçekleştirilen bir tür restorasyon olarak nitelediğimizde, sistemin parçalarının neliğine dair sorgulamaların kaçınılmaz olduğu açıktır. Geçmişteki hukuk sistemlerine uyum zorluğu yaşamış vakıf gibi kurumlar ise elbette bu sorgulamadan kendilerini kurtaramadı. Gerçi tüzel kişilik ve kamu malı fikri gibi hukuki araçların bulunduğu bir ortamda, vakfın kendine yer açması daha kolay da olabilirdi. Tam da bu sebeple, vakıflı kiliseleri yok etmeye çalışan Avrupa'da ve geleneksel İslami kurumları ortadan kaldırılmak istenen sömürgeci gölgesindeki İslam topraklarında ileri sürülen vakıf karşıtı fikirleri, yeniden teşekkülün kaçınılmaz sonucundan ibaret görmek fazlaca safdillik olur.

Osmanlı sınırlarına geri dönüldüğünde yeniden meşruiyet analizine tabi tutularak tasfiyesi hedeflenen tek vakıf türünün aile vakıfları olmadığı görülür. Çünkü Osmanlı entelektüelleri *icâreteynli* vakıflara da cephe almıştı. Asrın Ebu Hanifesi Ömer Hilmi Efendi bile *icâreteynli* vakıfları *mehma emken kavaid-i şer'iyeye tevfikan* ihdas edilen vakıflar olarak görüyordu.[1015] Meclis-i İdare-i Evkaf Baş Katibi İsmail Sıtkı da karışık usul ve mevzuatından kurtulmak için *icâreteynli* ve *mukataalı* vakıf mahaller ile *gedik*lerin sırf milke dönüştürülmesini öneriyor ve *hangi taş kaldırılsa altından bir vakıf çıkmasından* rahatsızlık duyuyordu.[1016] Bu tipteki vakıflar Celal Nuri'nin istibdal edilmesi gerekenler listesinin ise ilk sıralarındaydı. Ona göre ''Allah'ın mülkü'' oluşu temelinde ebedi ve satılamaz kabul edilen vakıfların elden

[1015] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 12.
[1016] İsmail Sıtkı, **Hâtırât: Memâlik-i Osmâniye'de Kâin Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mutâlaâtı Hâvîdir**, 1324, s. 20-21.

çıkarılması için bir tür ‘‘hile-i şer‘iye’’ olarak geliştirilen *icâreteyn bid‘at-ı gayrı meşrûası*na derhal son verilmeliydi. Amaç bu vakıfları sırf milke dönüştürüp piyasada özgür bırakmaktı.

> ‘‘Şöyle ki evkafa ait bir akar kıymet-i hakikiyesiyle tâlibine satılıyor fakat bey‘ u şira lakırdıları cereyan etmiyor semen bir *icare-i muaccele* oluyor. Güya bu akar yine vakfın milki olmaktan çıkmıyor. (Bosna Hersek’in bize nisbeti gibi bir şey!) Akar-ı mezkurun mutasarrıfı her sene vakfa bir iki akçe gibi gülünç bir *icare-i müeccele* veriyor.’’[1017]

Celal Nuri’nin önerisi, özetle, *icâreteynli* akar vakıfların, ödenen yıllık bedelin (*ecr-i müeccel*) bu defa vergi adı altında ödenmeye devam edilmesi kaydıyla, mutasarrıflarının sırf milki haline getirilmesiydi.[1018] Kullanılacak yöntem yine nakit ile istibdaldi:

> ‘‘Acaba bu usul-i ıslahiye şeriat-ı mutahhara-i İslamiyeye mugayir mi? Asla! Evvela maslahat tahakkukunda vakıf malın nakit ile istibdali kaide-i şer‘iye mukteza-i münifindendir. Bundan sarf-ı nazar sâniyen şart-ı vâkıfa rağmen devlet bazı evkafı (evkaf-ı mazbuta gibi) yed-i zabtına geçirmemiş mi? Sâlisen maslahat tahakkukunda akârât-ı mevkufe İstimlak-ı Emlak Kararnamesi’ne göre istimlak edilmiyor mu? İşte evkaf böyle bir kaide-i sâlimeye rabt edilirse ihya olur olmazsa bugünkü usul cereyan eder ise mahv u münderis olur. Mütevellilerinin ahlaklarını bozar manzara-i bilad çirkinleşir umrana mani olur.’’[1019]

Garip bir tesadüf ki, Osmanlı padişahı Abdülaziz’in devam eden borç talebi sürecinde İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Russell’ın emriyle hazırlatılarak 1862’de İngiltere Parlamentosu’na sunulan *Report on the Financial Condition of Turkey (Türkiye’nin Mali Durumu Üzerine Rapor)*’de[1020] de *icâreteyn* tipindeki vakıfların tasfiyesi önerilmişti.[1021] Lord Hobart ve Mr. Foster tarafından hazırlanan raporda[1022] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti kontrolündeki cami ve diğer dini kuruluşlara ait vakıflarla özel şahıslar elindeki vakıflar arasında kesin bir ayrıma gidilerek, ikinci gruptaki vakıfların tasarruf hakkı sahiplerine satılması öngörüldü.[1023] Raporun A planı

[1017] Celal Nuri, ‘‘Evkafımız,’’ s. 2.
[1018] Celal Nuri, **Memâlik**, s. 16.
[1019] **A.e.**
[1020] Emine Kıray, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yay., 1993, s. 98-99.
[1021] Mr. Foster; Lord Hobart, **Report on the Financial Condition of Turkey**, London, Harrison and Sons, 1861, s. 35.
[1022] Kıray, **a.g.e.**, s. 98.
[1023] Foster, Hobart, **a.g.e.**, s. 35, 41. Raporda bu vakıfların *icâreteynli* olma gibi herhangi bir niteliğine yer verilmez. Ancak vakfı elinde tutan kimsenin Nezaret’e yıllık küçük miktarda ödeme yaptığı ve mirasçısı bulunmadığı takdirde vakfın kontrolünün tamamen nezarete geçtiği belirtildiğinden,

görüldüğü gibi vakıfların doğrudan satımı fikri üzerine kurgulanmıştı. B planında ise vakıfları elinde bulunduran ‘‘Müslüman’’ sahiplerin ilgisizlikleri veya herhangi bir sebeple vakfı özel mülk edinmekte isteksiz olabilecekleri ihtimali dikkate alındı.[1024] Çünkü toplumun etkili bir kısmının hangi şart altında olursa olsun vakıfların özel mülke dönüştürülmesine olan nefretinden çekinerek, hükümetin, bu formülü uygulamada tereddüt etmesi muhtemeldi. Bu durumda devreye girecek B planına göre tasarruf hakkı sahiplerinin vakıf üzerindeki haklarının sonraki nesle intikali ihtimalinin güçlendirilmesi, yani intikal haklarının genişletilmesi formülüne başvurulacaktı.[1025]

İngiltere’nin vakıf emlak ve arazilerin mülke dönüştürülmesi teklifi, 1867 yılında bu defa Fransa Hükümeti tarafından tekrar edildi. Fransız Sefiri Engelhardt’tan öğrendiğimize göre sonraki süreçte çıkarılan *tevsi-i intikal kanunu* ile *müsakkafat ve müstegallat-ı vakfiye kanunu* Osmanlı Hükümeti’nin zikredilen dış baskılar neticesinde yürürlüğe koyduğu mevzuat örnekleriydi.[1026] Emlak ve akarlarının çoğu vakıf olan Osmanlı topraklarını açık pazar haline getirmek isteyen Avrupalı güçler, serbest ticaretlerinin önündeki tüm engelleri kaldırmak istiyorlardı. Bu yönde çıkarılan istimlak kanununun vakıf sahasında pek de işlevsel olmayışı vakıf mevzuatında değişiklik taleplerini artırıyordu. Talepler vakıfların ipoteği ile gerçek ve tüzel kişilerce temlikini mümkün kılma yönünde yoğunlaşıyordu.[1027] İlginç olan ise Celal Nuri ve Ziya Gökalp’in de aralarında bulunduğu Garpçı grubun ısrarlı talepleri ile İttihat ve Terakki hükümetinin pek çok icraatının, vakıf karşıtı dış taleplerin adeta

---

kastedilen vakıf türünün, *icâreteynli ve icâre-i vâhide-i kadîmeli* vakıf akarlar ile *mukâtaa-i kadîmeli* vakıf arazileri gibi intikal yasalarına muhatap vakıflardan olduğu anlaşılır. Ahmet Akgündüz, ‘‘İntikal,’’ **DİA**, C.XXII, s. 353. Bu tasarruf hakkı sahipleri her yıl Evkaf Nezareti’ne ellerindeki vakıfların gerçek değerinin altında kalan miktarda ödeme yaparlar. Halbuki bunun çok daha üzerindeki bir bedeli Evkaf Nezareti’ne gönüllü olarak vererek bu vakıfları özel mülk edinmek isteyecek ve devlet bu işlemden büyük bir gelir elde edebilecektir. Foster, Hobart, **a.g.e.**, s. 35-36.

[1024] Foster, Hobart, **a.g.e.**, s. 36.

[1025] Elbette bu durumda alınan bedel ilk seçenektekinden daha düşük olacaktır. Foster, Hobart, **a.g.e.**, s. 36. Raporun iddiasına göre bu tedbirlerin alınması halinde yalnızca nakit elde edilmeyecek, aynı zamanda mülk sahipleri ellerindeki malların şartlarını iyileştirme konusunda daha istekli davranacaklar, böylece işlem devletin hem maddi hem de sosyal refah düzeyine katkı sağlayacaktır. **A.e.** Raporda dikkat çeken diğer hususlar maden, orman gibi kamu mallarının ve hanedan mülklerinin uzun süreli kiralamalarla işletme haklarının devredilmesi, ticareti kolaylaştırmak adına imparatorluğun her yanında ulaşım ve iletişimi kolaylaştıracak yolların yapımı ve posta teşkilatının kurulması ve aynı zamanda taşrada da şubeleri olan bir milli bankanın tesis edilmesidir. **A.e.**, s. 41.

[1026] Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkâf**, s. 131.

[1027] **A.e.**, s. 128-29.

kuvveden fiile geçişini örnekliyor olmasıydı. Ancak Elmalılı, vakıf mevzuatında gerçekleştirilen bu değişikliklerin sadece Avrupalı güçlere yaradığını fark etmişti. Hatta ekonomik gelişmişlik için tüm malların serbest piyasada tedavülünü savunan vakıf karşıtlarının iktisadi öncüllerini de bu çerçevede eleştiriyordu. Çünkü ona göre gayrimenkullerin akışkan tedavülü değil aksine durağan şekilde işletilmesi ekonomik fayda doğuruyordu. Vakıf gayrimenkullerin işletilmesi önünde de herhangi bir engel yoktu. Belli kayıtlarla menkulün vakfı kabul edilse bile esas olan da zaten vakfın akar olmasıydı. Bu durumda vakıflar aleyhine ortaya atılan iktisadi argümanlar esasında pek de tutarlı değildi. Elmalılı, ekonomik bakımdan Osmanlı gibi zayıf olan ülkelerde gayrimenkullerin serbest tedavülünün önünün açılmasının, bunların tümüyle yabancı ellerde toplanmasına yol açmasından da çekiniyordu.[1028] Gerçi vakıf mevzuatında yaşanan reform sürecini, Batı'nın vakfa cephe alan politikasının ürününden ibaret görmek indirgemeci bir yaklaşım olur. Çeşitli vakıf tiplerinin nazari-hukuki anlamda izahı güç akitler olması, uygulayıcıların ilgili davaların çözümlenmesinde yaşadıkları güçlükler, sayılan vakıf usullerinin kötüye kullanımı, devletin içinde bulunduğu mali sıkıntılar ve kaynak arayışları gibi tüm muhtemel sebepler unutulmamalıdır.

Arkasındaki motivasyon her ne olursa olsun aile vakıfları, *icâreteynli* vakıflar, imaretler, *münderis* vakıflar hatta mezarlıkların satımını bile ''şer'î'' kılmak adına üretilen tek argüman, maslahat söz konusu olduğunda vakıf bir malın para ile istibdalini mümkün kılan fıkhî çözümdü. Hatta hakim algıya göre gerektiği takdirde halifenin bizzat şahsından alınan meşruiyet iddiasıyla, Hanefi fıkhının sunduğu hareket alanının dışına çıkmak da mümkündü. Halife, mezhepler üstü bir otorite olarak, şer'î hiçbir vasıf taşımayan bir kuralı şer'î, bir mezhebin herhangi bir kavlini sahih kılabilecek bir yetiyi haizdi. Halifenin onayını alan *râcih* veya *mercûh* herhangi bir görüş, *müfta bih* olma vasfını kazacaktı. Bunun arkasında yatan temel felsefe, halifenin Müslümanların maslahatının neliğine karar veren mutlak merci olmasıdır. Buradaki sorun ise maslahatın nispeti noktasındadır. Vakıf ahkamı söz konusu olduğunda dikkate alınması gereken maslahatla kastedilen yalnızca vakfın ya da ümmetin maslahatı mıdır yoksa her ikisini de kuşatan şemsiye bir maslahat tasavvuru

[1028] Mehmed Hamdi, **İrşâd**, s. 172-73.

mu? İki maslahatın tearuzu halinde tercih kriteri nedir? Bu sorunun İttihat ve Terakki hükümetinin bir üyesi olan ve Meclis-i Mebusan'ın yasama faaliyetlerine bizzat katılan Elmalılı Mehmed Hamdi tarafından ortaya atılması tesadüf olmamalıdır.[1029] Ancak sorusunu yanıtsız bırakmıştır.

İmparatorluğun son asrına kadar halifenin vakfın istibdaline izin (*emr-i sultanî*) verme sürecinde dikkate aldığı maslahat büyük oranda vakfın maslahatıydı. Vakıflar eliyle yürütülen eğitim, sağlık, ulaşım vb. hizmetlerin artık devlet eliyle gerçekleştirilmeye başlandığı modern dönemde, vakfın maslahatı algısının kamunun maslahatına evrilmesinin yarattığı bir zihinsel kırılma yaşandı. Bu da Elmalılı'nın bahsettiği iki maslahat arasındaki şiddetli çatışmaları beraberinde getirdi. Bu çatışma, halifenin hem vakıflar hem de raiyyesi üzerindeki *velayet-i amme*si üzerinden giderilmeye çalışılıp[1030] yalnızca bir kanun değişikliği yani halifenin onayı ile cami, mescit, medrese, tekke, zaviye, imaretler ve hatta mezarlıklardan istifadenin yolunun açılması bile teklif edildi.[1031] Bu yapıldığı takdirde hiçe sayılmış olacak vakfiyeler ise Emevi Devleti'nin dini başıboş bırakan hilafet anlayışının dini teşkilatta doğurduğu merkeziyetsizlik, teaddüd ve şirkin bir ürünü olarak sunuldu. Yani halifenin iradesini ortaya koyamadığı bu dönemde, vakfedenlerin iradeleri hüküm sürmeye başlamıştı. *Velayet-i amme* sahibi halife, dini müesseselerin idaresi noktasında ihmal gösterdiği için dindar şahsiyetler, bireysel girişimleriyle *velayet-i hassa*lar yani vakıfnameler vücuda getirerek bu boşluğu kapamaya çalışmışlardı. Ancak Evkaf Nezâreti'nin vücuda getirilmesiyle bu parçalanmışlık artık sona erdi. Yapılması gereken *velayet-i hassa* yani hususi vakıfnameler devre dışı bırakılarak *velayet-i amme* üzerinden tüm vakıfları kuşatan umumi bir vakıfname yani evkaf kanununun vücuda getirilmesiydi. Yani artık *evlâ* olan *velayet-i hassa* değil *amme* idi. Bu sistemde hususi *meşrutün leh*ler yerine umumi *meşrutün leh* vardı ve o da ''ümmetin ihtiyâcât-ı diniyesinden ibaret''ti.[1032] İttihat ve Terakki hükümetinin vakfa ilişkin reformlarının neredeyse

[1029] Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkâf**, s. 145-47.
[1030] Celal Nuri, "Kavânîn-i Vakfiye," s. 1345.
[1031] **A.m.**
[1032] ''Evkâf-ı Hâssanın Vakf-ı Âmm Haline İfrâğı,'' **İslam Mecmuası**, C.IV, No:39, 6 Teşrin-i sani 1331, s. 819-23.

tamamını gerçekleştiren Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi'ye hitaben kaleme alınan aşağıdaki satırlar da bu zihin yapısının bir yansımasıdır:

> ''…Bu emr-i hayrın husule çıkması için ale'l-umûm evkafı istibdal ediniz. *Şart-ı vâkıf*, evvel be evvel, ümmet-i Muhammed'e hizmettir. Vakfiyeler üzerinde görülecek ve bugün kâbil-i icra olmayan bütün kuyûd *maslahat-ı amme* mülahaza-i meşruasına binaen bâ emr-i Hilafetpenâhî değiştirilebilir. Asıl vâkıfın maksadına bakılmalıdır. İtibar elfaza değil, makâsıd ve ruh-ı meseleyedir. Hasenat-perverân-ı İslam hayrat ve meberrâtı İslamları mahkum-ı fenâ veya tevakkuf etmek için tesis etmemişlerdir. Mademki bunların gayeleri beka ve tekâmül idi; binaenaleyh, kemal-i serbestî ile evkafta tasarruf edebilirsiniz. Bu asrın ihtiyâcâtı her ne ise ona göre tanzim-i mesâî edebilmek yed-i iktidarınızdadır. Mademki emel ve maksat Müslümanların tealisidir, onun için bilâ ihtiraz mezarlıkları satar, zâid arsaları paraya tahvil, *icâreteynli* evkaf üzerindeki hukuk-ı vakfı def'aten erbabına tefviz eder, hülasa her türlü işi görebilirsiniz…''[1033]

Esasında vakıf ve maslahat arasındaki ilişkinin bu modern okuma biçimi, hukuk/fıkıh ve maslahat arasındaki ilişkiye yeni bir bakışın ürünüdür. Klasik fıkıh usulü literatüründe nas, üç katmanlı bir anlam dünyası üzerinden hükümler manzumesi ile irtibatlandırıldı. Bunlar nassın lafız manası, illet manası ve gaye manasıydı. Modern dönemin şeriata bakışını özetleyen olgu esasında diğer ikisine göre tali olan gaye mananın lafız ve illet manayı yerinden etmesiydi.[1034] Bu ise ahkamı soyut bir maslahat algısı temelinde yeniden inşaya çalışan yeni bir fıkıh/şeriat algısını beraberinde getirmişti. Bu maslahatı gerçekleştirme uğrunda yapılacak tevil ve yeniden okumalarla gerekirse *şâriin nassı*ndan/lafzından bile feragat edilecekti.[1035] *Şâriin nassı*na bakıştaki bu değişim, klasik öğretide *şâriin nassı* gibi görülen *vâkıfın şartı*na bakışı da değiştirdi ve bu durum vakfiyelerin lafız manasının devre dışı bırakılmasına yol açtı. Celal Nuri'nin vakfiyede her ne yazarsa yazsın, *vâkıfın şartı*nın, ''ümmete hizmet ve maslahat-ı amme'' olarak anlaşılması gerektiğini söylemesi de bu nedenle tesadüf değildi. Hedeflenen, yeni fıkıhtaki gibi soyut bir maslahat temelinde yeni ve daha esnek bir vakıf mevzuatının geliştirilmesiydi.

[1033] Celal Nuri, ''Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı Hayri Bey Efendiye İstirhamname-i Mekşûf,'' **İçtihat**, No:87, 2 Kanun-ı sani 1329, s. 1948.

[1034] Murteza Bedir, ''Kuran ve Sünnet Söylemi, Fıkıh Usulü ve İçtihat: Modern Nassçılığın Doğuşuna İlişkin Bir İzah Denemesi,'' **Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme**, Ed. Mürteza Bedir vd., İstanbul, İSAR Yay., 2019, s. 35-43.

[1035] Reşid Rıza'nın konuya ilişkin düşünceleri için bkz. Clark B. Lombardi, **State Law as Islamic Law in Modern Egypt: The Incorporation of the Sharī'a into Egyptian Constitutional Law**, Leiden, E. J. Brill, 2006, s. 89; Özgür Kavak, **Modern İslâm Hukuk Düşüncesi: Reşid Rıza Örneği**, İstanbul, Klasik Yay., 2011.

3.2. İTTİHAT VE TERAKKİ HÜKÜMETİNİN İSTİBDAL POLİTİKASI VE FETVÂHÂNE İLE ARASINDAKİ İSTİBDAL GERİLİMLERİ

Hanefi mezhebinin teşekkül döneminde istibdalin vakfiyede şart koşulmasının caiz olup olmadığı tartışılıyordu. Çünkü vakfın satılması anlamına gelen istibdal, vakfın *zâhirî* ebediliğinin (*te'bîd*) de sona ermesi demekti. Geliştirilen *manevî* ebedilik formülüyle istibdale ancak kapı aralanabilmişti. Yani *te'bîd-i zâhirî* ilkesi, baş gösteren ihtiyaçlara direnememiş ve belli durumlarda yerini *te'bîd-i manevî* ilkesine terk etmişti.[1036] Sonraki süreçte vakfiyede istibdalin şart koşulmadığı veya yasaklandığı hallerde de istibdalin icrasının mümkün olup olmadığı tartışıldı. ''Vakfın maslahatı''nı temin adına, yalnızca ''kadı'' istibdale yetkili görülerek işlem mümkün hale getirildi. Bu iki aşamada da vâkıfın şartının *zâhir* ve *illet* manaları ön plandaydı ve vakfın ancak aynı amaca hizmet eden bir diğerinin yerine konması kaydıyla istibdal edilebileceği kabul ediliyordu. Yani bir vakıf medresenin istibdali ile yerine bir mektep veya hastane vakfının vücuda getirilmesi bu sistemde mümkün değildi. İşte modernleşen Osmanlı'da değişen, istibdalin vakfiyenin *zâhir* ve *illet* mana sınırlarının dışında da işletilmek istenmesiydi. Bu, *manevî* ebediliği bir adım daha öteye götürmek anlamına geliyordu. Yeni dünyada tikel vakıflar adeta yok olmuştu. Büyük harfle tek bir ''Vakıf'' vardı. Bu vakfın vâkıfının şartı ve tek ''gaye''si kamu menfaati veya fıkhî ifadesiyle *maslahat* ve *ihtiyâc-ı nâs*tı. Vâkıfın şartının *zâhir* manasını sunan vakıfnameler saygınlığını ve kutsiyetini yitirmişti. Kamunun menfaati için vakıf bir medrese kolayca bir hastaneye dönüşebilecek, vakıf bir mezarlık arazisine ticari amaçlı vakıf işletmeler kurulabilecek, hatta vakıf paralarla bir banka bile tesis edilebilecekti. *Şâriin nassı*nın başına gelen *vâkıfın şartı*nın da başına gelmiş, her ikisi de soyutlaştırılmış maslahat karşısında hükmünü yitirmişti.

Bu dönüşüm elbette dönemin tüm zihinlerinde yaşanmadı. Ancak İttihatçı hükümete hâkim zihniyet büyük oranda buydu. Bu durum, hükümetin söylemsel olarak *vâkıfın şartı*nın kutsiyeti argümanını terk ettiği anlamına asla gelmiyordu. Yapılan, şer'î olanın bazen karşısında bazen de yanında daha kuvvetli bir *kanuni*

[1036] Bu kavramsallaştırma için bkz. Mehmed Hamdi, **İrşâd**, s. 26.

söylem geliştirmek ve devletin gücünden beslenen bu meşrulaştırıcı söylemle vakfa ilişkin ıslahatlara daha geniş bir faaliyet alanı açmaktı. Fetvâhâne ise hükümetin tüm yok sayma çabalarına karşı, istikrarlı bir biçimde vâkıfın şartının *zâhir* manasının savunuculuğunu üstlendi. Fetvâhâne, hükümetin modern devlet fikriyle gelen yeni *kanuni* söylemine karşı *fikhî* hatta Hanefi bir söylem kullanıyordu. Evkaf Hazinesi'ne zarar veren bazı hükümet politikalarına karşı, Evkaf Nezâreti'nin de Fetvâhâne yanında yer aldığı oluyordu.

İttihat ve Terakki hükümetinin kapsamlı ıslahat planının bir parçasını da özellikle sosyal hizmet alanlarında ihtiyaç duyulan kurumların tesis ve ıslahı için Evkaf Hazinesi'ni kullanma fikri oluşturuyordu. Bu dönem aynı zamanda vakıfların idaresi konusunda İngilizlerin geliştirdiği Mısır modelinin Osmanlı basınında övgüyle yer bulduğu bir dönemdi.[1037] Mısır tecrübesinden yararlanmak isteyen Sadrazam Kâmil Paşa, Mısır Evkaf Nezâreti'nde bulunduğu kısa süre zarfında yaptığı icraatlarla İstanbul'da ismini duyuran başarılı devlet adamı Hammâdezâde Halil Hamdi Paşa'yı Meclis-i Ayan üyesi olmak üzere Dersaadet'e davet etti. Kısa süre sonra parlamento hükümeti düşürünce, yeni Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa sabırsızlıkla beklenen vakıf ıslahatlarını gerçekleştireceği ümidiyle Evkaf Nâzırlığını Halil Paşa'ya verdi.[1038] Yeni nâzır göreve gelir gelmez çalışmalarına başlayıp iki ay geçmeden Evkaf Nezâreti ve vakıfların mevcut durumunu analiz eden, problemli alanlara ilişkin de bazı çözüm önerilerinde bulunan bir layiha tanzim etti. 23 Mayıs 1909 tarihinde Sadaret'e sunulan bu layihada özel tipte pek çok istibdal önerisinde bulunan Paşa, ''İstibdal Hakkındaki Fetâvâ-yı Şerîfe" başlığı altında bir de istibdal fetvası kaleme aldı. Ona göre istibdal, vakfın menfaati söz konusu olduğunda işletilmesi caiz hatta vacip olan bir hukuk

[1037] Sivas mebusu Ermeni doktor Nazaret Dağavaryan, bir yazısında Osmanlı oluşuna yaptığı vurguyla, vakfın gayri müslimler için de bir değer olduğunu ifade ederek, İngilizler Mısır'a girdiği sırada evkafın idaresi harap halde olmasına rağmen yapılan düzenlemeler neticesinde dairelerin düzenli bir şekilde çalışmaya başladığını, yirmi yıldır harap halde duran cami, çeşme gibi hayratın mükemmel hale getirildiğini hatta artan gelirinin tasarruf yerleri üzerine düşünülmeye başlandığını aktarır. Dahası Mısır modelinin Osmanlı'nın yalnızca evkafa ilişkin kurumlarına değil Şura-yı Devlet dahil tüm kurumlarına tatbikini önerir. Nazaret Dağavaryan, ''Evkaf Islahatına Dair Mülahaza,'' **Tanîn**, No:175, 13 Kanun-i sani 1324, s. 3.

[1038] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 217; Erkan Tural, ''II. Meşrutiyet Döneminde Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nde Bürokratik Reform,'' **Vakıflar Dergisi**, No:31, 2008, s. 211.

kurumuydu.[1039] Paşa, *el-Hâniyye, Kâriü'l-Hidâye, Dürer, ed-Dürrü'l-muhtâr, el-Bahru'r-râik, el-Eşbâh ve'n-nezâir* ve *er-Reddü'l-muhtâr* gibi Hanefi mezhebinin muteber metinleri çerçevesinde oluşturduğu istibdal fetvasında, birinci aşamada nakit karşılığı istibdalin meşruiyetinin, ikinci aşamada da mamur bir vakfın bile lehine durumlarda istibdal edilebileceğinin savunusunu yaptı.[1040] Bu noktalara yoğunlaşması bölüm boyunca sunulan bilgiler ışığında oldukça anlamlıdır.

Paşa'nın din, eğitim, sağlık, ekonomi, yargılama ve hatta askeri alanlarda karşılığı bulunan ıslahat önerilerini tetkik etmek üzere birkaç ay sonra *Umur-ı Vakfiye ve Islahat Komisyonu* adıyla Evkaf Nezâreti bünyesinde bir komisyon oluşturuldu.[1041] Komisyon üyeleri, dönemin Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişi yani en yüksek Evkaf Mahkemesi hakimi Hüseyin Hüsnü Efendi, Hukuk Müşaviri Ömer Eşref Efendi ve Müfettiş Hasan Bey'di.[1042] Layihada çerçevesi çizilen tedbirleri fıkıh jargonuna uygun biçimde formüle eden komisyon, yirmi dört maddelik bir mazbata hazırladı ve hazırlanan mazbata tetkik edilmek üzere iki ayrı nüsha halinde Sadaret'e ve Meşihat'e sunuldu. Evkaf Nâzırının istibdal önerileri, vakfiyenin *zâhir* manasını kamu menfaati düşüncesiyle devre dışı bırakmaya meyilli hükümetin zihin dünyasını yansıtıcı nitelikteydi. Ancak Meşihat'e sunulmadan önce komisyonun fıkhî süzgecinden geçtiği için önerilen istibdallerin formu bir oranda değişmişti. Fetvâhâne'nin bugün elimizde olan aşağıdaki yanıtları ise vâkıfın şartının *zâhir* manasını koruyan tavrını açıkça ortaya koyuyordu.[1043]

Bu yirmi dört maddelik ıslahat planında yer alan istibdal önerilerinden birincisi vakıf kütüphaneler hakkındaydı. Önceleri bütünüyle Evkaf Nezareti'nin idare ve denetiminde olan vakıf kütüphaneler, Tanzimat'tan sonraki süreçte tedrici olarak Maarif Nezâreti'nin idaresine verildi.[1044] Vakıf kütüphanelerin bir ya da birkaç

[1039] Hammâdezâde Halil Hamdi, **Hammadezâde Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkaf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Layiha**, 1327, s. 12.
[1040] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 63-64.
[1041] COA, MV, nr. 124/40, 1327.
[1042] COA, BEO, nr. 3635/272564, 1327.
[1043] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 19-23.
[1044] İsmail Erünsal, ''Sultan II. Abdülhamid Dönemi Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri,'' **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, Ed. Çoşkun Yılmaz, İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay., 2012, s. 164-66; ''Ottoman Foundation Libraries in the Age of Reform: The Final Period,'' **Libri**, No:54, 2004, s. 248.

merkezde toplanması fikri de uzun bir süredir devletin gündemindeydi. Çünkü kitapların muhafazasında ciddi sıkıntılar ortaya çıkıyordu. Mesela 1884 yılında, Şehzadebaşı Camii içindeki bin nüsha kadar kitap büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kalmıştı. Yakınında yer alan Şehit Ali Paşa ve İbrahim Paşa Kütüphaneleri dolayısıyla ilgi görmeyen koleksiyonun bir kısmı bakımsızlıktan perişan hale gelmiş ve güvelere yem olmuştu. Kitapların en azından kalanlarının kurtarılarak, tahrip olanların da tamir sonrasında henüz yeni hizmete açılan *Kütübhane-i Umumi*'ye[1045] nakli için Fetvâhâne'ye başvuru bile yapılmıştı.[1046] Ertesi yıl Kasımpaşa'daki Cami-i Kebir müezzinlerinden Cevri Dede'nin, cami kütüphanesinden iki vakıf mushafı aşırıp Mösyö Goniya adlı bir antikacıya satarken yakalanması da Meclis-i Vükela'da yankı bulmuştu. Meclis-i Vükela, kitapların en azından birer nüshasının içerisinde yer alacağı umumi bir kütüphane oluşturulması için tekrar harekete geçmiş,[1047] bu yolda vakıf kitapların nakli için Fetvâhâne'ye müracaat etmişti.[1048] Fetvâhâne ise Şeyhülislam Ahmet Esad Efendi'nin imzasını taşıyan aşağıdaki yanıtı verdi:

> ''İşbu tezkire-i aliyeleri mezkur müzekkire numune ile Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iyeye lede'l-havale cami-i şerîf-i mezburda bulunan kütüb-i mevkufenin üç kıta defteriyle vâkıflardan Kadızade Mehmed Efendi'nin vakfiyesi celp ve mütalaa olundukta mezkur defterlerde muharrer kitapların mecmuu 1068 adet olup 111 cildi Şehzade Sultan Mehmed Han aleyhi'r-rahmetü ve'l-gufrân hazretlerinin ve 566 cildi Kadızade Mehmed Efendi ve 369 cildi Çelebizade Hüsamüddin rahmetüllahi aleyhimânın vakıf ve habs ettikleri kütüb-i mevkufe olduğu ve 22 cildi dahi perakende suretle mevkuf bulunduğu ve vakfiye-i mezkurede de *566 cilt kitabın Şehzade Sultan Mehmed Han Cami-i Şerîfi'nde hıfz olunup dersiam olan mütalaa ve mesail görmek murad eyleyenler cami-i şerîf içinde görüp dışarı bir varak çıkarmayalar* deyu mestur idüğü anlaşılarak vakfiye-i mezkureye nazaran vâkıf-ı mûmâ ileyh Kadızade Mehmed Efendi'nin mârru'z-zikr 566 cilt kitaplarının harice çıkarılmaması şart-ı vâkıf icabından olduğu gibi bir cami-i şerîfe vakfolunan kitapların âhar cami-i şerîfe nakli şer'an caiz olmamasına göre **mezkur cami-i şerîfte mevcut kâffe-i kütüb-i mevkufenin mahall-i âhara nakline mesâğ-ı şer'î olmadığı** ve hâfız-ı kütüb olan zata tenbihat-ı mukteziye icrasıyla vazifesine münasip miktar zam olunarak kütüphanenin açtırılması ve kütüb-i mezbureye müderrisîn ve talebe taraflarından müracaat olunacağından başka cami-i şerîf-i mezkurda 1000 kadar kütüb-i nefise olduğunun gazetelerle ilan ve ihtarı sair erbab-ı mütalaanın dahi rağbetlerini celp ve davet edeceği cihetle icrası icabı…''[1049]

[1045] Kütüphane-i Umumi 24 Haziran 1884 tarihinde devlet ricalinin de iştirak ettiği bir merasimle hizmete açılır. Erünsal, ''Türk Kütüphaneciliği ve Kütüphaneleri,'' s. 154.
[1046] COA, MF.MKT, nr. 82/73, 1301.
[1047] COA, MV, nr. 5/6, 1302.
[1048] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 379, s. 9.
[1049] COA, MF.MKT, nr. 85/94/1, 1302.

Fetvâhâne 1885 yılı başında verdiği bu yanıttaki tavrını hep koruyacaktı.[1050] Kitapların muhafazasını vakfiyedeki yasaklayıcı şartların devre dışı bırakılması için yeterli bir gerekçe olarak gören hükümetin karşısında, vâkıfın şartını diğer endişelerin önüne geçiren Fetvâhâne durmaktaydı. Meselenin şer'î bir mesele oluşu, Fetvâhâne'ye rağmen harekete geçmeyi oldukça güçleştirdi. Bu güçlüğe rağmen hem II. Abdülhamid'in iktidarında hem de ittihatçı hükümet döneminde benzeri teşebbüsler hep devam etti. Mısırlı bürokrat Ahmet Zeki Bey ve sonra Mısırlı Hammâdezâde Halil Hamdi Paşa kitapların nakli fikrinin simge isimleriydi.[1051] Mısırlı olmaları elbette bir tesadüf değildi. Çünkü vâkıflarının isimleri yaşamaya devam ederken, kütüphanelerin bir merkezde nasıl toplanabileceğinin formülü daha önce, hem de mahalli ulemanın desteğiyle, Mısır'da üretilmişti. Bu formüle göre her bir kütüphaneye ait kitapların, vâkıfının adını taşıyan farklı oda veya dolaplarda muhafaza edilmesi kaydıyla, bütün vakıf kütüphaneler tek bir merkezde toplanacaktı. Bu iki devlet adamı, Mısır'da uygulanan bu formülü Osmanlı'nın merkezinde de hayata geçirmek istiyorlardı. En azından cami, türbe ve mahzenlerde çürümeye yüz tutmuş vakıf kitapların bir merkeze naklini teklif ediyorlardı.[1052] Halil Paşa, vakıf kitapların bir merkezde toplanması sonrasında *hâlî kalacak kadim kütüphanelerin mahalleri(nin) vücuda getirilecek umumi kütüphane için istibdal*ini de öneriyordu.[1053] Fetvâhâne'ye yaptığı başvurular neticesinde elde ettiği kayda değer tek netice, kütüphane binalarının tadilatı sırasında vakıf kitapların nakli için verilen geçici izindi.[1054]

Ancak Paşa pes etmemiş, kaleme aldığı layihada da vakıf kütüphaneler sorununu tekrar gündemine almıştı. Planına göre halihazırda Maarif Nezâreti'nin kontrolünde olan vakıf kütüphaneler derhal Evkaf Nezâreti'ne iade edilecekti. İkinci aşamada ise koleksiyonu küçük ve binaları harap haldeki kütüphanelerin belli

[1050] Mesela bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 91.
[1051] İsmail Erünsal, ''The Egyptian Contribution to the Reforms in Ottoman Vakf Libraries: Foundation Libraries in the Late Tanzimat Period,'' **The International Conference on Egypt During the Ottoman Era (Kahire/26-30 November 2007)**, İstanbul, IRCICA, 2010, s. 232-34.
[1052] Erünsal, ''Ottoman Vakf Libraries,'' s. 252.
[1053] İsmail Erünsal, ''Evkaf Nazırı Hammâdezâde Halil Paşa'nın İstanbul'da Mevcut Vakıf Kütüphanelerinin Islahı ve Bir Mekânda Toplanması Konusundaki Çalışmaları,'' **Nail Bayraktar'a Armağan I**, Yay.Haz. İrfan Dağdelen vd., İstanbul, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005, s. 96-98.
[1054] **A.m.**

merkezlerde toplanması sağlanacaktı. Muntazam biçimde hazırlanmış fihristlerle ziyaretçilere açılacak olan bu büyük kütüphaneler, yabancı uyruklu araştırmacıları da şehirlere çekecek, halk ve esnaf bundan önemli maddi kazanımlar elde edecekti.[1055] Halil Paşa bu planında kısmi de olsa yalnız bırakıldı. Çünkü komisyon, bilginin her tarafa yaygınlaştırılması (*neşr-i maarif)* için farklı mahallerde inşa edilmiş olan kütüphanelerin, bilgiye erişimi kısıtlayıcı ve mekân itibariyle daraltıcı (*hasr-ı maarif)* bir tavırla tek bir yerde toplanmasını meşru bulmadı. Komisyona göre *müstağnen anh* hale geldiği gerekçesiyle istibdal edilen kütüphaneler, vâkıfları adıyla anılmak üzere yine farklı yerlerde inşa edilerek geniş bir kitlenin istifadesine sunulmalıydı. Fetvâhâne, kütüphanelerin birleştirilmemesi hususunda komisyonla aynı kanaati taşıdığını farklı zamanlarda farklı sorular vesilesiyle zaten defalarca göstermişti.[1056] Muhtemelen Fetvâhâne'nin bu yerleşik tavrını bilen komisyon, Paşa'nın planını tam da bu nedenle revize etmişti. Fetvâhâne de komisyonun teklifine olumlu yaklaşarak kütüphanelerin bu şekilde istibdaline olur verdi.

Fetvâhâne'den kitapların nakli ve belli merkezlerde toplanması için bir türlü fetva alınamaması Elmalılı'nın da dikkatini çekmişti. Ona göre meselenin çözümü öncelikle şu soruya cevap verilmesini gerektiriyordu: Kitaplar *asaleten* mi yoksa kütüphane binasına *tebean* mı vakfedilmişlerdi? Bu soruya kitapların *tabi* vakıf oldukları şeklinde cevap verildiği takdirde, kitapların kütüphaneden ayırılması mümkün değildi. Hatta kütüphane bina ve arsası istibdal edilse bile, kütüphanenin *şahs-ı manevi*si ile kitapların irtibatının sürdürülmesi zaruriydi.[1057] Soruya kitapların *asaleten* vakıf oldukları şeklinde cevap verilirse bu durumda birkaç ihtimal gündeme gelecekti: Birincisi vâkıfın kitapların kütüphane içerisinde kullanılmasını ve asla başka bir yere nakledilmemesini şart koşması. İkincisi vâkıfın kitapların kütüphane içerisinde kullanılmasını şart koşmakla yetinmesi. Üçüncüsü vâkıfın vakfiyesinde bu tip hiçbir yasaklayıcı veya sınırlayıcı ifade kullanmaması. Elmalılı'ya göre birinci durumda vâkıfın şartına göre hareket edilmeli ve kitaplar kütüphanede muhafaza edilmeliydi. İkinci ve üçüncü durumlarda ise kitapların bir başka yere nakledilmesi

[1055] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 37-38.
[1056] Bu cevaplarda kütüphaneye ait kitapların başka yere naklinin kesinlikle yasak olduğu belirtilir. Mesela bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 26, 91, 144.
[1057] Mehmed Hamdi, **İrşâd,** s. 68.

mümkündü. Çünkü kitapların kütüphane içerisinde kullanımını şart koşan ifade naklinin yasaklığı için gerekçe oluşturmamaktaydı. Bu, *şâriin nassı*nda olduğu gibi *vâkıfın şartı*nın yorumunda da *mefhum-ı muhalif*e itibar edilmemesinden kaynaklanıyordu.[1058] Hatta birinci durumda bile *mazarrat* söz konusu olduğunda mahkeme kararı alınmak kaydıyla şarta muhalefet edilerek kitapların nakledilmesi mümkündü.[1059] Elmalılı'ya göre *kütüphanelerden maksad-ı asli kitaplar olmak, kitaplar bina için değil bina kitaplar için yapılmak mütebadir olmasına nazaran mesele asaleten vakıf suretinde tetkik olunmak muvafıktı*[1060] yani kitaplar menkul olmalarına rağmen *asaleten* vakıflardı. *Dürer*, *Dürr-i muhtâr* ve İbn Abidin'in eserine yaptığı referanslarla kitapların naklini yasaklayan ifadelerin, okuyucuların kitapları kütüphane dışına çıkarmasıyla ilgili olduğunu ve bunun çoğunlukla vakıf için mahzur oluşturduğunu söyleyen Elmalılı[1061] şimdiki meselenin farklılığını da şu sözleriyle izah etti:

> ''Eski ve muhtelif kütüphanelerdeki kitapları ziyadan ve harikten muhafaza edebilecek ve erbab-ı mütalaa için suhulet-bahş olabilecek bir surette hükümetçe, Maarif veya Evkaf Nezâreti tarafından muhkem ve muhteşem olarak inşa edilecek bir bina-i umumiye nakl ve cem ederek umumi ve vâsi' bir kütüphane husule getirmek kaziyesi ara sıra tasavvur olunmaktadır. Lakin henüz fetva verilememiştir. Buna teşebbüs edecek hükümet hiss-i İslami ile mütehassis olup bir vech-i şer'î teharrisine düşerse kitapların asaleten vakfı kabul edildikten sonra birkaç noktayı nazar-ı dikkatte tutmalıdır. Birincisi şerâit-i vâkıfînin tetkiki, ikincisi kable'n-nakl ve ba'de'n-nakl kitapların ve erbab-ı mütalaanın menfaat ve mazarratları, üçüncüsü hükümetin bu gibi teşebbüslerdeki derece-i hulus ve muvaffakiyeti. Fakat şimdiye kadar hükümetin kütüphaneler hususundaki himmeti ashab-ı hayratın şahsen gösterdikleri himmetin yanında pek mahcup kalmakta olmasına nazaran bu babda haylice ihtiyat edilmek ayrıca temenni olunabilir.''[1062]

Elmalılı esasında Hanefi fıkhının çizdiği çerçeve içinde kalarak yeni bir hukuki çözümün nasıl üretilebileceğinin örneğini sundu. Bu yönüyle Fetvâhâne'nin geleneği koruma biçiminin alternatifinin de olabileceğini göstermiş oldu. Ancak onun da söylediği gibi eserini kaleme aldığı tarihte kitap nakli için ihtiyaç duyulan fetva hala alınamamıştı. Zaten vakıf kütüphanelerin Evkaf Nezâreti'ne devri ve belli merkezlerde

[1058] Ali Haydar, **a.g.e.**, s.14. 8. Madde: Şart-ı vâkıf amel ve mefhum ve delalette nassı şâri' gibidir.
[1059] Mehmed Hamdi, **İrşâd**, s. 68-69.
[1060] **A.e.**, s. 69.
[1061] **A.e.**
[1062] **A.e.**, s. 70.

toplanması Halil Paşa zamanında değil birkaç yıl sonra Mustafa Hayri Efendi'nin Evkaf Nâzırlığı döneminde gerçekleştirilecekti.[1063] Ancak bu defa da planın uygulanış şekli, dönemin meşhur hukukçularından Ali Haydar Efendi'yi şu sözleri söylemeye sevk edecekti:

> ''Bu zamanda vâkıf tarafından inşa olunan bazı kütüphanelerdeki vakıf kitaplar talebe-i ulûm için yapılan bazı medarise nakledilerek orası kütüphane ittihaz edilmekle iki masiyet işlenmiş oluyor. Birisi hilaf-ı şart-ı vâkıf kütübün hizânesinden ihracı diğeri de yine şart-ı vâkıfa muhalif olarak medarisin kütüphane şekline ifrağıdır.''[1064]

Hatta şu satırlarında meselenin uhrevî yaptırımına da işaret etti:

> ''…müessesât-ı hayriyenin tebdil ve tağyiri caiz olmaz. Mesela vâkıf talebe-i ulûma mahsus medrese inşa ve vakfettikten sonra mezkur medrese dâru'l-kütüb yahut mahkeme yahut imalathane veya ambar ittihaz olunamaz. Hatta aslı medrese iken muahharan dâru'l-kütüb ittihaz olunan mahalle girip de kütüb okumak helal değildir. Nitekim bir medrese mağaza ve imalathane ve han yahut -neuzü billahi teala- bir cami-i şerîf ya avlusu ya medrese ambar ve müddehar-ı eşya ittihaz olunsa oraya girip çalışmak yahut nesne satın almak helal olmaz.''[1065]

Eski bir fetva emininin kitapların naklinden rahatsızlık duyması, aslında beklenmedik bir şey değildi. Çünkü Fetvâhâne'nin yıllardır benimsediği tavır ortadaydı. 5 Mart 1918 tarihinde Fetvâhâne, hala vakıf kitapların bir başka mahalle nakledilmesinin caiz olmadığı ve nakledilmişse iadesinin gerektiği yönünde fetva veriyordu.[1066] Cumhuriyetin ilanından sonra bile bu durum değişmedi.[1067] Meselenin önemli olan tarafı devletin idari kadrosunun vakfiyeye bakışındaki dönüşümü ortaya koymasıdır. Bu, vakıf kitabın devlet nezdindeki kutsiyetini kısmen veya büyük ölçüde yitirdiği şeklinde de anlaşılmamalıdır. Çünkü Şam'daki Kubbetü'l-Hazine koleksiyonundan sadece iki kitabın kopya edilmek üzere geçici olarak Berlin'e gönderilmesi bile yakın tarihte Sadaret'i harekete geçirmiş, vakfiye şartlarına göre kitapların kütüphaneden kesinlikle çıkarılamayacağı gerekçesiyle Hariciye Nezâreti

---

[1063] İsmail Erünsal, ''Tanzimattan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Sona Doğru,'' **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C.XXIX (Eleazar Birnbaum Armağanı), 2005, s. 176-77. Ayrıca bkz. İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 238-239.

[1064] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 132.

[1065] **A.e.**, s. 413. Ali Haydar Efendi dipnota düştüğü kayıtta Arapça bir ibare ile *''Bunların hepsi zamanımızda vukua gelmektedir ancak bunu nehyedip inkar eden herhangi birisini görmedim''* demiştir. **A.e.**

[1066] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 26.

[1067] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 144.

harekete geçmeye çağrılmıştı.[1068] Yani mesele vakfın kutsiyetini yitirmesinden çok idari tedbirlerin vâkıfın iradesini hükümsüz kılması gibi durmaktadır.

Halil Paşa'nın ve inceleme komisyonunun gündeme getirdiği ikinci istibdal önerisi gündemi uzun bir süredir meşgul eden münderis vakıflarla ilgiliydi. II. Abdülhamid döneminde çıkarılan 1882 tarihli münderis vakıflar talimatnamesi kapsamında, tamamen faydasızlaşan münderis vakıflar ile bunlara ait vakıf kaynakların idare ve gelirleri Maarif Nezâreti'ne devredildi.[1069] Yürürlüğe girdiği ilk günden itibaren Fetvâhâne zaten kendisini talimatname karşısında konumlandırdı. Hatta münderis vakıflarda hak sahibi olan mütevellilerin Maarif Nezâreti aleyhine açtıkları davalarda, Fetvâhâne'ye bağlı şer'î mahkemeler talimatnameyi yok sayarak mütevelli lehine karar almış ve bu durum Maarif Nezâreti'nin şikayetlerine neden olmuştu.[1070] Yani Fetvâhâne kendi şeriat algısına aykırı bulduğu noktada, yürürlükteki mevzuata karşı bile direnç gösterebiliyordu. Maarif Nezâreti'nin mescit arsalarını da talimatname çerçevesinde satması, Evkaf Nezâreti'nin yoğun şikayetlerine neden olmuş, uygulama *hilaf-ı şer'-i şerîf ve muğayir-i irade-i seniyye* olduğu gerekçesiyle protesto edilmişti.[1071] Halil Paşa'nın da istediği, münderis vakıflara ait kaynakların Evkaf Nezâreti'ne iade edilmesiydi. Bu, Fetvâhâne ve ona bağlı kurumların kendi kanallarıyla yıllardır işlevsiz kılmaya çalıştığı talimatın yürürlükten kaldırılmasını istemekle aynı şeydi. Komisyon da Paşa'nın önerisini formüle ettiği ilgili maddede, talimatnameyi kategorik olarak yok sayarak şu argümanı geliştirdi: Hanefi vakıf hukukunda hiçbir vakıf için hak sahiplerinin (*meşrûtün leh*) bütünüyle ortadan kalkması gibi bir durum tasavvur edilemez. Vakfiyede tespit edilen lehtar grubunun ortadan kalkması ile vakfa tabi emlak ve akar gelirleri, ilkesel olarak ya Haremeyn fakirlerine ya da alimlere ve ilim talebelerine kalır.[1072]

[1068] COA, BEO, nr. 3591/269278, 1327.
[1069] **Evkaf-ı Münderise Talimatı**, İstanbul, Asır Matbaası, 1323, s. 2-7. Münderis vakıflarla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Yakup Karataş, ''Sultan II. Abdülhamid'in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Etkisi,'' **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, No:57, 2016, s. 1839-67.
[1070] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 289.
[1071] COA, MF.MKT, nr. 80/106, 1300.
[1072] Şeri ilimle meşgul olan alim ve talebeler.

Maarif Nezâreti ise talimatname kapsamında alıkoyduğu vakıfları hem Müslüman hem de gayrimüslim talebelerin eğitim gördüğü mektepler için kullanıyordu. Zaten talimatnamenin öncelikli çıkış gerekçesi, açılması planlanan modern mekteplerin finanse edilmesiydi.[1073] Komisyon ise ‘‘gayrı caiz’’ gördüğü bu uygulamanın derhal sonlandırılmasını istiyordu.[1074] Talimatname hakkında şu düşünceleri dile getiren Ali Haydar Efendi de komisyonun destekçisiydi.

> ‘‘Nitekim bir kimse medrese ve mescidi bina edip de her birine ayrı ayrı vakıfları tahsis etse birinden artan galle diğerine sarf olunamaz. Bu zamanda bu mesele-i şer‘iyenin hükmüne ve *şartü'l-vâkıf ke-nassi'ş-şâri'* kaide-i fıkhiyesine ittiba olunmamakta olduğu kemal-i teessüfle müşahede olunuyor. Evkaf-ı münderise namıyla birtakım evkaf zabtolunarak cihet-i Maarif'e devrolunuyor. Nazar-ı dikkate alınmıyor ki evkaf hiçbir vakit münderis ve masrafsız kalmaz. Vakfın son masrafı fukara olduğu âmme-i kütüb-i fıkhiyede musarrah ve bu eserde dahi mestur bulunmuştur.’’[1075]

Eski fetva emini gibi Fetvâhâne de öneriye olumlu yaklaştı. Bu hiç de sürpriz bir durum değildi. Çünkü Evkaf Nezâreti'nin yıllardır süren bu mücadelesine Fetvâhâne de en başından beridir destek çıkıyordu. Böylece kütüphanelerin nakli konusunda karşı karşıya gelen Evkaf Nezâreti ve Fetvâhâne, bu defa mücadelesini Maarif Nezâreti'ne karşı birlikte vermiş ancak hiçbir sonuç alamamıştı.

Mekteplerle istibdal kurumu arasındaki ilişki yalnızca bu talimatname ile sınırlı da değildi. İstanbul'daki[1076] 27'si kapalı 130'u sırf arsa halindeki 157 mekteb-i ibtidaiye (vakıf mahalle-sıbyan mektebi) ile birlikte halihazırda açık olmasına rağmen bulundukları mevki ve binaları mektep için uygun olmadığından nakit ile istibdal edilmeyi bekleyen 295 vakıf mektep, tam da bu sıralarda hükümetin gündemini meşgul ediyordu.[1077] Hükümet bu mekteplerin istibdalinden elde edeceği nakdi, İstanbul'da açmayı planladığı 30-40 civarındaki mektebin inşası için kullanmayı hedefliyordu.[1078] Plana göre halihazırda harap halde veya kapalı olanlardan başlamak üzere listede yer alan bütün mektepler nakit ile istibdal edilecek, elde edilen nakit bankaya yatırılarak nemalandırılacak, mektep inşası için yeterli nakit

[1073] **Evkaf-ı Münderise Talimatı**, s. 2.
[1074] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 21.
[1075] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 579.
[1076] İfade Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse şeklindedir.
[1077] COA, BEO, nr. 3754/281532, 1328.
[1078] COA, BEO, nr. 3754/281532, 1328.

biriktikçe yeni bir mektep inşa edilecekti.[1079] Sadaret önce İstanbul'da ileriki süreçte de taşrada hayata geçirilmesi planlanan bu projeyi ''münasip'' bularak, konuyu Meşihat'e ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne taşıdı. Talebi, listedeki mekteplerin vakıf türlerinin ve vakfiye şartlarının tespit edilmesi ve ''şer'i şerîf'e uygun istibdal usullerinin bildirilmesi''ydi.[1080] Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin -ki kendisi inceleme komisyondaki Evkaf Mahkemesi Hakimi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin ta kendisidir- imzasını taşıyan cevabi yazı, Meşihat'in fikir olarak mekteplerin toplu istibdaline karşı olmadığını gösteriyordu,[1081] ancak istibdal için uygun usulün ne olduğu sorusunun yanıtı henüz verilmemişti.

Fetvâhâne'nin muhtemel yanıtını tahmin etmek aslında güç değildir. Çünkü bu planın II. Abdülhamid dönemine kadar giden bir geçmişi vardır. Dönemin Maarif Nezâreti, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse'de harap ve kapalı halde bulunan 400 kadar sıbyan mektebinin satılarak, elde edilen nakitle uygun mevkilerde daha düzenli ve geniş mekteplerin inşa ettirilmesi için Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'yle gerekli yazışmaları yapmış ve sonrasında da II. Abdülhamid'den izin talebinde bulunmuştu. Padişah ise mektep vakıflarının tebdili için haklı bir sebebin (*mesâğ-ı şer'î*) bulunup bulunmadığının Meşihat tarafından araştırılarak tarafına bildirilmesini emretmişti. Fetvâhâne'nin 22 Temmuz 1880 tarihli kararı şöyleydi:

> ''…bir vakıf mektep bi'l-külliye harap olup taraf-ı vakıfta binaya müsait galle[1082] mevcude olmadığı gibi mütevellisi var ise onun tarafından, mütevellisi olmadığı yahut olup da îcârından imtina ettiği halde hakimü'ş-şer' tarafından âhara îcâr olunup müterakim bedel-i îcârından tamiri dahi mümkün olmasa vakf-ı mezkur evkaf-ı meşrutadan ise mütevellisi, evkaf-ı gayrı meşrutadan ise Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celilesi marifetleri ve rey-i hâkimü'ş-şer'in inzimamıyla âhar bir akar ile istibdal olunmak, akar ile istibdali mümkün olmaz ise nükûd ile istibdali bade'l-icra ol nükûd ile yerine âhar bir akar iştira olunarak vakıf mektep edilmek ve vakfedilen mektep mübeddelün minhin yerine kaim olup o nâm ile yâd olunmak ve mübeddelün minh olan vakfın şerâiti her ne ise onunla meşrut olmak meşru olduğu misillü, müteaddid olan mekâtib-i evkâf nükûd ile istibdal olundukları takdirde nükûd-i mezkurenin yekdiğeriyle birleştirilerek cümlesiyle bir akar iştira ve ol akar bir mektep ittihaz olunmak gayrı meşru olduğu muteberat-ı fıkhiyyede mestur olmakla…''[1083]

[1079] COA, BEO, nr. 3754/281532, 1328.
[1080] COA, BEO, nr. 3754/281532, 1328.
[1081] COA, BEO, nr. 3754/281532, 1328.
[1082] Galle-i vakıf, vakfın faidesi ve mahsulüdür. Nükûd-i mevkufenin ribhi ve akârât-ı vakfiyenin muaccel ve müeccel bedel-i icaresi ve vakıf çiftlik ve mezari'in mahsulatı ve vakıf bahçenin esmârı gibi. Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 76.
[1083] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 172; COA, Y.MTV., nr. 4/51/1, 1297.

Şeyhülislam Üryanizade Ahmet Esad Efendi ile fetva emininin mühür ve imzalarını taşıyan yukarıdaki kararda, Fetvâhâne, mekteplerin istibdal bedellerinin birleştirilerek daha az sayıda mektebin inşa edilmesi fikrine karşı çıktı. Çünkü bu işlem aynı zamanda mekteplerin bir kısmının yok olması ve dolayısıyla vâkıfları adıyla anılamayacağı anlamına geliyordu. Şeyhülislam Hüseyin Hüsnü Efendi'nin Meşihat'in konuyu incelemekte olduğuna dair yukarıdaki cevabından birkaç ay sonra Maarif-i Umûmiye Nezâreti, Fetvâhâne'ye tekrar başvurdu. 31 Temmuz 1911 tarihli yanıtında Fetvâhâne, 1880 yılında alınan yukarıdaki kararı olduğu gibi tekrar ettikten sonra aşağıdaki istibdal formülünü önerdi:

> ''…14 Şaban 1297 (22 Temmuz 1880) tarihinde arz ve ifade edildiği kayden müstebân olup ancak mekâtib-i mezkure *müstağnen-anh*a ise usûl-i meşrûası dairesinde nakit ile istibdal olunup hasıl olan nükûd ile birbirine karıştırılmaksızın her vâkıf için ayrı ayrı yekdiğere muttasıl birer arsa iştira ve ol asralar üzerine vâkıf-ı sâlifleri nâmıyla yâd olunmak ve onların şartı her ne ise onunla meşrut ayrı ayrı birer mektep inşa edilirse hem mekâtib-i mezkure bir harim dahilinde bulunmuş ve hem de şer'-i şerîfe mutabık muamele edilmiş olur.''[1084]

Fetvâhâne geniş mektep komplekslerinin bitişik arazilerde inşa edilen ayrı mektep binaları ile oluşturulmasını, böylece her bir mektep vakfının kimliği korunarak aynı zamanda büyük hacimdeki mekteplerin vücuda getirilebileceğini düşünüyordu. Fetvâhânece geliştirilen bu formül, bir ay sonra, aynı durumdaki medreseler hakkında gelen bir sorunun cevabında da tekrar edildi.[1085] Ayrıca *müstağnen-anh* olarak nitelenen bu mektepler, bu tarihte meclisten geçmiş olan istibdal kanunu[1086] çerçevesinde mahkeme sürecine gerek duyulmadan istibdal edilebilecekti. İstibdal kararlarının bu kanun çerçevesinde mi yoksa klasik usule göre mi alındığı, hatta istibdalin uygulanıp uygulanmadığı henüz bilinmiyor. Ancak yüzlerce mektebin tek bir kalemde mi yoksa yüzlerce mahkeme kararını takiben mi istibdal edileceği sorunsalının hızlı bir reform sürecindeki Osmanlı Devleti için ne kadar önemli olduğu bu küçük örnek üzerinden bile rahatça anlaşılabilir.

Evkaf Nezâreti'nin ıslahat planındaki üçüncü istibdal önerisi, medrese ve hastane gibi eğitim ve sağlık kurumları hakkındaydı. Yeni Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri

[1084] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 68.
[1085] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 387, s. 121.
[1086] Detayları aşağıda verilecektir.

Efendi'nin bir iki yıl sonra başlatacağı *Gureba Hastanesi*'ni genişletme faaliyetleri[1087] ve peşi sıra gerçekleşecek olan *Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye Medresesi* reformu hatırlandığında[1088] Paşa'nın listesinde bu iki kurumun yer alması tahmini zor bir durum değildir. Paşa'nın layihasındaki tasvirlere bakılırsa hastane ve medrese yapıları bu dönemde içler açısı bir haldeydi. Vakfiye şartları yok sayılarak vakıfları ellerinden alınan medrese binaları yıllardır harabiyete terk edilmiş, maddi kaynaklarından bütünüyle mahrum bırakılan medrese talebeleri ise dilenciler misali sefil bir hale düşmüştü. Hastaların ''balık istifi'' tarzında yattığı hastaneler ise gerekli sağlık koşullarına uygun biçimde tadilattan geçmeyi bekliyordu.[1089] Komisyonun acilen ıslah edilmeyi bekleyen medrese ve hastaneler için önerdiği kaynak bulma yöntemi şuydu: Öncelikle lehtar sınıfı (*meşrut leh*) *vücûh-ı birr* olan vakıflar tespit edilecekti. İkinci aşamada iyileştirilmesi mümkün olanlar gerekli işlemlerden geçirilerek kısa sürede bunlar üzerinden gelir temin edilmeye başlanacaktı. Üçüncü aşamada ise harap halde olanlar istibdal edilip yerlerine kâr marjı yüksek akar satın alınacaktı. Bunlardan elde edilen tüm gelirler de medrese ve hastanelerin ıslahı için harcanacaktı.[1090] Fetvâhâne bu konuda da Evkaf Nezâreti'nin kayıtsız destekçisiydi. Fetvâhâne'nin medrese ve hastanelerin ıslahına istibdal üzerinden verdiği ilk destek bu değildi. Medrese ve hastane tesisinde kullanılmak üzere Hz. Ali, Hz. Hüseyin, Hz. Abbas, İmam Musa Kazım ve Muhammed el-Cevad'ın türbelerinde yer alan elmas, yakut, fîrûze, zümrüt ve inci gibi değerli taşların istibdaline bile Fetvâhâne olumlu yaklaşmıştı.[1091] Ancak yine de buradaki *vücûh-ı birr*in neliğine dair hiçbir kayıtlamaya gitmemesi ilginçti. Bu Evkaf Nezâreti gibi Fetvâhâne'nin de *vücûh-ı birr*i bir tür kamu menfaati şeklinde yorumladığı anlamına geliyordu. Ancak eğitim kurumu bir medrese değil de modern tarzda eğitim veren bir mektep olsaydı, Fetvâhâne aynı yanıtı verir miydi merak konusudur.

Çünkü aynı Fetvâhâne yakın zamanda bir medrese binasının *inas rüşdî mektebi* olarak kullanımına geçit vermemişti. Maarif Nezâreti'nin yaptığı bu başvuruda *inas*

[1087] Asaf Ataseven, ''Gureba Hastahanesi,'' **DİA**, C.XIV, s. 203.
[1088] Mübahat S. Kütükoğlu, ''Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi,'' **DİA**, C.VIII, s. 507-508.
[1089] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 31.
[1090] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 20.
[1091] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 72.

rüşdî mektebi bitişiğindeki Tülbendcizade Mustafa Efendi Medresesi'nin konumu itibariyle medrese olarak kullanılmaya müsait olmaması gerekçesiyle, kız rüşdiyesi olarak kullanımına izin verilmesi istenmişti. Fetvâhâne ise medrese olan bir vakfın *şart-ı vâkıfın hilafına istimal(inin) şer'an caiz olmayacağı* cevabını vermişti.[1092] Kale-i Sultaniye'deki yarım kalan bir mektebin inşaatını tamamlamak için küçük hamamın mütevellisi elindeki meblağı kullanmak isteyen Evkaf Nezâreti de *şart-ı vâkıfın hilafına* olduğu gerekçesiyle Fetvâhâne'den olumsuz yanıt almıştı.[1093] Fetvâhâne, vakfettiği 500.000 kuruşun yıllık 7000 kuruşluk *galle*sinin kendi adına birilerinin hacca gönderilmesi için harcanmasını şart koşan Yanyalı Hüsniye Hanım'ın vakfiyesine de oldukça lafızcı yaklaştı. Halbuki Hüsniye Hanım adına, *farz* olan (*iskât-ı farz)* sonrasında birkaç kere de *nafile* olarak birileri hacca gönderilmişti. Vakfiye şartlarına göre hacca göndermede zorluk (*teazzur*) bulunduğu takdirde yıllık gelirin fakirlere sarf edilmesi de mümkündü. Ancak buna rağmen Fetvâhâne *galle*yi mekteplerin ıslahı için harcamak isteyen Yanya Vilayeti'ne olumsuz yanıt vererek masraf kalemi her ne ise *galle*nin oraya harcanmasını gerekli görmüştü.[1094] Bu birkaç örnek bile devletin çeşitli kademelerinde görevli bazı idarecilerin eğitim kurumlarının finansmanında vakıfları potansiyel bir kaynak olarak gördüklerini ortaya koymaya yeterlidir. Bunlar vakıfnamenin *gaye* manasını odağına alan esnek bir tavır benimseyerek vakıf kaynakların eğitim finansmanında daha etkin kullanımı için yollar aradılar. Ancak Fetvâhâne vakfiye yorumundaki lafızcı tavrını hem imparatorluk topraklarında hem de önceki bölümde görüldüğü üzere kaybedilmiş topraklarda istikrarlı bir biçimde sürdürerek buna engel olmaya çalıştı.

Evkaf Nezâreti'nin dördüncü istibdal planı, mütevazi boyutlardaki ve küçük hisseli vakıflarla ilgiliydi. Genellikle şehrin varoş (*şerefsiz ve ıssız*) semtlerinde viran halde bulunan bu vakıf ev ve dükkanlar, geliri masrafını karşılayamayan önemsiz yapılar olması dolayısıyla idarelerinde de gerekli özenden mahrum bırakılmakta, en nihayetinde yok olup gitmekteydiler. Komisyonun bu vakıflar için önerisi, bunların nakit karşılığı istibdal yoluyla satılmasından sonra, yerlerine daha büyük ve kârlı

[1092] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 52.
[1093] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 135.
[1094] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 173.

emlak ve akar satın alınmasıydı. Vakfiyelerindeki adem-i istibdal şartı bile bu istibdallerin icra edilmesine engel olamayacaktı. Çünkü vakfın istibdalinde ‘‘menfaat’’ gören hakimin, bu durumda da haklı sebebe dayanarak istibdale hükmetme yetkisi bulunuyordu.[1095] Paşa, küçük ve önemsiz olmalarından dolayı çok sayıda önemli işi olan Evkaf Nezâreti için vakit israfı olarak gördüğü bu vakıfların istibdalini mutlak olarak önerirken, komisyon -görüldüğü üzere- bu vakıflar için belli kayıtlar düştü.[1096] Çünkü yerleşik Osmanlı uygulamasında, vakfın harap hale gelmesi veya masrafının gelirini aşması gibi haklı sebeplerin (*müsevvigat-ı şeriyye*) bulunması durumunda yasaklayıcı şart dahi dikkate alınmadan istibdalin icra edilebileceği malumdu. Titizlikle hazırlanan soruya Fetvâhâne de olumlu cevap verdi.

Evkaf Nezâreti’nin beşinci istibdal planı, diğer nezâretlerce hiçbir karşılık verilmeden zapt edilen vakıf mülk ve araziler hakkındaydı. Zamanında şehir dışında kaldığı için önemli bir kıymeti bulunmayan ve bundan dolayı kışla edinilmek üzere karşılıksız[1097] olarak orduya tahsis edilen vakıf araziler de bunlar arasındaydı. Zaman içinde şehrin genişlemesiyle şehir merkezi sınırlarında kalan ve bu nedenle kıymetleri de bir hayli yükselen araziler, artık kışla olarak da kullanılamadığı için *âtıl* halde kalmışlardı. Hatta hükümet tam da bu nedenle arazilerin Hazine-i Hâssa adına satımı için çoktan harekete geçmişti.[1098] Paşa’ya göre bu vakıf araziler istibdal edilirse, hem vakıfları satın alacak kimselerin -tercihen şirketlerin-[1099] hem de satım sonucu büyük bir kaynak elde edecek olan Evkaf Nezâreti’nin düzenli yapı ve yollardan mahrum olan İstanbul için büyük projelere imza atması mümkün hale gelecekti.[1100] Plana göre satımın hükümet eliyle yapılması halinde de Evkaf Nezâreti’nin alınan bedel üzerindeki payı derhal ödenmeliydi. Fetvâhâne, nezâretin bu planına olumlu yaklaştı; ancak istibdal yerine arazilerin *icâreteyn*e tahvil edilmesini önerdi. Yani satım işlemi sonrasında vakfın vakfiyeti sona ermeyecek, yapılan peşin ödeme *muaccel* sayılarak vakfın kullanımı karşılığında da her yıl *ecr-i misl* alınmaya devam edilecekti.[1101]

[1095] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 20.
[1096] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 65.
[1097] Tavizat talep edilmemiştir.
[1098] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 66.
[1099] **A.e.**
[1100] **A.e.**, s. 67.
[1101] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 19.

Evkaf Nezâreti'nin altıncı istibdal planı, İstanbul ve çevresindeki vakıf arazilerin tasarruf hakkı sahiplerince inşa edilen mahlul gayrimenkuller hakkındaydı. Bu tasarruf hakkı sahiplerinin ölümü, vârisleri ile Evkaf Nezâreti arasında senelerce süren hukuki anlaşmazlıklara yol açıyordu. Bu tür vakıf gayrimenkul ve arazilerin istibdali çözümü işletilerek, arazinin mülkiyeti arazi mutasarrıflarına devredilirse hem evkafın hem de tasarruf hakkı sahiplerinin menfaatine bir durum ortaya çıkacaktı.[1102] Paşa'nın doğrudan istibdalini önerdiği mahlul vakıflar için komisyon, vakıfların satılamazlığı ilkesi çerçevesinde öncelikle vakfın *icare-i vâhide*ye verilmesini önerdi. Ancak bunun mümkün olmadığı hallerde istibdale kapı araladı. Fetvâhâne de plana destek çıktı.[1103] Mahlul vakıfların istibdaliyle, Evkaf Nezâreti'ni dava harcı (*mehâkim harcı*) ve avukat ücreti (*ücret-i vekalet*) gibi pek çok masraf altına sokan uzatmalı davalara son verilmesi hedefleniyordu.[1104] Çünkü bu tip davalar Evkaf lehine neticelense bile dava konusu vakıflar sürecin sonunda tamamen yıkılacak, ödenen harç ve vekalet ücretleri ise manen ve maddeten kullanılamaz haldeki bu yapılar için boş yere verilmiş olacaktı.[1105] Zaten mahlul vakıfların değer ve gelirleri de oldukça cüziydi. Halbuki bunların istibdali sonrasında yerlerine sırf vakıf veya *icâre-i vâhideli* vakıf olmak üzere kâr marjı yüksek emlâklerin satın alınması mümkündü. Paşa'nın planına göre bunlardan gelecek kiralarla cami, mescit ve çeşitli hayır kurumlarının (*emakin-i hayriye*) onarım masrafları karşılanabilecekti.[1106] Ali Haydar Efendi ise Fetvâhâne'nin bile olur verdiği bu uygulamayı, meselenin uhrevi yaptırımına dikkat çeken şu ağır sözlerle eleştirdi:

> ''Nitekim *icâreteyn* ile tasarruf olunan akârât bazen mahlul olarak bi'l-müzâyede *bedelât-ı muaccele ve müeccele* ile âhara tefvîz olunur. Bundan dolayı İstanbul'da ve buna mümasil şehirlerde yüz binlerce altın hasıl olur. Her mahlulün *icâre-i muaccele*si o vakfın *galle*si olduğundan ancak *meşrutun leh*ine sarf edilmek vacip olur. Ve *meşrutun leh* münkariz ya gayrı malum bulunmuş ise fukaraya tevzi edilmek iktiza eder. Bunların diğer umûra sarfı haram ve sârıfı *dâmin* ve ism-i azîm ile âsim olduğu gibi bu mebaliğ ile mektep ve mabet ve hastahane misillü mebâni inşası haram ve sârıfı dâmin ve suret-i inşasını bilerek mezkur müessesat ile intifa

[1102] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 61.
[1103] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 20.
[1104] Hammâdezâde Halil Hamdi, **Hammâdezâde Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkaf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Layiha**, 1327, s. 61.
[1105] **A.e.**
[1106] **A.e.**, s. 62. Çünkü İstanbul'un Beyoğlu, Galata, Haliç, Üsküdar gibi çeşitli semtlerinde bulunan bu haldeki otuz altı milyon arşın vakıf arazinin istibdalinden en az yedi buçuk milyon lira elde edilebilecektir. **A.e.**

edenler âsim ve evzâr-ı azimeyi hâmil olurlar. Bu gibi *mahlûlât muaccelât*ından veyahut *muaccelât-ı müstahsale*den evkaf memurlarının maaş almaları bila şek haram ve alanlar vakfa medyûn olarak dar-ı mücâzâta müntakil ve yevme lâ yenfeu mâlün ve lâ benûn (يَوْمَ لَا يَنفَعُ مَالٌ وَلَا بَنُون) fe-yü'hazü bi'n-nevâsî ve'l-ekdâm (فَيُؤْخَذُ بِالنَّوَاصِي وَالْأَقْدَام)'da vâkıflar ve *meşrûtun leh*ler ve fukara esra'u'l-hâsibînden ve ahkemü'l-hâkimînden ihkâk-ı hakkı tâlib olurlar.''[1107]

Mahlul vakıflar uzun bir süre daha devletin gündemini meşgul edecekti. Hatta *Tanîn* gazetesi gaspedilen mahlul vakıfların tespiti için bir kampanya başlatarak, çeşitli sayılarında bu vakıfların listesini verecekti.[1108] Evkaf Nezâreti'nin mahlul vakıfların bildirimi karşılığında ödüllendirme yoluna gittiği de biliniyor. Ancak ne bu girişimler ne de Paşa'nın planı işlememiş olacak ki, Evkaf Nezâreti ve Sadaret arasında 1922 yılında gerçekleşen bir yazışmanın konusunu bile mahluliyetleri yıllar önce ihbar edilmiş olmasına rağmen hiçbir muamele görmemiş 22000 mahlul vakıf dosyası oluşturacaktı.[1109]

Evkaf Nezâreti'nin bu çalışma açısından en önemli ve son istibdal planı ise mezarlıklar ile cami ve mescitler hakkındaydı. Paşa'nın dönemin cami ve mescitleri hakkında sunduğu ilginç detaylara göz atmak planın anlamsal bağlamının kavranmasına yardımcı olacaktır. Nezâret'e gelen şikayetler üzerine yapılan incelemede, sadece Dersaadet'teki camilerin sayısının bile bilinmediği, camilerin harap olup gitmesinin engellenemediği, hatta deprem vb. çeşitli sebeplerle yıkıldıklarından bile uzun bir süre haberdar olunamadığı anlaşılmıştı. İhmaller dolayısıyla bazı cami avluları ve meydanlarına pazarlar kurulmakta, bazılarında ise -Paşa'nın ''hilaf-ı şeriat'' vurgusuyla- kahvehaneler bile işletilmekteydi.[1110] İstanbul'daki vakıflar bu halde iken taşradaki vakıfların durumunun çok daha kötü olduğunu tahmin etmek zor değildi.[1111] En şaşırtıcı olanı ise ihmal edilen mukaddes

[1107] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 579-80.
[1108] Mesela bkz. ''Eski Yağmalar,'' **Tanîn**, No:9, 27 Temmuz 1324, s. 3; ''Emvâl-i Beytülmal-Ahkâm-ı Şer'iye ve Kanuniye,'' **Tanîn**, 28 Temmuz 1324, s. 3; ''Eski Yağmalar,'' **Tanîn**, 29 Temmuz 1324, s. 3. Tahminen 150 bin lira kıymetinde olmasına rağmen 4340 lira karşılığında Zeki Paşa tarafından alınan mahlul vakıfların listesi için bkz. ''Eski Yağmalar,'' **Tanîn**, 28 Temmuz 1324, s. 2-3; Zeki Paşa'nın bu vakıfları iadeye rıza gösterdiğini bildirir yazı için bkz. ''Zeki Paşa,'' **Tanîn**, 29 Temmuz 1324, s. 3. *Tanîn* gazetesinin mahlul vakıflar konusundaki hassasiyetini detaylarıyla anlatan baş makale için bkz. Hüseyin Cahid, ''Evkaf-ı Mahlule Meselesi,'' **Tanîn**, 30 Temmuz 1324, s. 1.
[1109] COA, BEO, nr. 4701/352547, 1340.
[1110] Hammâdezâde, **a.g.e.**, s. 30-31.
[1111] **A.e.**, s. 26.

mekanlar arasında harap haldeki selatin camileri ile kubbe ve tavanları *mâil-i inhidam* bir vaziyette olan Mescid-i Aksa'nın bile yer almasıydı.[1112] İleride büyük bir tartışmanın fitilini ateşleyecek mezarlıklar ile mescit ve camilerin istibdali önerisi bu bilgileri sunan Paşa'dan değil komisyondan geldi. Fetvâhâne'nin plana yaklaşımı ise meselenin detaylarıyla ele alındığı ilgili başlıkta verilecektir.

Evkaf Nezâreti ve hükümetin planladığı ıslah projesinin istibdale bakan tarafı özetle böyledir. Meşihat plana ilişkin yukarıdaki cevaplarının tamamını, soruların kendisine ulaşmasından yaklaşık bir yıl sonra verdi. Hatta bu süre zarfında, Halil Hamdi Paşa önce görevinden ayrılmış (Aralık 1909)[1113] kısa bir süre sonra da vefat etmişti (1328/1910). Mazbatayı hazırlayan komisyon üyesi Hüseyin Hüsnü Efendi, şeyhülislamlık makamına kadar yükselmiş ancak sonrasında görevinden istifa etmişti (12 Ocak 1910-11 Temmuz 1910). Meşihat'in cevabını sunduğu 20 Kasım 1910 tarihinde şeyhülislam, Musa Kazım Efendi, fetva emini de Mehmed Esad Efendi'ydi. Dolayısıyla yukarıdaki cevaplar aynı zamanda bu iki figürün istibdal algısını da bir oranda yansıtıyordu. Çünkü bu iki konumdaki kişinin onayı alınmadan Fetvâhâne'de herhangi bir fetvanın kaleme alınması mümkün değildi. Cevabın gelişinden sadece bir ay sonra da meşhur Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi, Evkaf Nâzırı olacaktı. Yani istibdal hikayesinin meclise giden yoldaki yeni kahramanları bu isimlerdi.

3.3. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ VE SONRASINDA YÜRÜRLÜĞE GİREN İSTİBDAL KANUNLARI

Yaklaşık otuz yıl önce süresiz olarak tatil edilen Meclis-i Mebusan, İttihatçıların zaferiyle sonuçlanan seçimlerin ardından 1908 Aralık'ında tekrar faaliyete geçti. Böylece II. Meşrutiyet dönemi fiili anlamda başlamış oldu.[1114] Osmanlı Devleti'nin ilk ve tek anayasası olan *Kanun-i Esasi* de tekrar[1115] yürürlükteydi. Ancak I. Meşrutiyet'in kurucu meclisinin bu tavizkâr anayasası, 1909 yılı içinde kapsamlı bir tadilattan geçirilecekti. Yenilenen Kanun-ı Esasi'ye göre Meclis-i Mebusan bir tür

[1112] **A.e.**, s. 26-27.
[1113] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 217.
[1114] Ali Akyıldız, ''Meclis-i Meb'ûsan,'' **DİA**, C.XXVIII, s. 246.
[1115] Literatürdeki baskın görüş yürürlükten hiç kaldırılmadığı yönündedir.

istişare meclisi sıfatından sıyrılarak layihalar hazırlayıp kanun teklif eden ve böylece yasamaya doğrudan katılan bir yapıya büründü.[1116] Müzakeresine ihtiyaç duyulmayan kanunların sadrazam ve şeyhülislam tarafından doğrudan padişaha arz edilmesiyle kanun tanzimi usulü de sürdürülecekti (29. madde).[1117] Böylece hem yürütmeyi elinde tutan hükümet hem parlamento hem de Fetvâhâne'nin dahil olduğu çok aktörlü bir yasama dönemine geçilmiş oldu. Kanun-i Esasi *kavanin ve nizamatın tanziminde muamelat-ı nâsa erfak ve ihtiyacat-ı zamana evfak ahkam-ı fıkhiye ve hukukiye ile adab ve muamelat esas ittihaz kılınacağını* garanti ediyordu (118. madde).[1118] Hatta anayasanın 4. maddesine göre padişah parlamentonun ilk toplantısında *şer'-i şerîfe ve Kanun-ı Esasi ahkamına riayet edeceğine* dair yemin etmekle yükümlüydü. Ancak *şer'-i şerîf* tabirinin anlamsal örgüsü sanılanın aksine o kadar da durağan ve değişmez değildi. Yeni dönemin yeni yasa koyucuları, kanunun şeriata ve fıkha uygunluğunda birbirinden farklı kriterler benimsemişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin son asrına kadar hukukçular takip ettikleri mezhebin *esah* görüşüne göre hüküm ve fetva vermek dışında herhangi bir sınırlamaya maruz bırakılmamışlardı. Dolayısıyla hüküm ve fetvada meşruiyet kriteri, mezhebin *esah* görüşüne uygunluktu. Doktrinde yaşanan tartışmaların büyük bölümü de zaten *esah* kavlin neliğini tespite yönelikti. Ortaya çıkan yeni problemlere sunulan yeni çözümler ise yine mezhebin temel eserlerine yapılan doğrudan ya da dolaylı referanslar üzerinden meşrulaştırılıyordu. Hukuk bağlayıcılığını bizatihi kendi ürettiği doktrin üzerinden kazanıyordu. Hukuk sisteminin hakim mezhebi Hanefi mezhebiydi ve ancak Hanefi kadının denetiminde faaliyet göstermek kaydıyla Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebine mensup naibler diğer üç sünni doktrinin pratiğini sunuyorlardı. Osmanlı hukuk pratiğinde bu yapı genel anlamda imparatorluğun sonuna kadar korunmuş, çok istisnai hallerde sultanlar hukuk uygulayıcılarını mezhebin -zayıf bile olsa- belli bir görüşü doğrultusunda hareket etmeye mecbur tutmuşlardı. İmparatorluğun son asrına gelindiğinde, özellikle de Hanefi fıkhından üretilen ilk kod olan *Mecelle* sonrasında,

[1116] ''Kanun-ı Esâsî'nin Ta'dîl Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası,'' **Osmanlı Anayasasına Dair**, Haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 100; Şükrü Hanioğlu, ''Meşrutiyet,'' **DİA**, C.XXIX, s. 392;
[1117] ''Kanun-i Esâsinin Mevâdd-i Muaddelesi Suretidir,'' **İlm-i Hukûk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası**, C.II, No:9, 30 Teşrin-i sani 1325, s. 187; **Düstur**, 2. Tertip, C.I, s. 641.
[1118] ''Kanun-i Esâsinin Mevâdd-i Muaddelesi Suretidir,'' s. 190; **Düstur**, 2. Tertip, C.I, s. 643.

hükümet fıkıhtan kod yapım sürecine doğrudan dahil oldu. Bu müdahaleyi *Mecelle*'nin *''...Ve kezalik **bir müçtehidin** bir hususta reyi nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binaen onun reyiyle amel olunmak üzere emr-i sultânî sadır olsa ol hususta hâkim ol müçtehidin reyine münafi diğer bir müçtehidin reyiyle amel edemez, eder ise hükmü nafiz olmaz''*[1119] şeklindeki 1801. maddesinde özetlenen sultanın otoritesi üzerinden meşrulaştırdılar. Klasik fıkıh külliyatının haklı çıkaracağı bu müdahaleye, nazari anlamda zaten ulema da herhangi bir tepki göstermedi ve tepkiler daha çok kodun Adliye Nezareti mi yoksa Fetvâhâne bünyesinde mi üretileceği noktasında yoğunlaştı.

Peki sultanın *nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak* herhangi bir müçtehit görüşünü uygulamaya esas yapabileceğini ifade eden bu kaidedeki müçtehit gerçekten de herhangi bir müçtehit miydi? *Mecelle*'nin ilk şerhleri, sultana sunulan müçtehitler listesini, Hanefi mezhebinin kurucu imamları ve müteahhirin Hanefi alimleriyle sınırladı. Zaten *Mecelle*'nin yapım sürecinde koda esas kılınan en uç görüş de Hanefi mezhebinin zayıf kavli idi. Dolayısıyla Hanefi olmayan bir görüş yasamanın seçilebilirler havuzuna dahil edilmemişti. *Mecelle* modelinde yazılan vakıf monografilerinde de bu usul hakimdi. Fetvâhâne'nin tavrı da farksız değildi. Fetvâhâne artık şeyhülislam, fetva emini ve yardımcılarının aktif rol oynadığı kurumsal bir kimliğe bürünmüştü ve bu kurum da usulen Hanefi mezhebinin *müfta bih* görüşüne göre hareket etmekle yükümlüydü. Hatta daha da ileri bir sınırlamaya gidilerek *Fetâvâ-yı Ali Efendi, Behçet, Feyziye* ve *Netice* adlı fetva eserleri hukuki problemlere çözüm arayışının ilk başvuru kaynakları olarak belirlenmişti. Yalnızca bu eserler yetersiz kaldığında, Hanefi mezhebinin diğer muteber Arapça kaynaklarına müracaat ediliyordu. Bulunan çözüm şeyhülislamın tasdiki ile fetvada esas kılınarak, ilgili çeviri muteber fetvalar listesine alınıyordu.[1120] Meşihat'e bağlı şer'î mahkeme kararlarının da Hanefi mezhebinin *müfta bih* görüşüne uygun olma zorunluluğu vardı.[1121] Aksi takdirde bu kararların bir tip Temyiz Mahkemesi işlevi de gören Fetvâhâne'de bozulması mümkündü.

[1119] **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye**, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1305, s. 599.
[1120] Hacı Reşid Paşa, **Rûhu'l-Mecelle**, Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1327, C.I, s. 16.
[1121] **A.e.**, C.I, s. 17.

Tavırlarının benzerliği Fetvâhâne ile hükümet arasında yaşanan sürtüşmeleri engelleyemedi. *Mecelle* sonrasında şer'î alana ilişkin külli bir yasama faaliyetine uzun bir süre rastlanılmadı. Küçük boyutlu bazı yasama örneklerinde ise Fetvâhâne ile hükümet arasında bazı gerilimler oluştu. Mesela 1882 tarihli daha önce sözü edilen talimatname ile, amacını gerçekleştiremeyen münderis vakıfların Maarif Nezâreti tarafından alıkonularak gelirlerinin eğitim harcamalarına aktarılması mümkün kılınmıştı. Hem Fetvâhâne'nin hem de Evkaf Nezâreti'nin ''gayri caiz'' gördükleri bu uygulamayı sona erdirmek adına yaptıkları tüm girişimler sonuçsuz bırakıldı ve talimat 1911 yılına kadar yürürlükte kaldı. Fetvâhâne *tevsi-i intikal* yasalarının *icâreteynli* vakıflara uygulanmasını da şeriata aykırı buluyordu.[1122] Buna rağmen ilgili yasalar hiçbir zaman yürürlükten kaldırılmadı. Alemdar Mustafa Paşa'nın kabri, Hanefi mezhebine göre caiz olmadığı Fetvâhâne tarafından defalarca bildirilmesine rağmen, aşağıda görüleceği üzere, hem de resmi bir merasimle başka bir yere nakledilmişti. Ancak bu örnekler şer'î meselelerde hükümetin lakayt tavırlar sergilediği şeklinde de anlaşılmamalıdır. Hükümetin Fetvâhâne'nin direktifleri doğrultusunda hareket ederek ilgili girişimi sonlandırdığı veya revize ettiği örnekler de az değildir.

II. Meşrutiyet döneminde, hükümet ile Fetvâhâne arasındaki bu gerilim hattına parlamento da dahil oldu. Bu, yürürlükteki mevzuatı belirleyen yeni bir kurumun vücuda gelmesi demekti. Ancak parlamentonun kendisini *kuvve-i teşri'iye* olarak nitelemesi bile Meclis-i Mebusan üyelerinden Mustafa Sabri Efendi'yi rahatsız etmişti. Daha sonra şeyhülislamlığa kadar yükselecek olan bu fakih-mebusun *teşri'* yerine önerdiği kavramlar *şer'* ve *teşri'* kelimeleri ve türevleri değil *kuvve-i kanuniye*, *kuvve-i tanzimiye* veya *kuvve-i takniniye* gibi kavramlardı.[1123] Bu itirazın ardından bir başka fakih-mebus olan Meclis-i Ayan üyesi Manastırlı İsmail Hakkı ile Mustafa Sabri arasında *teşri'* kavramı üzerine uzunca bir tartışma cereyan etti.[1124] Tartışma lafziydi,

[1122] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 226.
[1123] Mustafa Sabri Efendi, ''Edeb-i Tahrîr,'' **Beyânü'l-Hak**, No:15, 29 Kanun-i evvel 1324, s. 327.
[1124] Mustafa Sabri Efendi'nin yazıları için bkz. ''Edeb-i Tahrîr'', **Beyânü'l-Hak**, No:15, 29 Kanun-i evvel 1324, s. 326-328; ''Cevabım,'' **Beyânü'l-Hak**, No:17, 12 Kanun-i sani 1324, s. 382-83. Manastırlı İsmail Hakkı'nın yazıları için bkz. ''Kuvve-i Teşrîiye Tabirine Dair,'' **Sırat-i Müstakîm**, No:25, 29 Kanun-i sani 1324, s. 387; ''Kuvve-Teşrîiye,'' **Beyânü'l-Hak**, No:17, 12 Kanun-i sani 1324, s. 381-82.

ama Mustafa Sabri Efendi'nin önerdiği kavramlar açıkça şeriat-kanun arasındaki mahiyet farklılığının ön kabulünü sergiliyordu. Meclis kanun yapabilirdi, ama şeriat vazedemezdi. Acaba bu, meclisin şer'î meselelerde söz söyleyemeyeceği anlamına da geliyor muydu?

Esasında meşruti rejimin ilk savunucuları, yıllar önce, şeriata uygunluk şartını sağlaması gereken yasal düzenlemelerin merkez-i hilafette toplanacak seçkin ulema ve fukaha tarafından yapılması gerektiğini söylüyorlardı.[1125] Zaten çok kısa süren I. Meşrutiyet döneminde parlamentonun kanun teklif etme yetkisi yoktu. II. Meşrutiyet dönemi parlamentosu ise Meşrutiyet'in ilk yıllarından itibaren şer'î hukuk alanına giren kanun tekliflerini kendi bünyesinde müzakereye açtı. Ancak içlerinde şeyhlerin, fakihlerin, çok sayıda müderrisin hatta sabık şeyhülislamların bile yer aldığı bu meclisten şeriata aykırı bir yasanın geçirilmesi oldukça zordu. 1911 yılı başlarında İstanbul'daki yirmi imaretin lağvına ilişkin kanun tasarısı mecliste müzakereye açıldı. Tasarıyı inceleyen iki komisyonun üyeleri arasında kanunu şeriata aykırı bulup reddeden ve şer'î meselelerde Meclis'in söz söylememesi gerektiğini savunanlar vardı. Hatta komisyonlardan birisi hükümetin ilgili konuda Fetvâhâne'nin *fetva-yı şerîfe*si doğrultusunda hareket etmesini gerektirecek biçimde yasayı yeniden formüle etmişti. Bunların karşısında ise yetkiyi bir fetva ile Fetvâhâne'den değil bir kanunla Meclis'ten almak istediğini söyleyen Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi[1126] gibi fakih hükümet mensupları ve destekçisi vekiller yer alıyordu. Bu isimler, Fetvâhâne'nin etrafından dolanma isteklerini açıkça dillendirmekten de çekinmiyorlardı. Yalnızca Hanefi mezhebinin *müfta bih* görüşü doğrultusunda fetva verebilen bir kurumun sunduğu hareket alanında faaliyet göstermek, onlara göre ıslah sürecine zarar verecekti.[1127] Kanun-ı Esasi'nin tadil mazbatasını bizzat kaleme alan büyük fakih Elmalılı Mehmed Hamdi Efendi ise kesinlikle yasaya muhalifti ve bu kanunla yasamanın, şer'î mahkemelerin yargı alanına müdahale ettiğini düşünüyordu. Ancak Mustafa Hayri Efendi'nin biraz sansürleyerek okuduğu Fetvâhâne'den alınan fetva, meclisteki muhalif vekillerin büyük çoğunluğunu ikna etti ve tasarı Meclis-i Mebusan'dan

[1125] Hanioğlu, ''Meşrutiyet,'' s. 392.
[1126] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 197-98.
[1127] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 196-97.

geçti.[1128] Sabık Şeyhülislam Ziyaeddin Efendi'nin başkanlık ettiği komisyonda da ''caiz'' bulunan kanun tasarısı, Meclis-i Ayan'dan da geçmeyi başararak yürürlüğe girdi.

Bu kanundan sadece birkaç ay sonra, vakıf gayrimenkullerin nakit karşılığı istibdal edilerek, nakdin, medrese, mektep, hastane gibi şiddetle ihtiyaç duyulan kurumların inşası için harcanmasını öngören tek maddelik bir yasa parlamentonun gündemindeydi. Yasanın hedefi, mahkeme sürecine gerek kalmadan, doğrudan Evkaf Nezâreti'nin girişimiyle vakıfların satımını mümkün kılmaktı. Böylece istibdal edilmeyi bekleyen sadece İstanbul'daki dört yüze yakın vakıf mektep gibi belki binlerce vakıf gayrimenkul, uzun mahkeme sürecine gerek kalmadan seri bir şekilde satılabilecekti. İzmir mebusu Seyyid Bey'in başında yer aldığı inceleme komisyonu, kanunu ''ihtiyâc-ı hal ve zamana'' uygun, Hanefi mezhebinin muteber metinlerince de meşru bulunca kanun mecliste müzakereye açıldı. Karesi mebusu Abdülaziz Mecdi ve Kudüs mebusu Hafız Said'in sözcülüğünü yaptığı bir grup mebus, müzakerenin hemen başında şer'î nitelikli bir yasanın meclisten geçirilmesine şiddetle karşı çıkarak, meselenin Meşihat bünyesinde çözülmesini önerdi. Bu itiraza karşı muhalif vekiller, hâkimin hüküm verme yetkisinin bizzat halife tarafından da kullanılabileceğini ve meclisin de halife adına bu yetkiyi kullanarak şer'î alanda yasama yapabileceğini savundular. Neticede yasa bazı tadillerle birlikte yürürlüğe girdi.

Vakıflara ilişkin aşağıda detaylarıyla ele alınacak olan bu tip yasal düzenlemelerin temel meşruiyet aracı *maslahat-ı asr* ya da *ihtiyâc-ı nâs* gibi kavramlardı. İhtiyaç kimi zaman münderis vakıfların mekteb-i ibtidaiye reformları için kullanımına yol veren bir argüman olarak karşımıza çıkarken, kimi zaman da serserilere iş bulmak, son teknolojiyle ziraat yapmak, medreselerin ıslahı, bir demiryolu ya da hastane inşası ya da yol yapımı çalışması şeklinde kendini gösterdi. Esasında bu sayılanların her biri hakikaten maslahat ve ihtiyaç kavramları altına dahil edilebilecek gerekçelerdi. Ancak mesele bu maslahat ve ihtiyacı kimin takdir edeceğiydi. Şer'î mahkemeler bu zamana kadar her bir vakfı kendi içinde değerlendirerek bir vakfın maslahatının ne olduğu sorusuna tek ve biricik cevaplar

[1128] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.V, s. 87.

üretiyordu. Son dönemin hızlı reformları, vakıflara ilişkin karar alma mekanizmasına da hız vermek istedi. Mesele yalnızca karar sürecini hızlandırmak da değildi. Şer'î mahkemeler yalnızca Hanefi mezhebinin çizdiği sınırlar dahilinde söz söyleme yetkisine sahipti. Hükümet ise icraatlarında kimi zaman bu sınırları zorlamak istiyordu. Fetvâhâne'den bu sınırları aşmak için ruhsat alması mümkün olmayan hükümet, bu durumlarda meseleyi parlamentoya taşıyordu. Böylece *fikhî* bir meşruiyete sahip olamayan girişimine *kanuni* bir meşruiyet kazandırıyor; ancak bu *kanuni*liği her seferinde birtakım şer'î argümanlarla sunuyordu. Böylece şer'îlik nispetini sunan araçlar ulema-sultan ikilisini aşıp en başında yine sultan-halifenin yer aldığı çok aktörlü bir kümeye dönüşmüştü. Hatta bu çoklu yapı modernleşen fıkhın klasik döneme nispetle oldukça sığ ve mezhep mantığını sunmada kabiliyetsiz olduğu gibi önyargıları haksız çıkaracak kadar güçlü argümanlar üretebiliyordu. Zaten mesele argümanların sığlığından ziyade bu argümanları sunan kurumların dağınıklığıydı. Çünkü bu argümanlar kimi zaman birbiriyle çatışan kimi zamansa tek noktada birleşen Evkaf Nezâreti, Fetvâhâne, hükümet, parlamento, bağımsız hukukçular, gazete yazarları, halktan kimseler ve başlı başına sultanın yer aldığı büyük bir grup tarafından üretiliyordu.

3.3.1. 1911 İmaretlerin Lağvı Kanunu ve Şart-ı Vâkıfın Yorumunda Kırılma

1 Şubat 1909 tarihinde *Volkan* gazetesinde *İmaretler* başlıklı bir makale yayımlandı. Hindistan'daki imarethanelerin mevcut mükemmel vaziyetini övgüyle anlatan makale şöyle devam ediyordu:

> ''Bizim imarethanelerimiz de böyle bir hal-i mükemmeliyete ifrağ edilmek düşünüleceği yerde bütün bütün kaldırılacağı işitilmiştir. Acaba şer'-i şerîf buna müsait mi? Bir vakfın varidatının diğer vakfa sarfı bile tecviz olunmadığı halde esas-ı vakfı lağvetmeyi düşünmek din-i mübine adem-i riayet demek olmaz mı? …Ümid ederiz ki şu lağv keyfiyetinin aslı çıkmaz da tekzip olunuruz. Tekzip olunursak cidden muvaffakiyet addederiz...''[1129]

[1129] ''İmaretler,'' **Volkan Gazetesi**, C.I, No:31, 19 Kanun-i sani 1324, s. 3.

31 Mart Vakası'nın baş müsebbiplerinden olduğu iddiasıyla idam edilen Kıbrıslı Derviş Vahdeti'nin gazetesi *Volkan,*[1130] imaretleri lağveden kanun hakkındaki duyumunda haklıydı ve haberleri tekzip edilmeyecekti. Zaten bu haberden aylar öncesinde basında yer bulan *Dersaadet medarisinin idaresi ile talebe-i uluma verilecek muhassasat hakkında kanun layihası*nın imaretlerin bir kısmının lağvedileceğini haber veren ilk maddesi[1131] bile endişelenmek için yeterli bir sebepti.[1132] Nihayetinde İttihat ve Terakki hükümetinin Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Bey, imaretleri lağveden kanun tasarısını Meclis-i Mebusan'ın gündemine taşımıştı.

Osmanlı imaretleri hayri nitelikli vakıf kurumlarıydı[1133] ve genellikle mescit, medrese, mektep, hamam, türbe, tabhane, dârüşşifa, aşevi ile kervansaray gibi birimlerin içerisinde bulunduğu vakıf komplekslerin (*külliye*) tamamı ya da içerisindeki tek bir üniteyi yani aşevini ifade ediyordu.[1134] Bazen de bir külliye içerisinde değil müstakil bir aşevi şeklinde vücut buluyordu. Çoğu zaman yönetici grup veya toplumun zengin ve güçlü üyeleri tarafından kurulan bu vakıf ''imaret siteleri''[1135] veya aşevleri genelde yine vakıf olan dükkan, hamam, değirmen, sabunhane, dokuma tezgâhları ve çoğunlukla hazinece tahsis edilen geniş arazilerden elde edilen gelirlerle finanse edilirdi.[1136] İmaretlerde yemek yeme hakkına sahip olanlar ise öncelikle misafirler, talebeler, imaret personeli ve bu imaret bir külliye içerisinde yer alıyorsa

---

[1130] Kara, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, s.38; M. Ertuğrul Düzdağ, ''Volkan,'' **DİA**, C.XLIII, s. 124.

[1131] 22 maddeden oluşan layihanın birinci maddesi şöyledir: ''Dersaadet'te bulunan imârâttan bir kısmının lağvından dolayı talebe-i uluma tahsis olunan bir milyon iki yüz bin kuruş ile Dersaadet'teki talebe-i ulum için Evkaf bütçesine mevzu mebaliğ işbu kanun ahkamına tevfiken sarf olunacaktır.'' Diğer önemli maddeleri de şunlardır: Madde 11: Medaris-i ibtidâiye mezunlarının cevami-i şerîfe ve müessesat-ı saire-i hayriyede inhilal edecek cihât-ı diniye tevcihatında hakk-ı rüçhanı olacaktır. Madde 12: Medaris-i taliye mezunları tabur imametlerine ve cevami-i şerîfe ve müessesat-ı sairede inhilal edecek cihat-ı ilmiyeden medaris-i âliye mezunlarının talip oldukları cihetlere tayin edilmek hakkını haiz olacaklardır. ''Dersaadet Medarisinin Suret-i İdaresi ile Talebe-i Uluma Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun Layihasıdır,'' **Sırat-ı Müstakîm**, C.VII, No:176, 10 Temmuz 1324, s. 318-319.

[1132] **A.y.**

[1133] Amy Singer, ''Serving Up Charity: The Ottoman Public Kitchen,'' **Journal of Interdisciplinary History**, C.XXXV, No:3, 2005, s. 484-485.

[1134] Ömer Lüfti Barkan, ''Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar,'' **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.XXIII, No:1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 239; Zeynep Tarım Ertuğ, ''İmaret,'' **DİA**, C.XXII, s. 219. Bazı imaretlerin mimari yapıları için bkz. Cengiz Gürbıyık, ''Osmanlı İmaretlerinin (Aşevleri) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme,'' **Sanat Tarihi Dergisi**, C.XXIV, No:1, Nisan 2015, s. 23-51.

[1135] Bu ifade Ömer Lüfti Barkan'a aittir. Barkan, ''Osmanlı İmparatorluğunda İmaret,'' s. 239.

[1136] Ömer Barkan, ''Süleymaniye Cami ve İmareti Tesîslerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/1586),'' **Vakıflar Dergisi**, No:9, Ankara, VGM Yay., 2006, s. 113-114; Singer, **a.g.m.**, s. 485.

aynı zamanda külliyenin diğer birimlerinin personel ve mensuplarıydı. Bunlar dışında medrese ve zaviye gibi çeşitli civar kurum mensupları, alimler, talebeler, hastalar, dullar ve genel olarak da fakirler imaretlerden istifade eden grupları oluşturuyordu.[1137] Osmanlı toplumunun farklı kesimlerini içine alan bu insan gruplarına yiyecek temin edebilme yeteneği, iktidarın güç ve meşruiyetinin bütünleyici bir parçası olarak görülürdü.[1138]

Fatih imaretinin 1545 yılında hazırlanan *tevzîname* adlı dağıtım listesine bakıldığında, yaklaşık 1500 kişinin bu imarethanede her gün iki öğün yemek yediği görülür. Listenin en başında öncelikle misafirler sonrasında ise Fatih medreselerinin hoca ve talebeleri yer alır. Listenin en başında yer almaları aynı zamanda imarette kendilerine yemek sunulan ilk grup içerisinde yer aldıklarının da işaretidir. Civardaki diğer üç medrese ve dört zaviyenin talebeleri, 600 softa (ya da suhte) ve bunlara nezaret eden emirler, imaret çalışanları ile Fatih külliyesi içerisindeki hastane, cami ve türbe gibi birimlerin personeli de listededir. Bu kimseler yiyeceğini temin ettikten sonra kalan yemeğin tamamı ise fakirlere dağıtılır.[1139] Medrese talebelerinin dağıtım listesindeki vurgulu pozisyonu diğer pek çok imaret için de geçerli bir durumdur.[1140]

İstanbul imaretlerinin çorbasını bulaşık suyuna, pilavını kusuntuya, yahnisini ise leş etine benzeten 16. yüzyıl Osmanlı bürokratı Mustafa Ali'nin sözlerini kalbi kırık bir bürokratın yakınması olarak görürsek,[1141] Osmanlı imaretlerinin Avustralyalı Salomon Schweigger ve Alman Hans Dernschwam gibi 16. asrın Batılı seyyahlarını bile hayrete düşürecek kalitede hizmet verdikleri anlaşılıyor.[1142] Ancak bu imaretler kurulmalarını takip eden zaman içerisinde sistemik bazı sorunlar yaşamaya başladılar. En azından Barkan'ın çalışması, vakfın gelir fazlasını yiyen *zevâidhor*ların bazı vakıf imaretlerin kuruluşunu takip eden yirmi yıl gibi kısa bir süre içerisinde bile nasıl vazifeliler listesine girdiklerini gösterir. Hatta bu kadro dışı vazifelilerin, bazı küçük imaretlerin memur ve hizmetli maaşlarının kimi zaman dörtte birini hatta üçte birini

[1137] Hammadezâde, **a.g.e.**, s. 49; Singer, **a.g.m.**, s. 485; Ertuğ, **a.g.m.**, s. 220.
[1138] Singer, **a.g.m.**, s. 499.
[1139] Barkan, ''Osmanlı İmparatorluğunda İmaret,'' s. 275-76; Singer, **a.g.m.**, s. 487-488.
[1140] Amy Singer, ''Osmanlı İmparatorluğu İmaretlerinin ''Michelin Rehberi,'' **Haydi Sofraya! Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015, s. 83-94.
[1141] Singer, ''Michelin Rehberi,'' s. 95.
[1142] **A.e.**, s. 85.

bile ele geçirdikleri oluyordu.[1143] İmaret sistemini açıkça yolsuzlaştıran bu şişme kadro yükünün önüne geçmek için bazı dönemlerde yeni *zevâid* cihetlerinin tayinini yasaklayan hatta mevcut *zevâidhor*ların ölümü üzerine mahlul kalan kadroların dahi doldurulmaması yönünde fermanlar çıkarıldı.[1144] İşte *duâgû fodulaları* ya da *duâgûluk vazifeleri* de XVI. yüzyıl sonlarından itibaren tahsisatında büyük artış görülen bu tip eklenti kadrolardan biriydi. Daha çok saray çevresi veya devlet ricali ile yakın ilişki içerisinde olanlara tahsis edilen *duâgû vazifeleri* yalnızca imaret sisteminin değil genel olarak vakıf kurumu hatta ordunun finansal sistemi için bile büyük bir sorundu.[1145] Tam da bu nedenle Osmanlı siyaset adamları iyileştirici mali bir reform olarak gereksiz yere sarf edilen *duâgû* maaşlarında kesintiye gidilmesine büyük önem atfettiler.[1146] Ancak *duâgû fodulaları*nın imaretlere vurduğu en büyük darbe -en azından 1911 Meclis-i Mebusan vekilleri nazarında- II. Mahmud döneminde ortaya çıkan ve imaret kaynaklarını amacına hizmet etmeyecek biçimde savuran yeni tipteki tahvil benzeri *duâgû fodulaları* ile gerçekleşti. Tam da bu sebeple imaretlerin lağvı kanununun tamamlayıcı bir parçası olarak altı maddelik *Duâgû fodulalarının suret-i imhâsı hakkında kanun* da eş zamanlı olarak parlamentoya sunuldu.[1147] İmaretleri lağveden kanun meclise gelmeden birkaç ay önce de *talebe-i ulum muhassasatına dair nizamname* yürürlüğe girdi. Nizamnamenin birinci maddesinde, talebeye yapılan ayni yiyecek yardımının nakde tahvili öngörüldü.[1148] Böylece imaretler bir tür aşevi ya da yemekhane olma özelliklerini büyük oranda yitirmiş oldu.

Dersaadette bulunan yirmi imaretten yalnızca *Şehzade İmâreti* muhafaza edilmek suretiyle imaretlerin tamamının lağvedilerek bunların gelirlerinin (*muhassasat*) *talebe-i uluma* tahsis edilmesini öngören altı maddelik kanun ve *esbâb-ı mûcibe layihaları* ise 4 Şubat 1911 tarihinde Sadaret yoluyla Meclis-i Mebusan'a

[1143] Barkan, ''Osmanlı İmparatorluğunda İmaret,'' s. 290.
[1144] Örn. bkz. **A.m.**, s. 291. (dipnotta)
[1145] Mehmet İpşirli, ''Duâgû,'' **DİA**, C.IX, s. 541.
[1146] Köprülü Mehmed Paşa'nın düzenlemeleri için bkz. Mustafa Nuri Paşa, **Netayicü'l-vukûât: Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Sdl. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1979, C.I-II, s. 303-304.
[1147] İpşirli, **a.g.m.**, s. 541; Feridun Emecen, ''Fodula,'' **DİA**, C.XIII, s. 170. Aynı oturumda iki kanunun görüşülmesine örnek olarak bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 22 Kanun-i sani 1326, C.II, s. 511.
[1148] ''Talebe-i Ulûm Muhassasâtına Dâir Nizâmnâme,'' **Takvim-i Vekâyi**, No:684, 14 Teşrin-i sani 1326, s. 2.

ulaştı.[1149] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nce teklif edilen kanun layihası, usulen önce Meclis-i Vükela'da görüşülmüş[1150] sonrasında ise Sadaret üzerinden Meclis-i Mebusan'a ulaşmıştı.[1151]

Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Bey tarafından kaleme alınan *esbâb-ı mûcibe layihası*na[1152] göre, kanun, lağvı öngörülen imaretlere Evkaf Hazinesi'nden aktarılmakta olan kaynakların, medreselerin ıslahı ve medrese talebelerine yapılacak maddi yardımlar için harcanmasını temine hizmet edecekti. İmaretlerin vakfiyelerinde bulunan şartların ihlali hatta bizzat kendilerinin bütünüyle ortadan kaldırılması anlamına gelen bu kanunun, Mustafa Hayri Bey tarafından ''vâkıfın şartına riayet'' argümanıyla meşrulaştırılması oldukça dikkat çekicidir. Hayri Bey argümanını imaretlerin mevcut durumuna ilişkin tespitlerine dayandırıyordu. Buna göre hiçbir imarette cami hademeleri, medrese talebeleri, fakir ve yaşlılar ile *duâgû*lere yiyecek temini söz konusu değildi. Halbuki bu imaretlerin asıl kuruluş gayesiydi, yani açıkça vâkıfın şartına aykırı hareket edilmekteydi. Bu durum imaretlerden yararlanan kimselerin yiyecek yardımlarını zaman içinde ayni değil nakdi yardım olarak almaya başlamalarından kaynaklanıyordu. Hatta başta *duâgû fodulaları* olmak üzere imaretlerin çeşitli yardım kalemleri tahvil gibi piyasada alınıp-satılır hale gelmişti. Talebenin imaretlerden ayni gıda yardımı almıyor oluşu, daha birkaç ay önce bunu temin eden bir kanun parlamentodan geçmişken burada imaretlerin lağvını gerektiren olumsuz bir koşul olarak sunuluyordu.

Evkaf Nâzırı'na göre bu ve benzeri suistimaller, halihazırda zaten zor şartlar altında ilmi faaliyetlerini sürdüren medrese talebelerinin imaretlerden yalnızca çok cüzi bir miktarda yardım alabilmesine neden olmuştu.[1153] *Esbab-ı mucibe layihası*nın zaten en şiddetli vurgusu da medrese ve talebeleri üzerindeydi.[1154] Nâzırlığı kabul etmesi karşılığında medreselerin ıslahını ön şart olarak koşan Mustafa Hayri, Şubat 1911'deki

[1149] Tezkire ve kanun layihası için bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 13. (Ekler kısmı)
[1150] Meclis-i Vükela zabıtnamesi için bkz. COA, MV, nr. 148/69, 1329.
[1151] COA, BEO, 3853/288923, 1329.
[1152] ''Dersaadet'teki İmârâtın Lağvı ile Muhassesatının Talebe-i Uluma Tahsisi Hakkında Layiha-i Kanuniyye Müsveddesi Esbâbı Mûcibe Layihası,'' Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 9-12. (Ekler ksımı)
[1153] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 10. (Ekler kısmı)
[1154] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 12. (Ekler kısmı)

bütçe görüşmelerinde *ıslah-ı medaris*in ancak para ile mümkün olduğunu ve bu paranın da imaretler üzerinden temininin hedeflendiğini açıkça belirtmişti.[1155] Ona göre, *ulum-i şer'iye*ye şiddetle ihtiyaç duyulmasına rağmen, medreseler, uzun bir süredir ihmal edilmiş, gelişmesi bir tarafa mevcut durumları bile muhafaza edilememiş ve gerekli tüm yardımlardan mahrum bırakılmıştı. Halbuki *terakki* ilmin tüm şubelerinde zaruri idi ve medrese talebelerinin ihtisas alanı olan *ulum-i şer'iye* de bu şubelerden birisiydi.[1156]

Evkaf Nâzırının argümanlar listesindeki en ilginç detay, Kanuni Sultan Süleyman'ın vakfiyesinde *ehl-i ilm*in diğer fakir gruplara takdim edilmiş olmasını bir şer'î usul (*nehc-i şer'î*) olarak sunmasıydı.[1157] Gerçekten de *Süleymaniye İmareti*'nin *vezâif* listesinin en başında *cema'at-i müderrisin-i medaris-i şerîfe* başlığı altında Süleymaniye medreseleri hoca ve talebeleri yer alıyordu.[1158] Hayri Bey bu sözleriyle imaretlerin kaynaklarının yalnızca *talebe-i ulum*a tahsis edilmesinin, şeriata ve de Osmanlı imaret sisteminin mantığına aykırı olmadığını kanıtlamaya çalıştı. Yukarıda görüldüğü gibi yalnızca *Süleymaniye İmareti* değil *Fatih İmareti* de aslında Hayri Bey'in zikrettiği bu şer'î usulü doğruluyordu. Zira her iki medresede de talebeler dağıtım listesinin en başındaydı.[1159] Ancak Hayri Bey'in gerçekten doğrulanması için öncelikle şu sorunun cevabı verilmeliydi: İmaretlerin bütünüyle ortadan kaldırılarak tüm tahsisatının bir tür eğitim ödeneği haline dönüştürülmesi ile imaretten yararlanan ilk grubun medrese talebelerinden oluşması aynı şey midir?

[1155] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 4, 24 Kanun-i sani 1326, C.II, s. 570. Hayri Bey: ''…Bunun için yedi maddelik bir kanun kaleme aldım. Bunu evvelemirde Fetvâhâne-i aliye takdim ettim. Kendim de bizzat gittim. Fetva emini efendi hazretleri ve Fetvâhâne erkanından muavin ve ilamat müdürü efendiler ve daha bazı zevat bulundukları halde müzakere olundu ve beş maddesi fetva-yı şerîfe iktiran etti. Muvafık-ı şer'-i şerîftir dediler. İki maddesi hakkında da mesele-i vazıha-i sarihasını bulmadıkça fetva veremeyiz dediler. Ve ben de iki maddeyi tayyettim. Fetvâhâne-i aliyeye terk ettim. Diğer bir madde de şimdi bugün Evkaf Encümeni'ndedir. Meclis-i alinize gelir tetkik edersiniz ve o varidatı temin ettikten sonra medarisin ıslahına teşebbüs edilir. Kolaydır diyorlar. Böyle süslü sözlerle iş olmaz, laf ile medaris ıslah olunmaz.'' Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 4, 24 Kanun-i sani 1326, C.II, s. 570.

[1156] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 11.

[1157] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 12.

[1158] Ömer Lütfi Barkan, ''Süleymaniye Cami ve İmareti Tesîslerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/1586),'' **Vakıflar Dergisi**, No:9, 2006, s. 133, 117.

[1159] Ömer Lüfti Barkan, ''Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar,'' **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, No:1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, C.XXIII, s. 284.

3.3.1.1. İmaretlerin Lağvı Kanunu Meclis'ten Geçerken

4 Şubat 1911 tarihinde Dersaadet'teki imaretlerden birisi hariç tamamının lağvını ve bunlara tahsis edilen kaynakların medreselerin ıslahı için harcanmasını öngören kanun layihası ve yukarıda özetlenen *esbâb-ı mûcibe*si, Sadaret yoluyla Meclis-i Mebusan'a ulaştı. Meclis-i Mebusan, kanun layihasının Evkaf ve İlmiye Encümenlerine havalesine karar verdi.[1160] İlk olarak İlmiye Encümeni'nde tetkik edilen kanun layihası, burada çok küçük değişikliklerle kabul edildi. Encümendeki tek olumsuz oy, İttihat ve Terakki hükümetini medrese ve vakıflara ilişkin yıkıcı politikalarında sıkça eleştiren Konya mebusu Zeynelabidin Efendi'ye aitti.[1161] Çünkü Zeynelabidin Efendi, imaretlerin ıslah edilmesi mümkün iken bunun yerine tamamen ortadan kaldırılmasının tercih edilmesine karşıydı.[1162]

Kanun layihası, Meclis-i Mebusan'da alınan karar doğrultusunda İlmiye Encümeninden sonra Evkaf Encümeninde de tetkik edildi. Bu encümen ilginç bir tavırla, teklif edilen altı maddelik kanun yerine tek maddeden ibaret olan aşağıdaki kanun layihasını hazırladı:

> ''Dersaadet ve mülhakâtında mevcut imârâtın mahall-i muayyene hasr ve tahsisi ve erbâbı cihât vazifelerinin nakde tahvili ve meşrutün lehler meyanında talebe-i ulumun tercih-i kifayeti cevaz-ı şer'iyeye mütevakkıf bulunduğuna binaen Fetvâhâne'den istihsal olunacak fetva-yı şerife mucebince lazım gelen muamelenin icrasına Evkaf Nâzırı mezundur.''

Evkaf Encümeni'nin hazırladığı bu kanun layihası ve mazbatasında, Evkaf Nezâreti'ni Fetvâhâne'den alacağı bir fetva veya şer'î mahkeme kararı doğrultusunda harekete zorlayan bir yetkilendirme biçimi tercih edildi. Çünkü mesele, şer'î bir meseleydi.[1163] Bu aslında Meclis-i Mebusan'ın şer'î bir meselede karar almaması

[1160] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 22 Kanun-i sani 1326, C.II, s. 511.

[1161] Hayri Bey Ocak 1912'de onunla ilgili fesat ve ahlaksız kimse olarak niteler. **Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)**, Yay. Haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015, s. 57.

[1162] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 14. (Ekler kısmı) İlmiye Encümeni reisi dışında Hakkari mebusu Seyyit, Amasya mebusu Arif Vasfi, Canik mebusu Ahmet Hamdi, Gümülcine mebusu Fehmi, Selanik mebusu İbrahim, Cebel-i Bereket mebusu Mehmed Said, Sinop mebusu Hasan Fehmi olumlu oy veren azalar arasındadır. Mazbatayı kaleme alan kişi Muş mebusu İlyas Hamdi iken, zabıt kâtibi ise Kengiri mebusu Mehmed Hamdi'dir.

[1163] Evkaf Encümeni Mazbatası için bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 14. (Ekler kısmı) Evkaf Encümeni üyelerinden Erzincan mebusu Feyzi, Ankara mebusu Mustafa, Kütahya mebusu Abdullah Azmi, Konya mebusu Vehbi, İçel mebusu Mahmut Bayram encümenin kararını kabul ederken, Diyarbakır mebusu Feyzi hükümetin gönderdiği haliyle kanun

gerektiğini söylemekle aynı şeydi ki zaten encümen üyeleri müzakere sırasında bunu açıkça da dile getirmişlerdi.

İki encümenin hazırladığı kanun layiha ve mazbataları 21 Mart 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan'a sunuldu. İlmiye Encümeni'nin mazbatasını kaleme alan Muş mebusu İlyas Sami ilk sözü alarak, Evkaf Encümeni ile aralarında esasta ve pek çok detayda herhangi bir ihtilafın bulunmadığını söyledi. Eleştirdiği nokta Evkaf Encümeni'nin teklif ettiği yukarıdaki tek maddelik kanunla imaretlerin bütünüyle Evkaf Nezareti'nin tasarrufuna bırakılmasıydı. Ona göre bu durum, imaretlere ilişkin kanun düzeyinde bir politikanın geliştirilememiş olmasının yol açacağı sürekli değişen ve istikrarsız bir uygulamayı da beraberinde getirecekti. İlyas Sami, Evkaf Nezareti'ne Fetvâhâne'den alabildiği *fetva-yı şerîfe* ile kısıtlı bir hareket alanı tanınmasının da pek çok sıkıntı doğuracağını düşünüyordu. Zira ona göre kesinlikle ıslahı gerekli olan imaretler konusunda, yalnızca *müfta bih* ve *râcih kavl*e istinaden fetva verebilen bir kurumun onay alanı çerçevesinde hareket edilmesi ıslah sürecini çokça aksatacaktı.[1164]

İlmiye Encümeni adına konuşan Muş mebusu İlyas Sami'den sonra Evkaf Encümeni'ne başkanlık eden Akka mebusu Esad Tevfik Efendi söz aldı. Esad Efendi, Evkaf Nezâreti'nin suistimalleri önlemek adına imaretleri lağvetmek istemesini makul buldu. Çünkü böyle bir kanun neticesinde vakıada hiçbir imaret gerçek manada yiyecek temininde bulunmuyorken en azından bir tanesi bu amaca hizmet edecek, ayrıca ilim talebelerine maddi kaynak sağlanacaktı. Özetle söylediği Fetvâhâne'yle ortak hazırlanacak bir nizamname çerçevesinde Evkaf Nezâreti'nin yetkilendirilmesiydi.[1165]

Evkaf Nâzırı Hayri Bey, Evkaf Encümeni'nin kendilerine geniş bir yetki alanı sunmasını takdir etti. Ancak her meselede Fetvâhâne'den alınacak *fetva-yı şerîfe*ye göre hareket etme kısıtının suistimallere yol açabileceğini düşündüğünden İlmiye Encümeni'nin kanun teklifini destekledi. Yetkiyi bir fetva üzerinden Fetvâhâne'den değil bir kanunla Meclis'ten almak istediklerini de açıkça dile getirdi.[1166] Bu sırada mecliste hazır bulunan mebuslar arasında Antalya mebusu Elmalılı Mehmed Hamdi

maddesinin kabul edilmesi taraftarıdır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 14. (Ekler kısmı)

[1164] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 196-97.

[1165] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 197.

[1166] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 197-98.

Efendi de vardı. Dönemin vakıf kurumuna bakışını en güzel resmeden *İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf*'ın yazarı Elmalılı da, Evkaf Encümeni'nin hazırladığı kanunun anlamsız olduğunu, fetvaya göre hareket etmek için Evkaf Nezâreti'nin bir kanuna ihtiyacı olmadığını söyledi. İlmiye Encümeni'ni ise yaptıkları tadilatın gerekçelerini sunan bir *esbab-ı mucibe* hazırlamamakla eleştirdi.[1167]

Elmalılı'nın önerisi, imaretleri hiçbir ayrım gözetmeksizin lağvetmek yerine, kanunda *''Selatin evkafından bulunan ve halihazırda hüsn-i suretle idaresi kabil olmayan veyahut müstağnen-anh bulunan imârâtı ilga ederek bunun bedelini talebe-i uluma sarf etmeye Evkaf Nezâreti mezundur''* şeklinde ilgili nezâretin yetki alanını daha detaylı tanımlayarak, yalnızca amacını gerçekleştiremeyen imaretlerin lağvedilmesini mümkün kılmaktı.[1168] Yani karşı çıktığı husus, imaretlere tahsis edilen kaynakların *talebe-i uluma* harcanmasından ziyade imaretlerin bizzat kendilerinin satılarak nakde tahvil edilmesi idi. Ona göre öncelikle bu imaretlerin vakfiyeleri incelenerek hangi tür vakıf oldukları belirlenmeli, sonrasında da mevcut halleri dikkate alınarak her bir imaret için ayrı karar alınmalıydı. Halbuki mevcut kanun tasarılarıyla *''Evkaf Encümeni Evkaf Nezâreti'nin elini ayağını bağl(amakta) İlmiye Encümeni de evkafın, imârâtın kökünü kazı(maktaydı).''*[1169] Yapılması gereken *''Şu veçhiyle olan bir imaret satılabilir''* şeklinde küllî bir kanun ortaya koyarak, yürütmeye (*kuvve-i icrâiye*) müdahale etmeden, hangi imaretin kanunun kapsamına dahil olabileceği konusunda karar alma yetkisini mahkemelere bırakmak ve sonra da mahkemeden alınan ilam doğrultusunda hareket etmekti. Ona göre Meclis-i Mebusan'ın bu şekilde vakıfların şer'î niteliğini belirlemeye çalışması bir tür yetki gaspıydı. Çünkü İlmiye Encümeni'nin teklif ettiği kanunla hem yasama hem de yürütmenin görev alanına Meclis-i Mebusan'ın müdahalesi söz konusuydu.[1170]

Elmalılı'nın kanunla ilgili en büyük endişesi ise mevcut vakıf imaretlerin şeklî birtakım özellikleri dikkate alınarak nakde tahvil edilmesi yani satılmasıydı. Hatta

[1167] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 198.
[1168] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 198.
[1169] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 199.
[1170] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 199, 201. Nitekim Vani Efendi Medresesi'nin yapımı sürecinde mahkeme ilamı doğrultusunda hareket edilmiştir. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 201.

kendisi Mekteb-i Mülkiye'de vermekte olduğu *Ahkam-ı evkaf* dersi sırasında garip bulduğu bu kanunu şu sözleriyle eleştirecekti:

> ''…Zamanımızda bir vakfı istibdal etmek adeten bir kanun-ı mahsus ile olmak icap eder. İşte bunun için bazı imaretlerin istibdali **garib** bir muameleye tabi tutulabilmesi geçenlerde bir kanun-ı mahsus ile yapılmıştır ki gerçi imârât bilhassa selatin imârâtı daha ziyade vakf-ı irsadi kabilinden ise de bu gibi hususatta vakf-ı irsadinin evkaf-ı sahihadan farkı yok gibidir.''[1171]

Elmalılı'nın Meclis'te yaptığı açıklamalar üzerine, bazı vekillerin kanun maddelerinde satıma dair herhangi bir kaydın yer almadığını söylemesi anlaşmazlığa yol açınca Evkaf Nâzırı Hayri Bey devreye girdi. Kendisi, hazırladıkları ilk kanun layihasının altı değil sekiz maddeden oluştuğunu ve *müstağnen-anh* olan imaret binalarının yerine vakfa gelir temin edecek akar inşasını mümkün kılan bir maddeyi de içerdiğini ancak Fetvâhâne'nin bu madde ile ilgili şu değerlendirmesi üzerine maddenin kanun tasarısından çıkarıldığını ifade etti:

> ''Bu maddenin mesele-i vazıhasına destres olamadık. Mesela Hamidiye İmareti gibi varidat-ı kesire getirecek imarethaneyi yıkıp yerine akar yapmak. Bunun cihet-i tevafukunu anlayıp anlamamak için taharriyat-i lazime icra etmekliğimiz [lazım] gelir. Bunun için fetva veremeyiz.''

Hayri Bey, Elmalılı'nın bahsettiği maddenin henüz bu kanunda yer almadığını, imaret binalarına ilişkin kanunun daha sonra meclisin gündemine taşınacağını söyledi.[1172] Elmalılı bu açıklamadan sonra da eleştirilerini sürdürdü. Vakıfların türünün tespitinin önemine tekrar değinerek, mahiyetleri birbirinden farklı olduğu için şahıslarca vakfedilen imaretlerle, mülûk ve selatin evkafından olan imaretlerin birbirinden ayrılması gerektiğini tekrar etti. Ona göre Evkaf Nezâreti mülûk ve selatin vakıflarına doğrudan doğruya vekildi. Hatta aralarındaki vekalet ilişkisi dolayısıyla bu vakıfların mütevellisi padişahın bizzat kendisiydi. Dolayısıyla, bu vakıfların Meclis-i Mebusan'la esasen pek bir alakası da yoktu.[1173] Gerçekten de Fatih Camii ve imaretinin vakfiyesi incelendiğinde, Fatih Sultan Mehmed'in doğrudan kendisini ve kendisinden sonra da yerine geçecek evlatlarını mütevelli olarak tayin ettiği görülüyordu. Hatta vakıfların şartlarını tebdil ve tağyir yetkisini de kendisi ve yerine geçecek sultanlar için

[1171] Hamdi Efendi, **Ahkâm-ı evkâf**, Tâbi': Ahmed Hâlid, 1326-27, s. 56.
[1172] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 200.
[1173] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 200-201.

saklı tutmuştu.[1174] Muhtemelen bu durum diğer sultan imaretleri için de geçerliydi. O halde padişah adına faaliyet gösteren Evkaf Nezâreti'nin -Hayri Bey'in ifadesiyle- zaten tamamı mazbut vakıf olan bu yirmi imaret[1175] üzerinde geniş bir yetki çerçevesi olmalıydı. Peki öyleyse Evkaf Nezâreti neden bu kanuna ihtiyaç duyuyordu? İstanbul ve civarındaki imaretlerin hepsi mazbut olsa da ya bunlar arasında tahsisat türünden olmayanlar da vardı ya da Evkaf Nezâreti konuya ilişkin yetki ve sorumluluğunu Meclis-i Mebusan'la paylaşmak istiyordu. Aslında karşı çıkan mebusların itirazı da tam bu noktayaydı. Çünkü onlar şer'î bir meselede parlamentonun sorumluluk almasından yana değillerdi.

Evkaf Encümeni'nin mazbatasını kaleme alan Hacı Mustafa Asım Efendi bunlardan biriydi. İçerik itibariyle kanuna karşı olmadıklarını uzunca anlattı. Evkaf Nezâreti'ni kanunla yetkilendirmek yerine Fetvâhâne fetvasına bağlı kılmak istemelerini, Meclis'in şer'î bir meselede sorumlu statüsünde bulunmasına karşı olmalarıyla gerekçelendirdi. Böylece vakıflarla ilgili bir konuda parlamentonun toplum nezdinde zan altında kalmasının önüne geçilmiş olacaktı.[1176]

Mebusluğu öncesinde Şura-yı Evkaf reisliği de yapan Kastamonu mebusu Ballıkzâde Ahmet Mahir Efendi (1860-1925) ise açıklamalarını sahih vakıf ve tahsisat kabilinden vakıf ayrımı üzerinden yaptı. Ahmed Mahir Efendi, Hayri Bey'in yakın zamanda padişaha şeyhülislam namzedi olarak sunacağı yakın dostu idi. Ona göre İstanbul'daki sultan vakıflarının tamamı beytülmalin masraf kalemlerinden olan bir hayır cihetine temellüksüz olarak tahsis edilen vakıflardan oluşuyordu. Tahsisat kabilinden olan bu vakıflar *sahih ve gayri sahih* olmak üzere iki sınıftı. Beytülmalin masraf kalemlerinden bir cihete tahsis edilenler *sahih* iken böyle olmayanlar *gayri sahih*ti. İmaretlere tahsis edilen araziler *sahih* grubunda yer alıyordu. *Gayri sahih* grubun iptal ve lağvı caiz hatta *veliyyülemr*in şer'î bir vazifesi iken *sahih* olanlar söz konusu olduğunda ise bunların tebdil veya lağvına ilişkin kararın meşruiyeti vakfın yararı ve zararına bağlıydı. Daha yararlı olma (*enfeiyet*) ve zaruret halinde mütevelli konumundaki padişahın iznine bitişik olarak hâkim reyi ile vakfın tebdil edilmesi

[1174] Barkan, ''İmaret Siteleri,'' s. 246.
[1175] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 200.
[1176] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 205.

mümkündü. Burada geçerli olan ilke hâkimin evkaf hakkındaki hüküm ve tasarruflarının *maslahat ve enfeiyet*e bağlı olmasıydı. Ahmet Mahir Efendi bu teorik açıklamasından sonra imaretlerin lağvedilmesini takiben elde edilen bedelin talebe-i ulum ve medreselerin ıslahı için harcanmasında vakıfların *enfeiyet*i şartının gerçekleştiğini söyledi. Ancak yine de İlmiye ve Evkaf Encümenlerinin ortak bir noktasını bulabilmek adına İlmiye Encümeni'nin onayladığı altı maddelik kanunun başına *''Ber vech-i âtî zikredilecek mevâdd-ı kanuniye cevaz-ı şer'iyeye, fetva-yı şerîfeye iktiran ettirilecektir.''* şeklinde bir madde ilavesini önerdi.[1177]

Mecliste söz alan bir diğer mebus İttihat ve Terakki listesinden Bursa mebusu seçilen ancak yakın zamanda muhalif *Hürriyet ve İtilaf Partisi*'ne geçecek olan Ömer Fevzi Efendi idi. Esasında Ömer Fevzi Efendi, 11 Ocak 1909 tarihinde henüz II. Abdülhamid tahtta iken yine Bursa mebusu olduğu sırada *Beyânü'l-hak*'ta çıkan *Islah-ı Medaris* adlı yazısında, medreselerin esası korunmak suretiyle yavaş ve temkinli ilerleyen bir yenilenme sürecinden geçirilmesini önermişti. Yazısında acilen tedbir alınmasını önerdiği husus medrese talebesinin maişetinin temin edilerek, geçim derdinden ziyade ilme yoğunlaşmalarının sağlanmasıydı. Çünkü *terakkiyât ve tekâmülât-ı ilmiye*nin ilk sıradaki teşvik unsuru ve yegâne vasıtası *taayyüş* yani geçim temini idi. Ona göre medrese talebelerinin eğitim ve geçim masraflarının temini için gerekli kaynaklar ise vakıfların *heyet-i ilmiye* idaresine sunulmasıyla elde edilmeliydi.[1178] Buradaki ifadeleri dikkate alındığında Ömer Fevzi Efendi'nin vakıf olan imaret kaynaklarının medrese talebelerine aktarımına karşı olmaması beklenirdi. Ancak kurumsal anlamda imaretlerin ortadan kaldırılmasına nasıl yaklaşacağı konusunda bir fikir vermiyordu. Tek bildiğimiz müzakere sırasında ilgili kanun için fetva alındığının iddia edilmesine rağmen Evkaf Encümeni'nin çekimser davranmasından duyduğu endişeydi. Ömer Fevzi Efendi, bu durumun kanun metnindeki bazı noktaların fetva ile birebir uyumlu olmadığına işaret ettiğini savundu ve iki encümenin bir araya gelerek ortak bir kanun maddesi ortaya koymalarını önerdi.

[1177] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 201-202.
[1178] Ömer Fevzi, ''Islah-ı Medâris,'' **Beyânü'l-Hak**, No:15, 29 Kanun-ı evvel 1324, s. 325.

Hayri Bey de kendisini destekledi ve meclis yeni bir kanun tanzimine karar vererek müzakereyi sonlandırdı.[1179]

Yaklaşık iki hafta sonra 6 Nisan 1911'de İlmiye Encümeni ve Evkaf Encümeni'nin ortak hazırladığı kanun taslağı tekrar Meclis-i Mebusan'ın gündemine alındı. İki encümen adına konuşan Akka mebusu Esad Tevfik Efendi, ilgili kanunun iki yönüyle şer'î problem oluşturduğunu söyledi. Birincisi imaretlerin ayni olarak yaptığı yardımın nakde çevrilmesi, ikincisi ise bu nakdin yalnızca talebe-i uluma tahsis edilmesiydi. Fetvâhâne ayni yardımın nakde tahvilini zaten kabul etmişti. Bu nedenle kanunun fıkhî yönüyle gerekçelendirilmesi gereken kısmı imaretlerin lağvedilmesi yani vakıf olan bu kurumların vakfiyelerinin devre dışı bırakılarak, kaynaklarının talebeye tahsis edilmesiydi. Bu noktada Esad Efendi fıkhî iki ilke üzerinden hareket etti. Bunlardan birincisi vakıflar için daha yararlı (*enfa'*) olan seçeneğe göre hareket etme mecburiyeti, ikincisi ise sultan ve emirlere ait vakıflarda şarta riayet anlamında şer'î bir mecburiyetin bulunmamasıydı.[1180] Esad Tevfik Efendi, meselenin şer'î boyutunu inceledikleri sırada görülmedik fıkıh eseri bırakmadıklarını hatta daha önce kendisinin hiç okumadığı ve Mısır'da henüz basılan Kasani'ye ait *Bedâ'iʿu's-sanâ'iʿ* adlı eseri yüz kuruşa satın alıp iki gece uyumadan kitabı incelediğini belirtti. Amacı ''yolsuz bir iş yapmamak''tı. Kasani'den aktardığı ifadeler şöyleydi:

> ''Bir adam bir cami yapmış da o civarda namaz kılan kalmaz yahut bu cami *müstağnen-anh* bir hale gelirse ondan sonra o cami vâkıf olan zatın, kendi mülkü olmak üzere malikine avdet eder ve istediği gibi dükkan yapar. O yapar, satar, bu İmam Ebu Yusuf'un mezhebincedir.''[1181]

Meclisteki diğer vekillerin, benzeri ifadelerin İbn Abidin'de ve diğer fıkıh eserlerinde de yer aldığını haber vermesi üzerine Esad Efendi bunu hayretle karşıladı ve fukahanın konuya ilişkin olumlu tavrının net olduğu çıkarımını yaptı. Son sözü ise bu kanunun şer'î ahkama hiçbir noktada muhalif olmadığı idi.[1182] Bu açıklamayı

[1179] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV, s. 207.
[1180] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.V, s. 82..
[1181] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.V, s. 82-83. Burada kendisi muhtemelen Ebu Yusuf'la İmam Muhammed'i karıştırıyor.
[1182] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.V, s. 83. Esad Efendi'nin önceki oturumla birlikte açıklamalarında ilginç olan bir husus meselenin şer'î boyutunu kendi bölgesinin önde gelen fakihlerinden olduğunu söylediği Halep mebusu Şeyh Beşir Efendi'den öğrendiğini söylemesidir. Esad Efendi, ileride Meşihat'in yüksek şurası olan *Darü'l-Hikmeti'l-İslamiye*'nin ilk üyeleri arasında

takiben kanun maddeleri Meclis'te teker teker oylandı. Birinci madde aşağıdaki gibiydi:

> ''Dersaadette bulunan 20 imaretten birisi İstanbul'da ve diğeri Üsküdar'da fukaraya mahsus olmak üzere 2 imaretten[1183] mâadâsının muayyenat ve muhassasatı nakde tahvil olunarak şimdiye kadar evkaf bütçesinden sarf olunan 2 milyon 552 bin 555 kuruştan mezkur 2 imaret mesarifi olan 400 bin kuruş ve muhassasatı nakde tahvil edilmiş olan mütebaki imaretlerden fodla ve muayyenat alan ashab-ı cihâtın vazifelerine muayyenat bedeli olarak icra edilecek zamâim karşılığı olan mebaliğ ile; yalnız 1327 senesinde duâgû fodulalarının teferruhuna karşılık ittihaz olunan 1 milyon 200 bin kuruş tenzil edildikten sonra mütebaki mebâliğ talebe-i uluma tahsis edilmiştir. Sâlifüz-zikr, 1 milyon 200 bin kuruş dahi 1328 senesinden itibaren bâlâdaki mebâliğe ilaveten talebe-i uluma tahsis olunacaktır.''

Bolu mebusu Abdülvahab Efendi, birinci maddenin müzakeresi sırasındaki önemli bir itirazda bulundu. Kendisi *mesail-i şer'iye*den olan vakıflarla ilgili bir meselede Meşihat'ten fetva alınması gereğine rağmen kanunla ilgili izahatta bundan hiç söz edilmemiş olmasından şikayetçiydi. Ona göre Esad Efendi'nin *Bedâ'i'u's-sanâ'i* vb. fıkıh eserlerine referansta bulunması doğru bir hareket değildi. Çünkü bu, onun vazife ve salahiyetiyle uyuşmayan bir davranıştı. Vakıfla ilgili bir meselede söz sahibi makam Meşihat'ti ve ilgili kanun konusunda görüş belirtmesi gereken merci de yine burasıydı. Abdülvahab Efendi'nin ikinci itirazı, şeriatın vakıfların tebdiline rıza göstermediği iddiası etrafında şekillendi. Zira *tahsisatın nakde tahvil edilmesi* bugün vakıfların lehine gibi görünse de yarın ayni yardımın daha avantajlı olması muhtemeldi. Zaten ona göre imaretlerin ıslah edilmesi mümkün iken lağvedilmesi ''mesail-i şer'iyeye muhalifti.'' Abdülvahab Efendi'nin bu son sözü üzerine Meclis'te ''Haşa!'' sadaları yükseldi ve bu cümlelerin tam da oylama öncesinde mebusların zihinlerini bulandırmasından çekinen Evkaf Nâzırı Hayri Bey söz alarak Meşihat'ten alınan aşağıdaki fetvayı okumaya başladı:

> ''Malum-ı hakayik-i melzum-i Fetvâpenâhileri olduğu üzere ekmek ve lahm vesaire gibi vâkıfînin vakfiye-i mamul-bihalarında müstehikkine aynen tabh ve tevzii şart eyledikleri muayyenata mukabil nakit itası mukarin-i cevaz-ı şer'-i âlî olduğu cihetle…''

göreceğimiz Beşir Efendi ile müzakeresinden şu kaideyi alıntılar: ''*Vakıf cihetine hangi şey enfa' ise onunla iftâ olunur (Yüftâ bi külli mâ hüve enfa' li'l-vakf)*.''

[1183] Bu iki imaretin Şehzade yahut Laleli İmareti ile Üsküdar'daki bir imaret olacağı, Hayri Bey tarafından Meclis-i Ayan müzakeresinde belirtilmiştir. Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 4 Nisan 1327, C.II, s. 365.

Bu şekilde devam eden fetva metninde açıkça kanunun 1., 2., 3. ve 4. maddelerinin *şer'î ahkama muvafık* olduğu yazıyordu. Ancak Hayri Bey kalan maddelerle ilgili Fetvâhâne'nin görüşünü okumadı ve bu maddelerin zaten kanundan çıkarıldığını söyledi. Fetva okunduktan sonra meclisteki hava da değişti ve itirazlar hızla geçiştirilerek kanun maddelerinin oylanmasına süratle devam edildi.[1184] Kanunun tüm bu çıkış sürecini çalışmamız açısından önemli kılan asıl husus ise beşinci maddenin kabulünün hemen sonrasında Hayri Bey'den gelen şu rica idi: *''İlga olunup müstağnen-anh olan imarethanelerin yerlerine vakıf için temin-i varidat edecek akar inşa olunabilecektir.''* şeklindeki 6. maddenin kanun metnine eklenerek meclisten geçirilmesi.[1185] Bu Hayri Bey'in bir önceki müzakerede fetva alamadıkları için kanun metninden çıkarmak zorunda kalsalar da ileride meclis gündemine taşımayı planladıklarını söylediği maddenin tıpatıp aynısıydı. Ayrıca bu madde, yukarıda okumaya devam etmediği fetvanın kalan kısmında Fetvâhâne'nin mevcut değerlendirmesiyle henüz fetva veremeyeceğini söylediği maddenin de ta kendisiydi. Fetvâhâne'nin 29 Ocak 1911 tarihinde imaretlerin lağvı kanunuyla ilgili fetvasının tam metni bugün elimizdedir ve Hayri Bey'in Meclis'te okumadan bıraktığı kısmı şöyle devam etmektedir:

> ''…6. ve 7. maddelerde zikr ve beyan edilen hususatın dahi henüz mesele-i şer'iye-i vâzıhasına destres olunmadığından ve taharriyatta devam edilmekte bulunduğundan zaferyab olunduğu halde ol maddeler hakkındaki icab-ı şer'î dahi biminehilkerim arz ve ifade olunacağı tabii bulunmuştur.''[1186]

[1184] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.IV, s. 85. Üçüncü maddenin oylaması sırasında imaretlerde cihet sahibi olan halihazırdaki dervişlerin de yaşadıkları müddetçe tahsisatlarını almaya devam edeceklerine dair herhangi bir ibarenin kanun metni ve esbâb-ı mûcibe mazbatasında zikredilmemesinden çekinen Urfa mebusu Şeyh Saffet Efendi söz alarak bu kaydın kanuna ilavesini teklif eder. Muş mebusu İlyas Sami Efendi de kendisine destek olur, fakat Hayri Bey *ashab-ı cihet* kavramının dervişleri de içermesi dolayısıyla buna gerek duymaz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.IV, s. 86.

[1185] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.IV, s. 87.

[1186] Fetvanın tam metni şöyledir: ''Dersaadet ve taşralarda bulunan imaratta vâkıfın canibinden vakıf ve külli yevm tabh ile talebe-i ulum ve ashab-ı cihât ve gayrlara tevzii meşrut olan fodula ve çorba vesairenin nakde tahviliyle bedellerinin aynen talebe-i uluma tevzii ve ashab-ı cihata ait kumanlarının bedelleri de vazifelerine zam suretiyle itası ve bilumum imarattaki cihât sahiplerinin tahsisat-ı nakdiyelerinin ma dame'l-hayat kema kan tesviye olunması vesaire hakkında Evkaf Nezâreti'nce tanzim ve Nâzır Bey Efendi Hazretleri tarafından bizzat makam-ı müfti'l-enamlarına takdim olunup mündericatının beyan-ı mukteza-yı şer'îsi zımnında Fetvâhâne'ye havale buyurulan ve yedi maddeden ibaret olan layiha-i müsveddesi mütalaa ve tedkik olundu.
Malum-ı hakâyik-i melzûm-i Fetvâpenâhileri olduğu üzere ekmek ve lahm vesaire gibi vâkıfînin vakfiye-i mamul bihalarında müstehikkine aynen tabh ve tevzii şart eyledikleri muayyenata mukabil nakit itası mukarin-i şer'-i âlî olduğu cihetle layiha-i mezkurenin Dersaadet ve taşrada bulunan

Esasında bu ifadeler Meclis-i Mebusan'ın önceki oturumunda Hayri Bey'in ilgili maddeyi kanundan çıkarma sebebi olarak sunduğu ifadelerle neredeyse birebir örtüşüyordu. Meclis-i Mebusan ne Hayri Bey'in daha önce maddeye ilişkin aktardığı endişeleri dillendirdi ne de okunan fetvanın bu 6. maddeyi içermiyor oluşunu dikkate aldı ve madde Meclis'ten hızlıca geçti.[1187] Kanun, Meclis-i Mebusan'dan geçtikten sonra Meclis-i Ayan'a sevk edildi. Burada öncelikle kanunun Evkaf Encümeni'nde incelenmesine karar verildi.[1188] 17 Nisan 1911 tarihinde sabık şeyhülislam Ziyâeddin Efendi'nin başında bulunduğu Evkaf Encümeni'nin mazbatasının okunmasıyla, kanun layihası Meclis-i Ayan'da görüşülmeye başlandı. Mazbatada imaretlere tahsis edilen paranın talebe-i ulum ve medreselerin ıslahı için kullanımı ve aynı zamanda imaretler yerine ticari amaçlı akar inşası yoluna gidilmesinin *''ahkam-ı şer'-i şerîfe ve menfaat-ı vakfa muvafık''* olduğu rapor edilerek kanun layihası Meclis-i Ayan'a sunuldu.[1189] Meclis-i Ayan'da eski sadrazam Ferit Paşa, Salih Münir Paşa, Legofet Bey, Ali Galip Bey ve Abdurrahman Efendi gibi bazı vekiller tarafından imaretlerin ilgası yerine vâkıfları şartlarına hürmet edilerek ıslah edilmesi, suistimali görülenlerin azli, iki imaretle sınırlamak suretiyle fakirlerin imaretlere erişiminin zorlaştırılmaması ve hak sahiplerinin haklarının elinden alınmaması gibi çözümler üzerinde ısrar edilse de kanun

imarattan yalnız Dersaadet'te Şehzade İmareti ibka olunarak imarat-ı mezkure için sarf olunan 3072440 kuruştan Şehzade İmareti masrafı olan 200000 kuruş ve lağvolunan imaretlerden fodula alan ashap cihetlerinin vazifelerine icra edilecek zamâim karşılığı olan mebaliğ ile yalnız 327 senesinde duâgû fodulalarının teferruğuna karşılık olan 1200000 kuruş tenzil ettikten sonra mütebaki meblağın hemen ve işbu 120000 kuruşun da ahiran yani 328 sene-i maliyesinden itibaren ve ilaveten talebe-i uluma tahsis kılınacağı hakkında olan birinci ve kat olunacak fodulalar mukabilinde ashab-ı cihâtın vazifelerine icra edilecek zamâim miktarı Evkaf Nezâreti'nce müntehab komisyon canibinden tayin olunacağına dair olan ikinci ve bilumum imarattaki cihât ashabının tahsisat-ı nakdiyeleri hayatta oldukları müddetçe kema fi's-sâbık tesviye edileceğini mübeyyin bulunan üçüncü ve ibka olunacak imaret Evkaf Nezâreti'nden tayin olunacak memûrîn marifetiyle idare olunacağını müşir olan dördüncü maddeleri ahkamı muvafık-ı şeriat-ı garra ve münasib olup ancak bedelat-ı mezkureden talebe-i uluma ait kısım ile onların iaşesi veyahut işbu bedeli kendilere tevzii hususu makam-ı samilerine nezâret-i müşarun ileyhadan müştereken bir nizamnameye rabtıyla irade-i seniyye-i mülûkânesi istihsal olununcaya değin ol bedelin hıfzı muvafık olduğu beşinci maddede bast ve temhid eyliyorsa da nizamnameye rabtına değin gerek talebeye ve gerek sair ashab-ı istihkaka müstehak oldukları bedellerin tevzi ve ita olunmaması mesele-i muvafık olmadığı gibi maslahaten dahi münasip olmayacağı mütalaa kılınmış ve 6. ve 7. maddelerde zikir ve beyan edilen hususatın dahi henüz mesele-i şer'iye-i vâzıhasına destres olunamadığından ve taharriyata devam edilmekte bulunduğundan zaferyab olunduğu halde ol maddeler hakkındaki icab-ı şer'î dahi biminehilkerim arz ve ifade olunacağı tabii bulunmuştur. Ol babda 28 Muharrem 1329. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 29.

[1187] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.IV, s. 87.

[1188] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 28 Mart 1327, C.II, s. 324.

[1189] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 4 Nisan 1327, C.II, s. 363.

oy çokluğuyla Meclis'ten geçti.[1190] Ertesi gün sadrazam, kararı padişaha arz etti.[1191] Kanun-i Esasi'nin 30. maddesi gereğince sadrazam ve ilgili olduğu dairenin nâzırı yani Evkaf Nâzırı Hayri Bey tarafından imzalanan yedi maddelik imaretlerin lağvı kanunu, Sultan Mehmed Reşad'ın 19 Nisan tarihli tasdik ve imzasıyla resmiyet kazanarak yürürlüğe girdi.[1192]

3.3.1.2. İmaretlerin Lağvı Kanununun Sonuçları

Tanzimat'ın kapsamlı reformları çerçevesinde oluşturulan yeni idari yapılanma ile birlikte bir zamanlar sadece vakıflar tarafından sunulan sosyal hizmetler kademeli olarak hükümet elinde toplanmaya başladı.[1193] Bu durum hükümet dairelerinin bütünüyle vakıfların yerini aldığı manasına gelmese de en azından onlarla rekabet içerisine girdiği anlamını taşıyordu.[1194] Olanlar dönemin imaret algısını da etkiledi ve muhtemelen yeni imaretlerin yapımına daha az ilgi gösterilmesine[1195] hatta eskilerinden bile vazgeçilmesine neden oldu. Ancak imaretlerin teoride vazgeçilebilir bir kurum haline dönüşmesi pratikte de öyle oldukları anlamına gelmiyordu. Singer tarafından ''son imaret'' vurgusuyla literatüre kazandırılan 1890 tarihli nizamname sayesinde II. Abdülhamid'in Beşiktaş'ta bir imaret kurma niyetinde olduğu biliniyor.[1196] Bursa Hüdavendigar İmareti ise kitabesinden anlaşıldığı üzere 1906 tarihinde yine II. Abdülhamid tarafından fiilen yeniden inşa ettirildi.[1197] Mayıs 1908'de Sultan II. Bayezit Han İmareti'nde dağıtılan çorba ve fodulanın yetmemesi nedeniyle Rüstem Paşa Medreseleri talebelerinin de içinde bulunduğu bir grup arasında tartışma

[1190] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 4 Nisan 1327, C.II, s. 363-365.
[1191] COA, İ.MLU, 4/41, 1329.
[1192] COA, İ.MLU, 4/41, 1329. Kanun-i Esasi'nin 30. maddesi şöyledir: ''…taraf-ı hazreti padişâhîden tasdike muhtaç olan mukarraratın mamul biha olması için sadrazam ile daire-i müteallikası nâzırı taraflarından kararnamelere vaz-i imza edilerek kararın mesuliyeti deruhte olunmak ve onların imzası bâlâsına taraf-ı hazreti padişâhîden dahi vaz-i imza buyurulmak şarttır.'' **Düstur**, 2. Tertip, C.I, s. 641.
[1193] Amy Singer, ''Mapping Imarets,'' **Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire**, Ed. Nina Ergin vd., İstanbul, Eren Yay., 2007, s. 47-48.
[1194] Amy Singer, ''The Last Imaret? An Imperial Ottoman Firman From 1308/1890,'' **The Ottoman Middle East**, Ed. Eyal Ginio; Elie Podeh, Leiden, E. J. Brill, 2014, s. 222.
[1195] Singer, ''Mapping Imarets,'' s. 47-48.
[1196] Singer, ''The Last Imaret?'' s. 236.
[1197] Cengiz Gürbıyık, ''Osmanlı İmaretlerinin (Aşevleri) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme,'' **Sanat Tarihi Dergisi**, No:1, Nisan 2005, C.XXIV, s. 25; Semavi Eyice, ''Hudâvendigâr Külliyesi,'' **DİA**, C.XVIII, s. 294.

ve arbede yaşanmış ve hatta olaya katılan bazı kişiler tutuklanmıştı.[1198] Tüm bu bilgiler 19. yüzyılın son çeyreğinde[1199] hatta 20. yüzyıl başlarında bile imaretlerin hala işlevsel kurumlar olarak algılandığını gösterir.

İttihat ve Terakki hükümeti dönemine gelindiğinde, iktidarlarının ilk yıllarında öncelikle medrese talebelerinin imaretlerden aldığı ayni yardımı nakdi yardıma dönüştürdükleri görülür. Bu yenilik her ne kadar imaretlerde sunulan yiyeceklerin kalitesizliği üzerinden meşrulaştırılsa da aynı zamanda devletin talebeye geleneksel bir kurum olan imaretler üzerinden değil doğrudan ulaşmak istediğini de gösterir. Zaten bundan çok kısa bir süre sonra imaretleri tamamen lağveden kanunun çıkarılması kurumsal olarak imaretlere karşı bir tavır alışın varlığına işaret eder. Amy Singer, bu durumu İttihat ve Terakki hükümetinin, idari düzende II. Abdülhamid'le özdeşleşen eski kurumların ortadan kaldırılıp modern olanlarıyla yerlerinin değiştirilmesi şeklindeki bilinçli politikasının bir parçası olarak tanımlar.[1200]

İmaretleri lağveden kanunun geçmişin izlerini silme şeklindeki salt politik bir dürtüyle mi yoksa hakikaten medreselerin ıslahı için kaynak bulma çabasının bir sonucu olarak mı çıkarıldığı hala soru işaretleri taşır. Bilinen şey imaretlerin pek çoğunun bu kanun neticesinde gerçekten ortadan kaldırıldığıdır.[1201] 18. Yüzyılın son çeyreğinde I. Abdülhamid tarafından yaptırılan Hamidiye İmareti, 20. yüzyıl başlarında hala çok iyi durumda idi. Öyle ki 1908 yılında imaretin aşure erzakından bir kısmı ayrılarak maddi sıkıntı içinde olan Sultanahmet ve Nuruosmaniye imaretlerinde aşure pişirilmişti.[1202] İmaret kanununun müzakeresi sırasında Hamidiye İmareti'nin kanun kapsamına dahil edilme ihtimalinin Fetvâhâne'de doğurduğu endişe de görüldü. Ancak Hamidiye Külliyesi'nin tam ortasından geçerek Gülhane Parkı'na kadar devam eden tramvay yolunun yapımı sırasında bu imaretin bir parçası olduğu vakfın yıkım süreci

[1198] COA, Y.PRK.EV, nr. 4/67, 1326.
[1199] Singer, ''The Last Imaret?'' s. 236.
[1200] **A.e.** Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi bir makalesinde, Avrupalıların karnını doyuramayanlara çorba dağıtması gibi selefin de imaret usulü ile fakirlere gıda yardımı yaptığını, ancak kurumun zamanla yozlaşıp *pek kaka bir şekle* bürünerek zenginlerin karnını doyurur hale gelmesinden dem vurur. Mihridin Arusi, ''Ne Eski Fazilet, Ne Yeni Meziyet! İmaretlerimiz Hakkında Bir Rica,'' **Hikmet**, No:46, 17 Eylül 1912, C.I, s. 3.
[1201] Nuri Özer Erbay, ''Ayasofya İmareti'ne Yeniden Fonksiyon Verilmesi: Restorasyon ve Tefriş Projeleri,'' **Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi**, No:13, 2014, s. 90, 98.
[1202] Ahmet Hamdi Bülbül, ''IV. Vakıf Han'ın Yerindeki Önemli Eser; Hamidiye İmareti,'' **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, No:4, 2012, s. 9-10.

de başlamıştı. Hamidiye İmareti'nin kendisi ise imaretlerin lağvı kanununun ardından yıkılarak yerine IV. Vakıf Han inşa edilecekti.[1203]

Eminönü ve Sirkeci arasında İstanbul borsasının merkezine dönüşen bu mahalde Hamidiye Vakfı'nın vazgeçilen tek birimi imareti değildi. Mart 1912 tarihinde Hamidiye Vakfı Medresesi'nin de yıkılmasına ve Sultan Selim Han-ı Evvel Vakfı'nın artık kullanılmayan (*muattal* ve *müstağnen-anh*) imaret binasının bulunduğu yerde tekrar inşa edilmesine karar verildi.[1204] Kullanım dışı kalan imaret mahallinin medrese inşası için tahsis edilmesi[1205] imaretlerin lağvı kanununun medreseleri ıslah amacı güden ruhuyla uyumlu bir girişimdi. Burada ilginç olan medresenin yıkımı için sunulan gerekçelerdi. Yapılması planlanan işlemin iki vakıf için de *her vecihle hayırlı ve enfa'* olduğuna hükmeden şer'î mahkemenin ilamı doğrultusunda alınan Hamidiye Medresesi'nin yıkım kararı,[1206] tramvay yolu üzerinde bulunan medrese mahallinin zaman içinde ticaret alanına dönüşmesine dayandırıldı. Etrafını saran yüksek ve geniş yapılar medresenin havasını değiştirip, talebelerin sıhhatini tehdit etmekte, gelen geçen yayalar ve ayrıca tramvay, otomobil gibi nakliye araçlarının yaptığı gürültü de huzurla ders çalışmalarına engel olmaktaydı. Ayrıca medresenin parçası olduğu Hamidiye Vakfı'nın yüksek masraflı harcama kalemlerine rağmen kısıtlı gelir getirmesi *dini şeâir*in ifasını hatta bizzat vakfın varlığını dahi risk altına sokmuştu. Bu durum vakfın gelirlerinin artırılmasında zaruret olduğunun işaretiydi. Çözüm olarak medrese yıkılacak ve yerine geliri vakıf için kullanılmak üzere alt katında mağazaların, üst katında ise odaların yer aldığı bir han inşa edilecekti. Gürültü ve kalabalıktan uzak, güzel havasıyla bilinen Sultan Selim Han-ı Evvel Vakfı imaretinin bulunduğu yerde ise yıkılan medrese yeniden yapılacaktı[1207] ve yapılmıştı da.[1208] Daha bir yıl önce Meclis-i Mebusan'da çokça gelir getirmesiyle övülen Hamidiye Vakfı'nın bu ilamda geliri

[1203] Bunlardan birisi Ayasofya İmareti idi. 18. yüzyılın ilk yarısında I. Mahmud tarafından inşa ettirilen Ayasofya İmareti'nin, II. Abdülhamid döneminde ocak ve fırınlarının tamir ettirilmesinden yola çıkarak 19. yüzyıl sonlarına kadar aktif hizmet verdiği söylenebilir. Muhtemelen bu kanunu takiben lağvedilişinin ardından 1920'li yıllarda öncelikle arşiv deposu ve sonrasında da uzun bir süre kurşun ambarı olarak kullanıldı. Günümüzde ise halı müzesine dönüştürülmüştür. İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 233. Ayrıca bkz. Bülbül, **a.g.m.**, s. 15.
[1204] COA, İ.EV, nr. 54/54, 1330.
[1205] İmaretin bulunduğu mahal Hamidiye Vakfı'na yıllık 1250 kuruş karşılığında mukataaya verilmiştir.
[1206] Mahkeme ilamı için bkz. COA, İ.EV, nr. 54/54, 1330.
[1207] COA, İ.EV, nr. 54/54, 1330.
[1208] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 235.

masrafını karşılayamayan bir vakıf olarak tanımlanması inanılması güç bir durumdur. Ne olursa olsun alınan bu mahkeme kararı, Sadrazam Said Paşa ve Evkaf Nâzırı Hayri Bey'in imzasıyla, tasdik etmesi için Sultan Mehmed Reşad'a sunuldu ve padişahın da onayının ardından istibdal için gerekli hukuki süreç tamamlanmış oldu.[1209] Böylece hem Hamidiye İmareti hem de Sultan Selim Han-ı Evvel İmareti bütünüyle ortadan kaldırılmış oldu.

Lağvedilen imaretlerin başka örnekleri de vardır. Ancak görülüyor ki hem külliye personelinin yemekhanesi hem de yolcu ve fakirler için aşevi fonksiyonu gören imaretlerden geriye kalan boşluk başarılı bir şekilde doldurulamamıştı. Muhtemelen tam da bu sebeple Fatih, Süleymaniye, Nuruosmaniye ve Atik Valide imaretlerinin kapanışlarından sadece üç yıl sonra 1914 tarihli bir nizamname ile yeniden açılmalarına izin verildi. Bu yeni düzenleme doğrultusunda talebeye mahsus olarak taamhaneler kurulmuş, 1911 tarihli imaret kanunu gereğince talebeye ödenmekte olan aylık yetmiş kuruş tutarındaki nakdi ödemeye ise son verilmişti.[1210] Şeyhülislam imzası taşıyan 1916 tarihli bir belgede *Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye* ve diğer medreselerde öğrenim görmek üzere İstanbul'a gelen kırk beş Buharalı talebenin gıda ihtiyacının İstanbul imaretlerinden karşılanmasının planlanması da muhtemelen bu yeni düzenlemenin bir gereği ve kuruma duyulan ihtiyacın süreğenliğinin de bir göstergesiydi.[1211] Hatta yıllar sonra *İçtihat Dergisi*'nde çıkacak bir yazıda, dokuz bin talebenin öğle yemeği için bile *Hilal-i Ahmer* ve *Şehremaneti*nden medet ummanın yanlış olacağı tespiti yapılıp, Evkaf kurumlarının geçmişte yaptığı gıda yardımları hatırlatılarak bu problemin çözümünde de ciddi katkıda bulunmaları talep edilecekti.[1212] Gerçi 1911 tarihinde başlatılan nakdi ödemeden beklenen sonuç alınamadığı gibi 1914 yılında taamhanelerin kurulması da talebenin iaşesi konusundaki sıkıntıları tam olarak gideremeyişti.[1213]

[1209] COA, İ.EV, nr. 54/54, 1330.
[1210] Talip Ayar, ''II. Meşrutiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları,'', **Bilimname**, C.XLI, 2020/1, s. 138-139.
[1211] COA, DH.SFR, nr. 62/244/1, 1334.
[1212] Ahmed Cevdet, ''Dokuz Bin Talebeye Öğle Gıdası,'' **İçtihat**, No:262, 15 Teşrin-i evvel 1928, C.XXIV, s. 5048.
[1213] Konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Talip Ayar, ''II. Meşrutiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları,'', **Bilimname**, C.XLI, 2020/1, s. 131-158.

3.3.1.3. İmaretlerin Lağvı Kanununun Çıkış Sürecinin Söyledikleri

Bu kanun gelenek düşmanı olarak sunulan İttihat ve Terakki hükümeti hakkındaki çıkarımlarda tedbirli olunması gerektiğine işaret eder. Çünkü bir yönüyle imaretler gibi Osmanlı vakıf sisteminin nev-i şahsına münhasır bir parçasını ortadan kaldırmayı hedefleyen İttihat ve Terakki, diğer taraftan yine geleneksel Osmanlı eğitim sisteminin temel birimi olan medreselerin ıslahını gaye edindi. Zaten Hayri Bey ve icraatlarının neredeyse tamamı geleneğin modern içinde muhafazasını hedefleyen bir karaktere sahiptir. Halbuki muhafazakar eğilimiyle ön plana çıkarılan II. Abdülhamid döneminde, münderis vakıflardan medreseler değil mektepler lehine vazgeçilmiş, geleneksel kurumlar modernin hizmetine sunulmuştu. Ancak her ikisinin de ortak noktası, planladıkları reformlar için duydukları kaynak ihtiyacını, öncelikle vakıflar üzerinden temin etmeyi düşünmeleri idi. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin kuruluş gerekçeleri hatırlandığında bu şaşırılası bir durum da değildi.

İncelediğimiz bu kanunun çıkış süreci, II. Meşrutiyet döneminde, fıkhın normatif değeri hakkında da önemli detaylar barındırır. Kanunun müzakeresine katılan mebusların zihinleri, *teşri* vazifesini bizzat üstlendikleri kanun çalışmaları sırasında bile fıkhî endişelerden arınmış değildi. Meclisin fıkhî ya da şer'î bir kuralın tespiti noktasında kendini nerede konumlandıracağı konusunda kafası oldukça karışıktı. Çünkü vakıada şer'î meseleleri açıkça gündemine alırken, karar sürecinde çekimser kalarak Fetvâhâne'den bir şekilde destek bekliyordu. Aldığı şer'î nitelikli kararlarda da temelde iki tavır sergiledi. Hanefi mezhebinin *râcih* kavline uygun kanun tasarıları gündemindeyken sergilediği ilk tavrında, *mukallid Meclis* gibi davranarak Fetvâhâne ve buradan alınan fetva doğrultusunda ve bunu açıkça belirterek karar aldı. İmaret kanunu büyük oranda bu tavrı örnekledi. Yukarıda belirtilmemiş olsa da imaretlerden halihazırda maaş alan vazifelilerin (*ashab-ı cihât*) maaşlarının hayatları boyunca devamının engellenmemesi bu tavrın bir mahsulü idi. Maaşın kesilerek medrese talebelerine aktarımının önüne geçen bu karar, tamamıyla Fetvâhâne'nin Hanefi doktrinine referansla yaptığı kanun eleştirisi üzerine yapılan bir tadildi. Ancak aynı Meclis özellikle Hanefi mezhebinin *mercûh* kavlini tercihle bir kanun yapmak istediğinde *ashab-ı tercih* ya da *meselede/müntesip müçtehit* edasıyla tavır alarak

ürettiği fıkhî argümanlarla Hanefi mezhebinin *zayıf* kavli doğrultusunda kanun yapacaktı. Bir sonraki başlık bu ikinci tavrın örneğini sunar.

Hem Meclis-i Mebusan hem de Meclis-i Ayan, içinde şeyhlerin, fakihlerin, medrese mensuplarının, modern eğitim kurumlarında ve yurt dışında eğitim alanların hatta gayrimüslimlerin bile yer aldığı gayet kozmopolit bir vekiller kümesinden oluşuyordu. Ancak şer'î nitelikli bu kanunun görüşmeleri sırasında hep fıkhî birikimiyle temeyyüz etmiş vekiller öne çıktı. Fakih vekiller arasında en azından bu kanun çerçevesinde göze çarpanlardan birisi *Mekteb-i Nüvvâb* birincisi Elmalılı Mehmed Hamdi idi. Elmalılı'nın kaleme aldığı Abdülhamid'in hal fetvasını tehdit ve zorlamayla da olsa imzalayan sabık şeyhülislam Ziyaeddin Efendi ise imaret kanununu inceleyen Meclis-i Ayan Evkaf Encümeni'nin reisiydi. Kanunu teklif eden kişi ise birkaç yıl sonra şeyhülislamlık vazifesini de üstlenecek olan, yargıç, *Dârülfünun Hukuk Şubesi* ve *Medresetü'l-kudât* hocası Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi idi. *Şura-yı Evkaf* reisliği de yapmış şeyhülislam namzedi alim mebus Ahmet Mahir Efendi de açıklamalarıyla ön plana çıktı. Fıkhî birikimleri herkesçe teslim edilen bu vekillerin vakıf hukukuna ilişkin katkıları dikkatle dinlenirken, ilmihali zor anladığını kendisi itiraf eden Akka Mebusu Esad Tevfik Efendi'nin Kasani ve İbn Abidin gibi isimlere referansla *kanunun şer'îliği*ni iddia etmesi diğer vekiller tarafından salahiyeti olmayan bir konuda cüret göstermek olarak nitelendi. Hatta meclisteki fakih mebusların açıklamaları dahi yeterli görülmeyerek Meşihat'in konuya ilişkin kanaati doğrultusunda hareket edilmesi gereği vurgulandı. Konu şer'î idi ve şeriat hususunda söz sahibi makam Meşihat'ti.

Kanunun şekilsel niteliklerini mercek altına almak gerekirse, burada, Elmalılı'nın yaptığı kanun eleştirisi hatırlanmalıdır. Zira kanun gerçekten küllî nitelikten yoksun, tikeller üzerinden hüküm vazeden bir yapıdadır. Esasında Elmalılı'nın kanun eleştirisi yalnızca bu imaret kanununa has bir eleştiri de değildi. Kaleme aldığı pek çok eserinde, dönemin kanunlarının küllî bakıştan yoksunluğunu sık sık dile getirerek, yasamanın, yargı ve yürütmenin nüfuz alanına girmesinin önüne geçilmesi gereğine vurgu yapıyordu. Bu durum şu iki ihtimali gündeme getirir: Ya Osmanlı parlamentosu yeterli pratiğine sahip olmadığı için kanunun nasıl yapılacağı konusunda tecrübesizdi ya da fıkhın meseleci yaklaşımı parlamentoya entegre

edilmeye çalışılıyordu. Her iki ihtimalde de parlamentonun şu ayırdın farkında olması gerekirdi: Şer'î mahkemenin verdiği bir hüküm ya da müftüden alınan bir fetva tikel bir olaya ilişkindir ve kurumsal bir dönüşüme neden olamaz. Meclisin şer'î endişeler taşısa dahi aldığı bir karar kurumsal ve sistemik bir karardır ve imaret kanununda olduğu gibi asırları aşmış bir kurumun bütünüyle ortadan kaldırılmasını bile temin edebilecek güce sahiptir.

Şer'î meselelerde bu tip sistemik karar alma alışkanlığı, bireysel anlamda vakıfların önemini yitirerek kamu maslahatı şeklinde tek ve biricik gayesi olan büyük harfle *Vakıf* algısının yerleşmesiyle paralellik taşır. Bu sistemde küçük harfle vakıflar büyük harfle *Vakf*a yani *Evkaf Hazinesi*'ne feda edilecektir. IV. Vakıf Han için yok edilen Hamidiye İmareti örneğinde olduğu gibi cüzi vakıflar, ticari işletmelere dönüştürülerek külli *Vakf*a kaynak temin edecektir. Bu açıkça, vakfiyelerin *zâhir* manasının devre dışı bırakıldığını, hatta imaret kanunu örneğinde olduğu gibi bunu temine yönelik sistemik kararlar alınabildiğini gösterir. İmaret kanunu özelinde de *fıkh*ın koruduğu vâkıfın şartı *kanun*la devre dışı bırakılmış oldu. Hem de bu, ironik bir şekilde, *vâkıfın şartı*nın hayata geçirileceği iddiasıyla yapıldı.

3.3.2. 1911 İstibdal Kanunu: Meclis-i Mebusan'da Bir *Müfta Bih* Kavil Tartışması

İstibdal mekanizması, *emr-i sultânî* denetimi altında olsa da yüzyıllardır yargı gücü elinde işletildi. Hatta 1280/1863 tarihli Evkaf Nizamnamesi bu erki kadıların usulsüz uygulamalarına getirdiği hapis ve sürgün yaptırımıyla birlikte tekit etti. Ancak II. Mahmud döneminden beridir Evkaf Hazinesi'nin devletin süregelen ıslahatlarının temel finansörlerinden biri olarak görülmeye başlanması, İttihat ve Terakki dönemine de damgasını vuran pek çok yeni problemi beraberinde getirdi. En büyük problem ise şimdiye kadar yalnızca şer'î mahkemelerin söz söyleyebildiği pek çok konuda, devlet kurumlarının vakıflar adına hem de kendi ürettiği mevzuata dayanarak karar almasıydı. Bu, devletin denetimine tabi olsa da istibdal kararı almada şer'î mahkemeleri tek yetkili kılan kuralın da sarsılmasına yol açtı. Çıkarılan yasalarla vakıfların istibdali konusunda karar alma yetkisi başta Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti olmak üzere çeşitli devlet kurumlarına bütünüyle veya kısmen devredildi. Bu başlık

altında incelenecek olan istibdal kanunu işte bu sürecin zirve noktasıdır. Zira çıkarılacak kanun neticesinde, belli nitelikteki vakıfların istibdaline giden yolda tek yetkili merci Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti haline getirilecek ve ilgili kanun Cumhuriyet döneminde dahi vakıfların nakit karşılığı istibdalinin temel gerekçesi haline gelecektir.

3.3.2.1. Meclis-i Mebusan'ın *Müfta Bih* Tavizi

İstibdal kanunu, imaret kanunundan sadece birkaç ay sonra Meclis-i Mebusan'ın gündemine alındı. İttihat ve Terakki Fırkası reisi fakih-mebus Seyyid Bey'e[1214] göre bu kanun Meclis-i Mebusan'ın açılışından beridir yapılan *kanun ve nizâmâtın en mühimi*ydi.[1215] Bu tek maddelik kanun, ihtiyaç kalmayan (*müstağnen-anh*) vakıf gayrimenkullerin nakit karşılığı istibdalini ve bu yolla elde edilen nakdin, mescit, medrese, mektep, hastane gibi şiddetle ihtiyaç duyulan kurumların inşası için harcanmasını öngörüyordu. Kanunun hedefi, mahkeme kararına ihtiyaç duyulmadan doğrudan Evkaf Nezâreti eliyle ilgili vakıfların satılmasını mümkün kılmaktı.

Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Efendi tarafından teklif edilen istibdal kanunu, 21 Mayıs 1911 tarihinde Meclis-i Mebusan'da müzakereye açıldı. Daha önce Evkaf Encümeni'nde incelenen bu tek maddelik kanunun mazbatasını da İzmir vakıfları için yakın zamanda benzeri bir kanun teklifinde bulunan Seyyid Bey kaleme aldı.[1216]

[1214] Seyyid Bey, İttihat ve Terakki Fırkası'nın Meclis'te liderliğini üstlenmiş, 1908 seçimlerinde İzmir'den milletvekili olarak seçilmiş, 1912 ve 1914 seçimlerinde de İzmir mebusu olarak Meclis-i Mebusan'da görev almıştır. Bkz. Sami Erdem, ''Seyyid Bey'in İslam Hukuku Sahasındaki Çalışmalarının Değeri,'' **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 1993, s. 13. (Yüksek lisans tezi) Hüseyin Cahit Yalçın: ''…Onda esaslı bir medrese tahsilinin bütün mümeyyiz vasıfları göze çarpardı. İlk Meclisi Mebusanın ekseriyetini teşkil eden ve İttihat-Terakki nazarında en korkulu unsuru bulunan hocalar takımına anlayacakları lisan ile hitap etmesini pek iyi bilirdi. Onlarla aynı mantıkı kullanır aynı sohbetlere istinat eder, hasılı onlarla mukabele etmesini ve susturmasını bilirdi…Seyyit Bey'in fırka reisliği etrafında sağlar da sollar da bir araya toplanabiliyorlardı…'' **A.e.**, s. 14.

[1215] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 13. Erdem, **a.g.e.**, s. 8, 12. Hatta sonrasında 13 Kasım 1916'da Ayan Meclisi'ne üye olarak atanmıştır.

[1216] Seyyit Bey'in teklif ettiği kanunun parlamentoya sunulan tezkiresi şudur: *İzmir'de müsteğnan-anh kalan ve harap bir halde bulunan mebâni-i vakfiye ile vakıf arsaların nakit ile bi'l-istibdal elde edilecek mebaliğ ile İzmir'de bir medrese-i âliye vücuda getirilmesi ve mahall-i sairedeki bu kabil mebâni-i vakfiye ve arsaların kezalik bi'l-istibdal ihtiyac-ı hal ve mahalle nazaran medaris-i ilmiye veya hastahane gibi müessesat-ı hayriye tesisi hakkında kaleme alınan mevadd-ı kanuniye ve esbâb-ı mûcibe layihaları ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâret-i Celilesi'nin o babdaki tezkiresi Meclis-i Vükela kararıyla savb-ı alilerine tisyar kılındı efendim.* Daire-i Sadaret Tahrirat Kalemi'nden Meclis-i Mebusan Riyaseti'ne yollanan tezkire için bkz. COA, BEO, nr. 3891/291782/1, 1329; COA, MV, nr. 152/5, 1328. Bu tezkire Meclis-i Mebusan'da da okunmuştur. Bkz. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3,

Encümenlerin gündemini şer'î nitelikli bir kanun önerisi teşkil ettiğinde, parlamentoya sunulan mazbatanın odağını da planlanan düzenlemenin şeriata uygunluğu oluşturuyordu. İncelenen istibdal kanununu *musîb ve muvafik* bulan Evkaf Encümeni de mazbatasında iki argüman geliştirdi. Birincisi kamu yararı ve vakfın faydası şeklinde ifade edebileceğimiz genel ve özel tipteki maslahattı. Bu maslahat argümanı vakıfların mevcut kötü durumunu odağına aldı. Geçen zaman içinde vakıfların pek çoğu harabeye dönüşmüş bir kısmı ise mezbele edinilip köpeklere mesken (*me'vâ-yı kilâb*) olmuştu. Zamanın yol açtığı tahribata ilgisizlik ve ihmaller de eklenince *metruk* ve *mühmel* kalan pek çok hayır kurumu kuruluş amacını (*maksad-ı tesis*) hiçbir şekilde gerçekleştiremez hale geldi. Eğer bu duruma müdahale edilmezse *maslahat-ı vakfın tatili* yanında vakıfların gasp edilmesine de fırsat verilmiş olacaktı. Halbuki bu tipteki vakıflar nakit ile istibdal edildiği takdirde elde edilecek meblağ ile *ihtiyâc-ı hal ve zamana* uygun olarak medrese, mektep ve hastahane gibi şiddetle ihtiyaç duyulan kurumlar inşa edilebilecekti. Böylece hem vakıfların kuruluş amaçları hayata geçirilecek hem de İslam medeniyeti eserleri ihya edilecekti.[1217] Görüldüğü gibi maslahat üst başlığı altına soktuğumuz birinci argüman temelde bütçe sıkıntısı dolayısıyla yeterli sağlık ve eğitim harcaması yapamayan devletin kaynak ihtiyacının giderilmesini hedefler.[1218] Mazbatanın ikinci argümanı doktrinel argümandı. Kanun maddesinin *şer'î* ya da *fıkhi* analizinin yapıldığı asıl kısım da burasıydı. *Kâdîhân*, *Fethu'l-kadir, Fetâvâ-yı Zahîriyye* gibi *muteber* fıkıh metinlerindeki *müstağnen-anh* kalan veya tamamen harap hale gelip tamiri için yeterli geliri bulunmayan *mebâni-i vakfiye* kurgusundan hareket edilerek, kanuna fıkıh geleneğinden de kapı aralandı. Çünkü Hanefi doktrininde bu tipteki bir vakfın kendi cinsinden bir akar veya nakit

27 Nisan 1327, C.VI, s. 351. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin 9 Mayıs 1911 tarihli tezkiresiyle teklif edilen bu kanun, ilk olarak aralarında Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin de bulunduğu Meclis-i Vükela'da incelenmiştir. Buradan Meclis-i Mebusan'a yollanması kararlaştırılan tezkire ertesi gün Meclis'e ulaştığında ise tezkirenin incelenmek üzere Evkaf Encümeni'ne havalesine karar verilir. İzmir vurgusuyla İzmir dışındaki yerleri de kapsamına alan bu kanunun, yukarıda zikri geçen asıl istibdal kanunundan en büyük farklı istibdal edilmesi öngörülen vakıfları ''müstağnen-anh kalan ve harap bir halde bulunan'' şeklinde tanımlamasıdır. Bir diğer önemli farkı ise istibdal sonucu elde edilen nakdin ilk olarak mescit değil medrese inşası için kullanılmasını öngörmesidir.

[1217] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 5 Mayıs 1327, C.VI, s. 642.

[1218] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 13. Zaten Seyyid Bey meclisteki konuşmasında bunu açıkça da söylemiştir.

karşılığında istibdalinin önü açıktı.[1219] Hatta mazbataya göre bu hususta bir *mahzur-ı şer'î*den ziyade *mesâğ-ı şer'î* vardı.[1220] Seyyid Bey'in temelde bu iki argümanla savunusunu yaptığı şu tek maddelik kanun artık tartışılmaya hazırdı:

> ''Maksad-ı tesislerine nazaran *menfaatı fevt* ve *müstağnen-anha* olan *mebâni-i vakfiye* ile vakıf arsaların *nakit ile bi'l-istibdal*, mebâliğ-i hasıla ile kendi cinslerinden olan müessese-i hayriye[1221] inşasına ihtiyaç görülmediği takdirde, civarında bulunan o kabil müessese-i hayriyenin mesarifi temin edildikten sonra, bulundukları mahallerin ihtiyacatı nazar-ı dikkat ve itinaya alınarak evvela mesacid-i şerîfe; saniyen mekatib-i ibtidaiye ve medaris-i ilmiye; salisen, hastahane gibi müessesat-ı hayriye inşasına ve mesarif-i daimesini temine Evkaf Nezâreti mezundur.''

Bu kanun, tamamen faydasızlaşan ve ihtiyaç kalmayan vakıf bina ve arsaların istibdali konusunda Evkaf Nezâretini tam yetkili kılar. Yani nezâret bünyesinde alınan istibdal kararları, mahkemeye başvurulmadan doğrudan işleme konulabilecektir. Hem de bu istibdal işlemi nakit karşılığında yapılacak, elde edilen nakit ise aynı cinsten yeni bir vakfın inşasına gerek duyulmaması halinde civar hayır kurumlarının ihtiyacı için harcanabilecektir. Kalan miktar öncelikle mescit, sonra mektep ve medrese, bunlara da gerek duyulmazsa hastane inşası için sarf edilecektir. Kanunun en önemli noktası istibdalin haklı sebebini (*müsevviğ-i şerî*) vakfın *menfaatinin fevti* ve *müstağnen-anh* hale gelmesi şeklinde tanımlamasıdır. Bu kayda göre istibdalin icrası için vakfın harap olma koşulu yoktur. *''Mebâni-i vakfiye''* ifadesi için herhangi bir kayıtlamaya da gidilmediğinden, mescit, tekke ve medrese gibi her türlü hayri kurumun bu kanun çerçevesinde mahkeme kararına bile gerek duyulmadan istibdali mümkün olacaktır.

Kanun tasarısı bu haliyle Meclis-i Mebusan vekillerinin sert eleştiri ve itirazlarının hedefi oldu. Bu itirazlar arasında en dikkat çekeni ise Karesi milletvekili Abdülaziz Mecdi'nin meclisin şer'î kural koyma yetkisini sorgulayıcı şu ifadeleri idi:

> ''…Pekala benim asıl itiraz ettiğim nokta Meclis'ten böyle bir madde geçmesidir. Mesele *meseIe-i şer'iye*dir. Evkaf Nezâreti'nin, mütevellilerin bu babda vuku bulacak teşebbüsatı üzerine mehakim-i şer'iyeden ilam-ı şer'î istihsal olunur ve bunların icabı icra olunur. Bu Meşihat'e Evkaf Nezâreti'ne, mehakim-i şer'iyeye aittir. Kuvve-i icraiye bozsa da mesail-i şer'iyeye tevfikan hareket eder. Böyle bir maddenin

[1219] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 5 Mayıs 1327, C.VI, s. 642.
[1220] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 13.
[1221] *''Müessesat-ı hayriye, meabid ve medaris ve mekatib ve imarat ve darülkura ve zevaya ve kütüphane ve fukarahane ve misafirhane ve köprü ve hastahane ve darüşşifa ve çeşme ve sebilhane ve havuz ve kuyu ve kabristan gibi ashab-ı hayr tarafından inşa ve vakfedilen âsâr-ı hayriyedir.''* Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 6.

Meclis'ten çıkmasına şiddetle muarızım, binaenaleyh burada müzakeresini kabul etmeyelim. (Alkışlar)…''

Abdülaziz Mecdi'ye göre istibdalin karar organı şer'î mahkemeydi ve yürütmenin de burada alınan karara göre hareket etmesi gerekiyordu. Abdülaziz Mecdi'nin bu endişesine, Filistin probleminde kilit figürlerden birisi olan Kudüs mebusu Hafız Said de katılıyordu. Ancak maddenin içeriğinden ziyade şer'î bir meselenin Meclis-i Mebusan'da ele alınmasına yapılan bu itiraz, diğer bazı vekillerce kadının hüküm verme yetkisinin halife/sultan tarafından da bizzat kullanılabileceği ve sultan adına bu yetkiyi kullanan Meclis'in de şer'î alanda yasama yapabileceği iddialarıyla eleştirildi. Kanunu savunan bu vekillere göre *velayet-i amme* sahibi halife bizzat veya vekilleri vasıtasıyla vakıflar üzerinde istibdal vb. çeşitli tasarruflarda bulunabilirdi. Bu mantığa göre halifenin vekili olarak Evkaf Nâzırı da mahkeme kararına gerek duymadan kanundan aldığı yetkiyle istibdalleri icra edebilecekti. Asıl hedef de istibdal uygulamalarına hız vermek olduğundan, uzun soluklu mahkeme sürecinin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Zaten Evkaf Nezâreti bünyesinde istibdal kararını alacak olan Evkaf Komisyonlarına vilayet kadıları başkanlık edecekti. Dolayısıyla bu kadıların karar altına attıkları imza bir tür mahkeme ilamı olarak düşünülebilirdi.[1222] Muhtemelen açıklamalar mebusları ikna etmiş olduğundan, Kudüs mebusunun Meclis'te oylanan *''maksad-ı tesislerine nazaran menfaati fevt ve müstağnen-anh olduğu hükm-i hâkim ile sabit olan…''* şeklindeki tadil teklifi oylanarak reddedildi.[1223]

Meclis-i Mebusan vekillerinin diğer bir eleştirisi, kanun maddesindeki *menfaati fevt* ve *müstağnen-anh* ifadesindeki kapalılık ve bu kapalılığın suistimale açık olmasıydı. Kanuna göre istibdal neticesinde elde edilen nakdin merkeze çekilerek, ilgili mahallerin vakıflarından yoksun bırakılmasının önünde de hiçbir engel yoktu.[1224] Kanunun müzakere edildiği oturuma damga vuran asıl tartışma konusu ise mescit ve camilerin istibdali meselesiydi. Kanunun lafzı dikkate alındığında mescitlerin de *mebâni* kelimesinin kapsamına dahil olacağı açıktı. Hatta bu belirsizlik vekillerin de

[1222] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 16.
[1223] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 19.
[1224] Zeyneladibin Efendi'nin itirazıdır. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 16-17.

dile getirdiği gibi camilerin istibdal sonrasında meyhaneye çevrilmesi gibi asla kabul edilemez sonuçlar da doğurabilirdi. Abdülaziz Mecdi ve Konya mebusu Zeynelabidin Efendi tam da bu nedenle *müstağnen-anh* olsa bile henüz harabeye dönüşmemiş olan mescit, medrese ve çeşme gibi hayır müesseselerinin kanun lafzının kapsamı dışına çıkarılması için ‘‘harap’’ kelimesinin kanun metnine eklenmesini önerdi. Kengiri mebusu Mehmed Tevfik Efendi (1871-1944) de en küçük ihtimalle bile olsa Galata ve Beyoğlu gibi gayrimüslim semtlerde bulunan âtıl haldeki cami, medrese ve mescitlerin *müstağnen-anh* kapsamında değerlendirilip satılarak yerlerine apartmanlar dikilmesinden çekinmiş ve maddenin daha açık ifadelerle yazılmasını talep etmişti. Rum asıllı vekil Harisiyos Vamvakas,[1225] sufi vekil Ahmed Mahir Efendi, Ankara mebusu Mehmed Talat Bey ve Priştine mebusu Fuat Paşa da aynı sebeplerle tasarıya karşı çıktılar.

Bu itirazlara karşı Evkaf Nâzırı Hayri Bey, İttihat ve Terakki Fırkası reisi Seyyid Bey, Ankara mebusu Hacı Mustafa Efendi, Konya mebusu Mehmed Vehbi Efendi ve Bursa mebusu Ömer Fevzi Efendi, *müstağnen-anh* kavramının fıkhî bir tabir olduğunu ve değiştirilmesinin suistimallere yol açabileceğini savundu. Mescit, medrese gibi hayri kurumlara ilişkin endişelerin ise yersiz olduğunu, Müslüman mahallelerinde hala kullanımda olan mescit ve medreselerin bu kanun çerçevesinde satımının mümkün olmadığını söylediler. Tamamen harabe haline gelmiş, imar ve ihyası mümkün olmayan ve konumu itibariyle de artık kuruluş maksadını gerçekleştiremeyen mescit, mektep ve medrese gibi her türden vakfın satılmasını da makul bulduklarını söylediler. Amaçları memleketin pek çok yerinde âtıl halde kalan vakıf bina ve arsaların nakde çevrilmesiydi. Böylece birilerinin eline geçmesi de engellenmiş olacaktı. Ancak parlamentodaki muhalif vekiller, kanunun icrasında rol üstlenecek kimselerin *müstağnen-anh* ifadesini geniş okuyarak, harap olmamasına rağmen âtıl halde kalmış mescit ve camileri de kanun kapsamına dahil etmelerinden çekiniyorlardı. Hatta Mehmed Talat Bey bu yüzden *‘‘cevami ve mesacid binalarından mâadâ’’* ifadesinin kanun maddesine ilave edilmesini teklif etti; ancak çoğunluk bunu kabul etmedi. Çünkü

[1225] Nilüfer Erdem, ‘‘Harisiyos Vamvakas’ın Osmanlı Milletvekili Olarak Etkinliği,’’ **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, No:17, Bahar 2013, S. 44.

bu, hiçbir mescit ve caminin bu kanun kapsamında istibdal edilemeyeceği anlamına geliyordu.[1226]

Kanunun oylamasına geçilmeden hemen önce parlamentonun talebi üzerine encümen üyesi Hacı Mustafa Efendi, istibdal kanununun cami ve mescitleri içine alan lafzının Hanefi geleneğinde karşılığı olduğunu göstermek için aşağıda orijinal halini sunduğumuz ibareyi okudu:

> ‘‘Mescidin etrafındaki yapılar harap hale gelip, mescid de *müstağnen-anh* olsa İmam Ebu Hanife’ye ve Ebu Yusuf’a göre mescid kıyamete kadar yine mescid olmaya devam eder. *el-Hâvi’l-kudsî*’ye göre fetvada esas olan görüş de budur. İmam Muhammed’e göre ise mescid, banisi veya vârislerinin milkine döner. Ebu Yusuf’tan nakledilen bir diğer görüşe göre de kadının izniyle ilk mescid[in enkazı veya satımından elde edilen meblağ] bir başka mescit için kullanılır (*nakl*).’’

Hacı Mustafa Efendi yukarıdaki alıntı için muhtemelen oturumda sıkça adı geçen İbn Abidin’in *Reddü’l-muhtâr*’ını kullandı. Ancak okuduğu pasaj eserin şerh değil Alaaddin Haskefî’ye ait metin kısmıydı. Asıl önemli olan ise Hacı Mustafa Efendi’nin, alıntıyı okuduğu sırada fetvada esas olan görüşü belirten kısmı okumadan geçmesiydi. Çünkü Ebu Hanife ve Ebu Yusuf’a ait bu görüşe göre *müstağnen-anh* hale gelseler bile mescitler kıyamete kadar mescit olarak kalmalıydı. Mescit ve camilerin kanun maddesinden istisna edilmemesi için okunan ibarede Hacı Mustafa’nın bir tür sansürleme yolunu tercih etmesi zaten şaşılacak bir durum da değildi. Mecliste dile getirilen tüm itirazlara rağmen bu alıntının okunmasından hemen sonra yapılan oylamada, Hanefi mezhebinin fetvada esas görüşüne aykırı olarak cami ve mescitler istisna edilmeksizin 20 ret 84 kabulle istibdal kanunu hiçbir değişikliğe gidilmeden kabul edildi.

İçerik itibariyle bir mahzur taşımadığını düşünse de şer‘î nitelikteki bu kanunun meclisten geçmesi fikrine karşı çıkan Abdülaziz Mecdi, İttihat ve Terakki Fırkası içindeki *Hizbü’l-cedid* adlı muhalif grubun üyeleri arasındaydı. İkinci seçimlerde karşıt görüşleri nedeniyle kabine dışında bırakılacak ve Cumhuriyet döneminde de hiçbir resmi görevi kabul etmeyecekti.[1227] Cami ve mescitler konusundaki endişelerini en

[1226] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII, s. 18.
[1227] Nihat Azamat, ‘‘Abdülaziz Mecdi Efendi,’’ **DİA**, C.I, s. 191.

yüksek sesle dile getiren vekillerden biri olan Halidiyye şeyhi Zeynelabidin Efendi[1228] de İttihat ve Terakki Fırkası'nın medrese ve vakıflar gibi geleneksel ve dini kurumlarına karşı benimsediği yıkıcı politikalar nedeniyle fırkadan ayrılmış ve *Hürriyet ve İtilaf Partisi*'ni kurmuştu. Bu partinin kurucu üyeleri arasında istibdal kanununun müzakeresi sırasında sessizliğini korusa da ret oyu veren sonraki şeyhülislam Mustafa Sabri Efendi gibi önemli simalar da yer alacaktı. Burada imaret kanununu şiddetle eleştiren Elmalılı'nın da *Hürriyet ve İtilaf* hareketi içerisinde yer alacağı hatırlanmalıdır.[1229] İmaret kanununa şiddetle muhalif olan Hacı Mustafa Efendi'nin buradaki savunusu ise oldukça ilginçtir. Bunda kanunu inceleyen komisyonun üyelerinden biri olmasının etkili olduğunu söylemek çok da yanlış değildir. Peki Meclis-i Mebusan'da fitili ateşlenen cami ve mescitlerin istibdali tartışmasının tarihi serüveni nasıldı?

3.3.2.2. Hanefi Literatüründe Cami-Mescitlerin İstibdali Problemi ve Osmanlı Uygulaması

Osmanlı şehirlerinin İslami kimliğinin olmazsa olmaz bir parçası olan cami ve mescitler, Hanefi fıkhının nev-i şahsına münhasır bir vakıf tipiydi. Bunda kurumsal anlamda vakfa ya da en azından vakfın meşruiyeti ve lüzumuna karşı çıkan Ebu Hanife'nin mescitleri bir istisna kurum olarak sunmasının da etkisi vardı. Muhtemelen bu istisnai yaklaşım da Müslümanların ''Allah'ın evi'' olarak niteledikleri ibadetgâhlarının dokunulmazlığı düşüncesinden kaynaklanıyordu. Teoride ebediyet fikri üzerine kurulan cami ve mescitlerin, pratikteki süreklilikleri bunlara kaynak sağlayan çok sayıdaki vakıflarla mümkün kılınıyordu. Bakım masraflarının karşılanması, personel ve hizmetlilerin ücretlerinin temini, aydınlatma harcamaları, lojman desteği vb. pek çok gider cami ve mescitler için vakfedilen ev, dükkân, değirmen ve nakit gibi vakıflardan karşılanıyordu. Bu vakıflardan elde edilen gelirlerin yetersiz kaldığı noktada mahalle sakinlerinin veya başka hayır sahiplerinin yaptığı

[1228] http://konyaninalimvehocalari.konyacami.com/muhammed-zeynelabidin-efendi/ (Çevrimiçi), 4 Haziran 2021.
[1229] İsmail Kara, 'Üç Devir, Üç Hamdi Efendi,'' **Bir Kuran Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır**, Ankara, DİB Yay., 2017, s. 39.

bağışlar devreye giriyordu. Bu seçeneğin de işlevsiz kaldığı noktada çoğu zaman merkezi hazine duruma el atıyordu. Mescitlerin elbette sadece yapıları muhafaza edilmiyordu. Cemaatsiz kalarak âtıl duruma düşmemeleri için de pek çok önleyici tedbirlere başvuruluyordu. Bu hedefle mescidi çevreleyen konut ve dükkanların Müslüman yerleşimci ve işletmecilerce sahiplenilmesi temin ediliyordu.[1230] Bu hususta ihmal vb. sebeplerle mahalle mescidinin cemaatsiz kalması durumunda, zimmi yerleşimcileri Müslümanların yaşamadığı bir başka mahallede iskân için belde kadısını yetkili kılan şeyhülislam fetvaları kaleme alınmıştı. İmparatorluğun son demlerinde bile cami ve mescit civarındaki konut ve dükkanların gayrimüslimlere satışını yasaklayan mevzuat hala yürürlükteydi. Kısaca mescitler konusunda iki büyük tehlikeden sakınılmaktaydı; bakımsız kalıp *harap* hale gelmesi ve cemaatsiz kalıp *âtıl* duruma düşmesi. Bu iki tehlikeden korunmuş, *âmir* ve *âmil* mescitler Hanefi literatüründe istibdali ve satımı yasaklı vakıflar listesinin en başında yer alıyordu.

Alınan tüm bu tedbirlere rağmen harap veya âtıl halde kalan cami ile mescitlerin enkaz ve arsalarının satım ve istibdali, Hanefi literatürünün en tartışmalı konularından biridir. Öyle ki mezhep içi ihtilaf kurucu imamlar dönemine kadar geriye gider. Ebu Yusuf her hal ve şart altında mescitlerin ebediyen mescit olarak kalacağı görüşünü benimserken, İmam Muhammed *âtıl* ve/veya *harap* haldeki mescitlerin mescitlik özelliğini yitirdiğini düşünüyordu. Kendisinden gelen çeşitli rivayetlerde, bu haldeki mescitlerin -bilindiği takdirde- bani veya vârislerinin mülkiyetine geri döneceği, bilinmediğinde ise mescide ait[1231] mahallenin halkı tarafından satılarak bir başka mescit için harcanabileceği yazıyordu. Hanefi literatüründe sembolleşen bu ihtilafın bir tür metaforik anlatısı da vardı. Rivayete göre İmam Muhammed, bir harabenin yanından geçerken ‘‘Burası Ebu Yusuf’un mescididir’’ diyerek, eski sahibinin mülkiyetine geri dönmesini engelleyerek mescitlerin mezbeleye dönüşmesine sebep olan Ebu Yusuf’a gönderme yapar. Ebu Yusuf ise bir ahırın yanından geçerken kullandığı ‘‘Burası Muhammed’in mescididir’’ ifadesiyle, eski

[1230] 1892 yılında Beyoğlu’ndaki cami ve mescitlerin Hristiyan sakinlerin sayısındaki artış dolayısıyla âtıl kalma ihtimalinin idari düzeyde duyurduğu endişe için bkz. COA, DH.MKT., nr. 1996/68/1, 1310. Ayrıca bkz. Vanessa R. de Obaldia, ‘‘A Shared Space and Shared Functions: From a Latin Catholic Church to an Islamic *Vakıf* in Ottoman Galata,’’ **Endowment Studies**, 2018/2, s. 143, 154.

[1231] Osmanlı mahalle tasavvurunda mahalleler mescitlere nispet edilir. Bazı eserlerde mahallesi olmayan mescitlerden söz edilmesi bunun en belirgin ifadesidir.

sahibinin mülkiyetine döndürerek mescitlerin ahırlaştırılmasını mümkün kılan İmam Muhammed'i eleştirir.[1232] Talebeleri arasındaki bu keskin ihtilafta Ebu Hanife'yi her iki talebesinin de yanında konumlandıran farklı rivayetler vardır.[1233] Yani konu Hanefi mezhebinin sahih kavlini tespit noktasında, en azından kurucu imamlara bakan yönüyle oldukça sıkıntılıdır. Ancak mezhebin sonraki otoritelerinin tercihleri, konuya ilişkin sahih kavlin ne olduğu sorunsalını büyük oranda çözmüştür.

Kudüs'te kaleme alınan meşhur *el-Hâvi'l-kudsî* adlı eserin müellifi Ahmed b. Muhammed el-Gaznevî (ö. 593/1197), içinde namaz kılınsın kılınmasın, bir mescidin kıyamete kadar mescit kalacağını savunan Ebu Yusuf'un görüşünü fetvada esas (*ve aleyhi'l-fetva*) olarak niteledi. Buna göre mescit enkazının da başka bir mescide nakli söz konusu değildi.[1234] Ferganalı Alaaddin el-Kasani (ö. 587/1191) de mescitlerin ebediliğini ve bu ebediliğin ön şartı olan *kurbet* özelliğini kesinlikle yitirmeyeceğini iddia ederek -Şürünbülâlî'nin de daha sonra fark edeceği gibi- Ebu Yusuf'un görüşünün savunusunu yaptı.[1235] Maverâünnehir'in meşhur Hanefi fakihi Celaleddin Mahmut b. Hüseyin el-Üsrûşenî (ö. 616/1228'den sonra)[1236] ise *Tecnîs*'inde[1237] Ebu Yusuf'un görüşüne hiç yer vermeden İmam Muhammed'den gelen çeşitli rivayetleri sıraladı. Bu rivayetlerde, banisi bilinmeyen harap haldeki mescitlerin başka bir mescidin inşasına kaynak temini amacıyla satımı için -mahkeme kararı ile veya mahkeme kararı olmaksızın- mahalle sakinleri yetkili kılınmıştı.[1238] Çağdaş *ez-Zehîra*

[1232] Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed es-Serahsî, **el-Mebsut**, Kahire, Matbaatü's-Saade, 1324-1331, C.XII, s. 43.

[1233] Ebu Yusuf'la aynı görüşte olduğu bilgisi için bkz. İbn Hümam, **Şerhu fethi'l-kadir ale'l-Hidaye şerhi Bidâyeti'l-mübtedî**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009, C.VI, s. 219. Her iki görüşe nisbet edildiği bilgisi için bkz. Burhânüddin İbrahim b. Musa b. Ebî Bekr b. Ali et-Trablusî ed-Dımaşkî, **el-İs'âf fî ahkâmi'l-evkâf**, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 2006, s. 84.

[1234] Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd Gaznevî, **el-Hâvi'l-kudsî**, Thk. Sâlih el-Âli, Beyrut, Dârü'n-Nevâdir, 2011 C.I, s. 548-49.

[1235] Kâsânî, **Bedâʾiʿu's-sanâʾiʿ fî tertîbi'ş-şerâʾiʿ**, Kahire, Dâru'l-Hadîs, 2005, C.VIII, s. 408; Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Alî eş-Şürünbülâlî, ''Saâdetü'l-mâcid bi-imareti'l-mesâcid,'' **Mecmû-u resâili'l-allâmeti'ş-Şürünbülâlî**, İstanbul, Lubab Yazma Eserleri İhya ve İlmi Araştırma Yay., 2017, C.II, s. 225.

[1236] Murteza Bedir, ''Üsrûşenî,'' **DİA**, C.XLII, s. 393.

[1237] Eserin nisbeti hakkında bilgi ve Ebü'l-Kāsım Nâsıruddîn Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed b. Alî el-Hüseynî el-Medenî es-Semerkandî (ö. 556/1161)'nin bir eserinin tertibi olduğu iddiası için bkz. Ahmet Özel, ''SEMERKANDÎ, Muhammed b. Yûsuf,'' **DİA**, C.XXXVI, s. 479; Bedir, ''Üsrûşenî'', C.XLII, s. 393.

[1238] Celalüddin Mahmud b. Hasan el-Üsrûşenî, **Tecnîsü Mesâili'l-Mültekât**, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 596, vr. 71a.

sahibi Burhâneddin Mahmud b. Ahmed İbn Maze (ö. 616/1219) ise mahalle halkını yetkili kılan bu tip bir uygulamanın ancak İmam Muhammed'in görüşü çerçevesinde gündeme gelebileceğini, Ebu Yusuf açısından ise bunun imkânsız olduğu yorumunu yaptı.[1239] Ancak bu imkânsızlık zaman içinde mümküne dönüşecekti.

Ebu Said Yusuf b. Ahmed es-Sicistani'nin (ö. 638/1240) *Münyetü'l-müftî*'si ile birlikte artık Osmanlı fetva literatürünün sloganlaşmış ifadelerinden biri formüle edilecekti: *''Mescit olmadıkça vakıfların istibdali caizdir.''*[1240] Aslında bu ifade yıllar önce Fergana vadisinden Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî (ö. 569/1173-4) tarafından *el-Fetâvâ's-Sirâciyye*'de de kaleme alınmıştı.[1241] Ancak Osmanlı fetva eserlerinin istibdal bahislerinin neredeyse tamamında, bu ifade *Münye*'den alıntılanacaktı. Her iki eserin de bir diğer önemi, tercihte bulunarak, mescitlerin ebediliğini savunan Ebu Yusuf'un kavlini fetvada esas (*ve aleyhi'l-fetva*/*ve bihî yüftâ*) olarak nitelemesiydi.[1242] *Münye*'deki ilginç bir detay, banisi bilinmeyen harap mescit enkazının, mescit halkınca satımının, mahkeme kararı olmaması halinde *esah* kavle aykırı bulunmasıydı.[1243] İşlemin mahkeme kararıyla yapılması halindeki hukuki sonuçlarına ise hiç değinilmedi. Ancak ifadeleri mescit halkının bu tip işlemlerde yetkisiz olduğunu; işlemin mahkeme kararıyla yapılması halinde ise bir problem teşkil etmeyeceğini hissettiriyordu. Bir geç dönem Mutezili-Hanefi alimi olan Ebü'r-Recâ Necmeddin b. Mahmud ez-Zâhidî (ö. 658/1260)[1244] de *el-Müctebâ'*sında *meşâyih*in çoğunluğunun (*ekser*) Ebu Yusuf'la aynı kanaati taşıdığını söyledi.[1245] Buhara Hanefi Okulunun en meşhur alimlerinden Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)[1246] ise en azından *Kenz'*inde -şârihleri İbn Nüceym kardeşlerin de ifade ettiği gibi- bu konuya

[1239] Burhaneddin Mahmud b. Ömer İbn Mâze, **ez-Zahire fi'l-Fetâvâ**, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 564, vr. 377b.
[1240] Ebu Said Yusuf b. Ebi Said es-Sicistânî, **Münyetü'l-müftî**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2483, vr. *Kitabü'l-vakf*'ın dördüncü varağı. (Varak numarası yoktur)
[1241] Siraceddin Ali b. Osman el-Ûşî, **el-Fetâvâ's-Sirâciyye**, Thk. Muhammed Osman el-Büstevî, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye; Linişya, Daru'l-Ulumi Zekeriyya, 2011, s. 401.
[1242] **A.e.**; Sicistânî, **a.y.**
[1243] Sicistânî, **a.y.**
[1244] Daha fazla bilgi için bkz. Şükrü Özen, ''Zâhidî,'' **DİA**, C.XLIV, s. 81-85.
[1245] Zeynüddin b. İbrahim b. Muhammed b. Nüceym, **el-Bahru'r-râik serhu Kenzi'd-dekâik**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997, C.V, s. 421.
[1246] Daha fazla bilgi için bkz. Murteza Bedir, ''Nesefî, Ebü'l-Berekât,'' **DİA**, C.XXXII, s. 567.

hiç değinmedi.[1247] Hanefi mezhebinin dört temel metninden (*mütûn-i erbea*) birisi olan *Mecmeu'l-bahreyn*'i kaleme alan talebesi İbnü's-Sâatî (ö. 694/1295) de yalnızca İmâmeyn arasındaki ihtilafı zikretmekle yetindi.[1248] Bu sessizlik ve tercihsizlik hali muhtemelen her iki görüşle de amel edilebileceği imasını taşıyordu.

Aralarında tarafsızlığını koruyanlar olsa da sonraki asırda İmâmeyn arasında tercihte bulunan Hanefi alimleri az değildi. *Hizanetü'l-müftîn* adlı eserinde mescitlerin her hal ve şart altında ebediyen mescit olarak kalacağı görüşünü *esah* olarak niteleyen Hüseyin b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 740/1339) bunlardan birisiydi.[1249] Hanefi mezhebinin en meşhur eserlerinden birisi olan *el-Hidâye*'nin yazarı Burhâneddin el-Merginânî (ö. 593/1197), hiçbir tercih ifadesi kullanmazken, Memluk topraklarının Sivas asıllı Hanefi alimi İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457), bu esere yazdığı şerhte, mescitlerin mülkiyetinin hiçbir şekilde sahibine geri dönmeyeceğini söyleyen Ebu Yusuf'a ait görüşü *evceh* olarak niteledi.[1250] Meselenin tarihi seyri Memlük topraklarının ikinci Ebu Hanife'si (*en-Nu'mânü's-sânî*) Burhâneddin et-Trablusî (ö. 922/1516) ile değişecekti. Trablusî, Ebu Yusuf'un görüşünü şöyle resmetti: ''*Mescit ve çevresi, harap ve metruk hale geldiğinde vâkıfının mülkiyetine geri dönmez. Kadıdan alınan izinle enkazı satılır ve semeni bir kısım mescitlere (ilâ ba'zi'l-mesâcid) harcanır.*''[1251] Mescit enkazının satımına -kadı izni kaydıyla- Ebu Yusuf'un görüşü üzerinden kapı aralayan en açık ifade bu esere aittir ve bu çözüm sonraki asırlarda Osmanlı alimlerince sıklıkla tekrar edilecektir. Gerçi bu çözüm Şeyhülislam İbn Kemal (ö. 940/1534) tarafından açıkça reddedilecek, harap olup kullanılmaz hale gelen

[1247] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 421; Sirâcüddin Ömer b. İbrahim b. Nüceym, **en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'd-dekâik**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, C.III, s. 330.

[1248] Mescidin etrafı harap olsa ve kullanılmaz olsa Ebu Yusuf'a göre milke dönmez. İmam Muhammed bu konuda Ebu Yusuf'a muhalefet etmiştir. Muzafferuddin Ahmed b. Ali İbnü's-saatî, **Mecmeu'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn fi'l-fıkhi'l-Hanefi**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005, s. 469.

[1249] **El-Fetâvâ'l-Hindiyye**, Bulak, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriye, 1310, C.II, s. 428.

[1250] İbn Hümam, **a.g.e.**, C.VI, s. 219. Merginani diğer bir eseri *Muhtârâtü'n-nevâzil*'de de hiçbir tercihte bulunmayarak İmameyn arasındaki ihtilafı ve gerekçelerini vermekle yetinir. Ancak ikinci zikrettiği görüş ve gerekçesi İmam Muhammed'e aittir ve mescidin mülkiyetinin bani ve vârislerine geçeceği şeklindedir. Merginani, **Muhtârâtü'n-nevâzil**, Thk. Ahmet Güneş, İstanbul, Mektebetü'l-İrşâd, 2014, s. 478.

[1251] Burhânüddin et-Trablusî, **a.g.e.**, s. 84.

ve ayrıca yerine cami de inşa edilen bir mescidin taşlarının alınıp başka bir camiye sarf edilmesinin caiz olup olmadığı sorulduğunda ‘‘Olmaz!’’ yanıtını verecekti.[1252]

Burhâneddin et-Trablusî ile aynı topraklarda yetişen Zeynüddin b. Nüceym (ö. 970/1563) ile küçük kardeşi Sirâceddin b. Nüceym (ö. 1005/1596) ve talebesi Timurtâşî (ö. 1004/1596), İmam Muhammed ve Ebu Yusuf'un meseleye dair görüşlerini iki tip mescit tasviriyle standart bir formda sundular. Birinci mescit hem harap olmuş hem de insanlar artık başka bir mescit edindikleri veya mescidin bulunduğu köy/belde harabeye döndüğü için bu mescide ihtiyaç kalmamıştır *(müstağnen-anh)*. İkinci mescit harap değildir ama benzeri sebeple yine mescide ihtiyaç kalmamıştır. Bu eserler *harap-âtıl/müstağnen-anh* ve yalnızca *âtıl*/*müstağnen-anh* olan bu iki tip mescit arasında hiçbir ayrım yapmadan, İmam Muhammed'e göre bu mescitlerin mülkiyetinin hayatta ise banisine, hayatta değilse banisinin vârislerine döneceğini; Ebu Yusuf'a göre ise kıyamete kadar mescit olarak kalacağını ve asla miras yoluyla bir başkasının mülkiyetine intikal etmeyeceğini, ayrıca mescidin bir başka mescide naklinin de caiz olmadığını savundular.[1253] Zeynüddin İbn Nüceym, mescidin ebediliği (*te'bîd*) noktasında Ebu Yusuf'un görüşünü fetvada esas olarak sunarken[1254] kardeşi Sirâceddin İbn Nüceym de ulemanın *cumhur*unun mescitlerin kıyamete kadar mescit olarak kalması gerektiğini savunan Ebu Yusuf'la hemfikir olduğunu söyledi.[1255] Timurtâşî de hocası Zeynüddin İbn Nüceym gibi Ebu Yusuf'un görüşünü fetvada esas (*ve bihî yüftâ*) olarak niteledi.[1256]

Ancak Timurtâşî *el-Fetâvâ* adlı diğer bir eserinde *harap ve âtıl* halde kalan, hatta enkazının bir kısmı da kaybolup zayi olan bir mescidin kalan enkazının, yakındaki bir diğer mescit için kullanılmasının mümkün olup olmadığı sorusuna cevap olarak, meselenin mahkemeye taşınması gerektiğini söyledi.[1257] Piri Efendi b. Mahmud (ö. 996/1587) ise mahkeme kararına bile gerek duymadan, banisi bilinmeyen

[1252] Ali Ahmed Efendi b. Mustafa Saruhani, **Mecmaü'l-mesaili'ş-şer'iyye fî ulumi'd-diniyye**, İSAM Ktp., nr. 63897, vr. 129a.
[1253] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 421; Sirâcüddin b. Nüceym, **a.g.e.**, C.III, s. 330.
[1254] İbn Nüceym, **el-Bahr**, C.V, s. 423.
[1255] Sirâcüddin b. Nüceym, **a.g.e.**, C.III, s. 330.
[1256] Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman el-Haskefî, **ed-Dürrü'l-muhtâr serhu Tenvîri'l-ebsâr ve câmii'l-bihâr**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002, s. 371.
[1257] Şemsüddin Muhammed b. Abdullah el-Gazzî et-Timurtâşî, **el-Fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 376, vr. 72b.

harap mescitlerin mahalle halkınca satılarak başka bir mescidin yapımında kullanılmasını meşru gördü. Sunduğu önemli detay, mescidin mekanının -ki bununla mescidin arsasını kastediyor olmalıdır- vakıf olması halinde, satım işleminin ancak mahkeme kararıyla yapılabileceğiydi.[1258] Bu durumda mescit enkazı ile arsası arasında belirgin bir ayrıma gitmiş oldu. Çağdaşı İbnü't-Tabbah İbrahim b. Muhammed ed-Dimaşkî (ö. 1006/1598) ise *Aynü'l-Müfti* adlı eserinde bu ayrımın adeta gerekçesini sundu: ‘‘Kabe’’nin duvarlarının değil üzerinde bulunduğu arsanın adı oluşu, mescidin duvarlarının mutlak olarak mescit hükmünde olmadığının göstergesidir.’’[1259] Bu durumda ebedilik mescidin binasının değil arsasının bir özelliğiydi.

Osmanlı hukuk geleneğine damgasını vuran ve kendi döneminde Kahire’nin en meşhur Hanefi alimi olan Ebü’l-İhlâs Hasan b. Ammâr eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) mescit arsa ve enkazlarının satım ve naklini konu edinen *Saadetü’l-mâcid bi-imareti’l-mesacid* adlı müstakil bir risale kaleme aldı. Risalesinde *el-Hâvi’l-kudsî, Bedâ’iʿu’s-sanâ’iʿ, el-Müctebâ, Hizânetü’l-müftîn, Fethu’l-kadir*, *el-Bahru’r-râik* ve *en-Nehrü’l-fâik* gibi Ebu Yusuf’un görüşünü Hanefi mezhebinin esas görüşü olarak sunan Hanefi metinlerinden aktardığı nakillere dayanarak, mescitlerin satım ve nakil işlemlerine karşı çıktı. Harap mescitlerin naklini mümkün kılan tercihleri ise mezhebin *müfta bih* kavline uymadığı için dikkate almadı.[1260] Şürünbülâlî, isimlerini meşhur istibdal fetvasında Nureddin et-Trablusi’ye verdikleri destekten de hatırladığımız Emînüddin Muhammed b. Abdül’âl, Ahmed b. Yunus eş-Şelebî, Zeynüddin b. Nüceym ve Muhammed el-Vefâî gibi 16. asrın Kahireli meşhur Hanefi fakihlerini mezhebin *müfta bih* kavline aykırılıkla suçladı.[1261] Bunlara muvafakat etmeyerek mescit binasının nakline geçit vermeyen ve *müfta bih* görüşü takibe devam eden Muhammed b. Siraceddin el-Hânûtî’yi ise takdirle andı.[1262] İlginç olan İbn Nüceym’in adının bu listede yer almasıydı. Listeye girmesi, muhtemelen, banisi bilinmeyen harap

[1258] Piri Efendi, **Suveru’l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 243, vr. 93b. …
[1259] İbnü't-Tabbâh Derviş İbrahim b. Muhammed, **Aynü'l-Müfti li-Gayni'l-Müstefti**, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1115, vr. 40a-b.
[1260] Şürünbülâlî, **a.g.e.**, C.II, s. 222.
[1261] Ancak bunların tek bir grup olmadığını, aralarında mescidin yalnızca binasının nakline cevaz verenler yanında hem mescidin hem de mescide ait malların başka bir mescide nakline cevaz verenler olduğunu ifade eder.
[1262] İbn Abidin, **a.g.e.**, VI, s. 550.

mescidin enkazının bir başka mescit için kullanımına izin veren bir fetvasından kaynaklanıyordu.[1263] Zaten bu fetvasıyla *el-Bahr* adlı eseri arasındaki çelişkiyi talebesi Timurtâşî de fark etmişti.[1264] Emînüddin Muhammed b. Abdül'âl'in bu listede yer alması da şaşırtıcıdır. Çünkü kendi fetva eserinde Ebu Yusuf'un görüşünü *mezheb* olarak nitelemiştir.[1265] Şürünbülâlî'nin övgüyle andığı Muhammed b. Siraceddin el-Hânûtî ise gerçekten bir soruya verdiği yanıtta ''biz bununla fetva vermesek'' de diyerek İmam Muhammed'in görüşünü benimsemediğini ve mescit veya enkazının satım ve nakline karşı olduğunu açıkça göstermiştir.[1266] En nihayetinde, bu risaleden kesin olarak anladığımız şey, Şürünbülâlî'nin mescit enkazının satım ve naklini her hal ve şart altında Hanefi mezhebinin *müfta bih* kavline aykırı bulduğu ve buna şiddetle karşı çıktığıdır.

17. asrın Kahire'sinden çıkıp Anadolu ve Rumeli topraklarına geçtiğimizde tablo Şürünbülâlî'nin aleyhine değişir. Çünkü Çivizâde Mehmed Efendi'nin mülazımı Üskübî, banisi bilinmeyen harap mescitlerin, bir başka mescidin yapımında kullanılmak üzere mahalle halkınca satılabileceğini açıkça savunmuş,[1267] bu asrın şeyhülislamlarından Yahya Efendi ise yıllarca kullanılmadan durduğu için *haraba müşrif* olan bir köy mescidinin, mahkeme kararıyla kaldırılarak yakın bir köyde yeni bir mescidin inşası için kullanılmasına olur vermişti.[1268] Aksi görüşü savunanlar da

[1263] Fetvasında harap halde ve tamiri için de kaynağı olmayan mescit enkazının bani veya vârislerine ait olduğunu, bunlar bilinmediğinde ise diğer bir mescidin tamiri için kullanılabileceğini ifade eder. Kazerûnî, **İcâbetü's-sâilîn bi-fetvâ'l-müteahhirîn**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 170, vr. 158. Timurtaşi bu fetvanın ancak İmam Muhammed'in görüşüne göre verilebileceğini belirtir.

[1264] Kazerûnî, **a.g.e.**, vr. 158.

[1265] Eminüddin Muhammed b. Abdül'al, **Fetâvâ Eminüddin**, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 574, vr. 93a.

[1266] Mehmed Ali Rızâî b. Pir Efendi, **Nakdü'l mesâil fî cevâbi's-sâil**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 78, vr. 277a. Fetva'nın Siraceddin Hânûtî'ye ait olduğu vr. 269'dan anlaşılmaktadır.

[1267] Pîr Mehmed Üskübî, **Fetâvâ-yı Üskübî**, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 133, vr. 139a.

[1268] **Mecmûatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914, vr. 130b. 17. asırda kaleme alınmış şeyhülislam fetvası derlemelerinden biri olan *Kitâbü Fetâva es-Sivasiyye* de gelir getirir vakfı kalmayan, banisi bilinmeyen eski ve harap mescitlerin, mahalle sakinlerince satılarak, elde edilen meblağın başka bir mescidin inşası için kullanılmasına *bu bey'i caiz gören kavil üzere* olumlu yaklaşır. **Kitâbü Fetâvâ es-Sîvâsiyye**, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 487, vr. 65a. Bu asrın şeyhülislamlarından Minkarizade Yahya Efendi (ö. 1088/1677) de ahalisi perişan olan harap haldeki köy mescidine ait vakıf gelirlerinin (*galle*) mahkeme kararıyla yakındaki bir başka mescidin ihtiyaçlarına harcanabileceğine fetva verir. İlgili fetva şöyledir: Bir karyenin ahalisi perişan olmakla içinde olan mescit harap olsa ol mescidin vakfının gallesini hâkimü'ş-şer' kurbunda olan mescidin mühimmatına sarfa kadir olur mu? Cevap: Olur. Minkârîzâde Yahya Efendi, **Fetâvâ-yı Minkârîzâde**, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1264, vr. 156a.

yok değildi. 17. asrın ilk şeyhülislamı olan Sun'ullah Efendi (ö. 1021/1612) ahalisi göçtüğü için âtıl kalan köy mescidinin -bu köy halkının iskan (*tevattun*) ettiği yerde yeni bir mescidin inşasında kullanılmak üzere- yıkılarak enkazının buraya nakledilmesine karşıydı. Haraba *müşrif* bir caminin yıkılarak, enkazının yakınında inşa edilecek başka bir cami için kullanımına da fetva vermedi ve *harabı tamir evlâdır* dedi.[1269] Ancak örnek olaylarında harap olmayıp sadece âtıl olan bir mescit ile harap olsa da âtıl olmayan bir camiden bahsettiğine dikkat edilmelidir. Ayrıca her iki işlemin mahkeme kararıyla yapılması halinde hükmün ne olacağına dair hiçbir şey söylememiştir.

Alaaddin el-Haskefî (ö. 1088/1677) ise asrın en ilginç çıkışını yaparak Ebu Yusuf'tan ('*an* lafzı ile) harap olan veya ihtiyaç kalmayan mescit enkazlarının *kadı izniyle diğer bir mescide nakledilmesi*ne geçit veren bir başka görüş daha nakletti[1270] ki İbn Abidin bu görüşün kaynağının Burhaneddin et-Trablusî'nin *el-İsâf* adlı eserinden alıntıladığımız ibarenin ta kendisi olduğunu söyleyecekti. Böylece Trablusî tarafından mescit enkazının nakline Ebu Yusuf görüşüyle açılan kapı, mezhebin otorite metinlerinden birine girmiş oldu.[1271] Çağdaşı Şeyhülislam Minkârîzâde Yahya Efendi (ö. 1088/1677) de ahalisi dağılıp yok olan (*müteferrik ve perişan*) ve bundan dolayı harabeye dönen köydeki banisi bilinmeyen ahşap eski bir mescit, bir müddet âtıl vaziyette kaldıktan sonra, kerestelerinin, alınan mahkeme kararı çerçevesinde, mescit inşasında kullanılmak üzere mescidi olmayan komşu köy sakinlerince nakledilmesine izin verdi.[1272] Yalnızca komşu köy halkının değil mescidin bulunduğu köy halkının da bir saat mesafede kurdukları yeni köyde mescit inşa etmek üzere, bu keresteleri mahkeme kararı ile alıp götürebileceklerini savundu.[1273] Banisinin bilinmesi halinde

[1269] Sunullah Efendi, **Fetâvâ-yı Sunullah Efendi**, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 502, vr. 32a.-b.
[1270] Haskefî, **a.g.e.**, s. 371.
[1271] Alâeddin el-Haskefî tarafından yapılan bu ekleme yalnızca *el-İsâf*'tan yapılan bu alıntıyla gerekçelendirilmemelidir. Zira İbn Abidin'in dikkatinden kaçan şey, el-Haskefî'nin eserini şerh ettiği et-Timurtaşi'nin bizzat kendisinin fetva eserinde mescit enkazının nakline olur veren bir rivayeti (*an* lafzı ile de olsa) Ebu Yusuf'a nispet etmesidir. Nakildeki ifadenin sahibi Muhammed el-Gazzî Timurtaşi'nin ta kendisidir. Kazerûnî, **İcâbetü's-sâilîn bi-fetvâ'l-müteahhirîn**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 170, vr. 158. Timurtaşi de bu nakli Trablusi'den naklettiyse en nihayetinde mesele aynı noktaya varır.
[1272] Menteşizade Abdürrahim Efendi, **Fetâvâ-yı Abdürrahim**, İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, 1243, C.I, s. 450. 4768.
[1273] **A.e.**, C.I, s. 450-51.

de aynı işlem bu defa bani veya mütevellinin mahkemeye yaptığı başvuru sonrasında hayata geçirilecekti.[1274] Burada İmam Muhammed'in öngördüğü şekilde bani veya vârislerine mülkiyet iddiasında bulunma hakkı tanımaması dikkat çekicidir. Abdürrahim Efendi, yalnızca köy mescitleri için değil kasaba camileri için de bu kapıyı açık tuttu. Buna göre bulunduğu mahalle terkedilip harabeye dönen ve kendisi de tahribe uğramış, ana yapı ve minaresinin taşları yere dökülmüş cami enkazı, alınan mahkeme kararı ile yakındaki başka bir mahallede inşa edilen cami için kullanılabilecektir.[1275] Sicil örnekleri Osmanlı uygulamasında bu kanaatin bir karşılığının da olduğunu gösterir. 1637&38 yılında Eyüp'ün Sivrihisar Mahallesi'nde yer alan ahşap (*tahtadan çatma*) Bali Hoca Mescidi'nin, *mahallesi bi'l-külliye harab olmağla mescid-i mezbur(un) sahrada kalıp vechen mine'l-vücûh ikamet-i salat olunmak imkân olmadığından gayri içinde ba'zı ehl-i fesâd hilâf-ı şer'-i şerîf nice ef'âl-i kabîha eyledikleri* gerekçesiyle çıkarılan ferman üzerine, Eyüp'ün mescide ihtiyacı olan bir başka mahallesine taşınarak, burada yeniden inşa edilmesi için şer'î mahkemede karar alınmıştı.[1276] Özetle Sun'ullah Efendi'yi ve Şürünbülâlî'yi istisna kabul edersek, mescit enkazının mahkeme kararıyla nakledilebileceği yönünde 17. asırda genel bir kanaatin oluştuğu söylenebilir.

Pek çok Hanefi fakih 18. yüzyılda da bu çizgiyi sürdürdü. Mesela Şürünbülâlî'nin talebesi İsmâil b. Abdülganî en-Nablusî'nin oğlu Abdülganî b. İsmâîl b. Abdilganî b. İsmâîl en-Nâblûsî (ö. 1143/1731), banisi bilinmeyen mescidin ahalisine, yeni mescidin inşasında kullanmak üzere eski harap mescidi satma yetkisi verdi. Mescidin mekanının da vakıf olması halinde aynı işlem için bu defa mahkeme kararını gerekli gördü.[1277] Hasan b. Ali el-Kayserî (ö. 1181/1767*) Semhatü'l ebrâr'*da

[1274] **A.e.**, C.I, s. 451.
[1275] **A.e.**
[1276] Eyüb Mahkemesi 37 Numaralı Sicil, s. 135. Ancak ilgili mescitle ilgili derkenarına *''Bu hüccet yanlış olmağla bu mahalde battâl çekilip on iki varak aşağı kaydolunmuşdur gaflet olunmaya''* kaydı düşülen hüccette, mescidin Hanende Hatun Muallimhanesi'nin hareminde *müstağnen anh* bir arsaya taşındığı ve mescit binasının muallimhane, muallimhanenin ise mescit yapılmak istendiği görülür. Sonraki hüccette bu detaya yer verilmez. İşlem ikinci hüccete yansıtılmamasına rağmen gerçekten bu şekilde yapıldıysa mescidin istibdali söz konusu edilmiş olur ki harap halde de bulunmayan bu mescidin istibdal edilemeyeceği konusunda Hanefi fukahası hemfikirdir. İptal edilen hüccet için bkz. Eyüb Mahkemesi 37 Numaralı Sicil, s. 78.
[1277] Abdülgani b. İsmail en-Nablusi, **Kalâidü'l-ferâid ve mevâidü'l-fevâid**, H. Selim Ağa Ktp., Hüdai Efendi, nr. 771, vr. 62a.

yıkılmış bir mescidin enkazının mahkeme kararı ile satılarak semeninin yeni bir vakıf alımı mümkün ise yeni vakıf için kullanılmasını, değilse miktarın vâkıfın veresesine iadesini, veresenin de bulunmaması halinde ise fakirler için harcanmasını öngördü. Ancak mescidin arsası ona göre de kesinlikle satılamaz, vâkıf veya vârislerine iade edilmezdi.[1278] Muhtemelen fetva emini Seyyid Hafız Mehmed b. Ahmed el-Gedûsî'ye ait olan kenar notunda, âtıl kalan mescit arsasının da baninin vârislerince alıkonulabileceğini savunanların bulunduğu hatırlatılarak, bu konuda iki görüş olduğuna dikkat çekti.[1279] Osmanlı müftü ve kadısı Nakîbüleşrâf es-Seyyid Muhammed Rıza b. Ahmed el-Kırımi (ö. 1169/1755) ise âtıl mescitlerin bani veya vârislerince kesinlikle temlik edilemeyeceğini söyleyerek, bunu fetret zamanında Kabe'nin etrafının putlarla doldurulup harabe haline dönüşmesine rağmen, banisi Hz. İbrahim'in ve vârislerinin mülkiyetine intikal etmemesine bağladı.[1280]

Anlaşılan o ki, mahkeme kararının gerekli olup olmadığındaki ihtilaf bir kenara bırakılacak olursa, Osmanlı şeyhülislamları, müftüleri ve fıkıh alimlerinin genel kanaati, mescit enkazının nakledilebileceği yönündedir. Zaten uygulama da bunu doğrulamaktadır. Mesela 1803 yılında, Antalya'nın İstanos Köyü'nün Yukarı Pazar Mahallesi'nde bulunan Sultan Alaaddin'in inşa ettirdiği ve sonrasında Tekeli Mehmed Paşa tarafından tamir ettirilen caminin yine aynı köydeki Cumaönü Mahallesi'ne nakli için bir ferman çıkarıldı. Hacı Mehmed isimli hayır sahibinin eski caminin nakli ve yenisinin inşası için gerekli tüm masrafları karşılayacağı, Antalya müftüsü yanında burada bulunan ulema, imamlar, hatipler, salih kimseler ve diğer reayanın da uygulamanın destekçisi olduğu biliniyordu. Nakil için sunulan gerekçe, cami civarında yaşayan ahalinin başka bir yere nakledilmesinden dolayı *cami-i şerîf(in) hali ve bilâ ahali mahalde kalıp müddet-i vâfireden beri ikamet-i salat olunmadığına binaen müşrif-i harap olup eser-i binadan mâadâ mahalli kalmama*sıydı. Fıkıh literatüründe cami enkazının nakli için gerekli tüm şartları içeren talep olumlu karşılanmış, cami enkazı ile vazifelileri ve maaşlarının buraya nakli için gereken izin verilmişti.[1281]

[1278] Hasan b. Ali el-Kayserî, **Semhatü'l-ebrar fi beyani gumûzi'l-esrar**, İstanbul Müftülüğü, nr. 384, vr. 220b.
[1279] **A.e.**
[1280] Muhammed Rıza, **Fetâvâ-yı Rıza**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1111, vr. 103b-104a; İst. Müftülüğü, nr. 346, vr. 82a-84a.
[1281] COA, C.EV., 60/2967, 1217.

19. asrın büyük Hanefi fakihi İbn Abidin ise konuya ilişkin ilginç bir tavır sergiledi. Öncelikle Hanefi literatüründen yaptığı pek çok alıntıyla destekleyerek Ebu Yusuf'un fetvada esas (*el-fetva alâ*) ve *müfta bih* olan görüşüne göre mescidin ne banisinin mülkiyetine döneceğini ne de başka bir mescide naklinin caiz olduğunu ifade etti.[1282] Ancak verdiği bir fetva için duyduğu pişmanlık onu -aşağıda görüldüğü gibi- mezhebin *müfta bih* kavlinden vazgeçme noktasına getirmişti:

> ''Zamanımızda mescit, kervansaray ve havuz gibi vakıflar nakledilmediğinde, hırsız ve zorbaların eline düştükleri görülür. Hatta bunlara ait vakıfları da nâzırları vs. yerler. Enkazın nakledilmemesi, ihtiyaç halindeki diğer mescidin de harap olması sonucunu doğurur. (Zamanında) şöyle bir olay gerçekleşmişti: Bir emir, Emevî Camii'nin avlusuna taş döşemek için Şam'daki Kâsiyûn Dağı eteklerinde yer alan harap bir mescide ait taşların bir kısmını kullanmak istedi. Benden de taşların buraya naklinin caiz olup olmadığına dair fetva istendi. Ben ise eş-Şürünbülâlî'yi takip ederek *adem-i cevaz*ına fetva verdim. Sonra bazı zorbaların (*mütegallibûn*) bu taşları alıp götürdükleri haberini aldım ve verdiğim fetva için pişmanlık duydum.''[1283]

İbn Abidin'in bu pişmanlığı onu Hanefi literatürünü tekrar incelemeye sevk etti. Çünkü Şürünbülâlî'nin mescitlerin dokunulmazlığı noktasındaki katı tavrı, bir mescit enkazının tamamen yok olmasına sebebiyet vermişti. İbn Abidin ise şimdi Hanefi literatüründeki farklı eserlere referansla Hanefi mezhebinin *müfta bih* kavlinden vazgeçme niyetindeydi. Önündeki yeni referans noktası Seyyid İmam Ebü'ş-Şücâ'ya ait *el-Hâniyye*'deki alıntı ile Şeyhülislam en-Nesefî'ye ait *ez-Zehirâ*'daki bir nakildi. Ebü'ş-Şücâ' ilgili alıntıda yolcuların artık kullanmadığı (*müstağnen-anh*) bir ribata ait gallenin yakındaki bir başka ribat için harcanabileceğini söylerken şu ifadeleri kullanmıştı: ''*Bu tıpkı harap olup köy halkının kullanmayı bıraktığı (müstağnen-anh) bir mescit gibidir. Mahkeme kararı ile mescidin kerestelerinin (haşeb) satılıp semeninin bir başka mescit için harcanması caizdir*.'' Nesefi'ye ise İbn Abidin'e yöneltilen sorunun neredeyse aynısı sorulmuştu. Bir köy halkı göçüp gittikten sonra, köyün mescidi harabeye dönüşmüş, bazı zorbalar (*mütegallibe*) da mescidin kerestelerini (*haşeb*) yağmalayıp götürmüşlerdi. Nesefi'ye sorulan ise mescidin yer aldığı mahalleden herhangi bir kimsenin mahkeme kararı ile (*bi emri'l-kâdî*) mescidin kerestelerini satarak, elde ettiği meblağı diğer bir mescit için

[1282] İbn Abidin, **a.g.e.**, VI, 549.
[1283] İbn Abidin, **a.g.e.**, C.VI, s. 550.

harcama hakkının olup olmadığıydı. Yanıtı ‘‘Evet!’’ti.[1284] Ebü’ş-Şücâ ile Nesefi’ye ait bu ifadeler mescit enkazının nakli konusunda Hanefi mezhebinin *müfta bih* kavlinden vazgeçen İbn Abidin’in de mezhebi gerekçesini oluşturuyordu. Bu gerekçelerin Buhara Hanefi Okulu’nun 11. asırdaki önde gelen fakihlerinden Seyyid Ebû Şücâ‘ Muhammed b. Ahmed b. Hamza el-Alevî ile aynı okulun 12. asırdaki en meşhur fakihlerinden Şeyhülislam Ömer en-Nesefi’ye ait görüşler olması dikkat çekicidir. Gerektiğinde pek çok Osmanlı şeyhülislamı ve merkez ulemasına hiç tereddüt etmeden eserinde yer veren İbn Abidin’in, yöneldiği bu yeni görüşü temellendirmek için kendisini açıkça destekleyen Osmanlı alimlerini parantez içine alarak 11. ve 12. asır Buhara Hanefi Okuluna başvurması ilginçtir. Halbuki 18. yüzyılın önemli ismi Akifzâde’nin de dediği gibi şeyhülislam fetvası *zâhirü’r-rivâye*nin hilafına olan bir görüşü bile *mamul bih* kılabilecek bir işleve sahiptir.[1285] Bu durum herhalde, mezhepte *râcih* olan bir görüşe karşı çıkmak için daha kadim bir otoriteye başvurma ihtiyacından kaynaklanır.

Peki 19. yüzyılın Meşihat’i bu konuda nasıl bir tavır sergilemişti? Hanefi mezhebinin *müfta bih* ve *râcih* kavillerine göre hareket etmeyi zorunlu kılan usulünü bu konuda da sürdürecek miydi? Bu soruların cevabı bugün İstanbul Müftülüğü Arşivi’nde bulunan 374-402 numaraları arasında kayıtlı *Fetvâhâne-i Âlî Tezkire Defterleri*’nin tamamının ayrıntılı olarak incelenmesi neticesinde ulaşılan veriler ışığında ortaya kondu. İmparatorluğun son elli yılında Meşihat’e gelen sorular ve cevaplarının hemen hemen tamamının yer aldığı bu defterlerdeki ilgili ilk soru 1879 yılında Dahiliye Nezareti’nden geldi. İzmir’in Menemen ilçesinde bir Hristiyan mahallesinde bulunan ve *külliyen müşrif-i harap* haldeki Abdülhalim Mescidi için Dahiliye Nezareti, vakfın kendi bütçesiyle (*galle*) ve yetmediği takdirde de belediye bütçesinden yapılacak yardımla mescit arsasının etrafını duvarla çevirmek istiyordu. Ancak Fetvâhâne’nin başka bir çözümünün olup olmadığını da merak ediyordu. Görüldüğü gibi Dahiliye Nezareti, Hristiyan mahallesinde âtıl kalmış bu mescit arsasının istibdalinin sözünü bile etmedi. Zaten Fetvâhâne’nin şu yanıtı Dahiliye

[1284] İbn Mâze, **a.g.e.**, vr. 280a; İbn Abidin, **a.g.e.**, C.VI, s. 549-50.
[1285] Süleyman Kaya, ‘‘Osmanlı Örneğinde Fetvada Süreklilik ve Değişim,’’ **Osmanlı Hukukunda Fetva**, Ed. Süleyman Kaya vd., İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 544.

Nezareti'nin neden istibdal gibi daha kolay ve ekonomik bir çözüm dururken mescit arsasının muhafazasını önceleyen bir öneride bulunduğunun cevabını veriyordu: *Her ne cihetle ise müstağnen-anh olan mescidin ebedü'l-ebedeyn mescit olarak baki kalacağı kavl-i müfta bih olduğundan* etrafının duvarla çevrilmesinde bir sakınca yoktur.[1286] Fetvâhâne mezhebin *müfta bih* kavline sıkı sıkıya bağlı olan bu tavrını bir süre daha devam ettirecekti.

1885 yılında bu defa Edirne Vilayetinden oldukça önemli bir soru geldi. Edirne, günümüzde Bulgaristan ve Yunanistan sınırlarında kalan, Slimia, Dedeağaç ve Gümülcine'yi de içine alan büyük bir eyaletin adıyken, 93 harbinden sonra büyük yaralar almış, Filibe ve Slimia'yı çoktan Bulgaristan'a kaptırmıştı. Uzun savaş yıllarında imparatorluk sınırlarını zorlayan Ruslar ve destekçisi Bulgarlarca pek çok istilalara maruz kalmış, kuşkusuz bu istilalardan vilayetin cami ve diğer vakıfları da nasibini almıştı. Yakın zamanda yaşanan yangınlar ve depremler ise vilayeti daha da zor bir duruma düşürmüştü. Edirne'nin en eski semti olan Kaleiçi de olanlardan etkilenmiş, semtteki cami ve mescitlerin çoğu yıkıldığı gibi zaten bunlara ihtiyaç da kalmamıştı. Sorudan anlaşıldığına göre buradaki Müslüman cemaat (*Cemaat-i İslamiye),* bani ve vârisleri bilinmeyen bu mescitleri İmam Muhammed'in kavli doğrultusunda temellük etmek istiyordu. Hedefleri, akar suretinde istifade edilmesi mümkün olmayan mescit arsalarının satılması, elverişli olanların ise üzerlerine ev ve dükkan inşa edilip kiralanarak gelir elde edilmesiydi. Elde edilen gelir, *münasip ve muvafık-ı hal ve maslahat* olacağı düşüncesiyle mekteplerin ıslahı için harcanacaktı. Ancak öncelikle meselenin *icâb-ı şer'î*sinin ne olduğu öğrenilmeliydi. Fetvâhâne yanıtına bir hatayı düzelterek başladı. Çünkü İmam Muhammed'e göre her ne kadar *kendilerinden istiğna hasıl olan mesacid(in) bani yahut veresesinin milkine avdet edeceği ve banisi malum olmadığı yahut vefat edip de vârisi bulunmadığı halde ehl-i mahallenin ictima ve ittifakıyla müstağnen-anh olan mescit bey' olunup semeni diğer mescide sarf olunmak caiz olduğu* fıkıh kitaplarında açıkça belirtilmiş olsa da cami ve mescitler üzerinde soruda yer aldığı şekliyle tasarrufta bulunmak İmam Muhammed'in görüşüne de uygun değildi (*gayri mülâyim*). Fetvâhâne, ikinci aşamada fetvada esas

[1286] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 159.

olan (*tercih ve ihtiyar*) görüşün İmam Muhammed'in değil *mesacid-i İslamiye(nin) müstağnen-anh olsa dahi ilelebet mescit olarak baki olup bani ve vârisinin milkine avdet etmeyeceği*ni söyleyen Ebu Yusuf'un görüşü olduğunu beyan etti. Yapılması gereken tek şey, mevcut mescitlerin muhafazası ve gasp edilmiş olanların da iadesi için gerekli gayretin gösterilmesiydi.[1287]

Her türlü vakfın hatta cami ve mescitlerin bile eğitim kurumlarının finansmanı için satılması Edirne ile sınırlı bir tasavvur değildi. Balkan topraklarının pek çok noktasında da benzeri girişimler mevcuttu. Mesela Selanik'te, Hristiyan ve Yahudi mahalleleri arasında sıkışıp kalarak zaman içinde *harap, muattal* ve *müstağnen-anh* hale gelen cami ve mescit arsaları, artık bunlara ihtiyaç duyulmaması gerekçesiyle satımları *zaruriyat*tan görülerek müzayedeye konmuştu. İşlem önce bir süre ertelenmiş, sonra Maarif Müdürlüğü'nün talebi üzerine Vilayet İdare Meclisi'nde alınan kararla sırf arsa halinde kalan altı kıta cami ve mescidin müzayede yoluyla satılması ve bunlara bağlı vakıf ev ve dükkanlardan elde edilen gelirlerin de -bağlı oldukları cami ve mescitlerin ihyası halinde iade edilmek üzere- Maarif sandığına aktarılması öngörülmüştü. Evkaf Nezâreti ise *bunların ihtiyâcât-ı ammeyi mutazammın meberrattan olmak cihetiyle lüzum-ı ihyaları* iddiasında bulunmuş, ancak Vilayet İdaresi, nezâretin bu itirazını, Müslüman mahallelerde bulunan ve ihyaları için de yeterli geliri bulunan cami ve mescit arsalarını ilgilendirdiği için yersiz bulmuştu. Zira Hristiyan ve Yahudi mahallelerinde bulunan bu cami ve mescit arsaları için kamunun ihtiyacından bahsedilmesi anlamsızdı. Ancak işlemin meşruiyeti adına, her bir mescit arsası şer'î mahkemede alınan karar üzerine satılacak ve *münderis* vakıflar hakkında yukarıda zikredilen mevzuata uygun olarak bunlara bağlı vakıfların gelirleri Maarif'e aktarılacaktı.[1288] Kullanım dışı kalmış cami, mescit, medrese, zaviye ve imaret gibi hayır kurumlarına bağlı vakıf gelirlerinin Maarif Nezâreti'ne aktarılmasına dahi şiddetle karşı çıkan Evkaf Nezâreti ve Fetvâhâne'nin, şimdi cami ve mescitlerin bizzat kendisinin satımını öngören bu işleme onay vermesi çok zordu. Zaten bunların

[1287] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 191. Kaleiçi'nin Fetvâhâne'nin bu cevabı üzerine planından vazgeçip vazgeçmediği bilinmiyor. Ancak yine burada 1752 yılındaki deprem sonrasında harap olup tamir görmeyen Ayasofya Camii'nin 1899 yılında kubbesi çöktükten sonra ayakta kalabilen kısımlarının, malzemesi kullanılmak üzere yıkıldığı ve 1902 yılında da enkazının tamamen ortadan kaldırıldığı biliniyor. Semavi Eyice, ''Ayasofya Camii,'' **DİA**, C.IV, s. 218.
[1288] COA, MF.MKT, nr. 82/101, 1301.

satımından elde edilen gelirlerin mektep gibi farklı türden vakıfların inşası için kullanılmasına Hanefi mezhebi içinde kalarak kapı aralamak oldukça güçtü. Çünkü Ali Haydar'ın da ifadesiyle *mescidi ya arsasını ya enkazını bey' edip de bedeli bâlâda mezkur olan hususattan*[1289] *başka umura sarf ve itlaf etmek asla caiz ve buna hiçbir imam kâil değildir.*[1290] Ancak Selanik'te bu tip girişimlerin sürdürüldüğü de kesindir. Çünkü 1884 yılında alınan bu karardan sadece bir yıl sonra Maarif Komisyonu tarafından Selanik'teki Abdullah Kadı Mahallesi Suretler Sokağı'nda bulunan bir cami arsasının müzayedeye konduğu Selanik Gazetesi ile ilan edilmiş ve Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, Maarif Nezâreti'ne yolladığı yazıda müzayedenin derhal iptal edilerek, bundan sonra bu gibi cami arsalarına asla müdahalede bulunulmamasını ve durumun Selanik Maarif Müdürlüğü'ne de bildirilmesini talep etmişti.[1291]

Balkanların neredeyse her noktasından benzeri başvurular durmadan devam etti. Sadece birkaç yıl önce bir mekteb-i ibtidainin masraflarını karşılamak için Midilli'deki *müşrif-i harap* Garipler Camii'nin depo (*mahzen*) olarak işletilmesi muhtemelen bazı çevrelerde rahatsızlık oluşturmuş, bölgedeki Muhacirin Komisyonu, harap camilerin bu şekilde kullanımı için haklı bir sebebin bulunup bulunmadığını öğrenmek için Fetvâhâne'ye başvurmuştu. Fetvâhâne verdiği yanıtta, mahzen olarak işletilmesini kesinlikle şeriata aykırı bularak caminin derhal *heyet-i asliyesine irca ettirilmesi*ni gerekli gördü[1292] ki Fetvâhâne'nin, *mescit içinde ayin icrasına mesâğ-ı şer'î olmadığı* gerekçesiyle camilerin tekkeye çevrilmesine bile karşı çıktığı vaki idi.[1293] Anadolu toprakları için de durum farksızdı. 1887 yılında Giresun'dan gelen bir soruda Hristiyan mahallesinde kalan *külliyen müşrif-i harap* ve sırf arsa halindeki bir caminin muhafaza edilmesi mümkün olmadığı için müzayede yoluyla satılıp semeninin yine Giresun'un Çınarlar Mahallesi'ndeki bir caminin imarı için kullanılıp kullanılamayacağı sorgulanıyordu. Fetvâhâne yine tavrını değiştirmedi ve *müfta bih* görüşe göre *müstağnen-anh* bile olsa bir mescidin *ebedü'l-ebedeyn* mescit olarak

[1289] Mescit ve cami için sarf edilmesi.
[1290] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 248.
[1291] COA, MF.MKT, nr. 88/88, 1303.
[1292] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 179.
[1293] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 239; MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 379, s. 60.

kalacağı, arsa etrafına duvar çevrilerek veya başka bir şekilde mescidin muhafaza edilmesi gerektiği cevabını verdi.[1294]

Ancak bu tarihten sonra Fetvâhâne, mescit ve cami arsalarının istibdaline ilişkin kararlarında Hanefi mezhebinin *müfta bih* kavlinden sapmaya başladı. Bunun ilk örneklerinin Bulgaristan ve Yunanistan'ın yitik cami ve mescitleriyle ilgili olması da manidardı. Filibe'den gelen bir soru üzerine verilen Bulgaristan fetvası tüm detaylarıyla daha önce incelendi. Yunanistan fetvasının sorusu da Narda'dan geldi. Yakın zamanda sol yakası Yunanistan'a terkedilen Narda'daki Müslüman nüfus, şehrin Osmanlı hakimiyetindeki sağ yakasına göçmüştü.[1295] Göçten sonra şehrin sol yakasında kalan camiler kapalı kalıp harabe haline gelmiş, Narda'daki gayrimüslim nüfusun tecavüzlerine maruz kalmıştı. Atina Sefareti, engel olunamayan bu duruma çözüm olarak, camilerin yıkılması ve yıkım işlemi sonrasında geriye kalan enkaz ve arsaların satılmasını (*füruht*) planlıyordu.[1296] Fetvâhane bu plana *bi'l-külliye* harap ve *müstağnen-anh* olan mescitlerin enkaz ve mahallerinin nakit karşılığı istibdal edilerek, elde edilen nakdin Müslümanların yaşadığı bir diğer yerde, başka bir caminin inşası için kullanılabileceği yanıtını verdi. Bu Fetvâhâne'nin camilerin istibdali konusunda Hanefi mezhebinin *râcih* kavlinden sapmasının ikinci örneğiydi.

İmparatorluğun bu tarihe kadar ciddi toprak kaybına uğramamış olması, bu durumu hukuki anlamda yeni bir yüzleşme ve benzersiz bir gerilim haline getirmişti. Zira klasik dönem Osmanlı fetvalarında Hristiyan ve Yahudi mahallelerinde âtıl kalan mescit ve cami örnekleri bulunmakla birlikte, bu cami ve mescitlerin İslam Devleti'nin sınırları dışında kalması, muhtemelen akıllarında bir ihtimal olarak yer almıyordu. Fetvâhâne, her ne kadar mezhebin *râcih* kavlinin dışına çıksa da mescit ve cami satımlarını en azından kontrol altında tutmak için işlemin ancak mütevelliler eliyle yapılabileceğini sıklıkla vurgulamış ve elde edilen nakdin yalnızca cami ve mescit yapımında kullanılabileceğini ısrarla dile getirmişti. Bulgaristan ve Yunanistan'la ilgili sorular da yeni değil üç yılı aşkın bir süre önce Fetvâhâne'ye ulaşmış, ancak her iki sorunun yanıtı da 1891 yılı içinde verilmişti. Yılın ilk ayında verilen Bulgaristan

[1294] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 231.
[1295] İdris Bostan, ''Narda,'' **DİA**, C.XXXII, s. 385-87.
[1296] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 248.

fetvası Bodrumlu Ömer Lütfi Efendi'nin şeyhülislamlığı zamanına, yılın sonuna doğru verilen Yunanistan fetvası ise Mehmed Cemâleddin Efendi'nin şeyhülislamlığı dönemine denk düşer. Dolayısıyla bu bireylere yüklenebilecek bir tavır değişikliğinden ziyade Fetvâhâne'nin kurumsal bir sapmasıdır. Zaten Fetvâhâne'nin bu tarihten sonra da benzeri durumlarda benzeri sapma örneklerini sergilemesi bu tespiti doğrular.

* Bursa'da bir cami arsasının *istihsanen* istibdali

1900 yılı Haziran'ında Bursa'nın Arabayatağı Mahallesi'ndeki harap ve yıkık bir cami arsasının istibdaliyle ilgili bir dava gündeme geldi. Davaya konu olan caminin bitişiğinde bulunan fabrika binasının inşası esnasında cami arsasının bir kısmı işgal edilmişti. Fabrikanın ikisi de gayrimüslim olan yeni sahipleri Andranik ve Serviçen Efendiler, dava sırasında öncelikle bu işgali inkâr ettiler. Ancak yapılan keşif ve haritalama ile haksızlıkları ispat edildi ve şer'î mahkeme fabrikanın yıkılmasına (*kal'*) karar verdi.[1297] Bu karar Fetvâhâne'nin *müfta bih* kavli takip noktasında benimsediği usulle gayet uyum içerisindeydi. Ancak fabrikalarının yıkılmasını istemeyen Andranik ve Serviçen Efendiler, işgal edilen arsa karşılığında harap camiyi kendi yerinde *heyet-i asliye*si üzerine yeniden inşa etmeyi taahhüt ederek, fabrikalarına dokunulmamasını talep ettiler. Cami arsasının istibdali gibi zaten çetrefilli bir probleme iki gayrimüslimden gelen cami inşası vaadi de eklenince bu davanın Fetvâhâne'ye taşınmama ihtimali neredeyse yok gibiydi ki öyle de olmuştu. Fetvâhâne ise ilginç bir şekilde fabrikanın yıkılmasından yana değildi. Ancak iki gayrimüslimin Müslümanların ibadetgâhı olan bir camiyi inşa ettirmesi fikrine de kamu nazarında (*enzâr-ı umûm*) hoş karşılanmayacağı (*gayrı müstahsen*) için sıcak bakmadı. Nisan 1901 tarihli kararında, işgal edilen arsanın *zaruret* ve *maslahat* gereğince güvenilir bir mütevellinin girişimiyle alınacak mahkeme kararı ve *emr-i sultân* doğrultusunda nakit ile istibdal edilmesini uygun gördü.[1298] Bir tür temyiz makamı olan Fetvâhâne'de alınan bu karar üzerine dava tekrar görüldü ve 164 zira cami arsasının -gerçek

[1297] COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.
[1298] COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.

kıymetinin üzerinde bir teklifle- 180 Osmanlı altını karşılığında *zaruret* ve *maslahat* gereğince ‘‘istihsanen’’ istibdal edilmesine ve bu istibdalin vakıf için her yönüyle *enfa*‘ ve *evla* olduğuna karar verildi.[1299] Alınan karara göre istibdal sonucunda elde edilen nakit yeni bir caminin inşası için kullanılacaktı.[1300] Yerel mahkemece alınan bu istibdal kararı, yıllar sonra[1301] taşra vakıflarıyla ilgili davaların temyiz mercii olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bünyesindeki Mahkeme-i Teftiş’e yani Evkaf Mahkemesi’ne de getirildi. Davanın hâkimi, daha sonra şeyhülislam olarak karşımıza çıkacak olan *el-İhsâf* yazarı Hüseyin Hüsnü Efendi idi.[1302] Eserinde bu konunun bahsini dahi açmayan Hüseyin Hüsnü, zikredilen cami arsasının nakit karşılığı istibdalini öngören hükmü onadı. Birkaç ay sonra Şura-yı Devlet’ten de olumlu karar çıkınca[1303] sadrazamlığın ilgili kararı arzı üzerine kısa süre içerisinde *emr-i sultânî* de sâdır oldu[1304] ve böylece cami arsasının istibdali için gerekli hukuki süreç tamamlanmış oldu.[1305] 1901 tarihli bu fetvanın Fetvâhâne’nin mescit istibdalini dışlayıcı tavrından imparatorluk sınırlarındaki sapmasının istikrarlı bir örneği mi yoksa istisnai bir karar mı olduğu en azından bu tarih için kesin değildir. Çünkü karar ısrarlı bir *istihsan* vurgusuyla alınmıştır.

* Karaköy’de harap bir caminin istibdal davası

Merzifoni Kara Mustafa Paşa Vakfı’na ait Galata-Karaköy’de bulunan harap bir caminin istibdaline Fetvâhâne’nin olur vermemesi de bu şüpheyi haklı çıkarıyordu. İstibdali talep edilen bu caminin etrafı alkol (*müskirât*) satışının yapıldığı işletmelerce çevriliydi. Halbuki kanun gereğince camilere yakın mahallerde alkol satışı yasaktı. Cami civarında meşhur Arap Camii ile birlikte bir de tramvay yolunda bir mescit bulunmaktaydı. Yani bölge halkına yeterli miktarda ibadethanenin bulunduğu düşünülüyordu. Zikredilen gerekçelerle harap haldeki bu caminin aynı yerde yeniden

[1299] COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.
[1300] COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.
[1301] 31 Mayıs 1908 tarihinde.
[1302] Hüseyin Hüsnü Efendi’nin mahkeme ilamı için bkz. COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.
[1303] Şura-yı Devlet Maliye Dairesi’nde alınan karar için bkz. COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.
[1304] COA, İ.EV., nr. 49/1, 1326.
[1305] VGM arşivindeki ilgili kararlar için bkz. VGMA, Defter No: 947, s. 50-52.

inşa edilmesine sıcak bakmayan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, cami mahallini satarak elde ettiği meblağ ile camiye ihtiyacı olan bir başka yerde yeni bir cami inşa etmek istiyordu. Gerekli izni alabilmek için Şura-yı Devlet'e başvurusunu da yapmıştı. Şura-yı Devlet ise Fetvâhâne'ye müracaat ederek, meselenin şer'î boyutunun açıklanmasını istedi. 1903 tarihli açıklama talebi üzerine, Fetvâhâne, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin bu girişimine karşı çıktı. Çünkü iskeleye oldukça yakın olan bu cami arsası, kayıkçı, hamal gibi pek çok Müslüman esnafın daima mevcut bulunduğu Müslüman bir semtte yer alıyordu. Müslüman esnafın, özellikle iş saatlerine (*zaman-ı iştigal*) tesadüf eden öğle ve ikindi namazlarını cemaatle kılabilmek için Arap Camii ve tramvay yolundaki mescide gitmeye yeterli vakit bulamayacakları da gayet açıktı. Dolayısıyla bu camiye ihtiyaç da vardı. Ayrıca kanuna aykırı olarak cami çevresinde hatta cami mahallini dahi gasp ederek yapılan alkol satışının, eskiden beridir burada bulunan caminin mahallinin tebdil ve tahvili için argüman olarak kullanılması da asla kabul edilemezdi. Bundan dolayı cami bir başka yerde değil eski yerinde yeniden inşa edilmeliydi.[1306]

Hanefi mezhebinin *müfta bih* kavline göre hareket ettiğini ısrarla tekrar ederek, her fetvasında *ebedü'l-ebedeyn* ve *ilelebet* gibi vurgularla mescitlerin dokunulmazlığını savunan Fetvâhâne'nin, zaman içinde üslubunun yumuşadığı açıktı. Zaten bu tarihe kadar kaybedilen topraklardaki cami ve mescit arsalarının istibdali için Hanefi mezhebinin *mercûh* ve *zayıf* kavlini tercih ederek pek çok olumlu fetva da vermişti. Bu yumuşamada özellikle 93 Harbi ve sonrasındaki savaşlar neticesinde kaybedilen Balkan topraklarındaki yüzlerce caminin başına gelenlerin etkisinin olduğunu düşünmek yanlış olmaz. Tavrı yumuşayan yalnızca Fetvâhâne de değildi. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti de zaman içinde tavır değişikliğine gitmişti. Bunda yalnızca kaybedilen topraklarda kalan cami ve mescitlerin içler acısı durumu değil, aynı zamanda Anadolu topraklarına göçen binlerce muhacir Müslüman için oluşturulan yeni köylerdeki cami ve mescit ihtiyaçları da etkili olmalıydı.[1307] Tüm bu şartlar altında Fetvâhâne'nin imparatorluk sınırlarındaki cami ve mescitler için de

[1306] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 281.

[1307] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ile Sadaret arasındaki 1888 tarihli bir yazışmada nezâretin Bosna muhacirlerinin bulunduğu köylerde inşa olunacak cevami ve mesacid ve mekatib için ahali-i İslamiyesi külliyen hicret eden yerlerde bulunan ve *müstağnen-anh* olan cevami ve mesacid ve emsali emakin enkazı ve ebniyesinin füruhtundan elde edilen meblağı kullanma niyetinden bahsedilmiştir. COA, DH.MKT, nr. 1509/73, 1305.

müfta bih kavli sıkı sıkıya takip etmesi oldukça zordu. Zaten çok vakit geçmeden bu tavrından Müslüman topraklarındaki camiler için de vazgeçecekti. Aşağıdaki fetva bunun tespit edilebilen ilk örneğidir.

* İslam topraklarında cami ve mescit istibdali için Fetvâhâne'den emsal karar

Edirne Vilayeti Niyâbet-i Şer'iyesi'nden 1905 yılı Ekim ayında Fetvâhâne'ye bir soru geldi. Soru Hristiyan mahalleleri arasında kalıp etraflarına muhafaza amacıyla duvar inşa edilmesi için vakıflarının yeterli bütçesi bulunmayan *müstağnen-anh* 2 harap cami ile 47 cami, 9 mektep, 2 medrese ve 4 zaviye arsasının nakit ile istibdali hakkındaydı. Bu vakıfların da diğer pek çok harap vakıf arsaları gibi Hristiyanların ellerine geçerek yok olmasından çekinen niyabet, risk altındaki bu vakıfları amacına uygun biçimde kullanma noktasındaki tüm umudunu yitirmiş ve Fetvâhâne'den meselenin *icab-ı şer'î*sini bildirmesini istemişti.[1308] Fetvâhâne 16 Haziran 1907 tarihli yanıtında *bu misillü bi'l-külliye müstağnen-anh olan cevami-i şerife, medaris ve mekatip ve evkaf-ı sâirenin nükûd ile istibdallerine mesâğ-ı şer'î olduğu cihetle* her birinin enkaz ve arsalarının piyasa değerleri (*kıymet-i misliye*) karşılığında istibdaline olur verdi. İşlem *adil ve müstakim* mütevellilerin girişimleriyle, uzman kişilerin (*ehl-i hiber ve erbâb-ı vukuf*) yapacağı fiyatlama sonrasında ve şer'î mahkeme kararı ile gerçekleştirilecekti. Elde edilecek nakit ise eski vâkıfları adıyla ve aynı vakfiye şartları geçerli olmak üzere Müslüman mahallelerinde cami, medrese, mektep ve zaviye inşası için harcanacaktı. Vâkıflarının şartları dışına ise asla çıkılmayacaktı.[1309] Muhtemelen satımdan elde edilen nakit her bir cami, medrese, mektep vs. yerine yenisinin inşasına yetmediği için satılan mekteplerden elde edilen meblağ birleştirilerek daha az sayıda mektep inşa edilmiş, birkaç yıl sonra bunu haber veren Defter-i Hâkânî Nezâreti ise Fetvâhâne'ye başvurarak, bu durumun istibdal kararına bağlı milk senetlerini etkileyip etkilemediğini sormuştu. Fetvâhâne, usulünce yapılan istibdal sonrasında verilen milk senetleri için herhangi bir riskin bulunmadığını, ancak istibdal karşılığı alınan nakdin, vâkıfı namına aynı türden bir başka vakfın inşasına yetmemesi halinde, yeterli miktara

[1308] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 285.
[1309] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 285.

ulaşana kadar işletilerek (*istirbah*) her bir vakıf yerine yenisinin teminine çalışılmasının zaruri olduğunu söyledi.[1310] Uygulama noktasında bazı aksilikler çıksa da Fetvâhâne'nin bu fetvası imparatorluk dahilindeki *müstağnen-anh* mescit ve cami arsalarının istibdaline açılan kendi zamanına kadarki en büyük kapıydı ve tam da bu nedenle imparatorluk sınırlarındaki bir diğer caminin istibdaline ilişkin 1911 yılındaki bir davaya emsal teşkil edecekti.[1311]

Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, istibdalle ilgili maddeleri yukarıda detaylarıyla ele alınan 24 maddelik ıslahat planını, istibdal kanununu Meclis'e taşımadan sadece birkaç ay önce Fetvâhâne'ye sunmuştu. Planın 16. maddesinde, ahalisi tamamen dağılan bazı köy ve kasabalardaki *müstağnen-anh* cami, mescit, medrese vb. hayrat arsaları ile ihtiyaçtan fazla veya birbirine çok yakın mesafelerde cami ve mescidi bulunan yerlerde boş arsa halinde kalan cami ve mescitlerin nakit ile istibdali öngörülmüştü. *Bazı akvâl-i eimme nazar-ı itibara alınarak* yapılan istibdal sonrasında elde edilecek kaynak, diğer mescit ve mabetlerin ihyası için kullanılacaktı.[1312] İlginç olan komisyon üyesi Hüseyin Hüsnü Efendi'nin kendi kaleme aldığı eserinde tam aksini savunmasına rağmen bu maddenin altına imza atabilmiş olmasıydı.[1313] Fetvâhâne ise bu öneri için garip bir yaklaşım sergiledi. Öncelikle ihtiyaç fazlası cami ve mescitlerle ilgili soruyu görmezden gelerek, yalnızca *dârü'l-harb*de, artık hiçbir Müslümanın yaşamadığı yerlerdeki *müstağnen-anh* mescitleri gündemine aldı. Bu durum Fetvâhâne'ye göre mescidin nakit ile istibdalini mümkün kılan bir *zaruret* haliydi. Ancak elde edilen nakit, komisyonun önerdiği şekilde mevcut mabetlerin ihyası için değil Müslümanların yaşadığı bir başka yerde vâkıfının adıyla anılmak üzere yeni mescitlerin inşası için harcanmalıydı.[1314] Bu cevap Meclis-i Mebusan'da yaşanan cami ve mescitlerin istibdali tartışmasında Fetvâhâne'nin nasıl tavır alacağını göstermesi açısından önemlidir. Yanıt *dârü'l-harb*le sınırlı tutulsa da yukarıdaki diğer

[1310] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 53
[1311] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 285.
[1312] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 21.
[1313] Kitabında iki ayrı şahıs tarafından yaptırılan iki mescitten birinin *galle* fazlasının bile prensip olarak diğer harap mescidin tamiri için sarf edilemeyeceğini savunurken böyle bir maddenin altına imza atabilmiştir. *Müstağnen anh* mescitler için ise ancak mescide ait vakıf gelirlerinin ihtiyaç içindeki en yakın mescide sarf edilebileceğini söyler. Mescit binası ve arsasının istibdali hakkında ise hiçbir detaya eserinde yer vermez. Hüseyin Hüsnü, **a.g.e.**, s. 51.
[1314] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 21.

fetvalar ışığında Fetvâhâne'nin cami ve mescit arsalarının istibdaline prensip olarak karşı olmadığı da açıktır.

Cami ve mescit enkazlarının nakli ve arsalarının satımı konusunda Hanefi mezhebinin Osmanlı merkezli tarihi seyri özetle böyledir. Görüldüğü gibi cami ve mescit arsalarının istibdali konusunda önce direnerek mezhebin *râcih* kavlinde ısrar eden Fetvâhâne, sonrasında *mercûh* kavle teslim olur. Ancak bu hikayenin en heyecanlı kısmı, 1911 yılı istibdal kanunu müzakereleri sırasında, *mercûh* kavle meyleden Meclis-i Mebusan'a karşı *râcih* kavlin savunusunu yapan Meclis-i Ayan'da yazılacaktır.

3.3.2.3. Meclis-i Ayan *Müfta Bih*i Takipte

İstibdal kanununun hiçbir tadilata uğramadan Meclis-i Mebusan'dan geçmesi bazı çevreleri rahatsız etti. Bunlardan birisi de Fetvâhâne müsevvidlerinden Mekteb-i Kuzât Sakk-ı Şer'î Muallimi Halis Efendi idi. Halis Efendi, şeriatın asla onaylamadığını düşündüğü bu kanunu Meclis-i Ayan'a yolladığı şu telgrafla protesto etti:

> ''*Müstağnen-anh* olan mebâni-i vakfiye ile vakıf arsaların nakit ile istibdallerine dair olan madde-i kanuniyenin evvelki gün 80 rey ile Mebusanca bi't-tasdik dün Meclis-i Ayan'dan encümene gönderildiği gazetelerde görüldü. İstibdal müstegallata *müstağnen-anh* olmak ise meâbid-i İslamiyeye şâmil olduğundan, eliyâzübillah mesacid-i şerîfenin ayaklar altında kalıp mahall-i fuhşiyat olmasını şeriat-ı İslamiye asla tecviz edemez. İstibdal dahi lede'l-murâfaa hükm-i hâkime mütevakkıftır. Sırf umur-ı diniyeden olan bu meselenin Fetvâhâne-i âlî'den ba'de'l-istiftâ alınacak fetva-yı şerîfeye imtisalen mufassal bir kanun yapılmasını diyanet ve şeriat namına istida eylerim.''[1315]

Halis'in tepkisi aslında gayet normaldi. Çünkü cami ve mescitlerin saygınlığı tüm İslam toplumları gibi Osmanlı toplumunun da kırmızı çizgilerinden birini oluşturuyordu. Kamil Paşa hükümeti zamanında Selahaddin Camii mahallinin bir kısmı kilise inşası için kullanılmak üzere Fransızlara verildiğinde, Kudüs Şafii müftüsü, Harem-i Şerif şeyhi, ulema, müderrisler, seyyid ve şerifler, Mescid-i Aksa imam, hatip ve hademeleri ve pek çok tarikat şeyhi bu girişimi hilafet merkezinde

[1315] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 11 Mayıs 1327, C.III, s. 317-18.

şiddetle protesto etmişlerdi.[1316] Bursa'daki bir caminin sadece avlusunun Hristiyan bir kimseye satılması, bu sırada Meclis-i Vala azası olan Subhi Bey'i harekete geçirmiş, avlunun camiye iadesi ve bu hukuksuz işleme karışanların da meydana çıkarılarak tüm maddi kaybın bunlara tazmin ettirilmesi için çalışmalar başlatılmıştı.[1317] Şam'daki Hamidiye mescit ve dergahının mahkeme kararı alınmadan *hilâf-ı şer' olarak hod be hod müzayededе bey'i* için yapılan girişimler Şam Şâzelî Şeyhi Mahmûd Ebü'ş-Şâmât (ö. 1341/1922) tarafından Sadaret'e şikayet edilince, derhal mesele hakkında tahkikat başlatılmıştı.[1318] Hatta sınır dışındaki camilerin muhafazasında bile oldukça titiz davranılıyordu. Güney Afrika'daki Port Elizabeth'de bulunan caminin satışının önlenmesi için devletin en yüksek kurumları devreye girmişti.[1319] Tüm bunlar mesele cami ve mescitlerin muhafazası olduğunda, Halis Efendi gibi hassasiyet sahibi bireylerin karşıt seslerini yükseltmekten çekinmediğini ve bu seslerin devletin en yüksek kurumlarında yankı bulduğunu gösteriyordu.

İstibdal kanunu 24 Mayıs günü Meclis-i Ayan gündemine işte bu telgrafın gölgesinde alındı.[1320] Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Ziyaeddin Efendi, Şerif Ali Cafer Paşa ve Zihni Paşa gibi önemli isimlerin yer aldığı Meclis-i Ayan Evkaf Encümeni, kanun maddesini zaten olduğu gibi kabul etmemiş, cami ve mescitlerin istibdali hususunda Meclis-i Mebusan'dan tamamen farklı bir tercihte bulunmuştu. Encümen, *İmam Muhammed hazretlerine göre cevami ve mesacid-i şerîfe dahi nakit ile istibdal olunabilir ise de kavl-i sahih* ve *müfta bihe nazaran harap olsun mamur olsun, cevami ve mesacid-i şerîfenin nakit ile istibdali gayrı caiz olduğundan ve kavl-i esah ve müfta bih ile amel* edilmesini gerekli gördüğünden kanun maddesine *''gerek mamur ve gerek harap cevami ve mesacid-i şerîfeden mâadâ''* ifadesini ekledi. Vakıfların nakit formunda merkeze çekilmesi endişelerini de dikkate alan encümen, istibdalden elde edilen nakdin yerinde harcanması için maddeye *''orada''* kaydını da ilave etti.[1321] Maddenin son hali şöyleydi:

[1316] Ahmed Cevdet Paşa, **Tezakir:13-20**, s. 9.
[1317] COA, A.MKT.MHM, nr. 135/10, 1298.
[1318] COA, BEO, nr. 1852/138887, 1320.
[1319] COA, HR.İD., nr. 2042/36, 1901; COA, HR.SFR., nr. 3/501/8, 1901.
[1320] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 9 Mayıs 1327, C.III, s. 229.
[1321] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 11 Mayıs 1327, C.III, s. 316-17.

‘‘**Gerek mamur ve gerek harap cevami ve mesacid-i şerîfeden mâadâ** maksad-ı tesislerine nazaran menfaatı fevt ve *müstağnen-anh* olan mebâni-i vakfiye ile vakıf arsaların nakit ile bi’l-istibdal, mebaliğ-i hasıla ile **orada** kendi cinslerinden olan müessese-i hayriye inşasına ihtiyaç görülmediği takdirde, civarında bulunan o kabil müessese-i hayriyenin mesarif-i daimesi temin edildikten sonra, bulundukları mahallerin ihtiyacatı nazar-ı dikkat ve itinaya alınarak evvela mesacid-i şerîfe; saniyen mekatib-i ibtidaiye ve medaris-i ilmiye; salisen, hastahane gibi müessesat-ı hayriye inşasına ve mesarif-i daimesini temine Evkaf Nezâreti mezundur.’’[1322]

Meclis Başkanı Sait Paşa kanunun müzakeresini daha henüz başlatmışken, Halis Efendi’nin bir gün önce parlamentoya ulaşan telgrafının okunmasını emretti. Hem Sait Paşa hem de diğer bazı mebuslar şeriatın söz söylediği bir meselede yanlış bir karara varmaktan korkuyor ve korkularını artıran bu telgraf için bir açıklama bekliyordu.[1323] Bu açıklama söz konusu telgrafı iki yönüyle eleştiren Evkaf Nâzırı Mustafa Hayri Bey’den geldi. Eleştirdiği birinci husus Halis’in mescit istibdalinin kesinlikle yasak olduğunu savunmasıydı. Açıklamalarını kütüphaneden müzakere salonuna getirttiği İbn Abidin’in eserine dayandıran Hayri Bey, İmam Muhammed’in nezdinde bir mahalle ahalisinin bile *müstağnen-anh* haldeki mescitlerini istibdal edebileceğini savundu. Hatta İmam Muhammed söz konusu şartlar altında mescidin özel mülke dönüştüğünü bile kabul ediyordu. Dolayısıyla Hayri Bey’e göre Halis’in iddiasında görüldüğü gibi meseleye ilişkin mutlak bir haramlık söz konusu değildi. Hayri Bey’in ikinci eleştirisi ise istibdal kararının ancak şer‘î mahkemede alınabileceği iddiasına yönelikti. Oluşturulacak evkaf meclislerinde daima şer‘î hakimlerin bulundurulacağını hatırlatan Hayri Bey, esasında buna bile ihtiyaç olmadığını söyledi. Çünkü padişahın hakimlere sunduğu bu yetki, kanunun meclisten geçip padişah tarafından onaylanmasıyla bu defa nezârete de verilmiş olacaktı.[1324] Aslında tartışılan mesele istibdal kararlarının şer‘î bir hüküm mü yoksa idari bir tedbir mi olduğu noktasındaydı.

Meselenin her ne olursa olsun şer‘î bir mesele oluşunun bazı vekilleri endişelendirdiği ifade edilmişti. Fetvâhâne’nin oluru alınmadan hem de şer‘î nitelikli bir kanunun meclisten geçirilmesi bu vekilleri rahatsız ediyordu. Kanunu teklif eden Evkaf Nâzırı Hayri Bey ise Fetvâhâne’nin benimsediği usulün *muhtar* olmayan bir

[1322] COA, İ.MLU., nr. 5/16, 1329.
[1323] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 11 Mayıs 1327, C.III, s. 317-18.
[1324] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 11 Mayıs 1327, C.III, s. 318.

kavlin dikkate alınmasını imkânsız kıldığını ve bu durumun Fetvâhâne'den her konuda fetva alınmasını zorlaştırdığını söyleyerek bir nevi bu kanun için fetva alınamayacağını itiraf etmişti. Hatırlattığı önemli bir ayrım ise *gayr-i muhtar* ile *mugayir-i şer*'in farklı şeyler olduğuydu. Bu mantıkla İmam Muhammed'in *gayr-i muhtar* kavli doğrultusunda formüle edilmesi, bu kanunun şeriata aykırı olduğu anlamına gelmeyecekti. Zaten kanun maddesi en azından mescit ve camiler konusunda Hanefi mezhebinin *müfta bih*i olan Ebu Yusuf kavli çerçevesinde yeniden formüle edilmişti. Tartışma kanun maddesinin fetva almayı zorlaştıran diğer noktalarına ilişkindi ve uzun sürmeyecekti. Meclis Başkanı Sait Paşa devreye girerek oylamayı çoktan başlattı. Muhalif Reşit Akif Paşa, müstereddit Nuri Bey ve çekimser kalan Rum asıllı hekim-mebus Aristidi Paşa ile Stepan Nilkof Efendi'ye rağmen kanun, oy çokluğuyla kabul edildi.[1325]

Tadil edilen istibdal kanunu üç gün sonra tekrar Meclis-i Mebusan'a geldi. Meclis-i Ayan'ın cami ve mescitler konusundaki hassasiyeti özellikle Ahmet Mahir ve Mehmed Tevfik Efendiler gibi pek çok vekil tarafından memnuniyetle karşılandı. Ancak Hacı Mustafa Efendi gibi bazı vekiller yapılan tadilden rahatsızlık duyduklarını saklamadılar. Bunların ayanlara eleştirisi *müfta bih* kavlin mahiyetine ilişkin bir tanımlamaya dayanıyordu. Bu tanıma göre *müfta bih*lik halifenin farklı zamanlarda yapacağı farklı tercihlerle belirlenebilen, değişken ve geçişken bir vasıftı. Dolayısıyla istibdal kanununun ilk haliyle halife tarafından tasdik edilmesi, İmam Muhammed'in kavlini mezhebin *müfta bih*i haline getiren bir etki yaratacak ve böylece kanunun dayanağı açısından herhangi bir meşruiyet sorunu kalmayacaktı. Ancak bu teorik ama oldukça önemli olan tartışmanın çok fazla uzamasına izin verilmedi. Tadil edilmiş haliyle Meclis-i Mebusan'da da oylanan kanun, hızlıca kabul edildi.[1326]

Bu istibdal kanunuyla birlikte mescit ve camiler dışındaki harap olan veya ihtiyaç kalmayan tüm vakıflar hem de nakit karşılığı istibdal edilebilecektir. Asırlardır tartışma konusu olan *müsevviğ-i şer'î*nin anlam içeriği *menfaati fevt ve müstağnen-anh* vakıflar için artık nettir. Şimdiye kadar yalnızca aynı cins vakıflar arasında kaynak

[1325] Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 11 Mayıs 1327, C.III, s. 318.
[1326] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 14 Mayıs 1327, C.VII, s. 215. Ayrıca bkz. VGMA, Defter No: 948, s. 3.

aktarımı mümkün iken -Dersaadet Bidâyet Mahkemesi Reisi Cemâleddin Efendi'nin ifadesiyle- istibdal kanunu *bu esası (da) tevsi eylemiş*tir.[1327] Bir mescide ait *müstağnen-anh* haldeki gelir getirir vakıfların, bu kanun kapsamında, bir mektep için kullanılmak üzere istibdali mümkündür. Sultan Süleyman döneminde kadıların istibdal kararı alma yetkisi sultanın iznine tabi kılınırken şimdi kısmi de olsa kadıların elinden tamamen alınarak Evkaf Nezâreti'ne verilmiş, böylece mezhebin kuruluş döneminde yalnızca yargıya ait olan bir yetkinin bütünüyle yürütmenin eline geçiş serüveni de bu kanunla tamamlanmıştır.

Müslüman toplumun kutsalı olan vakıflar hakkındaki böylesine radikal bir kararın tepki çekmemesi imkânsızdır. Bu tepkinin Ali Haydar Efendi gibi uzun yıllar fetva eminliği yapmış bir vakıf uzmanından gelmesi tabi ki daha da ilgi çekicidir. Osmanlı tarihinin en hacimli vakıf monografisini kaleme alan Küçük Ali Haydar Efendi, istibdal kanununu şu satırlarıyla eleştirir:

> ''Bu karar şekl-i hâzırıyla ahkam-ı şer'iyeye asla muvafık bulunmadığı ve evkaf-ı İslamiyeye teaddî ve tecavüz mahiyetinde bulunduğu aşikardır. Nitekim şu kitabı mutalaa ve tedkik eden zat bu ciheti anlar. Binaenaleyh bundan sarf-ı nazar edilmek vacibdir.''[1328]

Tüm bu açıklamalardan anlaşılan şu ki, II. Meşrutiyet döneminde hem Meclis'in hem de Fetvâhâne'nin şer'îlikten anladığı, Hanefi mezhebine hatta bu mezhebin *müfta bih* kavline uygunluktur. Şer'î meselelerin parlamentoya taşınma sebebi ise çok büyük bir ihtimalle Fetvâhâne'nin geçit vermeyeceği düşünülen alanda manevra kabiliyeti kazanmaktı. Daha da önemlisi Fetvâhâne fetvası veya şer'î mahkeme kararını gerektiren halleri ortadan kaldırarak, yürütmenin hareket alanını genişletmekti. Neticede bir yasa parlamentodan geçtikten sonra hükümet yalnızca ''yasa''nın lafzı çerçevesinde hareket edecek ve böylece şeriatın ya da Hanefi mezhebinin kısıtından kurtulmuş olacaktı. Diğer taraftan Meclis'in ürettiği hukuk kuralını şer'î kılıcı nitelikten yoksun görülmesi veya henüz bunun teorik alt yapısının hazırlanamamış olması, şer'î alandaki yasamalarda hilafet vurgusunun artmasına sebep oldu. Çünkü Osmanlı tarihi boyunca fakihler tarafından üretilen hukuk kuralları şer'îlik

[1327] Cemâleddin, **a.g.e.**, s. 42.
[1328] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 697. (dipnot)

vasfını hukukçuların bizzat kendilerinden alıyordu. Hukuk kuralının parlamentoda üretilmeye başlanması ise çözümü beklenen yeni bir problemdi.

3.3.2.4. İstibdal Kanununun İcrası

İstibdal kanununun kapsamına aldığı *maksad-ı tesislerine nazaran menfaatı fevt ve müstağnen-anh* vakıflar aynı zamanda *münderis* kavramı ile de ifade ediliyordu. Bundan dolayı istibdal kanunu mazbatasında *münderis* kavramına da eş zamanlı olarak yer verildi. Bu hem *münderis* vakıflar talimatnamesinin hem de istibdal kanununun aynı nitelikteki vakıfları kapsamına aldığı anlamına geliyordu ki, hiç şüphesiz bu durum mevzuatın uygulama safhasında belli sıkıntılar doğuracaktı. II. Abdülhamid döneminden beridir yürürlükte olan *münderis* vakıflar talimatnamesi, *münderis* vakıfları büyük oranda Maarif Nezâreti'nin kontrolüne bırakmıştı.[1329] İstibdal kanunu ise *münderis* vakıflar için getirdiği nakit ile istibdal çözümünde Evkaf Nezâreti'ni tam yetkili kıldı. Bu uyuşmazlık ya da tearuz halinin giderilmesi adına, istibdal kanununun parlamentodan geçişinden çok kısa bir süre sonra yayımlanan 20 Haziran 1911 tarihli tezkire ile Maarif Nezâreti başta olmak üzere artık hiçbir nezâretin *münderis* vakıflara müdahale hakkının kalmadığı ilgili mercilere bildirildi.[1330] Buna rağmen Maarif Nezâreti ile Evkaf Nezâreti arasında gerçekleşecek olan ihtilaflara engel olunamadı.

Bu ihtilaf noktalarından birisi *münderis* zaviye vakıflarından elde edilen gelirle[1331] masrafları karşılanan Erzurum'daki üç adet mekteb-i ibtidai idi. 1911 yılı Ekim ayında gerçekleşen bürokratik yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Evkaf Nezâreti, istibdal kanunundan aldığı yetkiye dayanarak, bu mekteplerin *münderis* vakıflardan gelen kaynaklarını geri alma niyetindeydi. Maarif Nezâreti'ne göre ise bu niyetin fiiliyata geçirilmesi halinde ilgili mektepler kapanma tehlikesiyle karşı karşıya kalacaktı. *Münderis* vakıflardan gelen bu gelir kalemlerinin önceden olduğu gibi mekteplere iadesini isteyen Maarif Nezâreti, Evkaf Nezâreti'nin bu girişimini kanunun geriye yürümezliği ilkesine aykırı bulmakta ve bu tip kazanılmış hakların

[1329] Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 5 Mayıs 1327, C.VI, s. 642.
[1330] COA, DH.İD., nr. 34/56, 1332.
[1331] Bu gelir muhtemelen vakfa ait 42000 kuruş civarındaki nakit paranın işletilmesinden elde edilen gelirdir.

kaybedilmeyeceğine ilişkin Şura-yı Devlet kararı alınarak, genel bir tebligatta bulunulmasını talep etmekteydi.[1332] Evkaf Nezâreti ise kanunun geriye yürümezliği ilkesini istibdal kanunundan önce Maarif Nezâreti eline bırakılan ve kanunun çıkış süreci ve sonrasında Maarif-Evkaf Nezâretleri arasında ihtilafa konu olmayan vakıflarla sınırlamak istiyordu. Buna göre istibdal kanunu çıktığı sırada iki nezâret arasında ihtilaf konusu olan *münderis* vakıflar ile kanun sonrasında hiçbir *münderis* vakıf üzerinde Maarif Nezâreti'nin artık söz hakkı bulunmamalıydı. Evkaf Nezâreti, Erzurum'daki *münderis* zaviye vakıflarına Maarif Nezâreti tarafından kanun öncesinde fiilen el konulmuş olsa da muhtemelen bunun usulsüzce yapıldığını düşündüğü için zaviyelerin iki nezâret arasındaki ihtilaflı *münderis* vakıflardan olduğunu ima ediyordu. Bu da ilgili vakıfların Evkaf Nezâreti'ne terk edilmesi gerektiğine işaretti. Aksi yöndeki bir kararın *ahkam-ı şer'iye ile müstağnen-anh evkaf hakkındaki madde-i kanuniye mündericatına muhalif olacağı* açıktı. Maarif Nezâreti ise dava konusu olan *münderis* vakıflara, mahkeme süreci sonuçlanana kadar müdahale edilmemesini talep etti. 25 Şubat 1912 tarihinde Şura-yı Devlet konuyu gündemine taşıdı ve alınan kararda, istibdal kanununun yürürlüğe girmesinden önce Maarifçe el konulan *münderis* vakıf gelirlerinin Maarif Nezâreti'nin elinde bırakılması ve bu zaviyelerin de Maarif'in kontrolünde kalması kararlaştırıldı. Bu karar Maarif Nezâreti'nin savunusunda da görülen kanunun geriye yürümezliği prensibine dayandırıldı.[1333]

Bu olaydan yaklaşık bir buçuk yıl sonra bu defa Balıkesir'de benzeri bir anlaşmazlık meydana geldi. Maarif Nezâreti, *münderis* vakıflara ilişkin talimatname henüz yürürlükte iken Balıkesir'deki *münderis* bir zaviyeye el koymuş ve sonrasında bu zaviyeyi tapuya bağlayarak satmıştı. Şimdi bu zaviyenin vakıflarından olan Balıkesir'deki arsa halinde kalmış harap bir hamama da aynı talimatname çerçevesinde el koymak istiyordu. Evkaf Nezâreti ise talimatnamenin ilga edilmesi dolayısıyla Maarif'in yetki gaspında bulunduğunu iddia ediyordu. Evkaf Nezâreti'nin aklını karıştıran ikinci husus istibdal kanunu gereğince nakit ile istibdal edilmesi öngörülen bu vakıflardan elde edilen nakdin yalnızca hayri kurumlar için kullanılabileceği

[1332] COA, BEO, nr. 3955/296591, 1329.
[1333] COA, BEO, nr. 4009/300625, 1330.

noktasıydı. Tam da bu nedenle, Şura-yı Devlet'e, mekteplerin kanunda geçen *''müessesat-ı hayriye''* ifadesinin kapsamında yer alıp almadığını sordu. Şura-yı Devlet, 27 Temmuz 1913 tarihli kararında Evkaf Nezâreti'nin bu son sorusuyla ilgilenmedi. Ancak bir buçuk yıl önce Erzurum örneğinde aldığı yukarıdaki prensip karara gönderme yaparak, Evkaf Nezâreti lehine karar verdi. Çünkü Maarif Nezâreti Balıkesir'deki bu *münderis* hamama istibdal kanunu artık yürürlükte iken el koyma teşebbüsünde bulunmuştu.[1334] Şura-yı Devlet'in cevapsız bıraktığı sorunun cevabını ise Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâfü'l-ahlâf* adlı eserinde yer alan aşağıdaki *müessesat-ı hayriye* tanımı veriyordu:

> ''Müessesat-ı hayriye, meabid ve medaris ve mekatib ve imarat ve dârü'l-kura ve zevaya ve kütüphane ve fukarahane ve misafirhane ve köprü ve hastahane ve darüşşifa ve çeşme ve sebilhane ve havuz ve kuyu ve kabristan gibi ashab-ı hayr tarafından inşa ve vakfedilen asar-ı hayriyedir.''[1335]

*Müessesat-ı hayriye*yi *şahs-ı maneviye-i cemiyetin intifaına ait* gören Elmalılı[1336] gibi Ömer Hilmi Efendi de her ne kadar mektepleri bu kurumlar kapsamında değerlendirse de Fetvâhâne'nin, mektepleri, hizmet verdiği öğrenci kitlesine göre farklı değerlendirmeye tabi tuttuğu *münderis* vakıflar talimatnamesine bakışında görülmüştü. Şura-yı Devlet'in soruyu yanıtsız bırakması da mektep kavramının içinin doldurulma biçimine bağlı olarak farklı yanıtlara açık bir soru olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Mesele nezâretler arasında nasıl çözümlenmiş olursa olsun, açık olan husus, istibdale ilişkin bir kanunun bir diğerini neshetmiş olduğu gerçeğidir. Böylece *kanun dönemi*nde şer'î alandaki yeni tip neshin gerçekleşme biçimi de anlaşılmış oldu.[1337] Peki neshedici özellik gösteren bu yeni kanun nasıl uygulanmıştı, yani *inşâî* özelliğini nasıl ortaya koymuştu? Başlığın devamında bu konu açıklığa kavuşturulacaktır.

[1334] COA, BEO, nr. 4201/315018, 1331.

[1335] Ömer Hilmi, **a.g.e.**, s. 6. Ali Haydar'ın tanımı da şu şekildedir: *''Müessesat-ı hayriye medaris ve imarat ve dâru'l-kütüb ve dâru'l-müsâfirîn ve köprü ve hastahane ve dârü'ş-şifa ve sebilhane ve kuyu ve makbere gibi ashab-ı hayr tarafından inşa ve vakfolunan asar-ı hayriyedir.''* Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 81.

[1336] Hamdi Efendi, **Ahkâm-ı evkâf**, s. 7; Mehmed Hamdi, **İrşâd**, s. 109.

[1337] 16 Eylül 1914 tarihinde Antep Evkaf Memurluğundan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne çekilen bir telgraftan, bu iki kanun arasında tearuzun uygulama alanında hala devam ettiği anlaşılır. Çünkü telgraf Halep'teki bazı vakıf arsaların münderis oldukları gerekçesiyle Maarif adına satımına devam edildiğini haber verir. Halep Vilayeti'ne gönderilen cevapta Maarif'in bu müdahaleden derhal menedilmesi emredilir. COA, DH.İD, nr. 34/56.

İstibdal kanunu yürürlüğe girdikten kısa bir süre sonra kanunun suret-i tatbikini ortaya koyan aşağıdaki talimatname yayımlandı:

> 1- Vilayat ve liva merkezlerinde *hâkimü'ş-şer*'in riyaseti altında *müfti-i belde* ile evkaf müdür veya memurundan mecalis-i idare ve belediyece gerek kendi azalarından gerek hariçten intihab edilecek birer zattan mürekkeben bir komisyon teşkil olunacaktır.
>
> 2- İşbu komisyonla merkez vilayat veya liva ile mülhak kaza merkezlerinde madde-i kanuniye mucebince ne kadar *müstağnen-anh* mebâni-i vakfiye ile vakıf arsalar var ise malum olduğu halde hangi vakıftan olduğunu tasrih etmek üzere hudud ve ziraıyla müteferriatını melfuf numune vecih ile tanzim olunacak defatire tahrir edecek ve kıymet-i muhammenelerini dahi hizalarına işaret eyleyecektir.
>
> 3- Sebt-i defter olunacak arsalardan şeref ve mevkiine göre üzerlerine cüz'î mesarıf ile yapılacak akar menafi-i külliye temin edeceği anlaşılanlar hane-i mahsusuna işaret olunacaktır.
>
> 4- *Müstağnen-anh* evkafı sebt-i defter edilen daire dahilinde muhtac-ı tamir ne kadar hayrat-ı şerîfe mevcut olduğu ve ihya ve imarları için ne miktar mesarıf ihtiyarı lazım geleceği ve mesarıf-ı daimelerini temin için ne kadar akçeye ihtiyaç olduğu ayrıca gösterilecektir.
>
> 5- Komisyonların tanzim edecekleri defterler mecalis-i idareye verilecek ve mecalis-i mezkurece *mesacid-i şerîfe* ve *mekatib-i ibtidaiye* ve *medaris-i ilmiye* ve *hastahane* gibi *müessesat-ı hayriye*den hangisine ihtiyaç olduğuna ve bunların nerede ve ne kadar masrafla vücuda getirileceğine dair icap eden mazbatalar tanzim olunarak nezârete gönderilecektir.[1338]

Talimatnameye göre Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bünyesinde faaliyetlerini sürdürecek olan komisyonlara şer'î hakimler başkanlık edecekti. Şer'î hakimler Meşihat'e bağlı olduklarından Fetvâhâne'ye de konuya ilişkin başvuru yapılmış, Fetvâhâne ve Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iye'de incelenen kanun ''bu yönüyle'' uygun bulunarak, hakimler resmi kanallarla bilgilendirilmişti.[1339] Çok büyük ihtimalle bu komisyonlar da Evkaf Nezâreti bünyesindeki *Mebâni-i Hayriye ve Akârât-ı Vakfiye Müdiriyeti'*nin çatısı altında oluşturulacaktı. Çünkü *Evkaf Nezâreti İdare-i Merkeziyesi Teşkilat ve Vezaifine dair* 20 Temmuz 1912 tarihli nizamnamenin *tadilen* kaleme alınan 15. maddesine göre *müstağnen-anh mahallerden kanun-ı mahsusu mucebince nakit ile istibdal edilecekleri hakkında muamelat-ı lazimeyi icra etmek* bu müdiriyetin görevleri arasındaydı.[1340] Kanunun icrasına ilişkin örnekler de bunu doğruluyordu. *Müstağnen-anh* bir vakıf olduğu gerekçesiyle 30 Ağustos 1915 tarihinde nakit ile

[1338] **Evkaf-ı Hümayun Nezareti 1327 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası**, 1336, s. 32.
[1339] Fetvâhâne'de uygun bulunup Meclis-i Tedkikat-ı Şer'iye'ye havalesine dair bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 130.
[1340] VGMA, Defter No: 949, s. 69.

istibdal yoluyla Hicaz Demiryolu İdaresi'ne satılan Sirkeci yakınındaki Kayış Mustafa Ağa Medresesi'nin istibdal işlemi, *Akârât-ı Vakfiye Müdiriyeti*'nin girişimiyle gerçekleştirildi.[1341] 1913 yılında Ayaspaşa'daki bir kabristan, yine Evkaf Nezâreti'nin kararıyla, bir İngiliz şirketine nakit karşılığı istibdal yoluyla satıldı. Alınan karar, ölü defni için hiç kullanılmayan ve kanunen defin yasaklı bir mahalde bulunan kabristanın, *mahall-i mezkura şimdiye kadar emvat defnedilmemiş ve defnedilmesi kanunen memnu olan mahallerden bulunmuş olduğu surette menfaati fevt olmuş ve müstağnen-anh kalmış arsalar hakkındaki madde-i kanuniyeye tevfîken nezâret-i celile-i fehimanelerinin doğrudan doğruya nakit ile istibdale salahiyeti derkar olduğuna* dayandırıldı.[1342]

İstibdal kanunu yalnızca nezâret bünyesindeki komisyonların değil şer'î mahkemelerin de gündemindeydi ve kanuna burada da referans alanı tanınmıştı. Mesela Kastamonu'daki bir caminin aydınlatılması ve imam-müezzin maaşlarının temini için vakfedilen bir hanenin yarı hissesinin satımı için Kastamonu Mahkeme-i Şer'iyesi'nde alınan nakit ile istibdal kararı buna örnektir. Vakfiyesine göre kiralayanı çıkmadığı veya harap olup tamiri için kaynak bulunamadığı takdirde, *bedel-i misl*i karşılığında satılıp ele geçen nakdin işletilmesiyle (*irbah ve istirbah)* elde edilen gelirin aynı amaç için kullanılması mümkün olan bu hane, uzun bir süredir kiralanamamış ve büyük bölümü harap hale gelmesine rağmen tamiri için kaynak da bulunamadığından *muattal ve perişan bir halde* kalmıştı. Vakfın mütevellisi *bu misillü menfaati fevt ve müstağnen-anh kalan ve harap bulunan mebâni-i vakfiye ile vakıf arsaların nakit ile tahvil ve istibdali*ne ilişkin kanuna referansla evin yarı hissesinin *ber muceb-i kanun ve şart-ı vâkıf* nakitle istibdalini talep etmiş ve mahkeme de nakitle istibdalin hem vakfiye şartlarına uygunluğuna hem de vakıf için daha yararlı (*enfa')* oluşuna dayanarak istibdali uygun bulup irade-i seniyye talebinde bulunmuştu.[1343] Bu kararın istibdal kanunu kapsamında komisyonda alınması mümkün iken neden mahkeme ilamına gerek duyulduğu anlaşılması zor bir husustur.

[1341] VGMA, Defter no: 949, s. 281.
[1342] VGMA, Defter no: 4649, s. 23.
[1343] VGMA, Defter no: 950, s. 175-76.

* İstibdal kanunu sonrasında bir mescit arsasının istibdali davası

İstibdal kanunu, istibdal kararlarına büyük oranda idari karar niteliği kazandırmış olsa da kanun kapsamı dışında kalan noktalarda, şer'î mahkemeler, karar alım sürecinde tek yetkili kurum olmaya devam etti. Özellikle tüm cami ve mescitlerin sancılı bir sürecin ardından kanun kapsamı dışına çıkarılması, ilgili işlemleri şer'î mahkemelerin istibdal ilamına muhtaç bırakıyordu. Galata'ya bağlı Beyoğlu'nun Kuloğlu Mahallesi'ndeki Kuloğlu Vakfı'na ait bir mescit arsasının hikayesi bunun en güzel örneğidir. Altında muhtemelen bodrum ya da dükkanların bulunduğu bu *fevkânî* mescit yaklaşık altmış yıl önce[1344] Beyoğlu *harîk-i kebîr*'inden kurtulamayarak yanmış ve boş arsaya dönüşmüştü. Zaman içerisinde bulunduğu mahalledeki Müslümanlar da buradan ayrılmış, mahalle Hristiyan mahallesi haline gelmiş, hatta cami civarındaki Müslüman mezarlıklara bile Hristiyanlarca el konmuştu. Artık tamamen *müstağnen-anh* hale gelen bu mescidin, bulunduğu yerde yeniden inşası için vakfının gücü de yoktu. Nüfus kitlesi değişen bu mahallede, doğrusu, bir mescide ihtiyaç da kalmamıştı. Bu nedenle Evkâf-ı Hümâyûn Hukuk Müşavirliği dava vekillerinden Abdünnafi Efendi'nin mütevelli olarak tayin edilmesini takiben ilgili mescit arsasının nakit ile istibdali için gerekli hukuki süreç başlatıldı.[1345]

Mescit arsasının istibdali sürecinde, öncelikle, Mimar Mehmed Salih Bey tarafından incelenen mescit mahallinin haritası çıkarıldı. Mahallenin bekçisi, kömürcü esnafından bir şahıs, komşu mahallenin imamı, bir diğer komşu mahallenin iki muhtarı ile bir kahveci arsa halinde kalan bu mescidin nakit ile istibdalinin vakfı için her yönüyle *enfa*' ve *evla* olduğuna şahitlik ettiler. Bu şahitliklerini mütevellinin de hazır bulunduğu mahkemede, daha önce hazırlanmış olan haritayı mahkemeye sunarak yaptılar. 27 Temmuz 1911 tarihinde davayı gören kadı, Aralık 1910'dan beridir Evkaf

[1344] 1264/1847-8 yılı.

[1345] 27 Temmuz 1911 tarihinde Evkaf Mahkemesi'nde görülecek olan bu dava Kuloğlu Mahallesi'ndeki ilk istibdal davası değildir. Çünkü yaklaşık yedi yıl önce Kuloğlu Mescid-i Şerîfi için Râşid Efendi Vakfı tarafından yaptırılmış olan bir helanın akar veya nakit karşılığı istibdaliyle ilgili Evkaf Nezâreti'nden Meşihat'e bir soru daha gelmiştir. Hatta soruda zikri geçen Kuloğlu Mescidi, çok büyük bir ihtimalle bu mescittir. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 38, 60.

Mahkemesi kadılığı görevini sürdüren ve daha sonra Evkaf Nâzırlığı görevinde de bulunacak olan Osmanlı Şeyhülislamlarından Ömer Hulûsî Efendi idi.

Mütevelli ve aynı zamanda dava vekili olan Abdünnafi Efendi, davanın lehine sonuçlanmasını temin adına Meşihat'in daha önce vermiş olduğu bir istibdal fetvasını mahkemeye sundu. Bu fetvanın kopyası dava sürecinde Evkaf Nezâreti tarafından Meşihat'ten bizzat talep edildi.[1346] 31 Temmuz 1907 tarihli bu fetva, *Edirne Vilayeti Niyâbet-i Şeriyesi*'nin 1905 yılında *Fetvâhâne*'ye yaptığı müracaat üzerine verilen yukarıdaki fetvanın ta kendisiydi.[1347] Sorudaki önemli detay, vilayette istibdal edilmeyen benzeri durumdaki bazı cami, mektep ve medrese arsalarının gayrimüslim kimselerce ev vb. mekanlara ilhak edilerek yok olduklarıydı.[1348] Bu detay bize pek çok benzeri istibdal fetvası arasında neden bu fetvanın referans noktası olarak seçildiği konusunda da fikir verir. Çünkü Müslüman mezarlığının dahi gayrimüslimler elinden kurtulamadığı Kuloğlu Mahallesi'nde de müdahale edilmediği takdirde istibdali hedeflenen arsanın aynı akıbete uğrayacağı neredeyse kesindir.[1349] Evkaf Nezâreti Edirne'ye tanınan bu imkânın Kuloğlu Mahallesi'ndeki mescit arsası için de tanınmasını ister.

Fetvanın bu şekilde dava sürecinde kullanımı yeni bir fenomen değildir. Daha önce davacı-davalı tarafların fetvayı dava sürecine nasıl dahil etmeye çalıştığı görüldü. Ancak Fetvâhâne fetvası, nitelik itibariyle sıradan bir fetvadan oldukça farklıydı. Hatta Zeyd-Amr-Hind-Bekr gibi model figürler üzerinden verilen şeyhülislam fetvalarından da ayrışmıştı. Artık kurumsallaşan Fetvâhâne fetvaları, çok büyük ihtimalle kurumun aynı zamanda temyiz mercii olmasından dolayı bir tür emsal karar teşkil ediyordu ki, yukarıdaki örnekte bu durum açıkça görülür. Zaten Kadı Ömer Hulûsî Efendi de mescit arsasının istibdali fikrine olumlu yaklaştı. Mescit arsasının yakınında bulunan Mehmed Efendi Mescid-i Şerifi'nin, civardaki Müslüman esnafın cemaatle namaz kılabilmelerini temin adına *ihtiyat*en tamir edilmesi halinde, mescit arsasında yer alan demir parmaklıkla çevrili iki mezar muhafaza ve istisna edilerek, kalan arsanın piyasa

[1346] Talep yazısı için bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 85.
[1347] Müracaatın konusu Hristiyan mahallesinde kalıp etrafına muhafaza amaçlı duvar inşa edilmesi için vakıflarının yeterli bütçesi bulunmayan *bi'l-külliye müstağnen anh* olan 2 harap cami ile 47 cami, 9 mektep, 2 medrese ve 4 zaviye arsasının nakit ile istibdalidir.
[1348] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 285.
[1349] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 285.

değeri üzerinden istibdal edilebileceğine karar verdi. Karar, elde edilecek nakdin Müslüman bir mahallede yeni bir mescidin inşası için harcanmasıyla kayıtlıydı. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, bu kararın ardından gerekli ruhsatın verilmesi için Sadaret'e müracaatta bulundu.[1350] Birkaç gün içinde Sadaret de Evkaf Nezâreti'nin ruhsat talebini padişaha arz etti[1351] ve Sultan Mehmed Reşad'ın imzasıyla gereken *emr-i sultânî* de çıkarılmış oldu.[1352] Ancak muhtemelen şehrin önemli bir mevkiinde yer alması dolayısıyla cami arsasının satımından daha sonra vazgeçilmiş, bunun yerine arsa üzerine III. Vakıf Hanı inşa edilmişti. Mahkeme kararına uygun olarak caminin yerine de camiye ihtiyaç duyan Bostanlı Karyesi'nde Bostancı Camii inşa edildi.[1353]

1917 yılında Uzunçarşıbaşı'ndaki Mehmed Pertev Paşa Vakfı'na ait Şark Çarşısı adıyla bilinen hanın Musevi mutasarrıfları Jack Bey ve Madam Rebeka kardeşler ile vakfın mütevellisi arasında bir cami-i şerîf dava konusu olduğunda da istibdal kararı şer'î mahkeme bünyesinde alındı. Çarşının yeniden inşası sırasında eskiden çarşının ortasında yer alan yanmış cami için yer ayrılmamıştı. Anlaşmazlık cami mahallinin 1200 lira karşılığında nakitle istibdaline karar verilmesiyle çözüldü ve alınan karar 1200 liranın başka bir yerde yeni bir caminin inşası için harcanmasıyla kayıtlandı.[1354] Bu örnekler gösteriyor ki, her ne kadar istibdal kanununun kapsamı dışında tutulsa da cami ve mescit arsalarının istibdaline ilişkin karşı bir tavır söz konusu değildir. Ayanlarca reddedilen husus, sürecin, şer'î mahkemelerin denetim alanı dışına itilerek kanun lafzının kontrolüne bırakılmasıdır. Ayrıca kanun maddesine dahil edilmiş olması halinde, cami ve mescitlerin, ancak yenisinin inşa edilmesi kaydıyla istibdal edilebilirliği gibi bir zaruret de bulunmayacaktı. Fetvâhâne ve dolayısıyla şer'î mahkemeler ise bu hususu gözetme noktasında hiçbir ödün vermedi. Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar uzanan ilgili yanıtları bunun en açık

[1350] COA, İ.EV., nr. 53/3, 1329.
[1351] COA, İ.EV., nr. 53/3, 1329.
[1352] COA, İ.EV., nr. 53/3, 1329. Divan-ı Hümâyûn Kalemi'nde kayıtlı ilm-u haberin kopyası için ayrıca bkz. VGMA, Defter No: 948, s. 28
[1353] İbnü'l-emin, H. Hüsameddin, **a.g.e.**, s. 234.
[1354] VGMA, Defter No: 950, s. 156-159.

göstergesidir.[1355] Hatta kayıp topraklardan gelen sorularda bile aynı tavır sonuna kadar korundu.[1356]

Kanunun kapsamı dışında kalan yalnızca cami ve mescitler de değildi. *Menfaati fevt ve müstağnen-anh* ifadesi altına girmeyen diğer vakıfların da istibdal kararları şer'î mahkeme bünyesinde alınmaya devam etti. Öyle ki Adana'daki bir vakfa ait camışların nakitle istibdal kararı bile şer'î mahkeme ilamı ile alınmıştı. Menkul bir malın istibdal kararında ayrıca *emr-i sultânî*'ye ihtiyaç duyulması da şaşırtıcıdır.[1357] Tek örnek bu da değildi. Tarsus kadılığında da *müşrif-i harap* halde olan vakıf evin tamiri için *galle*sinin bulunmaması ve kiracısının da çıkmaması sebepleriyle âtıl halde kalmasından dolayı milk bir ev karşılığında istibdaline karar verildi.[1358] Kararın nezâret bünyesinde alınmama sebebi yine belirsizdir. Bunun nedeni vakfın ne *mazbut* ne de *mülhak* vakıflardan olması veya istibdalin nakit değil de akar karşılığında yapılması olabilir. Kastamonu'daki mülhak bir vakıf olan harap ve *münhedim* demirci dükkanının milk kunduracı dükkanı ile istibdali kararının da yakın zamanda mahkemede alınması birinci ihtimali büyük oranda ortadan kaldırır.[1359] Yine Kastamonu'daki *müstağnen-anh ve menfaati fevt* vakıf hane arsası için şer'î mahkemede alınan nakit karşılığı istibdal kararı açıkça istibdal kanununa referansla alınmıştı.[1360] Bu da istibdalin akar karşılığı yapılmasına dayandırılan ikinci ihtimali ortadan kaldırır. Çünkü ilgili karar kanun maddesine doğrudan uyum göstermesine rağmen yine de şer'î mahkemede alınmıştır. Bursa'daki vakıf bir dut bahçesi de istibdal kanununun kapsamına dahil olup hem de nakit karşılığı istibdali istenmesine rağmen yine istibdal kararı mahkemede alınmıştır. Hem de vakfın istibdali Hüdavendigar Vilayeti Evkaf Müdürünün girişimiyle gerçekleştirilmesine rağmen bu yol tercih edilmişti.[1361] O halde üçüncü bir ihtimal gündeme gelir. Bu da talimatnamenin birinci maddesi gereğince vilayet ve liva merkezlerinde teşkil edilmesi

[1355] 20 Mart 1922 tarihli fetva için bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 295, s. 55.
[1356] Yakın tarihte Bulgaristan için de istibdal sonrasında yeni bir caminin inşasının gerekliliği noktasında tavizde bulunmamıştır. Bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 390, s. 78
[1357] VGMA, Defter No: 949, s. 253-254.
[1358] Mahkeme ilamı ve ilgili irade-i seniyye için bkz. VGMA, Defter No: 950, s. 226-27.
[1359] VGMA, Defter No: 950, s. 241.
[1360] VGMA, Defter No: 950, s. 254-55.
[1361] VGMA, Defter No: 950, s. 280-81. Bağdat'taki vakıf bir bahçe hissesinin mahkeme ilamı ile istibdal kararı için bkz. VGMA, Defter No: 950, s. 18- 20.

öngörülen komisyonların oluşturulamaması halinde, istibdal kararlarının şer'î mahkemede alınmaya devam etmesidir. Komisyonda alınan yukarıdaki iki kararın her ikisinin de Dersaadet'te alınmış olması, taşrada komisyonların teşkilinin gecikmesi ihtimaline karşı mahkeme ilamı yoluyla istibdal işlemlerine devam edildiği varsayımını güçlendirir. Bu ihtimal de elbette ki şüphesiz değildir.

* Bir medresenin Aksaray Yangını ile gelen istibdal davası

1911 yılında, 12495 aileyi evsiz bırakan büyük Aksaray yangını sonrasında oluşturulan komisyon çalışmalara başlamış, toplanan yardım paralarıyla yangınzedelerin iskân edilmesi için Harikzedegân Apartmanı'nın inşasına karar verilmişti. İnşaat için yapılan istimlak işlemleri sırasında Laleli'deki mazbut Nâzır Hüseyin Ağa Medresesi ile 18. yüzyılda Sultan III. Mustafa tarafından yaptırılan Laleli Medresesi'nin de apartmanların inşası için belirlenen mahalde yer aldığı anlaşıldı. *Mebâni-i Hayriye Müdiriyeti*'nde medreselerin istibdalleri uygun görülse de[1362] Evkaf Nezâreti meseleyi Fetvâhâne'ye taşıdı. Fetvâhâne, Nâzır Hüseyin Ağa Medresesi'nin bir başka yerde yeniden inşa edilmek üzere nakitle istibdaline olumlu yaklaştı. Ancak Laleli Medresesi'nin istibdaline karşı çıkarak tamir edilmesi gerektiğini söyledi.[1363] Evkaf Mahkemesi'nde her iki medresenin istibdali için açılan davada Nâzır Hüseyin Ağa Medresesi'nin nakitle istibdali kararı yukarıdaki Fetvâhâne ''olur''una açık referansla alınırken, muhtemelen fetvanın yukarıda özetlenen kalan kısmında istibdaline geçit verilmediğinden Laleli Medresesi için erteleme kararı alındı. Fetvanın Laleli Medresesi'ni ilgilendiren kısmına ilamda yer verilmemesi de ilginç bir detaydı.[1364] Ancak Şehremaneti *tevsî-i tarîk bahânesiyle* medrese arsasının bazı parçalarını *bilâ zarûre* bedelsiz zapt etmiş, kalan parçalarını da çoktan farklı kimselere satmıştı. Hatta Laleli Medresesi'nin arsasının bir kısmının, daha medrese yıkılmadan satılması birkaç yıl önce Şura-yı Devlet'in de gündemini meşgul etmişti.[1365] Esasında

[1362] VGMA, Defter No: 950, s. 319-20.
[1363] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 33.
[1364] VGMA, Defter No: 950, s. 319.
[1365] COA, DH.UMVM., nr. 103/14, 1337.

bu yol çalışması sırasında istimlak edilen medrese ve camiler Şehremaneti ile Evkaf Nezareti arasında uzun yıllardır ihtilaf konusuydu. [1366]

Evkaf Nezâreti meselenin geldiği noktada, bulunduğu yerde yeniden inşası mümkün olmayan medresenin nakitle istibdalini talep etti. Fetvâhâne ise gayrı meşru bulduğu bu işlemin meşru bir istibdal işlemine dönüştürülmesini imkânsız buldu.[1367] Sadece Fetvâhâne değil diğer bazı önemli isimler de medreselerin nakitle istibdalinin gayrı meşruluğunun savunusunu yaptılar. Bunlardan birisi olan Yunuszâde Ahmed Vehbi, *Sebilürreşad*'da çıkan yazısında medrese arsasının nakitle istibdali hakkında şunları söyledi:

> ''Her ne kadar istibdal-i mezkurun cevazı mezheb-i Hanefi'de menkul ise de ezmanın tegayyürü ile ahkamın tegayyürüne mebni müstebdelün-bih olan nükûdu kuzat-ı zamanın yahud nâzırlarının ekl edip yerine ahar vakıf iştira etmemeleri galip olmakla Hayreddin er-Remli gibi birkaç fukahadan mâadâ ulema ve müteahhirin ve Devlet-i Osmaniye meşayih-i İslamı istibdal-i mezkuru men' edip cevaz ile ifta etmemişlerdir.''[1368]

Remli dışında hiçbir alimin nakitle istibdalin lehtarı olmadığını söylemesi ilginç bir bakış açısıdır. Zira çalışmanın ilk bölümünde pek çok alimin bu tipte istibdalin destekçisi olduğu görüldü. *Dârü'l-Hilâfeti'l Aliyye Medresesi Heyet-i Teftîşiyesi* de yakın zamanda Laleli Camii'nin alt katının ahır haline getirilmesini, Laleli Medresesi'nin ise apartman inşası için yıkılma teşebbüslerini Fetvâhâne'ye şikayet etti. Fetvâhâne, ahırın derhal boşaltılmasını gerekli görürken haklı bir sebep bulunmaksızın yıkıldığı takdirde medresenin eski haline iade edilmesi gerektiğini söyledi.[1369] Halbuki Laleli Medresesi -Fetvâhâne'nin ifadesiyle- *harikten masûn ve gayet metîn* olduğu halde yıkılmıştı. Evkaf Mahkemesi ilamında yanmış ve ihtiyaç dışı olarak nitelenen medresenin[1370] Fetvâhâne'ye göre sağlam olması da dikkat çeken bir çelişkidir. Fetvâhâne'nin yeni çözümü, medresenin aynı yerde yeniden inşası veya kıymetinin tazmin ettirilmesi için medreseyi yıkanların dava edilmesidir.[1371] İlgili

[1366] COA, DH.UMVM., nr. 103/14, 1337.
[1367] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 35.
1368 Ahmed Vehbi, ''Sebilürreşad Müdiriyeti Canib-i Valasına,'' **Sebilürreşad**, C.I-VIII, No:6-188, 29 Mart 1328, s. 96.
[1369] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 37.
[1370] VGMA, Defter No: 950, s. 319-20.
[1371] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 35.

dava açıldı mı bilinmez ama[1372] en azından Nâzır Hüseyin Ağa Medresesi'nin hikayesi sayesinde İstanbul'da da münderis bir vakfın istibdal kararının Evkaf Mahkemesi'nde alınabileceği görülmüş oldu. Buna, medrese vakıflarının, Şürünbülâlî gibi alimlerce mescitlere eşit hatta daha da dokunulmaz görülmesi ve bundan kaynaklanabilecek muhtemel ihtilafların önüne geçme düşüncesi sebep olmuş olabilir. Ancak Sirkeci'deki Kayış Mustafa Ağa Medresesi'nin mahkeme kararı alınmadan istibdal edilmesi bu ihtimali de ortadan kaldırır. Bu durumda en doğru tespit, potansiyel anlamda kanun kapsamına girebilecek durumdaki Dersaadet ve taşra vakıflarının istibdali kararlarının, henüz bilinmeyen çeşitli sebeplerle mahkemede alınmaya devam ettiğidir.

3.3.3. 1921 Kabristanların Nakli ve İstibdali Kanunu: Başka Mezhepler de Varmış!

Osmanlı Devleti, Hanefi mezhebini II. Meşrutiyet dönemine resmi mezhebi olarak taşıdı.[1373] Bu, Hanefi bir kadının denetiminde de olsa diğer üç sünni mezhebe mensup naiblerin sürekli istihdamının son bulacağı anlamına geliyordu. Yalnızca halifeden yetkili Hanefi kadılar, *ihtiyaç* ve *zaruret* hallerinde, üç sünni mezhepten bir alimi belli bir davayı görebilmesi için yetkilendirebilecekti. Bu usule *istihlaf* deniyordu ve yetkili kadı da sadece belli meselelerin çözümünde bu usule başvurabilecekti.[1374] Böylece diğer üç sünni mezhebin pratiği kısıtlı da olsa hala sürdürülüyordu. Sınırları oldukça daralan imparatorluğun Irak, Hicaz, Trablusgarb ve Yemen gibi bölgelerinde hala Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebine mensup halk kitleleri vardı. Bu gruplar, Hanefi kadının izni dahilinde, mensup oldukları mezhebin alimlerinin hakemliğine başvurarak anlaşmazlıklarını çözüyor ve alınan kararları Hanefi kadıya tenfiz ettiriyorlardı.[1375] Sadrazamlık 1911 yılında Fetvâhâne'ye bir başvuru yaparak Yemen, Hicaz ve Trablusgarp vilayetlerine doğrudan Şafii ve Maliki kadıların atanmasını ve ayrıca Fetvâhâne'de bu mezheplere mensup müftülerin

[1372] Ahmet Vefa Çobanoğlu, ''Lâleli Külliyesi,'' **DİA**, C.XXVII, s. 88
[1373] 19. asrın başında çıkarılan bir fermanla, Mısır'da Şafii, Maliki ve Hanbeli mezhebine mensup naiblerin tayini uygulamasına prensipte son verilmiştir. COA, BEO, nr. 3757/281741, 1328.
[1374] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 112, 207.
[1375] Ali Haydar, **a.g.e.**, C.IV, s. 444.

istihdam edilmesini talep etti. Fetvâhâne ise bu kadıların sürekli istihdamına karşı çıkarak, sadece *ihtiyaç* ve *zaruret* hallerinde *istihlaf* yoluyla yetkilendirilmelerinin *siyanet-i hukuk nokta-i nazarından evfak ve maslahat-ı nâsa erfak* olduğunu belirtti.[1376] Fetvâhâne zaten çeşitli vesilelerle *devlet-i ebed müddet Osmaniyenin hin-i tesisinden bu ana kadar* Hanefi imamların kavilleriyle *hüküm ve ifta edilmekte olduğunu* ve *muhafazası ehem ve elzem bulunan (bu) usulün tegayyürü(nün)* caiz olmadığını sık sık vurguluyordu.[1377] Benimsediği usule sıkı sıkıya bağlıydı; fakat son bir asırdır Osmanlı toplumu ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda etraflı bir dönüşüm yaşıyordu. Bu dönüşümler pek çok meşruiyet sorununu da beraberinde getirmişti. Bu meşruiyet sorununa fıkıh diliyle tatmin edici bir cevabın verilememiş olması, II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde artık neredeyse bütün çevreleri rahatsız ediyordu. Fetvâhâne, bir diş dolgusuna bile fetva verememekle,[1378] zikri geçen dört fetva eserinin dışına çıkamamakla eleştiriliyordu.[1379]

Her kesimden ulema ve entelektüeller yalnızca Hanefi geleneği üzerine oturtulan bir hukuk sisteminin artık yetersiz kaldığını düşünüyordu. Hatta Mecelle muallimlerinden Mustafa Asım, açıkça, *bir kanunun hin-i tanzim ve tadilinde, ahkam-ı diniyeyi değil memleketin muhtaç olduğu hususatı nazar-ı dikkate almak icap edeceğini* söylüyordu.[1380] Elmalılı, kodifikasyonda *istihsan*lı Hanefi mezhebinin esas kabul edilmesini, ancak *ihtiyaç-ı nâsa erfak ve evfak* olduğu takdirde diğer mezheplere de başvurulmasını gerekli buluyordu.[1381] Halifenin onayıyla yürürlüğe gireceğinden dolayı bu tip bir işlem ona göre *telfik*e düşme riski de taşımıyordu.[1382] Dönemin büyük hukukçularından Ebü'l-ulâ Mardin de Müslüman halkın *ihtiyaç* duyduğu

[1376] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 90. Hatta sünni olmayan çeşitli mezheplerin bile Osmanlı'nın son asrında kendine uygulama alanı bulması mümkündü. Cebel-i Lübnan örneği için bkz. Tuba Yıldız, **Geleneğin Hukuku Osmanlı'nın Adaleti Dürzîler ve Mârûnîler**, İstanbul, Vadi Yay., 2020.
[1377] Örn bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 146.
[1378] Manastırlı İsmail Hakkı, ''Bab-ı İçtihad Mesdud Mudur?'' **Sırat-ı Müstakim**, No:32, 19 Mart 1325, s. 82.
[1379] Elmalılı, ''Ulûm-i İslâmiye-Âleme Bir Nazar,'' **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, Haz. A. Cüneyd Köksal; Murat Kaya, İstanbul, Klasik Yay., 2013, s. 62
[1380] Mustafa Asım, ''Vaz-ı Kavânînde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esâsât ve Muhtacı Olduğumuz Kavânîn,'' **İçtihat**, C.IV, No:67, 3 Mayıs 1329, s. 1466.
[1381] Elmalılı, ''Makale-i Mühimme,'' **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, s. 80
[1382] **A.e.**, 81.

uygulamaların imkân varsa *ve lev ki bir kavl-i zaîfe mübteni bulunsun hükm-i şer'îye rabtolunmasını* öneriyordu.[1383]

Kilisli Münir gibi *bütün terakkiyat-ı medeniyeye fıkhın lakayd olduğu* çıkarımlarını hayretle karşılayarak *garbın her türlü âdât ve muamelatını esbâb-ı terakkîden addetmenin doğru olamayacağını* hatırlatanlar da yok değildi[1384] ki Elmalılı ve Ebü'l-ulâ da bu konuda ondan farksız düşünmüyordu. Ahmed Şirânî de *ictihadın bir mezhebe münhasır kalmas*ının *ihtiyacatı def edemeyeceğini* söyleyerek *her mezhep ulemasından müteşekkil bir cemiyet-i ictihadiye*nin oluşturulmasını teklif ediyordu.[1385] Aksekili Ahmed Hamdi, Muhammed Reşid Rıza'nın *Muhaveretü'l-Muslih ve'l-Mukallid* adlı eserini *Mezahibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i* adıyla Türkçe'ye kazandırmıştı.[1386] Çeviri baskısının iç kapağında, Muhammed Abduh'un *''Bulunduğumuz asır bir mezhep üzerine saplanıp kalacak zaman değildir''* sözü alıntılanmıştı. Onun bu çevirisi hocası İzmirli İsmail Hakkı'dan da büyük destek görmüştü.[1387] Aksekili'ye göre *ihtiyaç, maslahat* ve *menfaat* her şeyin önündeydi ve en azından dört mezhebin sunduğu hareket alanında, zamana en uygun çözüm neyse onun alınması zaruriydi. Ona göre bu seçmece çözümlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulan bir eserin halifenin *irade-i seniyyesi* ile birleştirilmesiyle Fetvâhâne'nin bu yolda hareket etmesi sağlanabilirdi. Ne de olsa *müçtehedün fih* olan meselelerde halifenin emrine itaat vacipti ve böylece ihtilaf noktaları da ortadan kalkdırılmış olacaktı.[1388]

Celal Nuri meseleyi bir adım daha öteye taşıdı ve *Mecelle*'nin mimarı Cevdet Paşa'yı, bin yıllık hukuk kurallarından müteşekkil ve bugüne hiçbir şey söylemeyen *Mecelle*'yi kanun haline getirterek bir ''irtica'' örneği sergilemekle suçladı. Zaten ona göre Cevdet Paşa, içtihat serbestisine ilk darbeyi vuran Zenbilli ve Ebussuud

[1383] Mardinizâde Ebü'ula, ''Şeriata Hizmet: Mecelle Cemiyeti,'' **Sırat-ı Müstakim**, C.III, No:55, 10 Eylül 1325, s. 42-44.
[1384] Kilisli Münir, ''İçtihat,'' **Beyanülhak**, No:100, 21 Şubat 1326, C.IV, s. 1893.
[1385] Ahmet Şirani, ''İçtihat Kapısından Nasıl ve Ne Şartla Girmelidir?'' **Hayrulkelam**, C.I, No:3, 21 Teşrin-i sani 1329, s. 17; Ahmet Şirani, ''Cemiyet-i İctihadiyenin Suret-i Teşkil ve Şeraiti,'' **Hayrulkelam**, C.I, No:7, 19 Kanun-i evvel 1329, s. 50-51.
[1386] Aksekili Ahmed Hamdi, **Mezahibin Telfiki ve İslam'ın Bir Noktaya Cem'i**, Darü'l-Hilafe, Amedi Matbaası, 1332.
[1387] Kitap İzmirli'nin Aksekili'ye atfen kaleme aldığı bu övgü dolu takrizle başlar.
[1388] Aksekili, **a.g.e.**, s. 14-15.

zihniyetinin, tozlanmış köhne ciltler arasında *kîl-u kâl* peşinde koşan bayağı bir takipçisiydi.[1389] Bu zihniyetin yaptığı, eski içtihatları adeta mezardan çıkarıp kanun haline getirmekten başka bir şey değildi.[1390] Celal Nuri'nin yine de tereddütsüz ıslah edilebilir gördüğü *Mecelle* için sunduğu tadil formülü şuydu: Artık belli oranda eskimiş olan *Code Civil*'in bugüne hala hitap edebilen ''iyi'' ahkamını diğer Batı ülkelerindeki uygun ahkam ile birlikte *kavaid-i külliye-i fıkhiyeye tevfiken Mecelle*'ye derc etmek.[1391] Hatta ona göre Cevdet Paşa'nın daha en başta yapması gereken şey, Ceza Kanunnamesi, Berrî ve Bahrî Ticaret Kanunnameleri, Usul-i Muhakeme-i Cezaiye ve Hukukiye'de olduğu gibi Batı hukukundan alınan bir Medeni Kanun vücuda getirmekti.[1392] Celal Nuri bundan dolayı Cevdet Paşa'dan önceki devlet adamlarının Batı hukukundan istinbat ettikleri Ceza ve Ticaret Kanunnamelerini takdir edilesi içtihat ürünleri (*içtihâdât ve kavânîn-i İslamiye*) olarak görüyordu.[1393] Çünkü *müçtehedün fih* meselelerde söz halifeye ait olduğundan, yeni içtihat ve istihraçlar *menbei ne olursa olsun* halifenin onayıyla şer'î niteliğini kazanacaktı.[1394]

Mecelle'nin ilk defa yürürlüğe girdiği yarım asır öncesinden beridir, Hanefi mezhebinin sunduğu kısıtlı alanda kod üretimine bu şekilde tepki gösterenler oluyordu. Özellikle ticarete ilişkin hususlarda yürürlükte olan Ticaret Kanunu'nun esnek yapısıyla *Mecelle*'nin katı Hanefi tavrı pek çok sorun doğuruyordu. Bu tepkiler yalnızca Celal Nuri gibi modern hukuk eğitimi almış entelektüellerden değil, Elmalılı Hamdi, İzmirli İsmail Hakkı ve Seyyid Bey gibi medrese eğitimini tamamlayıp klasik fıkıh müktesebatına nüfuz etmiş ulemadan da geliyordu. Nitekim *Mecelle*'nin tadil tartışmaları sırasında yalnızca Hanefi mezhebine dayalı bir yasama faaliyetinin başarılı olamayacağı hükümet mensuplarınca da yadsınamaz bir gerçekliğe dönüştü. Hatta bu sıralarda hazırlanan *Mecelle Cemiyeti Nizamname Layihası*, oluşturulacak Mecelle Cemiyeti'nin dört mezhep ulemasından oluşmasını öngörüyordu.[1395] Nihayet 23 Temmuz 1914 tarihinde, Şeyhülislam ve aynı zamanda Evkaf Nâzırı olan Mustafa

[1389] Celal Nuri, ''Havâic-i Kanuniyemiz: Mecelle meselesi,'' **İçtihat**, No:64, 2 Mayıs 1329, s. 1387.
[1390] Celal Nuri, ''İçtihat mesaili,'' **İttihâd-ı İslam**, İstanbul, 1331, s. 55.
[1391] Celal Nuri, ''Mecelle meselesi,'' s. 1385-86.
[1392] Celal Nuri, ''İçtihat mesaili,'' s. 55.
[1393] Celal Nuri, ''Mecelle meselesi,'' s. 1386.
[1394] **A.m.**
[1395] COA, BEO, nr. 4195/314607, 1331.

Hayri Efendi'nin girişimi ve Sultan Mehmed Reşad'ın imzasıyla *Fetvâhâne'nin Heyet-i İftâiye Kısmına ''Fetvâ Odasına'' Ait Nizamname* yürürlüğe girdi. Böylece Osmanlı hukuk tarihinde yeni bir sayfa açıldı. Çünkü ilk defa Hanefi mezhebi dışındaki üç sünni geleneğin Osmanlı mevzuatına dayanak olabileceği kabul edildi. Nizamnamenin aşağıdaki 6. maddesi dört mezhebin görüşler havuzundan yapılacak bu tercihin halifenin emri ile nasıl bağlayıcılık kazanacağını özetliyordu:

> ''Telif-i mesail şubesi mezheb-i Hanefide *gayri müfta bih* addolunan bir kavli maslahat-ı asra evfekiyetinden nâşî ihtiyar eder veya ilca-yı maslahatla eimme-i selase mezahibine ait bir kavli tercihen muvafık görür ise bu babda müdellelen bir mazbata tanzim ve Fetva Emini'ne tevdi eder. Mazbatanın muhtevi bulunduğu kavil makam-ı iftanın bi't-tasvib arzı üzerine irade-i seniyyeye iktiran ettikten sonra esas-ı ifta olur.''[1396]

Aslında bu madde Mecelle'nin şu 1801. maddesine yeni bir bakıştan ibaretti: ''*...Ve kezalik bir müçtehidin bir hususta reyi nâsa erfak ve maslahat-ı asra evfak olduğuna binaen onun reyiyle amel olunmak üzere emr-i sultânî sadır olsa ol hususta hâkim ol müçtehidin reyine münafi diğer bir müçtehidin reyiyle amel edemez, eder ise hükmü nafiz olmaz.''*[1397] Hacı Reşit Paşa ve Selim b. Rüstem gibi *Mecelle*'nin erken şârihleri, sultanın fermanına mesnet olacak kavlin sahibi olan müçtehitleri yalnızca Hanefi fukahası ile örneklemişlerdi.[1398] Yukarıdaki nizamname çerçevesinde hazırlanan kanun tekliflerinin altına, fetva eminliği sırasında bizzat imza atan Ali Haydar Efendi ise *Mecelle* şerhinde sultanın tercihine sunulan müçtehitler ve kavilleri listesini diğer mezhep imamlarını da içerecek şekilde geniş tuttu. Ancak *müçtehid fi'ş-şer*' kavramı altına soktuğu bu grubu yalnızca dört mezhep imamıyla sınırladı.[1399] Bu eski bir kanun maddesinin yeni gelişmelerle anlam dünyasının nasıl değişebildiğinin güzel bir örneğidir. Artık sultan dört sünni mezhebin herhangi bir görüşünü yasamaya esas kılabilecektir.

Nizamnamenin 3. maddesine göre ise Fetva Odası'na bağlı *Telif-i mesail şubesi, kütüb-i mütedavilede tesadüf edilemeyen mesailin suver-i halliyesini tayin edecek ve makam-ı Meşihat'ten tensip olunan mevzulara dair mezahib-i erbeaya*

[1396] COA, İ.MMS., nr. 186/15, 1332.
[1397] **Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye**, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1305, s. 599.
[1398] Selim b. Rüstem Baz el-Lübnani, **Kitâbu şerhi'l-Mecelle**, Beyrut, el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1889, C.II, s. 558; Hacı Reşit Paşa, **Ruhu'l-Mecelle**, Dersaadet, Matbaa-i Hayriye, 1328, C.VIII, s. 209-211.
[1399] Ali Haydar, **a.g.e.**, C.IV, s. 444.

mensup bi'l-umum kütüb-i fıkhiye ve asar-ı ilmiyeden istikra suretiyle me'haz göstererek cem edeceği mesail-i şer'iyeyi muhtevi müdevvenat-ı mahsusa ve meşayih-i İslamiyenin zirine nakilleri bi'l-ilave taht-ı intizama alınacak bilâ tekrar matbu ve gayri matbu fetvalardan müteşekkil ve kütüb-i fıkhiyedeki tertibe muvafık ''Muhîtü'l-fetava'' vücuda getirecekti. Bu nedenle hemen harekete geçilerek Fetva Emini Ali Haydar Efendi tarafından bu eser için elli sayfalık bir mukaddime kaleme alındı. Mukaddimenin hedefi, Hanefi kalarak diğer mezheplerin çözümlerine göre hareket etmenin klasik dilde izahını sunmaktı. Bunu *taklit, intikal* ve *örf* gibi kurumlar üzerinden yaptı.[1400] *Heyet-i telif* de 1916 yılı içerisinde Şafii ve Hanbeli imamlarına ait görüşleri temel alarak üç kanun teklif etti. [1401] Böylece ilk defa Hanefi olmayan bir çözüme referansla şer'î alanda yasamaya gidilmiş oldu.

19. yüzyıldan itibaren hukuk sisteminde böyle hızlı bir dönüşüm geçiren Osmanlı Devleti'nde kentler de bu dönüşümden nasibini aldı. Modern Avrupa'nın yeni kent modelini takip eden Osmanlı kentlerinin siması değişirken, yeni kent algısını yansıtan yeni yasalar da birbiri ardına çıkmaya başladı. Bunlardan birisi de şehir dahilindeki mezarlıkların kullanımını meneden yasaydı. Bu yasanın benzerleri 19. yüzyıl başlarında Paris ve Londra gibi ''modern'' Avrupa kentleri için de çıkartılmış, kent içinde yer alan çok sayıdaki mezarlık kullanıma kapatılarak kent dışına nakledilmişti.[1402] Osmanlı Devleti'nde ise uygulamada bazı mezarlıkların nakil ve istimlakine rastlanılsa da 20. yüzyıl başlarına kadar bunlara ilişkin herhangi bir mevzuat değişikliğine gidilmedi. Ancak kent içindeki mezarlıkların kullanımını meneden yasa, pek çok mezarlık mahallinin terkedilmiş boş arsalara dönüşmesine sebep oldu. Bu durum kullanım dışı kalan bu mezarlık arsalarının civar sakinlerinin tecavüzüne uğraması veya mezbele edinilmesi gibi olumsuz sonuçları da beraberinde getirdi. Hükümet bu defa mezarlıkların duvarla çevrilerek muhafaza edilmesini öngören yeni yasalarla bu tip tecavüzleri önleyici tedbirler almaya çalışıp gerçekleşmiş olan tecavüzleri ortadan kaldırmak için de *men-i tecavüz*ü ve mezarlıkların asli haline çevrilmesini temin eden yasalar çıkardı. İdari faaliyetler elbette kabristanları yalnızca

[1400] **Muhîtü'l-fetâvâ**, Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 181, s. 1-50.
[1401] **A.e.**, s. 51-60.
[1402] Hans-Peter Laqueur, **Hüve'l-Baki: İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Çev. Selahattin Dilidüzgün, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997, s. 75-76.

korumaya yönelik değildi. Değişen kentlerdeki yeni yol ve inşaat çalışmaları, kabristan mahallerinin istimlakini zaruri kılmış ve bu durum şehirlerin imar planlarını oluşturan mahalli idarelerle Evkaf Nezâreti arasında yıllar süren anlaşmazlıklara sebep olmuştu.

Mesela *harîk-i kebîr* olarak anılan 1865 Hocapaşa Yangını'ndan sonra semtin yeniden inşası sırasında açılan yollar için hazirelerin tahrip edilmesi, tartışma doğuran bu tip uygulamalardan yalnızca birisiydi. Mahalle ortalarında, cami ve külliyelerin bir parçası olarak bulunan bu mezarlıkların, yapılan inşaatların tamamlanabilmesi için ya taşınması ya da inşaatların bunlar üzerine yapılması gerekiyordu. Her iki uygulamanın da İslami ilkelerle uyuşması güçtü. Tam da bu nedenle Atik Ali Paşa ve Sinan Paşa Hazireleri'nin bu uygulamalar sırasında Divanyolu'na dahil edilmesi için onay veren Sadrazam Fuat Paşa ''Frenkperestlik''le suçlanmıştı. Kendisinin eleştirilere karşı savunusu ise oldukça ilginçti: ''*Bu hayırlı işler ölülerin ruhunu şad edecektir.''*[1403] Bursa'da cadde açtıran Ahmed Vefik Paşa ise bir velinin kabrini kaldırmak zorunda kalınca pek çok sıkıntı ile karşılaşmış, hatta 1880 yılında Hüdavendigar Valiliği'nden azlinin gerekçeleri arasında, bir mezarlığa muhacirleri iskân ettirip kabirleri tahrip ettirmesi de yer almıştı. İstanbul'da bir tünelin inşası sırasında Galata Mezarlığı'nın bir kısmının tahribinin gerekli görülmesi ise pek çok endişe doğurmuştu.[1404]

Beyrut Vilayeti'ne bağlı Cebel-i Lübnan ahalisinden Muhammed Ali b. Selim de Müslümanların artık yaşamadığı bir semtte yer alan cami ve Müslüman kabristanının yerel idarece Hristiyan bir kimseye satılmasından ve bu kişinin de ilgili mahalle meyhane ve kunduracı dükkanı inşa etmesinden şikayetçiydi. İddiasına göre bu vakıf mahaller Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bünyesinde kayıt altında olan vakıflardandı. Şikayetçi dilekçesinde, üç gece üst üste Peygamber Efendimizi rüyasında gördüğünü, kendisine bu mahallin cami ve kabristan olduğunu haber vererek, *makam-ı mübarekenin böyle bir fenalıktan kurtarılması* için padişahı meseleden haberdar etmesini istediğini de belirtti.[1405] Bu tip ihbarların pek çoğu doğru

[1403] Zeynep Çelik, **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul**, Çev. Selim Deringil, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2015, s. 78.
[1404] Semavi Eyice, ''Mezarlıklarımız,'' **Türk Yurdu**, No:242, 1955, s. 685-86.
[1405] COA, A.MTZ.CL., nr. 2/62, 1310.

olsa da bazen itibar zedeleme amacıyla yapılan asılsız ihbarlara da rastlanıyordu.[1406] Tüm bunlar, esasında, kabristanların toplum nezdindeki mukaddesliği yanında, bunlara yapılacak en ufak saldırının yaratabileceği infial hakkında da bir fikir veriyordu. Bunu 1886 yılında Bergama harabelerinde kazı çalışmasını idare eden Carl Humann çok iyi anlamıştı. Humann, Alman arkeolog olan iki genç talebesinin, kasabanın Müslüman mezarlığında yer alan bir mezar taşını, arka yüzünde yer aldığını düşündükleri antik bir kitabeyi bulmak için gece vakti devirdiklerini duyunca, hiddete kapılıp, bu iki genci şu sözleriyle azarlamıştı: *''Türkler için mezarlıklarından daha aziz bir şey yoktur.''*[1407]

Osmanlı toplumu nezdinde kabristanlara atfedilen kutsiyeti besleyen pek çok unsur olduğu muhakkaktı. Ancak bu durum daha çok Hanefi hukuk düşüncesinin onlara sunduğu ilkelerden kaynaklanıyor olmalıdır. Fetva Emini Küçük Ali Haydar Efendi'nin kaleminden, Hanefi mezhebinin kabristanları dokunulmaz addeden tavrı özetle şöyleydi: *Makbere-i müslimin hiçbir sebeple fesih ve ilga ve diğer hale kalb ve ifrağ olunamaz.* (504. madde) [1408] Mamur mescitlerle Müslüman kabristanları Hanefi mezhebinin istibdal edilemezler listesinin ilk sıralarını işgal eder. Hatta Hanefi doktrininde mescitlerin bile bazı durumlarda tekrar bani veya vârislerinin mülkiyetine dönebileceğine dair çeşitli görüşlere rastlanmasına rağmen, kabristanların satım veya istibdaline kapı aralayan hiçbir ifadeye yer verilmez. Dolayısıyla Hanefi mezhebine göre bir şehir, kasaba veya köyün büyüyüp genişlemesiyle şehir dahilinde kalan mezarlıklar bile yukarıdaki ilkeden istisna edilemez. Yıllar boyunca defin gerçekleştirilmeyen bu tip kabristanlardaki ölülerin kemikleri dahil tüm izleri yok olsa ve kabristanlar tamamen *münderis* hale gelse de sonuç değişmeyecektir. Hatta kabristanda yer alan kemiklerin başka mahalle nakledilmesi bile ilgili mahallin farklı amaçlarla kullanımını mubah kılmayacaktır ki zaten Hanefi mezhebinde kabir nakli de caiz değildir.[1409] Kısaca *bu gibi kadim makbereler hiçbir bahane ile arsa, mezra veya bahçe halini iktisap edemez* ve farklı istifade biçimlerine açılan tüm kapılar

[1406] Bkz. COA, TFR.İ. ED., nr. 2/180, 1320.
[1407] Eyice, **a.g.m.**, s.685.
[1408] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 258.
[1409] **A.e.**, s. 260.

kabristanlar için kapalıdır.[1410] Bir kere defnin gerçekleştirilmesi o kabristanın ilelebet yalnızca defin için kullanılabileceğinin teminatıdır.[1411] Ayrıca kabristanlar için *mürur-ı zaman* da cari değildir (Madde 1647).[1412] Kabristanlara teaddî ve tecavüzde bulunanların cezası ise *tazir-i şedîd*dir.[1413] Tabi tüm bunlar Hanefi geleneğin Ali Haydar Efendi'nin gözünden tasviridir.

Osmanlı tarihinde kabristanların nakil ve istimlakini gerektiren işlemlerin hep sancılı süreçler içerisinde gerçekleşmesi, Hanefi mezhebinin yukarıdaki paragrafta özetlenen sert muhalefetinden kaynaklanıyordu. Muhalefet şu iki temel ilkeden beslendi: Birincisi kabristan mahallinin -yüzyıllar boyu tek bir beden defnedilmeden kalsa bile- bir kere defin gerçekleştikten sonra farklı hiçbir amaçla kullanımının mümkün olmamasıydı. İkincisi ise ''ölüye hürmet'' zorunluluğu temelinde kabirlerin bir başka yere naklinin ve dolayısıyla kalan arsadan farklı biçimde istifade etmenin imkânsızlığıydı. Teoride ilkeler bu şekilde net olsa da modern dünyanın hızlanan şehirleşmesi vb. pek çok yeni durum bu ilkelerle gerilim halinde olan karşıt kavramları beraberinde getirmişti: *menâfi-i umûm, maslahat* ve *zaruret*. Bu kavramlar etrafında şekillenen karşıt ilkeler, modernleşen Osmanlının ıslahatçı kurumlarının, kabristanların nakil ve istimlakini gerektiren uygulamalarına meşruiyet temeli sunacaktı. Aşağıda sunulan pek çok örnek, bize, devlet kurumlarının, kabristanları ilgilendiren girişimlerini, hangi ilkeler üzerinden meşrulaştırmaya çalıştığını ve Fetvâhâne'nin bu meşruiyet arayışındaki rolü üzerine detaylı bir resim ortaya koyacaktır.

3.3.3.1. Osmanlı Devleti'nin Son Yarım Asrında Kabir ve Kabristan Nakli/İstibdali Örnekleri

* Sivastopol'de bir şehitliğin nakil öyküsü

Osmanlı Devleti, Kırım Harbi'nde şehit düşen Osmanlı askerlerinin yer aldığı Sivastopol'deki şehitliğe bir anıt yaptırmaya karar verdi. Bölgede yapılan inceleme

[1410] **A.e.**, s. 258-59.
[1411] **A.e.**, s. 260.
[1412] **A.e.**, s. 725.
[1413] **Ceride-i İlmiye**, C.III, No:25, Recep 1334, s. 583.

neticesinde, bir tepenin eteğinde ve sarp bir bölgede yer alan şehitliğin, konumu itibariyle anıtın muhafazasında bazı sıkıntılara yol açacağı düşünüldü. Şiddetli yağışların yaşandığı bölgede, tepenin hemen nihayetinde yer alan şehitlik sel riski taşımaktaydı. Bu, anıtın kış aylarında mevsimsel olaylardan zarar göreceği anlamına geliyordu. Ayrıca aynı tepenin zirvesinde yılın özellikle belli dönemlerinde kalabalık gruplardan oluşan ziyaretçilerini ağırlayan bir de kilise bulunmaktaydı. Bu ziyaretçiler yanında, şehitlik civarındaki Rum köylerinin sakinlerinin ‘‘hainlik maksadıyla’’ anıtı taşlamaya veya sıkça görüldüğü üzere anıt üzerine kazıyarak ya da boya maddeleriyle yazı yazmaya cüret etmeleri kuvvetle muhtemeldi. Tepenin yükseltisinden istifadeyle her halükarda anıtı taşlayabilecekleri için şehitliğin duvarla çevrilmesi de işe yaramayacaktı.

Şekil 1: Dikilmesi Planlanan Şehitler Anıtı

Kaynak: COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.

Zaten duvarla çevrildiği takdirde hiç görünmeyecek olan anıtın buraya yapılmasının da bir manası yoktu. Şehitliğin hemen karşısındaki, inşaatı tamamlanmak üzere olan büyük bir bina da anıtın önünü tamamen kapatacaktı. Bu nedenle Sivastopol Şehbenderliği (Konsolosluğu), kabristanın buradan kaldırılarak civarda bulunan bir başka tepenin yüksek mevkiine nakledilmesi ve anıtın da buraya dikilmesini teklif etti.[1414] Bürokratik yazışmalar Petersburg Sefareti (Büyükelçiliği) üzerinden yürütüldü. Ancak Petersburg sefiri, Sivastopol'ün ısrarlı talebine rağmen *''zann-ı acizaneme göre ahkam-ı diniyemiz nokta-i nazarınca 'izâmın nakli keyfiyeti mehazirden sâlim olamayacağına binaen''* ifadesiyle Hariciye Nezâreti'nin dikkatini meselenin şer'î boyutuna çekmek istedi.[1415] Hariciye Nezâreti teklifi Sadaret'e bildirdi[1416] ve Meclis-i Vükela'da meselenin incelenmesi için karar alındı.[1417] Petersburg Sefareti'ne bağlı bir yüzbaşı tarafından hazırlanan inceleme raporunda, bulunduğu konum itibariyle kabristanın taşıdığı zikri geçen mahzurlardan bahsedildi ve satır arasına *''Kabristanın diğer bir mahalle nakli hususuna gelince bu husus bi'z-zarûre icra edileceğinden zann-ı kâsırânemce bir be's yoktur''* kanaati de yerleştirildi.[1418] Raporun Sadaret'e sunulmasından yaklaşık iki ay sonra Sadaret, Meşihat'ten, kabristanın naklinin *cihet-i şer'iyesi*nin Mecelle Cemiyeti'ne tetkik ettirilerek neticesinin bildirilmesini talep etti.[1419]

Şeyhülislam Üryânîzâde Ahmed Esad Efendi'nin imzasını taşıyan 22 Ekim 1888 tarihli karar aşağıdaki gibiydi:

> ''…meyyit bir mahalle defnolunduktan sonra ol mahalden ihraç olunarak ahar mahalle nakil ve tahvil edilmesinin cevaz ve adem-i cevazında beyne'l-fukaha ihtilaf-ı ârâ vuku bulup müteahhirin-i fukahadan bazıları ale'l-ıtlak ihraç ve nakli tecviz etmişler ise de ekser fukaha meyyitin defnolunduğu mahalle diğer bir şahsın hakkı taalluk etmek gibi bir zaruret ve maslahat tahakkuk etmedikçe ihraç ve naklini tecviz etmediklerinden şu hale göre zikrolunan kabristanın ahar mahalle naklinde **devletçe bir zaruret-i maslahat tahakkuk eylediği halde** ahar mahalle nakli caiz olacağının cevaben…''

[1414] COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.
[1415] COA, Y.A.HUS, nr. 244/45, 1308.
[1416] COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.
[1417] COA, MV, nr. 32/41, 1305.
[1418] COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.
[1419] COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.

Görüldüğü gibi Mecelle Cemiyeti, devletin zaruret görmesi halinde kabristan naklinin caiz olduğu yönünde karar aldı. Bu, Sivastopol'deki kabristanın coğrafi konum itibariyle taşıdığı birtakım olumsuz özelliklerin ve güvenlik zafiyetinin, Mecelle Cemiyeti'ne göre, naklinin cevazı için gerekli olan zaruret kriterini karşıladığı anlamına geliyordu. Zaten karardan yaklaşık iki hafta sonra Şeyhülislam Üryânîzâde'nin yanında Adliye Nâzırı Ahmet Cevdet Paşa ve Evkaf Nâzırı Mustafa Nuri Paşa'nın imzalarının da yer aldığı Meclis-i Mahsus kararıyla kabristanın nakline ve ilgili anıtın buraya dikilmesine karar verildi. Kararın şer'î dayanağı ''kabristanın ahar mahalle naklinde devletçe bir *zaruret-i maslahat* tahakkuk eylediği halde şer'an caiz olacağı'' şeklinde özetlenerek aslında zaruretin varlığına karar veren mekanizmanın devlet olduğu burada da tasdiklenmiş oldu.[1420]

Şekil 2: Kabristanın Bulunduğu Mevki ve Nakli İçin Tayin Edilen Tepe

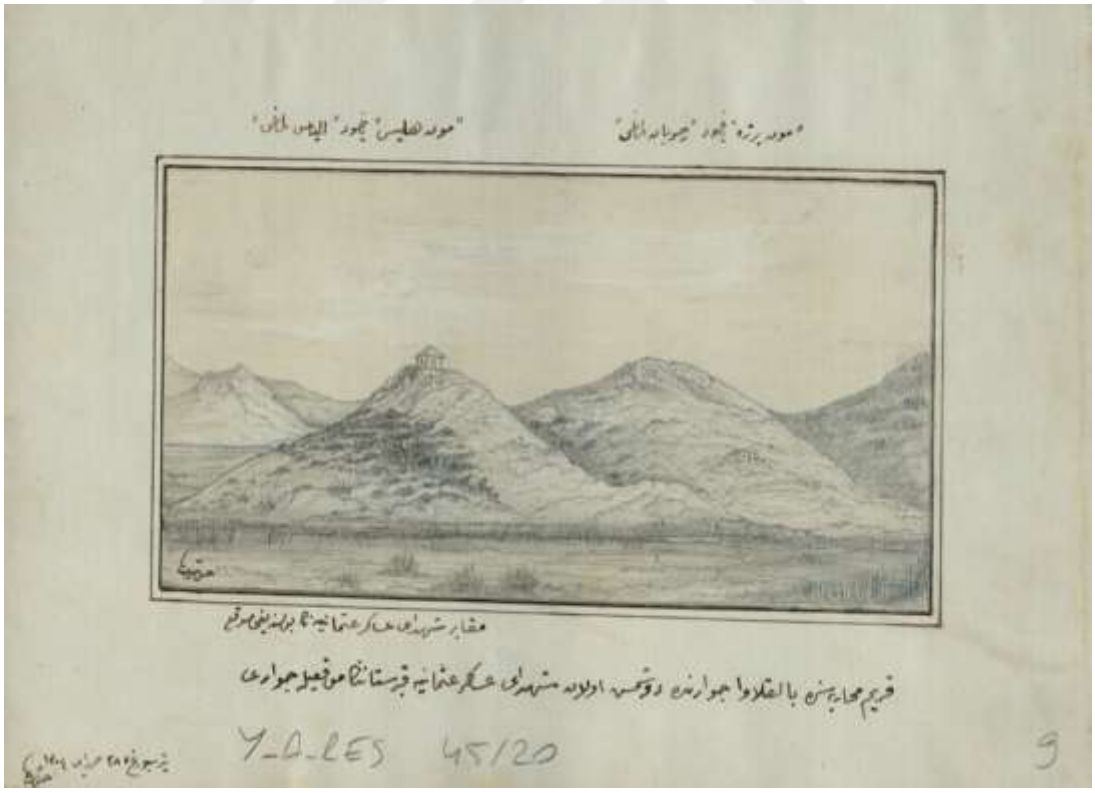

Kaynak: COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.

[1420] COA, Y.A.RES, nr. 45/20, 1306.

Sadrazamlık, ilgili mercilere alınan kararı bildirirken, Petersburg Sefareti'nin *''kabristandaki izâmın diğer mahalle nakli ahkam-ı diniyece mahzurdan sâlim olmayacağı''* iddiasına karşı bu kararı kullanarak, işlemin şer'î açıdan herhangi bir mahzur taşımadığını da ispatlamış oldu.[1421] Ancak belgeler dikkatle incelendiğinde zaruret argümanının, kabristanın kendisinden ziyade, II. Abdülhamid'in emriyle buraya dikilmesi planlanan anıt taşın muhafazası endişesiyle oluşturulduğu açıktı. O halde devletçe görülen zaruret de esasında, Osmanlı armasını taşıyacak olan bu anıtın uygun ve güvenli bir mahalle dikilmesini temin etmekti. Bir nevi anıta uygun bir yer bulmak adına, bütünleşik parçası olan kabristanın da nakline karar verilmişti. Ancak yine de duvarla çevrilmesine rağmen sarp bölgede bulunan mezarlığın, özellikle tepelik cihetinden tecavüzlere maruz bırakılma ve bunun yanında zikredilen sel ihtimali, burada şer'î nitelik taşıyan bir gerekçe oluşturabilirdi. Ancak zaruret gerekçesinin teşekkül edip etmediğine karar verecek olan merci klasik anlayışa göre de devlet miydi, bu sorgulanması gereken bir husustur. Tam da bu nedenle imparatorluğun kaybedilen diğer topraklarındaki Osmanlı kabristanlarının nakline ilişkin Fetvâhâne kararlarının incelenmesi bir fikir verebilir.

Mecelle Cemiyeti'nin bu kararından sadece üç yıl sonra yine Üryânîzâde'nin şeyhülislamlığı döneminde, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nden Fetvâhâne'ye bu defa Yunanistan'a terkedilen Narda'daki bir Müslüman mezarlığı ile ilgili soru geldi. Narda şehrinin sol yakası Yunanistan hükümetine bırakılınca, buradaki Müslüman nüfus şehrin Osmanlı hakimiyetindeki sağ yakasına göçmüş,[1422] sol yakada kalan Müslüman mezarlıkları, yerli halkın tecavüzüne maruz kalmıştı. Atina Sefareti, buradaki kabirlerin Osmanlı sınırları dahilindeki Faik Paşa Camii kabristanına nakli için izin istedi. Nakil işlemi sonrasında geriye kalan arsa ise satılacak (*füruht*) yani istibdal edilecekti. Fetvâhâne ise mezarlık taşlarının sarf yerine harcanmak üzere satılabileceği, ancak *ehl-i kubûr*un başka bir yere nakli için herhangi bir *mecâl-i şer'î* olmadığı yanıtını verdi. Dolayısıyla yapılması gereken tek şey kabristanın muhafazası için gerekli olan azami özeni göstermekti.[1423]

[1421] COA, Y.A.HUS, nr. 244/45, 1308.
[1422] İdris Bostan, ''Narda,'' **DİA**, C.XXXII, s. 385-87.
[1423] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 248.

Kayıp toprak Bükreş'te otuz seneyi aşkın zamandır kullanılmayan eski bir İslam kabristanının satılması veya başka bir şekilde kullanımı için fetva isteyen Hâriciye Nezâreti de Fetvâhâne'den yine benzeri bir cevap almıştı: Kabristanın etrafına duvar inşa edilerek muhafazaya alınması ve çirkin görüntüsünün başka şekilde ortadan kaldırılması ''muvafık-ı hürmet ve maslahat''tır.[1424] Başka örnekler de vardı. Bir önceki bölümde, Bulgaristan başlığında geçtiği üzere Varna'daki Müslüman kabirleri için de Fetvâhâne aynı olumsuz tavrı sürdürmüştü.[1425] Bosna'da kullanım dışı kalan İslam mezarlıklarının, vakıflara gelir temini veya Maarif Nezâreti tarafından yeni eğitim binalarının inşası için kullanılması fikri de Fetvâhâne'den onay alamamıştı.[1426] Hala Osmanlı toprağı olan Pirlepe'de yirmi yıldır kullanılmayan kabristan arsasının satılarak mektep gibi hayır kurumları için sarfı düşüncesi de Fetvâhâne'nin şer'îlik süzgecine takılmıştı.[1427]

1910 yılında Evkaf-ı Hümâyûn Müfettişi Hüseyin Hüsnü Efendi ve diğer komisyon üyeleri tarafından hazırlanan 24 maddelik ıslahat planında da mezarlıkların istibdali gündeme getirilmişti. Müslüman mezarlıklarını defin gerçekleşen ve gerçekleşmeyen şeklinde ikiye ayıran öneride, hiç defin gerçekleşmemiş mezarlıkların istibdali için izin istendi. Öneriye göre bu vakıf mezarlık arsalarının nakit ile istibdali sonrasında, nakit işletilecek ve elde edilen kâr diğer kategorideki kullanılmış mezarlıkların, duvar çevirme gibi yollarla *hüsn-i muhafaza*larını temin ve benzeri *vücûh-ı birrin ihyası* için harcanacaktı. Fetvâhâne'nin Evkaf Nezâreti'nin bu girişimine cevabı şöyleydi:

> ''Derununa mukaddemen defn-i emvât edilmiş olup; fakat halen defnolunması memnû' olan kabristanların ihtiramen ibkası ve içerilerine asla def-i emvât edilmeyen ve cevami ve tekaya harîminde olmayıp bahçe halinde bulunan kabristanların zaruret-i halde usul-i meşruasına tevfiken istibdali caiz ise de vâkıfı namına vakf-ı sâbıkı misillü kabristan tedarik olunmak iktiza eder.''

Fetvâhâne öncelikle ''ihtiram'' yani ölüye hürmet sorumluluğu çerçevesinde, daha önce kullanılmış ama hali hazırda kullanılmayan mezarlıkların dokunulmazlığını vurguladı. Hiç kullanılmamış vakıf mezarlık arsalarını ise cami ve tekke hariminde

[1424] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 91.
[1425] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 30.
[1426] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 378, s. 35-36.
[1427] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 391, s. 2.

bulunanlar ve diğerleri şeklinde iki kategoride değerlendirerek, ikinci kategoride yer alanların istibdallerine kapı araladı. Evkaf Nezâreti'nden ayrıldığı nokta ise istibdal sonucu elde edilen kaynağın değerlendirilmesi noktasındaydı. Fetvâhâne bu noktada tek bir seçenek sundu: *yeni bir kabristanın tedariki*. Halbuki Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti, mevcut mezarlıkların muhafazasına kaynak temin etmek için arsa karşılığında alınan nakdi işletmek istiyordu. Bu noktada *vücuh-ı birr* şeklinde kuşatıcı bir maksat üzerinden hareket eden Evkaf Nezâreti'nin Fetvâhâne'ye nazaran ''vâkıfın şartı'' noktasında daha küllî bir bakışa sahip olduğu anlaşılıyor. Ancak Fetvâhâne, vâkıfın şartını Evkaf Nezâreti'nin yaptığı gibi lafız manası mümkün olmadığında gaye manasıyla anlamak yerine ikinci sıradaki illet manaya giderek, kabristanın yine kabristanla istibdalini gerekli gördü.

Fetvâhâne'nin bu olumsuz cevapları aslında şaşırtıcı değildir. Özellikle imparatorluk dahilindeki Müslüman mezarlıkları olmak üzere kaybedilen topraklardaki bu örnekler gibi pek çok meselede, Fetvâhâne, kabristan nakline ve kalan arsanın istibdaline karşı çıktı. İnşası planlanan bir karakolhane için eski bir kabristan mahallinin namazgah olarak kullanılmasını bile mekruh olduğu gerekçesiyle reddetti. Aynı mahallin bu defa Osmanlı askerlerinin silah talimi (*silah çatma*) için tahsis edilmesine ise kabir üzerinde namaz kılmak mekruh olduğu gibi zaruret olmaksızın burada yürümek ve oturmanın da mekruh olduğu gerekçesiyle olur vermedi. Çünkü vakıf olan bu kabristanda, yalnızca ölülerin gömülmesi şeklinde tasarrufta bulunulabilirdi.[1428] Mekke'deki bir kabristanın Osman Paşa tarafından bahçe yaptırılması da *ölüye hürmet* gerekçesiyle halkın büyük tepkisini çekmiş, *aslına ircâı* için mahalli müftüden alınan fetva ve kadı ilamı ile mesele Sadaret'e kadar gelmiş ve Fetvâhâne'den görüş istenmişti.[1429] Bu nedenle Sivastopol örneğinde politik mülahazaların süreçte rol oynamasının alınan fetva üzerindeki etkisini düşünmemek eksiklik olur. Çünkü Narda örneğinde, kabristana yapılan tecavüzlerin engel olunamaz raddeye ulaştığı açıkça belirtilmesine rağmen verilen yanıt olumsuzdur. Sivastopol

[1428] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 236.
[1429] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 379, s. 32. Cevabının verildiğine dair bir kayda rastlanmadı.

örneğinde ise kabristandan ziyade anıtın Hristiyan halkın tecavüzünden korunamayacağı endişesi hakimdir ama Mecelle Cemiyeti işlemin destekçisidir.

1914 yılı baharında dönemin Hâriciye Nâzırı, Mecelle Cemiyeti'nin Sivastopol kararını tekrar gündeme taşıyarak Fetvâhâne'den ''devletçe zaruret ve maslahat tahakkuk eylediği halde mevtanın ahar mahalle naklinin caiz olup olmadığı''na ilişkin bir açıklama talebinde bulundu. Açıklama talebini, aldığı olumsuz yanıtlardan birine iliştirdiği Mecelle Cemiyeti'nin Sivastopol kararına referansla gerçekleştirdi. Fetvâhâne'nin cevabı alıntıdaki gibiydi:

> ''Harbiye Nezâret-i Celilesi'nden mevrûd olup havale buyurulan tezkire zahrına yazılan cevab-ı şer'î üzerine Mecelle Cemiyeti'nin derkenar sureti rabt buyurularak tekrar havale buyurulmasından naşi mezkur tezkire dahi mütalaa olundukta, tezkirenin fıkra-yı ûlâsında mahkî olan ihtilaf-ı fukaha medfunun diğer mahalle nakli hakkında ve ona maksur olduğu halde, mezkur ihtilafa binaen atik kabristanın feshiyle diğer mahalle naklinin cevazına istidlal sahih ve iki hadise arasında tevafuk mevcut olmadığı cihetle Mecelle Cemiyeti'nin mezkur cevabı şer'-i âliye gayri mutabık olmakla bâlâda arz olduğu üzere sâdât-ı fukaha, kabristanın feshiyle mahallinin menafi-i umuma ya hususa da istimalinin gayri caiz olduğunu tasrih etmekte olduklarından...''[1430]

Fetvâhâne açıkça Mecelle Cemiyeti'ne nispet ettiği Sivastopol fetvasının yanlış olduğunu söyledi. Çıkış noktası, tek bir şahsa ait mezar ile mezarlığın farklı şeyler olduğu idi. Bu doğrultuda fukaha arasındaki ihtilafın da mezarla sınırlı olduğunu iddia etti. Bu, mezarlığın ihtilaf alanından çıkarılarak ittifak alanına dahil edilmesi anlamına geliyordu. Mecelle Cemiyeti'nin tutanakları incelendiğinde, ihtilaf nakillerinin defin öncesi veya sonrasında *nakl-i meyyit*in hükmüne ilişkin olması Fetvâhâne'yi bir oranda doğruluyordu. Ancak bu tutanakta sadece kabir değil kabristan nakline ilişkin çeşitli nakiller de yer alıyordu. Bunlardan birisi Hz. Osman'ın mescidin genişletilmesi sırasında burada yer alan kabirlerin Bakî' Mezarlığı'na nakledilmesini emretmesiydi. Gerçi hemen peşi sıra bunun İmam Muhammed'e göre *ism* ve *masiyet* olduğu da söylenmişti. Zaten tutanağın hedefi, *nakl-i meyyit* ve *nakl-i kabr*in cevazının baskın bir görüş olduğunu kanıtlamaktan ziyade, bunun ihtilaflı bir mesele olduğunu kanıtlamaktı ki bu yolda Şafii ulemanın görüşlerine bile yer

[1430] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 146.

açılmıştı.[1431] Meselenin garip yönlerinden biri, Fetvâhâne'nin yukarıdaki itirazında Şeyhülislam Üryânîzâde'nin adının hiç geçmemiş olmasıdır. Halbuki Mecelle Cemiyeti'nin aldığı karar şeyhülislamın imzasıyla gerekli mercilere ulaştırılmış, hatta şeyhülislam ilgili Meclis-i Mahsus kararının altına da bizzat imza atmıştı. Bu durum Üryânîzâde'nin Sivastopol kararına bir şeyhülislam olarak değil bir meclis azası olarak katıldığını, Mecelle Cemiyeti'nin kararını gerekli mercilere iletirken de yine bir mülki âmir gibi davrandığını gösterir.[1432] Ancak Meclis-i Mahsus'ta muhalefet şerhi düşme gibi bir yola başvurmayarak olumlu oy kullanmış olması, Mecelle Cemiyeti'nin kararını aslında onun da benimsediğinin bir işareti olabilir. Buna rağmen onun şahsi kanaati bir şeyhülislam da olsa Fetvâhâne'yi bağlamamış, Fetvâhâne en nihayetinde bu eski kararı reddetmiş ve kabristanların istibdali konusundaki muhalif tavrını korumuştu.

* Altıncı Dâire-i Belediye'nin kabristan istimlakleri

Evkaf Nezâreti ile Dersaadet'in ilk modern belediyesi olan Altıncı Dâire-i Belediye (yani Beyoğlu-Galata Belediyesi) arasında, Beyoğlu'nda bulunan bir kabristan mahalli konusunda yıllar süren bir anlaşmazlık vuku buldu. Altıncı Dâire-i Belediye, yıllar önce, bu mezarlığın tam ortasından geçen yaklaşık 15 metre genişliğindeki bir caddeyi açmak için çalışmalara başlamıştı. Hatta mezarlığın belli bölümleri 20-30 yıldır moloz yığınlarıyla dolu halde bırakılmış, bir kısmına çocuk parkı bile yapılmıştı. Bununla da yetinilmemiş gaz borusu döşeme çalışmaları sırasında pek çok mezar taşı da sökülmüştü.[1433] II. Abdülhamid'in iktidarının son yıllarında ise belediye bu defa kaldırım yapmak amacıyla kabristandan istimlakte bulunuyordu. Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin *hayrât ve meberrât-ı şerîfeye …her ne suretle olur ise olsun tecavüz vukûuna ıttılâ hasıl oldukta hemen men'i ile hâl-i aslîsine*

[1431] Mecelle Cemiyeti tutanağında yer alan nakl-i meyyite ilişkin nakiller için bkz. COA, Y.EE, nr. 32/42/52, 1292.
[1432] Bu yorum için kıymetli hocam Ali Adem Yörük'e teşekkür ederim.
[1433] COA, ŞD, nr. 187/14/17, 33, 1326.

*ircaı*na dair fermana dayanarak yaptığı tüm uyarılara rağmen, işlem belediyece sürdürüldü. Bunun üzerine durum Tecavüz Komisyonu'na bildirildi.[1434]

Tahkik-i tecavüz memurları ve Altıncı Dâire-i Belediye mühendisi tarafından hazırlanan rapora göre, yol yakınında pek çok emlâkin inşa edilmiş olduğu tespit edilmiş, ancak bölgede bulunan bazı kalıntılardan buranın eskiden bir kabristan olduğu da anlaşılmıştı. Altıncı Dâire-i Belediye Hendesehanesi'nde saklı bulunan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin resmi mührünü taşıyan 1858 ve 1869 tarihli kadastro belgesi ve haritalarda ise açılması planlanan yol, 15 metre genişliğinde bir cadde olarak gösterilmekteydi. Hatta Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti bu haritaya dayanarak evkafa ait bazı mahalleri taliplerine tefviz ve îcârda bulunmuştu.[1435] Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti adına meseleyi tetkik eden Mekâbir-i Müslimîn Komisyonu ise yaptığı incelemede, açılması planlanan cadde ile bu haritada gösterilen caddenin ilgisinin olmadığını tespit etmiş ve müzayede yoluyla satılan bu ve benzeri kabristan arsalarının *men-i furuhtu* ile etraflarının duvarla çevrilerek muhafaza altına alınmalarına dair 1296 tarihli fermana gönderme yaparak, *adem-i furuhtu ile beraber emr-i muhafazası hükm-i irade-i seniyye-i hazreti hilafetpenahiden olan kabristan arsasının ortasından cadde küşadıyla mekâbir-i İslamiyenin hilaf-ı rıza-yı âlî pâmâl edilmesi hiçbir vecihle caiz olamayacağından* işlemin derhal durdurulmasını ve tüm uyarılara rağmen sürdürülen çalışmaların Şura-yı Devlet kararı ile sona erdirilmesini talep etmişti.[1436] Meselenin nasıl neticelendiği bilinmiyor. Zaten önemli olan kabristan mahallinin istimlakinden rahatsız olan Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin iddialarını hangi kanun ve kavramlar etrafında şekillendirdiğini ortaya koymaktı ki ilgili detaylar yukarıda sunuldu.

* Suriye'nin liman şehri Lazkiye'de müzayedeye konan bir kabristan

Suriye'nin en büyük liman şehri olan Lazkiye'deki vakıf bir kabristan, Lazkiye Belediyesi ile Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ni karşı karşıya getirdi. Lazkiye Belediyesi 1918 yılı başlarında, iki yüz seneden beridir kullanılmayan bir kabristanı birkaç yıl

[1434] COA, ŞD, nr. 187/14/25, 1326.
[1435] COA, ŞD, nr. 187/14/21, 1326,
[1436] COA, ŞD, nr. 187/14/7, 13, 14, 1326.

önce tapuya raptetmiş, şimdi ise müzayedeye koyarak satmak istiyordu. Lazkiye Evkaf Memurluğu durumu Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ne bildirince, nezâret, kabristanın belediyeye aidiyeti konusunda kanunen bir açıklık olmadığı için konu netleşene kadar müzayedenin ertelenmesini talep etti.[1437] Dahiliye Nezâreti, Evkaf Nezâreti'nin başvurusu üzerine Lazkiye'nin bağlı olduğu Beyrut Vilayeti'nden meseleyi tahkik etmesini istedi.[1438]

İnceleme neticesinde 200 seneden beri kullanılmayan bu kabristanda mezarlıktan hiçbir iz kalmadığı, deniz kenarında bulunması dolayısıyla eskiden beridir belediyenin burayı halkın vakit geçirdiği bir mesire alanı olarak kullandığı ve birkaç yıl önce mahalli idare meclisi kararıyla, kabristan mahallinin belediye namına tapuya raptedildiği anlaşıldı. Ayrıca ilgili mahallin vakfiyetine dair hiçbir resmi kayıt da bulunmuyordu. Buna rağmen Lazkiye Evkaf Memuru, kabristanların tamamının Evkaf Nezâreti'ne ait olduğunu savundu. Karşı taraf ise belediyenin kabristan üzerinde tasarrufunun hem meşru olduğunu hem de bunun *memleketin umranı*na hizmet edeceğini iddia ederek, Dahiliye Nezâreti'nin araya girmesini ve Lazkiye Evkaf Memuru'nun müdahalesine engel olmasını talep etti.[1439] İstanbul, Lazkiye Belediyesi lehine karar aldı ve kabristan mahallinin vakfiyetine dair hiçbir resmi kayıt, şer'î ve kanuni hiçbir vesika sunamadığı için Evkaf Nezâreti'nin mahallin vakfa aidiyeti iddiasını dikkate almadı.[1440]

Halbuki aynı yıl içerisinde Defter-i Hakânî, Fetvâhâne'ye konuyla ilgili iki defa başvurarak birinde *vaktiyle emvat defnedilmiş olan mahallerin vakıf ve tescil olunmuş olmaksızın dahi mücerret kabristan olması o yerin vakıf addolunacağına dair akvâl-i mutebere mevcut olup olmadığı*nın tetkik edilmesini istemiş, Fetvâhâne, yaptığı inceleme sonucunda, vaktiyle defin gerçekleşen mahallerin tescil olmaksızın da vakfiyetlerinin tamamlandığını söylemişti[1441] ki gerçekten de öyleydi. Diğer başvurusunda ise eskiden kabristan olarak kullanılmış bir mahallin hal-i hazırda mezarlık olduğuna dair hiçbir emaresi kalmasa da ilgili mahallin *defn-i emvât* dışında

[1437] COA, DH.UMVM., nr. 97/35, 1336.
[1438] COA, DH.UMVM., nr. 97/35, 1336.
[1439] COA, DH.UMVM., nr. 97/35, 1336. Aynı yılın Ekim ayında ise Lazkiye İngilizlerin işgaline uğrar ve artık Osmanlı toprağı olmaktan çıkar.
[1440] COA, DH.UMVM., nr. 97/35, 1336.
[1441] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 22.

başka bir amaçla kullanılmasının caiz olmadığı yanıtını almıştı.[1442] Lazkiye 1918 yılı Ekim ayından beridir İngiliz işgali altındaydı[1443] ve Fetvâhâne her iki yanıtını da işgal sonrasında vermişti. Osmanlı hükümetinin sonraki süreçte iddiasını nasıl şekillendirdiği bilinmese de ilgili kabristanın vakıflığını kabul etmek ve İngiliz tarafına kabul ettirmek, kaybedilmiş de olsa bu mahalde Osmanlı'nın söz hakkının süreceği anlamına geliyordu. Belki Fetvâhâne'ye tam da Eylül ve Ekim aylarında yöneltilen bu sorular, Lazkiye'deki ve diğer kayıp topraklardaki kabristan mahallerinde imparatorluğun söz hakkını sürdürmek için Osmanlı hükümetinin argüman arayışlarının bir neticesiydi.

* Isparta müftüsünden halifeye şikayet: Mukaddesat ayaklar altında!

Isparta Müftüsü Hacı Hüsnü Efendi'den halifeye bir şikayet telgrafı geldi. Şikayetçi olduğu husus, yol açmak ve dükkân yapmak maksadıyla mahalli Belediye Reisi Nâdir Efendi tarafından buradaki kabristanın 2000 metreye yakın kısmının zapt edilmesiydi. Bunu mukaddesatın ayaklar altına alınması olarak gören müftü, İslam dininin mukaddesatını bi'l-fiil muhafaza edeceğini taahhüt eden iradesine işaretle halifeyi duruma müdahaleye davet etti.[1444] Mesele hilafet makamına intikal edince, Isparta mutasarrıflığı ve belediye riyaseti eski müftünün ithamlarını kesinkes reddetti ve olayın hakikatte şöyle cereyan ettiği iddiasında bulundu:[1445]

1914 yılı Ekim ayında Isparta-Burdur hattında çok şiddetli bir deprem meydana gelmiş, deprem sırasında yüzlerce kişi hayatını kaybettiği gibi Isparta'da bulunan 5100 evden 4175'i de kullanılmaz hale gelmişti. Hatta depremden hemen sonra çıkan Pamuk Hanı yangınında sağlam kalan ev, dükkân ve fırınlar da yanmıştı.[1446] Öyle ki müftülükten çıkan bir fetva doğrultusunda, ölüler yıkanmadan ve tören yapılmadan, pek çoğu elbiseleriyle ve gruplar halinde topluca mezarlara

[1442] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 21.
[1443] Ş. Tufan Buzpınar, ''Lazkiye,'' **DİA**, C.XXVII, s. 117-18.
[1444] Telgrafın tam metni için bkz. COA, DH.UMVM., nr. 90/31/4, 1337.
[1445] COA, DH.UMVM., nr. 90/31/5, 1337.
[1446] Cemal Sezer, ''1914 Isparta-Burdur Depreminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yapmış Olduğu Yardımlar,'' **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No:19, 2014, s. 18-19.

gömülmüştü.[1447] Deprem sonrasında neredeyse yok olan şehrin[1448] yeniden tesis edilmesi için Dahiliye Nezâreti buraya bir *heyet-i fenniye* yollamış, heyet, şehirdeki çarşının hemen bitişiğinde yer alan kabristanın tam ortasından geçen yirmi metre genişliğinde bir cadde (*tarîk-i umûmî*) açmayı uygun görmüştü. Bu plana göre yola tesadüf eden kabirlerdeki kemiklerin boşaltılarak bir başka yere nakledilmesi gerekiyordu.[1449]

Bu sırada Isparta mutasarrıfı olan Hakkı Behiç Bey'in taraftarları, Müftü Hacı Hüsnü Efendi ve Evkaf Memuru Zeki Efendi'yi planı kabule ikna etti. Plan hızla icraya konuldu ve *başka maksatla celp edilen Hristiyan amele taburu efradını hod be hod sevk ederek kabristan ortasından kal' etmeye başladıkları ve i'zâm-ı emvât ve zelzeleden vefat ile yeni gömülmüş taze meyyitler ayaklar altında ve köpekler ağzında tahkir eylediği sırada galeyana gelen diyanetperveran-ı memleket* şikayette bulundular. Bu sırada Isparta mutasarrıfı görevinden ayrılmış ve yerine Eski Müftü Hüsnü Efendi'nin şikayetçi olduğu yeni mutasarrıf görevinin başına geçmişti. Şikayetleri dikkate alan yeni idare, plan üzerinde değişikliğe giderek, yeni yol açmak yerine kabristanın bitişiğinde zaten var olan yolun genişletilmesi kararı almıştı. Kabristanın tahrip edilen kısmı ise bu plan çerçevesinde olduğu gibi muhafaza edilecekti. Yol genişletme çalışması sırasında kabristanın yola ve çarşı dükkanlarına tesadüf eden 3-5 metre genişliğindeki kısmı, Belediye Kanunu çerçevesinde istimlak edilecekti.[1450] Muhtemelen Müftü Hüsnü Efendi de bu istimlakten şikayetçiydi. Isparta mutasarrıflığı ise müftünün bizzat kendisinin eski mutasarrıf Hakkı Behiç Bey'e dalkavukluk yapmak için (*müdâhenâne*) tecviz ettiği bu *muâmele-i diyânet-şeknâzeyi tadilen* yeni bir proje oluşturduklarını ve ayrıca kabristanın istimlaki planlanan miktarının kanuna da uygun olduğunu iddia etti.[1451] Bu savunu üzerine Isparta mutasarrıflığının bağlı bulunduğu Konya Valiliği Dahiliye Nezâreti'ne, kabristana herhangi bir tecavüzde bulunulmadığını ve şikayetlerin asılsız olduğunu bildirdi.[1452]

[1447] Osman Koçıbay, ''Hatıratlarda 1914 Burdur-Isparta Depremi,'' **Yeni Gün**, 4 Ekim 2017, s. 4.
[1448] Belgede kasaba şeklinde geçer.
[1449] COA, DH.UMVM., nr. 90/31/5, 1337.
[1450] COA, DH.UMVM., nr. 90/31/5, 1337.
[1451] COA, DH.UMVM., nr. 90/31/5, 1337.
[1452] COA, DH.UMVM., nr. 90/31/6, 1337.

* İki kabir- iki nakil

Şimdiye kadar hep kabristan nakli ve istimlaki merkezinde örnekler sunuldu. Ancak kabristanların istibdali probleminin kabir nakli ile yakından alakalı olduğu ifade edilmişti. Kabir nakline ilişkin aşağıda sunulan birkaç sembolik örnek ve Fetvâhâne'nin bu nakil işlemlerine yaklaşımı hem kabristan hem de kabir nakli problemini daha da açıklığa kavuşturacaktır. Bu amaçla seçtiğimiz ilk nakil hadisesi Sened-i İttifak'ın mimarı Rusçuk ayanı Alemdar Mustafa Paşa'nın kabrinin nakli hadisesidir. Yeniçerileri ortadan kaldıran Sultan II. Mahmud'u tahta çıkaran Alemdar Mustafa Paşa, 1808 yılında kendi konağında yeniçerilerin baskınına uğradı. Baskından kurtulma ümidini yitirince, sığındığı cephaneliği ateşe vererek yüzlerce yeniçeriyle birlikte kendisini de öldürdü.[1453] Alemdar Mustafa Paşa'nın cesedi isyancı yeniçerilerce sokaklarda sürüklenip, sonra bir ağaca asılarak pek çok hakarete maruz bırakıldı.[1454] Kendisinin ve kendisi gibi katledilen yol arkadaşı Defterdar Tahsin Efendi'nin[1455] Et Meydanı'na atılan cesetlerini, vefakâr adamlarından birkaçı alarak Yedikule dışındaki hendekler içine gömdüler.[1456] Bu iki devlet adamının yirmi yıla yakın bir süre burada kalan kemikleri, Yeniçeri Ocağı'nın ilgasından sonra buradan çıkartılarak Yedikule surları civarında bir yere yan yana defnedildi.[1457]

II. Meşrutiyet döneminde topluma tarih bilinci kazandırmak amacıyla kurulan Tarih-i Osmani Encümeni, Alemdar'ın tren yolunun yanı başındaki mütevazi kabri üzerine bir türbe inşa etmek istedi. Kabrin bulunduğu yerin tren raylarına denk gelmesi nedeniyle bu plandan vazgeçilerek, en nihayetinde kabrin Zeynep Sultan Camii Haziresi'ne nakledilmesine karar verildi ve 1911 Mayıs'ında padişahın da onayıyla bürokratik izin süreci tamamlandı.[1458] Hikâyenin ilginç olan tarafı da buradan sonra başladı. Çünkü Haziran ayı başında Tarih Encümeni Riyaseti Fetvâhâne'ye

[1453] Mensure Öztürk, ''Rusçuk Âyanı Alemdar Mustafa Paşa ve Mallarının Müsâdere Sürecine Kısa Bir Bakış,'' **Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No:7, Nisan 2015, s. 107-108, 111-12.
[1454] Mensure Öztürk, ''II. Meşrutiyet Döneminde Alemdâr Mustafa Paşa'nın Kabir Nakli Serüveni,'' **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.IX, No:46, Ekim 2016, s. 203.
[1455] Kemal Beydilli, ''Alemdar Mustafa Paşa,'' **DİA**, C.II, s. 365.
[1456] Öztürk, ''Kabir Nakli,'' s. 203.
[1457] Kemal Beydilli, **a.g.m.**, s. 365.
[1458] Öztürk, ''Kabir Nakli,'' s. 204.

başvurarak, Alemdar Mustafa Paşa ile Defterdar Tahsin Efendi'nin kabirlerinin uygun bir yere nakli konusunda *cevaz-ı şer'î* olup olmadığını sordu. Ay sonunda verilen yanıtta çoktan karara bağlanan meselenin artık Fetvâhâne ile bir ilgisi kalmadığı açıkça söylenerek *nakl-i kubûr*a *mesâğ-ı şer'î olmadığı* bildirildi.[1459] Fetvahane'nin karşı fetvasına rağmen Ağustos ayında Alemdar Mustafa Paşa ve Defterdar Tahsin Paşa'nın kemikleri, resmi bir törenle, bulundukları yerden çıkarılarak Zeynep Sultan Camii Haziresi'ne defnedildi.[1460] Böylece fıkıh metinlerinde yer alan zaruret hallerinden hiçbirisi gerçekleşmeden hem de Fetvâhâne'nin karşı fetvasına rağmen nakil işlemi gerçekleşmiş oldu.

Kabir nakli ile ilgili bir başka hadise, II. Abdülhamid döneminin sembolik figürlerinden olan Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın kabri konusunda yaşanacaktı. 3 Haziran 1910 tarihli *Tanîn* gazetesinde, Donanma-i Osmânî Muavenet-i Milliye Cemiyeti Azası'ndan Ali Şükrü'ye ait bir yazı çıktı. *Gazi Barbaros'un Evkafı* adlı yazıda, Hayreddin Paşa'nın türbesinin içler acısı durumundan şikayet edildi. Vakfiyesinde geçen *''vefatımdan sonra cesedimi Deve Meydanı'nda bina eylediğim türbeye defneyleyeler ve türbemin cevanib-i erbeasına utekalarım ve utekalarımın evlad ve evlad-ı evladlarını defneyleyeler''*[1461] ifadesine rağmen, türbesinin etrafında çocukları ve kölelerinin soyundan olmayan pek çok kimseye ait 'muhteşem!' türbeler yaptırılmıştı. Hatta bu işlem için kimi zaman kendi çocuklarının kemikleri çıkartılıp bir tarafa atıldı. Hayreddin Paşa'nın mezarı ise toprak-çamur içinde, ayaklar altında çiğnenmekte, boşaltılan mezarlar yerine de akar inşa edilmekteydi. Barbaros'un *''Yattığım yerden vatan-ı hususumun yani denizin şıpırtısını işitmek isterim''* vasiyetine rağmen, hayatında iken sahilde inşa ettirdiği türbesi, şimdi ön tarafında bulunan meyhanenin gürültüsüne maruz bırakılmıştı. *Tanin*'in bu veryansınlarından kısa bir süre sonra Fetvâhâne'ye Barbaros Hayreddin Paşa türbesi ile ilgili bir soru geldi. Soru Muhafız Hasan Paşa ile ilgiliydi. II. Abdülhamid'e karşı darbe girişiminde bulunan Ali Suavi'yi, saray kapısını zorladığı sırada başına vurduğu odunla öldüren Hasan Paşa önemli bir figürdü. Soru ise Barbaros'un yabancıların türbeye defnini

[1459] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 82.
[1460] ''Bir Haftalık Vukuat: Alemdar-ı Namdarın Bakiye-i İzamı ve Bir İhtifal-i Tarihi vd.,'' **Hikmet**, C.II, No:71, 11 Ağustos 1327, s. 8; Öztürk, ''Kabir Nakli,'' s. 205-207.
[1461] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 66.

yasaklayan açık ifadelerine rağmen türbe haziresine defnedilen Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa'nın kabrinin akıbetini sorguluyordu. Hasan Paşa'nın buraya defni sırasında, Barbaros'un kızı Safiye Hanım'ın kabir taşları başka bir yere taşınmış, muhtemelen bu Barbaros'un torunlarını rahatsız etmişti. Hasan Paşa'nın kabri üzerine meşhur Mimar Kemaleddin tarafından bir de türbe inşa edilmişti. *Tanîn*'in şikayet ettiği ''muhteşem türbe'' ile belki de Hasan Paşa'nın bu türbesi kastediliyordu.[1462] Evkaf Nezâreti'nden Fetvâhâne'ye gelen bu soruda cevabı aranan şey, Hasan Paşa'nın kabrinin buradan kaldırılarak umumi bir makbereye nakledilmesinin mümkün olup olmadığıydı.

Fetvâhâne öncelikle, türbe haziresinde Muhafız Hasan Paşa dışında yabancı bir kimsenin kabri olup olmadığını sordu. Sunulan listeyle Hasan Paşa'dan önce de bu hazireye yabancı kimselerin defnedildiği ortaya çıktı. Bunun üzerine Fetvâhâne 14 Mayıs 1911 tarihli nihâî kararını vererek, Muhafız'ın *nakl-i kabrine mesağ-ı şerî olmadığı*nı belirtti.[1463] Bunun üzerine nakil işleminden vazgeçildi.[1464] Bu fetvanın önemli tarafı vâkıfın şartının kutsiyeti ile kabir naklinin yasaklığı ilkelerinin tearuzu halinde Fetvâhâne'nin nasıl bir yol izlediğini göstermesiydi. Yedi-Sekiz Hasan Paşa hazireye defnedilen tek yabancı kişi olsaydı, bu tearuzun gâlibi belki de vâkıfın şartı olacak ve kabir nakledilecekti. Ya da kabrin bulunduğu mahallin vakıf olması dolayısıyla Fetvâhâne yine olumsuz tavır alacaktı ki bunun detayı aşağıda gelecektir. En azından kesin olan şu ki, Fetvâhâne, önceki uygulamaya ve vakfiye ile amel konusundaki teamüle zımnî bir evleviyet göndermesi yaparak, kabrin nakline fetva vermedi.[1465]

Tüm bu örnekler gösteriyor ki 1914 yılından beridir dört sünni mezhebin sunduğu çözümler manzumesinden serbest tercih yapma özgürlüğü elde eden Fetvâhâne, devlet kurumlarının girişimlerine olur verme amacıyla pozitif seçmeci bir

[1462] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 70.
[1463] **A.y.**
[1464] Hasan Paşa'nın kabri Cumhuriyet'in ilk yıllarında buradan kaldırılıp annesinin mezarına nakledilecek, kabir mahalli de istimlak edilerek yerine Barbaros Anıtı yapılacaktır.
[1465] Bu iki vaka haricinde de kabir nakli için Fetvâhâne'ye gelen sorular vardır. Mesela eski sadrazamlardan Gürcü Hurşid Ahmet Paşa'nın Yenişehir Kasabası'nda bir tekke hariminde bulunan kabrinin de kasabadaki bir başka caminin haziresine veya Müslüman kabristanına nakli için fetva istenmiştir. Yıkık haldeki mezarı üzerine dükkan vs. inşa edilmiştir. Fetvâhâne'nin yanıtına dair herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 382, s. 100A.

tavır geliştirmedi. Eğer böyle bir tavır geliştirmiş olsaydı, Hanbeli mezhebinin sunduğu hareket alanında, tüm bu işlemlere bir şekilde olur verebilirdi. Hatta 14. yüzyıl Hanefi alimi Zeylaî'nin mezhepte kabul görmeyen ifadesine referansla, Hanefi mezhebi sınırlarında da kabir mahallinden farklı şekilde istifadenin önünü açabilirdi. Çünkü Zeylaî'nin eserinde, ceset çürüyüp toprak olduğunda kabre bir başka ölünün defni ve kabir mahallinin tarım ve inşaat amacıyla kullanımının mümkün olduğu yazıyordu.[1466] Ancak Fetvâhâne, 17. asrın meşhur fakihi Üsküp Müftüsü Pir Mehmed b. Abdullah el-Üskübî (ö. 1020/1611)[1467] gibi bu ifadeyi dikkate almamıştı. Üskübî'ye bu konuyla ilgili gelen soru ve verdiği cevap şöyleydi:

> ''Mesele: Bir mahallenin kadimi mekabirinin asarından eser kalmayıp *münderis* oldukta "Ehl-i mahalle zer' ve bina ve sair intifa'la müteneffi' olmak caiz olur mu?" deyu sual olundukta "Olmaz." deyu cevap verilip *Tatarhan*'dan nakil yazılmış iken halen Baba Müftüsü olan Arab Efendi hilafına fetva vermekle ihtilal vaki olup hakim hükümde müslümanlar amelde müterreddit olmuşlardır, müftüler hatadan masun değiller, savab hangisi ise ale't-tafsil beyan buyurula.
>
> Cevab: Cevab-ı evvel savabdır. *"Ve mâ überriu nefsî ve lâ üzekkîha."* Zira Zeylaî'nin bu hususda ''*Ve lev beliye'l-meyyitü ve sâra türâben câze defnü gayrihi fî kabrihî ve zer'uhû ve'l-binâu aleyhi.''* kavli sair kütüb-i fetavaya muhalif göründükte fâris-i meydan-ı ifade olan merhum ve mağfurun leh üstadüna ve üstad'ül-alem Çivizade -nâle fi'l-ukba muradehu- Hazretlerine müracaat olundukda *''Zâhir budur ki bu arz-ı mağsubeye ya mutlakan memlukeye göre olup makbere-i mevkufeye göre olmaya."* deyu tahrir buyurdular.''[1468]

Hanefi mezhebinin gerek fetva eserlerinde gerekse doktrinel çalışmalarında kabir naklinin yasaklığı ve kabir mahallinden farklı şekilde istifadenin mümkün olmadığı açık ve net olarak ifade edilir. Kabrin naklini mümkün kılan yalnızca özür veya zaruret halleridir. Bu da genellikle üçüncü kişinin hakkının söz konusu olduğu örneklerde ortaya çıkar. Gasp edilmiş araziye ölü defnedilmesi veya defin sonrasında arazinin *şüf'a* hakkı sahibince temellük edilmesi gibi zaruret halleri bu örneklerin en sık zikredilenleridir. Bu zaruret hallerinde arazi sahiplerine, kabrin naklini talep ile kabir mahallini düzleştirerek arazi üzerinde inşaat veya tarım gibi dilediği biçimde

---

[1466] Fahreddin Osman b. Ali ez-Zeylai, **Tebyînü'l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekaik**, Bulak, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriye, 1314, C.I, s. 246.

[1467] Üskübî ve eseri *Muînü'l-müftî* hakkında daha fazla bilgi için bkz. Nuray Keskin, ''Muînü'l-Müftî Çerçevesinde Üskübî'nin Fetva Verme Usûlüne Dair,'' **Usûl: İslam Araştırmaları**, No:19, 2013, s. 7-32; Şükrü Özen, ''Pîr Mehmed Üskübî,'' **DİA**, C.XXXIV, s. 276-77.

[1468] Üskübî, **a.g.e.**, vr. 22b-23a.

tasarrufta bulunma arasında seçimlik hakkı tanınır.[1469] Kabrin nakli seçeneği gündeme geldiği takdirde de *meyyitin ceset ve bâkiye-i izâmı hiçbir usul ve merasime tabi tutulmayarak* bir başka mahalle nakledilmelidir.[1470] Ancak bu zaruret hali dahi gasp edilen arazinin yalnızca özel mülk olması durumunda ortaya çıkar ve arazi vakıf olduğunda kabir nakli yasağı yine sürdürülür.[1471] Çünkü bu durumda ‘‘ölüye hürmet’’ ilkesini askıya alacak bir kul hakkı söz konusu değildir. Zaten Üskübî'nin atıfta bulunduğu hocası Şeyhülislam Çivizâde Mehmed Efendi (ö. 995/1587) de ilgili ihtilafın vakıf kabristanlarla kesinlikle ilgisi olmadığını açıkça söyler. Bu, Fetvâhâne'nin Mecelle Cemiyeti'nin mezar ve mezarlık arasında ayrım gözetmeyen Sivastopol kararına yaptığı eleştiriyi de daha anlamlı hale getirir.

Örneklerin bize sunduğu bir diğer önemli detay, Hanefi mezhebinin son derece açık olan muhalefeti ve Fetvâhâne'nin de mezhebî kavli takip noktasındaki ısrarına rağmen, devletin bu aykırı uygulamaları sürdürmesidir. Tüm işlemlerinde -en azından teoride- şeriata uygunluk endişesi taşıyan bir devletin, kamuoyunda rahatsızlık oluşturabilecek bu uygulamalara nasıl ve ne düzeyde meşruiyet kazandırdığı her zaman açık değildir. Bu açıklığı sağlayabilmek adına, aşağıda, kabristan nakli ve istibdaline ilişkin bir kararnamenin tüm çıkış süreci ve bu süreçte devlet kurumlarının oluşturduğu lehte ve aleyhteki şer'î argümanların tamamı detaylarıyla ele alınacaktır.

3.3.3.2. Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata ve Kabataş Mezarlıklarının Nakli Hakkında Kararname

Savaş yıllarını atlatan ve artık rejim değişikliğinin eşiğindeki Osmanlı Devleti'nde, 1921 yılının yaz aylarında, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin girişimiyle tarihte ilk defa İslam kabristanlarının nakli ve istibdaline ilişkin kapsamlı bir kanuni düzenleme gündeme geldi. Meclis-i Umumi bu sırada aktif olmadığı için dört maddelik tasarı -ileride kanuniyeti teklif edilmek üzere- kararname şeklinde

[1469] İbnü'l-Hümam, **a.g.e.**, C.II, s. 149; Haskefi, **ed-Dürrü'l-müntekâ fî Şerhi'l-Mültekâ**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998, C.I, s. 272 (*Mecmeu'l-enhur* içinde); Remlî, **a.g.e.**, C.I, s. 15; İbn Abidin, **a.g.e.**, C. III, s. 145.
[1470] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 195.
[1471] Remlî, **a.g.e.**, C.I, s. 15.

çıkarılacaktı.[1472] Kararnamenin birinci maddesine göre uzun zamandır kullanılmadığı için *metruk* halde kalan umumi-hususi Müslüman mezarlıklarından Dersaadet ve civarındakiler, Şura-yı Evkaf kararı ile, taşradakiler ise mahalli idare meclislerinin Müslüman azaları ve evkaf komisyonları azalarından oluşan özel komisyon (*encümen-i mahsus*) kararı ile uygun mahallere nakledilebilecekti. Ancak nakil, alınan kararın Şeyhülislam ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı'nın müşterek tasdikleri ve ilgili irade-i seniyyenin çıkarılması ile mümkün olacaktı. Aşağıdaki ikinci maddede ise nakil sonrasında boş kalan vakıf arsanın -Evkaf Nezâreti'nin uygun gördüğü şekillerde- farklı amaçlarla kullanımı veya satımı (*füruht*) öngörüldü:

> Madde 2: İcra edilecek nakl-i kuburdan hasıl olacak arazi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâretince nâfi' görülecek surette istimali veya füruhtu ve mekabirin nakliye vesaire mesarıfı arazi-i mezkure menafiinden tesviye ve fazlası fukara-yı Müsliminin umuruna tahsis olunur.[1473]

Kararname layihasının tashihten sonraki bu halinde kabristan mahallinin satımı söz konusu edilmesine rağmen, *istibdal* yerine *füruht* kelimesi tercih edilmişti. Ancak tashih öncesindeki şu versiyonunda tercih edilen ifade *nakit ile bi'l-istibdal*di:

> Madde 2: İcra edilecek nakl-i kuburdan hasıl olacak arazi lüzum görülen yerlerde ihtiyaç nispetinde *müstağnen-anh* evkaf misillü *nakit ile bi'l-istibdal* hasıl olacak esmanı mekabirin nakledileceği yerlerin istimlakiyle teferruatının istikmaline sarf olunur. Gerek kısmen ve gerek tamamen fazla kalan arazi, Evkaf Nezâreti'nce icâre-i vâhideli evkaf misillü idare edilerek hasılatı evvel emirde mekabir-i Müsliminin ihya ve imarına ve fazlası fukara-yı Müsliminin umuruna tahsis olunur.[1474]

Gerçi kullanılan ifadenin *füruht* ya da *istibdal* olması hiçbir şeyi değiştirmiyordu. Çünkü söz konusu olan bir vakıf arazi ise işlemin hukuki geçerlik kazanabilmesi için istibdal kararının alınması gerekiyordu.[1475] Maddenin bu önceki versiyonunda, *müstağnen-anh* vakıfların istibdali hakkındaki 1911 tarihli kanun maddesine dayanma amacı sezilir. Aynı zamanda nakil sonrasında boş kalacak vakıf arsanın kullanımına ilişkin kademeli seçenekler sunulmuş ve bu seçeneklerin ilk

[1472] COA, MV, nr. 255/110, 1339.
[1473] COA, MV, nr. 255/110, 1339.
[1474] COA, MV, nr. 255/110, 1339.
[1475] Nitekim 9 Ocak 1922 tarihinde Evkaf Mahkemesi'nde, İstanbul Vilayeti tarafından istimlak edilen bir vakıf hakkında, istibdal vesikasının bulunmaması gerekçe gösterilerek vilayet aleyhine müdahalenin meni ve vakfın hak sahiplerine teslimi yönünde karar alınmıştır. MA, **İlâmât Sicili**, nr. 801, s. 167-68.

sırasına nakit karşılığı istibdal yerleştirilmiştir. Maddenin sonraki halinde ise Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti daha geniş biçimde yetkilendirilerek, daha ilk aşamada kabristanlar üzerinde istibdal yoluyla veya diğer şekillerde dilediği biçimde tasarrufta bulunmasının önü açılmıştır. Ayrıca birinci maddenin ilk halinde de kabristanların istibdali için *metruk* kalmaları değil, bulundukları yerde bırakılmalarının ‘‘mahzuru dâî görülmesi’’ gerekçe olarak sunulmuştur. Yani kararnamenin son haline göre oldukları gibi muhafazaları mahzur oluştursun veya oluşturmasın, kullanımda olmayan *metruk* kabristanlar satılarak veya başka şekillerde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti tarafından kullanılabilecektir. Kararnamenin icrasında ise Şeyhülislam ve Evkâf-ı Hümâyûn Nâzırı yetkilidir. Yani kabristanların akıbetine Şeyhülislam ile Evkaf Nâzırı ancak ortak hareket ederek karar verebilecektir. Peki kabristanların nakline karşı istikrarla muhalif tavrını sürdüren Fetvâhâne’ye rağmen kararnamenin -hem de şeyhülislam tasdikiyle- çıkarılması mümkün müdür? Yoksa Fetvâhâne tavır değişikliğine mi gitmiştir? Ya da Fetvâhâne kararı ile şeyhülislamın fetva veya tasdiki farklı mefhumları mı ifade eder?

Bu kararname girişiminden kısa bir süre önce Evkaf Nezâreti, *metruk* kabristan arsalarından farklı şekillerde istifadenin imkânına dair Fetvâhâne’ye bir soru yöneltti. *Metruk* kabristan ifadesinden yukarıdaki kararnameyle ilgili olduğu anlaşılan soruya verilen 30 Kasım 1919 tarihli cevap oldukça sertti:

> ‘‘Kabirlerin bir mahalden mahall-i ahara naklinin ademi cevazı muteberat-ı fıkhiyede musarrah olduğu gibi asar-ı makbereden bir şey kalmasa bile defn-i emvattan başka bir suretle mekabirden intifanın caiz olmadığı kütüb-i fıkhiyede bast ve beyan ve meşayih-i İslamiye tarafından ol vecihle ifta bildirilmiş olduğu ve bunun hilafına vaz‘ olunacak fetvanın beyne’l-Müslimin şer‘an mutâ‘ olamayacağı maruzdur.’’[1476]

Fetvâhâne açıkça kabristanın bir şekilde *metruk* oluşunun, ondan farklı şekillerde istifade edilmesine dayanak teşkil edemeyeceğini söylüyordu. Çünkü *kütüb-i fıkhiye*’de ve Osmanlı şeyhülislamlarının fetvalarında, mezarlıklardan tek bir yolla istifadenin mümkün olduğu açıkça söyleniyordu ki o da *defn-i emvat*ti. Aksi yönde verilmiş hiçbir fetvaya göre hareket edilemezdi. Fetvâhâne bu cevabıyla, Evkaf Nezâreti’nin bu girişimine fetva vermediği gibi son cümlesiyle verilmiş veya verilmesi

[1476] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 35.

muhtemel bütün fetvaların da otoritesini reddetti. Bu noktada akıllara şu soru geliyordu: Şeriata uygunluk süzgecine takılmaması gereken kararnamenin meşruiyeti hangi araçlarla sağlanmıştı? Bu noktada kararnamenin mazbatasında sunulan meşrulaştırıcı argümanlar bir fikir verebilir. Mazbatanın son halinde kullanılan temel argüman, *mekabir-i Müsliminden müddet-i medîdeden beri defn-i emvat edilmeyerek metruk kalmış olanların tecavüzattan masûniyetini teminen mahall-i münasibe ve salimeye nakillerinin el-yevm bir hal-i zaruret iktisab etmesi* idi. Yani temel gerekçe zaruretti. Bu zaruret kavramının içi de mezarlıkların muhafazası fikriyle doldurulmuştu. Mazbatanın tadilden geçirilmemiş versiyonundaki üstü çizili ifadelere bakıldığında ise Osmanlı Devleti'nin son yıllarında değişen hukuk mantığına ilişkin ilginç bir detay karşımıza çıkar. Aşağıda orijinal sureti de verilen belgede geçen ifade şudur:

> ''…ve gerçi mezheb-i celil-i Hanefi'de meyyitin kabrinden ihracına mesâğ bulunamadığından şimdiye kadar *nakl-i kubur*a müteallik teşebbüsat netice-pezîr olamamış ise de İmam Ahmed b. Hanbel Hazretlerinin mezheb-i âlîlerinde ale'l-ıtlâk *nakl-i kubur*un tecviz olunmasına ve Halife-i Müslimin taraf-ı âlîsinden herhangi bir meselede mezahib-i ehl-i sünnetten biriyle amel olunmak emir ve irade buyurulur ise onunla amel vacip bulunmasına binaen ve imam-ı müşârun ileyhin mezhebine tebean icap eden mekabirin nakilleri…''[1477]

Görüldüğü gibi Kanun-i Esasi gereğince şeriata uygunluk kriterini karşılaması gereken kararname, meşruiyetini yüzyıllardır olduğu gibi Hanefi mezhebinin kurallar bütününden değil Ahmed b. Hanbel'in kavlinden alacaktı. Osmanlı hukuk sistemindeki önemli kırılmalardan biri olan 1914 tarihli *telif* usulüne geçişten yukarıda bahsedildi. Bu kararname *telif* usulünün uygulamadaki sonuçlarından yalnızca biriydi. Bu dönemde özellikle aile hukukunda olmak üzere Hanefi mezhebinin dışına taşan bir meşruiyet iddiasıyla çıkarılan pek çok kanun maddesi bulunuyordu ve tesadüf müdür bilinmez bu meşruiyet arayışındaki sapmalar da genellikle Hanbeli mezhebine doğruydu. Kararname gerekçesinde Ahmed b. Hanbel'in kavline yapılan bu referans, İbn Abidin'in adı geçen *Değirmen Davası* hakkındaki tartışmayı yorumlama biçimi göz önüne alındığında daha da önemli hale gelir. Tartışmada mutlak ittifak alanında sabitlenen defin gerçekleşen vakıf kabristanların satım ya da istibdali yasağı ve bu

[1477] COA, MV, nr. 255/110, 1339.

işlemin batıllık özelliği pek çok alim tarafından dile getirilmiştir. İbn Abidin ise ittifak algısına yeni bir yorum getirerek, mezhebi ittifaktan mezheplerarası ittifaka geçişle, Ahmed b. Hanbel'in mezarlık naklini olumlayan görüşüne dayanarak, mutlak ittifaktan söz edilemeyeceğini iddia etmişti. Bu Ahmed b. Hanbel'in görüşünün Osmanlı-Hanefi hukuk sisteminde de bir şekilde karşılığı olduğunu söylemenin dolaylı yoludur. Bu durum, İbn Abidin ve temsil ettiği dönemin bu zihinsel dönüşümünün, *telîf* usulüne geçişi yumuşatan bir sürecin işareti olarak okunabilir.[1478] En nihayetinde gelinen noktada meşruiyet, mezhepler üstü bir figür olarak görülen halifenin dört sünni mezhepten herhangi bir görüşü ''tercih''iyle sağlanabilir olmuştur.

Şekil 3: Tashih ve Tadil Edilen Mazbatanın Sureti

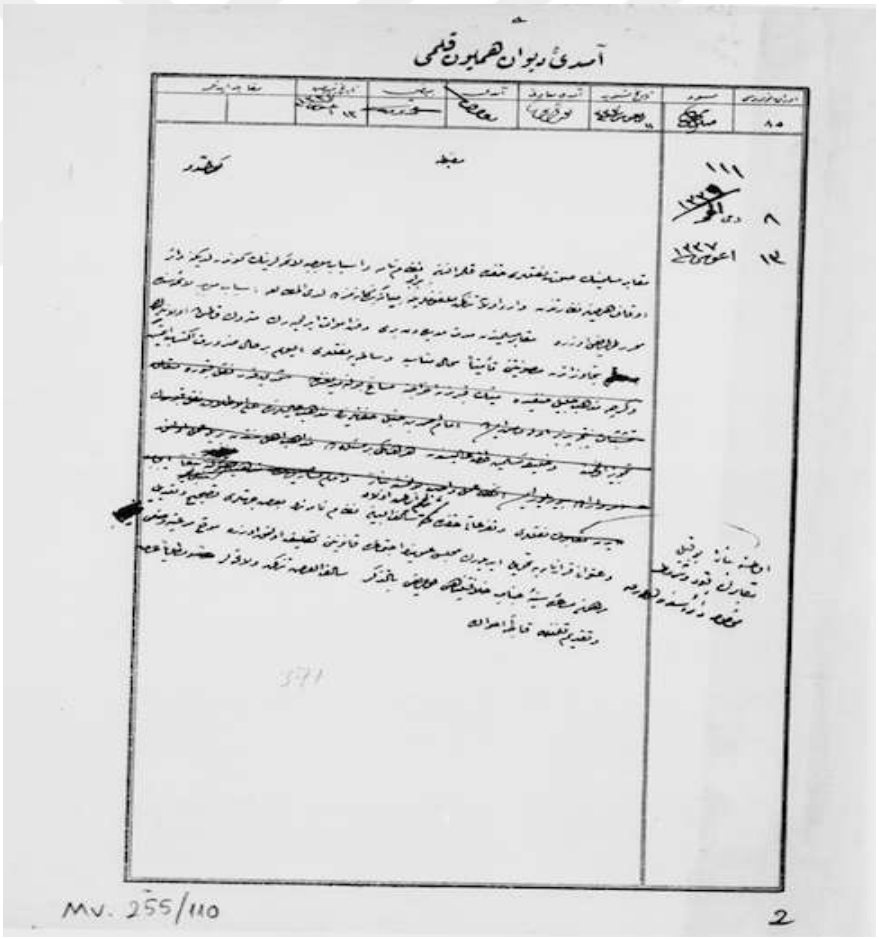

Kaynak: COA, MV, nr. 255/110, 1339.

[1478] Bu iddiayı indirgenmişlikten kurtarmak için İbn Abidin ve çağdaşlarının eserlerinin ve geleneğe yaptıkları katkı ve yorumlarının daha detaylı bir incelemeden geçirilmesinin gerektiği muhakkaktır.

Fetvâhâne'nin muhalefet göstererek, destekçisi tüm fetvaların otoritesini de reddettiği bu kararname, Şeyhülislam ve Evkâf Nâzırı'nın da tasdikleriyle halifeye arz edildi. Yani Fetvâhâne'nin karşı çıktığı bir kararnamenin altına şeyhülislam imza atmıştı. Ancak Evkaf Nâzırı Hüseyin Kâzım Kadri'nin görevden ayrılması dolayısıyla kararname tasdiklenmeden iade edildi. Yeni Evkaf Nâzırı Gelenbevî Mehmed Said'di. Mazbatada gerekçeleri sunulan bazı tadilatla birlikte, birkaç hafta içerisinde kararname tekrar gündeme alındı. Yeni kararnamenin, ilk aşamada yalnızca Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata, Kabataş ve civarındaki *metruk* kabristanların nakli için tatbiki öngörüldü. İstanbul'da bu türden pek çok kabristan bulunmakla birlikte kararnamenin çıkış gerekçesi olan tecavüzlere en çok Hristiyan mahallelerinde kalan bu mezarlıklarda rastlanıldığı için genel nitelikli kanun özel nitelikli hale getirilmişti. Daha da ilginç olanı kararname, Meşihat'in kabir naklini tasvip ettiği argümanıyla meşrulaştırılmıştı.[1479]

Bu semtleri farklı kılanın ne olduğunu anlamadan, kararnamenin gayesi de net olarak anlaşılamayacağından geriye doğru kısa bir yolculuk yapmak faydalı olur. 1855 yılında Fransız modelinde kurulan Şehremaneti, Osmanlı şehirlerinin veçhesini modernleştirmek adına başlatılan ıslahatlar zincirinin ilk halkalarından biriydi. Ürün anlamında bekleneni karşılamayan bu adımı, 1857 yılında Altıncı Dâire-i Belediye'nin kurulması takip etti. İstanbul'un ilk modern belediye teşkilatı olan Altıncı Dâire-i Belediye, modern şehirleşme ve belediyeciliğin pilot bölgesi olan Beyoğlu-Galata bölgesinin yerel idari teşkilatıydı. İstanbul'un aktif ticari alanlarından biri olan semtin pilot bölge olarak seçilmesinde, çoğu yabancı ya da gayrimüslim olan yerleşimcilerinin yoğun talepleri de etkili olmuştu.[1480] Belediye, semtin güzelleştirilmesi, yolların düzene sokulması, sağlıklı bir çevre ve güvenliğin sağlanması gibi argümanlarla pek çok proje başlatmıştı. Bu projelerin bir parçası olarak Beyoğlu'ndan Karaköy'e uzanan bir caddenin açılması sırasında, tüm itirazlara rağmen, bölgedeki Müslüman mezarlıklarının ilk istimlaklerinden birisi de gerçekleştirilmişti.[1481] Belediyenin usulsüzce sattığı çeşitli vakıflar da davalık

[1479] Esbâb-ı mûcibe layihası sureti için bkz. COA, A.DVN.MKL, nr. 69/33, 1340.
[1480] N. Işık Demirakın, ''Expropriation as a Modernizing Tool in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: The Case of Cemeteries in Beyoğlu,'' **Int. J. Turkish Studies**, C.XVIII, No:1-2, 2012, s. 2-3.
[1481] **A.m.**, s. 3-4.

olmuştu. Yakın zamanda Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse ile Boğaziçi'ndeki cami ve kilise çevrelerinde ve meskun mahallerde yer alan kabristanlara defin yasağı gelecekti.[1482] *Lütfî Tarihi*'nin yazarı Vakanüvis Ahmed Lüfti Efendi'nin, II. Abdülhamid'e sunmak üzere kaleme aldığı *Mekâbir-i Müslimîne Dair* layihasından anlaşıldığına göre -olumlu sonuçları da olmakla birlikte- bu yasak sonucunda *metruk* hale gelen kabristanların tahribi ve istimlake kurban gitme süreçleri de hızlanmıştı. Hatta Lüftî Efendi, özellikle de Beyoğlu ve Kasımpaşa mezarlıklarının bu süreçte çok zarar gördüğünü, istimlakler yanında gayrimüslim yerleşimcilerce bu mezarlıkların mesken edinildiğini, kabristandaki mezar taşlarının dahi civar binaların yapımında kullanıldığını söylüyordu.[1483] Bu, özellikle Beyoğlu ve Kasımpaşa için durumun zamanla daha da kötüye gittiğini ve hükümetin kabristanların gereksiz istimlaklerini engelleyici pek çok tedbirinin sonuçsuz kaldığını ortaya koyuyordu.

Hatta yol yapımı gibi çoğu zaman zaruri gerekçelerle değil, bir tür *tahsîniyyat* olan park alanı oluşturma gibi hedeflerle de mezarlıkların istimlakine teşebbüs edildiği görüldü. Mezarlıkların park alanına çevrilmesi, ölümü ve onu hatırlatan şeyleri hayatın dışına iteleyen yeni dünyada modern bir fenomendi. Gazeteci-yazar Basiretçi Ali Efendi (1845-1910) gibi bu tip girişimlerin karşısında duran isimler olsa da,[1484] şehirleşmenin yeni mimarı belediyelerin tamamen modern ilkeler etrafında şekillenmesi, itirazların sesinin kısık kalmasına yol açtı. Mesela Beyoğlu'na bağlı Tepebaşı'nda bir park alanı oluşturmak isteyen belediye, proje kapsamında bölgedeki Müslüman mezarlığının da bir kısmını istimlak etmek istemiş, bu yolda yaptığı ilk girişim olumsuz neticelenmişti. Belediye yaptığı ikinci başvuruda, bölgenin parka çevrilmesinin mezarlık alanının imara açılmasını engelleyeceği ve böylece Müslüman mezarlıklarının kutsallığının korunmuş olacağı gibi garip bir argümanla istimlak için izin almayı başarmıştı.[1485] Halbuki Beyoğlu ve Galata bölgesinden geçecek olan bir

[1482] Osman Nuri Ergin, **Mecelle-i Umûr-i Belediyye**, İstanbul, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., 1995, C.IV, s. 2141.
[1483] COA, Y.EE, nr. 8/10/5, 1327.
[1484] Demirakın, **a.g.m.**, s. 9.
[1485] **A.m.**, s. 8.

tramway hattı projesinin 1881 tarihli şartnamesinde bile, mabed, mezarlık, türbe ve kale duvarlarına hiçbir şekilde dokunulmaması gerektiği özellikle belirtilmişti.[1486]

Kabristanların bu içler acısı hali İttihat ve Terakki hükümeti döneminde daha da kötüye gitti. Kasımpaşa'da yerleşim yoğunlaştıkça Tepebaşındaki mezarlık yamaçlara doğru çekilerek yerini ahşap evlere terk etmişti. Hatta 1913 yılına gelindiğinde, bu mezarlık Bahriye Nâzırı Cemal Paşa'nın emri ile kışla askerlerinin yaptığı yoğun çalışma neticesinde hiçbir izi kalmayacak şekilde yok edilmişti.[1487] Çözüm arayışı içerisinde olan Evkâf Nâzırı Vekili İbrahim Hayrullah Bey aynı yıl içinde[1488] Fetvâhâne'ye Beyoğlu'nda bulunan kabristan mahallerinin nakit ile istibdalinin *cevaz* veya *adem-i cevaz*ına ilişkin bir soru yöneltti. Bu soru 1910 tarihli 24 maddelik eylem planındaki kabristan istibdali sorusundan önemli bir noktada ayrılıyordu. Çünkü defninde bulunulmuş mezarlıklar da bu istibdal önerisine dahil edilmişti. Zaten Beyoğlu'ndaki asıl sorun bir zamanlar kullanılmış olan *metruk* haldeki mezarlıklar ve bunlara yapılan tecavüzlerdi. Ancak Fetvâhâne, tüm bu olumsuz tabloya rağmen kabristanların nakli ve istibdali konusundaki karşı tavrını sürdürerek, kabristan mahallerinden ''defn-i emvatten başka hiçbir vecihle intifa'nın caiz olmadığı'' yanıtını verdi.[1489]

Kararnamenin ilk haliyle ilgili yapılan başvurudan kısa bir süre sonra, 3 gün arayla, bu defa Beyoğlu'ndaki *metruk* kabristanlar hakkında Fetvâhâne'ye iki soru daha geldi. Soruda Beyoğlu'na bağlı eski Kasımpaşa kabristanının, tahakkuk ettiği iddia edilen *zaruret-i mübîha*ya -ki bu büyük bir ihtimalle güvenlik sorunudur- dayanılarak istibdal ya da *istiğlal*i için fetva istendi. Fetvâhâne, gayrimüslimlere ait mezarlıkların dahi muhafaza edilebildiği Hilafet ve Saltanat'ın merkezi olan bu şehirde, başta *Emirü'l-Müminin* olmak üzere tüm Müslüman halkın Kasımpaşa[1490] kabristanının muhafazasıyla mükellef olduğunu ve kabristanın güvenliği konusunda

[1486] Ergin, **a.g.e.**, C.V, s. 2422. Sultanahmet civarındaki bir yolun genişletilme çalışmaları sırasında, Birinci Dâire-i Belediye'nin burada bulunan bir kabristanın bir kısmını yola katma teşebbüsü, *muhafaza-i mekâbir hakkında mine'l-kadîm mer'î olagelen kavaid*in ihlalini gerektirecek kadar önemli bir yol olmadığını düşünen Şura-yı Devlet'in 1893 tarihli red kararına takılmıştır. **A.e.**, C.VII, s. 4002.
[1487] Burak Çetintaş, ''İstanbul'un Tarihi Müslüman Mezarlıkları,'' **Din ve Hayat**, No:9, 2010, s. 74.
[1488] 22 Mart 1913 tarihinde.
[1489] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 386, s. 132.
[1490] Kasımpaşa bu dönemde Beyoğlu'na bağlıdır.

zafiyet oluşturan sebeplerin derhal ortadan kaldırılması gerektiğini söyledi. İddia edilen *zaruret-i mübîha*nın ise *cây-i tereddüt ve şâyân-ı teemmül* olduğunu ileri sürerek devamında şunları ekledi:

> ‘‘Binaenaleyh ahkam-ı mekabire müteallik ve hadiseye pek muvafık olan meşayih-i Hanefiye’nin *akval-i râciha*larına müsteniden meşayih-i İslamiye’nin ısdar buyurdukları fetavayı terk edip de usul-i mesailden hükm-i hadiseyi istinbat ve tahrice ve risalenin muhteviyat-ı sairesi hakkında fazla-i mütalaa-i fıkhiye beyanına mahal olmadığı maruzdur.’’

Fetvâhâne, 19 Mart 1920 tarihli bu cevabıyla, Osmanlı şeyhülislamlarının Hanefi meşayihinin *râcih* kavline dayanan fetvalarını terk etmeyeceğini açıkça söyledi. Dolayısıyla yeni baştan hüküm *istinbat*ı veya *tahric*i yoluna gidilmesini gereksiz buluyordu.[1491] Verilen bu yanıt daha sonrasında Meşihat’in resmi yayın organı olan *Ceride-i İlmiye*’de de yayımlandı.[1492] Hatta kararnamenin onay sürecinde tekrar müracaat edilince, Fetvâhâne, *mukaddemen tahrir olunan cevab-ı şer‘îden başka hadisede icab-ı beyanı esasen mahdud olan salahiyet ve vazife-i iftanın daire-i şümulünden hariç* olduğu yanıtını verdi.[1493]

Yani kararnamenin Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata, Kabataş ve civarıyla sınırlandırılması aslında sürpriz bir durum değildi. Yukarıda sunulan tarihi gerçeklikler ve Evkaf Nezâreti ile Fetvâhâne arasındaki bu yazışmalar bunun sinyallerini vermişti. Ancak yeni kararnamedeki en önemli değişiklik bu sınırlama değildi. Esas değişiklik, kabristan mahallerinin *füruht*u yani nakit karşılığı istibdalinin seçenekler arasından çıkartılmasıyla yapılmıştı. İstanbul’un nezih semtlerinde bulunan bu kabristan arsalarının satımları yerine vakfiyetleri muhafaza edilerek kiralama gibi yöntemlerle imarlarının sağlanması, Evkaf Nezâreti adına daha avantajlı görülmüştü. Esasında bu da kabristanın ibdal ve istibdali anlamına geliyordu. Çünkü bu işlem sonucunda vakıf mahal kabristan olmaktan çıkarılarak gelir getirir bir akar vakfına dönüştürülecekti. Kabristanların hukukunu geriye yürür şekilde muhafazaya hizmet eden ek dördüncü madde, yol yapımı vb. gerekçelerle karşılığında hiçbir ödeme yapılmadan istimlak edilen ve ileride benzeri gerekçelerle istimlak edilecek olan kabristanlar karşılığında Evkaf Nezâreti’ne gerekli ödemenin yapılmasını garanti

[1491] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 28, 33.
[1492] **Ceride-i İlmiye**, C.V, No:59, 15 Şaban 1338, s. 1873.
[1493] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 48.

altına alıyordu. İstimlak bedelleri, ileride gayrimenkule yatırılmak üzere nemalandırılacaktı.[1494] Hatta Evkaf Nezâreti'nin -Fetvâhâne'ye yönelttiği bir diğer sorudan anlaşıldığı kadarıyla- kabristanların işgal altında kaldığı süreye karşılık işgalcilerine karşı *ecr-i misl* davası açma niyetinde olduğu da anlaşılıyor.[1495] Zaten menfaatin tazmin edilemezliği ilkesinin birkaç istisnasından biri olan vakıflar için bu zaruri bir tedbirdir. Yeni kararnamenin yukarıda özetlenen ilk dört maddesi aşağıdaki gibidir:

> Madde 1: Kasımpaşa, Beyoğlu, Galata, Kabataş ve civarında müddet-i medîdeden beri defn-i emvat olunmayarak metruk kalan umumi kabristanlardaki kubur-ı Müslimîn makmm-ı Meşihat'in inzimam-ı muvafakatiyle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nce bi'l-istîzân şerefmüteallik buyurulacak irade-i seniyye üzerine münasib mahallere naklolunabilir.
>
> Madde 2: Nakl-i kuburdan dolayı hâlî kalacak arazi, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nce nâfi' görülecek şerait dairesinde *icâre-i mu'tâde* veya *tavîle* ile ahara *îcâr* veya suver-i saire ile istimal olunabilir.
>
> Madde 3: Bu suretle elde edilecek mebaliğ evvel be evvel mekabir-i İslamiyenin imar ve tanzimine hasr ve fazla kaldığı ve mahall-i mezkur arazi-i vakfiyeden olduğu surette fazla-i mezkure, tercihen vâkıfın hayratına ve olmadığı takdirde Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nce en münasip görülecek *vücûh-ı hayr ve birr*e tahsis olunur.
>
> Madde 4: Bu kabil araziden menâfi-i umumiye için evvelce istimlak edilmiş olanlarla âtiyen istimlak edileceklerin bedelatı devair-i âidesince Evkâf Nezâreti'ne tediye olunacak ve işbu bedelât bir akar iştira olununcaya kadar tenmiye olunarak neması üçüncü madde mucebince sarf edilecektir.[1496]

Fetvâhâne'den alınan tüm bu olumsuz yanıtlara rağmen, kararname yukarıdaki haliyle Sultan Vahdeddin tarafından tasdik edilmiş ve 21 Eylül 1921 tarihinde resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.[1497] Otuz yıllık *ahkam-ı evkaf* hocası ve sabık Fetva Emini Küçük Ali Haydar Efendi, kararnamenin yürürlüğe girdiği yıl yayımlanan eserinde tüm bu olup bitenleri aşağıdaki tek paragrafta özetler:

> ''Mekabirin hal-i aslîsini muhafaza etmek vâcibât-ı umurdan iken mürur-i zaman ile defn-i emvat terk ve belki onda defn-i emvat men olunmuş ve makberenin etrafı kesb-i umran bahanesiyle mekabire tecavüz edilmekte ve hatta bahçe haline bi'l-ifrağ mesîregâh ve mahall-i meâsî ittihaz ve onda ebniye inşa olunmakta olduğu görülmektedir. Bu tecavüzatın izalesiyle makberenin hal-i aslîsine iadesi veliyyü'l-emr üzerine lazımdır.''[1498]

[1494] Esbâb-ı mûcibe layihası sureti için bkz. COA, A.DVN.MKL, nr. 69/33, 1340.
[1495] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 395, s. 44. Bu fetva *Ceride-i İlmiye*'de de yayımlanmıştır. Bkz. **Ceride-i İlmiye**, C.VII, No:72, Cemaziye'l-ahir 1340, s. 2305.
[1496] COA, A.DVN.MKL, nr. 69/33, 1340.
[1497] **Düstur**, 2. Tertip, C.XII, s. 485-486.
[1498] Ali Haydar, **a.g.e.**, s. 259.

Fetvâhâne'nin açık olumsuz tavrına rağmen böyle bir kanunun yürürlüğe girebilmiş olması kadar, devlet kurumlarının ısrarla ihtiyaç vurgusu yaptığı bir kanunun Fetva Odası'na ilişkin yukarıdaki nizamname çerçevesinde Hanbeli mezhebi temelinde meşrulaştırılması mümkünken Fetvâhâne tarafından bu yolun tercih edilmemesi de dikkat çekicidir. Bu durum, imparatorluğun son demlerinde bile Fetvâhâne'nin devlet icraatlarının pasif meşrulaştırıcısı olmadığının kanıtıdır. Zaten cumhuriyetin ilanı sonrasında bile Fetvâhâne, kabir nakline ve kabristan üzerindeki farklı tasarruf biçimlerine karşı tavrını sürdürecektir.[1499] Belki de on yıllardır süren bu tutucu ve muhalif tavır, Fetvâhâne'nin modern devletin tüm meydan okumalarına karşı bir tür varlık mücadelesidir. Dikkat çekici olan ikinci husus, sadece birkaç ay sonra *İdare-i Kurâ ve Nevâhî Kanunu*'nu gündeme alan TBMM milletvekillerinin de kabristanların nakline ilişkin 52. maddenin 14. fıkrasının müzakeresi sırasında ilgili nakil işlemlerinin şer'î mahkemelerin kontrolünde ve ancak zaruret halinde yapılabilmesi için büyük bir çaba sarf etmesidir. Ancak çabaları sonuçsuz kalacaktır.[1500]

3.4. FIKIHTAN KANUNA SÖZÜN ÖZÜ

Meşrutiyet dönemi ve sonrasında vakıf kurumunun başına gelenlerin özeti, fıkhın söyleyemediğini kanuna söyleterek, küçük harfle vakfın yararının bazen de bizatihi kendi varlığının ve ebediyetinin, büyük harfle ''Vakıf'' veya kamu yararı uğruna feda edilmesidir. Çıkarılan kanunlar, vakfın maddi ve gâî ebediyet algısının geleneksel formunda köklü değişiklere sebep oldu. Vâkıfın şartının kutsiyeti lafzından çok hedeflediği en üst ve en soyut gayeye yüklendi. Gayenin soyutlaştırılması, toplumun eğitim, sağlık ve ulaşım gibi umumi ihtiyaçlarını karşılayarak amme menfaatini temin eden hizmet alanlarını tanımlayan kamu yararı fikri üzerinden yapıldı. Bu yöntemle geleneksel kurumların tasfiyesi, yine geleneksel olan maslahatın bu defa daha genel ve daha soyut olan formuyla meşrulaştırıldı. Vakfın satılamazlığı

[1499] Mesela bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 399, s. 82, 132, 150.
[1500] TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 7 Mart 1338, C.XVIII, s. 105-107; TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 14 Haziran 1338, C.XX, s. 420-423. Ancak çabaları sonuçsuz kalacaktır.

ilkesinin üstesinden de nakitle istibdal kurumu ile gelindi. Hanefi mezhebinin sınırları dışına çıkılmasını mümkün kılan yeni fıkıh anlayışı, nakitle istibdal kapısını, istibdalin tartışmasız yasaklı alanı olan kabristanlar için bile açmayı mümkün kıldı. Modern mekteplerin açılmasını gerektiren eğitim reformları için 1920 yılında, hala, vakıf yapı ve arsaların satışı ile finansman sağlanmaya çalışılıyordu.[1501] Nihayet 1926 yılında *Mecelle*'nin yerine İsviçre'den iktibas edilen Medeni Kanun yürürlüğe kondu. Bugüne kadar Medeni Kanun'un kabulü hep fıkhın sonu olarak sunuldu. Ancak göz ardı edilen bir şey vardı. Bu hukukun tüm alt dallarında da fıkhın son bulduğu anlamına gelmiyordu. Çünkü Vakıflar Kanunu'nun yürürlüğe gireceği 1935 yılına kadar fıkıh yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi yaşamaya bir oranda da olsa devam edecekti. Hatta bu kanun dahi zarureten de olsa büyük oranda fıkıhtan üretilmişti. Pek çoğu asırlar önce kurulmuş olan vakıfların vakıf senetlerinin yorumlanması ve eski vakıflara ilişkin kanundaki boşlukların doldurulması, bugünün mahkemelerini dahi fıkhın çözümlemelerine muhtaç bırakıyordu. 2000'li yıllarda bile sayısız vakıf davası, 19. asrın Ebu Hanife'si Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâf*'ına referansla çözüme kavuşuyordu.[1502]

İstibdal kanunu da cumhuriyet rejimine geçiş sonrasında hemen yürürlükten kalkmadı ve 1935 yılında yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'na kadar uygulanmaya devam etti. Ancak 22 Nisan 1924 tarihli Evkaf Bütçesi Kanunu'nun beşinci maddesi ile istibdal kanununun *''...bulundukları mahallerin ihtiyacatı nazar-ı dikkat ve itinaya alınarak evvela mesacid-i şerife; saniyen mekatib-i ibtidaiye ve medaris-i ilmiyye; salisen, hastahane gibi müessesat-ı hayriye inşasına ve mesarif-i daimesini temine Evkaf Nezâreti mezundur''* şeklindeki son fıkrasında tadilde bulunuldu. Tadile göre artık *''Müstağnen-anha olduğu usulen tahakkuk eden evkafın nakit ile istibdalinden hasıl olacak mebaliğ bir tarafa sarf olunmayarak Evkaf namına tenmiye edilecektir.''*[1503] Bu durum *müstağnen-anh* vakıfların nakde tahvilinin

[1501] Esra Yakut, **Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet (1918-1922)**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2020, s. 163.
[1502] Yusuf Uluç, **Açıklamalı-İçtihatlı Vakıflar Hukuku ve Mevzuatı**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2014, s. 302-5, 444-8, 456, 1443-46.
[1503] **1340 senesi Evkaf bütçe kanunu**, http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/hanıntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200501.pdf, (Çevrimiçi), 30 Mayıs 2021.

doğrudan bir hedef haline getirildiğinin göstergesidir. Şu da var ki 3 Mart 1924 gün ve 430 sayılı Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile medreselerin Maarif Vekaleti'nin kontrolüne bırakılması sonrasında, pek çok medreseyi *set ve ilga* eden Maarif Vekaleti, *menfaati fevt ve müstağnen-anh oldu diye* istibdal kanununa istinaden medrese binalarını satma teşebbüsünde bulunuyordu. Maarif Vekaleti'nin İstanbul Vilayeti'ne yolladığı tebligatın ikinci maddesine göre medreselerden mektep olmaya elverişli olanlar derhal mektebe dönüştürülecek, üçüncü maddesine göre ise *''Mektebe elverişli olmayan medrese binaları satılarak vilayetçe mektep yapılacaktır.''*[1504] İlgili kanun ile istibdal kararı alma salahiyeti yalnızca Evkaf idaresine verilmesine rağmen, Maarif Vekaleti'nin resen böyle bir girişimde bulunması, hatta tadil edilen kanun maddesine de aykırı bir düzenleme öngörmesi kamuoyunda tepkilere yol açmıştı.[1505] Öte taraftan Evkaf Nezâreti'nin ilga edilerek Baş Vekalete bağlı bir müdüriyet haline getirilmesi, vakıflara ilişkin meselelerde doğrudan doğruya teşebbüste bulunmasını imkânsızlaştırdığından, bu durum uzun bir süredir çekişme içinde olduğu Maarif Nezâreti'nin elini daha da güçlendirmiştir.[1506]

Halbuki Evkaf Müdiriyet-i Umûmiyesi'nin 27 Mayıs 1924 tarihli tahriratının beşinci maddesinde *müstağnen-anh evkaf bedelatının bir tarafa sarf olunmayarak tenmiye edileceğine göre bademe bu suretle elde edilecek varidatın katiyyen bir tarafa sarf edilmeyerek berâ-yı tenmiye doğruca İstanbul'da nükûd-i mevkûfe müdiriyetine gönderilmesi* gerekli görülerek, aksi yöndeki uygulamaların *kanuna muhalefet demek olduğundan mesuliyet olacağı*[1507] ifade edilmişti. Nakitle istibdal edilen bu vakıfların kaydı *Satılan Müstağnen-anh ve Akara Mahsus Tahakkuk Defterleri*nde tutuldu.[1508] Gerçi Maarif Vekaleti'nin talepleri medreselerle de sınırlı kalmadı. Cami ve mescit avlusunda yer alan medreselerle, mescit arsa ve enkazlarının da kendi kurumu eliyle satılması için yetki talebinde bulundu. Buna göre ilgili yapılar arasında ''tarihi ve bedii

[1504] ''Medreseler Satılıyor,'' **Sebilürreşad**, C.XXIV, No:618, 25 Eylül 1340, s. 317; ''Medreseler Satılabilir Mi?'' **Sebilürreşad**, C.XXIV, No:620, 9 Teşrin-i evvel 1340, s. 346-47.
[1505] ''Medreseler Satılabilir Mi?'' s. 346-47; ''Mebâni-i Vakfiye: Mebâni-i Vakfiyenin Hakk-ı Tasarrufu Hakkında Mühim Bir Niza,'' **Sebilürreşad**, C.XXIV, No:606, 26 Haziran 1340, s. 128.
[1506] ''Mebani-i Vakfiye: Mebâni-i Vakfiyenin Hakk-ı Tasarrufu Hakkında Mühim Bir Niza,'' **Sebilürreşad**, No: 606, 26 Haziran 1340, s. 128.
[1507] VGMA, Defter No: 953, s. 91.
[1508] VGMA, **Satılan Müstağnen-anh Akara Mahsus Tahakkuk Defteri (Akarât-ı Vakfiyye Defteri)**, Defter no: 4572, s. 1-170. Defter, 1 Ocak 1926-31 Aralık 1926 tarihlerini kapsar.

kıymeti olmayanlar'' satılarak yeni okulların finansmanı için harcanacaktı. Yapılan itirazlara rağmen nihayet Başvekalet 1.9.1925 tarihli ve 6/4115 sayılı bir yönerge ile bu nitelikteki yapıların Maarif Vekaleti ve Özel İdarelere devredilmesi, kullanılabilir durumda olanların onarım sonrası kullanımı, kullanılamayacak durumda olanların ise satılmasını mümkün kıldı.[1509] Böylece istibdal kanunundan istisna edilen cami ve mescitler de hem de Maarif Vekaleti eliyle satılabilir hale getirilmişti.

1925 yılında yürürlüğe giren tekke ve zaviyelerin kapatılmasına ilişkin kararnamenin aşağıdaki 4. maddesinde de doğrudan istibdal kanununa atıf yapılıyordu:

> ''Bu kabil mesdud mebâniden mektep ittihazına elverişli olanlar mektep olarak istimal edilecek ve elverişli olmayanları *müstağnen-anh* hakkındaki 19 Mayıs 1328[1510] tarihli madde-i kanuniyeye tevfiken Evkaf Müdiriyet-i Umumiyesi *nakit ile bi'l-istibdal* hasıl olacak para ile köylerde başlayarak icap eden mahallerde mektep inşa ve bunları idare-i hususiyelere terk eyleyecektir.''[1511]

Tekke ve zaviyelerin kapatılması literatürde Mustafa Kemal ve idaresinin laik rejim anlayışının bir yansıması olarak sunuldu. Bu haksız bir çıkarım da değildir. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, II. Abdülhamid'in mektepler için yürürlüğe koyduğu *münderis* vakıflar nizamnamesi ve İttihat ve Terakki hükümetinin medreselerin ıslahına hizmet eden imaretlerin lağvı kanunu gibi, kapatılan tekke ve zaviyelerin de yeni mekteplerin inşası için kullanılacak olmasıdır. Buradaki amaç benzerliği tesadüf değil bir ihtiyacın göstergesidir.

İstibdal kanunu, yalnızca tekke ve zaviyelerin kapatılması sürecinde de kullanılmayacaktır. Aksine en yüksek mahkemelerde alınan kararlarda dahi kendisine açıkça referans alanı tanınacaktır. Temyiz Mahkemesi Dördüncü Hukuk Dairesinin 28 Mayıs 1933 tarih ve 987 numaralı kararı bunun en güzel örneğidir. Dava İstanbul Belediyesi ile İstanbul Evkaf Müdürlüğü arasında davalık olan Sultan Beyazıt Cami-i Şerîfi için vakfedilmiş bir arsa ile ilgiliydi. Bu kararın Temyiz Mahkemesi'nde bozulma gerekçesi, istibdal kanununa açık referansla *menfaati fevt ve aynından istiğna*

[1509] Ahmet Hamdi Bülbül, ''Gazete İlanıyla Satılan Vakıf Camileri (1935-1951),'' **Restorasyon**, No:10, 2015, s. 160.
[1510] 19 Mayıs 1327 olması gerekiyor.
[1511] VGMA, Defter No: 953, s. 98. Bu karar Reis-i Cumhur riyasetinde toplanan Heyet-i Vükela'da 2 Eylül 1341 tarihinde alınmıştır.

hasıl olup olmadığı tahkik ve tetkik edilerek neticesine göre bir karar verilmesi lazım gelirken bundan zühûl edilmiş olması şeklinde ifade edildi.[1512] Gerçi 1925 yılı Başvekalet yönergesi ile istibdal kanunu dışında bırakılan yüzlerce cami ve mescit satışa çıkarılacaktı.[1513] İstibdal kanununu artık hükümsüz bırakan 5.6.1935 tarih ve 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun 10. maddesi,[1514] cami ve mescit bina ve arsalarının satımını daha da kolaylaştıracaktı. Vakıflar Umum Müdürlüğü'nün teklifi ve Reis-i Cumhur Mustafa Kemal Atatürk'ün başında bulunduğu İcra Vekilleri Heyeti'nin izniyle pek çok cami ve mescidin satım kararı bu maddeye referansla alınacaktı.[1515]

3.5. USÛL-İ FIKHA İLAVE BAŞLIK: HALİFE VE KANUN

Osmanlı Devleti'nin son asrına kadar hukukçular takip ettikleri mezhebin *esah* görüşüne göre hüküm ve fetva vermek dışında herhangi bir sınırlamaya maruz bırakılmamışlardı. Dolayısıyla hüküm ve fetvada meşruiyet kriteri, mezhebin *esah* görüşüne uygunluktu. Doktrinde yaşanan tartışmaların büyük bölümü de zaten *esah* kavlin neliğini tespite yönelikti. Ortaya çıkan yeni problemlere sunulan yeni çözümler ise yine mezhebin temel eserlerine yapılan doğrudan ya da dolaylı referanslar üzerinden meşrulaştırılıyordu. Hukuk bağlayıcılığını bizatihi kendi ürettiği doktrin üzerinden kazanıyordu. Osmanlı'nın son asrında hem yürütmeyi elinde tutan hükümet hem parlamento hem de Fetvâhâne'nin dahil olduğu çok aktörlü bir yasama dönemine geçildi. Özellikle *Mecelle* sonrasında, salt şer'î hukuk alanında dahi sultan ve bürokratlar hukuk yapım sürecine doğrudan dahil olmuş, hatta hukukun/hukuk kuralının tespitinde bizzat rol almaya başlamışlardı. Bu durum, hukukun bağlayıcılığını doğrudan sultanın kendisinden aldığı fikrini zihinlerde yerleştirdi. Birinci aşamada, sultanın tercihiyle Hanefi mezhebinin zayıf kavlini takibin zorunlu

[1512] CCA, Evkaf Umum Müdürlüğü Hukuk Müşavirliği, nr. 137689/2005, 1933.
[1513] Bülbül, **a.g.m.**, s. 160-167.
[1514] Madde 10: Tahsis edildikleri maksada göre kullanılmaları kanuna veya amme intizamına uygun olmayan veyahut işe yaramaz bir hale gelen hayrat vakıflar, idare meclisinin teklifi ve Bakanlar Heyetinin kararı ile mümkün mertebe gayece aynı olan diğer hayrata tahsis edilebileceği gibi bu kabil hayrat ayın veya para ile değiştirilerek elde edilecek ayın veya para dahi aynı suretle diğer hayrata tahsis olunabilir. Mimari ve tarihi değeri olan eserler satılamaz. https://cdn.vgm.gov.tr/mevzuat/2762-sayili-vakiflar-kanunu-mulga.pdf (Çevrimiçi), 13 Ocak 2020.
[1515] Örn bkz. CCA, Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, 2/4799, 1936; Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, 2/5095, 1936; Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, 2/5716, 1936; Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, 2/4426, 1936; Başvekâlet Kararlar Müdürlüğü, 2/4292, 1936.

kılınabileceği, hatta bu tercihin zayıf kavli *esah* kılan bir etkiye sahip olduğu kabul edildi. 1911 istibdal kanunu görüşmelerinde, bu kabul parlamentonun fakih mebusları tarafından açıkça dile getirilmişti. İkinci aşamada sultanın herhangi bir mezhebe bağlı olmaksızın dört sünni mezhebin herhangi bir görüşünü tercih edebileceği fikri benimsendi. Bu tercihte temel saik *ihtiyac-ı nâs/asır* ve *maslahat*tı. 1914 yılında yürürlüğe girerek dört sünni mezhepten herhangi birine dayanan kanunu meşru kılan *Fetvâhâne'nin Heyet-i İftaiye Kısmına ''Fetva Odasına'' Ait Nizamname* bu fikrin mevzuattaki izdüşümüydü. Üçüncü aşamada Hukuk-ı Aile Kararnamesi örneğinde görüldüğü üzere sultanın gerekirse dört sünni mezhebin de dışına çıkabileceği savunulmaya başlandı. Eş zamanlı olarak kimi entelektüeller yalnızca İslam fıkıh geleneğinin değil diğer hukuk sistemlerinin çözümlemelerinin de bu tercihin nesnesi olabileceğini savundular. Böylece hukukun şer'î karakterini halifelik vasfı vurgulanan sultanın bizatihi kendisinden aldığı gibi bir algı zihinlerde yerleşmiş oldu. Bu hukukun ya da fıkhın bağlayıcılığını da sultanın tercihiyle kazanacağı anlamına geliyordu.

Seyyid Bey, dönemin aktörlerinden birisi olarak mevcut hukuk nizamındaki bu felsefi dönüşümün gayet farkındaydı. Bu nedenle 1917 yılında yayımlanan *el-Medhal* adlı usûl-i fıkıh eserinde *Halife'nin vaz-ı kavânînde derece-i salahiyeti* başlığına yer vermesi hiç tesadüf değildi. Amacı hukukun bağlayıcılığını nereden aldığı sorusuna cevap vermekti. Bu sorunun cevabını şu iki fıkhî müessesenin yardımıyla verdi: *vekalet* ve *velayet*. Halife tebeasının vekiliydi. Vekalet ise ''bir kimsenin birine kendi adına hukuki işlem yapma yetkisi vermesini ve bu yetkiyi'' ifade ediyordu.[1516] Vekalet akdinde, vekil müvekkilinin talimatları doğrultusunda hareket etmek zorundaydı ve bu kuralı ihlal etmesi halinde söz konusu hukuki fiilin sonuçlarına bizzat katlanırdı. Benzer şekilde, halifenin eylemleri de milletin zararına yol açtığı takdirde hükümsüzlük müeyyidesiyle karşı karşıya kalacaktı.[1517] *Mecelle*'nin 58. maddesinde

[1516] Bilal Aybakan, ''Vekalet,'' **DİA**, C.XLIII, s. 1. Müvekkil, vekilin vekalet anlaşmasının şartlarına uygun tüm hukuki fiillerini ve sonuçlarını kabullenmek zorundadır. Müvekkilin vekilini atama ve azletme yetkilerine sahip olması gibi, fıkıh geleneğinde gerekli görülen şartların oluşması halinde millet de halifenin *hal* ya da *azl*i konusunda yetkilidir. Mehmed Seyyid, **Medhal**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333, s. 110. Halife ile millet arasındaki vekalet akdinin sona ermesi halifenin yaptığı tüm atamaların iptalini gerektirmez. Yani halifenin nâzırları ve bürokratları böyle bir durumda makamlarını yitirmeyecektir. Çünkü onların hakiki müvekkilleri halife değil, halifenin de müvekkili olan millettir. **A.e.**, s. 111.

[1517] **A.e.**

ifadesini bulan *''Raiyye üzerine tasarruf maslahata menuttur''* küllî kaidesi, halifenin otoritesinin bu sınırlarına işaret ediyordu. Hatta Elmalılı Mehmed Hamdi'ye göre Osmanlı anayasası *Kanun-i Esasi,* bu küllî kaidenin şerhinden ibaretti.[1518] Bu, *Kanun-i Esasi*'nin ilgili maddeleri gereğince halifenin millet adına ortaya koyduğu tüm fiil ve eylemlerinde şeriata göre hareket etmesi gerektiği anlamına da geliyordu. Elmalılı *Kanun-i Esasi*'ye aykırı olarak kurulan *irsadi* vakıfları da bu prensip çerçevesinde gayri meşru buluyordu. Buna göre kamu menfaati gözetilmeden veya *velayet-i amme*nin sahibi sultanın iradesi dışında kurulan hiçbir *irsadi* vakıf muteber değildi.[1519] Yalnızca halife değil halifenin vekilleri olan tüm devlet adamları da *Kanun-i Esasi*'nin yani halife ile millet arasındaki bu vekalet anlaşmasının şartları gereğince hareket etmek zorundaydı. Kanun-i Esasi'ye göre, *ahkam-ı fıkhiye-i fer'iye*ye ilişkin halifenin tek sorumluluğu ise ulema ve fukaha tarafından teklif edilen kanunları onaylayarak yürürlüğe koymaktan ibaretti.[1520] Yani şer'î meselelere ilişkin yasanın tanımlanması sürecinde en azından Elmalılı'nın anayasa algısında halife pasif kalmalıydı.

Seyyid Bey, halifeye itaatin hem *dinen* hem de *fıkhen* vacip olduğunu savundu. Dinen vacipliğini, *ulü'l-emr*e itaati emreden ayetteki *ulü'l-emr*'in *umera* yani idareciler şeklindeki yorumunun tek doğru yorum olduğu iddiasına dayandırdı. Fıkhen vacipliği ise müvekkilin vekilinin tasarruflarından doğacak hukuki sonuçları kabul edeceğine dair zımnî taahhüdünden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla halifenin müvekkili olan ümmetin bütün fertleri de halifenin hilafete dayanan tasarruflarına, emir, yasak ve talimatlarına tabi olmaya mecburdu.[1521] Söz konusu vekalet ilişkisinden halife ile millet arasındaki ikinci bir ilişki doğuyordu: *velayet*. Bu velayet ilişkisi, anne-baba ile çocukları arasında olduğu gibi *velayet-i zâtî* değil, vekalet akdi gereğince ortaya çıkan *velayet-i gayri zâtî* türden bir ilişkiydi. Bundan dolayı vekalet akdinin sona ermesi zaruri olarak bu velayet ilişkisinin de sona ereceği anlamına geliyordu. İşte bu vekalet ve velayet bileşenlerinden meydana gelen fıkhî kurumlar bütünü, milletin halifenin

[1518] Elmalılı, ''Va'z,'' **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, s. 41.
[1519] Mehmed Hamdi, **Ahkâm-ı evkâf**, s. 8.
[1520] ''Kanun-ı Esâsî'nin Ta'dîl Olunan Mevâddı Hakkında Encümen Tarafından Kaleme Alınan Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası,'' **Osmanlı Anayasasına Dair**, Haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 91.
[1521] Seyyid, **a.g.e.**, s. 113-115.

buyruklarına uyma yükümlülüğünün fıkhî temelini oluşturuyordu.[1522] Bu uyma yükümlülüğü mutlak olmayıp, biri menfi diğeri müspet iki şart ile kayıtlıydı: *maslahat*a uygun olma ve *ma'siyet* içermeme. [1523] Seyyid Bey ve İsmail Hakkı'nın açıkça belirttiği üzere halifenin emir ve nehiylerinin şeriata aykırı olması halinde milletin uyma yükümlülüğü ortadan kalkıyor[1524] hatta uymama yükümü gündeme geliyordu.[1525] Çünkü İsmail Hakkı'nın da ifade ettiği gibi *emr-i sultânî ancak şer'-i celile muvafık olduğu vakit nafiz olur*du. Aksi halde, *Eşbah'*ta da belirtildiği gibi, *ulemaya sultana nasihat edip, ''kadılarına böyle bir emri teklif etme'' demek vacip*ti.[1526] Bunun Ebussuud Efendi'nin *Maruzat*'ındaki ifadesi ''*Na meşru nesneye emr-i sultânî olmaz*'' idi.[1527] Tarih boyunca bu ilke, sultanın gayri meşru müdahalelerine karşı şeriatın bir tür koruyucu kalkanı olarak işlev görmüştü. Aynı şekilde II. Meşrutiyet döneminde de şeriata doğrudan aykırılık taşıyan icraatlar benzeri ilkelerle etkisizleştirildi. İlginç olan Elmalılı gibi bazı alimlerin, hükümetin, gazetelerin kapatılması gibi *Kanun-i Esasi*'ye aykırı ama salt idari tedbir niteliği taşıyan icraatlarını dahi *inneme't-tâatü fi'l-ma'rûf* ilkesi çerçevesinde değerlendirmeleriydi.[1528] Esasında bu, Elmalılı Mehmed Hamdi, Manastırlı İsmail Hakkı ve Musa Kazım Efendi gibi dönemin üst düzey ulemasının *Kanun-i Esasi*'yi şeriatın bizatihi kendisi olarak sundukları gerçeği hatırlandığında şaşırılası bir durum değildi. Hatta *Mir'at-ı Kanun-i Esasi* adlı eserinde, Ömer Ziyaeddin Efendi, *Kanun-i Esasi* maddelerini tek tek ele alarak her bir maddenin meşruiyet temelini sunan ayet ve hadisleri zikretmiş,[1529] yani bir anlamda *Kanun-i Esasi*'nin nükûlünü bile yazmıştı. Bu destek önemliydi. Çünkü Ömer Ziyaeddin Dağıstânî anayasanın şeriatı koruma hedefi merkezinde düzenlenmesini savunan *İttihad-ı Muhammedî* hareketine mensuptu ve bu harekete göre ancak şeriata uygun olan kanunlar kanun olarak kabul

[1522] **A.e.**, s. 120-121.
[1523] **A.e.**, s. 123.
[1524] İzmirli İsmail Hakkı, ''Taklid-i kaza,'' **Sebilürreşad**, No:370, 19 Eylül 1334, C.XV, s. 107.
[1525] **A.m.**, s. 110, 115-116.
[1526] İzmirli, **a.g.m.**, s. 107.
[1527] Şeyhülislam Ebussuud Efendi, **Ma'rûzât**, Haz. Pehlül Düzenli, İstanbul, Klasik Yay., 2013, s. 250.
[1528] Elmalılı, ''İnneme't-Tâ'atu fi'l-Ma'rûf,'' **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, s. 119-124.
[1529] Ömer Ziyaeddin Dağıstânî, **Mir'ât-ı Kanun-i Esasi**, İstanbul, Saika Matbaası, 1324.

edilebilecekti.[1530] Dolayısıyla bu tipte bir kutsiyet atfedilen *Kanun-i Esasi*'ye *adem-i itaat*in Elmalılı nezdinde de *hem cürm ve hem günah* olması şaşırtıcı değildi.[1531]

Halife ile kadılar arasındaki *alt vekalet* ilişkisi aynı zamanda kadıların yasama ve yargıya ilişkin yetkilerini halifenin koyduğu sınırlara bağlı kıldı. *Mecelle*'nin çalışmada sıkça geçen 1801. maddesine göre, herhangi bir müçtehidin rey ve fetvasıyla amel edilmek üzere halifeden bir emir sadır olması halinde, hâkimlerin aksi yönde hareket etmesi mümkün değildi. İlgili emir kendi çerçevesi dışında kalan bütün hüküm ve kararları geçersiz kılıyordu.[1532] Bu aslında Meşihat'in de kabul ettiği bir ilkeydi. Hatta tam da bu nedenle Kayseri'nin İncesu kazası müftüsü, araziye ilişkin bir meselede Arazi Kanunu yerine *el-Eşbah* ve *Hidâye*'den fetva verdiği için Meşihat'e şikayet edilmiş ve Meşihat bu şikayeti dikkate almıştı.[1533] *Mecelle*'ye aykırı fetva vermeme konusunda müftülerin uyarıldığı da vaki idi.[1534] Ancak Fetvâhâne'nin meşru olmama gerekçesiyle yok saydığı mevzuat da az değildi ki zikri geçen münderis vakıflar nizamnamesi bunun en dikkat çeken örneği idi.[1535]

Seyyid Bey, hükümetçe tanzimine lüzum görülen kanun tasarılarında farklı mezheplerin hükümlerinin tercih edilmesine dayanarak, gayri meşruluk iddiasında bulunanları, gereksiz yere hükümeti zor durumda bıraktıkları için eleştiriyor[1536] ve *bu zavallıları şeriatı yalnız mezheb-i Hanefiden ibaret zu'm ettikleri* için kınıyordu.[1537] Bu eleştirisine muhtemelen benimsediği usül dolayısıyla Fetvâhâne de muhataptı. Seyyid Bey'e göre meşru olmayan *telfik* biçimi yalnızca aynı meselede farklı mezheplerin görüşlerinin bileşimiyle ortaya konan çözümün *icma*ya aykırı olması haliydi[1538] ki bu geleneksel *telfik* tanımından oldukça farklı bir tanımlamaydı. Fertlerin

[1530] Zeynep Erçetin, **Ulema and Politics: The Life and Political Works of Ömer Ziyaeddin Dağıstani (1849-1921)**, İstanbul, Libra Kitap, 2015, s. 48-49.
[1531] M. Hamdi Efendi, ''Hakk-ı Tefsir ve Hukuk-ı Pâdişahî,'' **Osmanlı Anayasasına Dair**, Haz. Asım Cüneyd Köksal, İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 211.
[1532] Seyyid, **a.g.e.**, s. 103.
[1533] MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 100. Ancak fetva kanuna da uygun olduğu için müftü hakkında bir işlem yapılmamıştır.
[1534] Örn. bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 149; MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 289.
[1535] Yukarıda geçen örnekler dışında muhakeme usul hukukunda üç kere davet kuralının bire indirilmesi hakkında itiraz için bkz. MA, **Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri**, nr. 374, s. 197.
[1536] Seyyid, **a.g.e.**, s. 297-300.
[1537] Seyyit Bey, ''İçtihat ve Taklit,'' **İslam Mecmuası**, No:5, 27 Mart 1330, s. 10.
[1538] Seyyid, **a.g.e.**, s. 297-300.

bile muayyen bir mezhebi tercih etmesi fıkhî bir gereklilik değilken, devlet hakkında böyle bir lüzumun tasavvur edilmesi Seyyid Bey'e göre tamamen anlamsızdı. Sultan zamanın icaplarını ve halkın ihtiyaçlarını dikkate alarak devlet ve milletin ilerlemesi ve yükselmesi için gerekli olan tedbirleri almaya hem dinen hem de vazifesi gereği mecburdu.[1539]

Seyyid Bey, amel edilebilir nitelikteki içtihatlar alanının dört mezheple sınırlandırılmasına da olumsuz yaklaşıyordu. Mezhebi tedvin edilmemiş bir müçtehidin herhangi bir meseledeki görüşünü bilmenin mümkün olduğunu, sahih bir naklin veya güvenilir bir kitapta zikredilmesinin bu görüşü uyulabilir kıldığını savundu. Ona göre ''*Bir müçtehidin böyle malum ve muteber bir kitapta ismiyle beraber mezkur olan görüşleri ile amel, herhalde İbn Abidin ve emsali fıkhî kitaplarda söyleyeni mezkur ve malum olmayan kîle lafzı ile amel etmekten daha faziletliydi.*''[1540] Seyyid Bey, bu mantıktan hareketle farklı hukuk alanlarında yapılması planlanan yasama faaliyetlerinde, dört mezhebe kıyasla daha esnek olduğunu düşündüğü noktalarda, İbn Şübrüme gibi mezhebi yaşamayan bazı müçtehitlerin belli görüşlerinin esas kılınmasını tavsiye etti.[1541] Ayrıca sultan kamu maslahatı endişesiyle belli bir görüşe dayanarak yürürlüğe koyduğu bir yasayı başka bir görüşü temel alan diğer bir yasayla neshedebilirdi.[1542] Hem Seyyid Bey hem de Elmalılı'ya göre kamunun maslahatını garanti eden *istihsan*, yasama sürecinin temel motivasyonu olmalıydı.[1543] Zaten İzmirli'nin de dediği gibi kamu zararının (*mazarrat-ı âmme*) söz konusu olduğu noktada, sultanın tasarrufu sıhhatini yitirecekti.[1544] Ahmed Şirânî de *hadisat hakkındaki mesail-i fıkhiyenin hangisi ihtiyac-ı nâs ve maslahat-ı ibada daha muvafıksa onu seçip alarak saha-yı amel ve tatbike koyma*ktan ibaret olan bu işlemi

[1539] **A.e.**, s. 314-15.
[1540] **A.e.**, s. 301-305, 312-313.
[1541] Seyyid, **a.g.e.**, s. 148-51.
[1542] Ali Haydar, **a.g.e.**, C.I, s. 45-46.
[1543] Elmalılı, ''Makale-i Mühimme,'' s. 81.
[1544] İzmirli, ''Taklid-i kaza,'' s. 107. Bu yeni bir tavır da değildir. Kandiye müftüsü Kasım el-Benderî (ö. 1198/1783-4), *umur-ı halkta selâtîn ahvali evsiyâ-i mal-i eytam emsali olup nefâz-ı evâmir-i sultaniye şeriat-i nebeviyeye muvafakat ile meşrut olduğunu* söylemiş, ''*…emr-i sultânî ile meşru ve na meşru meşru olmak ihtimali yoktur. Amma şer'a muhalif emir yazılmaya, hâşâ ki izn-i sultânî ola, bu makule nâ ehilleri istihdamından naşi olur. Ber emr-i hakim muhatap bi'l-mazmûna vacip olan mezun olduğu emir ile amel eyleyip yevm-i cezada sebeb-i cehliyetiyle padişah-ı İslamı ve kendüyü maraz-ı itâb ve ikâba götürmemek gerektir''* demiştir. Kandiye Müftüsü Kasım el-Benderî, **el-Vâkıatü'l-Kebîretü'l-Girîdiyye**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 162, vr. 119a-b.

intihâb-ı fikhî olarak isimlendirip,[1545] bu yolla üretilecek bir *kanun-i fıkhî*nin Avrupa kanunlarının iktibası gibi bir sonuçtan Osmanlı Devleti'ni koruyacağını düşünüyordu.[1546] Tüm bu açıklamalar Seyyid Bey ve onun gibi düşünen alimlere göre *Mecelle*'nin 1801. maddesinde geçen *müçtehid* ifadesinin hakiki manada herhangi bir müçtehid olarak anlaşıldığını gösteriyordu. Bu şekilde mezhepleri ve fıkıh geleneğini yok saymadan ancak diğer hukuk sistemlerinin ürünlerine de kapıyı kapatmayan bir usülle kanun yapma önerisi, Lombardi'nin Senhurî'nin kanun yapma tarzını tanımlamak için ürettiği *neo-taklid* tavrına da benzerlik gösteriyordu. Bu tavrın temel hedefi, takip ettiği genel ilkelere uygun ve ihtiyaç duyulan hukuk kuralını, öncelikle fıkıh geleneğinden, burada bulunamadığı takdirde ise diğer hukuk sistemlerine müracaatla temin etmekti.[1547]

Seyyid Bey'in bıraktığı yerden dönemin modernist hukuk uzmanlarından Halim Sabit devam etti. Onun yaptığı en temel katkı, klasik icma teorisini yeniden formüle ederek parlamentonun yasama yetkisini fıkıh kavramsallaştırmasını kullanarak meşrulaştırmaya çalışmasıydı. Usûl-i fıkıhta icma ana hatlarıyla *"Muhammed ümmetinin (müçtehitler) onun vefatından sonraki herhangi bir zamanda dini bir meselenin hükmü üzerinde fikir birliği etmeleri"* demekti.[1548] Halim Sabit'e göre bu müçtehidlerin, icmaya katılımlarını mümkün kılan şey, sahip oldukları *dini-hukuki* iki katmanlı velayetti. II. Meşrutiyet döneminde *ehl-i hal ve'l-akd*in teşkil ettiği parlamento artık *hukuki velayet*in temsil makamı haline gelmişti. Sahip olduğu bu velayet sayesinde, parlamentoda alınan bütün kararlar bir tür icma hüviyetine bürünerek dini anlamda bağlayıcılık özelliği kazanıyordu. Diğer taraftan şeyhülislamın başında bulduğu Fetvâhâne'nin taşıdığı *dini velayet* de bu kurum bünyesinde alınan kararlara icma niteliği veriyordu. Halife ise her iki kurumun da başındaki kişi olarak bu iki velayeti tek bünyede toplayandı.[1549] Muhammed Abduh ve talebesi Reşid Rıza'nın Mısır'da söyledikleri de çok farklı değildi. O da modern dönemin müçtehidleri olarak gördüğü *ulü'l-emrin/ehl-i hal ve'l-akd*in, dünyevi bir

[1545] Ahmet Şîrânî, ''İçtihat Kapısından Ne Şartla Girmelidir?'' **Hayru'l-kelam**, C.I, No:4, 28 Teşrin-i sani 1329, s. 25.
[1546] **A.m,** s. 26.
[1547] Lombardi, **a.g.e.**, s. 92-99.
[1548] İbrahim Kâfi Dönmez, ''İcma,'' **DİA**, C.XXI, s. 417.
[1549] Halim Sabit, ''İcma,'' **İslam Mecmuası**, No:18, 18 Kanun-i evvel 1330, s. 488.

meselede, şura ilkelerine uymak suretiyle ve maslahat temelinde ortaya koydukları her türlü yasama ürününe icma niteliği atfediyor, kararın salt çoğunlukla alınmasını bile buna engel görmüyordu.[1550] Celal Nuri de bu konuda onlara yakın bir noktadaydı. Ona göre icma ve hilafetin zaten varlık ve vücub sebebi, değişen hüküm ve muamelelerin *tanzim* ve *tensik*ini sağlamaktı. Hatta ona göre muamelat alanında değişmesi gerekli görülen ahkama *katiyet/resmiyet* ve uyma zorunluluğu (*mamul bih*) kazandırma gibi bir gereklilik olmasaydı hilafet kurumuna zaten lüzum kalmazdı.[1551] Ancak onun parlamento kararlarına ilişkin kavramsallaştırması biraz farklıydı. Çünkü parlamento kararlarını bir tür *nas* gibi kabul ederek kutsiyet atfetme noktasında Halim Sabit ile aynı fikirde olsa da kararı nitelerken kullandığı kavram alıntıda görüldüğü gibi icma değil fetvaydı.

> ‘‘Fetava-yı teşrî‘iye ancak ulü’l-emrin tasdikiyle mamul bih kavanin şekline girer. Bu usul bilcümle hükûmât-ı meşrutada vardır. Halife Peygambere halef olan zat olup umur-ı dünyeviyede onun makamına kaimdir ve onun kuvve-i teşri‘iyenin i‘tâ eylediği fetvaya muvafık her sözü aynıyla nas gibi mutâ‘dır.’’[1552]

II. Meşrutiyet döneminde devlet ve halifenin yasama yetkisini şer‘î alanda daha etkin kılmak adına farklı denemelerde bulunanlar da yok değildi. Bunun en sembolik örneği cevaz alanında yasamanın önünü açma girişimleriydi. Bu girişimi meşrulaştırmak isteyen ulema, bazı Mutezili düşünürlerin gelenekte heretik olarak damgalanan bazı görüşlerini, kasdî olarak bağlamı dışında kullanarak, halife ve devlete *cevaz* alanındaki kısıtlamaları için meşru bir araç sunmaya çalıştılar. *Cevazın şer‘îliği* tartışması bunun için başlatıldı.[1553] Tartışmanın bir tarafında Musa Kazım, Aksekili Ahmed Hamdi, İzmirli İsmail Hakkı ve Ahmed Naîm, diğer tarafında da Ziya Gökalp, Halim Sabit ve Mansurizade Said yer alıyordu.[1554] Cevazın şer‘î bir hüküm olmadığı ve dolayısıyla halife ve devletin bu alana ilişkin dilediği tasarrufta bulunabileceği noktasından hareketle, çok eşliliğin yasaklanması gibi çeşitli hususlarda yasama teklifinde bulunuldu. Seyyid Bey’in de savunucusu olduğu bu

[1550] Özgür Kavak, **Modern İslâm Hukuk Düşüncesi: Reşid Rıza Örneği**, İstanbul, Klasik Yay., 2011, s. 275-309.
[1551] Celal Nuri, ‘‘İçtihat Mesaili,’’**İttihâd-ı İslam**, İstanbul, 1331, s. 51-52.
[1552] Celal Nuri, ‘‘Hükümet-i İslamiye,’’ **İttihâd-ı İslam**, İstanbul, 1331, s. 61-62.
[1553] Mansurizade Said, ‘‘Cevazın Ahkam-ı Şer‘iyeden Olmadığına Dair,’’ **İslam Mecmuası**, No:10, 5 Haziran 1330, s. 303.
[1554] M. Âkif Aydın, **Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, Klasik Yay., 2018, s. 170.

harekete karşı İzmirli İsmail Hakkı Efendi'nin sert çıkışları, basını uzun bir süre meşgul eden ateşli tartışmalara sebep oldu.[1555] Cevaz alanında hükümete tasarruf alanı açan bu düşüncenin izlerini, Hukuk-ı Aile Kararnamesi esbâb-ı mûcibe layihasında da görmek mümkündü.[1556] Eş zamanlı olarak Ziya Gökalp ve Halim Sabit gibi bazı entelektüeller, Fetvâhâne'yi yasama ve yargı sürecinin tamamen dışına itmek için kampanya başlattılar. Aşağıdaki alıntının sahibi Halim Sabit'e göre devletin hakiki anlamda *şârî' devlet* olabilmesinin tek yolu buydu.[1557]

> ''Fi'l-hakika Tanzimatçılık bi'l-amel dini, dünyevi muamelelerden tasfiye suretiyle tecellli etmiştir. Hukuku dinden ayırmak suretiyle hem din tamamıyla manevileşerek teali edecekti, hem de devlet teşrî' salahiyetini iktisab ederek gerek memleketi ve gerek adaleti daha iyi sıyanet edebilecekti. Fakat maatteessüf Tanzimat bu dini tasfiyesini iyi bir surette yapamadı. Çünkü ictimai meselelerde amellerin ıslahından akdem ilimlerin tashihi lazımdır. Tanzimat bi'l-amel yaptığı işleri bi'l-ilim yapmadığı için hakkıyla muvaffak olamadı. Din yine bir kısım dünyevi muamelelerle âlûde kaldı. Fetvâhâne ve medreseler kema fi's-sâbık mehakim-i şer'iye kassâm ve eytâm işleri gibi dünyevi muamelelerle iştigalde devam etti. Dinin cevher-i aslîsi olan ibâdât ve itikâdât yani terbiye-i diniye vazifesi tamamıyla mühmel kaldı. Aynı zamanda devlet de tamamıyla bir *devlet-i şâria* mahiyetini iktisap edemedi. Çünkü bi'n-nazariye hala *hakk-ı teşrî'* ve *hakk-ı kaza* Fetvâhâne'ye aitti. Yeni bir usûl-i fıkıh tesisiyle ulum-i İslamiyede bir inkılap yapılamadıkça hukuk dairesi din dairesinden ayrılmayacak ve hukuk dairesinde *hakimiyet-i fetva* yerine *hakimiyet-i millet* kaim olmayacaktı.''[1558]

Bu yolda çeşitli adımlar da atılmış 1917 yılında geçici süreliğine de olsa şer'î mahkemeler Fetvâhâne'nin kontrolünden alınarak Adliye Nezâreti'ne bağlanmıştı. Ancak hukukun tüm alanlarını kapsayan kanunlaştırmanın henüz yapılamamış olması, Fetvâhâne'nin yasama erkini hala elinde bırakıyordu. Meşihat kurum olarak ilga edilecek ve vekalete dönüştürülecekti. Ama 1922 yılı sonunda Abdülmecid Efendi'nin hilafet makamına getirilişi bile dönemin Şer'iye Vekili Mehmed Vehbi Efendi tarafından kaleme alınıp Meclis'te okunan fetvası ile meşrulaştırılacaktı.[1559] Bundan

---

[1555] İzmirli İsmail Hakkı, ''Cevaz Tabir-i Aharla Mübah!'' **Sebilü'r-reşâd [Sırat-ı Müstakim]**, C.XII, No:307, 17 Temmuz 1329, s. 358-60; Şerefüddin, ''İntikada Cevap,'' **İslam Mecmuası**, No:14, 16 Zilhicce 1332, s. 425-429.

[1556] Aydın, **a.g.e.**, s. 175.

[1557] Halim Sabit, ''Osmanlılar ve Teşri Salahiyeti,'' **İslam Mecmuası**, No:27, 30 Nisan 1331, s. 630.

[1558] **A.m.**

[1559] Ramazan Yıldırım, **20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları**, İstanbul, Anka Yay., 2004, s. 49. 18 Aralık 1922 tarihinde mecliste okunan fetva metni şöyledir: *''İmamü'l-müslimin olan Zeyd düşmanın umum-ı müslimin aleyhinde mucib-i mahv olan tekâlîf-i şedidesini bilâ zaruretin kabul ile hukuk-ı İslamiyeyi müdafaadan aczini izhara müsliminin müdafaaten mücahedelerinde düşmana muvafakatla müsliminin ihtilal ve iştikasını mucip harekata fiilen teşebbüs ve harekat-ı ihtilalkaraneye*

sadece iki yıl sonra hilafet ilga edilirken, milletvekillerini ikna eden kişi, bir zamanlar kendi hukuk tasavvurunun merkezine halifeyi koyan fakih mebus Seyyid Bey olacaktı.[1560]

devam ve ısrar ve badehu ecnebi himayesine iltica ederek makam-ı hilafeti terk ve firar ile hilafetten bilfiil feragat etmekle şer'an münhalil olur mu? El-cevap: Allahu alem bi's-savab olur. Bu suretle hukuk ve menafi-i İslamiyeyi sıyâneten makam-ı hilafete layık bir zata erbab-ı hal ve'l-akd tarafından biat olunmak vacib olur mu? Cevap: Allahu alem olur.'' **TBMM Gizli Celse Zabıtları**, C.III, Ankara, Trükiye İş Bankası Kültür Yay., 1985, s. 1053.

[1560] Hilafetin ilgası ve bu çerçevede oluşturulan açıklama denemeleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Nurullah Ardıç, **Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern modernization in the early 20th century**, London-New York, Routledge, 2012, s. 274-309; Sami Erdem, ''Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924),'' **Divan**, 1996/2, s. 119-146. Son Osmanlı şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi'nin hilafetin ilgası hakkındaki eleştirileri için bkz. Mustafa Sabri Efendi, **Hilâfetin İlgasının Arka Planı**, Çev. Oktay Yılmaz, İstanbul, İnsan Yay., 2017.

SONUÇ

İstibdal, bir malın tedavülden ebediyen alıkonulması fikri üzerine kurgulanan vakfın mülk ile mübadelesi anlamına gelir. Yani istibdal, vakfın esasına ve vazgeçilmez niteliği olan ebediliğine tamamen aykırı bir işlemdir. Ancak hayat koşullarının işlemi gerekli kıldığını gören Hanefi fukaha, manevi ebedilik formülü geliştirerek, istibdal işlemine kapı araladı. Başlangıçta yalnızca vakfiyede yetkilendirici bir şart bulunması halinde aralanan bu kapı, daha sonra, haklı sebeplerin bulunması halinde bütün vakıflar için açık tutuldu. Ancak, bu haklı sebebin takdiri ile istibdal sürecinin yönetimini, kadıya bırakan bir çözüm benimsendi. Haklı sebebin neliği sorunsalı ise hiçbir zaman bitmeyecek bir tartışmanın fitilini ateşledi. Bu tartışma, istibdali vakfın haraplığı ile sınırlayan katı tavır ile bedeldeki üstünlüğü yeter sebep gören esnek tavır arasında gidip geldi. Her iki tavır da ilginç bir şekilde Mâverâünnehir'in büyük fakihi Kâdîhân'ın ''maslahat gören kadı''yı istibdale yetkili kılan ibaresindeki maslahat kavramına tutundu. İstibdalin zaman içinde, kadı ve mütevelliler elinde vakıfları iptale götüren bir araca dönüşmesi, vakfedenlerin vakfiyelerinde istibdali yasaklayan kayıtlara yer açarak yeni bir tedbir geliştirmesine neden oldu. Daha önce rastlanmayan bu "yeni" tedbir, Memlük Hanefi fakihi Necmeddin et-Tarsûsî'nin çözümüyle yok sayılarak, istibdal için haklı sebeplerin bulunması halinde, bu yasaklayıcı şartın kadıları sınırlamayacağı kabul edildi.

951/1544-5 tarihli *emr-i sultân* ile Osmanlı Devleti'nde kadıların da üzerinde bir denetim mekanizması geliştirildi ve vakıf akarı ilgilendiren istibdal kararları, sultanın iznine tabi kılındı. Bu durum, istibdali sınırlayıcı bazı sonuçlar doğursa da her biri fermanla alınan istibdal kararlarını, *râcih* veya *mercûh* her türlü Hanefi çözüme açık hale getirdi. Çünkü sultan izin verdiği takdirde, kadılar kararlarını *mercûh* bir görüşe de dayandırabilirlerdi. Bu da normal şartlar altında *esah* görüşle bağlı olan istibdal kararları için daha geniş bir uygulama alanı doğurdu. Bu doğrultuda, vakfiyeden kaynaklı bir yetkilendirme olmadan ve sırf bedeldeki üstünlüğe dayanan pek çok istibdal kararı alındı. Ancak doktrin yazarları, vakıfları koruyucu yeni tedbirler geliştirmeye bu tarihten sonra da devam etti ve İbn Nüceym vakıf nakde karşı işlenen zimmet suçunun önüne geçmek adına, nakitle istibdali yasaklayan yeni bir

tedbir önerisinde bulundu. Ancak bu öneri Hanefi fukaha tarafından kabul görmedi. 18. asrın sonuna gelindiğinde, vakfiyesinde istibdali yasaklanan mamur bir vakfın bile, teklif edilen bedeldeki üstünlük tek başına haklı sebep gösterilerek istibdal edilmesi mümkündü. Hem de bu istibdal nakit karşılığında da yapılabilirdi.

19. asrın modern Osmanlı Devleti, merkeziyetçi politikasının bir uzantısı olarak vakıfların idare ve denetimini de merkeze alma düşüncesiyle Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'ni kurdu. Bu aynı zamanda vakıf kaynaklarının da tek bir merkezden kontrol edileceği anlamına geliyordu. Bu durum, devletin diğer kurumları lehine vakıflara kaynak aktarımının kısıtlanması sonucunu doğurdu. Yine bu asırda yaşanan kanunlaştırma hareketi, Mecelle ile başlayan fıkhın kodifikasyonu dalgasını, diğer hukuk dallarına da taşıdı. Vakıf hukukunu ilk kanunlaştırma teşebbüsü de Ömer Hilmi Efendi'nin *İthâf*'ı ile gerçekleştirildi. Öte yandan yeni dönemin yeni formdaki hukuk eğitimi ya da ''hukuk mektepleşmesi,''[1561] *ahkâm-ı evkaf* literatürünün diğer örneklerini doğurdu. İstanbul'dan Ömer Hilmi Efendi, Hüseyin Hüsnü Efendi ve Mısır'dan Kadri Paşa, Hanefi mezhebinin istibdalin haklı sebebini belirleyen *râcih* kavlini, vakfın tamamen faydasızlaşması olarak tespit etti. Bedeldeki üstünlüğü istibdal için tek başına yeterli gören hukuk pratiği, Hanefi mezhebinin *râcih* kavline tesir etmemişti. Ancak doktrin yazarlarının bu tespiti de istibdalin *râcih* veya *mercûh* her türlü görüşe dayanan kapsamlı uygulanma biçimini değiştirmedi. Çünkü bu asırda da her bir istibdal kararı fermandan alınan yetkiyle veriliyordu.

Modern dönemde, vakıflara ilişkin meselelerin takibi hatta gerektiğinde diğer devlet dairelerine karşı mücadeleye girilmesi Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin sorumluluğundaydı. Bu, kadı ile sultanın denetiminde işletilen istibdal sürecine, yeni bir kurumun daha eklendiği anlamına geliyordu. Vakıfları ilgilendiren meselelerin çoğu zaman şer'î nitelik taşıması, ilgili karar sürecine Fetvâhâne'yi de dahil etti. Hükümet ve bağlı kurumları, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti ve Fetvâhâne'nin farklı tipteki fayda algıları ve Fetvâhâne'nin fayda mülahazasını devre dışı bırakabilecek düzeyde usulüne sıkı bağlılığı, kurumlar arasında çeşitli gerilimlere sebep oldu. Bu

[1561] İfade Ali Adem Yörük'ten ödünç alındı. Bkz. Ali Adem Yörük, ''II. Meşrutiyet Döneminde Hukukçuların Meşrutiyet Algısı,'' **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2016, s. 1. (Doktora tezi)

gerilim, II. Meşrutiyet döneminin parlamenter rejimi ile daha da tırmanacaktı. 93 Harbi sonrasında yitirilen Balkan topraklarını terk etmek zorunda kalan binlerce Müslümanın ardında bıraktığı cami, kabristan, medrese ve mektep gibi pek çok vakıf, işgalci hükümet ve gayrimüslim yerleşimcilerin çeşitli tecavüzlerine açık hale geldi. Nakitle istibdal, işgalci hükümetin vakıfları yok etmeyi amaçlayan politikasının bir parçası haline getirildiği gibi bu tecavüzlerden en az zararla kurtulmak isteyen Müslüman yerleşimcileri ve Osmanlı hükümetinin de çare arayışlarından biriydi. Fetvâhâne de bu olumsuz koşullara kayıtsız kalamayarak, Hanefi mezhebinin *râcih* ve *müfta bih* kavline bağlı sıkı politikasını bir kenara bırakıp, işgal altındaki bu topraklarda bulunan cami ve mescitlerin nakitle istibdaline olur verdi. Ancak vâkıfın adının ve şartının muhafazasını gerekli gören politikasından hiçbir zaman vazgeçmedi. Vâkıfın kamu menfaati fikri üzerine kurgulanan farazi iradesinin yardımıyla vakfiyede vücut bulan kurucu iradeyi yok sayma tekliflerini de hep reddetti.

Meşrutiyet dönemi ve sonrasında artık parlamento da denkleme dahil oldu. Bu dönemde Fetvâhâne'nin fıkha söyletemediğini parlamentonun kanuna söyletmesi mümkün kılınmıştı. *Maslahat-ı asr* ya da *ihtiyâc-ı nâs* gibi kavramlara tutunarak öngördüğü çözüme şer'îlik nispet eden hükümet, fıkhî olanın bazen karşısında bazen de yanında daha kuvvetli bir kanuni söylem geliştirerek, vakıf ıslahatlarına daha geniş bir faaliyet alanı açtı. Bu ıslahatlar, cüzi vakıfların yararını külli vakfın yani Evkaf Hazinesi'nin yararı karşısında terk etme fikri üzerine kurgulanmıştı. İlgili yasal düzenlemeler, vakfın ebediyeti algısının geleneksel formunda köklü değişimlere yol açtı. Vâkıfın şartındaki kutsiyet, şartın kendisinden çok hedeflediği en üst soyut gayeye yüklendi. Bu üst gaye, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi hizmet alanlarına açılan kamu yararı fikri çerçevesinde kurgulandı. Yani şâriin nassı için açılan içtihat kapısı, vâkıfın şartı için de açılmıştı. Çünkü modern devletle gelen tüm yapısal dönüşümlere rağmen, kamu hizmet alanlarının geleneksel finansman aracının vakıflar olması, ilgili kurumlar için planlanan her türlü ıslahatın yükünü Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti'nin omuzlarına yükledi. Nezâret de kaynak ihtiyacını, nakitle istibdal ettiği veya amacını soyutlaştırarak farklı tipte kullanımlara açtığı vakıflar üzerinden gidermeye çalıştı. Bu yolda istibdal sürecini, şer'î yargıyı devre dışı bırakarak tamamen yürütmenin kontrolüne bırakan yasalar çıkarıldı. Fetvâhâne ise vakfiyenin gaye manasına tutunan

hükümete karşı vakfiyenin zahir manasının muhafızlığını üstlendi. Vakfın kutsiyetine ve vakfiye şartlarının emrediciliğine vurgu yapan Fetvâhâne, vakfın kutsiyetini kamu malına yansıtarak vakıf kaynaklarının kamu hizmetlerinin finansmanına aktarımını kolaylaştırma gibi bir yol tercih etmedi.

Fetvâhâne'nin bu tavrı, belki de geleneksel olanın birer birer tasfiye edildiği kopuş öncesi dönemde bir mevcudiyet mücadelesiydi. Zira döneme hakim olan zihniyet, fıkıh ve şeriatın gelenekle olan bağını yalnızca ''maslahat'' kavramı etrafında kurmaya çalışıyordu. Geleneksel fıkhın araçlarıyla söylenmesi zor olan modern fıkıh çözümlemeleri ise halifenin tercihine yüklenen yeni anlamlar üzerinden meşrulaştırılmaya çalışıldı. Eski dünyada mezhebi olmayan avamken yeni dünyada avamın da fakihin de halifenin de mezhebi yoktu.[1562] Kanunu ve fıkhı tek bünyede toplayan bu melez ve çok mezhepli hukuk düzeninin yeni usulünü yazma denemeleri de yapıldı. Hukuk sisteminin merkezine yerleştirilen halife, mevzuatın bağlayıcılık karakterinin esas vericisi kabul edildi. Geri dönüşü olmayan kopuş ise hilafetin de ilga edilmesiyle gerçekleşti.

[1562] Hamdi Çilingir, ''Fıkıh Çerçevesinde Mezhep Algısında Yaşanan Kırılma,'' **Modern Dönemde İslâm'ı ve Osmanlı'yı Yeniden Düşünmek**, Haz. Berat Açıl, M. Hüseyin Mercan, İstanbul, Yedirenk, 2013, s. 178.

KAYNAKÇA

1. YAZMA ESERLER

Ahmed b. Eminüddin b. Abdü'l-'âl: **Risale fi cevâzi istibdali'l-vakf me'a muhâlefeti şarti'l-vâkıf**, Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 2199Y, vr. 1a-6b.

Ahmed Gazzî Efendi: **Fetâvâ**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 1100.

Ataullah Mehmed, Şerifzade: **Revâyihu'l-zekiyye fî fihrisi'l-fetâva't-Türkiyye**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 3244.

Aydınî, Resul b. Salih: **Fetâvâ-yı adliye**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 194.

Bahâeddinzâde: **Risale celile fi beyâni asli't-teşri' ve'l-hikme fîhi ve rütbeti'ş-şerîati'l-Ahmediyye ve'l-örfi'l-ma'rûf**, Topkapı Sarayı Müzesi Yazma Eser Ktp., Revan Köşkü, nr. 2017, vr. 30a-38a.

Boyabâdî Sağır Mehmed Efendi: **Mecmûatü'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 1070.

Çivizâde: **Çivizâde Efendi'nin Fetâvâ Suretleri**, Süleymaniye Ktp., Kadızade Mehmed, nr. 251.

Debbağzâde Numan Efendi: **Fetâva'n-Numaniyye**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1080.

Ebussuud Efendi: **Resâilü'l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Murad Molla, nr. 1115.

el-Ensârî, Kadı Mehmed b. Mehmedzâde: **Kurratü'l-ayn şerhi risaleti'l-allâme Zeyn**, Princeton University Library, Islamic Manuscripts, Garrett, nr. 224Y, vr. 38a-109a.

Eminüddin Muhammed b. Abdül'âl: **Fetâvâ Eminüddin**, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 574.

Esad Efendi: **Fetâvâ-yı Esad Efendi**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 157.

Fındık Mustafa Efendi: **Haşiyetü alâ Şerhi'l-Vikâye**, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 625.

Gelibolulu Efendi, Ali en-Nisârî: **Nûru'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1062.

Hafîdü't-Teftâzânî, Seyfüddin Ahmed b. Yahya el-Herevî: **el-Fevâidü'l-'aliyye mine'l-mesâili'ş-şer'iyye**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 278.

Hamzâvî, Mahmud: **el-Burhân alâ bekâi milki benî Osman ilâ âhiri'z-zamân**, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3227, vr. 1b-7b.

Hasan b. Ali: **Semhatü'l-ebrâr fî beyâni gumûzi'l-esrâr**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 384.

Hoca Sadeddin Efendi: **Fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2728.

İbn Mâze, Burhaneddin Mahmud b. Ömer: **ez-Zahire fi'l-Fetâvâ**, Köprülü Ktp., Fazıl Ahmed Paşa, nr. 564.

İbnü't-Tabbâh Derviş İbrahim b. Muhammed: **Aynü'l-müfti li-gayni'l-müstefti**, Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1115

el-İspîrî, Muhammed: **el-Hulâsateyn**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 941.

Kadızâde Mehmed Tâhir: **el-Akvâlü'l-mardıyye fî fetâva'l-aktâri'l-Mısriyye**, Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1073, vr. 4a-7a.

el-Kâkî, Muhammed b. Muhammed: **Mi'râcü'd-dirâye fî şerhi'l-Hidâye**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 1974.

Kandiye Müftüsü, Kasım el-Benderî: **el-Vâkıatü'l-Kebîretü'l-Girîdiyye**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 162.

Kastomonî, İbrahim b. İsmail: **Fetâvâ-yı hallî**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 1193.

el-Kayserî, Hasan b. Ali:	**Semhatü'l-ebrar fi beyani gumûzi'l-esrar**, İstanbul Müftülüğü, nr. 384.
Kazerûnî:	**İcâbetü's-sâilîn bi-fetvâ'l-müteahhirîn**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 170.
Kudüs Müftüsü, Muhammed b. Abdürrahim el-Lütfi:	**el-Fetâvâ'r-Rahimiyye fi vakıati's-sâdâti'l-Hanefiyye**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2382.
el-Kuhistânî, Şemseddin Muhammed b. Hüsameddin el-Horasani:	**Kuhistânî fi'l-fıkh**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 242.
Mahmud Efendi, Fetva Emini:	**Mecmûatü'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr.138/2.
el-Makdisî, Ali b. Muhammed b. Ğânim:	**Evzâhu remz alâ nazmi'l-Kenz**, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1042.
Mehmed Ali Rızâî b. Pir Efendi:	**Nakdü'l mesâil fî cevâbi's-sâil**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 78.
Minkârîzâde Yahya Efendi:	**Fetâvâ-yı Minkârîzâde**, Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 1264.
Muhammed Rıza:	**Fetâvâ-yı Rıza**, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1111.
en-Nablusi, Abdülgani b. İsmail:	**Kalâidü'l-ferâid ve mevâidü'l-fevâid**, H. Selim Ağa Ktp., Hüdai Efendi, nr. 771.
Pîr Mehmed Üskübî:	**Fetâvâ-yı Üskübî**, Süleymaniye Ktp., Aşir Efendi, nr. 133.
Piri Efendi:	**Suveru'l-fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., Amcazade Hüseyin, nr. 243.
Sabık Karahisar Kadısı Mehmed:	**Fetâvâ-yı Karahisarî**, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 924.

Saruhanî, Seyyid Ahmed bin Mustafa Lâlî: **Mecmau'l-mesâili'ş-şer'iyye fi'l-ulûmi'd-dîniyye**, İSAM Ktp., İsmail E. Erünsal Özel Koleksiyonu, nr. 63897.

es-Sıddîkî, Abdülkâdir b. Ebî Bekr: **Kat'u'l-cidâl fî mes'eleti'l-istibdal**, Darü'l-Kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 1888, vr. 73a-93b.

es-Sicistânî, Ebu Said Yusuf b. Ebi Said: **Münyetü'l-müftî**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2483.

Sunullah Efendi: **Fetâvâ-yı Sunullah Efendi**, Süleymaniye Ktp., H. Hüsnü Paşa, nr. 502.

et-Tarsûsî, Necmeddin: **Enfeu'l-vesâil ilâ tahrîri'l-mesâil**, Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2271.

et-Timurtâşî, Şemsüddin Muhammed b. Abdullah el-Gazzî: **el-Fetâvâ**, Süleymaniye Ktp., A. Tekelioğlu, nr. 376.

el-Üsrûşenî, Celalüddin Mahmud b. Hasan: **Tecnîsü Mesâili'l-Mültekât**, Süleymaniye Ktp., Carullah, nr. 596.

Vâmık Şükrü, Muhammed: **Evkâf-ı Ümem Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ktp.

Veli b. Yusuf: **Mecmûatü'l-fetâvâ**, İstanbul Müftülüğü Ktp., nr. 178.

Yunus Vehbi: **Cevheretü'l-ahkâm**, İstanbul Ün. Mer. Ktp. Nadir Eserler-Türkçe nr. 2681.

Zekeriyâzâde Yahya Efendi: **Fetâvâ-yı Yahya Efendi**, Der. Esîrî Mehmed Efendi, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1087.

Anonim ve Derlemeler:

Fetva Mecmuası, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Nadir Eserler-Türkçe, nr. 2112.

Kitâbü Fetâvâ es-Sîvâsiyye, Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 487.

Mecmuatü'l-fevâid ve'l-fetâvâ, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 914.

Muhîtü'l-fetâvâ, Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., nr. 181.

Risale fi suveri tekârizi ulemâi'l-Medineti'l-Münevvere alâ risâleti'l-istibdali'lleti ellefehâ Mevlana Abdülkâdir Efendi Müftî Mekketi'l-Mükerreme, Afyon Gedik, nr. 17387, vr. 133a-138a.

Risale fi suveri tekârizi ulemâi'l-Mekketi'l-Müşerrefe ale'r-risâleti'l-müsemmât bi Kat'i'l-cidâl bi-tahkîki meseleti'l-istibdalilleti ellefehâ Abdülkâdir Efendi Müftî Mekketi'l-Müşerrefe, Afyon Gedik, nr. 17387, vr. 139a-154a.

Rumeli Kazaskeri Mustafa, Anadolu Kazaskeri Yusuf ve Kostantiniyye Kadısı Muhammed b. Abdülevvel'in Arzı, Süleymaniye Ktp., Şehit Ali Paşa, nr. 2752, vr. 311b-312b.

2. BASILI ESERLER VE TEZLER

el-Abbâsî, Muhammed el-Mehdî: **El-Fetâvâ'l-mehdiyye fi'l-vekâyii'l-Mısriyye**, Kahire, el-Matbaatü'l-Ezheriyyetü'l-Mısriyye, 1301.

Abdullah Esad Efendi: **Uddetü erbâbi'l-fetvâ**, Bulak, el-Matbaatü'l-Kübrâ'l-Emiriyye, 1305.

Ahmed Cevdet Paşa: **Tezakir:13-20**, yay.haz.: Cavid Baysun, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

Ahmed Cevdet: ''Dokuz Bin Talebeye Öğle Gıdası,'' **İçtihat**, No:262, 15 Teşrin-i evvel 1928, C.XXIV, s. 5047-49.

Ahmed Râgıb: ''Bulgaristan Evkafı Hakkında,'' **Hikmet**, No:12, 24 Haziran 1326, s. 2-3.

Ahmet Şirani: ''İçtihat Kapısından Nasıl ve Ne Şartla Girmelidir?,'' **Hayrulkelam**, C.I, No:3, 21 Teşrin-i sani 1329, s. 17-18.

Ahmet Şirani: ‘‘İçtihat Kapısından Ne Şartla Girmelidir?,’’ **Hayrulkelam**, C.I, No:4, 28 Teşrin-i sani 1329, s. 25-27.

Ahmet Şirani: ‘‘Cemiyet-i İctihadiyenin Suret-i Teşkil ve Şeraiti,’’ **Hayrulkelam**, C.I, No:7, 19 Kanun-ı evvel 1329, s. 49-51.

Ahmed Vehbi: ‘‘Sebilürreşad Müdüriyeti Canib-i Valasına,’’ **Sebilürreşad**, C.I-VIII, No:6-188, 29 Mart 1328, s. 96-97.

Akgündüz, Ahmed (Haz.): **Şeyhü’l-İslâm Ebüssu’ûd Efendi Fetvâları**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.

Ali Haydar Efendi: **Tertîbü’s-sunûf fî ahkâmi’l-vukûf**, İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1337.

Ali Haydar Efendi: **Dürerü’l-Hukkâm Şerhu Mecelleti’l-Ahkâm**, İstanbul, Osmanlı Yayınevi, t.y.

Akar, Tuba: ‘‘Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Vakıf Kültür Varlıklarının Korunması,’’ **ERDEM**, No:59, 2011, s. 10-11, 24-25. Tam sayf: 1-36.

Akbulut, Pakize Ezgi: **Vakıf Senedinin Tamamlanması ve Değiştirilmesi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2020.

Akgün, Sibel: ‘‘Kıbrıslı Müslüman Türklerin Siyasi ve Toplumsal Gruplaşma Örneği Olarak ‘‘Kadıcılar-Müftücüler/Müftücüler-Evkafçılar (18787-1914),’’ **İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C.VI, No:2, 2017, s. 1150-71.

Akgündüz, Ahmet: **İslâm Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi**, İstanbul, OSAV, 1996.

Akgündüz, Ahmet: ‘‘İntikal,’’ **DİA**, C.XXII, s. 353-56.

Akiba, Jun: ‘‘Muallimhane-i Nüvvab’dan Mekteb-i Kuzat’a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni,’’ **Sahn-ı Semân’dan Dârülfünun’a Osmanlı’da İlim ve Fikir Dünyası: XIX. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2021, s. 13-29.

Aksekili Ahmed Hamdi: **Mezâhibin Telfiki ve İslam’ın Bir Noktaya Cemi**, Darü’l-hilafe, Amedi Matbaası, 1332.

Aksekili Ahmed Hamdi: ‘‘Bulgaristan İmparatorluğunun (!) Tesisi İçin Bulgarlar Memâlik-i Osmaniye’de Ne Roller Oynadılar?,’’ **Sebilürreşad**, C.II-IX, No:32-214, 29 Şevval 1330, s. 113-16.

Aksekili Ahmed Hamdi: ‘‘Ziştovi’de Âsâr ve Hayat-ı İslamiye,’’ **Sebilürreşâd**, C.II-IX, No:31-213, 22 Şevval 1330, s. 95-96.

Akyıldız, Ali: ‘‘Hükümet,’’ **DİA**, C.XVIII, s. 471-73.

Akyıldız, Ali: ‘‘Meclis-i Meb‘ûsan,’’ DİA, C.XXVIII, s. 245-47.

Akyıldız, Ali: ‘‘Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye,’’ **DİA**, C.XXVIII, s. 250-51.

Akyıldız, Ali: ‘‘Muhtar,’’ **DİA**, C.XXXI, s. 51-53.

Akyıldız, Ali: ‘‘Müsrif, Fakat Hayırsever: Pertevniyal Valide Sultan,’’ **Osmanlı Araştırmaları**, C.XLVII, 2016, s. 307-52.

Akyıldız, Ali: ‘‘Şûrâ-yı Devlet,’’ **DİA**, C.XXXIX, s. 236-39.

Akyıldız, Ali: ‘‘Tanzimat,’’ **DİA**, C.XL, s. 1-10.

Alpyağıl, Recep (Der.): **Din Felsefesi Açısından Mutezile Gelen Ek-i Klasik ve Çağdaş Metinler Seçkisi 1**, İstanbul, İz Yay., 2018.

Anderson, J.N.D.: ‘‘Recent Developments in Sharî‘a Law IX: The Waqf System,’’ **The Muslim World**, No:42/4, 1952, s. 257-76.

Argun, Selim: **Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulama, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)**, South Africa, Gravity International Print and Design, 2013.

Arıboğa, Dilek: ‘‘II. Mahmud Döneminde Kamuoyu Oluşturmada Bektaşi, Mevlevi ve Halidi Tarikatlerinin Rolü’’, **TİDSAD**, No:21, Haziran 2019, s. 150-67.

Arıdemir, Arzu Genç, Dursun, Sanem Aksoy: **Vakıflar Mevzuatı**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2009.

Aslanapa, Oktay: ‘‘Yunanistan’da Türk Eserleri ve Türklerin Durumu,’’ **Türk Kültürü**, No:41, Mart 1966, s. 477-85.

Ataseven, Asaf: ‘‘Gureba Hastahanesi,’’ **DİA**, C.XIV, s. 202-204.

Atâyî, Nev‘îzâde: **Hadâ’iku’l-hakâ’ik fî tekmileti’ş-şakâ’ik**, Ed. Derya Örs, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yay., 2017.

Atçıl, Abdurrahman: **Scholars and Sultans in the Early Modern Ottoman Empire**, Cambridge, Cambridge University Press, 2017.

Atıf Bey: **Arazi Kanunname-i Hümâyûnu Şerhi**, Mahmut Bey Matbaası, 1319.

Ayar, Talip: ‘‘II. Meşrutiyet Sonrası İstanbul Medreselerinde Talebeye Sunulan İâşe Olanakları,’’, **Bilimname**, C.XLI, 2020/1, s. 131-158.

Aybakan, Bilal: ‘‘Vekâlet,’’ **DİA**, C.XLIII, s. 1-6.

Aydın, Mahir: ‘‘Doksanüç Harbi,’’ **DİA**, C.IX, s. 498-99.

Aydın, Mehmet Âkif: **Osmanlı Aile Hukuku**, İstanbul, Klasik Yay., 2018.

Aydın, Mehmet Âkif: ‘‘Batılılaşma,’’ **DİA**, C.V, s. 162-67.

Aydın, Mehmet Âkif: ‘‘Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye,’’ **DİA**, C.IX, s. 387-88.

Aydın, Mehmet Âkif: ‘‘Düstur,’’ **DİA**, C.X, s. 48-49.

Aydın, Mehmet Âkif: ‘‘İslâmcılık,’’ **DİA**, C.XXIII, s. 67-70.

Aydın, Mehmet Âkif: ‘‘Mahkeme,’’ **DİA**, C.XXVII, s. 341-44.

Aydın, Mehmet Âkif: ‘‘Muhammed Kadri Paşa,’’ **DİA**, C.XXX, s. 546.

Aytekin, Arif: ‘‘Bâbertî,’’ **DİA**, C.IV, s. 377-78.

Azamat, Nihat: ‘‘Abdülaziz Mecdi Efendi,’’ **DİA**, C.I, s. 191-92.

Bağışkan, Tuncer: **Kıbrıs’ta Osmanlı-Türk eserleri**, Lefkoşa, Kuzey Kıbrıs Müze Dostları Derneği, 2005.

Baldwin, James: **Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo**, Edinburgh, Edinburgh University Press, 2017.

Ballar, Suat: **Yeni Vakıflar Hukuku 1**, İstanbul, Der Yay., 2020.

Bardakoğlu, Ali: ‘‘Ceza,’’ **DİA**, C.VII, s. 478-82.

Barkan, Ömer Lütfi: **XV ve XVI’inci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esasları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1943.

Barkan, Ömer Lütfi: ‘‘Mülk Topraklar ve Sultanların Temlik Hakkı (1),’’ **İstanbul Hukuk Fakültesi Mecmuası**, C.VII, 1941, s. 231-47.

Barkan, Ömer Lütfi: ‘‘Osmanlı İmparatorluğunda İmaret Sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar,’’ **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası**, C.XXIII, No:1-2, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 239-96.

Barkan, Ömer Lütfi: ‘‘Süleymaniye Cami ve İmareti Tesîslerine Âit Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993/1586),’’ **Vakıflar Dergisi**, No:9, Ankara, VGM Yay., 2006, s. 109-61.

Barnes, John Robert: **An Introduction to Religious Foundations in the Ottoman Empire**, Leiden, E. J. Brill, 1986

Bayat, Fazıl: **Bilâdü’l-Arabiyye fi’l-vesâiki’l-Osmaniyye: evahiru ahdi’s-Sultan Süleyman el-Kanuni**, İstanbul, IRCICA, 2014.

Bedir, Murteza: **Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme**, İstanbul, İSAM Yay., 2014.

Bedir, Murteza: ‘‘Nesefî, Ebü’l-Berekât,’’ **DİA**, C.XXXII, s. 567-68.

Bedir, Murteza: ‘‘Üsrûşenî,’’ **DİA**, C.XLII, s. 392-93.

Bedir, Murteza (Ed.): **Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme**, İstanbul, İsar Yay., 2019.

Bein, Amit: ‘‘The Ulema, Their Institutions, and Politics in the Late Ottoman Empire (1876-1924),’’ Princeton University, 2006. (Doktora tezi)

Beyaztaş, Murat: ‘‘İslâm Hukukunda Vakıfların Tağyîri ve İstibdâli,’’ **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Konya, 2016. (Doktora tezi)

Beyaztaş, Murat: ‘‘İslâm Hukukuna Göre Vakıf Üzerinde Gerçekleştirilen Değişiklikler: Tağyîr,’’ **IHYA**, C.IV, No:1, Bahar 2018, s. 114-34.

Beyaztaş, Murat: ‘‘İslâm Vakıflar Hukukunda İstibdâl,’’ **IHYA**, C.III, No:1, Bahar 2017, s. 1-21.

Beyaztaş, Murat: ‘‘Vakfın Satışı Bağlamında Bir Risâle: İbn Nüceym (ö. 970/1562), Fî sûreti bey’i’l-vakfi lâ ‘alâ vechi’l-istibdâl,’’ **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:33, 2019, s. 473-500.

Beydilli, Kemal: ‘‘Alemdar Mustafa Paşa,’’ **DİA**, C.II, s. 364-65.

Bostan, İdris: ‘‘Narda,’’ **DİA**, C.XXXII, s. 385-87.

Bouleti, Eleni: ‘‘The Muslim Community on Cyprus and British Colonial Policy, 1878-1915: The Significance of the Cyprus Evkaf in the Clonisation Process,’’ **The Cyprus Review**, C.XXIII, No:2, Sonbahar 2011, s. 39-56.

Bozbaş, Fatiha: **Fethinden Günümüze Mısır’da Fıkıh Tarihi**, İstanbul, Kitaparası Yay., 2019.

Bucknill, John A.; Utidjian, Haig Apisoghom S. (Çev.): **The Imperial Ottoman Penal Code**, Oxford, Oxford University Press, 1913.

Bulgaristan'dan firar eden bir Müslüman: ''Bulgaristan Müslümanlarının Feryadı,'' **Sebilürreşad**, No:262, 5 Eylül 1329, s. 30.

Bursalı, Osman Safa: ''Ebedi Fakat Tamire Muhtaç: Osmanlı Hukukunda Vakıf Malın Tamiri,'' **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2019. (Doktora tezi)

Bursalı, Osman Safa: ''Hicaz'ın Hanefi Fukahası Mesaide: Vakfa Gelir Getiren Malın Tamiri ve İhyası Hakkında Bir Risale ve Takarizi,'' **Sahn-ı Semân'dan Dârülfünun'a Osmanlı'da İlim ve Fikir Dünyası: XVIII. Yüzyıl**, İstanbul, Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yay., 2018, C.I, s. 211-39.

Buzpınar, Ş. Tufan: ''Lazkiye,'' **DİA**, C.XXVII, s. 117-18.

Bülbül, Ahmet Hamdi: ''Gazete İlanıyla Satılan Vakıf Camileri (1935-1951),'' **Restorasyon**, No:10, 2015, s. 158-68.

Bülbül, Ahmet Hamdi: ''IV. Vakıf Han'ın Yerindeki Önemli Eser; Hamidiye İmareti,'' **Vakıf Restorasyon Yıllığı**, No:4, 2012, s. 7-16.

Caberti: **Acâibü'l-âsâr**, Thk. Hasan Muhammed Cevher, Ömer ed-Desûkî, 1967.

Cemâleddin Efendi: **Ahkâm-ı evkâf**, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1335.

Celal Nuri: **Memâlik-i Osmâniyede Emvâl-i Gayrimenkûle ve Evkâf**, [y.y.], [t.y.]

Celal Nuri: ''Evkafımızın İstikbali,'' **Tanîn**, No:186, 24 Kanun-i sani 1324, s. 2-3.

Celal Nuri: ''Evkaf-ı Hümayun Nazırı Hayri Bey Efendiye İstirhamnâme-i Mekşûf,'' **İctihat**, No:87, 2 Kanun-ı sani 1329, s. 1946-48.

Celal Nuri: “Hâvâic-i Kanûniyemiz: Kavânîn-i Vakfiye,” **İctihat**, C.IV, No:62, 18 Nisan 1329, s. 1343-46.

Celal Nuri: ‘‘Havâic-i Kanuniyemiz: Mecelle meselesi,’’ **İçtihat**, No:64, 2 Mayıs 1329, s. 1384-87.

Celal Nuri: **İttihâd-ı İslam**, İstanbul, 1331.

Coulson, Noel J.: **Conflicts and Tensions in Islamic Jurisprudence**, Chicago, The University of Chicago Press, 1969.

Çağlar, Yusuf (Haz.): **Kanun-i Esasi'den Askeri Müdaheleye II. Meşrutiyet**, İstanbul, Zaman Kitap, 2008.

Çavuşzâde, Mehmed Aziz: **Dürrü's-sukûk**, İstanbul, Dârü't-Tıbâati'l-Âmire, 1860/1277.

Çelik, Zeynep: **19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti: Değişen İstanbul**, Çev. Selim Deringil, İstanbul, Türkiye İş Bankası, 2015.

Çelikkın, Zübeyde Erdoğan: ‘‘Osmanlı Modernleşmesi ve Kuruluşundan Tanzimata Evkaf-ı Hümayun Nezareti (1826-1839), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2019. (Doktora tezi)

Çetintaş, Burak: ‘‘İstanbul'un Tarihi Müslüman Mezarlıkları,’’ **Din ve Hayat**, No:9, 2010, s. 72-75.

Çilingir, Hamdi: **Vakıfta Amaç: Hanefi Vakıf Hukuku Çerçevesinde Bir Araştırma**, İstanbul, İktisat Yayınları, 2018.

Çobanoğlu, Ahmet Vefa: ‘‘Lâleli Külliyesi,’’ **DİA**, C.XXVII, s. 86-89.

Dağavaryan, Nazaret: ‘‘Evkaf Islahatına Dair Mülahaza,’’ **Tanîn**, No:175, 13 Kanun-i sani 1324, s. 3.

Dağdelen, İrfan vd. (Haz.): **Nail Bayraktar'a Armağan I**, İstanbul, İBB Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005.

Dağıstânî, Ömer Ziyaeddin: **Mir'ât-ı Kanûn-i Esâsi**, İstanbul, Saika Matbaası, 1324.

Daisuke, Isarashi: **Land Tenure and Mamluk Waqf**, Berlin, EB-Verlag, 2014.

Demirakın, N. Işık: ‘‘Expropriation as a Modernizing Tool in the Nineteenth-Century Ottoman Empire: The Case of Cemeteries in Beyoğlu,’’ **Int. J. Turkish Studies**, C.XVIII, No:1-2, 2012, s. 1-15.

Demîrî: **Kudâtü Mısr fî'l-karni'l-âşir ve'r-rub'u'l-evvel mine'l-karni'l-hâdî aşra'l-hicrî**, Kahire, Dâru'l-Arabî li'n-neşri ve't-tevzî', 2000.

Deringil, Selim: **The Well-Protected Domains, Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876-1909**, London, I.B. Tauris, 1999.

Djurdjev, Branislav: ‘‘Bosna-Hersek,’’ **DİA**, C.VI, s. 297-305.

Dodge, Bayard: **Al-Azhar A Millennium of Muslim Learning**, Washington, The Middle East Institute, 1974.

Doğan, Murat: **Vakıflarda Mal Varlığı**, Ankara, Seçkin Yayınevi, 2000.

D'ohsson, M.: **Oriental Antiquities, and General View of the Ottoman Customs, Laws, and Ceremonies**, Philadelphia, 1788.

Doris Behrens-Abouseif: **Egypt's Adjustment to Ottoman Rule (Institutions, Waqf and Architecture in Cairo: 16th and 17th Centuries**, Leiden, E. J. Brill, 1994.

Doris Behrens-Abouseif: **The Cairo Heritage: Essays in Honor of Laila Ali Ibrahim**, Kahire/New York, The American University in Cairo Press, 2000.

Dönmez, İbrahim Kâfi: ‘‘İcma,’’ **DİA**, C.XXI, s. 417-31.

Dural, Mustafa, Öğüz, Tufan: **Türk Özel Hukuku II: Kişiler Hukuku**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2020.

Dursun, Sanem Aksoy: **Vakfın Örgütlenmesi ve İşleyişi**, İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2021.

Düzdağ, M. Ertuğrul: ‘‘Volkan,’’ **DİA**, C.XLIII, s. 123-25.

Ebu Bekir b. Muhammed b. Ömer el-Molla: **Hükmü istibdâli'l-evkâf alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanife ve'l-İmâm Ahmed b. Hanbel rahimehümüllahu teala ve mâ vakaa fîhâ mine'l-ittifâk ve'l-ihtilâf**, Thk. Abdullah b. Muhammed b. Ahmed el-Molla, y.y., 2002.

Ebü'l-ula Mardin: **Hukuk-ı tasarrufiye-i arazi ve ahkâm-ı evkâf**, Mekteb-i Mülkiye Matbaası, 1336.

Ebü'l-ula Mardin: **Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa**, Ankara, TDV Yay., 2009.

Ebü'l-ula Mardin: ‘‘Şeriata Hizmet: Mecelle Cemiyeti,’’ **Sırat-ı Müstakim**, C.III, No:55, 10 Eylül 1325, s. 42-44.

Emecen, Feridun: ‘‘Fodula,’’ **DİA**, C.XIII, s. 167-70.

Emin, Muhammed Muhammed: **el-Evkâf ve'l-hayâtü'l-ictimâiyye fi Mısr: h. 648-923/m. 1250-1517**, Kahire, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.

Erbay, Nuri Özer: ‘‘Ayasofya İmareti'ne Yeniden Fonksiyon Verilmesi: Restorasyon ve Tefriş Projeleri,’’ **Milli Saraylar Sanat-Tarih-Mimarlık Dergisi**, No:13, 2014, s. 89-99.

Erçetin, Zeynep: **Ulema and Politics: The Life and Political Works of Ömer Ziyaeddin Dağıstani (1849-1921)**, İstanbul, Libra Kitap, 2015.

Erdem, Nilüfer: ‘‘Harisiyos Vamvakas'ın Osmanlı Milletvekili Olarak Etkinliği,’’ **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, No:17, Bahar 2013, s. 43-56.

Erden, Yasin: ‘‘İstibdâl Risâleleri Bağlamında Vakıfta İstibdâl Meselesi,’’ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstisüsü, İstanbul, 2014. (Yüksek lisans tezi)

Erden, Yasin: ‘‘Tokatlı Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir’in Hayatı, Eserleri ve *İstibdal* Risalesi,’’ **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:31, 2018, s. 661-683.

Erden, Yasin: ‘‘Tokatlı Şeyhülislam Kadızâde Mehmed Tahir’in İstibdal Risalesi: Tahkik ve Tercüme,’’ **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:30, 2017, s. 631-651.

Erden, Yasin: ‘‘İbn Kutluboğa’nın *Tahrîcü'l-akvâl fî mes'eleti'l-istibdâl* İsimli Risâlesinin Tahkik ve Tahlili,’’ **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:39, 2018, s. 89-148.

Ergene, Boğaç A. (Ed.): **Judicial Practice Institutions and Agents in the Islamic World**, Boston: Brill, 2009.

Ergin, Nina vd. (Ed.): **Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire**, İstanbul, Eren Yay., 2007.

Ergin, Osman Nuri: **Mecelle-i Umûr-i Belediyye**, İstanbul, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yay., 1995.

Ertuğ, Zeynep Tarım: ‘‘İmaret,’’ **DİA**, C.XXII, s. 219-20.

Erünsal, İsmail: ‘‘Ottoman Foundation Libraries in the Age of Reform: The Final Period,’’ **Libri**, No:54, 2004, s. 247-55.

Erünsal, İsmail: ‘‘The Egyptian Contribution to the Reforms in Ottoman Vakf Libraries: Foundation Libraries in the Late Tanzimat Period,’’ **The International Conference on Egypt During the Ottoman Era (Kahire/26-30 November 2007)**, İstanbul, IRCICA, 2010, s. 231-39.

Erünsal, İsmail: ‘‘Tanzimattan Sonra Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Sona Doğru,’’ **Türklük Bilgisi Araştırmaları**, C.XXIX (Eleazar Birnbaum Armağanı), 2005, s. 165-79.

Esad Efendi, Sahaflar Şeyhizade: **Üss-i zafer**, İstanbul, Süleyman Efendi Matbaası, 1293.

Eşrefoğlu, Eşref: ‘‘Bulgaristan Türklerine ve Rusçuktaki Türk Eserlerine Dâir 1897 Tarihli Bir Rapor,’’ **Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, No:1, 1972, s. 19-37.

‘‘Ayasofya Camii,’’ **DİA**, C.IV, s. 218.

Eyice, Semavi: ‘‘Hudâvendigâr Külliyesi,’’ **DİA**, C.XVIII, s. 290-95.

Fahreddin b. İbrahim Efendi el-Kazânî el-Buhârî: **Gavvâsu’l-bahreyn fî mîzâni’ş-şerheyn**, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1971, C.III, s. 609. (**Câmiu rumûz** içinde)

Fazlıoğlu, İhsan, Üçer, Halil İbrahim (Ed.): **Taşköprülüzâde’de Dil, Ahlâk ve Siyaset**, İstanbul, İlem Yay., 2020.

Friedman, Lawrence M.: **Dead Hands: A Social History of Wills, Trusts, and Inheritance Law**, Stanford, Stanford University Press, 2009.

Furat, Ahmet Hamdi: ‘‘İslam Hukukunda Vakıf Akdinin Bağlayıcılığı,’’ **İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, No:27, 2012, s. 61-84.

Fisher, Stanley: **Ottoman Land Laws**, Oxford, Oxford University Press, 1919.

Foster, Mr.; Lord Hobart: **Report on the Financial Condition of Turkey**, London, Harrison and Sons, 1861.

Furat, A. Zişan: ‘‘Nüvvâb Okullarının Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz,’’ **Türk Dünyası Araştırmaları**, No:198, Haziran 2012, s. 151-75.

Furat, A. Zişan: ‘‘Berlin Antlaşması Sonrasında Balkanlar’da Cemaat-i İslamiyelerin Teşekkülü (1878-1918),’’ **OTAM**, No:33, Bahar 2013, s. 63-93.

Gaznevî, Cemâlüddîn Ahmed b. Muhammed b. Mahmûd: **el-Hâvi’l-kudsî**, Thk. Sâlih el-Âli, Beyrut, Dârü’n-Nevâdir, 2011.

Gel, Mehmet: ‘‘Kanûnî Devrinde Vüzerâ Gölgesinde “Vakfa İlâve Mülkün Satışı” Üzerine Bir Hukukî Tartışma: “Da'vâ-yı Âsiyâb,” **Belleten**, C.LXXVII, No:280, 2013, s. 927-953.

Gel, Mehmet: ‘‘Kanûnî’nin Para Vakfı Yasağını Kaldıran 1548 Tarihli ‘‘Hükm-i Şerîf’’inin Yeni Bir Nüshası,’’ **Akademik Bakış**, C.IV.4, No:7, Kış 2010, s. 185-192.

Gel, Mehmet: ‘‘XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Toplumunun Dinî Meselelerine Muhalif Bir yaklaşım: Şeyhülislam Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi ve Fikirleri Üzerine Bir İnceleme,’’ Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2010. (Doktora tezi)

Gencer, Ali İhsan: ‘‘Berlin Antlaşması,’’ **DİA**, C.V, s. 516-17.

Ginio, Eyal, Podeh, Elie (Ed.): **The Ottoman Middle East**, Leiden, E. J. Brill, 2014.

Görgün, Hilal: ‘‘Şerkâvî,’’ **DİA**, C.XXXIX, s. 11-13.

Güleç, İsmail, Karakartal, Oğuz (Ed.): **Adalarda Türk-İslam Kültürü**, Lefkoşa, KISBÜ, 2018.

Günay, H. Mehmet: **Osmanlı Sonrası Bulgaristan Türklerinin Dini Yönetimi ve Özel Yargı Teşkilatı (1878-1945)**, İstanbul, Rumeli Araştırmaları Merkezi Yay., 2006.

Gürbıyık, Cengiz: ‘‘Osmanlı İmaretlerinin (Aşevleri) Tipolojisi Üzerine Bir Deneme,’’ **Sanat Tarihi Dergisi**, C.XXIV, No:1, Nisan 2015, s. 23-51.

Gürel, Şükrü S.: **Kıbrıs Tarihi**, İstanbul, Kaynak Yay., 1984.

el-Gazzî, Necmeddin Muhammed b. Muhammed: **el-Kevâkibü’s-sâire bi-ayâni’l-mieti’l-âşire**, Beyrut, Daru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1997.

Harasani, Hamid: ‘‘The English Rule Against Perpetuities and the Mandated Perpetuity of Islamic Waqfs: Three Colonial Cases,’’ **The Journal of Comparative Law**, No:8, 2013, s. 172-91.

Hacı Reşid Paşa: **Rûhu’l-Mecelle**, Dârü’l-Hilafeti’l-Aliyye, Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1327.

Hacı Reşid Paşa: **Rûhu’l-Mecelle**, Dersaadet, Matbaa-i Hayriye, 1328.

Halaçoğlu, Yusuf, Mehmet Âkif Aydın: ‘‘Cevdet Paşa,’’ **DİA**, C.VII, s. 443-450.

el-Halebî, İbrahim b. Muhammed b. İbrahim: **Mülteka’l-ebhur**, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1998. (**Mecmeu’l-enhur** içinde)

Halim Sabit: ‘‘İcma,’’ **İslam Mecmuası**, No:18, 18 Kanun-i evvel 1330, s. 487-89.

Halim Sabit: ‘‘Osmanlılar ve Teşri Salahiyeti,’’ **İslam Mecmuası**, No:27, 30 Nisan 1331, s. 628-32.

Hallaq, Wael B.: **An Introduction to Islamic Law**, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

Hallaq, Wael B.: **Sharī‘a: Theory, Practice, Transformations**, Cambridge, Cambridge University Press, 2009.

el-Hamevi, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Muhammed: **Gamzu uyuni'l-besair: Şerhu Kitâbi'l-Eşbah ve'n-nezair,** Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1985/1405.

Hammadezâde Halil Hamdi: **Hammadezâde Halil Hamdi Paşa Tarafından Evkaf Hakkında Sadarete Takdim Edilen Layiha**, y.y., 1327.

Hamzâvî, Mahmud: **Kavâidü’l-evkâf**, Matbaatü Vilayet-i Suriyeti’l-Celile, 1288.

Hanioğlu, Şükrü: **A Brief History of the Late Ottoman Empire,** New Jersey, Princeton University Press, 2008.

Hanioğlu, Şükrü: ‘‘Genesis of the Young Turk Revolution of 1908,’’ **Osmanlı Araştırmaları**, No:3, 1982, s. 277-300.

Hanioğlu, Şükrü: ‘‘Abdullah Cevdet,’’ **DİA**, C.I, s. 90-93.

Hanioğlu, Şükrü: ‘‘İttihat ve Terakkî Cemiyeti,’’ **DİA**, C.XXIII, s. 476-84.

Hanioğlu, Şükrü: ‘‘Jön Türkler,’’ **DİA**, C.XXIII, s. 584-87.

Hanioğlu, Şükrü: ‘‘Meşrutiyet,’’ **DİA**, C.XXIX, s. 388-93.

Hanssen, Jens vd. (Ed.): **The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire**, Würzburg, Ergon Verlag, 2002.

Has, Şükrü Selim: “Mülteka’l-ebhur,” **DİA**, C.XXXI, s. 549-52.

el-Haskefî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman: **ed-Dürrü’l-müntekâ fî şerhi’l-Mültekâ**, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 1998.

el-Haskefî, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali b. Abdurrahman: **ed-Dürrü’l-muhtâr serhu Tenvîri’l-ebsâr ve câmii’l-bihâr**, Beyrut, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, 2002.

Hayta, Necdet, Ayşe Özkan: ‘‘Berlin Antlaşması Sonrasında Sırbistan’ta Türk Emlakı Meselesi,’’ **Türk Tarihinde Balkanlar**, Sakarya, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, s. 813-836.

Hennigan, Peter: **The Birth of a Legal Institution: The Formation of the Waqf in Third-Century A.H. Hanafi Legal Discourse**, Leiden, E. J. Brill, 2003.

Heyd, Uriel: ‘‘Some Aspects of the Ottoman Fetvâ,’’ **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, C.XXXII, No:1, 1969, s. 35-56.

Hobhouse, Arthur: **The Dead Hand: Adresses on the Subject of Endowments and Settlements of Property**, London, Chatto&Windus, 1880.

Hoexter, Miriam: **Endowments, Rulers and Community Waqf al-Haramayn in Ottoman Algiers**, Leiden, E. J. Brill, 1998.

Hofstötter, Bernhard: ‘‘Cyprus under British Rule: An International Law Analysis of Certain Land Surveys and Land Assignments Between 1878 and 1955,’’ **Chinese JIL**, 2008, s. 159-196.

Holt, P. M. (Ed.): **Political and Social Change in Modern Egypt**, Oxford University Press, 1968.

el-Hûlî, Cemal: **el-İstibdal ve iğtisâbü'l-evkaf: dirâse vesâikiyye**, İskenderiye, Dârü's-Sekâfeti'l-İlmiyye, t.y.

Hüseyin Hüsnü Efendi: **el-İhsâf fî ahkâmi'l-evkâf**, İstanbul, Âle(i)m Matbaası, 1310.

Hüseyin Naci: "Vakfa Dair Bir Tedkik," **Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, No:12, 1341, s. 94-114.

Hüseyin Râci Efendi: **Zağra Müftüsünün Hatıraları (Tarihçe-i Vak'a-i Zağra)**, haz. Ertuğrul Düzdağ, Konya, Kervan Kitapçılık, t.y.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer el-Dımaşkî: **Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr**, Thk. Adil Ahmed Abdülmevcud, Ali Muhammed Muavvaz, Riyad, Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003/1423.

İbn Abidin, Muhammed Emin b. Ömer el-Dımaşkî: **Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahri'r-râik**, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

İbn Hacer el-Askalânî: **ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine**, Beyrut, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, t.y.

İbn Hacer el-Askalânî: **ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine**, Beyrut: Dâru'l-ceyl, 1993.

İbn Hacer el-Askalânî: **İnbâü'l-ğumr bi-enbâi'l-umr**, Kahire, Lecnetü İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1994.

İbn Hümam: **Şerhu fethi'l-kadir ale'l-Hidaye şerhi Bidâyeti'l-mübtedî**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.

İbn İyas, Muhammed b. Ahmed: **Bedâiü'z-zühûr fî vekâyiü'd-dühûr**, Thk. Muhammed Mustafa, Mekke, Mektebetü Dâri'l-Bâz, t.y.

İbn İyas, Muhammed b. Ahmed: **Yavuz'un Mısır'ı Fethi ve Mısır'da Osmanlı İdaresi**, Çev. Ramazan Şeşen, İstanbul, Yeditepe Yayınevi, 2018.

İbn Nüceym, Sirâceddin: **en-Nehru'l-fâik şerhu Kenzi'l-dekâik**, Beyrut, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, 2002.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim: **el-Bahru'r-râik şerhu Kenzi'd-dekâik**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim: **el-Eşbâh ve'n-nezâir**, Beyrut, el-Mektebetü'l-Asriyye, 2003.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim: **el-Fetâvâ'z-Zeyniyye**, Thk. Said b. Salim el-Ğâmidî, Riyad, Daru Künûzi İşbiliya, 2011.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim: **el-Fevâidü'z-Zeyniyye fî mezhebi'l-Hanefiyye**, Dar-ı İbni'l-Cevzi, t.y.

İbn Nüceym, Zeynüddin b. İbrahim: **Resâilü İbn Nüceym el-İktisâdiyye**, Thk. Muhammed Ahmed Serâc, Ali Cumua Muhammed, Kahire, Dârü's-Selâm, 2006.

İbnü'l-Emin Mahmud Kemal, Hüseyin Hüsameddin: **Evkâf-ı Hümâyun Nezâretinin Tarihçe-i Teşkilat ve Nüzzârın Terâcim-i Ahvâli**, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, Evkâf-ı İslamiye Matbaası, 1335.

İbnü's-saatî, Muzafferuddin Ahmed b. Ali: **Mecmeu'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn fi'l-fıkhi'l-Hanefi**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2005.

İbnü'ş-Şelebî, Ahmed b. Yunus: **Fetâvâ İbni'ş-Şelebî**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2018.

İkizler, Metin: ‘‘Vakıf Senedinde Değişikliğe Gidilmesi: TMK m. 107, 112 ve 113’ün Kapsamı ve Birbirleriyle İlişkisi,’’ **Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C.XI, No:1-2, 2007, s. 165-208.

İmamoğlu, Nergis: ‘‘Balkanlar’da Sembolik Mücadele Alanı Olarak Kutsal Mekanlar-Bulgaristan Örneği,’’ **Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.I, No:1, Aralık 2012, s. 113-126.

İnanır, Ahmet: **Şeyhülislam İbn Kemal’in Fetvaları Işığında Kanuni Devrinde Osmanlı’da Hukuki Hayat: Mes’eleler ve Çözümleri**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2011.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Anadolu Kadıaskeri Sinan Efendi Hakkında Yapılan Tahkikat ve Bunun İlmiye Teşkilâtı Bakımından Önemi’’, **İslâm Tetkikleri Dergisi**, C.VIII, 1984, s. 205-18.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Bulgaristan’daki Türk Vakıflarının Durumu,’’ **Belleten**, C.LIII, No:207-208, Ağustos-Aralık 1989, s. 679-716.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Çivizâde Muhyiddin Mehmed Efendi,’’ **DİA**, C.VIII, s. 348-49.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Duâgû,’’ **DİA**, C.IX, s. 541-42.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Dürrîzâde Abdullah Efendi,’’ **DİA**, C.X, s. 36-37.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Kadızâde Mehmed Tâhir,’’ **DİA**, C.XXIV, s. 97-98.

İpşirli, Mehmet: ‘‘Medresetü’l-kudât,’’ **DİA**, C.XXVIII, s. 343-44.

İsmail Sıtkı: **Hâtırât: Memâlik-i Osmâniye’de Kâin Evkâfın Suret-i İdaresi Hakkında Bazı Mutâlaâtı Hâvîdir**, y.y., 1324.

İzmirli İsmail Hakkı: ‘‘Cevaz Tabir-i Aharla Mübah!,’’ **Sebilü'r-reşâd [Sırat-ı Müstakim]**, C.XII, No:307, 17 Temmuz 1329, s. 358-60.

İzmirli İsmail Hakkı: ‘‘Taklid-i kaza,’’ **Sebilürreşad**, No:370, 19 Eylül 1334, C.XV, s. 106-8.

Kâdîhân: **Fetâvâ Kâdîhân**, Beyrut, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2009.

Kafadar, Cemal: ‘‘Janissaries and other Riffraff of Ottoman İstanbul: Rebels Without A Cause?,’’ **Int. J. Turkish Studies,** C.XIII, No:1-2, 2007, s. 113-34.

Kahraman, Seyit Ali: **Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti**, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2006.

Kal’a, Ahmet (Yay. yönet.): **İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Vakıf Tarihi 1 (1742-1764)**, İstanbul, İstanbul Araştırmaları Merkezi Yay., 1998.

Kallek, Cengiz: ‘‘İbn Gânim, Nûreddin,’’ **DİA**, C.XIX, s. 503-504.

Kara, Adem, Cemil Çelik: ‘‘Kıbrıs’ta Vakıf Yönetimi ve Denetimi Sorunu,’’ **History Studies**, C.III, No:3, 2011, s. 161-175.

Kara, İsmail: **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1994.

Kara, İsmail: ‘‘Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Önemli Bir Metin: Muhalefet Yapmak/Muhalefete Katılmak,’’ **Dîvân**, C.III, No:4, 1998, s. 1-25.

Kara, İsmail: ‘‘Ulema-Siyaset İlişkilerine Dair Metinler-II: Ey Ulema! Bizim gibi konuş!,’’ **Dîvân**, C.IV, No:7, 1999/2, s. 65-134.

Karataş, Yakup: ‘‘Sultan II. Abdülhamid’in Eğitim Politikalarının Mali Bir Veçhesi: Evkâf-ı Münderisenin Maarife Etkisi,’’ **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, No:57, 2016, s. 1839-67.

Karpat, Kemal: **Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kurumsal Değişim ve Nüfus**, Çev. Ceren Elitez, İstanbul, Timaş Yay., 2014, s. 102.

Kâriü'l-Hidâye, Sirâceddin Ömer b. Ali: **Fetâvâ Kâriü'l-Hidâye**, Thk. Eş-Şeyh Said Lokman el-Habbâr el-Mevsılî, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 2012.

Kâsânî, Alâüddîn: **Bedâʾiʿu's-sanâʾiʿ fî tertîbi'ş-şerâʾiʿ**, Kahire, Dâru'l-hadîs, 2005.

Kâsım Abduh Kâsım: ''Muhammed b. Kalavun,'' **DİA**, C.XXX, s. 547-48

El-Kâsimî, Mücâhidü'l-İslâm (Haz.): **El-Vakf: Bühûs muhtâra mukaddeme fi'n-nedveti'l-fıkhiyyeti'l-âşira li-mecmei'l-fıkhi'l-İslâmî fi'l-Hind**, Beyrut, Bârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Kaya, Süleyman: **Osmanlı Hukukunda İcâreteyn**, İstanbul, Klasik Yay., 2014.

Kaya, Süleyman vd. (Ed.): **Osmanlı Hukukunda Fetva**, İstanbul, Klasik Yay., 2018.

Kavak, Özgür: **Modern İslâm Hukuk Düşüncesi: Reşid Rıza Örneği**, İstanbul, Klasik Yay., 2011.

Kayapınar, Hüseyin: ''Kâkî,'' **DİA**, C.XXIV, s. 216.

Keddie, Nikki R. (Ed.): **Scholars, Saints and Sufis: Muslim Religious İnstitutions in the Middle East Since 1500**, Los Angeles, University of California Press, 1972.

el-Kefevî, Mahmud b. Süleyman: **Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Numan el-muhtâr**, Thk. Saffet Köse vd., İstanbul, İrşad Kitabevi, 2017.

Keskin, Nuray: ''Muînü'l-Müftî Çerçevesinde Üskübî'nin Fetva Verme Usûlüne Dair,'' **Usûl: İslam Araştırmaları**, No:19, 2013, s. 7-32.

Keskioğlu, Osman: ''Bulgaristandaki Bazı Türk Vakıfları ve Abideleri,'' **Vakıflar Dergisi**, C.VII, 1968, s. 129-37.

Kılıç, Muharrem: "Tarsûsî, Necmeddin," **DİA**, C.XL, s. 114-15.

Kıray, Emine: **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İstanbul, İletişim Yay., 1993.

Kırmızı, Abdülhamit: ‘‘19. Yüzyılı Laiksizleştirmek: Osmanlı-Türk Laikleşme Anlatısının Sorunları,’’ **Cogito**, No:94, 2019, s. 1-17.

Kiel, Machiel: ‘‘Midilli,’’ **DİA**, C.XXX, s. 11-14.

Kilisli Münir: ‘‘İçtihat,’’ **Beyanülhak**, No:100, 21 Şubat 1326, C.IV, s. 1861-63.

Koca, Fethat: ‘‘Molla Hüsrev,’’ **DİA**, C.XXX, s. 252-54.

Koçıbay, Osman: ‘‘Hatıratlarda 1914 Burdur-Isparta Depremi,’’ **Yeni Gün**, 4 Ekim 2017, s. 4-5.

Kolinoviç Hidayet: ‘‘Bosna’da Evkâf-ı İslamiye Meselesi,’’ **Sebilürreşad**, C.II-IX, No:30-212, 13 Eylül 1328, s. 77-78.

Kolinoviç Hidayet: ‘‘Bosna’da Evkâf-ı İslamiye Meselesi II,’’ **Sebilürreşad**, C.II-IX, No:32-214, 27 Eylül 1328, s. 117-18.

Kozlowski, Gregory C.: **Muslim Endowments and Soviety in British India**, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

Koyuncu, Aşkın: ‘‘Bulgaristan’da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908),’’ **OTAM**, No:20, 2006, s. 197-243.

Koyuncu, Aşkın: ‘‘Sofya’daki Sofu Mehmed Paşa Camisi (Kara Cami)’nin Kiliseye Dönüştürülmesi,’’ **II. Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu: Bildiriler (Manisa/13-15 Mayıs 2010)**, yay.haz. Ünal Şenel, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi Matbaası, 2010, C.II, s. 129-46.

Köç, Ahmet: ‘‘1828-1829 Rus İşgali Sonrasında Silistre Vakıflarının Vaziyeti,’’ **Vakıflar Dergisi**, No:43, 2015, s. 59-76.

Köksal, Asım Cüneyd: **Fıkıh ve Siyaset: Osmanlılarda Siyâset-i Şer’iyye**, İstanbul, Klasik Yay., 2016.

Köksal, Asım Cüneyd: **Osmanlı Anayasasına Dair**, İstanbul, Klasik Yay., 2018.

Köse, Saffet: ‘‘Cemâleddin Abdullah Efendi,’’ **DİA**, C.VII, s. 307-8.

el-Kudât, Münzir Abdülkerim: **Ahkâmü’l-evkâf: dirâse kanûniyye fıkhiyye mukârane beyne’ş-şeriati ve’l-kanûn**, Amman, Dârü’s-sekâfe li’n-neşri ve’t-tevzî‘, 2015.

Küçük, Cevdet: ‘‘Balkan Savaşı,’’ **DİA**, C.V, s. 23-25.

Kütükoğlu, Mübahat S.: ‘‘Dârü’l-Hilâfeti’l-Aliyye Medresesi,’’ **DİA**, C.VIII, s. 507-8.

Laqueur, Hans-Peter: **Hüve’l-Baki: İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları**, Çev. Selahattin Dilidüzgün, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997.

Leach, W. Barton: ‘‘Perpetuities: The Nutshell Revisited,’’ **Harvard Law Review**, No:78/5, 1965, s. 973-992.

Leeuwen, Richard Van: **Waqfs and Urban Structures: The Case of Ottoman Damascus**, Leiden, E. J. Brill, 1999.

Lombardi, Clark B.: **State Law as Islamic Law in Modern Egypt: The Incorporation of the Sharī‘a into Egyptian Constitutional Law**, Leiden, E. J. Brill, 2006.

Lowry, Heath W.: ‘‘Madalyonun Diğer Yüzü, Yunanistan’da Osmanlı Camileri&Türbeleri: Yıkılan, İhmal Edilen, Dönüştürülen, Yeniden Dönüştürülen ve Restore Edilen,’’ **Balkanlarda Osmanlı Vakıfları ve Eserleri Uluslararası Sempozyumu (İstanbul-Edirne/9-10-11 Mayıs 2012)**, Ankara, VGM Yay., 2012, s. 43-46.

el-Makrizi, Takiyyüddin Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Ali: **Kitâbü’l-mevâiz ve’l-itibâr bi-zikri’l-hutat ve’l-âsâr**, Thk. Muhammed Abdülkadir Atâ, Beyrut, Darü’l-kütübi’l-ilmiyye, 1998.

el-Makrizi, Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali: **Kitâbü'l-mevâiz ve'l-itibâr bi-zikri'l-hutat ve'l-âsâr**, Beyrut, Dâr-ı Sâdır, t.y.

el-Makrizi, Takiyyüddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ali: **es-Sülûk li-marifeti düveli'l-mülûk**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

Manastırlı İsmail Hakkı: ''Bab-ı İçtihad Mesdud Mudur?,'' **Sırat-ı Müstakim**, No:32, 19 Mart 1325, s. 81-82.

Manastırlı İsmail Hakkı: ''Kuvve-i Teşrîiye Tabirine Dair,'' **Sırat-i Müstakîm**, No:25, 29 Kanun-i sani 1324, s. 387.

Manastırlı İsmail Hakkı: ''Kuvve-Teşrîiye,'' **Beyânü'l-Hak**, No:17, 12 Kanun-i sani 1324, s. 381-82.

Mansurizade Said: ''Cevazın Ahkam-ı Şer'iyeden Olmadığına Dair,'' **İslam Mecmuası**, No:10, 5 Haziran 1330, s.

Mardin, Şerif: **Türkiye'de Din ve Siyaset: Makaleler**, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 1991.

Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi: Makaleler 4**, Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder, İstanbul, İletişim Yay., 2014.

Maxim, Mihai: ''Romanya,'' **DİA**, C.XXXV, s. 168-72.

Mehmed Seyyid (Seyyid Bey): **Medhal**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1333.

Mehmed Seyyid (Seyyid Bey): ''İçtihat ve Taklit,'' **İslam Mecmuası**, No:5, 27 Mart 1330, s. 133-38.

El-Mekkî, Muhammed Şevki b. İbrahim (Thk.) **Resâil havle'l-vakf,** y.y., 1999.

Menteşizade Abdürrahim Efendi: **Fetâvâ-yı Abdürrahim**, İstanbul, Darü't-Tıbaati'l-Ma'mure, 1243, C.I-II.

el-Merginânî, Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr: **El-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî**, Karaçi, İdâretü'l-Kuran ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, t.y.

el-Merginânî, Burhaneddin Ebü'l-Hasan Ali b. Ebî Bekr: **Muhtârâtü'n-nevâzil**, Thk. Ahmet Güneş, İstanbul, Mektebetü'l-İrşâd, 2014.

Memişoğlu, Hüseyin: ''Bulgaristan'da Cemaati İslamiye ve Vakıf Kurumları,'' **Vakıflar Dergisi**, No:25, 1995, s. 297-308.

Memişoğlu, Hüseyin: ''Bulgaristan'da müftülükler ve Şer'iyye Mahkemeleri,'' **Vakıflar Dergisi**, No:27, 1998, s. 213-29.

Mert, Özcan: ''Osmanlı Belgelerine Göre Bir Kıbrıs Gazetesi: *Zaman,*'' **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, No:4, 2003, s. 61-87.

Mihridin Arusi: ''Ne Eski Fazilet, Ne Yeni Meziyet! İmaretlerimiz Hakkında Bir Rica,'' **Hikmet**, C.I, No:46, 17 Eylül 1912, s. 3.

Miller, Ruth A.: **Fıkıhtan Faşizme: Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Günah ve Suç**, Çev. Hamdi Çilingir, İstanbul, Ufuk Yay., 2013.

Molla Hüsrev: **Dürerü'l-hükkâm Şerhu Gurerü'l-ahkâm**, Thk. İlyas Kaplan, Beyrut, Dâr-ı Sâdır, 2018.

el-Muallimî, Abdullah b. Abdurrahman b. Abdurrahman: **Kudâtü Mekketi'l-Mükerreme mine'l-karni'l-evveli'l-hicrî hatte'l-asri'l-hâzir**, Cidde, 1431.

Muhammed Kadri Paşa: **Kanûnü'l-adl ve'l-insâf li'l-kadâi alâ müşkilâti'l-evkâf**, Mekke, Müessesetü'r-reyyân, 1428.

Muhammed Muhammed Emin: **el-Evkaf ve'l-hayatü'l-ictimaiyye fî Mısr: h. 648-923/m. 1250-1517**, Kahire, Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.

Mustafa Asım: ‘‘Vaz-ı Kavânînde Nazar-ı Dikkate Alınacak Esâsât ve Muhtacı Olduğumuz Kavânîn,’’ **İçtihat**, C.IV, No:67, 3 Mayıs 1329, s. 1466-1467.

Mustafa Nuri Paşa: **Netayicü’l-vukûât: Kurumlar ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, sdl. Neşet Çağatay, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yay., 1980.

Mustafa Reşit: “Evkaf Meselesi,” **Darülfünûn Hukuk Fakültesi Mecmuası**, No:22, 1926, s. 1163-1190.

Mustafa Sabri Efendi: ‘‘Edeb-i Tahrîr,’’ **Beyânü’l-Hak**, No:15, 29 Kanun-i evvel 1324, s. 326-328.

Mustafa Sabri Efendi: ‘‘Cevabım,’’ **Beyânü’l-Hak**, No:17, 12 Kanun-ş sani 1324, s. 382-83.

Nahal, Galal H.: **The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century**, Chicago, Bibliotheca Islamica, 1979.

Namık Kemal: **Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri I: Siyaset, Hukuk, Din, İktisat, Matbuat**, haz. Nergiz Yılmaz Aydoğdu, İsmail Kara, İstanbul, Dergah Yay., 2005.

Nevzat, Altay, Mete Hatay: ‘‘Politics, Society and the Decline of Islam in Cyprus: From the Ottoman Era to the Twenty-First Century,’’ **Middle Eastern Studies**, C.XLV, No:6, Kasım 2009, s. 911-33.

Obaldia, Vanessa R. de: ‘‘A Shared Space and Shared Functions: From a Latin Catholic Church to an Islamic *Vakıf* in Ottoman Galata,’’ **Endowment Studies**, 2018/2, s. 133-162.

Oberauer, Norbert: ‘‘Fantastic Charities: The Transformation of Waqf Practice in Colonial Zanzibar,’’ **Islamic Law and Society**, 2008, No:15, s. 315-370.

Oğuz, İbrahim: ‘‘Midilli Adası’nda Osmanlı Vakıflarının Tasfiye Süreci,’’ **Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi**, C.IV, No:1, Temmuz 2015, s. 55-84.

Oğuzman, M. Kemal, Seliçi, Özer vd.: **Kişiler Hukuku: Gerçek ve Tüzel Kişiler**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2013.

Okur, Kaşif Hamdi: ‘‘Para Vakıfları Bağlamında Osmanlı Hukuk Düzeni ve Ebussuud Efendinin Hukuk Anlayışı Üzerine Bazı Değerlendirmeler,’’ **Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.IV, No:7-8, 2005/1-2, s. 33-58.

Ongley, F.: **The Ottoman Land Code**, London, William Clowes and Sons, 1892.

Orbay, Kayhan: ‘‘Vakıflar ve Merkez Arasında Gelir Aktarımları ve Savaş Finansmanı,’’ **Vakıflar Dergisi**, No:39, Haziran 2013, s. 75-88.

Ömer Fevzi: ‘‘Islah-ı Medâris,’’ **Beyânü’l-Hak**, No:15, 29 Kanun-ı evvel 1324, s. 324-25.

Ömer Hilmi Efendi: **İthâfü’l-ahlâf fî ahkâmi’l-evkâf**, İstanbul, Matbaa-i Âmire, 1307.

Ömer Hilmi Efendi: **Kitâbü İthâfi’l-ahlâf fî ahkâmi’l-evkâf**, Çev. Muhammed Kâmil el-Gazzî el-Halebî, Halep, Matbaatü’l-bahâ’, 1327.

Ömer Hilmi Efendi: **A Gift to Prosperity on the Laws of Evqaf**, Çev. C. R. Tyser; D. G. Demetriades, 2. Bs., Lefkoşa, 1922.

Özbek, Nadir: **Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşruiyet 1876-1914**, İstanbul, İletişim Yay., 2002.

Özcan, Tahsin: ‘‘Osmanlı Vakıf Hukuku Çalışmaları,’’ **TALİD**, C.III, No:5, 2005, s. 513-52.

Özcan, Tahsin: ‘‘Sofyalı Bâlî Efendi’nin Para Vakıflarıyla İlgili Mektupları,’’ **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:3, 1999, s. 125-155.

Özcan, Tahsin: ‘‘Yûnus Vehbi Efendi,’’ **DİA**, C.XLIII, s. 612-13.

Özel, Ahmet: “Haskefî,” **DİA**, C.XVI, s. 387-88.

Özel, Ahmet: ‘‘İbn Nüceym, Zeynüddin,’’ **DİA**, C.XX, s. 236-37.

Özel, Ahmet: ‘‘SEMERKANDÎ, Muhammed b. Yûsuf,’’ **DİA**, C.XXXVI, s. 479-80.

Özel, Ahmet: ‘‘Serûcî,’’ **DİA**, C.XXXVI, s. 572-73.

Özen, Şükrü: ‘‘Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü,’’ **TALİD**, C.III, No:5, 2005, s. 249-378.

Özen, Şükrü: ‘‘İbnü’ş-Şıhne, Ebü’l-Fazl,’’ **DİA**, C.XXI, s. 220-22.

Özen, Şükrü: ‘‘Pîr Mehmed Üskübî,’’ **DİA**, C.XXXIV, s. 276-77.

Özen, Şükrü: ‘‘Zâhidî,’’ **DİA**, C.XLIV, s. 81-85.

Özer, Ekrem: ‘‘Osmanlı’da Tekke ve Tarîkat Islahâtları -II. Mahmud Dönemi ve Sonrası-,’’ Erzurum, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2007. (Doktora tezi)

Özer, Hasan: ‘‘Kâfiyeci (v. 879/1474) ve ‘‘İstibdâl’’ Hakkındaki İki Eserinin Tahkik ve Tercümesi,’’ **İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi**, No:18, 2011, s. 169-184.

Özgüç, Adil: ‘‘Yunanistan’daki Türk Eserleri Üzerinde Oynanan Oyun,’’ **Türk Kültürü**, No:119, Eylül 1972, s. 1191-95.

Özkan, Ayşe: ‘‘Berlin Antlaşması Sonrasında Karadağ’da Müslüman Emlakı Meselesi,’’ **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C.XXXV, No:59, 2016, s. 92-107.

Özkaya, H. Gökçen: ‘‘18. Yüzyıl İstanbul’unda Barınma Kültürü ve Yaşam Koşulları’’ Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2011. (Doktora tezi)

Özkaya, H. Gökçen: ‘‘Vakıf İstibdal Kayıtları, İstanbul’da Barınma Kültürü ve Kent Yapısına Dair Neler Sunar?’’ **TALİD**, C.VIII, No:16, 2010, s. 467-88.

Öztürk, Mensure: ‘‘Rusçuk Âyanı Alemdâr Mustafa Paşa ve Mallarının Müsâdere Sürecine Kısa Bir Bakış,’’ **Iğdır**

Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, No:7, Nisan 2015, s. 95-129.

Öztürk, Mensure: ‘‘II. Meşrutiyet Döneminde Alemdâr Mustafa Paşa’nın Kabir Nakli Serüveni,’’ **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, C.IX, No:46, Ekim 2016, s. 200-210.

Öztürk, Nazif: **Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi**, Ankara, TDV Yay., 1995.

Öztürk, Nazif: ‘‘XIX. Asır Osmanlı Yönetiminde Yaşanan Batılılaşma Hareketlerinin Vakıflar Üzerindeki Etkileri,’’ **İslâmî Araştırmalar**, C.VIII, No:1, 1995, s. 13-33.

Öztürk, Nazif: ‘‘XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası,’’ **Vakıflar Dergisi**, No:21, 1990, s. 23-80.

Öztürk, Nazif: ‘‘Batılılaşma Döneminde Vakıfların Çözülmesine Yol Açan Uygulamalar,’’ **Vakıflar Dergisi**, No:23, 1994, s. 297-309.

Pekcan, Ali: ‘‘Remlî, Hayreddin b. Ahmed,’’ **DİA**, C.XXXIV, s. 563-64.

Peters, Rudolph: ‘‘From Jurists’ Law to Statute Law or What Happens When the Shari’a is Codified,’’ **Mediterranean Politics**, C.VII, No:3, 2002, s. 82-95.

Powers, David S.: ‘‘Orientalism, Colonialism, and Legal History: The Attack on Muslim Family Endowments in Algeria and India,’’ **Comparative Studies in Society and History**, C.XXXI, No:3, Temmuz 1989, s. 535-71.

Pratt, Miss I. A.: ‘‘List of Works in the New York Public Library Relating to Muhammadan Law,’’ **Bulletin of the New York Public Library**, C.XI, No:1, New York, 1907.

Rappas, Alexis: ‘‘The Sultan’s Domain: British Cyprus’ Role in the Redifinition of Property Regimes in the Post-Ottoman Levant,’’ **The International History Review**, 2018, s. 1-26.

Reiter, Yitzhak: **Islamic Endowments in Jerusalem Under British Mandate**, London&New York, Routledge, 2013.

er-Remlî, Hayreddin: **el-Fetâvâ’l-Hayriyye**, Bulak, el-Matbaatü’l-Kübrâ’l-Mîriyye, 1300.

Richards, D. S.: ‘‘Documents From Sinai Concerning Mainly Cairene Property,’’ **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, C.XXVIII, 1985, s. 225-93.

Rivlin, Helen Anne B.: **The Agricultural Policy of Muhammad Ali in Egypt**, Cambridge, Harvard University Press, 1961.

Rubin, Avi: **Ottoman *Nizamiye* Courts: Law and Modernity**, New York, Palgrave Macmillan, 2011.

Rubin, Avi: ‘‘Civil Disputes between the State and Individuals in the Ottoman Nizamiye Courts,’’ **Islamic Law and Society**, No:19, 2012, s. 257-74.

Rubin, Avi: ‘‘From Legal Representation to Advocacy: Attorneys and Clients in the Ottoman Nizamiye Courts,’’ **Int. J. Middle East Stud.**, No:44, 2012, s. 111-127.

Sabra, Adam: ‘‘Public Policy or Private Charity: The Ambivalent Character of Islamic Charitable Endowments,’’ **Stiftungen in Christentum, Judentum und Islam von der Moderne: Auf der Suche nach ihren Gemeinsamkeiten und Unterschieden in religiösen Grundlagen, praktischen Zwecken und historischen Transformationen**, Berlin, Akademie Verlag, 2005.

Sabri, Reyhan: **The Imperial Politics of Architectural Conservation: The Case of Waqf in Cyprus**, Switzerland, Palgrave Pivot, 2019.

Sadrüşşeria, Ubeydullah b. Mesud el-Mahbûbî: **Şerhu'l-Vikâye**, Thk. Safa Abdurrahman Hasan, Mekke, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 2002, C.I-II. (Doktora tezi)

Sakallı, Talat: "İbn Kutluboğa," **DİA**, C.XX, s. 152-54.

Saylan, Şenol: **Hanefîlerde Mezhep Usûlü**, İstanbul, Klasik Yay., 2016.

Schull, Kent F., Saraçoğlu, M. Safa (Ed.): **Law and Legality in the Ottoman Empire and Republic of Turkey**, Bloomington, Indiana University Press, 2016.

Sehâvî: **et-Tibrü'l-mesbûk fî zeyli'l-mülûk**, Bulak, el-Matbaatü'l-emîriyye, t.y.

Selim b. Rüstem Baz el-Lübnani: **Kitâbu şerhi'l-Mecelle**, Beyrut, el-Matbaatü'l-Edebiyye, 1889.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed: **Şerhu Kitâbi's-Siyeri'l-kebîr**, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1997.

Serahsî, Ebû Bekr Şemsüleimme Muhammed b. Ahmed: **el-Mebsut**, Kahire, Matbaatü's-Saade, 1324-1331.

Serengil, Şölen Külahçı: ''Vakıf Taşınmazların Olağanüstü Zamanaşımı Yoluyla Kazanılması: Türk Hukuku-KKTC Hukuku Karşılaştırılmalı,'' **AÜHFD**, No:60, 2011, s. 921-33.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet: **Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2010.

Seyyid Ahmed Efendi: **Netîcetü'l-fetâvâ**, İstanbul, Klasik Yay., 2014.

Seyyid Esad Efendi: **el-Fetâvâ'l-Es'adiyye fî fıkhi'l-Hanefiyye**, el-Matbaatü'l-Hayriyye, t.y.

Sezer, Cemal: ''1914 Isparta-Burdur Depreminde Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Yapmış Olduğu Yardımlar,'' **Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, No:19, 2014, s. 17-34.

Shaham, Ron (Ed.): **Law, Custom, and Statute in the Muslim World: Studies in Honor of Aharon Layish**, Leiden; Boston, Brill, 2007.

Singer, Amy: ''Serving Up Charity: The Ottoman Public Kitchen,'' **Journal of Interdisciplinary History**, C.XXXV, No:3, 2005, s. 481-500.

Sitkoff, Robert H., Schanzenbach, Max M.: ''Jurisdictional Competition for Trust Funds: An Empirical Analysis of Perpetuities and Taxes,'' **The Yale Law Journal**, No:115/356, 2005, s. 356-437.

Steih, Abdalgader: ''Osmanlı Devleti ve 18. Yüzyılda Kudüs Şehrine Ders Vermek İçin Gelen Âlimler,'' **Osmanlı Döneminde Kudüs'te İlmi Hayat ve Eğitim Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Ed. Zekeriya Kurşun; Ahmet Usta, İstanbul, Seçil Ofset, s. 11-24.

es-Sülemî, Abdurrahman b. Nâfi': ''İstibdâlü'l-vakfillezî lem teteattal menâfiuhû bi-vakfin hayrin minhu fi'l-fıkhi'l-İslamî ve nizâmü'l-mürâfeâti's-Suudî mea beyâni mâ cerâ aleyhi'l-amel fî mehâkimi Mekketi'l-Mükerreme,'' **Mecelletü Câmiati'l-Melik Abdilaziz: el-İktisâdü'l-İslamî**, C.XXIV, No:1, 2011, s. 3-30.

Şafak, Nurdan: ''Yunanistan'da Osmanlı Mirası: 19. Yüzyılda Türk Emlâki Meselesi (1830-1850),'' **Balkanlar'da İslam Medeniyeti Uluslararası Üçüncü Sempozyum Tebliğleri (Bükreş, Romanya/1-5 Kasım 2006)**, İstanbul, IRCICA, 2011, s. 627-34.

Şahin, Kaya: **Empire and Power in the Reign of Süleyman**, New York, Cambridge University Press, 2013.

Şebîr, Muhammed Osman Tahir, Yeşu, Hasan: ‘‘İstibdâlü’l-vakf fi’l-fıkhi’l-İslami ve’l-kavânîni’l-muâsır,’’ **Mecelletü külliyyeti’ş-şerîa ve’d-dirâsâti’l-İslamiyye**, No:27, 2009, s. 313-368.

Şentop, Mustafa: ‘‘Vakıflara İlişkin Düzenlemeler Bağlamında İngiliz Dönemi Kıbrıs Hukukunun Genel Yapısı,’’ **İkinci Uluslararası Kıbrıs Sempozyumu (21-25 Ekim 2010)**, Ankara, Kıbrıs Türk Kültür Derneği, 2011, C.IV, s. 329-42.

Şentürk, Recep: ‘‘Fıkıh ve Sosyal Bilimler Arasında Son Dönem Osmanlı Aydını,’’ **İslam Araştırmaları Dergisi**, No:4, 2000, s. 155-71.

Şerefüddin: ‘‘İntikada Cevap,’’ **İslam Mecmuası**, No:14, 16 Zilhicce 1332, s. 425-429.

eş-Şeybânî, Muhammed b. Hasan: **el-Asl**, Thk. Mehmet Boynukalın, Beyrut, Dâr-i İbn Hazm, 2016.

Şeyhülislam Ebussuud Efendi: **Ma‘rûzât**, haz. Pehlül Düzenli, İstanbul, Klasik Yay., 2013.

Şimşirgil, Ahmet: ‘‘Osmanlı Vakıf Medeniyeti,’’ http://ahmetsimsirgil.com/osmanli-vakif-medeniyeti/, (Çevrimiçi), 13 Haziran 2021.

Şükayrat, Ahmed Sıtkı Ali: **Mu‘cemu şüyûhi’l-İslâm fî’l-ahdi’l-Osmânî (h. 828-1341/m. 1425-1922)**, İrbid, Alemü’l-kütübi’l-hadîs, t.y.

Şürünbülâlî, Hasan b. Ammâr: **Mecmûu resâili’l-Allâme eş-Şürünbülâlî**, Thk. Ahmed Fevvâz el-Humeyyir vd., İstanbul, Dâru’l-Lübâb, 2017.

Tarsûsî, Necmeddin: **Enfeu’l-vesâil ilâ tahrîri’l-mesâil**, Kahire, Matbaatü’ş-şark, 1926.

Tekdemir, Aziz: ‘‘Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti,’’ **Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.I, No:1, Ocak 2011, s. 121-144.

Tekin, Zeki: ‘‘Kapatılan Bazı Bektaşi Tekkelerinin Mal Varlıkları Üzerine Bir Değerlendirme,’’ **Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, C.I, No:2, 2012, s. 71-86.

et-Timurtâşî, Muhammed b. Abdullah el-Gazzî: **Fetâva’t-Timurtâşî**, Thk. Abdullah Mahmud Ebu Hassan, Amman, Dâru’l-Feth, 2014.

et-Timurtâşî, Muhammed b. Abdullah el-Gazzî: **Muînü’l-müftî alâ cevabi’l-müsteftî**, Beyrut, Darü’l-Beşairi’l-İslamiyye, 2009.

Tolu, Veli: Uygulamada Yeni Vakıf Davaları, Ankara, Adalet Yayınevi, 2020.

Trablusî, Burhânüddin İbrahim b. Musa: **el-İs‘âf fî ahkâmi’l-evkâf**, Kahire, Mektebetü’s-sekâfeti’d-diniyye, 2006.

Tukin, Cemal: ‘‘Girit,’’ **DİA**, C.XIV, s. 85-93.

Tural, Erkan: ‘‘II. Meşrutiyet Döneminde Evkaf-ı Hümayûn Nezareti’nde Bürokratik Reform,’’ **Vakıflar Dergisi**, No:31, 2008, s. 205-25.

Turan, Ömer: ‘‘Bulgaristan’da Türk Vakıfları,’’ **Balkanlar’da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri (Sofya/21-23 Nisan 2000)**, Ed. Ali Çaksu, İstanbul, IRCICA, 2002, s. 199-229.

Turan, Şerafettin: ‘‘Mimarbaşı,’’ **DİA**, C. XXX, s. 90-91.

Türköne, Mümtaz’er: **Hadis İhtisas Toplantısı: Sempozyum Tebliğleri, Müzakereleri, İhtisas Toplantısı, Konuşma Metinleri ve Alınan Kararlar**, Ankara, TDV Yay., 2016.

Tuzcu, Recep (Ed.): **Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II. Siyasî İdeoloji Olarak İslâmcılığın Doğuşu**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1991.

Tyser, Charles R., D. G. Demetriades vd.: **The Mejelle: Being an English Translation of Majallah el-ahkam-i adliya and a Complete Code on Islamic Civil Law**, Nicosia, Government Printing Office, 1901.

Uçarol, Rifat: **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması: Adanın İngiltere'ye Devri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 1978.

Uluç, Yusuf: **Açıklamalı-İçtihatlı Vakıflar Hukuku ve Mevzuatı**, Ankara, Yetkin Yayınları, 2014.

Uslu, Kazım: **Kısa Açıklama ve Özet Yargı Kararlarıyla Birlikte Eski ve Yeni Vakıflar Mevzuatı**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2015.

el-Ûşî, Siraceddin Ali b. Osman: **el-Fetâvâ's-Sirâciyye**, Thk. Muhammed Osman el-Büstevî, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye; Linişya, Daru'l-ulumi Zekeriyya, 2011.

Ülgen, Aygün: ''Romanya'nın Dobruca Bölgesindeki Bazı Osmanlı Mimarlık Eserleri,'' **Türk Dünyası Araştırmaları**, No:207, Aralık 2013, s. 119-38.

Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi: **Şeyhülislam Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin Meşrutiyet, Büyük Harp ve Mütareke Günlükleri (1909-1922)**, haz. Ali Suat Ürgüplü, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2015.

Wasserstein, David J., Ayalon, Ami (Ed.): **Mamluks and Ottomans**, New York, Routledge, 2006.

Yağcı, Zübeyde Güneş: ''Berlin Antlaşması'ndan Sonra Müslümanların Karadağ'da Kalan Arazileri Meselesi,'' **Belleten**, C.LXXX, No:287, 2016, s. 177-199.

Yakut, Esra: **Osmanlı Devleti'nin Son Yıllarında Meşihat, Adliye, Maarif ve Hilafet (1918-1922)**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2020.

Yakut, Esra: ''II. Mahmud Döneminde Bektaşiliğe Yönelik Uygulamalar,'' **Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, C.II, No:1-2, 2004, s. 243-59.

Yaman, Ahmet: "Kuhistânî," **DİA**, C.XXVI, s. 348.

Yaşaroğlu, M. Kâmil: ''Molla Gürânî,'' **DİA**, C.XXX, s. 248-50.

Yavaş, Doğan: ''Pertevniyal Vâlide Sultan Külliyesi,'' **DİA**, C.XXXIV, s. 241-42.

Yavuz, Yusuf Şevki: ''Taşköprizâde Ahmed Efendi,'' **DİA**, C.XL, s. 151-52.

Yazır, Elmalılı Hamdi (Mehmed Hamdi): **Meşrutiyetten Cumhuriyete Makaleler**, Haz. A. Cüneyd Köksal; Murat Kaya, İstanbul, Klasik Yay., 2013.

Yazır, Elmalılı Hamdi (Mehmed Hamdi): **Ahkâm-ı evkâf**, tâbi': Ahmed Hâlid, 1326-1327.

Yazır, Elmalılı Hamdi (Mehmed Hamdi): **Ahkâm-ı evkâf**, tâbi': Mehmed Şükrü, 1327.

Yazır, Elmalılı Hamdi (Mehmed Hamdi): **İrşâdü'l-ahlâf fî ahkâmi'l-evkâf**, İstanbul, Matbaa-i Ahmed Kâmil, 1330.

Yener, Serhat: **Türk Medeni Kanununa Göre Kurulan Vakıfların Temel Mevzuatı**, Ankara, Bilge Yayınevi, 2021.

Yener, Serhat: **Yeni Vakıfların Mevzuatı**, Ankara, Adalet Yayınevi, 2009.

Yenişehirli Abdullah Efendi: **Behcetü'l-Fetâvâ**, haz. Süleyman Kaya vd., İstanbul: Klasik Yay., 2011.

Yıldırım, Ramazan: **20. Yüzyıl İslam Dünyasında Hilafet Tartışmaları**, İstanbul, Anka Yay., 2004.

Yıldız, Kenan: **1660 İstanbul Yangını ve Etkileri: Vakıflar, Toplum ve Ekonomi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2017.

Yıldız, Kenan: ‘‘Osmanlıda Vakıf Teftişleri ve Vakıf İdaresinin Merkezileşmesi,’’ **Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi,** No:42, 2019.

Yıldız, Talha: ‘‘Kanunlaştırma Hareketlerini Tetikleyen Sebepler Açısından Mecelle ile Code Civil’in Mukayesesi,’’ **Uluslararası Mecelle Sempozyumu Tebliğleri**, Bursa, Star Matbaacılık, 2021, s. 651-64.

Yıldız, Tuba: **Geleneğin Hukuku Osmanlı’nın Adaleti Dürzîler ve Mârûnîler**, İstanbul, Vadi Yay., 2020.

Yılmaz, Mehmet Emin: ‘‘Yunanistan’da Kiliseye Dönüştürülen Memi Baba Türbesi,’’ **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, No:92, Kış 2019, s. 113-125.

Yılmaz, Çoşkun **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, İstanbul, Sultanbeyli Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yay., 2012.

Yılmaz, Çoşkun (Ed.): **II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul**, İstanbul, Seçil Ofset, 2010.

Yılmaz, Mustafa: **Eski Vakıfların ve Taşınmazların Günümüzdeki Hukukî Rejimi**, Ankara, Bilge Yayınevi, 2013.

Yörük, Ali Adem: ‘‘Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900),’’ Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008. (Yüksek lisans tezi)

Yurdakul, İlhami: **Osmanlı İlmiye Merkez Teşkilatında Reform (1826-1876)**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2017.

Yurdakul, İlhami: ‘‘Mekteb-i Nüvvâb’’, **DİA**, C.EK-II, s. 240-41.

ez-Zeylai, Fahreddin Osman b. Ali: **Tebyînü’l-hakâik fî şerhi Kenzi'd-dekaik**, Bulak, el-Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriye, 1314.

Anonimler ve Derlemeler:

Bilgi, Bilim ve İslam (I-II), İstanbul, Ensar Neşriyat, 2005.

‘‘Bir Haftalık Vukuat: Alemdar-ı Namdarın Bakiye-i İzamı ve Bir İhtifal-i Tarihi vd.,’’ Hikmet, C.II, No:71, 11 Ağustos 1327, s.

Bir Kuran Mütefekkiri Elmalılı M. Hamdi Yazır, Ankara, DİB Y

‘‘Bulgaristan Muhabir-i Mahsusamızdan,’’ **Sebilürreşad,** C.I-VIII, No:23-205, 25 Şaban 1330, s. 447-48.

‘‘Bulgaristan’da Camiler,’’ **Meşveret**, No:28, 29 Recep 1315, s. 4.

‘‘Bulgaristan’da Müslümanlar,’’ **Teârüf-i müslimîn**, C.I, No:18, 17 Şevval 1328, s. 298.

Cezire Evkaf Dairesi, Sünûhât Matbaası, t.y.

‘‘Eski Yağmalar,’’ **Tanîn**, No:9, 27 Temmuz 1324, s. 3.

Evkaf-ı Münderise Talimatı, İstanbul, Asır Matbaası, 1323.

El-Fetâvâ’l-Hindiyye, Bulak, el-Matbaatü’l-Kübra’l-Emiriye, 1310.

Haydi Sofraya: Mutfak Penceresinden Osmanlı Tarihi, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2015.

‘‘Dersaadet Medarisinin Suret-i İdaresi ile Talebe-i Uluma Verilecek Muhassasat Hakkında Kanun Layihasıdır,’’ **Sırat-ı Müstakîm**, C.VII, No:176, 10 Temmuz 1324, s. 318-19.

‘‘Evkâf-ı Hâssanın Vakf-ı Âmm Haline İfrâğı,’’ **İslam Mecmuası**, C.IV, No:39, 6 Teşrin-i sani 1331, s. 819-23.

İslam, Gelenek ve Yenileşme, İstanbul, İSAM Yay., 1996.

‘‘Kanun-i Esâsinin Mevâdd-i Muaddelesi Suretidir,’’ **İlm-i Hukûk ve Mukayese-i Kavânîn Mecmuası**, C.II, No:9, 30 Teşrin-i sani 1325, s. 187; Düstur, 2. Tertip, C.I, s. 186-191.

‘‘İmaretler,’’ **Volkan Gazetesi**, C.I, No:31, 19 Kanun-i sani 1324, s. 2-3.

‘‘Mebâni-i Vakfiye: Mebani-i Vakfiyenin Hakk-ı Tasarrufu Hakkında Mühim Bir Niza,’’ **Sebilürreşad**, C.XXIV, No:606, 26 Haziran 1340, s. 128.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1305.

‘‘Medreseler Satılıyor,’’ **Sebilürreşad**, C.XXIV, No:618, 25 Eylül 1340, s. 317.

‘‘Medreseler Satılabilir Mi?’’ **Sebilürreşad**, C.XXIV, No:620, 9 Teşrin-i evvel 1340, s. 346-47.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs: Nüfusu-Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları, Ankara, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000.

‘‘Talebe-i Ulûm Muhassasatına Dâir Nizâmnâme,’’ **Takvim-i Vekâyi**, No:684, 14 Teşrin-i sani 1326, s.

Tanzimat I, İstanbul, Maarif Matbaası, 1940.

The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1883-1890, C.I, 1893.

The Cyprus Law Reports: Cases Determined by the Supreme Court of Cyprus 1891-1893, C.II, 1894.

The Cyprus Law Reports: Cases Decided by the Supreme Court of Cyprus, C.IV-VI, 1905.

Türkiye IV. Dinî Yayınlar Kongresi: Dinî Klasikler, Ankara, DİB Yay., 2011.

‘‘Vakıflar Bankası'ndaki Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün hisseleri Hazine'ye devrediliyor,’’ https://www.haberturk.com/vakiflar-genel-mudurlugu-nun-hisseleri-hazine-ye-devrediliyor-1767873-ekonomi, (Çevrimiçi), 9.7.2021.

Yunanistan ve Romanya ve Sırbiya ve Bulgaristan ve Karadağ'da Bulunan Cemâât-i İslamiyenin Husûsât-ı Mezhebiyeleri Hakkında Cânib-i Şeyhulislâmîden Kaleme Alınan Talimattır, Çemberlitaş, Matbaa-i Osmaniye, 1302.

1340 senesi Evkaf bütçe kanunu, http://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/hanıntbmmc002/kanuntbmmc002/kanuntbmmc00200501.pdf, (Çevrimiçi), 30 Mayıs 2021.

3. ARŞİV

İstanbul Müftülüğü (Meşihat) Arşivi (MA)

Bab Mahkemesi 3 Numaralı Sicil

Bab Mahkemesi 92 Numaralı Sicil

Bab Mahkemesi 172 Numaralı Sicil

Evkâf-ı Hümâyûn Müfettişliği 1 Numaralı Sicil

Eyüb Mahkemesi 19 Numaralı Sicil

Eyüb Mahkemesi 37 Numaralı Sicil

İstanbul Mahkemesi 25 Numaralı Sicil

Rumeli Sadâreti Mahkemesi 40 Numaralı Sicil

Rumeli Sadareti Mahkemesi 56 Numaralı Sicil

Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 295

Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 374

Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 378

Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 379
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 381
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 382
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 384
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 386
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 387
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 390
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 391
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 395
Fetvâhâne-i âlî Tezkire Defteri, nr. 399
İlamat Sicili, nr. 801

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı/Cumhuriyet Arşivi (COA/CCA):
Kullanılan fonlar

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
Cevdet: Adliye (C.AD.), Evkaf (C.EV.), Maarif (C.MF.), Saray (C.SM.)
Dahiliye İdare (DH.İD.)
Dahiliye Muamelat (DH.TMIK.M.)
Dahiliye Muhaberat-ı Umumiye İdaresi (DH.MUİ.)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT.)
Dahiliye Şifre Kalemi (DH.ŞFR.)
Dahiliye Umur-ı Mahalliyye ve Vilayat Müdürlüğü (DH.UMVM.)
Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.)
Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.)
Hariciye Nezareti Sefaret (HR.SFR.)
İbnülemin Adliye (İE. ADL.)
İbnülemin Vakıf (İE. EV.)
İrade Dahiliye (İ.DH.)
İrade Meclis-i Umumi (İ.MLU.)

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS.)
İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.)
İstanbul Ahkam Defteri, nr. 20.
İstanbul Ahkam Defteri, nr. 21.
İstanbul Ahkam Defteri, nr. 25.
İstanbul Ahkam Defteri, nr. 26.
Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)
Meclis-i Vala (MVL.)
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)
Sadaret Divan Kalemi Evrakı (A.DVN.)
Sadaret Mukavelenameler (A.DVN.MKL.)
Sadaret Meclis-i Vala Evrakı (A.MKT.MVL.)
Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.)
Şura-yı Devlet (ŞD.)
Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV.)
Yıldız Perakende Adliye ve Mezahib Nezareti Maruzatı (Y.PRK.AZN.)
Yıldız Perakende Arzuhal Jurnal (Y.PRK.AZJ.)
Yıldız Perakende Evkaf Nezareti Maruzatı (Y.PRK.EV.)
Yıldız Perakende Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF.)
Yıldız Perakende Müfettişlikler ve Komiserlikler Tahriratı (Y.PRK.MK.)
Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)
Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.)

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi (VGMA)

VGMA, Defter no: 46
VGMA, Defter no: 635
VGMA, Defter no: 638
VGMA, Defter no: 639
VGMA, Defter no: 641
VGMA, Defter no: 648
VGMA, Defter no: 740
VGMA, Defter no: 932
VGMA, Defter no: 946
VGMA, Defter no: 947
VGMA, Defter no: 948
VGMA, Defter no: 949
VGMA, Defter no: 950
VGMA, Defter no: 953
VGMA, Defter no: 968
VGMA, Defter no: 4649
VGMA, Defter no: 4572

Resmi Yayınlar

Ceride-i İlmiye, C.III, No:25, Recep 1334.
Ceride-i İlmiye, C.V, No:59, 15 Şaban 1338.
Ceride-i İlmiye, C.VII, No:72, Cemaziye'l-ahir 1340.
Düstur, 1. Tertip, C.II.
Düstur, 2. Tertip, C.I.
Düstur, 2. Tertip, C.XII.
Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti 1327 Senesi Muharrerat-ı Umumiye Mecmuası, 1336.
Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 28 Mart 1327, C.II.

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 4 Nisan 1327, C.II.
Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 9 Mayıs 1327, C.III.
Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 11 Mayıs 1327, C.III.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 22 Kanun-i sani 1326, C.II.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mart 1327, C.IV.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 24 Mart 1327, C.V.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 5 Mayıs 1327, C.VI.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 8 Mayıs 1327, C.VII.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 14 Mayıs 1327, C.VII.
TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 7 Mart 1338, C.XVIII.
TBMM Zabıt Ceridesi, D. 1, İç. S. 3, 14 Haziran 1338, C.XX.

ÖZGEÇMİŞ

2010 yılında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. 2012 yılında, yine Marmara Üniversitesi'nde, Prof. Dr. Bilal Aybakan'ın danışmanlığında hazırladığı *İslam Borçlar Hukukunda Selem Akdi* adlı çalışmayla yüksek lisansını tamamladı. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı'nda *İstibdal Uygulamaları Işığında Osmanlı Vakıf Hukukunun Dönüşümü* başlıklı tezini Prof. Dr. Mürteza Bedir'in danışmanlığında tamamlayarak Ağustos 2021'de doktor ünvanı aldı. 2014 yılından beridir, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı'nda araştırma görevlisi olarak görevini sürdürmektedir.